

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184172

UNIVERSAL
LIBRARY

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९३

वे० शा० सं० रा० सरस्वतीभूषणकिंजवडेकरो-

पाह्ववामनशास्त्रिभिः कृतः

दर्शपूर्णमासप्रकाशः ।

तस्य

प्रथमो भागः १

तत्रतत्रोपयुक्तापस्तम्बसूत्रग्रामाण्डारप्रणीतधूर्तस्वामिभाष्यवृत्त्या
रुद्रदत्तप्रणीतसूत्रदीपिकया च संकलितः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० श्रीमद्व्यासश्रौतस्मार्तकर्मपागवारपारीणहानगल-
ग्रामनिवामिभिर्ब्रह्मश्रीगमदीक्षितैः संशोधितम् ।

तच्च

वी० ए० इन्दुपपदधरिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरमुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४६

ख्रिस्ताब्दाः १९२४

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थाप्यकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकसप्तकम् ६०१२

॥ श्रीः ॥

समर्पणम् ।

सौगतदीप्तदावपतिते श्रीताख्यधर्मद्रुमे
शङ्करमस्करीन्द्रजलमुग्रूपो ह्यरक्षत्पुरा ।
न्यान्भजकान्फलत्यविरतं चिन्तामणिः केवल-
श्रीकमलेश्वरस्य चरणे भृङ्गायते वामनः ॥ १ ॥
य-विभ्र-क्ष-धैद्यनाथमुनीन्क्रमात् ।
याकर-न्याय-मीमांसाशास्त्रसद्गुरुन् ॥ २ ॥
पो ५ ५ भ्राता दत्तात्रेयोऽतिवत्सलः ।
लान्तरङ्ग च सत्यभामा प्रजावती ॥ ३ ॥
विर्भुजां किं नु ब्रह्मवर्चसभास्वरौ ।
हेताग्री सदाचारौ तथा तौ सोमपीथिनौ ॥ ४ ॥
वश्रद्धागुणौ मूर्तौ छांयेवाऽन्योन्यसंश्रयो ।
हं दम्पती नौभि धियो नैर्मलयसिद्धय ॥ ५ ॥
मातकीरामचन्द्रकृपातः कमलेश्वरे ।
निर्माप्यते दर्शपूर्णमासप्रकाशरुः ॥ ६ ॥

॥ श्रीशंकरः शरणम् ॥

समुपजोपमद्य प्राकाश्यं नीयते दर्शपूर्णमासप्रकाशः स्वोपज्ञः पण्डित-
वरेण्यैश्चलुकितव्याकरणमीमांसापाथोभिरस्मत्प्रियमुहृद्भिर्मीमांसाशिरोमणिभिः
किञ्जवडेकराभ्यवामनशास्त्रिभिरिति यत्सत्यमधिरोहामः परां किल काष्ठा-
मानन्दस्य ।

तथा तथा किल सोऽयं प्रकाशयति प्रबन्धो दार्शपूर्णमासिकान् मन्त्र-
व्यदेवतादिकान् पदार्थानध्येतृणामनुशीलयितृणां च, यथा यथा मुहुर्मुहुः
पापठ्यतेऽनुशीलयते च । नैकोऽपि तथाविधो विषयोऽवशिष्यते दर्शपूर्णमास-
योर्योऽत्र मीमांसाप्रयोगशास्त्रैकवाक्यताप्रदर्शनपुरःसरं यथासंप्रदायं विमृश्य
साधकबाधकप्रमाणजातानि न मीमांसितो ग्रन्थकृता, यश्च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह-
पूर्वकं विमृश्य न निर्धारितः । इति नैतत्परोक्षं प्रेक्षावताम् । यद्यपि नाऽऽव-
श्यकं निसर्गत एव हृदयंगमविषयभासुरस्यास्य प्रबन्धस्य प्रास्ताविकविले-
खनं तथाऽपि समुदाचारः प्रतिपत्तव्य इति किञ्चिदिव प्रस्तूयते प्रबन्धेऽस्मिन्ने-
तदेवापूर्वतामाचष्टे यत्—अद्य यावदुपलब्धेषु श्रौतनिबन्धेष्वप्रतिपादितो मीमां-
साप्रयोगशास्त्रयोः संवादफलको विचारः प्रादुर्भावितः ।

अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते—ननु भोः कृतोऽयमाटोपः प्रबन्धनिर्माणस्य,
यावता दर्शपूर्णमासादीनि श्रौतानि कर्माणि महान्तमायासमनुभूयानुष्ठीयमा-
नानि शुभानेवोदकान् प्रसुवीरन्, न पुनरननुष्ठीयमानान्यनिष्ठम् । तदभ्युच्च-
योऽयं यदनुष्ठीयन्ते कर्माणि, शुभोदकमनाकाङ्क्षन्तश्च सुखं तिष्ठासवः कामं
परिजह्युः श्रौतानि कर्माणि, न पुनस्ततो मनागपि प्रत्यवीयुरिति ।

नैतन्मनोज्ञम्—एतावता पूर्वपक्षिभिर्दर्शपूर्णमासादिकर्मणां नित्यत्वं
नास्तीति ननु प्रतिपिपादयिषितोऽशः । न चायं साधु संजायतीति । यतो हि
परःशतानि प्रमाणवचनानि अन्याधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रभृती-
नामवश्यानुष्ठेयत्वरूपं नित्यत्वप्रकरणे प्रत्यवायजनकत्वं च घण्टाघोपमुदघु-
ष्यन्ति । तथा हि “ नानाहिताग्निंयते ” “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ”
“ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ” “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ”
इत्यादीनि वचांसि वीप्सादिना नित्यत्वं णमुलन्तेन च नैमित्तिकत्वं कचिच्च

एषट्मेवाकरणे प्रत्यवायजनकत्वं बोधयन्ति । नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं चापश्यानुष्ठे-
यत्वरूपं परिष्कृत्यमाणं फलतः, अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं एव पर्यवसारयति ।
यथा चैतत्तथा पराक्रान्तं दुष्टीकातञ्जरत्नादिप्रबन्धरत्नेषु भट्टपादपार्थसागधिमि-
श्रप्रभृतिभिः । किञ्च “ यस्म्येतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति ” इति गौतमवचनात् “ यस्य ” “ सः ” इति शब्दाभ्या तादृशसंस्का-
राभाववतः पुंसो ब्रह्मण्यपत्यभावो योत्यते । तेषु च संस्कारेषु दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादीनि श्रातकर्माणि परिगणितानि नित्यत्वं चाकरणे प्रत्यवाया-
पादकत्वम् । नमित्कत्वं तु रत्नान्यव्यतिरेकानुप्रियायन्यव्यतिरेकानुष्ठान-
कत्वं पर्यष्कारि प्राच्यदर्शानिन्देः । तत्रोभयत्राप्यनुष्ठानाभावे प्रत्यवैति एमा-
नित्यविशिष्टम् । अत एव श्रुतिरमृतिस्त्रेप्सुकुर्वतः पातकित्वश्रवणम् । “ अकु-
र्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरत् । प्रसक्तश्चेन्द्रियाथेषु प्रायश्चित्तीयते
नरः ॥ ” “ यस्याग्ना न क्रियते न तद्वाक्तव्यम् । ” इति । कल्पयावभूव
भगवान्नापरतम्बोऽपि सूत्रप्रबन्धेनानुष्ठानातिशयं सूत्रयन्दर्शपूर्णमासयोनि-
त्यताम् । यथा—“ ताभ्या श्रावज्जीवं यजेत ” “ त्रिंशत् वर्षाणि ”
“ जीर्णो वा विग्मेत ” इति । ईश्वरस्मृतिरपि यज्ञादिकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वमभि-
दधती अकरणे प्रत्यवाय प्रत्याययति—“ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव
तत् । नियतरस्य तु मन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ ” इति । अत एव च भगवान्
वादरायणोऽपि— सूत्रायावभूव “ सर्वापिषा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ” “ विहि-
तत्वाच्चाऽऽश्रमकर्माणि ” आश्रमोच्चादि तु तत्कार्याथय तद्दर्शनात् ” इति । भग-
वान् भाष्यकारोऽपि—“ आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यश्रमभ्योः कर्तव्यान्येव नित्यानि
कर्माणि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना विहितत्वादिति व्याचक्ष्यते ।

अथतेषां दर्शपूर्णमासादीना कोऽपिकारीति चिन्ताया निरणायि भग-
वता जेमिनिनाऽधिकारलक्षणे विद्येः प्रवर्तकत्वरय सर्वमासकसप्रतिपन्न-
तया दर्शपूर्णमासवाक्यगता विषयोऽपि प्रवर्तका इत्येव मन्तव्यम् । प्रवर्तना
च पुरुषपरयेष्टसाधनत्वं करणे ज्ञापयन्ती भावनायामिष्टभाव्यकत्वं बोधयति ।
पुरुषार्थश्च भाव्यः, तद्वागित्वादर्थीत्पुरुष एवाधिकारी; फलस्वाम्य हि
अधिकारो नाम “ उर्मकामो यजेत ” “ जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादयीत ”
“ विद्वान् यजेत ” इत्येतद्वचननिष्पन्नम्, अर्थो समथो विद्वानित्यधिकारलक्षण-
माप्नन्ति तद्विदः ।

यत्र समग्राङ्गणामाप्नान सा प्रकृतिरिति किल प्रकृतिलक्षणमाचक्षते
मीमासाविच्छन्नाः । यत्र च प्रधानमात्रमारनायते न पुनरङ्गानि तत्रार्थतः

प्रधानानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया केनचित्साध्येन प्रकृतिविकृतिभावं पर्या-
लोच्य प्रकृतिभूतादेव कर्मणोऽङ्गानि अतिदेशेन नीयन्ते, इतीयं मर्यादा
मीमासकानाम् । “ प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या ” । इति हातिदेशवाक्यम् ।
दर्शपूर्णमासाग्नय च कर्म तेन तेन साध्येन सर्वासामपि राजमूयाश्वमेधवा-
जपेयप्रभृतिरुमाङ्गाणामन्यासामपि नित्यनेमित्तिकान्यानामिष्टाना प्रकृतिभूत
सन्त्वान्येवाङ्गजातान्यतिदेशेनोपसंक्रामयति । तत्र तत्र, एतदीयान्यङ्गान्य-
विज्ञाय, अन्या उच्यतेः कथमपि नाद्युष्टानु पायन्ते इति दर्शपूर्णमासप्रकाशं
निर्मिमाणैः श्रीवामनशास्त्रिमिवैह किलोपकृत इत्यदिजयर्गेषु । सोऽय प्रकृ-
तिविकृतिविचारो महामुनिना महामाष्टमयोः सामान्यतो विशेषतश्च भूयमा
प्रपञ्चेनोपावर्ण, इति तत्रैव विकीर्यता दृष्टिः सर यावद्भिः ।

अथ केचिदाशङ्केतव्यं—“ दर्शपूर्णमासार्थाना नित्यकर्मणा यथात्र
सर्वाण्यङ्गान्युष्टानु दुःकरणीति तत्परित्यागे च कर्मप्रकल्प्य तस्मिन् सति
वैयर्थ्यं सप्रयासमाचरिताना कर्मणाम् । सर्वथा च कर्मपरित्यागे प्रत्ययाय
एवेति सेयमुभयतन्पाशा रज्जुभूमिकं बाहमारुज्जयति । कथमिमा विच्छिद्य
मोक्षयता तपरतीति । नामिमासाशङ्का पर्यहार्यान्मीमांसकपरमेश्वरो महामुनि-
र्जैमिनिः पृष्ठे सर्वशक्त्युपसंहाराधिकरणे । तत्र हि—“ यावज्जीव दर्शपूर्णमा-
साभ्या यजेत ” इत्यादिवाक्येषु कि सर्वाङ्गोपसंहारेणवाधिकार उत याव-
च्छक्यमेवाङ्गजातमुपर हृत्येति विशग्य सर्वाङ्गयुक्तमेव प्रधान फल प्रसवितुं
प्रभवति न केनचिदङ्गेन विना कृतमिति पूर्वपक्ष प्रापय मिद्वान्तितम्—दर्श-
पूर्णमासशब्दप्रतिपाद्या आग्नेयादय. षड्यामा यावज्जीवपदवाच्यजीवननिमि-
त्तत्वेन मप्रच्यन्ते । निमित्तस्य चेष त्वभावो यन्नेमित्तिकमनुष्ठापयति नेमि-
त्तिकाश्च प्रकृते, आग्नेयादय एवेति जीवने निमित्ते तेषामनुष्ठानमावश्यकत्वं
प्राप्तुयाद्दृष्टीयाच्च यथामंभयदङ्गानि तावदेव च शाश्वतशान्त्फलसिद्धिरिति ।
अतो यथामंभयदङ्गान्युपसहत्यानुष्ठिते प्रधाने न किञ्चिदप्यवयमिति विच्छि-
न्नोभयतन्पाशा रज्जुः ।

प्रयोगयाथात्म्यज्ञानाय च तत्र तत्रानेन ग्रन्थकृता मीमासान्यायप्रदर्शन-
पूर्वकं निरणाधिपत ते ते विप्रतिपन्ना विषयाः । ननु कि पुनः प्रयोजनं
मीमासाशास्त्रस्य जाग्रत्सु यथावत्प्रदर्शकेषु कल्पसूत्रेष्वित्येतच्चोद्यमवतरति ।
तत्र ब्रूमः—न खलु मीमासामन्तरा यथाशारा कर्माऽऽचरितुं वृष्णुयाद्विच-
क्षणः कोऽपि । आचष्टे च तत्रभवान् भट्टकुमारिलः—

स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये ।

मतिर्वहुविधा पुंसा संशयान्नोपजायते ॥ १ ॥

केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नासावय त्वाति ।

तन्निर्णयार्थमप्येतत्पर शास्त्र प्रणीयते ॥ २ ॥ इति ।

सत्स्वापि कल्पसूत्रेषु यथावदाचारविगयकेष्वपाततस्तदर्थमभिसं-
धाय यथाभिलषितमाचारानन्यथयन्ति भूयामः । अन्यथयन्तोऽपि न विम-
नायन्ते । केन वाऽत्र निदानेन भाव्यमिति चेद्विमृश्येत तदा मीमासाशास्त्रान-
भिज्ञानमेव हेतुरिति प्रतिपद्येत । अतो ह्यवश्यमेवाप्येय याज्ञिकंमन्यमानैमीमा-
साशास्त्रम् । यथावन्मीमासानवबोधेन कथं कदर्थयन्ते प्रयोगा इत्येतत्केषु-
चिद्विषयेषु प्रदर्शयितुमिच्छामः—अथ केचित्प्रद्विपन्नो यदि कर्मणि,
आचक्षणाश्च तेषां कलियुगेऽननुष्ठेयत्वं, प्रदर्शयन्तश्चान्यार्थानि प्रमा-
णानि, व्यामोहयन्त्यप्रमुग्धानां हृदयानि तेषामियं प्रक्रिया “अग्निहोत्रं
गवालम्भं सन्यासं पलपत्कम् । देवराजं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ।”
इति स्मृतिवचनेन, कलिवर्ज्यप्रकरणे, अन्याधानाग्निहोत्रादेः कलौ निषिद्धत्वा-
दननुष्ठानमेव श्रावकर्मणामीदृशे कालेये काले वर्जयति । किञ्च “चत्वार्यब्दसह-
स्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलयेदां गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च
न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता” । इत्यनेन चतुःशताधिकचतुःसहस्राब्दोत्तरत्व-
विशिष्टकलिकालत्वात्तत्रेतेन त्रेतापरिग्रहपदोपलक्षिताग्न्याध्वयसन्यासयोनिषे-
धाच्च वर्जनीयत्वमेव सिद्धम् । न च भ्रमितव्यम् । “यावद्दृणाविभागोऽस्ति
यावद्देदः प्रवर्तते । सन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्व्यात्कलौ युगे” । इत्यनेन
पूर्वोक्तनिषेधयोरपवाद एव प्रोक्त इति । चातुर्वर्ण्यसद्भावस्य पूर्वोक्त-
चतुःशताधिकचतुःसहस्राब्दरूपकलियुगे प्राक्तनभाग एव संभाव्यमानत्वेन
यावद्दृणाविभाग इतिवचनस्य पूर्वोक्तनिषेधापवादकत्वायोगात् । नाप्याश-
ङ्कनीयम्—“अर्धाधानं भूतं श्रोतस्मार्ताभिन्योस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयोरे
क्यकृतिः । पूर्वयुगाश्रया ॥ इति निर्णयसिद्धदाहृतवचनेन” सर्वाधानस्य निषेधः
पूर्वयुगाश्रय इति पदस्वारस्यात्, न पुनर्धाधानस्येतिव्यवस्थायाः सूपपा-
दत्वमिति । उक्तयुक्त्या “चत्वार्यब्दसहस्राणि, यावद्दृणाविभागोऽस्ति” इति-
वचनयोरेकवाक्यत्वप्रतिपादनाच्चतुःशताधिकचतुःसहस्राब्दोत्तरकलिकाले क-
न्याप्याधानत्याननुष्ठानमिदं, इति ।

तत्रेतेदज्ञानविगृह्यतम् । यावद्दृणाविभागोऽस्तीत्यादिवचनस्य हि एष
सम्बन्धस्ततोऽर्थः—यदा न विभागो जायते तदा च परम्परामंकीर्ण

कलिसवन्धीनि आगमिष्यन्ति, अदसत्त्वाणि, अ दशतानि, च यदा चत्वारि चत्वारि संपद्यन्ते तदुपलक्षिते, अत्पावक्षिष्टे कलितुरीयपादेऽग्न्यधेय पाग्नित्राय न कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव च चतुःशताधिकचतुःसहस्राब्दोत्तरकालिकानां श्रीपरशिवावतारश्रीचिदम्बरदीक्षितश्रीमदप्पग्यदीक्षितप्रभृतीनां सर्वतन्त्रतन्त्राणामग्न्याधेयपूर्वकसाधिचित्यमहाव्रतप्रभृति महायागानुष्ठानं, तत्समकालिकत्वेनैव संभाव्यमानानां श्रीमद्युसूदनसरस्वतीब्रह्मानन्दसरस्वतीप्रभृतीनां सर्वज्ञशिरोमणीनां पाग्महंस्यमपि सामञ्जन्यमश्रुत इति ।

स्थिते चैव महानिवन्धसदाचागद्यनुगोशनि शास्त्रार्थे मन्दमति-यामोहनमात्रफलकमाधानादीनां कलिनिपद्धत्वप्रतिपादनेन यत्केपाचिन्दास्त्रार्थव्याकुलीकरण तत्किं सत्पथप्रद्वेषमूलकं न्याय, उत शास्त्रतत्त्वार्थप्रतिपत्तिनिमित्तकमाहोनिद्रुभयमूलकमेव भवेदिति स्वयमेव विदारुर्वन्तु विचक्षणवरेण्या इति ॥

इदं चेकमपरं पण्डितमानिभिः कैश्चिदुद्भाव्यमानं चोद्यं नः कर्णपथमवतरति, यत्— यदिदं दर्शपूर्णमासादि कर्मजात, यश्च तद्योदको भागः, अकृतकानां वचसा, स सर्वोऽग्नित्रिधावद्विषय एव । सर्वो वैदिको लौकिकश्च व्यवहार आत्मानात्मनोऽग्नितरेतरा-यास एरन्कृत्येव प्रावतिष्ठेति श्रुतीनामेव, अप्रामाण्यापत्ता द्रागेव तदुपजीविना कर्मवृन्दानां भ्रान्तिमूलकत्वम् । तथा च सप्रपञ्चं प्रत्यपीपदन भगवत्पादाः— “ तस्माद्विद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि च शारूणि च ” इति । तस्माद्विफलः खल्वय प्रयासो दर्शपूर्णमासादिश्रातकर्मप्रतिपादकानां प्रबन्धानां प्रणयनं नाम, सर्वथा तदिदमकुञ्चे चित्रायितमिति ।

तत्र चैपा ममाहितिः प्रतिपत्तव्या । बाढन् । हन्त वेदान्तरीत्या, अधिक्षिपामि चेत्कर्माणि महान्नः प्रमोदः । यदि एनरधिक्षिपन संसारमूलमव्यास प्रवाहोऽनादिमुत्तीर्णोऽसि तदा, अभिवन्तामहे पादा । यदि च लीयसेऽनाद्यविद्याजला तदा न जान्वापि न्या माक्षयन्ति श्रातानीमानि कर्माणि । रुः खलवाचष्टे, आद्वितीयब्रह्मयादी श्रुतीनां पाग्मार्यिक प्रामाण्यम् । किं तु साव्यावहारिक प्रामाण्यं प्रत्येति शास्त्रनिशातमिति । तच्च व्यवहारकालावा-ल्यन्तं ब्रह्मज्ञानेतरावा-यन्तं वा व्यवहारकालश्चाविद्यावच्छेदकः समयः । अकर्त्रभोक्तृब्रह्मान्मेकत्रविज्ञानेन सग्लमुन्मथिते पुनरव्यासे ‘ वेदा अवेदा भवन्ति ’ इत्यादिश्रुतिभिः “ न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा न शारता ” इत्याद्य-

भियुक्तोक्तिभिश्चाऽऽत्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यपारमाथिकत्वमिति महाजनक्षुण्णः
पन्थाः । यदा एनरसङ्ग आत्मनि मानुषत्वब्राह्मणत्वभृहरथत्वादीनि पूर्व-
पूर्वाभ्यासपरम्परया समन्तगतान्यध्ययसि तदा वेदप्रामाण्यं तद्विहितकर्माहु-
ष्टानं चावश्यं प्रतिपत्तव्यम् । अद्वितीयात्मवेदितुश्च किं नु स्वस्ववशिष्यते 'कार्यं
कर्ता करणं चेति' 'ज्ञेयं ज्ञानं ज्ञाता चेति' अतः फल्गुतरोऽयं कर्मणामुपालम्भः ।
यथा चैतत्तथा सप्रपञ्चं सोपपत्तिकं च शारीरकभाष्यभाट्टवार्तिकप्रभृतिमहानिव-
न्धेषूपपादितं तच्च तत्रैवाहुसधेयं विपरिणति विरमामः ।

अरिमश्च दर्शपूर्णमासप्रकाशे ग्रन्थकृदुपन्यभान्सीदयेतृणा सौकर्याय
स्मिन्निदिष्टान विपयात् ।

आदित आपन्तम्बपरिभाषासूत्रम्, आपन्तम्बदर्शपूर्णमाससूत्रम्,
आश्वलायनीयदर्शपूर्णमाससूत्रम्, तदीयं ब्रह्मसूत्रं चेत्येतानि समग्राणि
मूलमात्राणि, ततश्च कपदिरवामिभाष्यहरदत्ताचार्यवृत्तिभ्यां समुद्भासितमाप-
न्तम्बपरिभाषासूत्रम्, अद्य यावदनुपलब्धया अप्रकाशितया च श्रीमद्रामा-
ण्डारप्रणीतया 'पूर्तरवामिभाष्यवृत्त्या, रुद्रदत्तकृतसूत्रटीपिकया च समलुम्बितम्,
आपरतम्बदर्शपूर्णमाससूत्रम्, सूत्राथकुमुदपार्वणशर्वरीशसमशीलेन देवत्रातभा-
ष्येण गार्ग्यनारायणवृत्त्या च सनाथितं श्रीमदाचार्याश्वलायनदर्शपूर्णमास-
सूत्रं न्यवेशि कल्पसूत्रभाष्यवृत्तिप्रामाणिकपरम्पराणां मिथः सवादमनुरु-य तथा
किलोपनिषद्वा हात्रा-वर्ययब्रह्मन्वादयः पञ्च प्रयोगाः, यथा—निरीक्षितमात्रा
एव ते व्युत्पिन्त्सना व्युत्पन्नाना च मुन्पष्टं सोपपत्तिकं सशास्त्रार्थं च बुद्धिवि-
पयतामवगाहन्ते । दर्शपूर्णमासप्रयोगमवेतानि विविवाच्यानि तत्तच्छास्त्रार्थनि-
र्णायकमीमासाधिकरणप्रदर्शनपुरःसरमर्थतोऽनूदितानि, मन्त्राश्च संहितायामा-
म्नाताः सायणभाष्योपनिबन्धनेन रफुटीकृताः । अयं त्वत्र एनर्विशेषः कामप्य
भिनवामेव श्रिय पुष्पाति प्रबन्धरयारय यत्—सौत्रा अपि मन्त्राः शाखान्तरा-
म्नाता अद्यत्वे एनरनुपलब्धभाष्यवृत्तिका व्ययीकृत्यापरिमितमान्यनो म-
रित्पक्वं रवयमेव सुबोधं व्याख्याता इति दर्शपूर्णमासभावनाकाङ्क्षितेति कर्त-
व्यतापूरकाः प्रयोगवि-यनुगृहीताश्च संभारा उद्देशक्रममनुरु-य निरदेशिपतेति
नः यथा यथा वयं पश्यामरतया तथा सर्वाङ्गहृदयंगमैवारय प्रबन्धस्य दृढं
नश्चित्ते पदं धत्ते नूनं सुवहूपकृतमनुगृहीतं च ग्रन्थकृता दर्शपूर्णमासप्रयोगजि-
ज्ञासूना ब्राह्मणाना कदम्बमिति यद्गुडीयेत तदि नेतद्रोऽन्युक्तिकोटीमाटी-

केत । सर्वथाऽपूर्वमिदं दर्शपूर्णमासप्रकाशाभिधं ग्रन्थरत्नं भगवतः परेशितुर-
कम्पयाऽनुकम्पया शाश्वतं समयं सर्वेषां विदुषां समादरणीयतामेवानुविन्द-
त्विति बाढमाशास्ते —

श्रीमज्जगद्गुरुशंकराचार्याज्ञाधारको
धारवाडनगरस्थसंस्कृतप.ठ-
शालाश्यापकः

उत्पिनेट्टुगिरिः श्रीनागेशशास्त्री ।

प्रास्ताविक किञ्चित् ।

आसीत्पूर्व प्रवृत्तिः सस्कारमीमासा संस्कारानुष्ठानोपयोगिनी प्रणीय श्रौतविषयग्रन्थान्प्रणेतुम् । तदनुसारमाधानपद्धतिरग्निहोत्रचन्द्रिकेति प्रबन्धद्वयं श्रीपरमेशकृपया समाप्तिमगात् । अथ च दर्शपूर्णमासानुष्ठानसाधकोऽपि प्रबन्धः प्रणेय इति प्रवृत्तिरुद्भूत् । तथैव चायं दर्शपूर्णमासप्रकाशाख्यग्रन्थस्य प्रथमो भागो त्रिद्वन्द्वोचरी क्रियते द्वितीयोऽपि नातिचिरात्प्राप्सिद्धिमापायेत् । तत्र च द्वितीये भागे देवत्रातभाष्यपथमोऽध्यायो दर्शपूर्णमासमन्त्रभाष्य दर्शपूर्णमासमीमासा दर्शपूर्णमासप्रयोगप्रायश्चित्तप्रभृतयो विषयाः रफुटी भविष्यन्ति । अस्मिंश्च प्रथमे भागे आपरतम्ब्राश्वलायनाचार्योपदिष्ट प्रयोगशास्त्रे सहितारूप न्यवेशि । तेन चाध्ययनाध्यापनादिषु बहूपकारः स्यादिति मन्ये । आसीच्च प्राक्भर्षा सूत्राणां सिद्धिर्ना महाभाष्यकारनिर्देशोऽत्र मानम् । तत्र च भगवतः पाणिनेः सूत्राणां भाष्ये भगवान्पतञ्जलिराह— ‘ अथैकयोगः करिष्यते ’ इति । अन्यदप्यत्र विनिगमक प्रदर्शनीयम् । यानि हि समान्नातरो बह्वचाः समामनन्ति भगवदाश्वलायनाचार्यप्रणीतश्रौतगृह्यसूत्राणि तानि सहितापक्षमवलम्ब्यैव । अतो नासगतमस्माकममीषा कल्पानां दर्शपूर्णमासप्रयोगप्रतिपादकानां सहितापक्षमवलम्बनं नाम । ननु के कल्पाः, कानि सूत्राणि ।

अल्पाक्षरमसदिग्गं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

कल्पयन्ति ते कल्पाः । तथा च कल्पसूत्रलक्षणं व्याख्यायि मयूखमालिकायां सोमेश्वरभट्टैः— ‘ क्रतुप्रयोगं पाठमात्रेण स्पष्ट

(१) वस्तुतस्तु कल्प सूत्रमित्यनर्थान्तरम् । उभावोप शब्दावन्तर्गतेरे दृष्टा कल्पसूत्राधिकरणे मीमासायाम् । तत्र हि प्रयोगशास्त्रमित्युभयं सगृहीतम् । यश्चायं विभागो भट्टे प्रत्यपादि न विद्योऽत्र गमकं वयम् । शिष्टाचारस्तु—आप-स्तम्बसूत्रं, बौधायनसूत्रं, आश्वलायनसूत्रं, इत्येवोपलभ्यते । तत्तिरीयारण्यके ब्रह्मयज्ञानुवाके ‘ कल्पान्गाया ’ इति श्रयते । तत्र भाष्ये कल्पाः कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि, इति । भगवानाचार्योऽयमुच्यते—अथ स्वाध्यायमधीयीतेति सूत्रे ‘ कल्पा’निति । व्याचरन्तौ च तत्र वृत्तिकृत् “सूत्राण्येव कल्पाः” इति ।

कल्पयन्ति ये बौधायनीयादयो ग्रन्थास्ते कल्पाः । ' एतत्तीर्थ-
मित्याचक्षते, ऋचं पादग्रहणे ' इत्यादिस्वकृतसंज्ञापरिभाषादिभिः
प्रयोगस्य सूचकान्याश्वलायनीयादीनि सूत्राणीति विवेकः ।
अत्र च यज्ञायुधानां प्रतिकृतयः सप्रमाणं, यज्ञियसंभाराश्च
सप्रयोजनाः, विधिवाक्यानां दिशो दर्शनं चातुर्मास्यविहारो
विषयानुक्रमश्चेत्येते विषया यथायथं न्यवेक्षिषत । तथा च
भागद्वयात्मकोऽयं ग्रन्थो यथा खलु प्रयोगमीमांसाशास्त्रयोरेक-
वाक्यता भवेत्तथा प्राणायि । विपरिवर्तमाने कालचक्रे समुप-
लभ्यते कश्चन कालांशो यत्र यजमानत्विजः शास्त्रीयं स्वीय-
कार्यजातं विस्मृत्य शास्त्रविधुरपास्परामात्रावलम्बिनो भवन्ति
तदेतदसमञ्जसम् । यतो गैर्वाण्या वाण्या व्यवहर्तृणां व्याकरण-
ज्ञानं यथाऽस्त्यावश्यकं तथा धार्मिकाचाराणामनुष्ठाने मीमांसा-
शास्त्रमत्यावश्यकम् । कथं नु नाम देववर्णां प्रयोजयन् प्र-
कृतिप्रत्ययसुबन्ततिङन्तनामधातुतद्धितकृदन्तसमासादीन्विस्मृत्य
स्वकार्यं निर्वाहयेत् । तथैव कथं नु नाम श्रौतधर्मानुष्ठाता मीमांसां
विस्मृत्य स्वकार्यभागभवेत् । यत आश्वलानापस्तम्बकात्यायन-
बौधायनप्रभृतिभिः प्रणीतानि कल्पसूत्राणि प्रयोगशास्त्रत्वेनाभि-
धीयन्ते तद्व्यवस्थापका मीमांसाग्रन्था इति प्रयोगमीमांसा-
शास्त्रयोः संबन्धः । तत्र मीमांसाशास्त्रे प्रधानाङ्गभावनविधिप-
रिभंख्यानि यमाधिकारव्यतिषङ्गपार्षणप्रयाजानुयाजानुपङ्गोत्क-
र्षापकर्षविरुद्धत्रिकपदार्थानुसमयकाण्डानुसमयपृषदाज्यादिपारि-
भाषिकशब्दानां यथायथं वर्णनमुपलभ्यते । यज्ज्ञानं विनत्विग्भिः
कर्मानुष्ठानं यथाशास्त्रं पारयितुमशक्यमतो मीमांसाशास्त्रज्ञानमत्या-
वश्यकम् । तथा चोक्तमभियुक्तैः—“ इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा
पूरयिष्यति ” इति । किंचाङ्गप्रधानकर्मानभिज्ञतया कर्मणि वैप-
रीत्यमुद्भवति । कुतश्चित्केवलमङ्गानुष्ठानं, क्वचिच्च केवलं प्रधा-
नानुष्ठानं संभवति । तथोपदेशातिदेशप्रकृतिविकृतीनां ज्ञानं
यथायथमभिगम्यैवत्विग्यजमानसंज्ञां लभते नान्यथा ।
अतस्तादृग्ज्ञानस्य यथा सौलभ्यं स्यात्तथा प्रयति-
तव्यमिति मनसिकृत्य ग्रन्थोऽयं प्राणायि । दर्शपूर्णमासौ हि
प्रकृतित्रयान्तर्भूतैका प्रकृतिः । अस्याश्च यथार्थानुष्ठानज्ञानेन विना

याश्च विकृतिभूताः सोमाश्वमेधराजसूयप्रभृतीनां महायज्ञानामङ्ग-
भूता इष्टयः, आग्रयणवैश्वानरीक्षामवतीष्ट्यादयो नैमित्तिक्य-
स्ताश्च न यथाशास्त्रमनुष्ठातुं पार्यन्ते । आम्नाये हि दर्शपूर्णमास-
मन्त्राः प्रथममाम्नाताः सन्त्येतदप्यत्र निदर्शनम् । सूत्रकारा अती-
ममेव क्रमं समस्वरमङ्गल्यकार्पुः । गृह्यकर्मण्यपि स्थालीपाकप्रभृ-
तीनि दर्शपूर्णमासोपजीव्यतयैव प्रवर्तन्ते । सोऽयं सर्वेष्टिस्थाली-
पाककर्मप्रकृतिभूतो दर्शपूर्णमासप्रयोगो द्व्यहसाध्यः स च
प्रथमतः पौर्णमास्यामेवाऽऽरभ्यते नामायाम् । अयं नित्यकर्मभूतो
यावज्जीवादिश्रुत्या विहितत्वात् । सोऽयं प्रयोगश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः
सपत्नीकयजमानेन कार्यानुसारं परिकर्मिभिश्च साध्यः । ते च-
र्त्विजः, अन्यूनाङ्गाः, अनतिरिक्ताङ्गाः, नातिदीर्घाः, नातिह्रस्वाः ।
परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भवन्ति । यून ऋ-
त्विजो वृणीत इत्येके । इत्याचार्यसूत्रम् । ऋत्विजो वृणीत इत्य-
प्याचार्यसूत्रमृत्विग्वरणं वैधमिति ग्राहयति । तच्च सोम एव
समन्त्रकं वरणम् । दर्शपूर्णमासादिषु तु कार्यानुसारेण लौकिक-
रीत्या स्वीकार ऋत्विजामिति । यत्र त्वाधानादौ समन्त्रकं वरणं
प्रयोक्तारः कुर्वन्ति तस्संप्रदायानुसारमिति वक्तव्यम् । ननु ब्रह्माण-
मेव प्रथमं वृणीते, होतारमेव प्रथमं वृणीते, इत्याचार्यसूत्रव्यव-
स्थापनार्थमाधानादिषु यत्र चतुर्णां वरणं दृष्टं तत्र ब्रह्मपूर्वकं वर-
णमन्यत्र होतृपूर्वकमिति व्यवस्थापयाम इति चेत्सत्त्वं—परं सति
कुड्ये चित्रमितिन्यायेनाऽऽधानादिषु ऋत्विग्वरणमेव श्रुत्यादि-
नाऽविहितम् । वरणाभावे कुतः कुत्र वा भवेत्प्राथम्यनिवेशः । न च
वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इतिवद्विशिष्टं वरणं विधीयत इति वाच्यम् ।
ऋत्विजो वृणीत इत्यविशिष्टस्यैव विधेः श्रुतत्वात् । तर्हि
आधाने समन्त्रकं वरणमाचार्यानुयायिषु दृश्यते तत्र किं गमकमि-
तिचेच्छिष्टसंप्रदायमूलमिति जिज्ञास्यम् । शिष्टसंप्रदाय इत्येवा-
स्माभिराधानपद्धतौ संगृहीतम् । अयमेव दर्शपूर्णमासप्रयोगः पञ्चप्र-
योगीति भण्यते लौकिकैः । तस्यास्य दर्शपूर्णमासप्रयोगस्यात्र नि-
बन्धे तथा विषया आहृताः । यथा याज्ञिकः मीमांसायां प्रयोगशास्त्रे
चाधिकृतार्था भवेयुः । यतः कर्मानुष्ठाने विद्वानेव विहितः 'नह्य-
विद्वान्विहितोऽस्ति' इति ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणयने यैश्च महाभागैः शास्त्रीविवानद्वारा
साहाय्यमाचरितं तेषां यथासंभवमत्र नामनिर्देशोऽवश्यकर्तव्य
इति बुद्ध्या निर्दिशामः ।

प्रथमं तावच्छ्रीपूज्यपादमहामहोपाध्यायविद्यावाचस्पतिवि-
रूपाक्षशास्त्रिणः ।

न्यायमीमांसादिचतुस्तन्त्रपण्डितप्रकाण्डभूततर्कालङ्कारभूताः
(धारवाड) इत्येतन्नगरस्थपाठशालायाः प्रधानाध्यापका नगि-
शशास्त्रिणः ।

ब्रह्मश्रीयाज्ञिकप्रवराः प्रयोगशास्त्रप्रवीणास्त्रधीधर्मकोविदाः श्री-
दानगुप्तग्रामनिवासिनः श्रीशिवदीक्षितात्मजधुंडदीक्षितोपाह्व-
रामदीक्षिताः ।

वेदशास्त्रोदधिपारंगताः श्रीपण्डितवरेण्याः पाठकोपाह्वश्रीधर-
शास्त्रिणः ।

श्रीवेदशास्त्रसंपदभूषितविग्रहाः श्रीमदुमाविष्णुपदाब्जभृङ्गा
आनन्दाश्रममुद्रणालयप्रधानशास्त्रिण आगाशे, इत्युपाह्वकाशी-
नाथशास्त्रिणः ।

द्रव्यादिसहायप्रदाः—वैदर्भदेशनिवासिनो भिषक्शास्त्रनि-
पुणा लोकहितैकचिन्तका वैदिकधर्मोज्जीवनबद्धपरिकरा
मीमांसाशास्त्राध्ययनाध्यापनपरम्परास्थितीप्सवः पराञ्जपे, इत्यु-
पाह्वशिवरामात्मजनरहरिशर्माणः । एतैः स्वीयकालकीर्त्यादि-
नाऽऽत्मानं व्ययीकृत्य बह्वेव साहाय्यमन्वष्टायि । यच्च जीवातु-
भूतमेतस्य ग्रन्थस्य ।

भिषक्वरफाटकोपाह्वदामोदरात्मजविश्वनाथशर्माणः ।

यैश्च बहुधा साहाय्यमाचरितम्, श्रेष्ठिवर ' मोतिलाल माणि-
कचंद (प्रतापशेट) इत्याख्या अमळनेरग्रामनिवासिनो यै रूप्य-
काण्णमष्टादशशतं प्रयोगशास्त्रसंपत्तये प्रादायि ।

पण्डितपाठनकरोपाह्वकृष्णतनूजरघुनाथशर्माण इत्येतै राजा-
पुरसंस्कृतपाठशालासंस्कृतपुस्तकालयाद्दर्शपूर्णमासमन्त्रार्थचन्द्रिकां
प्रहीय बहूपकृतम् ।

याज्ञिकपरम्पराप्रियमहाभागाः रोडेइत्युपाह्ववाळंभट्ट शर्मण
आखवेइत्युपाह्वरामशास्त्रिण इत्येतैराचार्यचौण्डपविरचितं दर्श-
पूर्णमासभाष्यं तत्र तत्रोपयोगार्थं प्रादायीति तेभ्यो वैद्यभूषणना-
नलकुलान्तमाहिताग्निपुत्रपुरुषोत्तमशास्त्रिभिर्यत्रत्राप्यनुपलभ्यं
श्रीभगवद्देवत्रातभाष्यं प्रादायीति तेभ्यश्चानेकशो धन्यवादा
वित्तीर्यन्ते ।

ऐतिह्यप्रमाणविवेचकैर्दत्तात्रेयविष्णुआपटे. इत्येतैः प्रतिपदं
साहाय्यमनुष्ठितमिति नाहमाजीवितमुपकारभरांस्तेषां विस्मरामि ।

तदिदं नामप्रदर्शनं नाम दिशो दर्शनम् । अन्यैरपि बहुभिर्वै-
दिकधर्मप्रियैर्वैद्यप्रकारैः प्रतिपदं साहाय्यमन्वष्टायीति तेषामुपकार-
भरान्स्मारं स्मारं विन्तरभयात्तदुल्लेखाद्विरम्यते ।

विज्ञायत एव सर्वैर्धधुना ग्रन्थप्रकाशनं नाम मुद्रणालया-
यत्तम् । परं शास्त्रीयसंस्कृतग्रन्थमुद्रणे न बहवो मुद्रणालयाः प्रय-
तन्ते किंतु द्वित्रा एव । तत्राप्यानन्दाश्रममुद्रणालयः केवलमेतदे-
वानुष्ठापयति । यतस्तत्त्यत्रसर्वकार्याध्यक्षाः सुगृहीतनामधेया
विनायकगणेशआपटे, इति महादया शास्त्रीयसंस्कृतग्रन्थप्रका-
शनैकदीक्षाः सन्ति । तैः सादरं श्रौतधर्मानुष्ठानवृद्धिबुद्धयैतद्ग्रन्थ-
मुद्रणमुररीकृतम् । तदर्थं तेभ्यो धन्यवादान्वित्तीर्थं विरमामि ।
इति शम् ।

विदुषामनुचरः

किजवडेकरोपाह्वरामचन्द्रात्मजशामलशास्त्री.

यज्ञायुधप्रमाणवचोजातम् ।

भावप्रदर्शितानां दर्शपूर्णमासपात्रप्रतिकृतीनामाकृत्यादिविषये यावच्छक्यमापस्तम्बसूत्रानुसारं प्रमाणं प्रदर्शयामः ।

(१) स्फ्यः— खादिरः, बाहुमात्रप्रमाणकः, अस्याकृतिः ।

(२) कपालानि—कपालं नाम पुरोडाशश्रवणसाधनम् । तानि च भिन्नस्य घटादेः कर्तव्यानि लौकिकार्थपरिग्रहणात् । “भाण्ड-
लेशसदृशानि” इति विद्यारण्याः । तानि मृदा कपालानि कर्तव्या-
नीत्येके । अभिन्नान्यपि रौहिणकपालवदित्येके । रौहिणो नाम
पुरोडाशः, तच्छ्रवणार्थं प्रवर्ग्ये क्रियमाणं कपालम् । तच्चेवं
विधीयते “ रौहिणकपाले च परिमण्डले घोटप्रकारे ” (आप०
श्रौ० सू० १५।३।१६) । अभियुक्तैस्तावदेवं कपालाकृतिः प्रयु-
ज्यत एतानि सर्वाणि कपालानि निरन्तराणि संश्लिष्टानि समानि
चोपधेयानि यथाऽन्तरा भूमिर्न दृश्यते, अत्र मध्यमपङ्क्तिः
षडङ्गुलदीर्घा द्व्यङ्गुलविस्तारा दक्षिणोत्तरपङ्क्ती तु ततः किञ्चि-
न्न्यूने । पुरोडाशस्य कूर्माकारोक्त्या वृत्ताकारत्वप्रसिद्धेर्यावत्क-
पालं प्रथमविधेश्च तदर्थकपालचितेरापि अर्थाद्वृत्ताकारताया
गम्यमानत्वात् । अत्र कपालचितिक्षेत्रं मध्यमाम्बुशफप्रमाणं षड-
ङ्गुलं वृत्तं कृत्वा ततः प्रागपच्छेदेन समं त्रेधा विभज्य मध्यम-
भागस्य तिर्यगपच्छेदेन चतुर्धा विभागः कार्यः । खण्डचन्द्राकार-
योर्दक्षिणोत्तरभागयोरेतु प्रत्येकं द्वेधा विभागः कार्यः । एवं
विभक्तिं कृत्वाऽऽग्नेयस्याष्टौ कपालान्युपदध्यात् । एकं कपालं
चेत्पाणिसंभितम् । द्वि कपाले वृत्तस्य तिर्यगपच्छेदेन द्वेधा विभागः ।
त्रिकपाले वृत्तस्य तिर्यक्समं त्रेधा विभागः । चतुष्कपाले वृत्त
समं प्राञ्चमपच्छि-योत्तरभागस्य त्रेधा विभागो दक्षिणत एकम् ।
पञ्चकपालेऽपि वृत्तं प्रागपच्छेदेन समं त्रेधा विभज्य
मध्यमभागस्य तिर्यगपच्छेदेन त्रेधा विभागः कार्यो दक्षि-
णत एकमुत्तरत एकम् । षट्कपाले मध्यमभागश्चतुर्धा
दक्षिणत एकमुत्तरत एकम् । सप्तकपाले मध्यमभागश्चतुर्धा
दक्षिणो द्वेषोत्तरत एकम् । कपालानि तु घर्षणाद्युपायेन तथा

करणीयानि यथा कपालचितिक्षेत्रं वृत्तं संपूर्यत इति । नवकपालं मध्यमभागस्य चतुर्धा विभागो दक्षिणो द्वेषोत्तरस्त्रेधा । दशकपाले मध्यमभागस्य चतुर्धा विभागो दक्षिणो द्वेषोत्तरतश्चतुर्धा । एकादशकपाले मध्यमभागस्य चतुर्धा विभागो दक्षिणस्त्रेषोत्तरश्चतुर्धा । एवं विभज्य यावन्ति कपालानि यथार्योगमुपदध्यात् । प्रतिकृतिस्तु प्राकृती दिङ्मात्रमिह प्रदर्शितेति ज्ञेयम् ।

- (३) अग्निहोत्रहवणी—अरत्निमात्री वायसपुच्छी हंसमुखी, अर्धप्रादेशमात्रविला विकङ्कतवृक्षनिर्मिता । ' वैकङ्कत्याग्निहोत्रहवणी बाहुमात्रयरत्निमात्री वा ' इति ।
- (४) शूर्पम्—लोकसिद्धं वैणवं नलमयं वेति भारद्वाजः । इषीकमयं शूर्पं " वर्षवृद्धा इषीकाः " इति वाक्यशेषात् । तदभावेऽन्येन कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तम् । इति प्रयोगवृत्तिकारः । शूर्पमैषीकम् । 'वर्षवृद्धा इषीकाः' इति लिङ्गादिति । वर्षवृद्धमसीति शूर्पोपोहने विनियोगाद्वर्षवृद्धा इषीका इति वाक्यशेषादैषीकं शूर्पम् । चातुर्मास्येष्वैषीके शूर्पं इति दर्शनादन्यत्र लोकसिद्धमिति सूत्रकारमतिः ।
- (५) कृष्णाजिनम्—कृष्णमृगचर्म तच्चास्त्रण्डं क्लोमकं ग्रीवया च सहितम् ।
- (६) शम्या—खदिरवृक्षनिर्मिता । याऽनडुद्धीवासु युगविले क्षिप्यते । गदाकृतिरिति भाष्यकाराः । पद्त्रिंशदङ्गुला ।
- (७) उलूखलम्—वारणवृक्षनिर्मितम् । औदुम्बरं वा । वारणान्यहोमार्थानीति प्राकृतं श्रवणम् । औदुम्बरमिति चयनश्रवणम् । प्रादेशमात्रम् । प्रादेशस्तु द्वादशाङ्गुलः । तथा शुल्वे दृष्टन्तात् ।
- (८) मुसलम्—वारणं खदिरं वा पद्त्रिंशदङ्गुलं त्रिप्रादेशं वा । उलूखलमुसले अर्थलक्षणे ग्राह्ये । तयोर्मानं सूत्रकारानुक्तमिति । एवं च यत्र नास्ति सूत्रकारोक्तिः प्रत्यक्षं तत्र माने नाऽऽदर इति ज्ञायते ।
- (९) दृषदुपले—लौकिकाकारे संपादनीये ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं सूत्रस्य विलम् ।
 (१८) सूत्र —खादिरः । } खादिरः सूत्रः पर्णमयी जुह्वराश्व
 (१९) जुह्वः—पर्णमयी । } त्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवा एतेषां वा
 (२०) उपभृत्—आश्वत्थी । } वृक्षाणामेकस्य सूत्रः । अत्र प्रादे-
 (२१) ध्रुवा—वैकङ्कती । } मात्रविलाः कारयेत् । वाङ्मा-
 त्रयोऽरत्निमात्रयो वाऽग्राग्रास् वक्तो-
 विला हसमुख्यः ॥

(१४) वेदः—दर्भमयो वत्सजानुतुल्यः स च याज्ञिकसमाचा-
 रादवगन्तव्यः । “वत्सजु पशुकामस्य” इत्यनेन विहितः ।

(१५) निर्वापपात्री—मृन्मयी । निष्पन्नविधानात् । “ यदि पात्र्या
 निर्वापेत् ” अर्थलक्षणा ।

(१६) आज्यस्थाली—मृन्मयी । अर्थलक्षणा ।

(१७) प्राशित्रहरणम्—खादिरम् । प्रादेशमात्रम् । गोकर्णाकृति ।
 चमसाकृति, इति भारद्वाजः ।

(१८) इडापात्रम्—अरत्निमात्रं चतुरङ्गुलदण्डं मन्थसंगृहीतम् ।
 चतुरङ्गुलपरीणाहम् । षडङ्गुलपरीणाह वा वारणवृक्षजम् ।

(१९) चमसः—(पणीतापात्रम्)- वारणवृक्षजः, त्र्यङ्गुलदण्डः, चतुर-
 ङ्गुलोच्छायः, षडङ्गुलविस्तारः, प्रादेशमात्रः, प्रादेशमात्रश्चतुरङ्गु-
 लविल इति बौधायनः ।

(२०) योक्त्रम्—मुञ्जमयम् । बलीवर्दनियोजनार्थं शम्भ्याप्रतिष्ठुक्त-
 रङ्गुविशेषसदृशम् ।

(२१) मदन्तीपात्रम्—अर्थलक्षणं लोकसिद्धम् । मदन्तीना पात्र
 मदन्तीपात्रम् । तप्ता आपो मदन्त्य इत्युच्यन्ते ।

(२२) मेषणम्—वारणवृक्षप्रकृतिकम् । अरत्निमात्रम् । तदिदं मेषण
 पिष्टसंयवनार्थं गृहीतं सत्पिष्टभर्जनेन याज्ञिककल्पसंप्रदायमपि प-
 रिपालयति ।

(२३) वेदाग्राणि—वेदसंज्ञकदर्भमुष्टिपुरोवर्त्यग्रसमुदायः ।

(२४) अन्वाहार्यस्थाली—अन्वाहार्य ओदनो यस्या स्थाल्या श्रप्यते

साऽन्वाहार्यस्थाली लोकसिद्धप्रमाणपरिमिता ।

(२५) उपवेपः—पलाशशाखामूले छिन्नः प्रादेशपरिमितः । धृष्ट्याकारः ।

(२६) पिष्टलेपफलाकरणपात्रम्—वारणवृक्षप्रकृतिकमर्थलक्षणम् ।

पिष्टलेपश्च फलीकरणं च पिष्टलेपफलीकरणे तयोः पात्रम् । तच्च प्रादेशपात्रम् ।

(२७) कुम्भी—मृन्मयी, } अर्थलक्षणे, नवे स नाग्यकुम्भीौ

(२८) क्लियरथा कुम्भी-मृन्मयी, } गोमयेनानुलिप्ते भवतः ।

(२९) दोहनपात्रम्—वारणवृक्षजमर्थलक्षणम् ।

(३०) अभिधानी—गोबन्धिनी रज्जुः । अथलक्षणा ।

(३१) निदाने—दोहनकाले गोः पादबन्धिनी रज्जुः । वत्सबन्धन रज्जुश्च ।

(३२) विधानपात्रम्—वारणवृक्षजम् । सायंकुम्भीत्त्वविधानार्थम् ।

(३३) यजमानभागपयःपात्रम्—यज्ञियवृक्षज यथार्थम् ।

(३४) यजमानभागदाधिपात्रम्—यज्ञियवृक्षजं यथार्थम् ।

(३) अग्नीद्भागपात्रम्—यज्ञियवृक्षजमर्थलक्षणम् ।

(३६) परिश्रयणम्—अर्चन्द्राकारं द्वादशाङ्गुलं यज्ञियवृक्षजम् ।

‘ आहवनीयतः परिश्रिते ’ ।

(३७) सदशः—यज्ञियवृक्षजः, अर्थलक्षणः । अङ्गाग्निरुष्णार्थ

(३८) शिख्यम्—षड्ग्रामं मुञ्जमयम् । कुम्भीस्थ पनार्थम् ।

(३९) अरणी— } अग्निहोत्रचन्द्रिकायां व्याख्याते

(४०) मन्थोपमन्थौ— } मन्थनयन्त्ररूपकरणे ।

(४१) शकटः—लौकिकाकारः । यज्ञियवृक्षजः ।

(४२) पिण्डपितृयज्ञरात्री—मृन्मयी, अर्थलक्षणा । “ मृन्मये निर्वपति ” ।

यत्र खलु नोक्तं प्रमाणं तत्र यथार्थं यज्ञायुर्वं प्रयोक्तव्यम् । तदर्थमेव तत्र तत्रास्माभिरर्थलक्षणमित्युक्तम् । प्रमादादनत्रानां द्वा यदत्र भवेत्स्खलितं तदत्रधानपूर्वकं यथाप्रयोगशास्त्रमनुष्ठयमिति सर्वं समञ्जसम् ।

। इति यज्ञायुर्वतिकृतिप्रमाणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः कानिचिद्विधिवाक्यानि प्रदर्शयामः ।

आधारमाधारयति ।

तै० सं० द्वि० ५।११

रुमिधो यजति ।

तनूनपानं यजति ।

इडा यजति ।

तै० सं० २।६।१

वर्हिर्यजति ।

श्वाहाकारं यजति ।

अज्यभागौ यजति ।

तै० सं० २।६।२

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् । तै० सं० २।५।२

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यायां

पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ।

तै० सं० २।६।३

उपांशुयाजमन्तरा यजति ।

तै० सं० २।६।६

(उष्नीतोयं विधिः) ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् । तै० सं० २।५।३

ऐन्द्रं दधि ।

तै० सं० २।५।३

ऐन्द्रं पयः (शतम् ।)

तै० सं० २।५।३

अग्रमे स्विष्टकृतेऽवद्यति ।

तै० सं० २।६।६

अनृयाजान् यजति ।

तै० सं० २।६।९

सोमं यजति ।

त्वष्टारं यजति

तै० सं० २।६।१०

देवानां पत्नीर्यजति ।

अग्निं गृहपतिं यजति ।

वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाणो भवति ।

तै० सं० २।५।३

तदिदं केषांचिद्विधिवाक्यानां दिशो दर्शनमभ्यधायि । अन-
यैव दिशा सर्वाणि विधिवाक्यान्यूह्यानि । तत्रायं विशेषं न
विस्मर्तव्यः ।

“ सिद्धत्वद्योतनाद्वक्त्राभिमुख्यासंभवादिभौ ।

अत्मानि प्रेरणाभावान्नित्तत्त्वाभिधानतः ॥

विदिशक्तिविहन्तृ स्याद्यच्छब्दादिचतुष्टयम् ।

माप्त्ययोगे तु तद्भाषात्कचित्स्यादविहन्तृता ॥ इति ।

(२)

तद्भाधात्—तस्य यच्छब्दादिचतुष्टयस्य स्वार्थत्यागादित्यर्थः ।
इति । यच्छब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं च मानान्तरप्रा-
प्तार्थत्व एव, अप्राप्तार्थत्वे तु न तेषां विधिशक्तिप्रतिबन्धकता ।
अन्यथा यदाग्नेयादिवाक्येषु का गतिः । एवमादि सर्वमनुसंधाय
विधिवाक्यमध्यवसातव्यं विपश्चिद्भिरिति सर्वमनवद्यम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकाशविषयानुक्रमः ।

विषयः	पुटसंख्या
१ प्रास्ताविकम् ।	१—८
दर्शपूर्णमासप्रकाशस्वरूपम् ।	} १—२
दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वम् ।	
दर्शपूर्णमासयोरधिकारी ।	} २—३
प्रकृतिविकृतिविचारः ।	
अङ्गोपसंहारविचारः ।	} ३—४
प्रयोगशास्त्रस्य भीमांसावश्यकत्वम् ।	
दर्शपूर्णमासादिकर्मणः कलियुगा- नुष्ठानानुष्ठानविचारः ।	४—६
अध्यासं पुरस्कृत्य कर्मणामनु- ष्ठानं प्रतिपादयतां व्यामोहनि- रसनम् । दर्शपूर्णमासप्रकाशग्रन्थ- पद्धतिप्रदर्शनम् ।	६—८
२ सूत्रसंहिता ।	१—५८
आपस्तम्बपरिभाषासूत्रम् ।	१—३
आपस्तम्बीयदर्शपूर्णमाससूत्रम् ।	४—४६
दार्शपूर्णमासिकाश्वलायनीयहौत्रसूत्रम् ।	४९—५६
” ” ” ब्रह्मसूत्रम् ।	५६—५८
३ सव्याख्यं सूत्रम् ।	५९—४७२
आपस्तम्बपरिभाषासूत्रम् ।	५९—१३६
आपस्तम्बीयदर्शपूर्णमाससूत्रम् ।	१३७—४७२
४ आपस्तम्बदर्शपूर्णमासप्रयोगः ।	४७३
संकल्पप्रभृत्यन्वाधानदिनकृत्यम् ।	४७३—४९०

कर्मणे कामित्याद्यन्तर्वेद्युदकनिनय-
नान्तम् ।

४२०—५०६

वेदिकरणप्रभृत्यन्तःपरिध्यदकनिनयना-
न्तम् ।

} ५०६—५६०

प्राशित्रावदान प्रभृति ब्राह्मणतर्पणान्तः । ५६१—६०४

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

दर्शपूर्णमासप्रकाशः ।

अथाऽऽपस्तम्बीयपरिभाषामूत्रम् ।

यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणराजन्ययो-
र्वैश्यस्य च स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैर्ऋग्वेद-
यजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ यजुर्वेदेनाग्निहोत्रं सर्वैरग्निष्टोम उच्चै-
र्ऋग्वेदसामवेदाभ्यां क्रियत उपांशु यजुर्वेदेनान्यत्राऽऽश्रुतप्रत्या-
श्रुतप्रवरसंवादसंप्रैष्वान्तरा सामिधेनीष्वनूच्यं मन्त्रेण प्रागाज्य-
भागाभ्यां प्रातःसवने च मध्यमेन प्राक्स्वष्टकृतो माध्यंदिने च
कुष्ठेन शेषे तृतीयसवने च वाक्संद्रवश्च तद्दृष्टवेदेन होता करोति
यजुर्वेदेनाध्वर्युः सामवेदेनोद्गाता सर्वैर्ब्रह्मा वचनाद्विप्रतिषेधा-
द्वाऽन्यः कुर्याद्ब्राह्मणानामात्त्रिज्यं सर्वक्रतूनामग्रयः सकृदाहिता
जुहोतीति चोद्यमाने सर्पिराज्यं प्रतीयादध्वर्युः कर्तारं जुहूं पात्रं
व्यापृतायां स्रुवेणाऽऽहवनीये प्रदानमाधानप्रभृति याधज्जीवं
पात्राणि धार्यन्ते तेषां प्रतितन्त्रं संस्कारो मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य
प्रमाणं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्म-
णशेषोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्चातोऽन्ये मन्त्रा
अनाम्नातास्त्वमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति रथदुन्दुभि-
शब्दश्च स्वाध्यायेऽनध्यायो मन्त्राणां न कर्मण्यर्थान्तरत्वादेक-
मन्त्राणि कर्माण्यपि संख्यायुक्तचेष्टापृथक्त्वनिर्वर्तीनि कण्डूयनस्व-
प्नदीतरणाववर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु च तद्दत्कालाव्यवेतेषु प्रयाणे
त्वार्थनिवृत्तेरसंनिपातिकर्मसु च तद्द्वद्धविष्कृदधिगुपुरोनुवाक्या-
मनोतस्याऽऽवृत्तिर्भिन्नकालेषु वचनोदकं कर्म बहुमन्त्रम् ॥ १ ॥

मन्त्रान्तैः कर्मादीन्त्संनिपातयेदाद्यारे धारायां चाऽऽदिसं-
योग आदिप्रादिष्टा मन्त्रा उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यावसानं विन्ध्या-
द्धोत्रायाजमानेषु समुच्चयो विकल्पो याज्यानुवाक्यासु संख्यासु
च तद्दत्क्रयपरिक्रयसंस्कारेषु द्रव्यसमुच्चयो रौद्रराक्षसनैर्ऋतपैतृक-
च्छेदनभेदननिरसनात्माभिर्मर्शनानि च कृत्वाऽप उपस्पृशेदुत्त-
रत उपचारो विहारो नाग्रेरपपर्यावर्तेत न विहारादन्तराणि
यज्ञाङ्गानि बाह्याः कर्तारो न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमभिपरि-

हरेत्प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं दैवानि कर्माणि करोति प्राचीनावीती प्रसव्यं दक्षिणापवर्गाणि पित्र्याणि यानि शुल्बानि समासं गच्छन्ति प्रसव्यं तान्यावेष्ट्य प्रदक्षिणं समस्येदथ यानि न समस्यन्ते प्रदक्षिणं तान्यमावास्यायाममावास्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्तां पौर्णमासीमुपवसेच्छुः पूरितेति वा खर्विकां तृतीया वाजसनेयिनः समामनन्ति यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यायां श्वो न द्रष्टार इति वैकप्रकरणे चोद्यमानानि प्रधानानि समानविधानानि प्रकरणेन विधयो बध्यन्तेऽनिर्देशात्साधारणानि निर्देशाद्व्यवतिष्ठन्त आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयाजश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि तदङ्गमितरे होमा आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐद्राग्र एकादशकपालो द्वादशकपालो वाऽमावास्यायामसोमयाजिनः सांनाय्यं द्वितीयं सोमयाजिनो नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते नैन्द्राग्रः संनयतो वर्णाविशेषेण पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्तुल्यवच्च प्रसंख्यानात्प्रतिषिद्धे च दर्शनात्सहाङ्गं प्रधानम् ॥ २ ॥

देशे काले कर्तरीति निर्दिश्यते स्वशब्दं यदपूर्वो दर्वीहोमो जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः सकृद्गृहीत्वाऽऽहुतिगणे प्रत्याहुति गृहीत्वा न वा समवद्येत्समिदभावश्चाग्निहोत्रवर्जमपरेणाग्निं दक्षिणं जान्वाच्यानाच्य वाऽऽसीनो दर्वीहोमाञ्जुहोति वचनादन्यथाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्योदगावृत्तः सर्वा आहुतीर्जुहोति वचनादन्यथाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यानुवाक्ये अवदानेषु चोपस्तरणाभिधारणे चतुर्गृहीतं वषट्कारश्चादर्वीहोमाना वषट्कृते वषट्कारेण वाऽऽहुतिषु संनिपातयेदुपयामेन ग्रहेषु तथादेवतेनेष्टकासु पुरोडाशगणे यथाभागं व्यावर्तन्वमित्येकैकमपन्निन्द्यादुत्तमौ यथाभागं व्यावर्तथापिति तयोरेव देवतोपदेशनं करोति चरुपुरोडाशगणे चरुपुरोडाशीयान्प्रागधिवपनाद्विभजति यथादेवतमुपलक्षयतीदंशब्दस्तन्त्रं स्याद्व्यतिषक्तेष्वपि कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति ध्रुवोऽसीति मन्त्रं संनमयति पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनात्यधिश्रयणकालेऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानावपत्यनुद्धृत्य चरुमासादयति पञ्चदश सामिधेन्यो

दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशोष्टिपशुबन्धाना यत्र श्रूयन्त उपाशु काम्या इष्टयः क्रियन्त इति तत्र यावत्प्रधानमुपांशु दर्शपूर्णमासाविष्टीना प्रकृतिरग्रीषोमीयस्य च पशो स सवनीयस्य सवनीय ऐकादशिनानामैकादशिनाः पशुगणाना वैश्वदेवं वरुणप्रघाससाक्रमेधशुनासीरीयाणा वैश्वदेविक एककपाल एककपालानां वैश्वदेव्याभिक्षाऽऽभिक्षाणां तत्र सामान्याद्विकारो गम्येतैकदेवता आग्नेयविकारा द्विदेवता अधीषोमीयविकारा बहुदेवताऽऽन्द्राग्रविकारा वाऽन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथैन्द्रः पुरोडाशः सौम्यश्चरुरिति हविर्देवतासामान्ये हविर्बलीयो द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयोऽर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीयान्न प्रकृतावूहो विद्यते विकृतौ यथार्थमूहोऽर्थवादवर्जं परवाक्यश्रवणादर्थवादः शिष्टाभावे सामान्यात्प्रतिनिधिस्तद्धर्मा च स्यान्मात्रापचारे तच्छ्लेषेण समाप्नुयात् ॥ ३ ॥

स्वामिनोऽग्नेर्देवतायाः शब्दात्कर्मणः प्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिनिवृत्तस्त्रिभिः कारणैः प्रकृतिर्निवर्तते प्रत्याम्नानात्प्रतिषेधादर्थलोपाच्चाग्निष्टोम एकाहाना प्रकृतिर्द्वादशाहोऽहर्गणाना गवामयनं सावत्सारिकाणा निकायिना तु प्रथमोऽग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निरन्यत्र साद्यस्त्रेभ्यो वाजपेयात्पोडशिनः सारस्वताच्च सत्रात्क्रत्वादौ क्रतुकामं कामयेत यज्ञाङ्गादौ यज्ञाङ्गकाममल्पीयासो मन्त्रा भूयासि कर्माणि तत्र समशः प्रविभज्य पूर्वैः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराण्यल्पीयासि कर्माणि भूयासो मन्त्रास्तत्र प्रतिमन्त्रं कुर्यादवशिष्टा विकल्पार्था यथा यूपद्रव्याणीत्यन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वा प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात्कुम्भीशूलवपाश्रपणि प्रभुत्वात्तन्त्रं स्याज्जातिभेदे तु भिद्येत पक्तिवैषम्यात्स्विष्टकृद्विकारे वनस्पतौ याज्याया देवतानिगमाः स्युः प्रकृत्यपबन्धादन्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वात्कृता हि तदर्थेन स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वादारम्भविभागाच्चार्थाथार्थायाग्नि प्रणयत्यपवृत्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते यथा ममारूढे ॥ ४ ॥

इत्यापस्तम्बीयपरिभाषासूत्रम् ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमाससूत्रम् ॥

— x x —

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः प्रातरग्निहोत्रं हृत्वाऽ-
न्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वादधाति न गतश्रियोऽन्यमग्निं प्रण-
यति देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन
वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति जपित्वा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्या-
हवनीयमुपसमिन्ध उत्तरया गार्हपत्यमुत्तरयाऽन्वाहार्यपचनं तिसृ-
भिस्तिसृभिर्वोत्तमां तु जपेदाहवनीये वाऽऽध्याद्वाह्यहृतिभिर-
न्वाधानमेके समामनन्ति संनयतः पलाशशाखा शमीशाखा
वाऽऽहरति बहुपर्णा बहुशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिरां यं कामये-
तापशुः स्यादित्यपर्णा तस्मै शुष्काग्रामाहरेदपशुरेव भवति यं
कामयेत पशुमान्तस्यादिति बहुपर्णा तस्मै बहुशाखामाहरेत्पशु-
मन्तमेधेनं करोतीति विज्ञायते सा या प्राच्युदीची प्रागुदीची
वा भवतीषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्त्यपि वेषे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जे
त्वेति संनयत्यनुमाहृतिं वा ॥ १ ॥

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृतां बहुपर्णामशुष्काग्रामं हरामि
पशुपामहमित्याहरति वायवः स्थोपायवः स्थेति तथा षड्वरा-
ध्यान्वत्सानपाकरोति दर्भेर्दर्भपुञ्जीलैर्वा देवो वः सविता प्रार्पय-
त्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति प्रस्थितानामेकां शाख-
योपस्पृशति दर्भेर्दर्भपुञ्जीलैर्वाऽऽध्यायध्वमघ्निया इन्द्राय देव-
भागमित्येके समामनन्ति महेन्द्रायेत्येक इन्द्रं निगमेषूपलक्षयोदि-
न्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः
शतमिन्द्राय शग्दो दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणाक्त्विति
प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीरिति
यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्टेऽ-
नस्यग्न्यगारे वा पुरस्तात्प्रतीचीं शाखामुपगूहति पश्चात्प्राची वा
यो वा अध्वर्योर्गृहान्वेद गृहवान्भवत्या चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमी-
क्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामीत्येते वा अध्वर्योर्गृहा य एवं वेद
गृहवान्भवतीति विज्ञायते ॥ २ ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमसिदोऽश्वपर्शुरनहुत्पर्शुर्वा निहिता देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपर्शु वाऽऽदत्ते तूष्णीमनहुत्पर्शु
 यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा
 अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽसिदं प्रतितपति न पर्शु
 प्रेयमगादित्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदीची वा दिशमभि-
 भ्रज्य यतः कुतश्चिद्भ्रमयं बर्हिंराहरति देवानां परिषृतमसीति
 दर्भान्परिषौति त्रिष्णोः स्तूपोऽसीत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बमुत्सृज
 त्येकं वा स्तम्बं परिषूय तं सर्वं दात्यतिसृष्टो गवा भाग इति
 वैकां द्वे तिस्रो वा नाडीरुत्सृजतीदं देवानामिति परिषूतानभिमृ-
 शतीदं पशूनामित्यतिसृष्टान्देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बा-
 हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेषु दर्भा-
 नारभते देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वञ्जा तिर्यगिति संयच्छति पर्वते राभ्या-
 समित्यसिदमधिनिदधात्याच्छेत्ता ते मा रिपमित्याच्छिनन्ति
 संनखं मुष्टिं लुनोति स प्रस्तरः कुलिममात्रोऽरत्निः प्रादेश
 ऊर्वस्थि जान्वस्थि स्रुग्दण्ड इति वा तिर्यक्प्रमाणानि ॥ ३ ॥

पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनधो निदधात्ययुजो मेष्ठील्लुनोति
 तथा निधनानि तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थ इत्येके प्रस्तरे याथाकामी
 यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च तत्सर्वत्राऽऽवर्तते प्रस्तरमेव मन्त्रेण
 दाति तूष्णीमितरदिति वाजसनेयकं सर्वं लुत्वा देवबर्हिः शत-
 वल्लं विरोहेत्यालवानभिमृशति सहस्रबलशा वि वय रुहेमेत्यात्मा-
 नमदित्यै रास्त्रासीति त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं करोत्ययुपिता
 योनिरिति प्रतिदधात्यदित्यै रास्त्रासीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता
 त्वा संभरामीति तस्मिन्निधनानि संभृत्याऽऽलुभिता योनिरित्यु-
 त्तमे निधने प्रस्तरमत्याधायेन्द्राण्यै संनहनामिति संनहति पूषा
 ते ग्रन्थि ग्रथ्नात्विति ग्रन्थि करोति स ते मा स्थादिति पुरस्तात्प्र-
 त्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राञ्चं वाऽऽपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः
 सप्त मामृजुः । बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुपसां केतुमारभ इति बर्हि-
 रारभत इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते बृहस्पतेर्मूर्धा
 हरामीति शीर्षन्नधिनिधत्ते ॥ ४ ॥

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति यौ गमनौ तौ प्रत्यायनावादि-
 त्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यन्तर्वेदि परिधिदेशेऽनधः सादयानि

बर्हिरसि देवगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते देवंगममसीत्यनधो निद-
धाति यथाप्रागुपसादयेद्या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुग पुरा ।
तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन् । अपा मेध्यं यज्ञियं सदेवं
शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतम् ।
अपरिमिताना परिमिताः संनह्ये मुकृताय कम् । एनो मा निर्गा-
कतमच्च नाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्ति परिस्तरणानामधिनि-
धान्याच्छेदनी संनहनीति यथालिङ्गं खादिरं पालाशं वैकर्वि-
शतिदारुमिधं करोति त्रयः परिधयः पलाशकाश्मर्यस्वदिरोदु-
म्बरविल्वरोहीतकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्राः
शुष्का वा सत्वक्काः स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणाध्योऽ-
णिष्ठो हसिष्ठ उत्तराध्यो द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकवि-
शीति समूलानामृतेऽमूलाना वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्वं कृत्वोदगग्रं
वितत्य ॥ ५ ॥

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वामेकविंश-
तिधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन्परिधीस्तिस्त्र समिधो यज्ञायुरनु-
संचरान् । उपवेषं मेक्षणं धृष्टि संभरामि सुसंभृतेति शुल्व इधं
संभरति कृष्णोऽस्यास्वरेष्ठो देव पुरश्चरं सध्यासं त्वेति संनहति
पुरस्तात्प्रत्यश्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राश्चं वाऽनधो निदधाती-
धमप्रत्रश्चनानि निदधाति त्वया वेदि विविदुः पृथिवी त्वया
यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्व्वास्त्वया होता
संतनोत्यर्धमासानिति दर्भाणां वेदं करोति वत्सञ्जं पशुकामस्य
मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य शुल्वा-
त्प्रादेशे परिवास्य वेदपरिवासनानि निदधात्यन्तर्वेदि शाखायाः
पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं
करोत्युपवेषोऽसि यज्ञाय त्वा परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कृष्वन्तः शिवः शग्मो भवासि न इति तृतीयस्यै दिवो
गायत्रिया सोम आभृतः । सोमपीथाय संनयितुं वकलमन्तरमादद
इति परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं
कृत्वा वसूना पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले
मूलान्यग्नेऽग्राणि न ग्रन्थि करोति त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेश-
संमितः । यज्ञे पवित्रं पोटृतमं पयो हव्यं करोतु मे । इमौ प्राणा-

पानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वश आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे
हव्यशोधन इति क्रियमाणे यजमानोऽनुमन्त्रयते समूहन्त्य-
ग्न्यगारमुपलिम्पन्त्यायतनान्यलंकुर्वति यजमानः पत्नी च नवे
सान्नाय्यकुम्भ्यौ यावच्छर्करं गोमयेनाऽऽलिप्ते भवतः ॥ ६ ॥

अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं
कुरुतेऽपराह्णेऽधिवृक्षसूर्ये वा पिण्डपितृयज्ञेन चरन्त्यपा मेध्यं यज्ञि-
यमिति समूलं सकृदान्छिन्नं बर्हिराहरति सकृदाच्छिन्नानि वा तृणा-
न्युपमूलं दिनानि दक्षिणाप्रागग्रैर्देर्भेर्दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षि-
णतः पश्चाद्वा दर्भान्संस्तीर्य दक्षिणाप्राश्चमे(ञ्ज्ये)कैकशः पिण्ड-
पितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यं मेषण कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं
शूर्पमाज्यस्थाली चरुस्थाली येन चान्येनार्थो भवति दक्षिणतः
प्रागीषं व्रीहिमच्छकटमवस्थितं भवत्यध्वर्युरुपवीती स्थालीमेक-
पवित्रेणान्तर्धाय तथा दक्षिणतः शकटादधि निर्वपत्युत्तरतो वा
तां पूरयित्वा निमाष्टिं मृन्मये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपा-
मीति तूष्णीं वाऽपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुदग्ग्रीवे कृष्णाजिन
उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्ति परापावम-
विवेकं सकृत्फली करोति दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलं श्रपयत्यपहता
असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद् इत्यन्तरा गार्हपत्यान्वाहार्य-
पचनौ दक्षिणपूर्वेण वाऽन्वाहार्यपचनं दक्षिणाप्राचीमेकस्फ्यां
प्राची वेदिमुद्धत्य शुन्धन्ता पितर इत्यद्भिरवोक्ष्याऽऽयन्तु पितरो
मनोजवस इत्यभिमन्त्र्य सकृदान्छिन्नं बर्हिरूर्णामृदु स्योनं पितृ-
भ्यस्त्वा भराभ्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः पिता
महाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषा वेदिं
स्तृणाति ॥ ७ ॥

उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थालीपाकमभि-
घार्यैकस्फयाया मेषणमासाद्य स्थालीपाकमासादयति दक्षिणतः
कशिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्थेकैकश आसादयत्य-
ध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेषणमुपस्तीर्य तेनावदायाभि-
घार्य सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्व-

वाहनाय स्वधा नम इति ततीयां ये मेक्षणेषु तण्डुलास्तान्हुत्वा तूष्णीं मेक्षणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येकेऽप्यन्त्वसुराः पितृ-रूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्याऽऽचरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्लौकात्प्रणुदात्यस्मात् । ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भे मम्रुह्यत ये परस्ताः । य उद्धता उत ये निखातास्ते सम्यञ्च इह मादयन्ताम् । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्लौकात्प्रणुदात्यस्मात् । ये ज्ञातीना प्रतिरूपाः पितृन्माययाऽसुराः प्रविष्टाः । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्ने तानस्मात्प्रणुदस्व लोकादिति दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपायद्धरति दक्षिणपूर्वमवान्तरदेशं सकृत्स्फयेनोल्लिख्योदीरतामवर इत्यद्भिरवोक्ष्योल्लिखितान्ते निदधाति यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति मार्जयन्ता मम पितरो मार्जयन्ता मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकस्फयाया त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयति प्रसव्यं वा त्रिः परिषिञ्चति त्रीनुदपात्रान्वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ८ ॥

सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्ने बर्हिषि दक्षिणा-पवर्गांन्पिण्डान्ददात्येतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं तूष्णीं चतुर्थं स कृताकृतः प्रपितामहप्रभृतीन्वा नानामगृहीतं गच्छति यदि बन्धू न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिविपद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषभ्य इति तृतीयं यदि द्विपिता स्यादेकैकमस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेद्यदि जीवपिता न दद्यादा होमात्कृत्वा विरमेद्यन्मे माता प्रममाद् यच्चचाराननुव्रतम् । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामाभुरन्योपपद्यता पितृभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नम इत्युपस्थायात्र पितरो यथाभागं मन्ध्वमित्युक्त्वा पराडावर्तत ओष्मणो व्यावृत उपास्तेऽभीमदन्त पितरः सोम्या इति व्यावृत्त ऊष्मण्यभिपर्यावर्ततेऽव्यावृत्ते वा यः स्थाल्या शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषा लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतां वीरं धत्त पितर इत्यामयाविना प्राश्योऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो योऽल्प-

आद्याय सन्नाद्यात्तेन वा प्राश्यः पूर्वबदेकस्फयाया व्रीनुङ्काञ्ज-
लीनुपानिनीयाञ्जनाभ्यञ्जने वासश्च त्रिरनुपिण्डं ददात्याङ्क्ष्व
ततासावाङ्क्ष्व पितामहासावाङ्क्ष्व प्रपितामहासावित्याञ्जनमेव
मभ्यञ्जनमभ्यङ्क्ष्वेति मन्त्रः संनमति यदि नामानि न विद्यादा-
ञ्जता मम पितर आञ्जता मम पितामहा आञ्जता मम प्रपितामहा
इत्याञ्जनम् । एवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्रः संनमति ॥ ९ ॥

एतानि वः पितरो वासास्यतो नोऽन्यत्पितरो मा योष्टेति
वाससो दशा छित्त्वा निदध्नात्यूर्णास्तुकां वा पूर्वे वयस्युत्तर
आयुषि स्व लोम वीतोष्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायेति
नमस्काराञ्जपति गृहान्नः पितरो दत्त सदी व पितरो देशेति
पितृनुपतिष्ठत ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलाल परिस्रुतं स्वधा
स्थ तर्पयत मे पितृन्तियुदकं निनयति मनो न्वाहुवामह इति
मनस्वतीभिरुपतिष्ठत उच्चिष्ठत पितरः प्रेतशूरा यमस्य पन्थामनु-
वेतापुराणम् । अत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्रणो ब्रूताद्भागवा
देवतास्विति पितृनुत्थापयति परेत पितर सोम्या इति प्रवाहण्या
पितृन्प्रवाहयति प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हप यदेशं
गच्छति यदन्तारिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽपि त्वौषधीनाः
रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्वेति मन्त्रं पिण्डं पत्न्यै
प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरु
षोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति । पुमः सं ह जानुका भवतीति
विज्ञायते ये सजाताः समनसो जीवाजीवेषु मामका । तेषां
श्रीर्भयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतः समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः
प्राश्नाति न वा स्थाल्यां पिण्डान्समवाय ये समाना इति सकृ-
दगच्छन्नमशौ प्रहरत्यभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्द्वपानि
सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्रजानन्नये
पुनरप्येहि देवानित्येकोल्मुकं प्रत्यपिसृज्य प्रोक्ष्य पात्राणि द्वंद्व-
भ्युदाहरति संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञोऽपि पिण्डानभ्यवहरेद्ब्राह्मणं
वा प्राशयेत्सोऽयमेवविहित एवानाहिताग्नेरौपासने श्रपणधर्मा होम-
श्चातिप्रणीते वा जुहुयात्प्रिमञ्जुहुयात्तमुपतिष्ठेत तत्र गार्हपत्य-
शब्दो लुप्येत संस्कारप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

अमास्याया रात्र्या स्वयं यजमानो यवाग्नाऽग्निहात्रं जुहोत्यग्निहोत्रोत्प्रेषणमातश्चनार्थं निद्रायति नास्यैताः रात्रि कुमाराश्चन पयसो लभन्ते हुने सायमग्निहोत्र सायंदाह दोहयत्यग्नीन्परिस्नीर्याग्निमग्नी वा सानाग्यपात्राणि प्रक्षालयोत्तरेण गार्हपत्ये दर्भान्सस्नीर्यं दूद्व न्यञ्चि प्रयुनक्ति कुम्भीः शाखापवित्रमभिधानी निदाने दारुपात्रं देहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिशानार्थमग्निहात्रहवणीमुपैषं पणवल्कलं तृणं च समावप्रच्छिन्नार्थो दर्भो प्रादेशमात्रा पवित्रे कुरुते पवित्रे स्यां वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनात्विति तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन त्रिष्णोर्भनसा पूते स्थ इत्यङ्घ्रिनुमृज्य पवित्रान्तर्हिंतायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्या पावत्राभ्या प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सविनोत्पुनात्विति प्रथममाच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयं वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयमापो देवीरग्रेषु च इत्यभिमन्त्र्योत्तानानि पात्राणि पर्यावृत्ये शुन्यत्वं देव्याय क्रमग इति त्रिः प्रोक्ष्य प्रज्ञाते पवित्रे निद्रायत्यापो देवीः शुद्धाः स्थमा पात्राणि शुन्यत उगतङ्क्याय देवानां पणं चक्रमुत शुन्यत । देवेन सवित्रोत्पृता वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गा दोहयत्रिरे रज्जुः सर्वा पात्राणि शुन्यतेति प्रोक्ष्यमाणान्पभिमन्त्र्येता आचरन्ति मधुमदुहानाः प्रजावतीर्षशसो विश्वरूपाः । बद्धीर्भयन्तीरुजजायमाना उह व इन्द्रो रमयतु गात्र इति गा आयती । प्रतीक्षते यजमानः ११ ॥

निष्टमृग्धो निष्टमृग्धशम इति गार्हपत्ये सानाग्यपात्राणि प्रतितप्य मृष्टिसि ब्रह्म यच्छेत्पुष्यपमादाय निरूढं जन्मं भयं निरूढा संना अभीत्वरोगिति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूढ मातरिश्वना घर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमपिश्रयत्यप्रस्रसाय यज्ञसोख उपदधाम्यहम् । पशुभिः सनीत विभृतामिन्द्राय गृतं दधीति वा भृगूणामङ्घ्रिरसा तपसा तप्यस्याति प्रदक्षिणमङ्गारेः पर्युह्य वसूना पवित्रमसीति तस्या प्रागग्रं शाखापवित्रमत्यादधात्युदकप्रातः कुम्भीमन्याग्भ्य वाचं यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्तेऽदित्यै रास्त्रामीन्यभिधानीमादत्ते त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूना पवित्रेण सहाऽऽगाहि । शिबयः रज्जराभिधान्यन्वामपसेवतामित्यादीयमानामभि-

मन्त्रयते यजमानः पूपाऽसीति वत्समेभिद रात्युपसृष्टा मे प्रब्रूता-
दिति संप्रेष्यत्युपसृष्टजामीत्यामन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृ-
जामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीरिति वत्समुपसृष्टजति गा चोप-
सृष्टा विहार चान्तरेण मा सचारिष्टेति संप्रेष्यति यद्युपसृष्टा व्यवे-
यात्सानार्थं मा त्रिलोपीति ब्रूयादुपसीदामीत्यामन्त्रयते । अय-
क्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्ज-
पयः पिन्वमाना घृत च जीवो जीवन्तीरुपवः मदेयमिति दोगो-
पसीदति न शूद्रो दुह्यादुह्याद्वा दारुपात्रे दोगो-युपसृष्टा दुह्यमाना
धाराघोषं च यजमानोऽनुमन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृ-
जामीत्युपसृष्टाम् । द्याश्चम यज्ञ पृथिवी च संदुहातान्गता
सोमेन सह वातेन वायुः । यजमानाय द्रविण ददातिरिति दुह्य-
मानाम् ॥ १२ ॥

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विंशमिडा देवी मधुमतीः सुवर्चिदम ।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनतावत्स्यजमानममृतत्वे ददातिरिति रागा-
घोष दुग्वा हरति तं पृच्छति कामधुसः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हवि-
रिन्द्रियमित्यमूमिति निदिशति । यस्यां देवाना मनुष्याणा पयो
हितमिति प्रत्याह सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयते देवस्त्वा सविता
पुनातु वसोः पवित्रेण शतपारेण सुपुत्रेति कुम्भ्या तिरः पवित्र-
मासिञ्चति हुतः स्तोको हुतो द्रुम इति विप्रोऽनुमन्त्रयत एतं
द्वितीया तृतीया च दोहयति सा विश्वव्यचा इति द्वितीयामनु-
मन्त्रयते सा विश्वरुमेति तृतीया तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्नीन्द्राय
देवेभ्यो हव्यमाप्यायता पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय
कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृज्यानन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा
दोहनेऽप आनीय संपृच्य वमृतावरीरिति कुम्भ्याः संक्षालनमानी-
यात्रिप्यन्दयन्सुशृतं करोति दृह गा दृह गोपति मा वो यज्ञपती
रिषदिति वन्म कुर्वन्प्रागुद्गासयत्युदकप्रागुदगवैरुस्या द्वयोस्तिसृ-
णां वैकाहे द्रव्यहे त्र्यहे वा पुरस्तादुपवसथादातश्चनार्थं दोहयित्वा
सततमभिदुहन्त्योपवसथात्तेन शीतबुधमातनक्ति सोमेन त्वाऽऽत-
नन्मीन्द्राय दधीति द ना यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संत-
तिमनुसंतनोमीन्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्त्रप्रायाय पयः सोमं कृत्वौ

स्वा योनिमपिगच्छतु । पर्णवल्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्धि
निर्मित इति परिवासनशकलमन्ववदधाति ॥ १३ ॥

ओषधयः पूतीकाः कलास्तण्डुलाः पर्णवल्का इत्यातञ्चनवि-
कल्पा उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्च्यात्तण्डुलाभाव ओषधीभि-
रापो हविषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्मिन्यज्ञे यजमा-
नाय जागृतेत्ययस्त्रात्रे वाऽप आनीयादस्तमसि विष्णवे त्वा
यज्ञायापिदधाम्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशे-
रत इति तेनापिदधाति । अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयु-
ज्यताम् । तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय माऽतिगुरिति
यजमानो जपति यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणं काष्ठं वाऽपिधानेऽनु
प्रविध्येद्विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनधो निदधातीमौ पर्णं च दर्भं च
देवानां हव्यज्ञोधनौ । प्रातर्षेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसीति
प्रज्ञातं शाखापवित्रं निदधाति तथैव शास्त्रया दर्भैर्वा सायंदोह-
वत्प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोत्युपधाय कपालानि सायंदोहवत्प्रा-
तर्दोहं दोहयत्यातञ्चनापिधाने निधानं च निवर्तते नासोमयाजी
संनयेत्संनयेद्वा नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रिय इत्युक्त-
मौर्वो गौतमो भारद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमेज्याया महेन्द्रं यजेरन्यो
वा कश्चित्ततः सप्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्नि-
जमानं भुनक्तु । अपा रस ओषधीना सुवर्णो निष्का इमे यज-
मानस्य सन्तु कामदुघा अमुत्रामुष्मिल्लोक इति परिस्तरणीमेतामेके
समापनन्त्युदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणात्युदगग्राः पश्चा-
त्पुरस्ताच्चैतत्कृत्वोपवसत्यग्न्यन्वाधानं वत्सापाकरणमिन्माबर्हिर्वे-
दो वेदि प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा श्वोभूत आप्यलेपं निनीयोत्तरं
परिगृहीयात्परिस्तरणं च पूर्वगुरमावास्यायां पौर्णमास्या
त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालाया र् सर्वं
क्रियते ॥ १४ ॥

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागुदयादमा-
वास्यायाश्चत्वार ऋत्विजः पूर्ववदग्नीन्परिस्तृणाति यद्यपरिस्तीर्णा
भवन्ति कर्मणे वा देवेभ्यः शकेयमिति हस्ताववनिज्य यज्ञस्य
संतनिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येति

गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजीः स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरा च दक्षिणेनाऽऽहवनीय ब्रह्मयजमानयोगसने प्रकल्पयति पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमानस्योत्तरेण गार्हपत्याहवनीयां दर्भान्सस्तीर्य द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपलानि चेति यथासमाम्नातमपराणि प्रयुज्य स्रुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राशिन्नहरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेशं प्रातर्दोहपात्राणीति प्रणीताप्रणयनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती व्रुवैतेषां वा वृक्षाणामेकस्य स्रुवः कारयेद्ब्राह्मणोऽग्रोऽरत्निमात्र्यो वाऽग्राग्रास्त्वक्तोविला हंसमुख्यः स्फ्यश्म्या प्राशिन्नहरणमिति खादिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ॥ १५ ॥

अत्र पूर्ववत्पवित्रे करोति यदि न संनयति । सनयतस्तुते विभवतो वानस्पत्योऽसि देवेभ्य शुन्धस्वेति प्रणीताप्रणयनं चमसमाद्भः प्रक्षालयति तूष्णीं कंसं मृन्मयं च कस्तेन प्रणयेद्ब्रह्मवर्चसकामस्य मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य गोदोहनेन पशुकामस्यापरेण गार्हपत्यं पवित्रान्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो गृह्णामि पोषाय व इत्यप आनयत्यपो गृह्णन्ग्रहीष्यंश्च पृथिवी मनसा ध्यायत्युपबिलं चमसं पूरयित्वा प्रोक्षणीवदुत्पूयाभिमन्त्र्य ब्रह्मन्नप प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति सप्रणयति सर्वत्र प्रसव उक्ते करोति प्रणीयमानासु वाचं यच्छतोऽश्वर्युर्यजमानश्चाहविष्कृत को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि यज्ञसंसादयन्तु नः । इरं मदन्तीर्वृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीरिति समं प्राणैर्धारयमाण स्फ्येनोपसंगृह्याविषिञ्चन्हरति पृथिवी च मनसा ध्यायति को वो युनक्ति स वो युनक्तिवत्युत्तरेणाऽऽहवनीयमसस्पृष्टा दर्भेषु सादयति नेङ्गयन्ति नेलयन्त्यासंस्थातोर्दभैरभिच्छाद्य संविशन्ता दैवीर्विशः पात्राणि देवज्याया इति सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संमृश्य ॥ १६ ॥

वानस्पत्याऽसि दक्षाय त्वेत्यग्निहोत्रहवणीमादत्ते वेपाय त्वेति शूर्पं प्रत्युष्टुं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य यजमान हविर्निर्वप्यामीत्यामन्त्रयते प्रवसत्यग्रे हविर्निर्वप्यामीत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजत्परिण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीष वा नद्धयुग शकटमत्रस्थितं भवति व्रीहिमद्यवमद्रा धूरसीति दक्षिणा युगयुस्मभिमृशत्युत्तरा वा त्वं देवान् मसि सस्त्रितममित्युत्तरामीषामालभ्य जपति त्रिष्णुस्त्याऽक्रुंस्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याग्राय हृतमसि द्विविधानमत्यारोहत्युरुवातायेति परीणाहमपञ्जान्य मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति पुरोडाशीयान्प्रेक्षते निरस्तुं रक्षो निरस्तोऽग्रशं इति यदन्यत्पुरोडाशीयेभ्यस्तन्निस्स्योर्जाय वः पयो मणि धर्हीत्यभिमन्त्र्य दश होतार व्याग्न्याय शूर्पं पवित्र निधाय तस्मिन्निहितान्हवण्याहवीषिनिर्वपति । तथा वा पवित्रवत्या व्रीहीन्यवान्वा यञ्जन्ता पञ्चेति मुष्टि गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमाप्य देवस्य त्प्रेत्यनुद्रुत्याग्ने जुष्टनिर्वपाभीति त्रिर्यजुषा तूर्णो चतुर्थेम् ॥ १७ ॥

एवमुत्तरं यथादेवनमग्नीषोमाभ्यामिति पाणोमाम्याभिन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्याया चतुरो मुष्टीन्निष्प्य निरुत्तेष्वन्वोप्येदं देवानामिति निरुत्तानभिमृशनीदमु नः सहेत्यत्रशिष्टान्स्फातयं त्वा नारात्या इति निरुत्तानेवाभिमन्त्रयेदमह निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यख्यमिति प्राङ्प्रेक्षते सुवराभिव्यख्येपामिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति स्फुत्तानभिमन्त्र्य दृहन्ता दुर्या द्यावापृथिव्योरिति प्रत्यवरोहोर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरत्यदित्यास्त्वोपस्ये सादयाभीत्यपरेण गार्हपत्यं यथादेवतमुपसादयत्याहवनीयं वा यथाहवनीये श्रपयति यदि पात्र्या निरपेहक्षिणत स्फयमुपयाय तस्यां सर्वाञ्छकटमन्त्राञ्जपेत् ॥ १८ ॥

सशूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय पूर्ववदुत्पूयाभिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति यथादेवत हविस्त्रि प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षेत् द्विष्णात्तस्याभिप्रोक्षेदुत्तानानि पात्राणि पर्यावत्यं शुन्य वं देव्याय

दित इत्युत्करे त्रिनिनयत्यत्र कृष्णाजिनस्याऽऽदानादि प्रागधि
वर्तनात्कृत्वा दिवस्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्भा-
शम्यां निधाय धिषणाऽसि पर्वत्येति शम्यायां दृषदमत्याधाय
धिषणाऽसि पार्वतेयीति दृषश्रुपलामत्याद् गति पूर्ववदनुत्सर्गो-
ऽशवः स्थ मधुमन्त इति तण्डुलानभिमन्त्र्य देवस्य त्वेत्पनुद्रत्या-
मये जुष्टमधिवपामीति यथादेवतं दृषदि तण्डुलानधिवपानि त्रिर्य-
जुषा तूष्णीं चतुर्थ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपला प्रोह्यपानाय त्वेति
प्रतीची व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपा-
नाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनाष्टि दीर्घामनुप्रसितिमायुवे
धामिति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह्य देवो व सविता हिरण्यपाणिः प्रति
गृह्णात्विति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वाऽदग्नेन वश्रक्षुषाऽ-
वेक्ष इत्यवेक्ष्यासवपन्ती पि-
षाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति टासी
पिनाष्टि पत्नी वाऽपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनाष्टि ॥ २१ ॥

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवी-
षि श्रपयति धष्टिगसि ब्रह्म
यच्छेत्युपवेपमादाय रक्षसः पाणि दहाहिरसि बुनिय इत्यभि-
मन्त्र्यापाग्नेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्यात्प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य
निष्क्रव्याद्-
सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्याऽऽ-
देवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य ध्रुवमसीति तस्मिन्मध्यम पुरो
डाशकपालमुपद गति निर्दग्-
रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपा-
लेऽङ्गारमत्याधाय धर्त्रमसीति पूर्व द्वितीय-
स-
स्पृष्टं धरुणमसीति
पूर्व तृतीयं चिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमादक्षिणं पारि-
चिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमादुत्तरं यथायोगमित-
राणि ॥ २२ ॥

मरुता-
शर्धोऽसीति षष्ठं धर्मासीति सप्तमं चित स्येत्यष्टममेव-
मुत्तरं कपालयोगमुपदधात्यपि वा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाणे-
रङ्गुल्याऽभिनिधाय निर्दग्-
रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपा-
लेऽङ्गारमत्याधाय धर्त्रमसीति तस्मादपरं धरुणमसीति तस्मा-
त्पूर्वं यथायोगमितराणि तस्य तस्याङ्गुल्याभिनिधानमङ्गाराधि-
वर्तनं च वाजसनेयिन समामनन्ति चितः स्थोर्ध्वचित इत्यूर्ध्वमष्टा-
भ्य उपदधाति तूष्णीं वा भृगुणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन
कपालेष्वङ्गारानध्युक्ष मन्त्रीरधिश्रयति ॥ २३ ॥

प्रक्षालितार्या पात्र्यां निष्ठसोपवातायां पवित्रवत्यां पिष्टानि
 संचपति देवस्य त्वेत्यनुद्रुन्याग्रये जुष्टं संवपामीति यथादेवतं
 त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं संवपन्वाचं यच्छति तामभिवासयन्बिसृ-
 जते प्रोक्षणीवत्पिष्टान्युत्पूय प्रणीताभिः संयौत्यन्या वा यजुषो-
 त्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत्स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदे-
 नोपयस्य समापो अद्भिरग्मतेति पिष्टेष्वानीयाद्भिः परि प्रजाता
 इति तप्ताभिरनुपरिप्लाव्य जनयत्यै त्वा संयौमीति संयुत्य
 मखस्य शिशोऽसीति पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तथामिति
 विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमभिमृशतीदमग्नेरित्याग्नेय-
 मिदमग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयमिदमहःसेनाया अभीत्वयै मुखम-
 पोहामीति वेदेन कपालभ्योऽङ्गारानपोह्य घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्ने-
 य पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयत्येवमुत्तरमुत्तरेष्वेवमनुपूर्वाण्ये
 वैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ २४ ॥

समानजातीयेन कर्मणैकैकमपवर्जयति यानि विभवन्ति
 सकृत्तानि क्रियन्त उरु प्रथस्वरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरो-
 डाश प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयत्यतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्म-
 स्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं करोति यावन्त वा मन्यते तं न सत्रा
 पृथुं करोतीत्येके त्वचं गृहीष्वेत्यद्भिः श्लक्ष्णीं करोत्यनतिक्षार-
 यन्नन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवींषि त्रिः
 पर्यग्निं कृत्वा देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्युल्भकैः परितपत्यग्निस्ते
 तनुवं माऽतिधागिति दर्भेरभिज्जलयति ज्वालैर्वाऽविदहन्तः
 श्रपयतेति वाचं विसृजत आग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोति सं-
 ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्यूहत्यत्र वा
 वाचं विसृजेदङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभितप्य
 स्फयेनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखति प्राचीरुदीचीर्वा तास्वमस्य-
 दयस्त्रिनिर्नयति प्रत्यगपवर्गभेकृताय स्वाहेत्येतै प्रतिमन्त्रं
 निनीय वाऽभितपेदभितपेत् ॥ २५ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ।

देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति स्फयमाऽग्नेन्द्रस्य बाहुगसि
 दक्षिण इत्यभिमन्त्र्य हरस्ते मा प्रतिगाभिति दर्भेण सःषुज्यापर-

णाऽऽहवनीयं यजमानमात्रीमपरिमिता वा प्राची वेदिं करोति यथाऽऽसन्नानि हवींषि सभवेदेवं तिरश्ची वेदेन वेदिं त्रिविदुः पृथिवी < सा पप्रथे पृथिवी पाथिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्त-स्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः समाष्ट्युपरिष्ठाद्वा पूर्वार्धद्विदेवितृतीयदेशात्स्तम्बयजु-र्हरति पृथिव्यै दर्मासीति तत्रोदगग्रं प्रागग्रं वा दर्भं निधाय पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फयेन प्रहृत्यापहतोऽरुरु पृथिव्या इति स्फयेन सतृणान्पा < सूनपादाय व्रज गच्छ गोस्थानमिति हरति वर्षतु ते ऋरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा वयान देव सवितरित्युत्तरत पुरस्ताद्वितृतीयदेश उदग्दिपदेऽपरिमिते वा वेदेर्निवपति स उत्करोऽरुरुस्ते दिवं मा स्कानिति न्युत्तमार्गध्रोऽञ्जलिनाऽभिगृह्णात्येव द्वितीयं तृतीयं च हरति तूष्णीं चतुर्थे < हरन्सर्वं दर्भशेषं < हरति ॥ १ ॥

अपाररुमदेवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये प्रहरणोऽरुरुर्घां मा पप्रथिति तृतीयोऽपहतोऽरुरुः पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयेऽपादानोऽपहतोऽरुरु पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीयेऽवबाढे < रक्ष इति द्वितीये निवपन आग्नीध्रोऽभिगृह्णात्यवबाढोऽघश < स इति तृतीयेऽवबाढा यातुधाना इति चतुर्थे द्रप्सस्ते घ्रां मा स्कानिति खनिं प्रत्यवेक्ष्य स्फयेन वेदिं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रा इति पश्चादादित्या इत्युत्तरतोऽपाररुमदेवयजन पृथिव्या अदेवयजनो जहीति स्फयेनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति समुद्धतस्याऽऽग्नीध्र उत्करे त्रिनिवपतीमा नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थे । इमा देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पोषा यजमानं विशन्तिवति सप्रेष्यति देवस्य सवितु सव इति खनति द्रव्यङ्गुलां त्रयङ्गुलां चतुरङ्गुलां यावत्पाण्यं शुक्र तावती पृथुमात्री < रथवर्त्ममात्री < सीतामात्री < प्रादे-शमात्री वा पुरीषवती नैता मात्रा अतिखनति दक्षिणतो वर्षी-यसी प्राक्प्रवणा प्रागुदक्प्रवणा वा ॥ २ ॥

प्राश्चो वेद्य < सावुन्नयति प्रतीची श्रोणी पुरस्ताद् < शीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये संनततरा भवति यन्मूलमतिशेने स्फयेन तच्छि-

नक्ति न नखेन गत्पुरीषमतिशेत् उत्करे तन्निवपत्याहार्यपुरीषां
 पशुकामस्य कुर्वाद्यत्प्राक्खननात्तत्कृत्वा यदाहरेत्तन्मन्त्रेण ख-
 नेद्ब्रह्मश्रुत्तरं परिग्राह परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणाममन्त्र्य स्फयेन
 वेदिं परिगृह्णात्यमृतमसीति दक्षिणत ऋतसदनमसीति पश्चादृत-
 श्रीरसीत्युत्तरतो विपरातो परिग्राहावेके समामनन्ति धा असि
 स्वधा असीति प्रतीची वेदिः स्फयेन योयुष्यत उदादाय पृथिवी
 जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते पश्चार्धे वेदेर्वितृतीयदेशे स्फयं
 तिर्यञ्च स्तब्धा संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेऽमावर्हिरूपसादय
 स्रुचं च स्रुचश्च संद्दि पत्नी संनद्याऽऽज्येनोदेहीत्यपि वा न सप्रैषं
 ब्रूयात्प्रोक्षणीगभिर्पुर्योदञ्च स्फयमपोह्य दक्षिणेन स्फयमसःस्पृष्टा
 उपनिनीय स्फयस्य वर्त्मन्सादयत्यृतसः इति द्वेष्यं मनसा
 ध्यायञ्छतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्तात्प्रत्यञ्च-
 मुत्करे स्फयमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्नानवनिज्य हस्तौ
 पात्राण पराहन्ति हस्तावनिज्य स्फयं प्रक्षालयत्यग्रमप्रतिमृ-
 शश्रुत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रागग्रमिऽमावर्हिरूपसादयति दक्षिणमिम-
 च्चरं बर्हिः ॥ ३ ॥

पत्नीसनहनमेके पूर्वं समामनन्ति स्रुकुसंमार्जनमेके घृताचीरे-
 ताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इति स्रुच आदाय प्रत्युष्टः रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्ह त्ये वा प्रतितप्यानिशिताः
 स्थ सपत्नक्षयणीरित्यभिमन्त्र्य देवाग्राणि प्रतिविभज्याप्रतिवि-
 भज्य वा तैः स्रुचः संमाष्टिं प्राचीरुदीचीर्वोत्ताना धारयमाण
 उपभृतमेवोदीचीमित्येके गोष्ठं मा निर्मृक्षमात् सुवमग्रैरन्तर-
 तोऽभ्याकारः सर्वतो बिलमभिसमाहारः मूलैर्दण्डं वाचं प्राणमिति
 जुहूमग्रैरन्तरतोऽभ्याकार प्राची मयैर्वाह्यतः प्रतीची मूलैर्दण्डं
 चक्षुः श्रोत्रमित्युपभृतमुदीचीमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्रतीची मयैर्वा-
 ह्यत प्रतीची मूलैर्दण्डं प्रजा योनिमिति यथा स्रुचमेवं ध्रुवा रूपं
 वर्णं पशूना मा निर्मृक्षं वाजित्वा सपत्नसह संमाज्मीति प्राशि-
 त्तरणं तूर्णां वा न संमृष्टान्यसंमृष्टैः सः स्पर्शयत्यग्नेर्वस्तेजिष्ठेन
 तेजसा नष्टपामीति पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्याग्नेणोत्करं दर्भेषु साद-
 यति जघनेन वा स्रुकुसंमार्जनान्यद्भिः सः स्पर्श्य ॥ ४ ॥

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः कः ऋभि श्रितम् । तेन वयं

सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहेत्यग्नौ प्रहरति यस्मिन्प्रति-
 तपत्युत्करे वा न्यस्यत्याशासाना सौमनसमित्यपरेण गार्हपत्य-
 पूर्वङ्गमासीना पत्नीः सनह्यति तिष्ठन्ती वा वाचयतीत्येके मौञ्जेन
 दाम्नाऽन्यतरतःपाशेन योक्त्रेण वाऽभ्यन्तरं वाससो न वासोऽ-
 भिसंनह्यत्यभिसनह्यतीत्येक उत्तरेण नाभिं निष्ट्वर्यं ग्रन्थिं कृत्वा
 प्रदक्षिणं पर्यूह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थाप्योपोत्थायाग्ने गृहपत उप-
 मा ह्ययस्वेति गार्हपत्यमपतिष्ठते देवानां पत्नीरूप मा ह्ययध्वं
 पत्नि पन्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु मा मा हिः सीरिति देवप-
 त्नीरुपतिष्ठते तस्माद्देशादपक्रम्य सुप्रजमस्त्वा वयमिति दक्षिणत
 उदीच्युपविशतीन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव गुपुत्रा ।
 अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति जपति युक्ता मे
 यज्ञमन्वासाता इति यजमानः सम्प्रेष्यति बह्वाज्याभ्यां दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां यजत इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

पूषा ते विलं विष्यत्विति सर्पिर्गानस्य विलमपावर्त्य
 दक्षिणाग्नावाज्यं विलाप्यादितिरस्यच्छिद्रपत्रेत्याज्यस्थालीमादाय
 महीना पयोऽस्योषधीनाः रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि
 देवयज्याया इति तस्या पवित्रान्तर्हितायामाज्यं निरुप्येदं विष्णु-
 विंचक्रम इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्येषे त्वेति दक्षिणाग्ने गार्हपत्य-
 स्याधिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरति
 तत्सा निमील्य वीक्ष्यानुच्छसन्त्यवेक्षते महीना पयोऽसीति
 तेजोऽसीत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति पत्न्यभावे तेजआदि
 लुप्यते गार्हपत्येऽधिश्रयणं तेजसे त्वेत्यपादाय तेजोऽसि तेजोऽनु-
 प्रेहीति हरत्यग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधिश्रित्याग्नेर्जि-
 ह्वाऽसीति स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयत्याज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युयज-
 मानश्च निमील्य वीक्ष्यानुच्छसन्तावाज्यमवेक्षते अथैनदुदगग्राभ्यां
 पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति ॥ ६ ॥

शुक्रमसीति प्रथम ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयं
 पूर्ववदाज्यलिप्ताभ्यां प्रोक्षणीरुत्पूयानिष्कासिना स्रुयेण वेदमुप-
 भूत कृत्वाऽन्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति समं विलं धारयमाणो जुह्वा
 मध्यदेश उपभूति भूमौ प्रतिष्ठिताया ध्रुवाया चतुर्जुह्वामष्टावुपभूति

चतुर्ध्रुवाया पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं ध्रुवाया यथाप्रकृतीतरयो-
र्दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीतमितरये रित्येके भूयो जुह्वामल्पीय
उपभृति भूयिष्ठ ध्रुवायां शुक्र त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः पञ्चानां
त्वा वातानामिति च द्वाभ्यां जुह्वा चतुः पञ्चकृत्वो वा प्रतिमन्त्रं
पञ्चानां त्वा दिशा पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां पञ्चानां त्वा सलि-
लानां धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धर्त्राय गृह्णामि धामाति
प्रयं देवानामनाधृष्ट देवयजन देववीतये त्वा गृह्णामीति चरोस्त्वा
पञ्चबिलस्येति च पञ्चभिरुपभृत्यष्टकृत्वो दशकृत्वो वा प्रतिमन्त्रं
शेषेण ध्रुवायां चतुः पञ्चकृत्वो वा प्रतिमन्त्रं नोत्कर आज्यानि
सादयति नान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति ॥ ७ ॥

पूर्ववत्प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य विस्रस्येधं कृष्णोऽ-
स्याखरेष्ठ इति त्रिः प्रोक्षति वेदिरसीति त्रिवेदिं बर्हिरसीति
त्रिर्बर्हिरन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्त-
रिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलं स्रुच्यग्राण्युपपाय्य मूला-
न्युपपाययति पोषाय त्वेति सह स्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थि
प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्त-
रस्या संततं निनीय पूषा ते ग्रन्थि विष्यत्विति ग्रन्थि विस्रस-
यति प्राञ्चमुद्रूढ प्रत्यञ्चमायच्छति विष्णो स्तूपोऽसीति कर्षन्नि-
वाऽऽहवनीयं प्रतिप्रस्तरमपादत्ते नोद्यौति न प्रयौति न प्रतियौति
न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नानुमाष्टर्ययं प्राणश्चापा-
नश्च यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्य-
शोधने । यजमाने प्राणापानौ दधामीति तस्मिन्पवित्रे अपि-
सृज्य प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय प्रय-
च्छति यजमानो ब्रह्मणे ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यज-
मानो वा ॥ ८ ॥

दर्भैर्वेदिमन्त्रधाय दक्षिणतः संनहनं स्तृणान्यक्षणया वोर्णा-
न्नदसं त्वा स्तृणामीति बर्हिषा वेदिं स्तृणाति बहुलमनतिदृश्यं
प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु पञ्च गतु वाऽग्रैर्मूलान्यभिच्छा-
दयति धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति प्रस्तरपाणिः स्रुष्टृणां पारि-
धीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसि विश्वावमुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगग्रं

मध्यमं प्रागग्रावितरावाहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवाग्रमुत्तरं सूर्यस्त्वा
पुरस्तात्पात्वित्याहवनीयमभिमन्त्र्योपर्याहवनीये प्रस्तरं धारय
न्नग्निं कल्पयत्यनूयाजार्थं प्राचीं उल्मुके उदूहतीति वाजसनेय-
कम् । मध्यम परिधिमुपस्पृश्योर्ध्वे आधारसमिधावाट्वाति
वीतिहोत्रं त्वा क्व इति दक्षिणां समिदस्यायुषे त्वेत्युत्तरा तूष्णीं
वा समावनन्तर्गर्भो दर्भो विधृती कुरुते विशो यन्त्रे स्थ इत्य-
न्तर्वेद्युदग्रे निराय वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदासि सीदेति
तयोः प्रस्तरमत्यादधात्यभिहततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यो
जुहूरसि घृताचीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनूचीरसं स्पृष्ट्वा स्रुवः प्रस्तरे
सादयति ॥ ९ ॥

अपि वा जुहूमेव प्रस्तरे रूपं मूलैर्जुह्वा दण्डं करोत्युत्तरेण
जुहूमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विद्युत्तरोत्तरेणोपभृतं ध्रुवा
प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्टाद्विधृत्योर्ध्वे ऋषभोऽसि शाकरो घृताचीनां
सूनुः प्रियेण नाम्ना प्रिये सदासि सीदेति दक्षिणेन जुहूः स्रुवं
सादयत्युत्तरेणोत्तरेण वा ध्रुवामेता असदन्निति स्रुवोऽभिमन्त्र्य
विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धामानि स्थ प्राजापत्यानीत्याज्यानि
कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोष्य सूर्यं ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रि
यायेत्यभिमन्त्र्याऽऽप्यायता घृतयोनिरग्निर्हव्यानुमन्यताम् । खम-
रुक्ष्व त्वचमइक्ष्व सरूपं त्वा वसुविद पशूना तेजसाऽग्रये जुष्ट
मभिघारयामीत्याग्नेय पुरोडाशमभिघारयति तूष्णीमुत्तर यस्त
आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वा-
न्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ सुवर्दिन्द यजमानाय मन्त्र-
मिति प्रातर्दोहम् । स्ये नं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं
कल्पयामि त इति पात्र्यामुपस्तीर्याऽऽर्द्रः प्रथस्तुर्भुवनस्य गोपाः
शृत उत्स्नाति जनिता मतीनामित्यपर्यावर्तयन्पुरोडाशमु-
द्वास्य ॥ १० ॥

वेदेन भस्म प्रमृज्य तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणा मेध
सुमनस्यमान इति पात्र्या प्रतिष्ठापयति तूष्णीं घवमयमिरा भूति-
पृथिव्यं रसो मोत्क्रमीदिति स्रुवेण कपालानि प्रत्यज्य देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्तित्वाति स्रुवेण पुरोडाशमनक्ति स्वक्तमकूर्मपृषन्त

मपरिवर्गमणिकाषमुपरिष्ठाद्भ्यज्या यस्तादुपानक्ति चतुर्होत्रा पौर्ण-
मास्या हवींष्यासादयेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायां प्रियेग नाम्ना प्रियं
सद् आसीदेति यदन्यद्धविर्दार्शपूर्णमासिकेभ्यस्तदेतेनाऽऽसादये-
दिति विज्ञायतेऽपरेण सूचः पुरोडाशावासादयत्युत्तरौ दोहावपि
वा मध्ये वेत्राः सानाद्यकुम्भयौ सदधाति पूर्वं शृतमपरं दध्यथैने
व्युद्गृहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां शृतमासादयत्युत्तरस्यां दध्ययं
वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्गृहा सती गहने गह्वरेषु । स विन्दतु यज-
मानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोत्वित्यग्रेणोत्तरेण वा
ध्रुवा वेदं नि गाय वेद्यन्तान्परिस्तीर्य होतृपदन कल्पयित्वा सामि-
धेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥ ११ ॥

अग्रये समिध्यमानायानुब्रूहीति संभेष्यति समिध्यमानायानु-
ब्रूहीति वा पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह त्रींस्तृचानित्युक्तं प्रणवे
प्रणवे समिधमादधाति सामिधेनीविवद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते प्रति-
हसमानासु प्रकृतिवत्सभिद्धौ अग्न आहुतेत्याभिज्ञायैकामनूयाज-
समिधमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति परिधानीयाया वा
वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपय-
म्याऽऽसीन उत्तरं परिधिसधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्याय-
न्दक्षिणाप्राञ्चमृजुं सततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन्सर्वाणींमहा-
ष्ठानि सस्पर्शयत्याघारयोर्वदत्यजू प्राञ्चीं होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा
व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा सुवेणाऽऽज्यस्थालया आज्यमादायाऽऽ-
प्यायता ध्रुवा घृतेनेत्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति सार्वत्रि-
कमग्नीत्परिधींश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृद्हीति सभेष्यति ॥ १२ ॥

इधमसंनहनै स स्फुर्यैर्ऋतेस्फुर्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिक्रामं परि-
धीन्यथापरिधितमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्याग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरि-
ष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमाज्मर्य-
धिमन्नादमन्नाद्याथेति त्रिरग्निं प्राञ्चं भवनमसीत्यग्रेण ध्रुवा जुह्वं
वाऽञ्जलिं कृत्वा जुह्वेहीति जुहूमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतं सुयमे
मे अद्य घृताची भूयास्तस्वावृता सूपावृतावित्युपभृति जुहूमत्या-
दधाति मुखतोऽभिहृत्य मुखत उवावहरति सर्वत्रैवमत्याधानोपाव-
हरणे भवतो न च सस्त्रिस्त्रियति नाभिदेशे च सुवौ धारय-

त्यग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण स्रुचोऽपरेण मध्यमं परि-
धिमनवक्राम प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽतिक्रामत्युदक्सव्येनै-
तद्वा विपरीतं विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठतेऽन्तर्वेदि दक्षिण
पादो भवत्यवघ्नः सव्योऽथोर्ध्वस्तिष्ठन्क्षिणं परिधिसंधिमन्व-
वहृत्य ॥ १३ ॥

समारभ्योर्ध्वो अध्वर इति प्राश्नुदश्चमृजुः संततं ज्योति-
प्त्याघारमाघारयन्सर्वाणीध्मकाष्ठानि संस्पर्शयति यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति जिह्वं तस्येत्युक्तमूर्ध्वमाघार्य विच्छिन्द्याद्दे-
ष्यस्य व्यृषणा न्यञ्चं वृष्टिकामस्य द्वेष्यस्येत्येक ऊर्ध्वमाघारं
स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीना जुहुयादपि वा नाऽऽघारयेत्पूर्वार्धे
मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयाद्धृत्वाऽभिप्राणिति बृहद्वा इति स्रुचमुद्ब्रह्म
पाहि माऽग्रे दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्यसंस्पर्शयन्स्रुचौ
प्रत्याक्रामत्येते एवाऽऽक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतो मख
स्य शिरोऽसीति जुह्वा ध्रुवा द्विस्त्रिर्वा समनत्तयुन्नीतं राय इति
स्रुचेण ध्रुवाया आज्यमादाय सुवीराय स्वाहेति जुहूमभिघार्य
जुह्वोपादाय यज्ञेन यज्ञः संतत इति ध्रुवा प्रत्यभिघायोऽऽयतने
स्रुचौ सादयित्वा ॥ १४ ॥

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः
सुवर्विष्णो स्थाने तिष्ठामीतीध्मसंनहनानि रफय उपसंगृह्यवेद्याश्च
तृणमव्यन्तमादायोत्तरत प्रवरायावतिष्ठेते पूर्वोऽध्वर्युरपर आग्नीध्र
इध्मसंनहनान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य क इदमग्नीध्रविष्यति स इदमग्नीध्र-
विष्यतीति मन्त्रं संनमति ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति
ब्रह्माणमामन्त्र्याऽऽश्रावयो श्रावय श्रावयोमाश्रवयेति वाऽऽश्रा
वयत्यस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्स्फयः
संमार्गाश्च धारयन्प्रत्याश्रावयत्याग्नीध्रे सोमे सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्या-
श्रुते भवतः ॥ १५ ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्त्याश्रावयिष्यन्नान्यदाश्रावणाद्ब्रूया-
दाश्राविते नान्यदाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्राविते नान्यदध्व-
र्युर्यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते होता नान्यद्वपद्कारायन्यदब्रूयात्पु-
नरेवाऽऽश्रावयेद्व्याहृतीर्वा जपेदू वज्रुमासीन- होतारं वृणीतेऽग्नि-

देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाश्चिकित्वाग्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्पेयो यजमानस्त्रीन्यथर्षिं मनरृतो वृणीते पि वैकं द्वा त्री-
न्पञ्च न चतुर्गे वृणीते न पञ्चातिवृणीते इत ऊर्धान्ध्वर्युर्वृ-
णीतेऽमुतोऽर्वाचो होता पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ब्रह्म-
ण्वदा च वक्षद्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रात्रितार इत प्रवरशेषमा-
हापि वा नाऽऽर्पेयं वृणीते मनुवदित्येव ब्रूयात्सीदति होता होतुरु-
पाशु नाम गृह्णाति मानुष इत्युच्चर्वेया त्रगमपिसृजति ॥ १६ ॥

घृतवति शब्दे जुहुपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽप-
रेणाऽऽचारसंभेदं पञ्च प्रयाजान्प्राची यजति प्रतिदिश वा सभिः
पुरस्तात्तनूनपात दक्षिणत इड पश्चाद्दक्षिणतः स्वाहाकार मन्वे
सर्वान्वैक्यमाश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते सभिः यजेति प्रथमं
संप्रेष्यति यज यजेतीतरान्यं कामयेताभितर वसीयान्स्यादित्य-
भिक्राम तस्य जुहुयादवतर पापीयानिति प्रतिक्राम न वसीयान्न
पापीयानिति समानत्र निष्ठंस्त्रीनिष्ठश्चाऽर्धोपभृतस्य जुह्वामानी-
योत्तगावित्ता प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिप्रार्थानुपूर्व हवीन्ध्य
भिप्रारयत्पुपभृतमन्तरो न हवीन्ध्यभिप्रारभेद्रेप्यस्याऽऽयतने
शुचौ सादयति ॥ १७ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चाऽऽज्यहविषाऽऽज्यभागौ चतुर्गृहीताभ्या
जमदग्नीना तु पश्चावत्तमप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्ध्य पश्चा
वत्तं कुर्वीत सर्वत्रायज्ञमुया अनुवृणीति पुरोनुवास्यां संप्रेष्य-
त्यवदायावदाय स्त्रेण प्रस्तरवहि समज्य जुहुपभृतावादाय
दक्षिणाऽतिक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं यजेति याज्यामिति
सार्वत्रिकमुत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्ने जुजेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय समं
पूर्वेषोभे ज्योतिष्मति पूर्वमाज्यभाग प्रति सूचावाते न निदरात्या
स्त्रिष्टकृत आज्यभागादन्तरेणेतरा आहुतीर्जुष्टेति प्रत्याक्रम्य
जुह्वामुपस्तीर्य मा भेर्मा सविभ्या मा त्या हिंसिर्षं मा ते तेजोऽप-
क्रमीत् । भरतमुद्धरेमनुषिश्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि नमस्ते
अस्तु मा मा ि-सीरिन्द्यायेस्य पुरोडाशस्य म पादजुष्टुष्टवर्षमा-
त्रमवदानं तिरीचीनमवद्यति पूर्वाधाद्द्वितीयमनुचीनं चतुरवत्तिन
पश्चार्धात्तृतीयं पश्चावत्तिनोऽसभिन्दन्माससहिताभ्यामङ्गुलीभ्या-
मङ्गुष्टेन च पुरोडाशस्यावद्यति ॥ १८ ॥

स्रुवेणाऽऽज्यसानाद्ययोरनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममवदानम-
वदाय पूर्वार्धे स्रुचो निदध्यान्मध्यादपरमवदाय पश्चार्धे स्रुच
पूर्वप्रथमान्यवद्येज्ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गतश्रीः स्यादप-
रप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वाऽनुज वरो यो वा
बुभूषेदथ यदि पुरोहितः पुरोधाकामो वा यजेत पूर्णार्धात्प्रथमम
वदानमवदाय पूर्वार्धे स्रुचो निधाय पूर्वार्धेऽग्नेर्जहुयादवदानान्य-
भिघार्य यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः । आज्येन
प्रत्यनज्म्येनत्तत् आप्यायतां पुनारति हवि प्रत्यभिघार्याग्नेऽ-
नुब्रूह्यग्निं यजेति संप्रैषाऽज्यं प्रश्नोत्यापिदध्नादिवाप्रक्षिण्वन्हुत्वाऽऽ-
ज्येनान्ववश्नोतयत्याघारसभेदेनाऽऽहुती प्रतिपादयति स्रुच्यमा
घारवभिजुहोति पूर्वा पूर्वा संहिता यं द्विष्यात्तं व्यृषन्मनसाऽऽ-
हुतीर्जुह्याद्यदा वीतार्चिल्लेलायतीऽग्निगथाऽऽहुतीर्जुऽेत्याज्यहवि-
रुपाशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्णवोऽग्नीषोमीयः प्राजा-
पत्यो वा प्रधानमेवोपाशु विष्णुं बुभूषन् यजेत ॥ १९ ॥

अग्नीषोमौ भ्रातृव्यवानाग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति
समवदाय दोहाभ्या दध्नाऽवदाय शतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतं
सर्वाणि द्रवाणि स्रुङ्मुखेन(ण) जुहोति स्रुवेण पार्वणौ होमौ ।
ऋषभं वाजिनं वय पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवीर्यं
रायस्पोषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति
पौर्णमास्याममावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना ।
सा नो दोहताः सुवीर्यं रायस्पोषः सहस्रिणम् । अपानाय सुराध-
सेऽमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्याया नारिष्ठान्होमाञ्जुहोति दश ते
तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः
प्रशिषमीडमानो देवाना दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् । यं वां
देवा अकल्पयन्नाजो भागः शतक्रतू । एतद्वा तेन प्रीणानि तेन
तृप्यतमहहा । अह देवानाः सुकृतामस्मि लोके ममेदभिष्ट न मिथुर्भ-
वाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्याभिन्द्रो अदधाद्वा-
गधेयम् । अदारसृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृढता नः ।
मा नो विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विददृजना द्वेष्या या ॥२०॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानाः हविषामा-
ज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरक्षेति

कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् । सं ते मनसा मन सं
 प्राणे प्राणं दधामि ते संव्याने समपानं दधामि ते परिगृह्य यज-
 मानोऽमृतोऽभूच्छ न एषि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेत्येतैः प्रति-
 मन्त्रभेष उपहोमान्कालोऽनन्तरं वा प्रधानत्प्राग्वा समिष्टयजुषो
 जुहामुपस्तीर्य सर्वेषां हावषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृतेऽवद्यति
 द्विः पञ्चावत्तिनो देवतसोविष्टकृतैडचातुर्धाकारणिकानामुत्तरमु-
 त्तरं ज्यायो द्विरभिघार्य न हवि प्रत्यभिघारयत्यग्नये स्विष्ट-
 कृतेऽनुब्रूह्यग्निः स्विष्टकृत यजेति संप्रैषावुत्तरार्धपूर्वा जुहात्यस-
 सक्तामितराभिराहुतीभिः प्रत्याक्रम्य जुहामप आनीय वंश्वानरे
 हविरिद जुहोमि साः सप्तुत्सः जतः सप्तमेतम् । स नः पितरं पिता-
 महं प्रपितामहं स्वर्गे लोके पिन्वमानो विभर्तु स्वाहेत्यन्तःपरिधि
 निनयति निनयति ॥ २१ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ।

इदामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशिन्नमेक आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं
 तिर्यञ्च वा विरुज्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य मध्या-
 त्प्राशिन्नमवद्यति यवमात्र १५५५लमात्रं वा ज्यायो यवमात्रादा
 व्याधात्कृत्यतामिदम् । मा रुरुपाम यज्ञस्य शुद्धः स्विष्टमिदं हवि-
 रित्येवमुत्तरस्यावद्यत्युपस्तीर्य नाभिघारयत्येतद्वा १५५५परीतमपि
 वोपस्तृणात्याभ च धारयत्यत्रैवास्य परिहरणप्राशनमेके समाम-
 नन्तीडापात्र उपस्तीर्य सर्वेषां हविभ्ये इडाः समवद्यात चतुर-
 वत्ता पञ्चावत्ता वा मनुना दृष्टा घृतपटी मित्रावरुणसमीरिताम् ।
 दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्यान्येकतोमुखाधित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य
 दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवद्यति सभेदाद्द्वितीयं पूर्वार्धाच्च यजमान-
 भागमणुमिव दीर्घं तमाज्यन संतर्प्य ध्रुवाया उपोहत्यपि वा दक्षि-
 णार्धाद्-दाय यजमानभागमथ सभेदादेवमुत्तरस्यावद्यति ॥ १ ॥

अभिघार्येडाः होत्रे प्रदाय दक्षिणेन होतारमतिक्रामत्यनुत्सृज-
 होतेडयाऽध्वर्यु परिगृह्णात्यपि वा प्राचीमिडामपोह्य दक्षिणत
 प्रासीनः स्रुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्त्यपरमङ्कत्वा पूर्वमेतद्वा
 वेपरीतमुपस्पृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया होतुर्हस्तेऽ-
 ण्णन्तरेडामवद्यत्यध्वर्युः प्रथममवदानमवद्यति स्वयं होतोत्तरमेतद्वा

विपरीतं लेपादुपस्तरणाभिघारणे भवतो द्विरभिघारयेत्पञ्चाव-
त्तिन उपहूयमानामन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च दैव्या अध्वर्यव
उपहूता इत्यभिज्ञायोपहूतः पशुमानसानीत्यध्वर्युर्जपत्युपहूतोऽयं
यजमान इत्यभिज्ञायैतमेव मन्त्रं यजमान उपहूतायामग्नेणाऽऽहव-
नीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरति तस्मिन्प्राशिते होताऽवान्तरेडां
प्राश्नाति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि सदसस्पतये त्वा हुतं
प्राश्नामीति प्राशितायामिडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वा-
र्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणा इति
यजमानपञ्चमा इडां प्राश्य ॥ २ ॥

वाग्यता आसत आ मार्जनान्मनो ज्योतिर्जुषतामित्यङ्गिरन्त-
र्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं
करोति बर्हिषदं वा कृत्वा चतुर्धा करोति तं यजमानो व्यादि-
शतीदं ब्रह्मण इदं द्योतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इत्यग्नीत्प्रथमा-
न्होत्प्रथमान्वेदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य
स्थाविष्टमग्नीधे षडवत्तं संपादयति सकृदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य
द्विरभिघारयत्यपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति द्विरभिघारय-
त्यग्नेरार्धेध्रमस्यग्नेः शामिन्नमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरि-
त्याग्नीध्रो भक्षयति वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति पृथक्पा-
त्राभ्यामितरयोः पृथिव्यै भागोऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागोऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं
महान्तमपरिमितमोदनं पचति क्षीरे भवतीत्येके तमभिघार्यानभि-
घार्यं वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य ॥ ३ ॥

दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ये ब्राह्मणा उत्तरत-
स्तान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति
ब्राह्मणा अयं व ओदन इति प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रे-
ष्यति इविःशेषानुद्वास्यापिसृज्योल्मुके ब्रह्मन्मस्थास्यामः समिधमा-
घ्नायाग्नीत्परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्संभृद्गृहीति संप्रेष्यत्यनुज्ञातो
ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते अग्ने समिधया वर्धस्व
चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यार्यतां वर्धिषी-
महि च वयमा च प्यायिषीमहि स्वाहेति पूर्ववत्परिधींस्सकृत्सकृत्सं-

मृश्याभ्रे वाजजिद्वाजं त्वा ससुव५सं वाजं जिगिव५सं वाजिनं
वाजजितं वाजजित्यायै संमाज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति सकृदग्निं
प्राञ्चमिध्मसनहनान्यद्भिः स५स्पश्यं यो भूतानामधिपती रुद्रस्त-
न्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हि५सीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहे-
त्यग्नौ प्रहरत्युत्करे वा न्यस्यति शालायां बलजाया परोगोष्ठे
परोगव्यूतौ वा ॥ ४ ॥

औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदति-
क्रान्तोऽग्नेणाधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीननूयाजान्यजत्याश्रावमाश्रावं
प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथम५ संप्रेष्यति यज यजेतीतरौ पूर्वार्धे
प्रथम५समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं प्राञ्चमुत्तम५ स५स्थापयन्नित-
रावनुसंभिय प्रत्याक्रम्याऽऽयतने स्रुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां
व्यूहति वाजस्य मा प्रतवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन सप्रस्तरां
जुहूमद्यच्छत्यथा सपत्नानिति सव्येनोपभृतं नियच्छत्युद्धाभं
चेति जुहूमद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं नियच्छति ब्रह्म देवा
अवीवृधन्निति प्राची जुहू प्रोहत्यथा सपत्नानिति सव्येनोपभृतं
प्रतीचीं बहिर्वेदि निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीन-
नक्ति वसुभ्यस्त्वेति मध्यम५ रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणमादित्येभ्यस्त्वे-
त्युत्तर न प्रस्तरे जुहू५ सादयति संजानाथा द्यावापृथिवी मित्रा-
वरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवतामिति विधृतीभ्या प्रस्तरमपादाय बहिषि
विधृती अपिसृज्य स्रुक्षु प्रस्तरमनक्ति ॥ ५ ॥

अक्त५ रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां योनिमित्युपभृति मध्य-
माप्यायन्तामाप ओषधय इति ध्रुवाया मूलमेवं त्रिरपि वा
दिव्यइक्ष्वेति जुह्वामग्रमन्तरिक्षेऽइक्ष्वेत्युपभृति मध्यं पृथिव्या-
मइक्ष्वेति ध्रुवाया मूलमेवं पुनरथापरं पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां
मूलमन्तरिक्षाय त्वेत्युपभृति मध्यं दिवे त्वेति जुह्वामग्रमायुषे
त्वेत्यक्तस्य तुणमपादाय प्रज्ञातं निधाय दक्षिणोत्तराभ्यां
पाणिभ्यां प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वा प्रतिष्ठाप्याऽऽसीन आश्राव्य
प्रत्याश्राविते संप्रेष्यतीषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्यनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां
पृषतयः स्थेति सह शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति न स्वाहा
करोति न विधूनोति नावधूनोति न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि न

प्रतिमार्ष्टिं नानुमार्ष्टिं नोदञ्च प्रहरेत्तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्कर्षन्निवा-
ऽऽहवनीये प्रहरति न प्रतिशृणातीत्युक्तं प्रथयित्वा प्रहरेद्यं
कामयेत स्रग्धस्य जायेतेत्याशीः प्रतिप्रस्तरमवसृजति ॥ ६ ॥

न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन्नग्नीद्रमयेति संभेष्यति त्रिरञ्जलिमाऽऽ-
ग्नीध्रोऽविष्वञ्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुत्रौति रौहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गम-
यत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रमर्थेनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरेति यत्प्रस्तरात्तृ-
णमपात्तं तदनुप्रहरति स्वगा तनुभ्य इत्येतदेतदिति त्रिरङ्गुल्या
निर्दिश्याग्निमभिमन्त्रयत आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति ध्रुवा-
ऽऽसीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशत्यथैनमाहाऽऽग्नीध्रः संवदस्वेत्यगा-
नग्नीदित्यध्वर्युराहागभित्याग्नीध्रः श्रावयेत्यध्वर्युं श्रौषडित्याग्नीध्रो
मध्यम परिधिमन्वारभ्य संभेष्यति स्वगा दैव्याहोतृभ्यः स्वस्ति-
र्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्यनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये पारिधी-
न्प्रहरति यं परिधिं पर्यधत्था इति मध्यमं यज्ञस्य पाथ उपसमि-
तमितीतरावुत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषूपोहति यजमानं प्रथतेति परि-
धीनभिमन्त्र्य जुह्वामुपभृतोऽग्रमवधाय सस्त्रावभागा इति
सस्त्रावेषाभिजुहोत्यत्रैर्वान्विजो हविःशेषानभक्षयन्ति ॥ ७ ॥

आज्यलेपान्प्रक्षाल्य सस्रुवे जुहूपभृतावध्वर्युरादत्ते वेदः होता
स्फयमाज्यस्थालीमदकमण्डलुं चाऽऽग्नीध्र आग्नीध्रप्रथमाः पत्नी
संयाजयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो यन्त्यग्रेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः
प्रतिपद्यत उत्तरेणेतरावग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति
कस्तम्भ्यां स्रुचौ सादयित्वा धुरि धुर्यां पातमिति युगधुरोः
प्रोहति यदि पात्र्या निर्घपेदेताभ्यामेव यजुर्भ्यां स्फये स्रुचौ
सादयेत्स्रुग्भ्यां स्रुवाभ्यां वा पत्नीः संयाजयन्ति वेदमुपभृतं
कृत्वा जुह्वा स्रुक्स्रुवेण चेत्येक अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वङ्गव आसीना
ध्वानेनोपाशु वा पत्नीः संयाजयन्ति दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तर
आग्नीध्रो मध्यहोताऽऽज्येन सोमत्वष्टाराविष्ट्वा जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति
संप्रैषावुत्तरार्धे जुहोत्येवमितरस्त्वष्टारम् ॥ ८ ॥

देवानां पत्नीरग्नि गृहपतिमिति दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वा
मध्येऽग्निं गृहपतिमाहवनीयतः परिश्रिते देवपत्नीरपरिश्रिते वा
राकां पत्रकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः क्रुद्धं पृष्टिकामो नित्य-

वदेके समामनन्ति पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एता एके समामनन्त्यप-
रिष्ठाद्वा पूर्ववद्धोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्क्त्वोऽस्पृष्टोदकाय होतुर्हस्ते
चतुर आज्यविन्दूनिडामवद्यति षडग्नीय उपहूयमानामन्वारभन्तेऽ-
ध्वर्युरग्नीध्रः पत्नी चोपहूता प्राश्नीतो होताऽऽग्नीध्रश्चात्र स्रुवेण
संऽत्नीयं जुहोति पत्न्यामन्वारब्धायां सं पत्नी पत्या सुकृतेन
गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहतामराती-
र्दिवि ज्योतिरजरमारभेताः स्वाहेति पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एतामेके
समामनन्त्युपरिष्ठाद्द्वोपरिष्ठाद्वा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यां दक्षि-
णाम्नाविधमप्रत्रश्चनान्यभ्याधाय पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जु-
होति ॥ ९ ॥

फलीकरणहोमं पूर्वमेतद्वा विपरीतं चतुर्गृहीत आज्ये फलीकर-
णानोप्याग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इति जुहोत्येवं पिष्टलेपानुलूखले
मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले । अवमुषो विमुषः
संयजामि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां यज्ञे या विमुषः सन्नि
बह्वीरस्रौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति या सर-
स्वती विशोभगीना तस्यै स्वाहा या सरस्वती वेशभगीना तस्यै
स्वाहेन्द्रोपानस्यकेहमनसो वेशान्कुरु सुमनसः सजातान्स्वाहेति
दक्षिणाम्नी प्रतिमन्त्रं जुहोति वेदोऽसीति वेदः होता पत्न्या उपस्ये
त्रिः प्रास्यति निर्द्विषन्तं निरराति जुदेतीतरा प्रास्तं प्रास्तं निर-
स्यति तन्तु तन्वन्निति वेदः होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततमाहवनी
यात्स्तृणात्या वा वेदेरिमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते
तस्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति समायुषा सं प्रजये-
त्यानीयमाने जपति निनीय मुखं विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशु-
मती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासामिति ॥ १० ॥

यथेतमाहवनीयं गत्वा जुह्वा स्रुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि
जुहोति । ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा श्रावितमत्याश्रावितं वषट्-
कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पवाणि
प्रतिरञ्जेति कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् । यद्वो देवा
अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्माँ
अभिदुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तं निधेतन । ततं म आपस्तद्
तायते पुनः स्वादिग्ना धीतिरुचथाय शस्यते । अयं समुद्र उव

प्रक्रमात्तु नियम्यते सप्तदशसामिनेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः शर्ध
 बत्यौ संयाज्ये अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव शुभ्रान्युत्तमानि
 सन्तु । संजास्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महासि ।
 वातोपधूत इषिरो वश्रं अनु तेषु यदन्ना वेविपादितिष्ठसे । आ ते
 यतन्ते रथयो यथा पृथक्शर्धास्यग्ने अजराणि धक्ष्यस इत्यग्नी-
 षोमीयभेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्वपत्यादित्वा घृते चरुं
 सारस्वत चरुममावास्यायां पौष्णं चैन्द्रभेकादशकपालममावा-
 स्यायां पौर्णमास्यां च भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वेन्द्राय त्रात्रे चरुं
 द्वितीयं वैमृधस्य कुर्याद्यो मृत्योर्ज्यान्या वा विभीयान्मुष्करो
 दक्षिणेन्द्रायन्द्रियावते पुरोडाशभेकादशकपालमनुनिर्वपेत्प्रजा-
 कामः पशुकामः सजातकाम एतं याऽनुनिर्वाप्यं कुर्वीतेतरौ वा
 यमभीव सशयीत ॥ १५ ॥

स इन्द्राय वैधुधायानुनिर्वपेद्यो नेव घोषेभेव शृणुयात्स इन्द्रा-
 यास्योमुषे यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स इन्द्राय वृत्रतुरेऽथ यं न कुत-
 शनाऽऽपेत्स इन्द्रायैव यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमाससंस्था-
 त्यैतामिष्टिमनुनिर्वपेदाग्नावैष्णवभेकादशकपालसंरस्वत्यै चरुं
 सरस्वते चरुं पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवामावास्यायां पितृय-
 ज्ञेमवामावास्यायां करुते संक्रामे संक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरतीति
 विज्ञायते इयवराधर्ममावास्यासंक्रामत्यग्नीषोमीयानि प्रधानानि
 स्युरमावास्यायां पौर्णमास्यां च भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वा साकं-
 प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायसं
 दोहावेवं प्रातः सायसंसायंदोहाभ्यां भ्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां
 सर्वैर्वा प्रातः पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बराणि पात्राणि प्रयु-
 नक्ति तेषां जुहुवत्कल्प आज्यभागाभ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरो-
 डाशेनाग्नीध्रे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्न हेन्द्रायानु-
 ब्रूवाभ्रावयेन्द्रं यजेति संप्रैषौ ॥ १६ ॥

यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपो-
 त्याय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरध्वर्युं जुह्वन्तमनु जुह्वति
 स्विष्टकृद्भक्षाश्च न विद्यन्ते समानमत ऊर्ध्वसतिष्ठते साकंप्रस्था-
 धीयो दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्थे
 यजेताऽश्वेयौ श्रुत्वाऽप्रातोऽग्नीषोमीयसंक्रामदशकपालः पूर्वस्वौ

पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल
ऐन्द्राय एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो
भैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्यां व्याहृत्काम इत्युक्तमृत्वे वा
जायामुपेयात्सांऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां वा यजेत तेन पञ्चदश वर्षाणीष्टा विरभेद्यजेत वा
सतिष्ठते दाक्षायणयज्ञ एतेनैडादयः सार्वभेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः
श्रीनकयज्ञश्च व्याख्याताः ॥ १७ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीते भूपते भुवनपते
महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति वृत्तो जपत्यहं
भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रसूत
आर्तिवज्रं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृगते बृहस्पतिं देव्यं
ब्रह्माणं तदहं मनसे मब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे
त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुप्पक्त्यै पङ्क्ति प्रजापतये प्रजाप
तिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्मणे ब्रह्म-
भूर्भुवः सुवर्षहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहमनुष्याणां बृहस्पते यज्ञं
गोपाधेत्युक्त्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य निरस्तः
पराग्वसु सह पाप्मनेति ब्रह्मसदनाचृणं निरस्येदमहमर्वाग्वसोः
सदने सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि
तदग्रय मब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशत्याह-
वनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति मन्त्रवत्सु
वा कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवमृचं
व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं यच्छेद्ब्रह्मरूपः प्रणेष्यामात्युच्यमाने
॥ १८ ॥

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रैर्म यज्ञं यजमानं च धेहोऽं प्रणयेति
प्रसूति सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्र उवस्तेन कर्मणा यस्मिन्नामन्त्रयते प्रोक्ष
यज्ञमिति इविष इधमवर्हिषश्च प्रोक्षे । बृहस्पते परिरगृह्णाण वेदिः
स्वगा वो देवा सदनानि सन्तु । तस्यां वर्हिः प्रथताः साध्वन्तर-
द्विस्ताः नः पृथिवी देव्यस्त्विदुत्तरस्मिन्परिश्रदे । प्रजापतेऽनुब्रूहि
यज्ञमिति साभिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् । वाचस्पते वाचमश्रावयैतासा-
श्रावय यज्ञं देवेषु मां मनष्येध्निति प्रवरे देवता वर्धय स्वमिति

सर्वज्ञानुषजति मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशित्रमब्दीयमानं
प्रेक्षत ऋतस्य पथा पर्येहीति परिहियमाणः सूर्यस्य त्वा चक्षुषा
प्रतिपश्यामीत्याहियमाणः सावित्रेण प्रतिमृष्ट पृथिव्यास्त्वा नाभौ
सादयामीद्यायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यूह तृष्णानि प्राग्दण्डः सादयि-
त्वाऽद्वेषेन त्वा चक्षुषाऽवेक्ष इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाङ्गुष्ठेनोपमध्य
मया चाङ्गुल्याऽऽदायाधेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण
बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्यसंश्लेत्वापिगिरतिं
॥ १९ ॥

या अप्स्यन्तर्देवतास्त्वा इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य
मच्छ स्वाहेत्यद्भिरभ्यवनीयाऽऽचम्य घसीना मे मा संपृक्थ
ऊर्ध्व मे नाभे सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशम-
भिमृशति वाच्य आसभिति यथल्लिमङ्गान्यरिष्टा विश्वानीत्यवशि-
ष्टानि प्रक्षाल्य पात्रं पूरयित्वा दिशो जिन्वेति पराचीनं निन-
वति मां जिन्वेत्यभ्यात्म यत्रास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिमृष्ट
नासःरिथते भक्षयति ब्रह्मन्ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा म
दिःसीरहुतो ममः शिवो भवत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति
ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतने प्राह तत्र च सुव
प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्म स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहिं स मां पाह्यो
प्रतिष्ठेति प्रसौति भूमिर्भूमिमग्नन्माता मृतस्मप्यमात् । भूयास्म
कुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति यत्किंच यज्ञे मृन्मयं
भिद्येत तदभिमन्त्रयेत् ब्रह्मभागं प्राश्यायाडाभिर्जातवेदाः प्र णो
वक्ष्याभिवस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्येत्याहवनी-
यमुपस्थाय वधेत प्रतिनिष्क्रामत्येवं विहितमिष्टिपशुबन्धनं
ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २० ॥

इति तृतीय प्रश्नः ।

याजमानं व्याख्यास्यामो यजमानस्य ब्रह्मचर्यं दक्षिणादानं
द्रव्यप्रकरणं कामानां कामनं प्रत्यमाशिक्षो मन्त्राङ्गप्रत्यकरणानु-
षतिष्ठेऽनुमन्त्रयते पर्वणि च केशश्मश्रु वापयतेऽप्यल्पशो लोमानि
काश्यत इति वाजसनेयकं विशुदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्य-
क्षुपैमीति यक्ष्यमणोऽप उपस्पृशति तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पृशनं भक्-
त्यर्थं गृह्णामि सुरस्यं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमहे ।

आदित्यं उयोतिषां उयोतिरुत्तमं चो यज्ञाय रमता देवताभ्यः ।
 वसून् रुद्रानादित्याभिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व
 आयतने मनीषया । इमामूर्ध्वं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान् देवान् परिगृ-
 ह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यव इह तानावहतु पौर्णमासं हविरिदमेषां
 मथ्यामावास्यं हविरिदमेषा मथीति यथालिङ्गमाहवनीयेऽन्वाधी
 यमाने जपत्यन्तराऽग्नीं पशवो देवसः सदमागमन् । तान्पूर्वं परि-
 गृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तराऽग्नीं तिष्ठन्नपतीह प्रजा
 विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंयमानाः । ताः पूर्वः परिगृ-
 ह्णामि स्व आयतने मनीषया । इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं
 गृहपतिमभिसंयमानाः । तान्पूर्वं परिगृह्णामि स्व आयतने मनी-
 षयेति गार्हपत्यम् ॥ १ ॥

अयं पितृणामग्निरवाद्दृष्टव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णाम्य-
 विषं नः पितुं करादिति दक्षिणाग्निमजस्रं त्वां सभापाला विजय-
 भागं समिन्धतामग्ने दीदाय मे सभ्य विजित्यै शरदः शतमिति
 सभ्यमन्नमावसथीयंभिहराणि शरदः शतमावसथे श्रिय मन्त्रमहि-
 र्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यमिदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं
 प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुण-
 ज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इत्यन्वाहितेषु जपति पयस्वतीरो-
 षधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जायापती अश्रीतः । पुरा वत्सानामपाक-
 तोरमावास्यायां पौर्णमासायोपवत्स्यन्तौ नातिसुहितौ भवतोऽमाष-
 ममां समाज्येनाश्रीयातां तदभावे दध्ना पयसा वा बर्हिषा पूर्ण-
 मासे व्रतमुपैति वत्सेष्वपाकृतेष्वमावास्याया प्रणीतासु प्रणीयमा-
 नास्वासन्नेषु वा हविःषु व्रतमुपैतीत्युभयत्र साधारणमशनमग्न्य-
 न्वाधानं व्रतोपायनमित्येके व्रतोपायनमशनमग्न्यन्वाधानमित्येके-
 ऽग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमशनमित्येके पयस्वतीरोषधय इत्यप आ-
 चामत्युपस्पृशति वाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामत्येष एवात
 ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति ॥ २ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा ध्याय-
 त्यथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणो वायो व्रतपत
 आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति राजन्यवैश्यौ
 सर्वान्वा ब्राह्मणोऽथाऽऽदित्यमपतिघ्नते सम्राडसि व्रतषा अस्ति

व्रतपतिरासि तच्चे प्रब्रवीमि तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन राध्यास-
मिति यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठन्नेत्रजुर्जपेदुभावर्षी
उपस्तुणते देवता उपवसन्तु मे । अहं ग्राम्यानुपवसामि मत्तं गोप-
तये पशूनि तिसाथं परिस्तीर्यमाणेषु जपत्यारण्यं सायमाश्वेऽश्रा-
त्यमाषममाऽयमपि वा काममा मार्गादा मधुन आ प्राज्ञातिक्रादपो
वा न वा किञ्चिन्न तस्य सायमश्रीयाद्येन प्रातर्यक्ष्यमाणः
स्यादारण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्राति न वा जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि
दक्षकृत इत्यमावास्यां रात्रिं जागर्त्यपि वा सुष्यादुपरि त्वेव न
शयीतापि ओपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यादुभयत्र जागरण-
मेके समामनन्त्याहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा ज्ञेते ॥ ३ ॥

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृतीयेषु त्रिरे-
कादशा इह माऽवत इदं शक्रेयं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने ।
इदं करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवमिति
जपित्वा श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य
पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इत्युक्त्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽति-
क्रम्योपविशति पूर्वो ब्रह्माऽरो यजमानो भूश्च कश्च वाक् चर्क च
गोश्च वद् च खं च धूश्च नूश्च पूश्चैकाक्षराः पूर्वज्ञमा विराजो या
इदं विश्वं भुवनं व्यानश्नुस्ता नो देवीस्तरसा सविदानाः स्वस्ति
यज्ञं नयत प्रजानतीर्ब्रह्मपूताः स्थ । को वो युनक्ति स वो युनक्तु
विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्यायै । या पुरस्तात्प्रस्रवन्त्युपरि-
ष्ठात्सर्वतश्च याः । ताभी रश्मिपवित्राभिः श्रद्धा यज्ञमारभ इति
प्रणीताः प्रणयमाना अनुमन्त्रयते यजमान हविर्निर्वप्यामीत्यु-
च्यमान ॐ निर्वपेत्युच्चैरनुजानात्यमिः होतारमिह तं हुव इति
हविर्निरु यमाणमभिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभि-
वा मन्त्रयते तदुदित्वा वाचं यच्छत्यथ यज्ञं युनक्ति कस्त्वा
युनक्ति स त्वा युनक्तिवति सर्वं विहारमनुवीक्षते ॥ ४ ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्मज्यमाना महते सौभगाय मत्तं धुक्च यजमानाय कामानिति
वेदिः समृज्यमाना यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा
कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेषगता च तस्येन्द्र वज्रेण
शिरश्छिन्नदमीति स्तम्बयजुर्हियमाणमिदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो

वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वयन्तर्दूत-
 श्चरति मानुषीष्वित्युत्करमभिगृह्णमाणं यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभि-
 मया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामीति वेदिं परिगृह्णमाणां यदुद्-
 घ्नन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्वर्यव स्फ्यकृतः
 स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् । यदुद्घ्नन्तो जिहिंसिम क्रूर-
 मस्या वेदिं चक्रुमा मनसा देवयन्त । मा तेन हेड उपगाम
 भूम्याः शिवो नो विश्वर्भुवनेभिरस्त्वित्युद्घ्नयमानाम् । भूमिर्भूत्वा
 महिमानं पुषोष ततो देवी वर्धयते पयांसि । यज्ञिया यज्ञ
 विचयन्ति शं चौषधीराप इह शकरीश्चेति क्रियमाणाम् । इहेऽन्य-
 क्रतुरहमपो देवीरुपञ्जुवे । दिवा नक्तं च सस्रुषीरपस्वरीरिति प्रोक्ष-
 णीरासाद्यमानाः । ऊर्णामृदु प्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं
 सदनाय बर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धेहि मां नाकस्य
 पृष्ठे परमे व्योमञ्जिति बर्हिरासाद्यमानमद्भिराज्यमाज्येनाप सम्य-
 क्पुनीत सवितुः पवित्रैः । ता देवीः शकरी. शक्रेणमं यज्ञमवत
 संविदाना इत्याज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमाना उभावाज्यग्रहा-
 ङ्गपतः ॥ ५ ॥

अग्निश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्यां सःोहयन्त ओषधीर्विवृक्णाः ।
 यासां मूलमुदवधी स्फ्येन शिवा नस्ता सुहवा भवन्तु । सुम-
 नसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शकरीश्च । वृष्टिद्यावा पर्जन्य
 एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतवल्शा अदब्धा इत्यन्तर्वेदि
 बर्हिरासन्नं चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि
 वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे धुक्ष्व यजमानाय
 कामान् । शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्ज-
 स्वती च मे पयस्वती चैधि इषमूर्जं मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे
 पिन्वस्वाऽऽयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तीर्यमाणां
 ध्रुवोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन्परिधीयमानान् । अस्मिन्यज्ञ
 उपभूय इक्षु मेऽविक्षोभाय परिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरी-
 यानग्निर्देवांसि निरितो नु दाता इति च युनज्मि त्वा ब्रह्मणा
 दैव्येनेत्याहवनीयं तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्योषन्ती-
 स्तन्वो यास्ते अग्ने । ताभिर्धर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दधन्व-
 हहनः पिशाचा इति च किच्छिनधि विधृतीभ्यां सपत्नाज्ञाता-

न्भ्रातृव्यान्ये च जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाम्यना-
नह् स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरा-
तिं विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्य
लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणान्मायि धारयतं प्रजां मयि
धारयतं पशून्मायि धारयतिमिति विधृती आसाद्यमाने ॥ ६ ॥

अयं प्रस्तर उभयैरेय धर्ता धर्ता प्रयाजानामुतानूयाजानाम् ।
स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्नुचो अध्यासादयामीति
प्रस्तरमासाद्यमानमारोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहसि मा सुकृतां यत्र
लोका । जुहुरसि घृताची गायत्रीयाम्नी कविभिर्जुषाणा । अव्य-
थमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीति यज्ञं नयास्युप देवानाभ्येन
शर्मणा देव्येनेति जुहुम् । अवाहं वाध उपभृता सपत्नाञ्जाता-
न्भ्रातृव्यान्ये च जनिष्यमाणाः । देहै यज्ञं सुदुधामिव धेनुमह-
मुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । सुभृदस्युपभृदघृताची त्रैष्टुभेन
च्छन्दसा विश्वेदेवाः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीति
यज्ञं नयास्युप देवानैन्द्रेण शर्मणा देव्येनेत्युपभृतम् । यो मा
वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदाऽरातीयादभिदासदमे । इदमस्य चित्तमधर
ध्रुवाया अहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । ध्रुवाऽसि धरणी
धनस्म पूर्णा जागतेन छन्दसा विश्वेदेवा । अव्यथमाना यज्ञ-
मनुयच्छस्व सुनीति यज्ञं नयास्युप देवान्वैश्वदेवेन शर्मणा देव्ये
नेति ध्रुवाम् । स्योनो म सीद सुषदः पृथिव्या प्रथमि प्रजया
पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्ना । अयं स्रुवो अभिजिहति हामाच्छत-
क्षरश्छन्दसाऽऽनुष्टुभेन । सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन
शर्मणा देव्येनेति स्रुवम् । इयं स्थाली वृतस्य पूर्णाऽच्छिन्नपया
ज्ञधार उत्सः । मारुतेन शर्मणा देव्येनेत्याज्यस्थालीम् ॥ ७ ॥

तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्तिरसि
त्रैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि जागतं छन्दस्त-
र्पय मा प्रजया पशुभिरिति पुरोडाशानज्यमानान्यज्ञोऽसि सर्वतः
भितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां शनं मे सन्त्वाशिषः
सहस्रं मे सन्तु सूनुता इरावती पशुमती प्रजापतिरसि सर्वतः

श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयताः शतं मे सन्त्वाश्रिषः
 सहस्रं मे सन्तु सूनृता इरावतीः पशुमतीरित्याश्रेयं
 पुरोडाशमासन्नमभिमृशति सर्वाणि वा हवींश्पीदमिन्द्रियममृतं
 वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् । तेन देवा अवतोप
 माभिहृषमूर्जं यज्ञः सह आजः सनेयः नृतं मयि श्रयता-
 मिति प्रातर्दोहं यत्पृथिवीमध्वरत्तत्प्रविष्टं येनासिञ्चद्ब्रह्मिन्द्रे
 प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनोपरिष्ठादधिनोन्महेन्द्रं
 दधि मा धिनोत्विति दध्ययं यज्ञः समसदद्धविष्मानृचा साम्ना
 यजुषा देवताभिः । तेन लोकान्तसूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृत-
 त्वमश्यामिति सर्वाणि हवींश्चि यो नः कनीय इह कामयाता
 अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनाद्भुदेतामहं
 प्रजां वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्र ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्त्वित्यनुवा-
 केन सर्वाणि हवींश्च्यसन्नान्यभिमृशेदष्टाभिर्वा चतुर्होत्रा पौर्ण-
 मास्याः हवींश्च्यसन्नान्यभिमृशेत्प्रजाकाम पञ्चहोत्राऽमावा-
 स्यायाः स्वर्गकामो नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ८ ॥

दशहोतारं वदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनामङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य
 प्रातरनुवाकैरवन्त्विति सामिधेनीना प्रतिपदि जपत्यनूच्यमानासु
 दशहोतारं व्याख्यायोच्छुष्मो अग्र इति समिध्यमानं समिद्धो
 अग्निराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम इति
 समिद्धं मनोऽसि प्राजापत्यमिति स्त्रौवमाघार्यमाणः सुच्यमन्वा-
 रभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते देवाः पितरः पितरो देवा
 योऽहमस्मि स सन्यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टः स्वं दत्तः
 स्वं पूर्तः स्वः श्रान्तः स्वः हुतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरूप-
 श्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुर्य
 एवास्मि स सन्यज इति होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च प्रत्रियमाणे चतु-
 र्होतार व्याख्याय वसन्तमृतूर्नां प्रीणामीत्येतैः प्रतिमन्त्र प्रयाजा-
 न्हुतः हुतमेको ममैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो द्वौ
 मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम चतस्रस्तस्य
 पञ्च मम न तस्य किञ्चन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्येतैश्च
 प्रतिमन्त्रमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याज्य-

भागौ विहतानुमन्त्रणौ वाऽग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया
 चक्षुष्मान्भूयासः सोमेन यज्ञश्चक्षुष्माः सोमस्याहं देवयज्यया
 चक्षुष्मान्भूयासमिति विहतौ पञ्चहोतारं वदेत्पुरस्ताद्धविरवदान-
 स्याग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याग्नेयः हुतमनुमन्त्रयतेद
 ष्धिरसीत्युपाः शुयाजमग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयमिन्द्राग्नि योरित्यै-
 न्द्राग्निन्द्रस्येत्यैन्द्रः सांनाय्यं महेन्द्रस्येति माहेन्द्रमग्नेः स्विष्टकृत इति
 सौष्विष्टकृत पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽन्यदेवतान्येके समामनन्ति ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्यया सपत्नो वीर्यवान्भूयासमि-
 न्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया त्रातो भूयासं द्यावापृथिव्योरहं देव-
 यज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासम् । भूमानं प्रतिष्ठां गमेयमित्येके ।
 पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजनिषीय प्रजया पशुभिः सरस्वत्या अहं
 देवयज्यया वाचमन्नाद्यं पुषेभं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया
 प्राणै सायुज्यं गमेयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया स्वर्ग लोकं गमेयम-
 दित्या अहं देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च जनिषीयेन्द्रस्ये-
 न्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिति यथालिङ्गं
 वैकृतीरग्निर्मा दुरिष्ठात्पात्विति प्राशिन्नमवदीयमानः सुरुपवर्ष-
 वर्ण एहीतीडां भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिष
 एहीड एहि सूनृत एहीतीडाया उपाः शूपहवे सप्त देवगवीर्जपति
 च्चिदसि मनाऽसि धीरसि रन्ती रमतिः सनुः सूनरीत्युच्चैरुपहवे
 सप्त मनुष्यगवीः । देवीर्देवैरभि मा निवर्तध्वः स्योनाः स्योमेन
 घृतेन मा समुक्षत नम इदमुदं भिषगृषिर्ब्रह्मा यद्दे समुद्रादुद-
 चन्निव सुचा वागग्ने विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशभिति
 चोषह्यमानायां वायविडा ते मातेति होतारमीक्षमाणो वायुं
 मनसा ध्यायेत्सा मे सत्याशीरित्याशिःश्वाशीर्म ऊर्जमिति
 चेडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्युपहूतामिडा धेनुः
 सहषत्सा न आगाहूर्जे दृहाना पयसा प्रपीना । सा नो अब्धेन
 हविषौत गोभिरिडाभ्यस्मौ आगादिति भक्षायाऽऽह्नियमाणामुक्त
 इडाभक्षो मार्जनी च ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे
 भोपदसदिशां क्लृप्तिरसि दिशी मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशी
 दैवीश्च भानुषीन्नाहीरग्नि मे कल्पेतामर्धमास मे कल्पन्तामृतधी मे

कल्पन्तां संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिगसि कल्पता म इति बर्हिषि
पुरोडाशमासन्नमभिमृशति ॥ १० ॥

अथैनं प्रतिदिशं व्यूहत्याशानां त्वाऽऽशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृ-
तेभ्यः । इदं भूतस्याभ्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् । ब्रह्मपा
हि भजतां भागो भागं मा भागो भक्त निरभागं भजामः । अप-
स्पिनवौषट्ठीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तोऽ-
ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्तीत्युपहृतो द्यौः पितोप मां द्यौः
पिता ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे वचसे जीवात्त्वै पुण्यायोपहृता
पृथिवी मातोप मा माता पृथिवी ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे वचसे
जीवात्त्वै पुण्यायेत्याग्नीध्रभागश्च वैशेषिक ब्रध्न पिन्वस्वे-
त्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशतीयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सह-
स्रधार उत्सो अक्षीयमाणः स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं
दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युमिति चोक्तः संप्रैषोऽन्वा-
हार्यस्य च दानमेपा ते अग्रे समिदित्यानूयाजिकीं समिधमाधी-
यमानां यं ते अग्न आवृश्वास्यहं वा क्षिपितश्चरन् । प्रजा च तस्य
मूलं च नीचैर्देवा निवृश्चत । अग्रे यो नोऽभिदासति समानो यश्च
निष्टयः । इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन । यो मां
द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वास्तानमे संदह
याश्चाहं द्वेष्मि ये च मामित्याहितायामग्निं वेदिर्बर्हिः शृतं हवि-
रिध्मः परिधयः स्रुवः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्-
काराः । सं मे सनतयो नमन्ताभिध्मसंनहने हुत इति संमार्गा-
न्हुतान्सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामपरिष्ठाद्वा ॥ ११ ॥

बर्हिषोऽह देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्येतै प्रतिमन्त्रमनू-
याजान्हुतं हुतमुभौ वाजवत्यौ जपतो वसून्देवान्यज्ञेनापिषे
स्रद्रान्देवान्यज्ञेनापिषेमदित्यान्देवान्यज्ञेनापिषेमिति प्रतिमन्त्रं परि-
धीनज्यमानान्तसमङ्का बर्हिर्हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं
मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्का दिव्यं नभो गच्छतु
यत्स्वः हेति प्रस्तरमज्यमानमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति यथालिङ्गं
सूक्तवाक्देवता यदा चास्य होता नाम गृह्णीयादथ ब्रूयादेमा

अग्मन्नाग्निषो दोहकामा इति सा मे सत्याग्नीर्देवान्गम्याज्जुष्टा-
ज्जुष्टतरा पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान्गम्याद्यज्ञो देवान्ग-
च्छत्वदो म आगच्छत्विति मूक्तवाकस्याऽऽशिषु यत्कामयते
तस्य नाम गृह्णाति रोहितेन त्वाऽभिर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रति-
मन्त्रमग्नीधा प्रस्तरं प्रहियमाणं दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या
अध्युत्थितः । तेना सहस्रकाण्डेन द्विषन्तः शोचयामसि । द्विषन्मे
बहु शोचत्वोषधे मो अहः शुचमिति प्रस्तरतृणे प्रहियमाणे वि
ते मुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमानेषु विष्णोः शंयोरिति शंयु-
वाके यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व
स्योनेन मे संतिष्ठस्व संभूनेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे
संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप
ते नम इति च । इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिराशीर्दा
वसुभिराशीर्बान् । अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणेहाऽऽगमे-
रिति सः स्रावः हुतम् ॥ १२ ॥

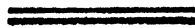
सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेति यथालिङ्गं पत्नी-
संयाजान्हुतः हुतः राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासः
सिनीवाख्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासं कुह्वा अहं देवय-
ज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिति काम्या राकाया अहं देवय-
ज्यया प्रजावती भूयासः सिनीवाख्या अहं देवयज्यया पशुमती
भूयासं कुह्वा अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूया-
समिति पत्न्यनुमन्त्रयत इडाऽस्माननु वस्ता घृतेन यस्याः पदे
पुनते देवयन्तः । वैश्वानरी शकरी वावृधानोप यज्ञमस्थित
वैश्वदेवीत्याज्येडामन्त्रेदि वेदं निधायाभिमृशति वेदोऽसीति
पुरा विदेयेति यद्यद्वातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात्त-
द्वास्य सर्वं वृद्ध इति विज्ञायते या सरस्वती विशोभगीना
तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्तिवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे
हुते सुग्वं विमृष्टे वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसोर्वसु-
प्रतो वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्टयजुर्हुतमनुमन्त्रयते
पत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति सं यज्ञपतिराशिषेति यजमान-
पार्गं प्राश्नाति ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति सायंदोहमिदं हविरिति प्रातर्दोहं
 नाब्राह्मणः सानार्यं प्राश्रीयादन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युः संतता-
 मुदकधारां स्त्रावयति सदसि सन्मे भूया इत्यानीयमानायां जपति
 प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्येतैर्यथालिङ्गं
 व्युत्सिच्य समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपिगच्छत । अच्छिद्रः
 प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पय इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय
 यदप्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति
 मुखमङ्घ्रि सरस्वति । या सरस्वती वैशम्भल्या तस्यां मे रास्व
 तस्यास्ते भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्ट
 उभौ कपालविमोचनं जपतो विष्णो क्रमोऽसीति दक्षिणे
 वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं
 ज्यायांसमनतिहरन्सव्यं नाऽऽहवनीयमतिक्रामत्यवस्थाय चतुर्थं
 जपति विष्णुक्रमान्विष्ण्वतिक्रमानतिमोक्षानिति व्यतिषक्तानेके
 समासन्ति त्रिनिरूढानेकेऽग्निना देवेन पृतना जयामीति विष्ण्व-
 तिक्रमा ये देवा यज्ञहन इत्यतीमोक्षा अगन्म सुवः सुवरगन्मे-
 त्यादित्यमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह सपत्नान्मे अनीनस्र । दिवैनान्विद्युता
 जहि निम्नोचन्नधरान्कृधि । उद्यन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो
 यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्नद्य
 मित्रमह आरोहन्नत्तरा दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ।
 शुक्रेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरि-
 माणं निदध्मसि । उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्त
 मम रन्धयन्मो अह द्विषतो रधम् ॥ यो नः शपादशपतो यश्च
 नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निमृक्च सर्वं पापं समूहता-
 मिति चैन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते यद्यभिचरोदिदमह-
 ममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं निधेष्टयामीति दक्षिणस्य पदः
 पाण्य्यां निमृद्नीयात्पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीरित्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजेति पुनरुपावर्तते
 सभिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याहवनीयमु-
 पसमिन्धे । वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमित्युपतिष्ठते ॥ १५ ॥

यो नः सपत्नो योऽरणो मर्तोऽभिसति देवाः । इध्मस्येव
 प्रसायतो मा तस्योच्छेषि किंचनेति चाम आयुः५षि पवस इत्या-
 श्रियावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च पुत्रस्य
 नाम गृह्णाति तामाश्रिषमाशासे तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति
 जातस्य ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्त-
 न्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्दाम्नो मा च्छित्सि मा मानुषादिति
 म्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णात्यग्ने वह्ने स्वादितं नस्तनये पितुं पच ।
 शं तोकाय तनुवे स्योन इति दक्षिणामिं ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्य-
 न्तर्वेद्युपविशति पूर्ववन्नामग्रहणं ज्योतिरसि तन्तव इत्युपविश्य
 जपति वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनोऽतीमोक्षाञ्जपत्यत्र वेद-
 स्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेके समामनन्ति कस्त्वा युनक्ति
 स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चत्यग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति
 व्रतं विसृजते यज्ञो बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति गोमानिति
 प्राहुदेत्य गोमतीं जपत्यत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयाद्यज्ञं च म उप
 च म आयुश्च मे बलं च मे यज्ञ शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ स्विष्टो मे
 संतिष्ठस्व यज्ञारिष्टो मे संतिष्ठस्वेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन यमुना
 वेष्टा जपति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामितीष्ट्वाऽप
 उपस्पृशति तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा
 इति संभेष्यति प्रवसन्काले बिहारमभिमुखो याजमानं जपति
 प्राचो विष्णुक्रमान्क्रामति प्राहुदेत्य गोमतीं जपति जपति ॥१६॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

दार्शपूर्णमासिकाश्वलायनीयहौचसूत्रम् ।

अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामोऽग्न्याधेय-
प्रभृतीन्याह वैतानिकानि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्त-
न्त्रस्य तत्राऽऽम्नातत्वाद्दर्शपूर्णमासयोर्हविष्वासन्नेषु होताऽऽम्-
न्त्रितः प्रागुदगाहवनायादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य
दक्षिणावृद्धिहारं प्रपद्यते पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीता इधमपरेणाप्र-
णीते चात्वालं चात्वालवत्स्वेतर्त्वीर्यमित्याचक्षते तस्य नित्याः
प्राञ्चश्रेष्ठा अङ्क्यारणा च यज्ञोपवीतशौचे च विहारादव्यावृत्तिश्च
तत्र चेत्कर्मैकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेशे कर्मचोदनायां
होतारं ददातीति यजमान जुहोति जपतीति प्रापश्चिचे ब्रह्माणसु-
च पादग्रहणे सूक्तं सूक्तादौ हीने पादेऽधिके तृचं सर्वत्र जपानु-
मन्त्रणाप्यायनोपस्थानान्युपांशु मन्त्राश्च कर्मकरणाः प्रसङ्गाद्-
पवादो बलीयान्प्रपद्याभिहततरेण पादेन वेदिभोष्णोत्तरवा पाष्णीं
समां निधाय प्रपदेन बहिराक्रम्य संहितौ पाष्णीं चारवन्नाकाश-
वत्यङ्गुली हृदयसंमितावङ्कसंमितौ वा घ्राणापृषिव्योः संधिमी-
क्षमाण एतद्धोतुः स्थानमासनं वा सर्वत्रैवंभूतो वचनादन्यत्प्रे-
षितो जपति ॥ १ ॥

नमः प्रवक्षेत्रे नम उपद्रष्टे नमोऽनुरूयाभ्रे क इदमनुवक्ष्यति
स इदमनुवक्ष्यति षण्मोर्वारंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च राशि
श्चाऽऽपश्चौषधयश्च वाक्समस्थितयज्ञः साधुच्छन्दांसि प्रपद्येऽहमेव
माममुमिति स्वं नामाऽऽदिशेत भूते भविष्यति जाते जनिष्यमाण
आभजाम्यपावयं वाचो अशान्तिं वहेत्यङ्गुल्यग्राण्यवकुप्य जानवेदो
रमया पशून्मयीति प्रतिसंदध्याद्धर्म मे घ्राणापृषिवी-वर्माभिर्वर्भ
सूर्यो वर्भ मे सन्तु तिरश्चिकाः । तदद्य वाच. प्रथमं मसीयेति
समाप्य सामिधेनीरन्वाह हिम् ३ इति हिङ्कृत्य भूर्भुव स्वरो ३-
मिति जपत्येषोऽभिर्हिकारो भूर्भुवः स्वारित्पेव जपित्वा कौत्सं
हिं करोति न च पूर्वं जपं जपत्यथ सामिधेन्यः प्र चो वाजा अधि-
वबोऽग्र आयाहि वीतये गृणान ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं द्रुतं

वृणीमहे समिध्वानो अध्वरे समिद्धो अन्न आहुतेति द्वे ता एकश्रु-
तिसंततमनुब्रूयादुदात्तानुदात्तस्वरितानां परः संनिकर्ष ऐकश्रुत्यं
स्वरादिप्रगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्धर्चं स्व-
स्येत्तसंततमेतदवसानमुत्तरादानमविप्रमोहे समाप्तौ प्रणवेनावसानं
चतुर्मात्रोऽवसाने तस्यान्तापत्तिः स्पर्शेषु स्ववर्ग्यमुत्तममन्तस्थासु
तां तामनुनासिकां रेफोष्मस्वनुस्वारं त्रिः प्रथमोत्तमे अन्वाहाध्यर्ध-
कारमध्यर्धामुक्त्वाऽवस्येदथ द्वे द्वे प्रथममुत्तमस्यामथाध्यर्धा ताः
पञ्चदशाभ्यस्ताभिरेतेन शस्त्रयाज्यानिगदानुवचनाभिष्टवनसंस्त-
वनानि न त्वन्यत्राध्यर्धकारं न जपः प्रागभिर्हिकारान्नाभिर्हिका-
राभ्यांसावबहुषु प्रकृत्या नावच्छेदादौ शस्त्रेष्वेव होत्रकाणामभि-
र्हिकारः सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्रे महौ असि ब्राह्मण भार-
तेति निगदेऽवसाय ॥ २ ॥

यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमं
पौरोहित्यान्राजविशा राजर्षिन्वा राज्ञां सर्वेषा मानवेति सशये
देवेदो मन्विद्ध ऋषिष्ठुतो विप्रानुमादित कविशस्तो ब्रह्मसंशितो
घृताहवन प्रणीर्यज्ञाना रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवा
ळित्यवसायाऽऽस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानो राँ इवात्रे नेमि-
देवाँस्त्वं परिभूरस्यावह देवान्यजमानायेति प्रतिपद्य देवता द्विती-
यया विभक्त्याऽऽदेशमादेशमावहेत्यावाहयत्यादिं प्लावयन्नम्र
आवहेति तु प्रथमदेवतामग्निं सोममित्याज्यभागवग्निमग्नीषोमा-
विति पौर्णमास्वामग्नीषोमयोः स्थान इद्राग्नी अमावास्यायामसं-
नयत् इन्द्रं महेन्द्रं वा संनयतोऽन्तरेण हविषी विष्णुमुपाश्वेतर-
थिणोऽग्नीषोमीर्षं पौर्णमास्यां वैष्णवमग्नास्यायामेके नैके कंच-
नान्येषामप्युर्षानुनामावह स्वाहाऽयाद्प्रिया धामानीदं हविर्महो
उयाथ इत्युच्येयैऽप्ये तद्वचनाः परोक्षास्तानुर्षानुर्षैर्षा प्रत्यक्ष-
मुर्षांस्तु प्रतिचीदनमावाहनं सर्वा आदिश्य सकृदेकप्रदानास्तथो-
त्तरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तुयात्समानां देवतां समानार्थामव्यव-
हितां सकृन्निगमेष्वोह्वास्वावापिकासु देवाँ आज्यपाँ आवहाग्निं
होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहाऽऽवह जातवेदः सुयजा यजे-
त्सवाक् यथास्थितमूर्ध्वजानुरुपविश्योदग्नेदेव्युक्त्वा तृणानि भूमौ

प्रादेशं कुर्याददितिर्माताऽस्यान्तरिक्षान्मा च्छेत्सं रिदमहमग्निन्न
 देवेन देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साक्षा मायभ्रेण
 ऋच्छन्दासाऽग्निष्टोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्द्वेष्टि यं
 च वयं द्विष्मस्तं हन्मीत्याश्रावयिष्यन्तमनुमन्त्रयेताऽऽश्रावय
 यज्ञं देवेष्वश्रावय मां मनुष्येषु कीर्त्यै यज्ञसे ब्रह्म-
 वर्चसायेति प्रवृणान देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राच सह
 पित्रा वैश्वानरेण द्यावापृथिवी मा पातामग्निर्होताऽह मानुष इति
 मानुष इत्यध्वर्योः श्रुत्वोदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्ज-
 न्यस्य धामभिरुदस्थाममृतां अम्बित्युत्तिष्ठेत्पृष्टिश्चाध्वर्यो नव-
 तिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विचृत्ता । सिनन्ति पाकम-
 तिथीर एतीत्युत्थाय ऋतस्य पन्थामन्वेभि होतेत्यभिक्रम्या-
 सेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिनाऽऽग्नीध्रमङ्गुदेशेन सव्येन
 वेन्द्रमन्वारभामहे होतृवूर्ये पुरोहितम् । येनाऽऽयकुत्तमं स्वर्देवा
 अङ्गिरसो दिवमिति संमार्गतूर्णैस्त्रिरभ्यात्मं मुख संमृजीत
 संमार्गोऽसि सं मा प्रजया पशुभिर्मृड्डीति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूर्णौ
 सर्वत्रैव कर्मावृत्तौ स्पृष्टोदकं होतृषदनमभिमन्त्रयेताहेदैधिषव्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाकतर इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां
 होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरसेन्निरस्तः परावसुरितीदमहमर्वा-
 वसोः सदने सीदामीत्युपविशेद्वक्षिणोत्तरिणीपस्थेनैते निरसनो-
 पवेशने सर्वासनेषु सर्वेषामहरह प्रथमोपवेशनेऽपि समाने द्विरिति
 गौतमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मौदने प्राश्लिष्यमाणेऽन्याधेये ब्रह्मा बहिष्पवमानात्प्रत्येत्य
 सोमे प्रसृप्य होता स्रगादापने पशौ न पत्नीसांयाजिके नान्यत्र
 होतुरिति कौत्स उपविश्य देव बर्हिः स्वासस्थं त्वाऽध्यासदेयमि
 त्यभिहिष होतः प्रतरां बर्हिषद्भवेति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्यात्
 कर्ध्वं जपेद्भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमो भूतये
 नमः प्राणं प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये
 श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्य आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं प्रपद्ये
 जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये छन्दांसि प्रपद्ये सूर्यो नो दिवस्पातु नमो
 महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो विश्वे देवाः शास्त न मा यथेहाराधि होता
 निषदा यजीर्यास्तदद्य वाचः प्रथमं मसीचेति समाप्य मदीप्त इभ्ये

स्रुचावादापयेभिगदेनाग्निर्होता वेत्वग्नेर्होत्रं वेत्सु प्राधिर्त्रं साधु ते यजमान देवता यो अग्निमित्यवसाय होतारमवृथा इति जपेदथ समापयेद्घृतवतीमध्वर्योः स्रुचमास्यस्व देवयुवं विश्ववारो ईळामहै देवो ईळेऽन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम अन्नियानिति समाप्तेऽस्मिन्निगदेऽध्वर्युराश्रावयति प्रत्याश्रावयेदाग्नीध्र उत्करदेशे तिष्ठन्स्फ्यमिध्रसंनहनान्तीत्यादाय दक्षिणामुख इति श्राध्यायनकमस्तु औ ३ षळित्यौकारं श्रावयन् ॥ ४ ॥

प्रयाजैश्चरन्ति षञ्चैते भवन्त्येकैकं प्रेषिते यजत्यागूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ये ३ यजामह इत्यागूवषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्रोच्चैस्तरां बलीयान्याज्यायास्तयोरादी श्रावयेद्याज्यान्तं च विविच्य संध्यधराणामकारं न चेद्वैबचनो व्यञ्जनान्तो वा विसर्जनीयोऽनत्यक्षरोपथो रिष्वत् इतरश्च रेफी लुप्यते रेफी प्रथमं स्वं तृतीयं नित्यं षकारे चे ३ यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू ३ औ ३ षळिति षषट्कार इति प्रथमो वागोजः सह ओजो मयि प्राणायानाविति षषट्कारमुक्त्वोक्त्वाऽनुमन्त्रयते दिवा कीर्त्यो षषट्कारस्तथाऽनुमन्त्रणभेतद्याज्यानिदर्शनं तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्येभ्यो नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति तेषामिळो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयो बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थं आगूर्यं षञ्चमे स्वाहाऽमुं स्वाहाऽमुमिति यथावाहितमनुद्रुत्य देवता यथाचोदितमनावाहिताः स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्याऽतो मन्त्रेणोर्ध्वं च शंयुवाकान्मध्यमेन हवींष्यास्विष्टकृत उच्चमेन शेषोऽग्निर्हृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याऽऽज्यभागस्यानुवाकया त्व सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति पूर्वस्य याज्या जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्वित्युत्तरस्य तावागूर्याऽऽदेशं यजति सर्वाश्चानुवाक्यावत्योऽथैषा अन्वा अन्वायात्याभ्यः सौमिकीभ्यश्च या अन्तरेण वैश्वानरीयं षमीसंयाजंश्चैतौ वार्ध्ना पौर्णमास्यामनुवाक्याल्लिङ्गविशेषात्तमैधेयान्यत्वं ततो विचारो नित्ये याज्ये हृधन्वन्तावमावास्याथायधिः प्रत्नेन मन्मना सोम गीभिष्टा वयमित्याऽतो वाग्यमनव-

न्तरा च याज्यानुवाक्ये निगदानुवचनाभिष्टवनशस्त्रजपानां वाऽऽ-
रभ्याऽऽ समाप्तेरन्यद्यज्ञस्य साधनादापद्यातो देवा अवन्तु न इति
जपेदापि वाऽन्यां वैष्णवीम् ॥ ५ ॥

उक्ता देवतास्तासां याज्यानुवाक्या अभिर्भूर्वा भुवो यज्ञस्या-
यमग्निः सहस्रिण इति वेदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवं पृथिवीमेष
एतामग्नीषोमासवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसाऽऽ-
गतं गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिरुच्छमान एन्द्रमानसिं रथिं प्रससाहिषे
पुरुहूत शत्रून्महा इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महा-
निति यद्यग्नीषोमीय उपाशुयाजोऽग्नीषोमा यो अद्य वामाऽन्यं
दिवो मातरिष्व जभारेत्यथ स्विष्टकृतः पिप्रीह देवो उशतो
यविष्टेत्यनुवाक्या ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरित्युक्त्वा
षष्ठ्या विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाळित्युपसंतनुया-
देवमुत्तरा अयाळयाळिति त्वेव तासां पुरस्तादाज्यपान्तमनुक्रम्य
देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि
यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इपः कृणोतु सो अध्वरा
जातवेदा ऋषतां हविरग्रे यद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं
यजति प्रकृत्या वा ॥ ६ ॥

प्रदोशिन्याः पर्वणी उत्तमे अञ्जयित्वाँष्ठयोरभ्यात्मं निमार्ष्टिं
वाचस्पतिना ते हुतस्येधे प्राणाय प्राश्नामीत्युत्तरमुत्तरे मनसस्प-
तिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामीत्यधरमधरे स्पृष्ट्वो-
दकमञ्जलिनेळा प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चादस्या उदगङ्गु-
लिं पाणिमुपधायावान्तरेळामवदापयीतान्तरेणाङ्गुष्ठमङ्गुलीश्च स्वयं
द्वितीयमाददीत प्रत्यालब्धामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य प्रत्याहृत्याङ्गु-
लीरमुष्टिं कृत्वा दक्षिणत इळां परिगृह्याऽऽस्यसंभितामुपह्वयते
प्राणसंभितां वा । इळोपहृता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्मौ
इळा ह्वयतां सह दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहृता सहान्तरिक्षेण
वामदेव्येन वायुनोपास्मौ इळा ह्वयता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन
वायुनेळोपहृता सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपास्मौ इळा ह्वयतां
सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निना । उपहृता गावः सहाशिर उप मां
गावः सहाशिरा ह्वयन्तामुपहृता धेनुः सहऋषभोप मां धेनुः

सहस्रवभा ह्यतामुपहृता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्यतामु-
 पहृता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त होतारो ह्यन्ता-
 मुपहृत. सखा भक्ष उप मा सखा भक्षो ह्यतामुपहृतेळा वृष्टिरूप
 वामिळा वृष्टिर्ह्यतामित्युपाश्वथोच्चैः । इळोपहृतोपहृतेळोपास्माँ
 इळा ह्यतामिळोपहृता । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृत-
 मुपहृतं दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये
 च यज्ञपतिं वर्धानुपहृते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे ।
 उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि ह-
 विष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्युपहृया-
 बान्तरेळा प्राश्रीयादिळे भागं जुषस्व नः पिन्व गा जिन्वाधेतो
 रायस्पोषस्येशिषे । तस्य नो रास्व तस्य नोदास्तस्यास्ते भागम-
 शीमहि । सर्वात्मान सर्वतनवः सर्ववीरा. सर्वपूरुषाः सर्वपुरुषा
 इति वा ॥ ७ ॥

मार्जयित्वाऽनुयाजैश्चरन्ति परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायाष
 आसेचयते तन्मार्जनं देवादयोऽनुयाजा वीतवत्पदान्तास्त्रय
 एकैकं प्रेषितो यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नरा-
 शंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा
 मन्द्रः कविः सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्नेऽयान्दे-
 वानयाइयाँ अपि प्रेष्येते होत्रे अमत्सत तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां
 दिवि देवेषु यज्ञभेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य
 नमोवाके वीहीत्यनवानं वा ॥ ८ ॥

सूक्तवाकाय संभेषित इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्धं सूक्त-
 वाकमुत नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि । उप-
 श्रुती दिवस्पृथिव्यो रोमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी
 स्ताम् । शंगयी जीरदानू अत्रस्नु अप्रवेदे उरुगव्यूती अभयंकृतौ ।
 वृष्टिद्यावा रीत्यापा शंभुवौ मयोभुवा ऊर्जस्वती पयस्वती सुप-
 चरणा च स्वधिचरणा च तयोराविदीत्यवसाय प्रथमया विभ-
 तयाऽऽदिश्य देवतामिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृते-
 त्युपसंतनुयादेवमुत्तरा अक्रातामक्रतेति यथार्थमुक्तमुपांशोरावा-
 पिकान्तमनुद्रुत्य देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो

उषायोऽक्रताग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृथत महो उषायोऽकृत ।
 अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानोऽसावसावि-
 त्यस्याऽऽद्विश्य नामनी उपांशु संनिधौ गुरोरायुराशास्ते सुप्र-
 जास्त्वमाशास्ते रायस्पोषमाशास्ते सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां
 देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते
 विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात्तहृध्यात्तदस्मै
 देवा रासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्योवनते वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च
 विस्रं चोभे च नो द्यावापृथिवी अंहसस्पातामेह गतिर्वामस्येदं
 नमो देवेभ्य इति ॥ ९ ॥

शंयुवाकाय संप्रेषितस्तच्छंयोरारवृणीमह इत्याहानुवाक्याव-
 दप्रणवां वेदमस्मै प्रयच्छत्यध्वर्युस्त गृह्णीयाद्देवोऽसि वेदो
 विदेयेत्युदायुषेत्येतेनोपोत्थाय पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य सोमं
 त्वष्टारं देवाना पत्नीरग्निं गृहपतिमित्याज्येन यजन्त्याप्यायस्व
 समेतु ते सं ते पर्यासि समुयन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरी-
 पमधपोषयित्नु देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे अग्निर्होता गृह-
 पतिः स राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजा
 अथ प्रजाकामो राकां सिनीवाली कुहूमिति प्राग्गृहपतेर्यजेत
 राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । कुहू-
 महं सुवृतं विद्यनापसमस्मिन्यग्ने सहवां जोहवीमि । सा नो
 ददातु श्रवणं पितृणा तस्यै त देवि हविषा विधेम । कुहूर्देवानाम-
 मृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु । सं दाशुषे ऋरतु
 भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधात्वित्याज्यं पाणितलेऽवदापयी-
 तेळामुपहूय सर्वा प्राश्नीयाच्छंयुवाको भवेन्न वा ॥ १० ॥

वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेद्धोताऽध्वर्युर्वा वेदोऽसि वित्तिरसि
 विदेय कर्मासि करणमसि क्रियाससनिरसि सनितासि सनेयं
 घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्त्रिणं वेदो ददातु वाजिनम् ।
 यं बहव उपजीवन्ति यो जनानामसद्वशी । तं विदेय प्रजां विदेय
 कामाय त्वेति वेदशिरसा नाभिदेशमालभेत प्रजाकामा चेद-
 थास्या योक्त्रं विचृतेत्प्र त्वा मुञ्चामि बरुणस्य पाशादसि
 त्वस्यत्यग्नेर्गार्हपत्याद्द्विशुणं प्राक्पाशं निधायोपरिष्ठादस्योदगग्रग्नि

वेदतृणानि करोति पुरस्तात्पूर्णपात्रं संश्लिष्टं वेदतृणैरभिमुखं
वाचयेत्पूर्णमसि पूर्णं मे भूया सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि
सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया अक्षितिरसि मा मे क्षेष्ट
इत्यथैनां पूर्णपात्रात्प्रतिदिशमुदकमुदुक्षन्नुक्षन्तीं वाचयति प्राच्य
दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणस्यां दिशि मासा
पितरो मार्जयन्ता प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ता
मुद्गीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वाय
दिशि यज्ञ संवत्सर प्रजापतिर्मार्जयतां मार्जयन्तामिति वाऽथा
स्या उत्तानमञ्जलिमधस्ताद्योक्त्रस्य निधायऽऽत्मनश्च सव्यं पूर्ण
पात्रं निनयन्वाचयेन्माऽहं प्रजां परासिच या नः सयावरी
स्थ न । समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथेति वेदतृणान्यद्रे
गृहीत्वाऽन्विधून्वन्संततं स्तृणन्सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति
तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीति शेषं निधाय प्रत्यगुदगाहवनी
यादवस्थाय स्थाल्याः स्रवेणाऽऽदाय सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुया
त्स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्न चेन्मन्त्रे पठितो यत्किंचाप्रेषितो यजेदन्य
त्राप्येवंभूतोऽव्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च । अयाश्चाग्नेऽस्यन
भिश्चस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासावयसा कृतोऽयास
न्व्यमूहिषे या नो धेहि भेषजं स्वाहा । अतो देवा अवन्तु न
इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा
भूर्भुवः स्वः स्वाहोति हुत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्र
म्यानियमः । ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यून
तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नम इति संस्थाजप इति
होतुः ॥ ११ ॥

इति दार्शपौर्णमासिकाश्वलायनीयहौत्रसूत्रम् ।

अथ दार्शपौर्णमासिकाश्वलायनीयब्रह्मसूत्रम् ।

अथ ब्रह्मणो होत्राऽऽचमनयज्ञोपवीतशौचानि नित्यः सर्वकर्मण
दक्षिणतो ध्रुवाणां व्रजतां वा बहिर्वेदि यां दिशं व्रजेयुः सैव तः
प्राची चेष्टास्वमन्त्रासु स्थानासनयोर्विकल्पस्तिष्ठद्धोमाश्च येऽव
षट्कारा आसीतान्यत्र समस्तपाण्यङ्गुष्ठोऽग्नेणाऽऽहवनीयं परीत्य
दक्षिणतः कुक्षेषुषविशेद्बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृह

स्पते यज्ञं गोपायेत्युपविश्य जपेदेष ब्रह्मजपः सर्वयज्ञतन्त्रेषु
साद्यौ यत्रोपवेशनमुपविष्टमतिसर्जयते ब्रह्मक्षपः प्रणेष्यामीति
श्रुत्वा भूर्भुवः स्वर्वृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वाँरे प्रणयेत्यतिसृजे-
त्सर्वत्र यथाकर्म त्वादेशाः प्रणवाद्युच्चैरूर्ध्वं वा प्रणवादत् ऊर्ध्वं
वाग्यत आस्त आ हविष्कृत उद्गादनादा मार्जनात्पशौ सोमे
घर्मादि चातिपेषादि चाऽऽ सुब्रह्मण्यायाः प्रातरनुवाकाद्याऽन्त-
र्यामाद्धरिवतोऽनुसवनमेळायाः स्तोत्रेष्वतिसर्जनाद्या वषट्कारादो-
दृचः पवमानेषु यच्च किंच मन्त्रवद्धोत्रा शेष आपत्तिश्च यत्र
त्वामि प्रणीयतेऽपि ससोमे तदादि तत्र वाग्यमनं दक्षिणतश्च
व्रजञ्जपत्याशु. शिशान इति सूक्तं समाप्योपवेशनाद्युक्तं न तु
सौमिके प्रणयने ब्रह्मजपोऽन्यत्र विसृष्टवागबहुभाषी यज्ञमना
विपर्यायेऽन्तरिते मन्त्रे कर्मणि वाऽऽख्याते वोपलक्ष्य वा
जान्वाच्याऽऽहुतिं जुहुयादृक्तश्चेद्भूरिति गार्हपत्ये यजुष्टो भुव इति
दक्षिण आशीधीये सामेषु सामत स्वरित्याहवनीये सर्वतोऽवि-
ज्ञाते वा भूर्भुवः स्वरित्याहवनीय एव प्राक्प्रयाजेभ्योऽङ्गारं बहिष्प-
रिधि निवृत्तं सुवदण्डेनाभिनिदध्यान्मा तपो मा यज्ञस्तपन्मा यज्ञप-
तिस्तपन्नमस्ते अस्त्वाय ते नमो रुद्र पराय ते । नमो यत्र निधी-
दसीत्यमं मा हिंसीरमं मा हिंसीरिति च प्रतिदिक्षमध्युयजमानौ
पुरस्ताच्चैद्ब्रह्मयजमानौ दक्षिणतो होतृपत्नीयजमानान्पश्चादा-
शीध्रयजमाना उत्तरतोऽथैनमनुग्रहरंदाऽह यज्ञं ददे निर्ऋतेरुपस्थात्त
देवेषु परिददाभि विद्वान् । सुप्रजास्त्वं शतहिमा मदन्त इह नो
देवा मयि शर्म यच्छतेति तमभिजुहुयात्सहस्रशृङ्गो वृषभो
जातवेदाः स्तोमपृष्टो घृतवान्सुप्रतीकः । मा नो हिंसीद्विसितां
नेत्वा जहामि गोपोषं च नो वीरपोषं च यच्छ स्वाहेति ॥१२॥

प्राशित्रमाहियमाणमीक्षते भिन्नस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूणो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्य-
दित्या उपस्थ इति कुशेषु प्राग्दण्डं निधायान्द्रुष्टोपरुनिष्ठिकाभ्या
मसखादन्प्राश्रीयादग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्रामि वृहस्पतेर्मुखेनेत्याच-
म्यान्वाचामेत्सत्येन त्वाऽभिजिघर्षि या अपस्वन्तर्देवतास्ता इदं

ऋमयन्तु चक्षुः श्रोत्रं प्राणान्मे मा हिंसीरितीन्द्रस्य त्वा जठरे
 दधामीति नाभिमालभेत प्रक्षाल्य प्राशिन्नहरणं त्रिरनेनाभ्यात्म-
 मपो निनयते मार्जयित्वाऽस्मिन्ब्रह्मभागं निदध्यात्पश्चात्कुशेषु
 यजमानभागमन्वाहार्यमवेक्षेत प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वा-
 नक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च प्राणापानौ मे
 पाहि कामाय त्वेत्यस्पृशन्नवघ्रायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां शिष्टं
 गृहीत्वा ब्रह्मभागे निदध्याद्ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति श्रुत्वा बृहस्पति-
 ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्ट बृहस्पते यज्ञमजूगुपः स यज्ञं पाहि स
 यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वां-
 ३ प्रतिष्ठेति समिधमनुजानीयात्संस्थिते जघन्य ऋत्विजां सर्वप्राय-
 श्चित्तानि जुहुयात्तमितरेऽन्वालभेरन्होतारं वैतयोर्नित्यहोमः सर्वे
 संस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

इति दार्शपौर्णमासिकाश्वलायनीयब्रह्मसूत्रम् ।

हरिः ॐ

सव्याख्यम्

आपस्तम्बमहर्षिप्रणीतं परिभाषासूत्रम् ।

तत्र प्रथम खण्ड ।

यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

कपर्दिस्वामिभाष्यम्—व्याख्यानं नाम शब्दप्रतिपादितस्यार्थस्व
न्यायलब्धार्थस्वरूपकथनमस्मादयमर्थो लभ्यत इति । यज्ञशब्देन
साङ्गोपाङ्गोऽभिधीयते । स तु यज्ञो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागा-
त्मको याग इति क्रियाविशेषः । स हि निःश्रेयसाय चोदितः ।
अन्ये जपादयो नि श्रेयसाय विहिताः । तेऽपि यज्ञव्याख्यानेनैव
व्याख्याताः । स तु यज्ञोऽनेकशाखापठितोऽनेकशाखापेक्षोऽने-
कशाखान्तरविध्युपसंहारापेक्ष प्रकृतिविकृत्यात्मकोऽव्याख्यातोऽ-
नुष्ठातुमशक्यत्वादश्रेयस्करत्वाच्च विस्तरेण स्पष्टो व्याख्यायते ।
तदिदं व्याख्यानं सर्वकर्मशेषत्वादादावेव प्राप्तं सद्गन्ते कृतं कथं
नु नामाधिकारनिरूपणादि यथासंभवमाचारगृह्यकर्मस्वपि प्राप्तं
स्यादित्येवमर्थम् ॥ १ ॥

हरदत्ताचार्यवृत्तिः—अत्रायमारम्भहेतुर्नित्ययज्ञक्रिया पुरुषस्य श्रेयोऽ-
भिव्यनक्ति । तस्यैवाक्रिया प्रत्यवायं संपादयति । ऋण-
श्रुतेः, अक्रियायाश्च प्रायश्चित्तविधानात् । ये चान्य आश्रमा
ऊर्ध्वरेतसां ते च नित्यश्रुतिविरोधादनधिकृतान्धपङ्क्वादिबिषय-
तया व्याख्येयाः । एवमनुष्ठेयो यज्ञ श्रुत्यर्थस्यासर्वज्ञागम्यत्वेन
शाखान्तरविध्युपसंहाराशक्तेश्च व्याख्यानतोऽनुष्ठातुं शक्यत इति
करुणाविष्टहृदयतया धर्मकथनागतश्रेयोर्यथितया यज्ञं व्याचिकीर्षि-
न्नाचार्यं प्रतिजानीते—यज्ञं व्याख्यास्याम इति । यज्ञम् । वि ।
आ । ख्यास्यामः । देवता प्रति स्वद्रव्यस्योत्सर्जनं यज्ञः । यज्ञ
इत्येकविंशतिसंस्थो यज्ञो जात्यभिधानेन व्यपदिश्यते । सप्त

सोमसंस्थाः सप्त हविर्यज्ञसंस्था सप्त पाकयज्ञसंस्था इति । अग्निष्टो-
मोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्नोर्याम इति सप्त
सोमसंस्थाः । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयग पिण्डपितृतृयज्ञश्चातु-
र्मास्यानि निरूढपञ्चबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ।
औषासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासि श्राद्धं सर्पबलिरीशान-
बलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । वि, आ, इत्येतानुपसर्गौ क्रिया-
ज्ञब्दमर्थान्तरे वर्तमानमभिद्योतयतः । यथा प्रतिष्ठित इति तामेव
क्रिया विशेषयति । अत्र विशब्दो विस्तरार्थः । अधिकृताया
शाखाया संक्षेपतोऽभिधाने शाखान्तरस्थान्विधीनुपसंहृत्येत्यर्थः ।
आङ्बलवदर्थे । श्रुत्यर्थसंज्ञये सिद्धान्तं बलवद्धेतुभिरुपपाद्ये-
त्यर्थे । ख्यास्याम इति चक्षिडो व्यक्तवचनार्थस्य ख्यायादे-
शस्य लृट्प्रत्यय उत्तमपुरुषरूपम् । व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ।
एषमेकविंशतिसंस्थं शाखान्तरस्थान्विधीन्विस्तरेणोपसंहृत्य सि-
द्धान्तं बलवदुपपाद्य व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १ ॥

स त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणराजन्ययोर्वैश्वस्य च ॥ २ ॥

क०-स तु याग आदितस्त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्वानाम-
दुष्टकर्मणामनुष्ठानसमर्थानां सपत्नीकानां कामिनां प्रत्येकमुपदि-
श्यते । वैश्वस्य चेति पृथङ्निर्देशान्न कचिद्बहुयजमाने कर्मणि
वैश्वस्य ब्राह्मण [राजन्याभ्या] सह प्रयोगः । ब्राह्मणराज-
न्ययोरिति द्वद्वसमासात् “ एतेन द्वौ वा त्रिन्वा याजयेत् ”
इत्यादौ तयोरन्योन्यसहितयोर्यजमानत्वं लभ्यते । त्रयाणां
वर्णानां मागोपदेशात् “ धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरि-
तव्या ” इति “ सहोभौ धर्मम् ” इति च लिङ्गात् “ क्षौमे
वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम् ” इति श्रुतेश्च ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्या जायया सहाधिकारः क्ष [त्रियवैश्व्याभ्यां जायाभ्या]-
मिति च लभ्यते । क्षत्रियस्य क्षत्रियया सह वैश्वययाऽपि
लभ्यते । वैश्वस्य वैश्वयैव । न तु शूद्रया सह सर्वेषाम् ।
“ तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनववल्लभः ” इति वचनात् । वैश्वस्य चेति
चकारात्कचिदत्रैवर्णिकस्याप्यदुष्टस्येदं भवति स्थपतेः, “ निषा-
दस्थपति याजयेत् ” इति वचनात् । कचिदपत्नीकस्य पशुरवकी-

णिन , “ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ” इति वचनात् । तयोराधानाभावाल्लौकिकेष्वग्निषु यज्ञमयोगः । स्थपतेरुपनयनाभावाद्यावद्भिर्याजमानमन्त्रैरिष्टिसिद्धिस्तावतोऽनुपनीत एवाधीते । यावन्तो मन्त्रा आधानादिषु पत्नीभिरुच्चार्यास्ते सर्वे ताभिरध्येतव्याः । तासामप्युपनयनाभावात् । स त्रयाणां वर्णानामिति ग्रहणाद्वर्णत्रयापेतानां यज्ञो न स्यात् । “ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यम् । ” “ वसन्तो ब्राह्मणस्याऽऽधाने । ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो वा । शरद्वैश्यस्य ” इत्येव सर्वत्र वर्णत्रयस्योपनयनाधानाभिधानात् । तस्मात् त्रयाणां वर्णानामधिकारः ॥ २ ॥

ह०—स खलु यज्ञः श्रेयःसाधनत्वाद्यो निःश्रेयसार्थी तस्य प्राप्तः श्रेयोर्धित्वेऽपि शूद्रस्य मा भूदितिदमारभ्यते । ननु ब्राह्मणराजन्यवैश्यानाभित्येतदेव सूत्रमस्तु । स त्रयाणां वर्णानामित्यनर्थकम् । वैश्यस्येत्यसमासेन ग्रहणं चानर्थकम् । उच्यते । पूर्वसूत्रे यज्ञमिति द्वितीयान्तेन कर्मतया निर्दिष्टत्वादस्मिन्सूत्रे कर्मतयाऽनुवृत्तिर्मा भूदिति स इति निर्दिष्टः । त्रयाणामिति वचनं ब्राह्मणस्य भायोत्वेन शास्त्रान्तरविहिताभ्यां क्षत्रियवैश्याभ्यां वसन्ताधाने ज्योतिष्टोमादिषु च ब्राह्मणस्य सहाधिकारार्थं त्रयाणां परस्परसहितानामधिकार इति । यद्वा ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायाः पतिप्रयुक्तसहाधिकारमाशङ्क्य तस्याः प्रतिषेधार्थं त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्राया इति । “ रमणार्थेव साऽथ न धर्माय ” इति वसिष्ठवचनात् । वर्णग्रहणमिन्द्रवरुणादीनां देवानां तिरश्चां च पश्वादीनामृषीणां च वसिष्ठादीनामधिकारनिवृत्त्यर्थम् । वैश्यस्येत्यसमासनिर्देशः “ एतेन द्वौ त्रीन्वा याजयेत् ” इत्यनेन यजमानेष्वहीनेषु वैश्येन सहानयोरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । चकारो निषादस्थपतेरत्रैवार्णिकस्याप्यधिकारसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥

स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैः ॥ ३ ॥

क०—स तु यज्ञस्त्रिभिर्वेदैः साध्यो यागो विधीयते । नैकेन वेदेन नैकस्वाखया वा तस्य साङ्गस्य यागस्य विधिः । यतः सर्वेषु सर्वासु शाखासु श्रूयमाणोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिके

एवाभिन्नो द्वितीयादिदर्शनदेवदत्तवत्प्रतीयते । अत एकस्यैव सतस्तत्र तत्र वेदशाखाया श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैरङ्गान्युपदिश्यन्ते । अतस्त्रिभिरेवैतैः साङ्गस्य विधि । विधीयत इति विधिः । विविच्य पुनरभिहितमुच्चैर्ऋग्वेदसामवेदाभ्यामिति स्वरविधानार्थम् । ऋग्वेदेन होता करोतीत्यादिभिर्ऋत्विङ्गनियमार्थं च ॥ ३ ॥

ह०—स यज्ञो व्याख्येयतया प्रनिज्ञातो न विज्ञायते केन ग्रन्थेन विधीयत इति तत्प्रतिज्ञानायाऽऽरभ्यते—स त्रिभिरिति । त्रिभिर्बेदैः । वेदयतीति वेदः । ऋग्वेदश्च यजुर्वेदश्च सामवेदश्च ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाः । तैर्यज्ञो विधीयते । ननु ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैरित्येतत्सूत्रमस्तु स त्रिभिर्बेदैरित्यनर्थकम् । उच्यते । स इति वचनं स एव ऋग्वेदविहितः स एव यजुर्वेदविहितः स एव सामवेदविहित इति वेदत्रयविहिताना ज्योतिष्टोमादीनां प्रतिपत्त्यर्थम् । त्रिभिरिति वचनं त्रिभिरेव तस्याङ्गस्य विधिः समाप्यते नैकेनेति ज्ञापनार्थम् । अतो वेदत्रयविहिताङ्गकलापस्योपसंहारः । यथा वमन्ते ज्योतिष्टोमेनेति सामवेदाङ्गातस्य वसन्तकालस्य । वेदैरिति वचनं सर्वशास्त्रप्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपत्त्यर्थम् । अतः शास्त्रान्तरस्थाङ्गस्योपसंहारः । वैकल्पिकश्रायमुपसंहारः । शाखाभेदस्यार्थवत्त्वात् । अत एव स्वाध्यायमधीयीत स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति चैकत्वविवक्षायामेकैरुस्यामेव शाखाया दृष्टार्थं भवति ॥ ३ ॥

ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ ॥ ४ ॥

क०—ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ विधीयेते । “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम् ” इत्यादिभिर्वाक्यैर्यजुर्वेदविहितत्वादुपांशुत्वे प्राप्ते तयोर्यान्यङ्गानि ऋग्वेदविहितानि तत्रोच्चैस्त्वं होता च कर्ता स्यात्, यानि यजुर्वेदविहितानि तत्राश्वर्युः कर्तेति ॥ ४ ॥

ह०—सर्वयज्ञानां त्रिभिरेव विधानं प्रसक्तं तन्मा भूदित्युपरितनसूत्राणामारम्भः । ऋग्वेदश्च यजुर्वेदश्च ऋग्वेदयजुर्वेदौ । दर्श इति

सूर्याचन्द्रमसोः परः संनिकर्षोऽभिधीयते । पश्यन्ति हि सूर्या-
चन्द्रमसौ सहभूतावस्मिन्काले कालज्ञाः । एतत्कालसंयोगाद्-
होरात्रौ । तत्कालवर्तित्वादाग्नेयादिप्रधानसमुदायः । मास इति
चन्द्रमस आख्या । एवं ह्यहोत्रैरुक्ताः—मासो मासात्कालश्चन्द्र-
माश्चेति । पूर्णो मासो यस्मिन्काले स पूर्णमासः । दर्शश्च पूर्णमासश्च
दर्शपूर्णमासौ । तावृग्वेदयजुर्वेदाभ्यां विधीयते, न सामवेदेने-
त्यर्थः । यश्च यजुर्वेदे हौत्राम्नायः स ऋग्वेदशेष एव । यश्च
सूत्रकारेण हौत्रमाम्नातं तद्वेदान्तरात्कृत्स्नविधिमुपादायाऽऽम्नातं
मन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् ॥ ५ ॥

क०—साङ्गं यजुर्वेदविहितमिति अध्वर्युकर्तृकत्वमुपांशुत्वं च ॥ ५ ॥

ह०—अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । तस्य ब्राह्मणनिर्वचनम्
“ सोऽग्निरविभेत् ” इत्यारभ्य “ एतद्भागधेयमभ्यजायत ।
यदाग्निहोत्रम् । तस्मादाग्निहोत्रमुच्यते ” इति । अग्नेरत्र सायमा-
हुतिरिति प्रवृत्तिकारणम् । अग्निहोत्रं यजुर्वेदेन विधीयते । न
ऋग्वेदसामवेदाभ्यामित्यर्थः । यश्चाग्निहोत्रविधिराम्नातं ऋग्वेदे
स यजुर्वेदशेष एव । यच्चाऽऽश्वलायनेनाग्निहोत्रमाम्नातं तद्यजुर्वे-
दादेव विधिमुपादायाऽऽम्नातमिति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥

सर्वैरग्निष्टोमः ॥ ६ ॥

क०—कस्तर्हि त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इत्यत्राऽऽह—सर्वैरग्निष्टोमः ।
अग्निष्टोमशब्देनाग्निष्टोमसंस्थश्चासौ प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोम उच्यते ।
स तु साङ्गः प्रस्तुतैः सर्वैर्वेदैर्विधीयते । स्तोत्राणि सामवेदेन ।
शस्त्राणि ऋग्वेदेन । ग्रहग्रहणादि यजुर्वेदेन । तत्र स्तोत्राण्युद्गात्रा
कर्तव्यानि । शस्त्राणि होत्रा । ग्रहग्रहणादीन्यध्वर्युणा ॥ ६ ॥

ह०—प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणसंकीर्तने स्तोमशब्द । यज्ञायज्ञीयं
सामाऽऽग्नेयम् । तत्साध्यं स्तोत्रमग्निष्टोमः । इह तत्स्तोत्रसंस्थत्वा-
त्कतोरग्निष्टोमाभिधानम् । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिरेव तस्य साङ्गो
विधिः पुर्यत इत्यर्थः । ननु ‘ स त्रिभिः ’ इति वचनस्य निर्मु-

त्त।पवादस्य पारिशेष्यादभिष्टोमविषयत्वेनावसितत्वात्कार्थ आरम्भेणेति चेत् । उच्यते । अथर्वणवेदप्राप्त्यर्थोऽयमारम्भ सर्वैरथर्ववेदसहितैरभिष्टोमो विधीयत इति । तत्र हि कृत्स्न ब्रह्मत्वमाम्नातम् । एवं स त्रिभिरिति विरुद्धमापद्येत । अत्र ब्रूमः । त्रिष्वपि वेदेषु यद्ब्रह्मत्वमाम्नातं तेनैव सकलं पूर्यत इति नैकेनाप्यथर्वापेक्षेति प्रतिपादयितुं स त्रिभिरित्यारब्धम् । तथा च श्रुति -- “ यद्वैव हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गीथव्यारब्धा त्रयी विद्या भवति अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते त्रया विद्ययेति ब्रूयात् ” इति । तस्मात्सूत्रद्वयेनैवं व्यवस्थितं त्रिभिर्वेदैर्ब्रह्मत्वं क्रियतेऽथर्वणवेदेन वेति । अथवा दर्वाहोमानामपि त्रिभिरेव विधाने प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते यत्र यत्र वेदे दर्वाहोमविधानं तत्र साकल्येनैवेति ॥ ६ ॥

उच्चैर्ऋग्वेदसामवेदाभ्यां क्रियते ॥ ७ ॥

क०—दूरस्थस्य श्रवणकरणशब्दप्रयोग उच्चैः प्रयोगः । ऋग्वेदसामवेदविहितानां मन्त्राणां साम्नां चोच्चैः प्रयोगः कर्तव्यः । वेदग्रहणादेवैतद्वेदविहितानां यजुषामप्युच्चैः प्रयोगः कर्तव्यः ॥७॥

ह०—उच्चैरित्येतदव्ययम् । अनेन शब्दोच्चारणे विशेषो विधीयते येन शब्दो व्यक्तं श्रूयते । क्रियायामुच्चैस्त्वासंभवात् । ये मन्त्रा ऋग्वेदसामवेदाभ्यां विहितास्त उच्चैरुच्चारणीया इति सूत्रार्थोऽवधार्यते । वेदग्रहणादृग्वेदसामवेदाभ्यां यानि विधीयन्ते यजुषि तान्युच्चैरेव प्रयोक्तव्यानि ॥ ७ ॥

उपांशु यजुर्वेदेन ॥ ८ ॥

क०—क्रियत इत्यनुपङ्ग । करणवदशब्दमनःप्रयोग उपाशु । यजुर्वेदविहितानां मन्त्राणामुच्चारणं चोपाशुप्रयोग एव । यजुषामप्युहप्रवराणाम् । ऋग्वेदविहितं हौत्रं तत्रोच्चैस्त्वम् । यद्य (द) पि यजुर्वेदविहितं हौत्रमिष्टिहौत्रादि तदप्युच्चैरेव कर्तव्यम् । जामदग्नये चतुरात्रे यजुर्वेदेनाऽऽग्नेयादयः पुरोडाशा विहिता । उपसत्सु तेषां हौत्रमन्त्राः सामवेदविहिता अग्निहोता वेत्स्वग्नेर्होत्रमित्यादयः । तेषां यजुर्वेदविहितहोमशेषविहितत्वाद्दुर्वाश्वेष प्रयोगः ॥ ८ ॥

६०—करणवदशब्दममनःप्रयोग उपाशु ताल्वादिव्यापारे प्रत्य-
क्षेऽपि यत्र शब्दो न श्रूयते । न च मनोव्यापारमात्रं तदु-
पाश्वित्युच्यते । यजुर्वेदविहिता मन्त्रा उपाशु प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।
अत्रापि वेदग्रहणाद्यजुर्वेदविहितानां साम्नामृचामूहादीनां चोपाशु
प्रयोगः सिद्धो भवति । यत्र याजुर्वेदिकानामङ्गानां भूयस्त्वं
तत्कर्म सकलं यजुर्वेदविहितमेवेति मन्तव्यम् । यथा—आधाने
सामगानसहित. सकलप्रयोगो यजुर्वेदविहित एवेति आधानाङ्ग-
भूतस्य साम्नोऽपि प्रयोग उपाश्वेव भवति । अतो यच्चाऽऽश्व-
लायनेनाग्निहोत्रमाम्नातं तदप्युपाश्वेव प्रयोक्तव्यम् । तथा च
याजुर्वेदिकमपि हौत्रमृग्वेदशेषत्वात्सर्वमुच्चैरेव प्रयोक्तव्यम् ।
तथा जमदग्नेश्चतुरात्र उपसदि पुरोडाशहोमार्थं मन्त्रा अग्नेहोत्र-
मित्येवमादयः सामवेद आम्नाता याजुर्वेदिकप्रयोगविधिशेषत्वा-
दुपाश्वेव प्रयोक्तव्याः ॥ ८ ॥

अन्यत्राऽऽश्रुतप्रत्याश्रुतप्रवरसंवादसंप्रेषैश्च ॥ ९ ॥

क०—आश्रुतमाश्रावयेति । प्रत्याश्रुतमस्तु श्रौषडिति । प्रवरः,
अग्निर्देवो होतेत्यादिः । संवादो ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि ओं प्रोक्षेति ।
संप्रेषः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । तेभ्योऽन्वत्र
यजुर्वेदविहितमुपाशु भवति । तेषामुच्चारणस्य परार्थत्वादुच्चैस्त्व-
मेव । नानियतस्वराः । चकारात्, अग्ने हविर्निर्वपस्यामीत्यादेरुच्चै-
स्त्वम् । अग्ने संवादानुपपत्तेर्यजमानसंबोधनापत्तेः ॥ ९ ॥

६०—आश्रुतमाश्रावयेति । प्रत्याश्रुतमस्तु श्रौषडिति । अग्निर्देव
इत्यादि प्रावितार इत्यन्तं प्रवरः । शृतं हविः शमितरित्यादिप्रश्न-
प्रतिवचनात्मकः संवादः । परस्मा आख्यायामपि संवाद
एव । यथा—एतदेतदिति त्रिरङ्गुल्या निर्दिश्येति एतदिति
प्रत्याहृतमाग्नीध्रायाऽऽश्वष्टेऽध्वर्युः । संप्रेषः प्रोक्षणीरासादयेत्या-
दिः । ‘ बहु दुग्धि ’ ‘ अविदहन्त ’ ‘ व्रतं कृणुत ’ इत्येवमा-
दयोऽपि संप्रेषा एव । न वाग्विसर्गार्थाः । अर्थस्तु वाग्विसर्ग-
संयोग । संप्रेषैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया संप्रेषेभ्य इत्यर्थः ।
आश्रुतं च प्रत्याश्रुतं च प्रवरश्च संवादश्च संप्रेषाश्च, आश्रुतप्रत्या-
श्रुतप्रवरसंवादसंप्रेषाः । तेभ्योऽन्यत्र याजुर्वेदिकमुपाशुत्वम् ।

आश्रुतादीनामुच्चैस्त्वमेवेत्यर्थः । न चायमुच्चैस्त्वविधिर्वाचनिकः ।
 आश्रुतादीनां परप्रत्ययार्थत्वादुपाश्रुत्वे परप्रत्ययाभावादुच्चैस्त्वं
 न्ययप्राप्तमेव सूत्रकारेणोपदिश्यते । अतश्चान्येषां परप्रत्यय-
 नार्थानां मन्त्राणामनुज्ञादीनां चोच्चैः प्रयोगः सिद्धो भवति ।
 यथा—यजमानं हविर्निर्वप्यामि ओं निर्वपेत्यादिः । चक्षुब्ध
 एषामेव समुच्चयार्थो निर्दिष्टः । आश्रुतप्रत्याश्रुतयोः संप्रेशसं-
 वादान्तर्भूतयोर्भेदेनोपादानम् “ यो वै सप्तदशम् ” इत्यनुवाक
 आश्रुतप्रत्याश्रुतयोर्भेदप्रमाणप्रतिष्ठोदयनसंस्तवात् प्रेषा [न]-
 न्तर्भावमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थम् ॥ ९ ॥

अन्तरा सामिधेनीष्वनूच्यम् ॥ १० ॥

क०—अग्नेः समिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । दूरस्थस्य श्रवण-
 प्राप्तः स्वरः क्रुष्टस्वरः संनिकृष्टस्य श्रवणप्राप्तः स
 मन्द्रः । तयोरन्तरा मध्यमेन स्वरेण सामिधेन्योऽध्वर्युप्रेषमनु
 अध्वर्युप्रेषान्ते वक्तव्याः । सामिधेन्यङ्गत्वादध्वर्युप्रेषोऽपि ब्रह्मा-
 मन्त्रणं प्रसवश्च मध्यमेनैव स्वरेण वक्तव्यः ॥ १० ॥

इ०—आश्रुतादीनामुच्चैस्त्व विधिर्धं मन्द्रो मध्यमः क्रुष्ट इति । तत्र
 सामिधेनीषूच्चैःस्वरविशेषविधानायाऽऽरभ्यते । “ यत्क्रौञ्चमन्वा-
 हाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तत्रदन्तरा तत्सदवमन्तराऽनूच्यं सदेव-
 त्वाय ” इति । क्रौञ्चमन्द्रावुच्चैः स्वरस्याऽऽद्यन्तौ प्रतिषिध्यान्त-
 रेति स्वरविशेषविधानादन्तराशब्देन मध्यमस्वरोऽभिधीयते ।
 समिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । प्रेषस्य पश्चात्कर्भवचनमनुव-
 चनम् । सामिधेनीष्वृक्षु मध्यमस्वरेण वक्तव्यम् । सामिधेन्यर्थोऽ-
 यमाध्वर्यवः संप्रेशः । होतुर्याच्चा ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्या-
 मीति । ब्रह्मणश्चायं प्रसवः । प्रजापतयेऽनुब्रूहि यज्ञमिति ।
 एषामध्येष एव स्वरः स्यात्प्रधानानुवर्तित्वादङ्गानाम् ॥ १० ॥

मन्त्रेण प्रागाज्यभागाभ्याम् ॥ ११ ॥

प्रातःसवनं च ॥ १२ ॥

क०—आज्यभागाभ्यामिति पञ्चमी । दर्शपूर्णमासयोरित ऊर्ध्वमि-

त्वग्रहणादन्वाधानप्रभृति प्रागाज्यभागाभ्या ज्योतिष्टोमे प्रातः सवने च यदुच्चैर्वक्तव्यं तन्मन्द्रस्वरेण वाच्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ह०--आश्रुतादीनामुच्चैस्त्वमुक्तम् । तच्चोच्चैस्त्रं त्रिविधं, मन्द्रो मध्यमं क्रुष्ट इति । तत्राऽऽश्रुतादीनामेवोच्चैःस्वरविधानार्थं उपरितनसूत्राणामारम्भः । उरसि मन्द्रः शालागतो वा स मन्द्र इति मन्द्रलक्षणम् । आरम्भप्रभृति आज्यभागाभ्यां प्राग्यान्याश्रुतादीनि तानि मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्यानि साभिधेनीर्वर्जयित्वा ॥ ११ ॥

महारान्ने बुद्धेत्यारभ्य निःसर्पणान्तः क्रियाकलापः सोमाभिषवसंबद्धः प्रातःसवनमित्युच्यते । तस्मिन् प्रातःसवने यान्याश्रुतादीनि तानि मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । चशब्दः प्रातःसवनमध्यवर्तिनामैष्टिकानां पाशुकानां चाऽऽश्रुतादीनां मन्द्रस्वरप्राप्त्यर्थः । आनुमानिकाच्चोदकात् प्रत्यक्षः सामान्यविधिर्बलीयानिति ॥ १२ ॥

मध्यमेन प्राक्स्विष्टकृतः ॥ १३ ॥

माध्यंदिने च ॥ १४ ॥

क०--स्विष्टकृत इति पञ्चमी । दर्शपूर्णमासयोर्राज्यभागप्रभृति प्राक्स्विष्टकृतो ज्योतिष्टोमे माध्यंदिने सवने च यदुच्चैः प्रयोक्तव्यं तन्मध्यमेन स्वरेण प्रयोक्तव्यम् । मध्यमः क्रुष्टस्तावदुक्तस्वरूपः ॥ १३ ॥ १४ ॥

ह०--कण्ठे मध्यममिति मध्यमस्वरलक्षणम् । आज्यभागप्रभृति स्विष्टकृतः प्राग्यान्याश्रुतादीनि तानि मध्यमस्वरेण प्रयोक्तव्यानि ॥ १३ ॥

सोमोपहरणादिनिःसर्पणान्तो माध्यंदिनकालेऽनुष्ठेयः क्रियाकलापो माध्यंदिनसवनमित्युच्यते । चकारो माध्यंदिनसवनवर्तिनामैष्टिकानां पाशुकानां चाऽऽश्रुतादीनां मध्यमस्वरप्राप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

क्रुष्टेन शेषे ॥ १५ ॥

तृतीयसवने च ॥ १६ ॥

क०--दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतप्रभृति शेषे तृतीयसवने च यदुच्चैः

प्रयोक्तव्यं तत्क्रुष्टस्वरेण वाच्यम् । प्रातःसवने माध्यंदिने तृतीय-
सवने च दर्शपूर्णमासविकाराणां प्रकृतिस्वरबाधेन प्रत्यक्षोपदेशा-
त्सवनस्वरेण प्रयोग कर्तव्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥

ह०—क्रुष्टः क्रौञ्चस्तार इत्यनर्थान्तरम् । शिरसि तार इति तारल-
क्षणम् । शेषं स्विकृत्प्रभृति ब्राह्मणतर्पणप्रेषान्तम् ॥ १५ ॥

आदित्यग्रहणप्रभृतिनिःसर्पणान्तः सोमाभिषवसंबद्धः क्रिया-
कलापस्तृतीयसवनमित्युच्यते । एतानि क्रुष्टस्वरेण प्रयोक्त-
व्यानि । चशब्दः पूर्ववदैष्टिकानां पाशुकानां चाऽऽश्रुतादीनां
क्रुष्टस्वरमाप्त्यर्थः । पत्नीसंयाजादीनां न सवनस्वरो भवति ।
पशुवत्पत्नीसंयाजा इति वचनात् ॥ १६ ॥

वाक्संद्रवश्च तद्वत् ॥ १७ ॥

क०—उच्यत इति वाक् शब्दो मन्त्रात्मकः । संद्रवो गति । वाक्सं-
द्रवो वाचो निर्गमः । सा वागुच्चारणविलम्बे विलम्बिता दृश्यते ।
उच्चारणे मध्यमे मध्यमा । उच्चारणशैथिल्ये च द्रुता । प्रागाज्यभा-
गाभ्यां प्रातःसवने च यथा विलम्बिता, आज्यभागप्रभृति
प्राक्स्विकृतो माध्यंदिने च यथा मध्यमा स्विकृत्प्रभृति शेषे
तृतीयसवने च यथा द्रुता तथा मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
चशब्दो नियमार्थः । यत्र मन्त्रादिविधानं तत्रैव विलम्बिता-
दिविधिः । नोपाशुत्वादौ सामिधेन्यनुवचनात् ॥ १७ ॥

ह०—वाचो गतिर्वाक्संद्रवः । विलम्बितो मध्यमो द्रुत इति मन्त्रादि-
वत्सवनादिक्रमेण प्रागाज्यभागाद्यनुक्रमेण विलम्बितादयो भव-
न्तीत्यर्थः । चशब्द एतेषु स्थानेषु स्वरान्तरोपदेशात् प्राकृत-
स्वरो यदा निवर्तते तदाऽपि विलम्बितादयो न निवर्तन्त इति
वाक्संद्रवनितृच्यर्थः । यथा सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजतीति पौन-
राधेयिक्याम् ॥ १७ ॥

ऋग्वेदेन हंता करोति ॥ १८ ॥

क०—यानि ऋग्वेदविहितान्यङ्गानि तानि होता कुर्यात् । वच-
नात्कारणान्तराहाऽन्यः कुर्यात् । होता वेदान्तरविहितं वचना-
त्करोति ॥ १८ ॥

इ०—आभिर्मे होतेति वरणसंस्कारनिमित्तो महर्त्विग्वचनो होतृशब्दः ।
स ऋग्वेदविहितान्पदार्थान्होतैव कुर्यात् ॥ १८ ॥

यजुर्वेदेनाध्वर्युः ॥ १९ ॥

क०—यजुर्वेदविहितेष्वङ्गेष्वध्वर्युः कर्ता । वचनात्कारणान्तराद्वाऽ-
न्यस्य कर्तृत्वम् ॥ १९ ॥

इ०—अध्वर्युशब्दोऽपि वरणनिमित्तो महर्त्विग्वचन एव । स यजुर्वे-
दविहितान्पदार्थानध्वर्युरेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

सामवेदेनोद्गाता ॥ २० ॥

क०—सामवेदविहितेष्वङ्गेषूद्गाता कर्तृत्वेन नियम्यते । वचनात्कार-
णान्तराद्वाऽन्य कुर्यात् । अन्यवेदविहितं चोद्गाता ॥ २० ॥

इ०—उद्गातृशब्दोऽपि वरणनिमित्तो महर्त्विग्वचन एव । सामवेद-
विहितान्पदार्थानुद्गातैव कुर्यात् ॥ २० ॥

सर्वैर्ब्रह्मा ॥ २१ ॥

क०—प्रस्तुतैरेव सर्वैर्ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैर्विहितान्यङ्गानि ब्रह्मा
करोति । न तद्ब्रह्मत्वसिद्धयेऽथर्ववेदमपेक्षते । यत एतैरेव वेदैः
कृत्स्नं ब्रह्मत्वं विहितम् । अत एव “ स त्रिमिर्विधीयते ” इत्यु-
क्तम् । त्रिभिरपि वेदैर्ब्रह्मत्वस्य विहितत्वादिडाभक्षणतानूनपत्रादा
ऋग्वेदयजुर्वेदविहितानां मन्त्राणां ब्रह्मणो विकल्पः स्यात् । अध्व-
र्यादीनां यथावेदं व्यवस्थैव ॥ २१ ॥

इ०—परिवृढः श्रुततरः सर्वेभ्यो बहुश्रुत इति ब्रह्मा । अथ “ केन
ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् ” इति बह्वृचश्रुतिः ।
यत्रापि मन्त्रैर्वरणं न भवति तत्राप्यवश्यं वरणेन भवितव्यमि-
त्यर्थः । यथा दर्शपूर्णमासयोराधाने च संस्कृतेन वाक्येन ।
वेदत्रयेण ब्रह्मत्वं सकलं भवति नैकैकेन । एकेनाप्यथर्ववेदेनेति
शेषः । इदमर्थमेव हि स त्रिभिरिति वचनं न चतुर्थवेदप्रतिषेधार्थ-
मित्युक्तम् । एवं तर्हि नाऽऽरब्धव्यमिदम् । एककार्याणां तानू-
नपत्रसोमभक्षणमन्त्रादीनां वेदत्रयसमाम्नातानां ब्रह्मणो विक-
ल्पार्थं आरम्भः ॥ २१ ॥

वचनाद्विप्रतिषेधाद्वाऽन्यः कुर्यात् ॥ २२ ॥

क०—ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदविहितानां पदार्थानां होत्रध्वर्यूद्गातृणां कर्तृत्वे प्राप्त इदमुच्यते—वचनाद्विप्रतिषेधाद्वाऽन्यः कुर्यादिति । चार्थे वाशब्दः । वचनं वाक्यम् । विप्रतिषेधोऽसंभवोऽशक्तिश्च । वचनम् ‘ उन्नेता जुहोति ’ ‘ सप्त होत्राः प्राचीर्विषट्कुर्वन्ति ’ इति । विप्रतिषेधः प्रमुञ्चमाना इति प्रणीयमाने न हि प्रणीयमानान्वारम्भणं होमं च युगपदध्वर्युः शक्नोति कर्तुम् । तथाऽश्वमेधे पशूनामुपाकरणादिष्वेकस्याध्वर्योरसंभवः । एवमादिष्वन्ये कुर्वन्ति । अन्ये चत्विजामेवार्थिनः पादिनस्तृतीयानो वा । एतेषामप्यसंभवेऽन्यः कुर्यात् । हिरण्यमालिन ऋत्विजः सुत्येऽहनि प्रचरन्तीति सामवेदविहितमृत्विजामुपदिष्टत्वात्तेषामेव न सर्वेषां स्यात् ॥ २२ ॥

ह०—वचनम् “ उन्नेता जुहोति ” इति हारियोजने । संप्रेषोऽपि वचनमेव । यथा—अग्नीदग्नीन् विहरेति । आग्नीध्र एव विहरणस्तरणालंकरणानि करोति । यथा वा प्रतिप्रस्थातः पशोः संवदस्वेति तृतीयसवने संप्रेषात्, स्रवेण पृषदाज्यस्येत्यादि हृदयाभिधारणान्तं सवनीयस्य पशोः प्रतिप्रस्थातैव कुर्यात् । विप्रतिषेधो विरोधः । यथा ये बध्यमानमिति जुहूवदध्वर्युः पशुप्रमोकं कर्तुमसमर्थ इति पशुप्रमोकमन्य कुर्यात् । अन्योऽपि स्वयूध्य एव प्रतिप्रस्थात्रादिः । होतुरसंभवे भैत्रावरुणादिः । अध्वर्योरसंभवे प्रतिप्रस्थात्रादयः । उद्गातुरसंभवे प्रस्तोत्रादय इति । तेषामपि पूर्वपूर्वासंभव उत्तरोत्तर कुर्यात् । एवमेव हि सोमादौ चतुर्णामनुक्रमेण वरणं संज्ञाकरणं च । सर्वत्र ऋत्विगुपदेशोऽङ्गविषय इति प्रायानं स्वाभिकर्तृकभित्येके मन्यन्ते । द्रव्यस्योत्सर्गो यजमान इत्यपरे मन्यन्ते । यस्मिन्नङ्गिनि होत्रादीनां गुणभावस्तत्रैव वेदसमाख्यया होत्रादयो नियम्यन्ते । यत्पुनरङ्गमृत्विजां तत्र तत्र तत्संस्कारार्थं [यत्र पुनः प्रायान्यमृत्विजा संस्कारार्थं तत्र तत्र] सर्व एव ऋत्विजः कुर्युः । यथा हिरण्यमालिन ऋत्विजो लोहितोष्णीषा ऋत्विज इति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणानामात्विज्यम् ॥ २३ ॥

क०—विद्वत्तया सर्वेषामेव प्राप्तमात्विज्यं ब्राह्मणानामेव नियम्यते ।
‘ आर्षेयानृत्विजो वृणीते ’ इति वचनात् । “ ब्राह्मणानामिदं
हविः ’ ‘ ब्राह्मणा अयं व ओदनः ’ इति मन्त्रलिङ्गाच्च । ब्राह्मणा-
नामेवाध्यापनयाजनविधानात्तेषामेवाऽऽत्विज्यं नेतरयोः । अत
एव वाजपेययाजिनोऽपि ब्राह्मणस्यैवाऽऽत्विज्यं न तु क्षत्रिय-
वैश्ययोः ॥ २३ ॥

इ०—धर्मशास्त्रवचनेनैव सिद्धे “ तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजीनः ”
इत्यनेन वाक्यविशेषेण क्षत्रियस्यापि वाजपेययाजिन आत्वि-
ज्यमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमिदमारब्धम् । ब्राह्मणानार्षेयानिति
सोमे वचनमनृत्विजामपि चमसाध्वर्युणां ब्राह्मणत्वनियमार्थम् ।
अथवा धर्मशास्त्रे ब्राह्मणानां द्रव्यार्जनार्थमात्विज्यनियमः पुरु-
षार्थः । तदतिक्रमे च पुरुषस्य प्रत्यवायो न क्रतोः । अयं तु
क्रत्वर्थ आत्विज्यनियमः । अतिक्रमे च क्रतुवैगुण्यं प्रयोजन-
मिति ॥ २३ ॥

सर्वक्रतूनामग्नयः सकृदाहिताः ॥ २४ ॥

क०—क्रतवः क्रियन्त इत्याहवनीयादिसाध्यान्यग्निकर्माण्युच्यन्ते ।
अग्नय आधानसंस्कारसंस्कृता गार्हपत्यादयः । तेषां यदाहवनीये
जुहोतीत्यादिभिर्वचनैः क्रत्वङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात्क्रतुशेषाः
क्रतूनामुपकारकाः । तेषां ‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ’ ‘ नक्तं
गार्हपत्यमादधाति ’ ‘ अर्धोदिते सूर्य आहवनीयमादधाति ’
इत्येवमादिभिर्वचनैराधानमुपकारकम् । तेन वसन्तादिकालवि-
हितेनाऽऽधानेनोत्पन्नाहवनीयादयो ध्रियमाणा वसन्तादिकाल-
विहितोपयनसंस्कृताधीतमन्त्रा इव सर्वक्रतूनामुपकुर्वन्ति । एवं
सर्वक्रतूनामग्नयः सकृदाहिता अङ्गभूताः ॥ २४ ॥

इ०—सर्वत्र क्रतुपदेनाग्निसाध्यं कर्माभिधीयते । यत्पुनराधानं
सोमपूर्वं तत्राप्यग्नयः सकृदाहिता एव । अविशेषवचनात्,
ऋद्धिसंस्तवाच्च । ‘ सैवास्यर्धिः ’ इति सोमाधानवाक्यशेषे ॥ २४ ॥

जुहोतीति चाद्यमाने सर्पिराज्यं प्रतीयात् ॥ २५ ॥

क०—देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो होमः । ‘ यदसर्पत्तत्सर्पिरभवत् ’

इति क्रियानिमित्तः सर्पिःशब्दः । नवनीतविकारद्रव्यजातीयवचन आज्यशब्दः । तत्रानिर्दिष्टद्रव्यके ' नारिष्ठान्होमाञ्जुहोति ' इत्येवमादिभिर्होमे चोद्यमाने विधीयमाने सर्पिराज्यं प्रतीयाञ्जानीयात् ॥ २५ ॥

ह०—जुहोतीति प्रत्यक्षचोदनायामप्रत्यक्षचोदनायां च गव्यमाज्यं प्रतीयात् । प्रत्यक्षचोदना ' आहुतीर्जुहोति ' इति । अप्रत्यक्षचोदना ' आधारमाधारयति ' इति । सर्पिराज्यमितिपदद्वयोपादान-सामर्थ्याद्घृतजातिवचनोऽपि सर्पिःशब्द उत्सर्पणक्रियाप्रधानः परिगृह्यते । किं तदुत्सर्पणसमर्थं विलीनमित्यर्थ । तच्च गव्यमेव । " तस्माद्भावि सतोभयेन भुञ्जते " इति वाक्यशेषात् ॥ २५ ॥

अध्वर्युं कर्तारम् ॥ २६ ॥

क०—प्रतीयादित्यनुषङ्गः । अनिर्दिष्टकर्तृके होमेऽध्वर्युं कर्तारं होतारं प्रतीयात् । यजुर्वेदेनाध्वर्युरित्युक्तोऽपि यागस्य त्यागात्मकत्वाद्यजमाने प्राप्तेऽध्वर्युर्नियम्यते ॥ २६ ॥

ह०—प्रतीयादित्यनुवर्तते । होमेऽध्वर्युरेव कर्तेत्यर्थः । यजुर्वेदेनाध्वर्युरित्येव सिद्धे वचनं होमाहोमयोर्विप्रतिषेधे होम एवाध्वर्योः स्यादित्येवमर्थम् । ' ये वच्यमानम् ' इति होमोऽध्वर्योः । पशु-प्रमोकः प्रतिप्रस्थातुरेव । ' प्रमुञ्चमानाः ' इति होमोऽपि प्रतिप्रस्थातुरेव, अध्वर्योर्नीयमानपश्वालम्भनियमात् ॥ २६ ॥

जुहुं पात्रम् ॥ २७ ॥

व्यापृतायां स्रुवेण ॥ २८ ॥

क०—अनिर्दिष्टपात्रके होमे । यदाऽन्यत्र व्यापृता जुहुः कार्यान्तर-प्रविष्टा तदा स्रुवो नियम्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥

ह०—प्रतीयादित्यनुवर्तते । हूयतेऽनयोति जुहूरिति होमक्रियानिमित्त आकृतिविशेषे जुहुशब्दो रूढः । जुहुशब्दः पात्रं हूयमानद्रव्याधारमाहेत्यर्थः ॥ २७ ॥

व्यापृता जुहुराज्यान्तरधारणेनान्येन वा कारणेन । स्रुवस्य होमविशेषे दृष्टत्वाञ्जुह्वा असंभवे स्रुवेण होमो युक्त इति न्यायः

पूर्वोऽयमुद्देशः । अतो यत्रान्यज्जुहूस्थानीयं जुह्वाकृति पात्रं तत्र तेनैव होमो न सुवेण । पशौ वसाहोमहवन्या । सोमे प्रचरण्येनि । उक्तं च भारद्वाजेन ' प्रचरण्या होमः ' इति ॥ २८ ॥

आहवनीये प्रदानम् ॥ २९ ॥

क०—अनिर्दिष्टाधारके होमे देवतामुद्दिश्य द्रव्यप्रदानं प्रक्षेप आहवनीये नियम्यते ॥ २९ ॥

ह०—प्रतीयादित्येव । प्रदानं द्रव्यस्य प्रक्षेपः ॥ २९ ॥

आधानप्रभृति यावज्जीवं
पात्राणि धार्यन्ते ॥ ३० ॥

क०—आधानप्रभृति यावन्तं कालं जीवति यजमानस्तावन्तं कालं जुह्वादीनि पात्राणि धार्याणि । यजमानजीवनकालस्यानियतकालत्वादतीते पौर्णमासीकालेऽनागते दर्शकाले यत्रन्तरा यजमानो म्रियेत पात्राणि च विनष्टानि तत्र ' आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ' इति यजमानस्य दहनात्मकः संस्कारः पात्रैर्विना न सगुणः स्यात् । अतस्तानि दहनार्थं धार्याणि । अथान्यान्युत्पाद्य पूर्वेषां त्याग इति चेत् । यजमानसादने जुहुं सादयति सव्य उपभृतमुरसि ध्रुवामित्यादितो द्वितीयानिर्देशेनैषामनेककर्मोपयुक्तौ प्रतिपत्त्यात्मकः संस्कारः प्रतीयते । अत एव चरणप्रयासपात्राण्यपि यावद्दहनं धार्याणि ॥ ३० ॥

ह०—आधानं प्रभृतिरूपक्रमो यस्य तदाधानप्रभृति । जीवनं जीवति । यावति काले जीवो यजमानस्य तस्य कालस्य यावज्जीवमिति । पात्राणि यज्ञपात्राण्युच्यन्ते । तेषामन्त्यकर्मणि विनियोगः ' उरसि ध्रुवाम् ' इत्यादि । अरण्योरपि यावज्जीवधारणम् । ' ज्योऽजीवन्त उत्तरामुत्तरां समाम् ' इति मन्त्रचर्णाद्भारद्वाजवचनाच्च ॥ ३० ॥

तेषां प्रतितन्त्रं संस्कारः ॥ ३१ ॥

क०—तेषां यज्ञपात्राणां प्रतितन्त्रं प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं दर्शपूर्णमासा-

दीनां पुन पुनः प्रयोगे संमार्गादिसंस्कारः कर्तव्यः । पात्राणां धारणं तत्संस्कारोक्त्यनन्तरम् ॥ ३१ ॥

ह०—प्रतितन्त्रं संस्कारः प्रक्षालनमुष्णेन वारिणा । सुकसुवाणा शुद्धिरुष्णेन वारिणेति मनुवचनाद्भारद्वाजवचनाच्च । प्रक्षालनं प्रकृतौ विहितमेव । यद्वा संमार्जनादयः संस्काराः पात्राणामभेदेऽपि प्रतितन्त्रमावर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

क०—केयं वेदप्रामाण्यप्रतिज्ञा मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणमिति । हेतुश्च नोक्तः । स्थितेन वेदप्रामाण्येन धर्मसूत्रकाराणा व्यापारः । तत्राऽऽचार्येण यज्ञव्याख्यानं प्रतिज्ञातं च । यज्ञोऽभिव्यक्तः फलाय भवति । यानि चान्यानि साधनानि तैश्चाभिव्यज्यते । कुत एतद्ब्रह्मन इति प्राप्त इदमुच्यते—मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति जात्यभिधानवचनम् । मन्त्रो मननात् । ब्राह्मणमभिधानात् । मन्त्रब्राह्मणे तु यज्ञस्य प्रमाणम् । प्रमाऽभिधीयते प्रमीयते येन प्रमेयार्थस्तत्प्रमाणम् । दृष्टमदृष्टं वा फलं यज्ञः साधयति । इमानि चास्य साधनानीति एतस्मिन्प्रतिपत्तव्ये मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् । इदं च प्रमाणं शास्त्राख्यं प्रत्यक्षम् । कथमप्रत्यक्षस्य यः पुनः पुरुषप्रणीतो ग्रन्थो विस्तरणाय तदनुमानपक्षस्येति । अत्राऽऽहुः—देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकेषु होमेषु भूतेषु “सक्तभिर्जुहोति । उन्नेता जुहोति । अञ्जलिना जुहोति । पदे जुहोति” इति येषु यागेषु एतानि विशेषाकारेण विहितानि तेषु तानि स्युः । येष्वेव तानि न विहितानि तेषु विहितेषु ‘चोद्यमाने’ इत्यादिभिः सूत्रैराज्यादीनि साधनानि विधाय प्रसङ्गात्पात्राणां धारणे तेषां प्रतितन्त्रं संस्कार उपदिष्ट इयमाशङ्कन । द्रव्यकारकदेवताकाररूपाव्येषु यागेषु द्रव्यकारकाणि सामान्यविशेषसाधनानि यागान्साधयन्ति । केनोपलभ्यन्ते देवताः । तत्र कस्य यागस्य केन केन रूपेण यागे देवतोपकरोतीति न ज्ञायत इत्यत आह—मन्त्र ब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणमिति । साङ्गो यज्ञः प्रमीयते ज्ञायते येन परिच्छिद्यते तस्य

तत्प्रमाणम् । मन्त्रब्राह्मणाभ्यां हि साङ्गोपाङ्गो यज्ञः प्रधीयते । ब्राह्मणवाक्यैस्तावत् ‘ आग्नेयमष्टाकपालम् ’ इत्येवमादिभिः ‘ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालम् ’ इत्येवमादिभिश्च द्रव्यदेवताविशिष्टो द्रव्यदेवतासाध्योऽभिधीयते । देवता तद्धितेन चतुर्थ्या च । मन्त्रवर्णिकदेवताविधिरपि । “ येन कर्मणेतर्सेत्तत्र होतव्याः ” इति अभ्यातानमन्त्रविशिष्टा अभ्यातानमन्त्रसाधका होमा विधीयन्ते । अग्निर्भूतानामित्यनुवाकस्थाना मन्त्राणामभ्यातान इति संज्ञा । तेऽभ्याताना मन्त्रास्तान्होमान् साधयेयुः । यदि तत्प्रकाशिता अग्निन्द्रादयस्तेषां होमाना देवताः स्युः । अनुष्ठानकाले होमानामपेक्षिताङ्गभूतदेवताप्रकाशनात् । न ह्यन्यथाऽभ्यातानानां मन्त्राणां होमसाधनत्वम् । देवता अधि (पि) देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकेषूद्देश्यरूपेण तेषामुपकुर्वन्ति । अतो देवता अपि यागनिर्वर्तकत्वेन तत्कारकत्वेनाङ्गानि । अतः साङ्गो यज्ञो मन्त्रब्राह्मणाभ्यां प्रतीयते ॥ ३२ ॥

ह०—मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे । यज्ञ इति यज्ञसाध्यमपूर्वमभिधीयते । मन्त्रब्राह्मणशब्देन सकलस्य वेदस्य ग्रहणम् । सकलो वेदः करणेति कर्तव्यतानुबन्धस्यानुष्ठेयात्मकस्यापूर्वस्यैव प्रमाणं न भूतार्थस्य रुद्रोदनादेः । तस्य प्रमाणानपेक्षत्वात् । मन्त्रप्रतिपाद्यार्थानां ब्राह्मणविहितानामपि उपसंहारार्थं मन्त्रग्रहणम् । यथा ‘ इयान् प्रादेशसंमितः ’ इति त्रिवृतः पवित्रस्य प्रादेशमात्रत्वम् । ‘ दशतं शकरीर्मम ’ इति मन्त्रवर्णादुभाभ्यां प्रतिग्रहणम् । उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानाम् । इत्युत्सादतोऽवदानम् । ‘ होतृपदना हरिताः ’ इति मन्त्रवर्णाद्धिरितानामेव दर्भाणामुपादानम् । ‘ नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेन ’ इति दक्षिणेनैव हस्तेन पीडनम् । ‘ दशावनिभ्यः ’ इत्युभाभ्यामभिषवः । तथा ‘ विमान एष दिवो मध्य आस्ते ’ इति द्वाभ्यामश्मनिधाने पृश्निरश्मा निधीयते ‘ मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा ’ इति । एवं प्रकारैर्मन्त्रैरर्थवादैश्चानुष्ठेयोऽर्थः प्रतिपादितः । एवंविधा उपादीयन्ते । किञ्च यत्र मन्त्रेण प्रयोगरूपाभिधानं दृश्यते न च त्रिनियोगो दृश्यते तत्र मन्त्र एव प्रमाणम् । अतस्तस्यार्थस्यानुष्ठेयतेति ॥ ३२ ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ ३३ ॥

क०— ननु मन्त्रानुच्चार्य विहितकर्मप्रयोगं कुर्वन्ति । [न] ततोऽर्थ-
मवगच्छन्ति । अतोऽनर्थका मन्त्राः । अनर्थकत्वान्न मान्त्रवर्णिकी
देवता सिध्यतीत्यत आह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । वेद
इति नामधेय वेदनामधेयम् । नामैव नामधेयम् । निःश्रेयसकर-
गाणि कर्माण्यावेदयन्ति वेदाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नाम-
धेयं वेद इति समाख्या । ताभ्या हि मन्त्रब्राह्मणाभ्या निःश्रे-
यसकराण्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि साङ्गानि कर्मा-
ण्यवबुध्यन्ते प्रतीयन्ते । व्युत्पन्नपदार्थानां यथैव ब्राह्मणवाक्य-
गतपदाभिहितवाक्यार्थेभ्यो नानाविधवाक्यार्थबोधः, एवं मन्त्र-
वाक्येषु तेषां मन्त्राभिहितपदार्थेभ्यो बहुप्रकारवाक्यार्थज्ञानम् ।
विहितकर्मानुष्ठानकालेऽवश्यमध्यर्वादयः संस्कारकर्मप्रतिपत्त्याऽ-
नुतिष्ठेरन् । तत्प्रतिपत्तौ स्ववाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रा
इत्यनेकोपायप्रसक्तौ मन्त्रा नियम्यन्ते । पेषणमिव पिष्टरूपे ।
यथा पेषणापादितपिष्टकृतपुरोडाशयागादभ्युदयः, एवं मन्त्रप्र-
काशितकृतकर्मभ्यः । अतोऽर्थवन्तो मन्त्राः । अतोऽभ्यानाम-
न्त्रप्रकाशिताग्निन्द्रादयो होमानां देवता । ये तु मन्त्रानुच्चार्य
प्रयोगं कुर्वन्ति नियुक्तं तत्कर्मप्रकाशरूपकाशितत्वात् पूर्वं
मन्त्रानुच्चार्यानन्तरमनुष्ठानम् । अत एव चैवं वक्ष्यति—
' मन्त्रान्तैः कर्मादीन्त्संनिपातयेत् ' इति । एकेनैव प्रकाशित-
त्वान्न द्वितीयमन्त्रापेक्षेति वक्ष्यति ' एकमन्त्राणि कर्माणि '
इति । मन्त्राणां संस्कारकर्मप्रकाशकत्वादेवोहं वक्ष्यति ' विकृतौ
तु यथार्थमूहः ' इति । तथाहि दर्शपूर्णमासयोः ' अग्रये जुष्ट
निर्वपाभि ' इति अग्निदेवताप्रकाशनसमर्थो मन्त्र आम्नातश्चो-
दितः ' सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ' इति सौर्ययागप्रविष्ट
स्तत्राग्निदेवताभावात्तद्वाच्यग्निपदे निवृत्ते तत्र विद्यमानसूर्यदेव-
तावाच्यनाम्नातमपि सूर्यपदं प्रक्षिप्यते । स एवोहः । अतो
मान्त्रवर्णिकी देवता सिध्यति । यत्तु मन्त्रार्थं नाभिगच्छन्ती-
त्युक्तं तदुक्तोत्तरं पुरुषदोषो न मन्त्रदोष इति । उक्तं चाऽऽचार्यैः
' नैप स्थाणोरपरागो यदेनमन्त्रो न पश्यति ' इति ॥ ३३ ॥

ह०—कैश्चिन्मन्त्राणामेव वेदत्वमाख्यातम् । कैश्चित्कल्पसूत्राणामपि ।
उभयनिरासार्थोऽयमारम्भः । सकलस्य वेदराशेः पारायणा
दिषु उपसग्रहणं प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ३४ ॥

क०—तत्र मन्त्रब्राह्मणयोर्विवेकाया ऽऽह—कर्मचोदना ब्राह्मणानि ।
साङ्गानि कर्माणि चोदयन्ति विदवति यानि यानि वाक्यानि तानि
चोदनाः । तानि ब्राह्मणानि ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ ‘ वायव्यं
श्वेतमालभेत भूतिकामः ’ ‘ व्रीहीनवदन्ति ’ इत्येवमा-
दीनि ॥ ३४ ॥

ह०—कर्म चोद्यते विधीयते याभिस्ता कर्मचोदनाः । ‘ वायव्यं
श्वेतमालभेत ’ इत्यादयः । ता ब्राह्मणानीत्युच्यन्ते ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः ॥ ३५ ॥

निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च ॥ ३६ ॥

क०—यदि कर्मोपदेशानि ब्राह्मणानि, कर्माणि न चोद्यन्ते[यैः]
यथा ‘ वायुर्वे क्षेपिष्ठा ’ इति । ‘ यथाऽतिथये प्रदृताय ’ ‘ यज-
मानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ’ ‘ अग्निर्वा अकामयत ’ ‘ वसवो
वा अकामयन्त ’ ‘ आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् ’ इत्यादि-
भिस्तेषामब्राह्मणत्वं प्राप्नोति । अत इदमुच्यते—ब्राह्मणशेषोऽर्थ-
वादः । ब्राह्मणस्य विधायकस्य शेषोऽङ्गमुपकारकमर्थ-
वादः । ‘ वायुर्वे क्षेपिष्ठा ’ इत्यर्थवादः । ‘ यथाऽतिथये ’
इति निन्दा । ‘ यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ’ इति प्रशंसा ।
‘ अग्निर्वे ’ इति ‘ वसवो वै ’ इति परकृतिः । बहुपुरुषकर्तृकं
पुराकल्प इति केचित् । ‘ आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् ’
इत्येषोऽनिर्दिष्टकर्तृकः पुराकल्प इत्यपरे । चकारो ‘ नान्तरिक्षे
न दिवि ’ इत्येवमादीनां समुच्चयार्थः । ‘ वायव्यं श्वेतमालभेत ।
औषसं जुहोति । एककपालमाहवनीये जुहोति । य एतेन
हविषा यजते । यद्वराहविहत्तं संभारो भवति ’ इत्येते विध्युद्दे-
शप्रकारा कर्माण्युभयानि (कर्माण्यन्यानि) वाऽर्थवादादिपदैः
स्तूयमानानि तैः सह विदवति न तैर्विना । ततो विध्युद्देशाना

स्तुतिपदानां चैकवाक्यभावः । अतो विधायकवाक्यब्राह्मण-
वाक्यानामर्थवादादयं शेषा अङ्गान्यवयवाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ह०—वेदस्यैव कश्चिद्भागोऽर्थवादो नाम विधीयमानस्य स्तुत्या
प्रतिषिध्यमानस्य निन्दया च विधायकस्य ब्राह्मणस्य शेषभूत-
त्वाद्ब्राह्मण एवान्तर्भूत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

‘ तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिणमश्रुजं हि
यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति ’ इति निन्दा ।
प्रशंसा—‘ आग्नेयी वा एषा यदजा ’ । परकृति—‘ इन्द्रो
वृत्रमहन् ’ इति । पुराकल्पः—‘ इदं वा अग्ने नैव किंचनाऽऽ-
सीत् ’ इति पुरावृत्तमात्रकथनम् । ‘ बवरः प्रावाहणिरकामयत् ’
इति वा परकृतेरुदाहरणम् । एवंविधा अर्थवादा ब्राह्मणशेषत्वे-
नोक्ता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतोऽन्ये मन्त्राः ॥ ३७ ॥

क०—अतः सार्थवादेभ्यो विधायकेभ्योऽन्ये वाक्यशेषा अनुष्ठेया-
र्थप्रकाशकार्थे ‘ उभा वाभिन्द्राग्नी ’ ‘ उरु प्रथस्व ’ इति ऋग्यजु-
रात्मका आमनातास्त एव मन्त्राः ॥ ३७ ॥

ह०—उक्तलक्षणादन्ये मन्त्रां विज्ञेया इषे त्वेत्येवमादयः ॥ ३७ ॥

अनाम्नातास्त्वमन्त्रा यथा प्रवरो-

हनामधेयग्रहणानीति ॥ ३८ ॥

क०—प्रवरादीनां वाक्यैकदेशत्वेनानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वेन च मन्त्रत्वं
प्राप्तं पर्युदस्यति । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति ऋग्यजुः-
सामसु मन्त्रशब्दप्रयोगात्, स्वाध्यायपाठसाम्नातानामृग्यजुः-
सामप्रसिद्धेः, अतस्तत्राऽऽम्नाता एव मन्त्राः । अनाम्नातास्त्व-
मन्त्राः । अनाम्नातास्ते के-यथेति । तेषां विविच्य प्रतिपादना-
याऽऽह-प्रवरोहेत्यादि । प्रवरः-भार्गवच्यावनाभवानौर्वजामद-
ग्नयेति । ऊहः-सूर्याय जुष्टं निर्वपामित्यादि । नामधेयग्रहणम्-
गृह्यत इति ग्रहणम् । द्विविधं नामधेयं ग्राह्यं गार्ह्यं नक्षत्रना-
मधेयं च । पुत्रस्य नाम दधातीत्यादिना कृतं ग्राह्यं गार्ह्यं

तत्र भवति । नक्षत्रनाम च—आशास्तेऽयं यजमानो रौहिणः ।
इतिक्रणादेतावतामेवामन्त्रत्वम् । न त्वेते समानविक्रणादयः ।
यजमान इत्यादीनां तु इति ऋक्त्वं योन्यामुत्पन्नं सामोत्तरयो-
र्गीयमानं मन्त्र एव । यत्तु यजुर्वेदाश्रयमेषामुपाशुत्वादि न
तस्यानुत्पत्तिः ॥ ३८ ॥

ह०—अनाम्नाता वेदेऽपाठिताः । ते मन्त्रा न भवन्ति । यथेत्युदाहर-
णनिर्देशः । प्रवरः—आर्षेयवरणमाङ्गिरसायास्येत्येवमादि । ऊहः—
सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्यादि । नामधेयग्रहणम्—आशास्तेऽयं
यजमानो देवदत्त इति । अमन्त्रत्वाच्चैषामन्यथाकरणे मन्त्रभ्रेष
प्रायश्चित्ते न स्त । यस्तु वेदाश्रय उपाशुत्वादिस्तस्यानिवृत्तिः
॥ ३८ ॥

रथशब्दो दुन्दुभिश्च ॥ ३९ ॥

क०—चशब्देनामन्त्रत्वमनुकृष्यते । ‘ रथशब्देन महेन्द्रस्य स्तोत्र-
मुपाकरोति ’ इति रथदुन्दुभिश्चद्वयोरमन्त्रत्वम् । भिन्नसूत्रकरणं
पूर्वेषां मन्त्रैकदेशत्वान्मन्त्रस्वरः, रथादिशब्दस्यामन्त्रत्वाद्यथाप्रा-
प्तस्वरः ॥ ३९ ॥

ह०—‘ रथशब्देन महेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ’ । दुन्दुभिश्चद्वयेन
महेन्द्रस्य स्तोत्रमिति । तौ च मन्त्रौ न भवत इत्यर्थः । मन्त्र-
त्वप्रसङ्गाभावेऽपि मन्त्रस्य स्थानापत्त्या मन्त्रधर्मप्राप्त्याशङ्कानि-
रासायायमारम्भः । अनयोः प्रवरादिवदुपाशुत्वादिधर्मो न
भवतीति ख्यापनार्थं पृथगुपदेशः ॥ ३९ ॥

स्वाध्यायेऽनध्यायो मन्त्राणां न

कर्मण्यर्थान्तरत्वात् ॥ ४० ॥

क०—स्वाध्यायो ग्रहणार्थमध्ययनं प्रसिद्धम् । न कर्मणि कर्म
प्रयोगे । अर्थान्तरत्वात् । तत्र शिष्यस्य ग्रहणधारणं प्रयोजनम् ।
इह त्वभिधेयार्थप्रकाश [क] त्वम् । अतः कर्मणि नानध्यय
नमसङ्गः । अर्थान्तरत्वादेवान्येऽप्यध्ययनधर्माः प्रणवाद्यो
न स्युः ॥ ४० ॥

ह०—वेदस्य ग्रहणार्थं गृहीतस्य च धारणार्थं च यदुच्चारणं तत्स्वा-
ध्याय इत्युच्यते । अनध्यायोऽध्ययननिषेधः स्वाध्याय एव
भवति न कर्माणि । अर्थः प्रयोजनम् । अर्थादन्यदर्थान्तरम् ।
तस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । (“ विद्या प्रत्यनध्यायः श्रूयते न
कर्मयोगे मन्त्राणाम् ” इति श्रोत्रियसंस्काराध्ययनाव्याप [न]-
विधेः । कर्मसु प्रतिषेधोऽर्थान्तरम् ।) तस्मात् प्रयोजनान्तरत्वा-
दित्यर्थः । स्वाध्यायस्य वेदग्रहणं तद्धारणं वा प्रयोजनम्, कर्म
मन्त्राणां क्रत्वर्थनिर्वृत्तिः । हेतुवचनं कर्मण्यपि प्रयोजनानन्य-
त्वेऽध्ययनप्रतिषेधार्थम् । यत्तु धर्मशास्त्रे वचनं तदमावास्यायाम-
ध्ययनविप्रतिषेधार्थम् । यद्वा—अमावास्यादिषु मन्त्राणाम् [न]
ध्ययनप्रतिषेधः श्रुतिबलीयस्त्वेनैव सिद्धः स्मार्तत्वादनध्ययन
विधेः । अत इदं कूष्माण्डहोमादीनामविहितकालानां मन्त्रेष्वन-
ध्ययनप्रतिषेधार्थम् । यद्वा—“ षण्णु ह वा एतच्छ्रमशानम् । यच्छूद्रः ।
तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्वेतव्यं कदाचन ” इति शास्त्रानध्ययनस्य
श्रौतेषु कर्मसु निषेधार्थमिदमारब्धम् ॥ ४० ॥

एकमन्त्राणि कर्माणि ॥ ४१ ॥

क०—संस्कारस्यैकस्य कर्मणः प्रकाशनार्थमेक एव मन्त्रो
भवेत् ॥ ४१ ॥

ह०—एकस्य कर्मण एको मन्त्र इत्यौत्सर्गिको विधिः । “ या जाता
ओषधयः ” इति चतुर्दशभिरोपवीर्वपतीत्युदाहरणम् । तत्रैकेन
मन्त्रेणैकस्या ओषधेर्वापः । तथा “ देवाञ्जनमगन्यज्ञ ” इति सप्त
मन्त्राः षण्णामाहुतीनां प्रगीताः । तत्रान्त्यो विकल्पार्थः ॥ ४१ ॥

अपि संख्यायुक्तचेष्टापृथक्त्वनिर्वर्तीनि ॥ ४२ ॥

क०—अपिशब्देनैकमन्त्रत्वमनुकुर्यते । संख्यायुक्तानि त्रिः प्रोक्ष-
तीत्यादीनि । चेष्टायाः पृथक्त्वं चेष्टापृथक्त्वम् । चेष्टा—आवृत्ति ।
निर्वर्त्यन्त इति निर्वर्तीनि । क्रियावृत्त्या परिस[मा]प्यानि ।
यथाऽवहननं मुसलोद्यमननिपतनैर्निर्वर्त्यते । एव चेदनपेक्षमा-
णानि एषामेक एव मन्त्रः ॥ ४२ ॥

ह०—एकमन्त्राणीत्यनुवर्तते । संख्यायुक्तानि । चेष्टाया भेदश्चेष्टा-
पृथक्त्वम् । तेन निर्वर्तन्त इति चेष्टापृथक्त्वनिर्वर्तानि । संख्या-
युक्तानि च चेष्टापृथक्त्वनिर्वर्तानि च । संख्यायुक्तानाम् “ त्रिः
प्रोक्षणम् ” उदाहरणम् । तथा “ द्विरवद्यति ” इति । चेष्टापृ-
थक्त्वनिर्वर्तिनामवघातः । मुसलस्योद्यमननिपतनेर्वहुभिः कर्मा-
ङ्गभूतो निर्वर्त्यत इति । एतान्येकमन्त्राणि सकृदुच्चरितमन्त्रा-
णीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कण्डूयनस्वप्ननदीतरणाववर्षणामेध्यप्रति-
मन्त्रणेषु च तद्वत्कालाव्ययेतेषु ॥ ४३ ॥

क०—कण्डूयनानीनां संख्यायुक्तवदेकमन्त्रत्वम् । एकस्मिन्
काले प्रयङ्गकण्डूयने ‘ विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिम् ’ इति न
प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः । कालव्यवाये कालव्यवधाने त्वावृत्तिरेव ।
‘ अग्ने त्व* सुजागृहि । विश्वे देवा अभि मामावव्रन् ’ इति
स्वप्नावबोधमन्त्रौ चैकस्यां रात्र्यामनेकस्वप्नावबोधे नैवाऽऽवर्तते ।
अहर्च्यवाये त्वावृत्तिरेव । एकस्यां रात्र्यामनेकस्मिन् अपि स्रोतसि,
‘ देवीरापः ’ इति नाऽऽवर्तते । नद्यन्तरे त्वावृत्तिः । एकस्मिन्
काले प्रतिबिन्दु न ‘ उन्दीतीः ’ इति मन्त्रावृत्तिः । कालान्तरे
त्वावर्तते । एकस्मिन् देशेऽनेकामेध्यदर्शने ‘ अबद्धं मनः ’ इति
नाऽऽवर्तते । देशान्तरे त्वावर्तते । अमेध्यं दृष्ट्वा जपतीति चोदना
चातुःस्वर्यार्था । कालः प्रदर्शनार्थः ॥ ४३ ॥

ह०—“ विषाणे विष्यैतम् ” इति कृष्णविषाणयाऽङ्गानां कण्डूय-
नम् । तत्र कण्डूषु बह्वीषु युगपदुपस्थितासु न प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः ।
स्वप्नः । “ अग्ने त्व* सुजागृहीति स्वप्स्यन् ” इति । तत्रानेन
मन्त्रेणाऽऽहवनीयमभिमन्त्र्य प्रसुप्तस्य स्वापमध्ये प्रबुद्धस्य पुनः
स्वापे न मन्त्रावृत्तिः । नद्यास्तरणं नदीतरणम् “ देवीराप
इत्यवगाहते ” इति “ तीर्वोत्तरां जपेत् ” इति च नदीतरणो-
दाहणम् । तत्र बहुस्रोतस्कायामपि नद्या सकृदेव मन्त्रः । न
प्रतिस्रोतो मन्त्रावृत्तिः । अबवर्षणमभिवर्षणम् “ उन्दीतीर्बलं
धत्त ” इत्यववृष्ट इति । बहुष्वपि वर्षाबिन्दुषु युगपत्पतितेषु सकृ-
११

देव मन्त्रः । म प्रतिबिन्दु मन्त्रभेदः । अमेध्यमशुचि, श्वपुरी-
षादि । तस्य प्रतिमन्त्रणम् “ अवद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा
जपति ” इति विहितमनेनैव वाक्येन जपतिचोदना, चातुःस्व
र्यार्था व्याख्येया बहुष्वमःयेषु युगपद्दृष्टेषु सकृदेवाभिमन्त्रणम् ।
व्यवायो विच्छेदः । न व्यवेतानि कालेनाविच्छिन्नानि काला-
व्यवेतानि । कालेनाविच्छिन्नेषु युगपत्कालीनेष्वित्यर्थः । काल-
भेदेन तेषु मन्त्रा आवर्तन्ते ॥ ४३ ॥

प्रयाणे त्वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४४ ॥

क०—प्रयाणे प्रयोजनोद्देशेन गमने यावद्भिर्दिनैः प्रयोजनस्य
निवृत्तिः परिसमाप्तिः । प्रक्रमप्रभृत्या प्रयोजननिवृत्तेरेकं प्रयाणम् ।
एकस्मिन्नेको मन्त्रो ‘ भद्रादभिश्च्रेयः ’ इति । प्रयोजनभेदे त्वाव-
र्तते । तुशब्दाद्भोजनशयना [दि] भेदेऽपि न प्रयाणभेदः ॥४४॥

इ०—अर्थनिवृत्ति [त्ति] रिति वा पाठः । अर्थनिवृत्तिः प्रयोजननि-
वृत्तिः । ‘ भद्रादभिश्च्रेय ’ इत्येतदुदाहरणम् । तत्राऽऽ देवयजन
प्राप्तेः सकृदेव प्रयाणमन्त्रः ॥ ४४ ॥

असंनिपातिकर्मसु च तद्वत् ॥ ४५ ॥

क०—येषां कर्मणामिदंतया फलं दृश्यते तानि संनिपातीनि, स्तर-
णाच्छादनादीनि । यानि न तादृशानि तान्यसंनिपातीनि, अभि-
मन्त्रणोपस्थानावेक्षणार्दानि । तेष्वसंनिपातिकर्मसु च तद्वत् । यथा
कण्डूयनादिष्वेकमन्त्रत्वं तथा ‘ अपां क्षयाः ’ इति ग्राह्यामभिमन्त्र-
णमेकेन सर्वेषां, न प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिः । अग्नान्यजमान उपतिष्ठते
‘ कल्पेतां द्यावापृथिवी ’ ‘ येऽग्नयः समनसः ’ इति । तत्र सकृ-
न्मन्त्रप्रयोगः, न प्रत्यग्न्यावर्तते ॥ ४५ ॥

इ०—यानि कर्माणि द्रव्याश्रयाणि द्रव्ये प्रत्यक्षं विकाराञ्जनयन्ति
तानि संनिपातीनि, अवघातः पेषणं श्रपणामिति । यैस्तु द्र-
[व्ये] प्रत्यक्षो विकारो नोत्पद्यते तान्यसंनिपातीनि; अभिम-
न्त्रणानुमन्त्रणजपोपस्थानावेक्षणानि । तेष्वपि संख्यावत्सु
सकृन्मन्त्र इत्यर्थः ! “ अपा क्षयाः ” इति ग्राह्यामनुमन्त्र-

णमुदाहरणम् । तत्र सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वेषां ग्रावणामनुमन्त्र-
णम् । असन्निपातिनामपि मन्त्रलिङ्गविरोधे मन्त्रा आवर्तन्ते ।
यथा “ सूर्यज्योतिर्विभाहि ” इति पुरोडाशाभिमन्त्रणम् ॥ ४५ ॥

हविष्कृदाधिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽ-
वृत्तिर्भिन्नकालेषु ॥ ४६ ॥

क०—एकस्मिन्नपि प्रयोगे भिन्नकालेष्ववहननादिषु हविष्कृदादयो
मन्त्रा आवर्तन्ते सवनीयेषु लाजार्थं पुनर्हविष्कृदाह्वानमन्त्रा आव-
र्तन्ते । तथाऽऽग्रयण एकौलूखलपक्षे कालभेदात् । अधिगुः
‘दैव्याः शमितारः’ इति वाजपेये सारस्वतान्तानां कृतोऽपि
सारस्वतप्रभृतीनामावर्तते । ‘अग्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाक-
पालम्’ ‘सौर्यं चरुमग्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इति
अग्रये भ्राजस्वते हविर्द्वयं विहितम् । तस्य याज्यानुवाक्यायुगलं
सूर्ययागव्यवहितत्वादावर्तते । पुरोनुवाक्याग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।
स कृत्स्नो याग आवर्तते । मनोताऽप्यधिगुवद्वाजपेय आवर्तते ।
इतरेषां कालभेदेऽपि तन्त्रत्वमेव । वैश्वदेवे हविष्कृत्तन्त्रत्वम् ।
सांनार्ये च स्विष्टकृति याज्याऽनुवाक्या च तन्त्रेण प्रयुज्यते ।
अधिगुर्मनोता चैकादशिन्याम् ॥ ४६ ॥

ह०—हविष्कृदिति “हविष्कृदेहि” इत्यवहननमन्त्रोऽभिधीयते,
अनेन हविः क्रियत इति । अधिगुरिति ‘दैव्याः शमितारः’
इति । पूर्वं याज्यायाः संप्रैषादनन्तरं योच्यते सा पुरोनुवाक्या ।
मनोता, “त्व५ ह्यग्रे” इत्यनुवाकः । हविष्कृत्त्वाधिगुश्च पुरोनुवाक्या
च मनोता च हविष्कृदधिगुपुरोनुवाक्यामनोतमिति द्वंद्वैकवद्-
भावः । हविष्कृतः पशुतन्त्रवर्तिनः सवनीया उदाहरणम् । तेषु
कालभेदाद्धविष्कृदावर्तते । तथा नानाबीजेषूलूखलमुसलयोस्तन्त्र-
पक्षे कालभेदादावर्तते । हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तभे-
कैकस्य हविषस्तदादि क्रियत इति । अधिगुर्वाजपेये सारस्वता-
न्तानामेव सवनीयकालालम्भपक्षे सारस्वतप्रभृतीनां ब्रह्मसा-
मोपाकरणानन्तरालम्भपक्षे । कालभेदादावर्तते । पुरोनुवाक्या-
ग्रहणेनावदनादिप्रक्षेपान्तो यागप्रचारो लक्ष्यते । तस्य “अग्रये

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् ” इत्युदाहरणम् । तत्र सौर्यव्यक-
थानादाग्रेययोः संप्रतिपन्नयोरप्यवदानादिपुरोनुवाक्यासहितो
यागप्रचार आवर्तत इत्यर्थः । मनोतायाश्च वाजपेये सारस्वता-
न्तानां सारस्वतप्रभृतीनां च कालभेदेन इविष्पचारपक्ष आवर्तते ।
हेत्वर्थोऽयं सप्तमीनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम् ॥ ४७ ॥

क०—एकमन्त्राणीत्यस्यापवादः । वचनादेकं कर्मानेकमन्त्रं भवति ।
उत्क्रामोदकृमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति । चतुर्भिरभ्रिमादत्त
इति । अत्र वचनं नास्ति लिङ्गक्रमप्राप्ताश्चानेके मन्त्रास्तत्र-
मन्त्रविकल्पः ॥ ४७ ॥

इ०—वचनम् “चतुर्भिरभ्रिमादत्ते” इति । तत्र बहुभिर्मन्त्रैरेक-
मादानं क्रियत इति ॥ ४७ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

मन्त्रान्तैः कर्मादीन्संनिपातयेत् ॥ १ ॥

क०—मन्त्रप्रकाशितानुष्ठितस्य कर्मणो निःश्रेयसकरत्वान्मन्त्रोच्चार-
णेन भवितव्यम् । अनन्तरं कर्मष्णामन्तो न । मन्त्रान्तकर्माद्योः
संनिपातः संगमो नैरन्तर्यं स्यात् ॥ १ ॥

इ०—मन्त्राणामन्ता मन्त्रान्ताः । कर्मणामाद्यः कर्माद्यः । संनि-
पातः संगमः । यत्र स्वाहाकारो वषट्कारो वा मन्त्रस्यान्ते प्रयु-
ज्यते तत्र ताभ्यामेव कर्मादिसंनिपातः ॥ १ ॥

आधारे धारायां चाऽऽदिसंयोगः ॥ २ ॥

क०—आधारमन्त्राद्योः संयोगः सहभावः । धारामन्त्राद्योश्च ।
आधार इति होमनाम । तस्मादाज्यं द्रव्यम् । “समारभ्य”
इतिमन्त्रप्रकाशित इन्द्रो देवता । तत्रेन्द्रमुद्दिश्याऽऽहुतिमात्रमाज्यं
प्रदेयम् । तत्राऽऽदिसंयोग उक्तो नान्तसंयोगः । एवं होमसिद्धि-

र्भवति । मन्त्रोच्चारणसमकाले [योऽ] न्यक्ष [णः] [स
त] स्य होमस्येतिकर्तव्यता । वसोर्धाराशब्दश्चानेकेषां मन्त्राणां
होमानां नामधेयम् । तेषां च घृतं द्रव्यम् । “ वाजश्च मे प्रसवश्च
मे ” इत्यादिमन्त्रप्रकाशिता वाजप्रसवाद्या देवताः । तत्र नैस्त-
र्येण मन्त्रा उच्चार्याः । अविच्छेदेन च धारा प्रस्नावयितव्या ।
तत्र प्रकाशितदेवतायै द्रव्यं यावदुत्तरोत्तरमन्त्रपरिसमाप्ति
तत्तन्मन्त्रान्ते तत्तन्मन्त्रप्रकाशितदेवताया आहुतिमात्रं घृतं देयम् ।
आधारवदादिमन्त्रोच्चारणकाले यद्घृतधाराकरणं तद्धारार-
णान्तस्थेतिकर्तव्यता ॥ २ ॥

ह०—आधारः स्रुच्यादिः । धारा वसोर्धारादिः । आधारे धारायां
च संततश्रुतिर्दृश्यते । तत्र कर्मादेर्मन्त्रादेश्च सयोगो भवति । संत-
तश्रुतिमूलत्वादादिसंयोगस्य ॥ २ ॥

आदिप्रदिष्टा मन्त्राः ॥ ३ ॥

क०—इह शास्त्रे मन्त्रादिनोपदिष्टेन कृत्स्नोऽयं मन्त्र उपदिष्टो वेदि-
तव्यः ॥ ३ ॥

ह०—आदिः प्रदिष्टो येषां त आदिप्रदिष्टाः । इह सूत्रे ‘ प्रेयमगात् ’
इत्यादयो मन्त्रा आदिमात्रनिर्देशा न कृत्स्नपठिताः । यद्वा वेद-
विषयेयं परिभाषा वेदवदेव सूत्रेष्वपि द्रष्टव्या । पारश्वद्रगतानां
मन्त्राणां कृत्स्नपाठो वाक्यावसाननिवृत्त्यर्थः । तथाऽप्यादिप्रदेशो
वाक्यावसानमेव, ‘ लोकोऽसि स्वर्गोऽसि ’ इत्यनुवाकेन प्रति-
मन्त्रमिति । ‘ यदस्य पारे रजसः ’ इति पाशुकप्रायश्चित्ते
वाक्यावसानेनैव कर्तव्यम् । न चाग्निकाण्डगतस्यायं विनियोगः,
प्रकारान्तरगतत्वात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यावसानं विद्यात् ॥ ४ ॥

क०—उत्तरस्य मन्त्रस्याऽऽदिना निर्दिश्यमानेन पूर्वस्य मन्त्रस्या-
वसानमन्तं जानीयात् । “ प्रेयमगात् ” इति मन्त्रो यावत् “ देवानां
परिषूतमसि ” इति, अयं मन्त्रो यावत् “ देववर्हिः ” इति ॥ ४ ॥

ह०—आदिमात्रपठिता इह मन्त्रा इत्युक्तम् । कस्तेषामन्त इत्याह—
‘ उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यावसानं विद्यात् ’ । प्रकरणान्तरविनि-

योगात्पूर्वस्यान्त इति ज्ञानम् । यथा 'महीनां पयोऽसि' इति 'दुग्धम्' इत्यन्तेन पृषदाज्यस्य ग्रहणम्; 'यावती ध्रुवा-पृथिवी' इति दधिधर्मे विनियोगात् । 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीष-मासि' इत्यन्तेन संभारनिवपनम्, 'अग्नेर्हेतत्पुरीषम् । यत्संभारा' इत्यर्थवाददर्शनात् । 'दिवो वा विष्णो' इति 'उत सव्यात्' इत्यन्तो मन्त्रः, ['आशीर्षदयर्चा'] इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

होत्रायाजमानेषु समुच्चयः ॥ ५ ॥

क०—अकर्मकरणाः क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रा होत्रा उच्यन्ते । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते' इत्यादय उच्छ्रीयमाणयूपानुवादिनः समु-च्चयीयन्ते । याजमानेषु समुच्चयः । 'वसन्तमृतूनां प्रीणामि' 'एको ममैका तस्य' इति ॥ ५ ॥

ह०—होत्रा होतृकर्तृकाः क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रा अभिधीयन्ते । याजमानास्त्वनेकवेद आम्नाताः । होत्राश्च याजमानाश्च होत्रा-याजमानास्तेषां समुच्चयो वेदितव्यः । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते' इति यूपोच्छ्रयणार्था होत्रा ऋचः । सुब्रह्मण्यानुमन्त्रणं च स्त्रोत्र-शस्त्रानुमन्त्रणं चाऽऽध्वर्यव औद्गात्रे च वेदविहितं यजमानस्य समुच्चयीयते ॥ ५ ॥

विकल्पो याज्यानुवाक्यासु ॥ ६ ॥

क०—ऐन्द्राबार्हस्पत्ये यागे 'इदं वामास्ये हविः' इति याज्यानु-वाक्यायुगलाग्याम्नातानि विकल्प्यन्ते ॥ ६ ॥

ह०—याज्याश्चानुवाक्याश्च याज्यानुवाक्याः, याज्यानुवाक्ययोरपि होत्रत्वात्प्राप्तस्य समुच्चयापवादः । अत. 'इदं वामास्ये' इत्यनु-वाक्यायुगलं याज्यायुगलं चैन्द्राबार्हस्पत्ये चरौ विकल्पितम् ॥ ६ ॥

संख्यासु च तद्वत् ॥ ७ ॥

क०—याज्यानुवाक्यास्विव विकल्पः । यथा ज्योतिष्टोमे 'एक-र्वि-शतिं ददाति षष्टिं ददाति' इत्यत्र संख्यानां विकल्पः । न समु-च्चयः, संख्यान्तरापत्तेः ॥ ७ ॥

ह०—दक्षिणासु वक्ष्यमाणस्य समुच्चयस्यायमपवादः । संख्यासु निर्दिष्टासु दक्षिणाभूतानां द्रव्याणां विकल्प इत्यर्थः । यथा

‘ सप्त एकविंशतिः षष्टिः शतम् ’ ‘ एका देया पद् देया ’
इति च ॥ ७ ॥

क्रयपरिक्रयसंस्कारेषु द्रव्यसमुच्चयः ॥ ८ ॥

क० — क्रये सोमक्रये, ‘ हिरण्येन क्रीणाति ’ इत्यादिना द्रव्याणां
समुच्चयः । परिक्रये नाम ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादाने, ‘ मिथुनौ
गावौ ददाति ’ ‘ वासो ददाति ’ इत्यादीनां समुच्चयो भवति ।
संस्कारो यजमानदीक्षादिः । तत्र ‘ वाससां दीक्षयति ’ ‘ भेख-
लया दीक्षयति ’ इत्यादीनां समुच्चयः ॥ ८ ॥

ह० — क्रमः सोमक्रयस्तत्राजाहिरण्यादीनां समुच्चयः । परिक्रयो
दक्षिणादानम् । तत्र बहूनां द्रव्याणां विनियुक्तानां समुच्चयः ।
यथा त्रैधातवीययाम् ‘ हिरण्यं ददाति ’ इति । संस्कारो दीक्षि-
तसंस्कारः । तत्र दण्डभेखलादीनां समुच्चयः ॥ ८ ॥

रौद्रराक्षसैर्ऋतपैतृकच्छेदनभेदननिरसनात्माभिम-
र्शनानि च कृत्वाऽप उपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

क० — रुद्रप्रधानं कर्म रौद्रम् । रक्षःप्रधानं कर्म राक्षसम् । निर्ऋति
प्रधानं कर्म नैर्ऋतम् । पितृप्रधानं कर्म पैतृकम् । एतानि कर्माणि
च्छेदनादीनि च कृत्वाऽपामालम्भः कर्तव्यः । चकारात् स्मार्त-
मपि केशाद्यालम्भेऽपामुपस्पर्शनम् ॥ ९ ॥

ह० — रुद्रो देवता यस्य तद्रौद्रम् । एवं राक्षसादयः । छेदनं
द्वैधीकरणम् । भेदनं विदारणम् । [आत्माभिमर्शनम्,
आत्मोपकारकं कर्म ।] रुद्रोपकारकं कृत्वोदकस्पर्शनं कार्यम् ।
यथा ‘ यो भूतानामधिपतिः ’ । ‘ रौद्रेणानीकेन ’ इत्यत्र नोप-
स्पर्शनम्, अनीकविशेषणत्वात् । ‘ रक्षसां भागधेयम् ’ इत्य-
त्रोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । ‘ तुषैः फलीकरणैर्देवहविर्यज्ञेभ्यो रक्षाःसि
निरभजंस्तस्मान्महायज्ञः ’ इति बह्वृचश्रवणात् । ‘ वैश्वानरे हवि-
रिदं जुहोमि ’ इत्यत्रोपस्पर्शनम् ; पितृतृप्तिकरत्वान्मन्त्रस्य ।
‘ शुन्धता लोकः पितृपदनः ’ इति पैतृकम् । तथा ‘ पितृणां सद-
नमसि ’ इति । छेदनभेदनयोर्धात्वन्तरोपात्तयोरपि । [तच्च]

न रौद्रार्थम् उपयोक्ष्यमाणत्वात्तत्संस्कारस्य, संस्कारस्वभाव-
त्वाच्च । 'तुषैरेव रक्षासि निरषदयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय'
इति । तथा नैऋतेष्टकोपधाने 'मार्जयित्वोपतिष्ठते मेध्यत्वाय'
इति । न चात्राङ्गिभावो बोध्यते । 'केशानङ्गं वासश्चाऽऽलभ्याप
उपस्पृशेत्' इति । तथा 'नीवी च परिधायाप उपस्पृशेत्' इति ।
तस्मादुपरितनप्रयोगाङ्गमेतदुदकोपस्पर्शनमवधारितम् । अतः सर्व-
रौद्रे सर्वराक्षसे सर्वपिड्ये च निवर्तते । यत्र रौद्रादीनां नैरन्त-
र्येण वा करणं रौद्रपिड्याणां वा करणं तत्रापि न प्रतिरौद्रं न
प्रतिपिड्यं वोदकस्पर्शनम् ; अन्त एव सकृदुपस्पर्शनम् । पिड्य-
बलिहरणोपस्पर्शनमकृत्वैव रौद्रं बलिहरणमुपस्पृशेत् । तथोपनयने
प्रतिदिशं केशवपनं वपनान्त एवोपस्पर्शनम् । निरसने धात्वन्त-
रोपात्तेऽपि भवति । यथा 'वेदिकरणानि तूष्णीं परास्याप उप-
स्पृश्य मन्त्रेणोपस्थानम्' । धर्मशास्त्रविहितस्य केशाङ्गवाससा-
मालम्भ उदकोपस्पर्शनस्योपसंग्रहार्थश्चकारः । यद्वा भरद्वाजोप-
दिष्टखननपरिलेखनयोरुदकस्पर्शनस्य ॥ ९ ॥

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १० ॥

क०—अग्नयः पात्राणि च यस्मिन्विहित्यन्ते स विहारः । उत्तरत
उदकपार्श्वं उपचारोऽध्वर्वादीनां सचारो यस्य स उत्तरतउ-
पचारः कर्तव्यः ॥ १० ॥

ह०—उपचारः क्रिया । उत्तरत उपचारो यस्य सोऽयमुत्तरतउपचारः ।
अनिर्दिष्टदेशाः क्रिया उत्तरतो विहारस्य कार्या इत्यर्थः ।
पिड्यास्तु दक्षिणतो विहारस्य; 'दक्षिणावृद्धि पितृणाम्' इति
वाक्यशेषात् ॥ १० ॥

नाग्नेरपपर्यावर्तेत ॥ ११ ॥

क०—अध्वर्वादिभिमासाद्य नापपर्यावर्तेत नानभिमुखं पर्यावर्तेत;
न तु पृष्ठतः कृत्वा संचरेत् ॥ ११ ॥

ह०—अग्निं पृष्ठतः कृत्वा यत्पर्यावर्तनं तदपपर्यावर्तनमाहुः, अग्नेर-
भिमुखमेव क्रियासु पर्यावर्तेतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

न विहारात् ॥ १२ ॥

क०—अपपर्यावर्तेतेत्यनुवर्तते । महावेद्यामप्रणीतेऽग्नौ तत्स्थानानभिमुखो न संचरेत् ॥ १२ ॥

ह०—विहारादपि नापपर्यावर्तेत । महावेद्यामग्रावप्रणीते विहारं पृष्ठतः कृत्वा पर्यावर्तनप्रतिषेधाद् (या) यमारम्भः ॥ १२ ॥

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि बाह्याः कर्तारः ॥ १३ ॥

क०—यज्ञाङ्गानि ग्रहचमसादीनि अभ्यन्तराणि, बाह्याः कर्तारो यथा स्युस्तथा संचरेत् । पत्नी यजमानश्च ऋत्विग्भ्योऽन्तरे स्याताम् ॥ १३ ॥

ह०—यज्ञाङ्गानि कर्तृव्यतिरिक्तानि सर्वाणि यज्ञाङ्गद्रव्याण्यभिधीयन्ते । पारिशेष्यादेव कर्तृणा बाह्यत्वे सिद्धे, 'बाह्याः कर्तारः' इति पुनर्वचनं यजमानपत्न्योरपि बाह्या ऋत्विज इति ज्ञापनार्थम् । अतः ऋत्विजामपि मुख्याञ्जघन्बो बाह्य इति । उक्तं चाऽऽश्वलायनेन 'उत्तरेण होतारमतिव्रजेदक्षिणेन दण्डं हरेत्' इति ॥ १३ ॥

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमभिपरिहरेत् ॥ १४ ॥

क०—मन्त्रवता मन्त्रेण प्रोक्षितेनाभिसृष्टेन मृष्टेन वा स्रुवादिना नाऽऽत्मानमभिपरिहरेत् । अथवा मन्त्रवता मन्त्रिणा यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमृत्विजं नाभिपरिहरेत् । स्रुवादीनाम् 'अन्तराणि' इत्यवहिर्भावेऽपि सिद्धे, पत्नीयजमानौ मन्त्रोच्चारणान्मन्त्रवन्तौ समवाये तौ न बहिः कुर्यात्, अभ्यन्तरौ स्याताम् ॥ १४ ॥

ह०—मन्त्रेण संस्कृतं मन्त्रवत् । मन्त्रवता तेनाऽऽत्मानं न वेष्टयेदित्यर्थः । 'अन्तराणि यज्ञाङ्गानि' इत्येव सिद्धे वचनं मन्त्रेणासंस्कृताङ्गस्य हस्तस्याऽऽत्मवेष्टनेऽपि न दोष इति ख्यापनार्थम् ॥ १४ ॥

प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा यज्ञोपवीती

प्रदक्षिणं दैवानि कर्माणि करोति ॥ १५ ॥

क०—प्राक्, पुरस्तात्, उदक्, उत्तरतः, अपवर्गः परिसमाप्तिर्येषां
१२

कर्मणां तानि प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि करोति । देवानामिमानी
 दैवानि कर्माणि । दक्षिणस्य बाहोरधस्तात्मव्यबाहोरपरि न्यस्तं
 कार्पासं सूत्रं यस्य स यज्ञोपवीती, अन्वर्त्वादिर्यज्ञोपवीती भूत्वा
 प्रदक्षिणं देवानि कर्माणि प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि करोति, यथा
 परिस्तरणपरिपेचने । येषां प्रागपवर्गोदगपवर्गप्रदक्षिणत्वासंभ्र-
 र्तानि यज्ञोपवीती कुर्यात् ॥ १५ ॥

ह०—अपवर्गः परिसमाप्तिः । प्राक्, अपवर्गो येषां तानि प्रागप-
 र्गाणि । उदक्, अपवर्गो येषां तान्युदगपवर्गाणि । यज्ञार्थ-
 मुपवीतम् ‘ अजिनं वासो वा ’ इति ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।
 देवा देवता येषां तानि दैवानि । यत्कर्म दैवं पित्र्यकर्मणोऽङ्गं
 तत्रापि दैवकर्म इति ख्यापनार्थं, कर्माणीत्यधिकृत्यचनम् । यथा
 साकमेव पित्र्येषु प्रयाजादीनां मासिश्राद्ध आघारादेः ॥ १५ ॥

प्राचीनावीती प्रसव्यं दक्षिणापर्गाणि पित्र्याणि ॥ १६ ॥

क०—सव्यस्य बाहोरधस्ताद्दक्षिणस्य बाहोरपरिष्ठाद् यस्योप-
 वीतं स प्राचीनावीती । दक्षिणोऽपवर्गः परिसमाप्तिर्येषां तानि
 कर्माणि दक्षिणापवर्गाणि पितृणामिमानी पित्र्याणि अङ्गानि
 प्रधानानि च । तानि यजमानादिः प्राचीनावीती भूत्वा, पित्र्याणि
 प्रसव्यं दक्षिणतोपवर्गाणि कुर्यात् ॥

केचिद्दर्शपूर्णमासाङ्गपित्र्येषु यज्ञोपवीतित्वमिच्छन्ति ।
 ‘ उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ’ इति साङ्गयोरविशेष-
 विधानात् ॥

अपरे तु नेच्छन्ति, विशेषेण ‘ पित्र्याणि ’ इत्युद्दिश्य सूत्र-
 कारेण प्राचीनावीतित्वविधानात् ॥ १६ ॥

ह०—प्राचीनावीतं प्राचीनावीतम् । तदपि ‘ एतदेव त्रिपरीतं प्राची-
 नावीतम् ’ इति ब्राह्मणे व्याख्यातम् । तथा दक्षिणोऽपवर्गो
 येषां तानि दक्षिणापवर्गाणि । यत्कर्म पित्र्यं देवग्याङ्गभूतं तत्र
 पित्र्यकर्मो विज्ञेयः । स्मृतिसिद्धयज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्भ्रंषमप्ये-
 स्मार्तभ्रंशे समस्ताभिर्व्याहृतिभिरेको होमः । ‘ यत्रविज्ञाता सर्व-

व्यापद्वा ' इति बहुवचश्रुतेः । अभिज्ञाता-ऋग्यजुःसामाविहितत्वे-
नाभिज्ञाताऽप्रत्यक्षश्रुतिमूलेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यानि शुल्बानि समासं गच्छन्ति प्रसव्यं
तान्यावेष्ट्य प्रदक्षिणं रामस्थेत् ॥ १७ ॥

क०—शुल्बानि रज्जवः । येषां विवृत्तये गुणान्तरे गुणाः समस्यन्ते
यथा ' द्विगुणा पशुरशना त्रिगुणा यपरशना ' इति । तानि
प्रसव्यमप्रदक्षिणं गुणानावेष्ट्य कृत्वा प्रदक्षिणं समस्थेत् परि-
वर्तयेत् ॥ १७ ॥

ह०—शुल्बानि रज्जवः । समासं गच्छन्ति ' द्विगुणा त्रिवृद्धिगुणा ' इति ' पश्चिम् ' इति च; तानि पूर्वमप्रदाक्षिणमावेष्ट्य प्रदक्षिणं स्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

अथ यानि न समस्यन्ते प्रदक्षिणं तानि ॥ १८ ॥

क०—यान्येकगुणशुल्बानि तानि प्रदक्षिणमेवाऽऽवेष्टयेदावर्तयेत् ॥ १८ ॥

ह०—बहिं सनहनमिन्मसनहनं चोदाहरणम् ॥ १८ ॥

अमावास्यायाममावास्यया यजेत ॥ १९ ॥

क०—अमावास्यायामिति सप्तमीनिर्देशः कालवचनः यस्मिन्काले
वर्तते । अमाशब्दः सहार्थः । यस्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसोः सह
वासः स कालोऽमावास्या । अमावास्ययेति तृतीयानिर्देशः कर्म-
वचनः; यथा ' आग्नेयोऽष्टारूपालः ' ' ऐन्द्राग्र एकादशकपालः ' इत्येवमादीनि दर्शितानीति; कर्मभिरमावास्याया काले यजेत ।
अमावास्ययेति तृतीयानिर्देशात्करणभूतयागः साङ्गोऽमावास्याया
काले विधीयत ॥ १९ ॥

ह०—सूर्याचन्द्रमसोः सह वासो यस्मिन्काले भवति स कालोऽमा-
वास्या । तस्याममावास्ययाऽऽग्नेयादिप्रधानसमुदायेन यजेत ।
क्षणमात्रवादस्य कालस्य तावति काले साङ्गस्य प्रधानस्य प्रयो-
क्तमशक्यत्वाच्च यऽयं क्षणः प्रयोगमध्ये भवति तथाऽमावास्यया
यजेतेत्यस्योपदेशस्यार्थो वर्णनीयः । यथा चन्द्रयोगो मध्यवर्ति-
कालो भवति, प्रधानं च तत्संनिक्छं तयोपवारां वदिष्यति ॥ १९ ॥

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या ॥ २० ॥

क०—पौर्णमास्यामिति सप्तम्या कालनिर्देशः । यस्मिन्काले चन्द्रादित्ययोः परो विप्रकर्षस्तस्मिश्चन्द्रमाः पूर्यते स कालः पौर्णमासी । पौर्णमास्येति तृतीयानिर्देशः । ‘ आग्नेयोऽष्टाकपालेन्द्राश्च एकादशकपालः ’ इत्येवमादिभिर्निर्दिष्टानि पौर्णमासीनामकानि । अत्रापि तृतीयानिर्देशात्तया पौर्णमास्या करणभूतया साङ्गया पौर्णमास्या काले यजेत ॥ २० ॥

इ०—॥ २० ॥

यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेतां पौर्णमासीमुपवसेत् ॥ २१ ॥

क०—कलाभिः पूर्यमाणो यस्मिन्क्षणे चन्द्रमाः स पूर्णमासः । पूर्णः क्षयाभिमुखः । तस्मिश्चन्द्रादित्ययोः परो विप्रकर्षो भवति । स क्षणः पर्यस्यति । पञ्चदश्याः प्रतिपदश्च पूर्णमासयोगात् [पौर्णमासी] तत्क्षणयोगात्पञ्चदशी प्रतिपच्च पौर्णमासी । तदाऽहर्द्वयात्मकपौर्णमास्या ‘ पौर्णमास्या यजेत ’ इति साङ्गया पौर्णमास्यनुष्ठेया विधीयते । तत्राहर्द्वये यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेदुदेति ता पौर्णमासी यागानुष्ठानात्पुरस्तात्पूर्वमुपवसेत् । पूर्वैरनियतकालत्वाद्यस्मिन्नहन्यपराह्णे रात्रौ सध्यायां वा पूर्णश्चन्द्रमाः, चन्द्रादित्ययोः परो विप्रकर्षः स पवेकालः । ता पौर्णमासीमुपवसेत् । रात्रौ चैयम् ॥ २१ ॥

इ०—अहरिति सप्तम्या लुक्, यस्मिन्नहनीत्यर्थः । पुरस्तादित्येतत्पदमस्मिन्मूत्र इदानीमन्यथं न लभते । प्रयोजनाभावात् । उत्सर्पेदिति पदमन्यतमप्यविवाचितमेव । यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः पूर्ण इत्यथ । तामुपवसेत्तस्मिन्नुपवासं कुर्यात् । पौर्णमासीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । तस्योपवासविधेरयं विषयः—यदा मन्थदिनात्पुरस्तात् प्रतिपत्पञ्चदश्याः संविस्तदोपवासः । उत्तरेद्युरिज्या । यदाऽपराह्णे चेत् (यत्रस्यामिज्या पूर्वाह्णे चेत्) पर्यसंधि कर्ममन्ये न स्यात् । षु(प)रस्तान्मन्थदिनाच्चेत् ‘ प्रातर्यजन्मश्विनादिनोत् । न सायमस्ति देवया अजुग्म् ’ इति मन्त्रवर्णेन ‘ पूर्वाह्णे

वै देवानाम् ' इति वाजसनेयश्रुत्या च विरुध्यते । तस्मादुत्तरभा-
पिन्यामुपवास एतेत्यवधारितम् ॥

एवदेव सूत्रं पुरस्तात्पदेनान्वित [मर्था] न्तरेणापि वहनी-
यम् । प्राथम्यवचनोऽयं पुरस्ताच्छब्दः । यदहं पुरस्ताच्चन्द्रमाः
पूर्णां यस्मिन्नहानि सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षस्तस्या पौर्णमा-
स्यामाधानानन्तरं प्रथममुपवसेदित्यर्थः । आधानानन्तरं चोत्तर-
भाविन्यामेव पौर्णमास्यामारम्भः । उपरितनसूत्रे वक्ष्यमाणायां
पौर्णमास्यामारम्भो न लभ्यत इत्यर्थः । एवं ' यदीष्ट्या यदि
पशुना ' इति यथोपदिष्टकालाऽन्धारम्भणीया भवति ॥ २१ ॥

श्व. पूरितेति वा ॥ २२ ॥

क०--श्वःशब्दोऽव्ययम्, आगामिदिनवाची, अपिकरणवृत्तिश्च ।
अन्वायानानन्तरदिने चन्द्रमाः पूरिता चन्द्रमसः पूर्णं भविता ।
श्वः काले पूर्वाह्ने चन्द्रमाः पूरिता चन्द्रादित्ययोः परो विप्रकर्षः
स पर्वसंप्रिरिति । यागानुष्ठानात्पुरस्तात्पूर्वेद्युः पौर्णमासीमुप-
वसेत् । इयमनुमतिः । अपरेद्युः पर्वसंधिर्यथा प्रयोगमध्ये भवति
तथा यजेत ॥ २२ ॥

ह०--श्व. प्रतिपत्पर्वसंप्रिरिति वा पूर्वेष्वरुपवसेत् । उत्तरेद्युरिज्या
भवेत् । अस्योपवासविषयेय विषयः—यस्या पौर्णमास्या पूर्वाह्ने
सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षस्तस्या पूर्वेष्वरुपवसेत् ॥ २२ ॥

खर्विकाः तृतीया वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ २३ ॥

क०--अस्य सूत्रस्याऽऽचार्यग्रन्थः (स्य चायमर्थः) तृतीयां पौर्ण-
मासी खर्विका वाजसनेयिनः पठन्ति । द्वादशरा रात्रि कृत्वा,
द्वादशभागान्शिष्टे यदा विप्रकर्षस्ता खर्विकेत्याहुः । अल्पकाला-
वशिष्टाया रात्र्या यदा पर्वकालः सा खर्विकेत्युच्यते । खर्वश
ब्दोऽल्परात्री । अथवा षोडशेऽह्नि पुरस्तान्मध्यदिनाद्यदि स्यान्
पर्वकालः सा खर्विका । षोडशेऽह्नुपवासः । या तेषां खर्विका,
यस्याश्च पूर्वाह्ने पर्वकालस्तयोः सद्यस्कात्तेति सज्ञा ॥ २३ ॥

ह०--खर्वशब्दोऽल्पवचनः । द्वादशरा रात्रि कृत्वा द्वादशभागा-
वशिष्टे यदा सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षस्ता खर्विकाप्राहुः ।

यद्वा षोडशेऽहनि यदा पुरस्तान्मध्यदिनाद्विपरुर्षः सा खर्विका ।
तरयामुषोष्य श्वोभूते यागः । वाजसनेयिग्रहणं मुख्यफलानुक-
ल्पविवेकार्थम् ॥ २३ ॥

यदर्हर्न दृश्यते तदहरमावास्याम् ॥ २४ ॥

क०—चन्द्रमा, उपरसेत्, इत्यनुवर्तते । यस्मिन्क्षणे चन्द्रादित्ययोः
परः संनिकर्षः सह वासः । अमेति सहत्यवाची (चि) । स
क्षणोऽमावास्या पर्वसंधिः प्रतिपदः पञ्चदश्याश्च । तस्मिन्चन्द्रमा
न दृश्यत । तत्क्षणयोगात् पञ्चदशी प्रतिपञ्चामावास्या ।
तत्रार्हर्द्वये ' अमावास्यायाममावास्यायया यजेत ' इति साङ्गाऽमा-
वास्याऽनुष्ठेया विधीयते । तत्रार्हर्द्वये यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न
दृश्यते चन्द्रादित्ययोः परः संनिकर्षः, स चानियतकालत्वाद्-
पराह्णे रात्रौ संध्याया वा स्यात्ताममावास्यामुपवसेत् । कुहूश्चे-
यम् ॥ २४ ॥

ह०—यस्मिन्नहनि सूर्याचन्द्रमसोः परः संनिकर्षस्तस्मिन्नह्नयमावा-
स्यामुपवसेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्वो न द्रष्टार इति वा ॥ २५ ॥

क०—श्वश्चन्द्रमस न द्रष्टारो नेक्षितारः । चन्द्रादर्शनकालः प्रतिप-
त्पञ्चदशयोः संधिः । स कालः श्वः पूर्वाह्णे भवितेति वा पुरस्ता-
द्यागानुष्ठानात्पूर्वमावास्यामुपवसेत् । तिनीवाली चैषा ॥ २५ ॥

ह०—श्वः संनिकर्ष इति वा पूर्वार्धमुपवसेत् । पौर्णमास्यामुपवासव-
देवानयार्चिषथो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

एकप्रकारेण चोद्यमानानि प्रधा-
नानि समाननिधानानि ॥ २६ ॥

क०—विधीयन्त इति चिदानान्यङ्गानि । एकस्वार्थिकारिणः स्वर्ग-
कामाः पुरुषस्य स्वर्गार्थं यजमानस्य यो व्यासः स प्रक्षेपेण
पुरुषार्थकारित्वात्प्रकरणम् । तद्वत्फलत्वादेवम् । तत्रैकस्मि-
न्नकारणे ' दशपूणेमासाभ्यां स्वर्गमासो यजेत ' इति चोद्यमानानि

विधीयमानानि समानाङ्गानि भवेयुः । अतो दर्शपूर्णमासयोरा-
भेयादीनां सर्वेषामुपदेशानां न परस्पर प्रकृतिविकारभावः ॥२६॥

ह०—प्रकरण फलवदपूर्वं [प्रधानं समानविधानम्] । विधीयन्त
इति विधानान्यङ्गानि । एकस्मिन्प्रकरणे चोद्यमानानि [आग्ने-
यादीनि] प्रधानानि समानाङ्गानि । तेषामन्योन्यं प्रकृतिविकृ-
तिभावो नास्तीत्यर्थः । यद्वा—प्रधानान्येव समानविधानानि, न
वैमृधः । वैमृधो विकृतिरेवेति व्याख्यायते ॥ २६ ॥

प्रकरणेन विधयो बध्यन्ते ॥ २७ ॥

क०—विधीयन्त इति विधयोऽङ्गानि । तानि प्रकृतेन प्रधानेन बध्य-
न्तेऽवरुच्यन्ते । पुरुषार्थनिर्वर्तकत्वेन प्रमाणान्तरास्पृष्टापूर्वसाधनं
करणम् । करणं विधीयमानं करणमित्युपकारकमपेक्षते । अङ्गा-
न्यपि निरधिकारवाक्यविहितत्वेन प्रयोजनापेक्षाणि सन्ति,
श्रुत्यादिभिः फलवत्प्रधानतादर्थ्यं प्रतिपाद्यमानानि, तदपेक्षितो-
पकारजनकत्वेन प्रधानेन प्रकृतनावरुच्यन्ते ॥ २७ ॥

ह०—प्रकरणं फलवदपूर्वमेव । तेन संनिहिता धर्मा बध्यन्ते । यस्य
फलवत्कर्मणः सकाक्षे ये धर्मा आम्नातास्ते तदर्था एव सर्व
इत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासयोर्विहिता धर्मास्तदर्था एव; नाग्नि
होत्रसौर्याद्यर्थाः ॥ २७ ॥

अनिर्देशात्साधारणानि ॥ २८ ॥

क०—श्रुत्यादिभिर्येषामविशेषनिर्देशो विशेषसंबन्धो नास्ति यथा
प्रयाजादयस्तानि साधारणानि ॥ २८ ॥

ह०—अनिर्देशो विशेषाश्रुतिः । अन्यस्य कारणस्याभावे सर्वेषां
प्रधानानां संनिहितान्यङ्गानि साधारणानि भवन्ति । पर्यग्निक्र-
रणादग्नः प्रयाजादयश्चोदाहरणम् । यद्वा—अङ्गानां प्रधानानां
साधारणान्यङ्गानि । आज्यधर्मा वेदिधर्माश्चोदाहरणम् ।
अतस्तेऽङ्गानां प्रधानहविषां च साधारणा भवेयुः । तस्मा-
दनूयाजकाल आज्ये दुष्टे पुनराज्यसंस्काराः क्रियन्ते ॥ २८ ॥

निर्देशाद्व्यवतिष्ठन्ते ॥ २९ ॥

क०—येषां श्रुत्यादिभिर्विशेषनिर्देशस्तानि यथोपदेशं व्यवतिष्ठन्ते व्यवस्थितानि भवन्ति । यथा ' अरुणया ' इति क्रमे, लिङ्गेन ' स्योन ते ' इति सदनकरणे, वाक्येन ' अवीवृतेताम् ' इत्य-
ग्नीषोमीये, प्रकरणेन प्राजापत्ये, स्थानेन ' दक्षिणरसि ' इत्यु-
पाशुयाजे, समाख्ययाऽध्वर्युः ॥ २९ ॥

ह०—निर्देशो विशेषवचनम् । विशेषवचनात् प्रधानविशेष एव धर्मा व्यवतिष्ठन्ते । ' पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति । सुवेण पुरोडाशमनक्ति ' इति चोदाहरणम् ॥ २९ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल
उपांशुयाजश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि ॥ ३० ॥

क०—यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपाल इति द्रव्यपरो निर्देशस्तथाऽप्याग्नेय इति देवतातद्धितत्वाद्दष्टाकपाल आग्नेयः कर्तव्यः । तस्याऽऽग्ने-
यत्व यागमन्तरेण न सिद्ध्यतीति ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति याग एवोपदिष्टः । उपाशुयाज इतियागनाम्ना याग एवोपदिष्टः ।
' अग्नीषोमीय एकादशकपालः ' इत्यादिरपि याग एवोपदिष्टः ।
एतानि त्रीणि यजनानि पौर्णमास्या काले प्रयोगे प्रय-
नानि ॥ ३० ॥

ह०—अग्निर्षस्य देवता सोऽयमाग्नेयः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टाकपालः । अग्नीषोमीयोऽपि तद्वत् । आग्नेयाग्नीषो-
मीयशब्दाभ्यां तत्साध्यो याग उपलक्ष्यते । एते त्रयो यागाः पौर्णमास्या प्रधानानीत्यर्थः । उपाशुयाजस्य व्युत्क्रमेण पाठोऽ-
ग्नीषोमीयाभावेऽप्यसोमयाजिन उपांशुयाजो न निवर्तत इति ख्यापनार्थः ॥ ३० ॥

तदङ्गमितरे होमाः ॥ ३१ ॥

क०—तेषां प्रधानानामङ्गान्युपकारकाणि शेषभूतानीतरे होमा आरा-
दुपकारकाः । न विश्वजिह्वत्फलं कल्प्यम् । नापि रात्रिवदर्थ-
वादस्थं फलम् । ' अग्निं गृहपतिं यजति प्रतिष्ठित्यै ' इत्येवमादीनां प्रधानोपकारार्थत्वेन परार्थत्वात्फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । अतः प्रधा-

नानामङ्गान्यारादुपकारकाणि । संनिपत्योपकारकाणां तु दृष्टम-
योजनत्वान्नानङ्गता शङ्कथा ॥ ३१ ॥

इ०—पारिशेष्यादेव सिद्धे पुनर्वचनम् ' यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते
वर्मव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय ' इति फलसाधनतया
स्तुतानां प्रयाजादीनामङ्गत्वज्ञापनार्थम् । यद्वा वैमृयः पौर्णमास-
स्याङ्गमिति ख्यापयितुमारम्भः ॥ ३१ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालो द्वादश-
कपालो वाऽमावास्यायामसोमयाजिनः ॥ ३२ ॥

क०—आग्नेयैन्द्राग्नावसोमयाजिनोऽमावास्याया कालेऽमावास्याञ्च-
ब्दवाच्यौ प्रधानभूतौ । तदङ्गमितर इत्यनुवर्तते ॥ ३२ ॥

इ०—इन्द्राग्नी देवता यस्य सोऽयमैन्द्राग्नः । अमावास्यायामसोमया-
जिन एतौ यागौ प्रधाने इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सानाढ्यं द्वितीयं सोमयाजिनः ॥ ३३ ॥

क०—सानाढ्यशब्देन यागसाधनभूते दधिपयसी उच्येते । ताभ्यां
साध्याचैन्द्रयागौ माहेन्द्रयागौ वा सोमयाजिनो द्वितीयस्थानापञ्चै-
न्द्राग्नस्थानापञ्चौ भवतः ॥ ३३ ॥

इ०—सानाढ्यमिति इविषो दधिपयसोरभिधानम् । ' इन्द्रस्य वृत्र
जघ्नुषः ' इत्यारभ्य ' तत्सानाढ्यस्य सानाढ्यत्वम् ' इत्यन्तः
सानाढ्यशब्दप्रवृत्तेरर्थात् । तत्साध्यौ यागौ सानाढ्यशब्देन
लक्ष्येते । तौ द्वौ सहप्रदानत्वाद्द्वितीयमित्येकवचनान्तेन शब्दे-
नाभिधीयेते । सानाढ्यं सोमयाजिनो द्वितीयं प्रधानमित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासप्रकरण एव ' सोमयाज्येव संनयेत् ' इति सोम-
याजिन एव सानाढ्ये सिद्धे, सोमयाजिन इति वचनं पत्नीम-
रणे पुनर्दारक्रियायामाधाने कृते, पुनः सोमयागादवाकसानाढ्यप्र-
तिषेधार्थम् । अथ चार्थो दर्शितो मनुभाष्यकारेण ' अत्रिकारा
न्तर पुनर्दारक्रियाया न पुनः पूर्वाधिकारप्रसङ्गः ' इति ।
अस्मिन्नेव विषये सानाढ्यस्य प्रतिषेधः स्पष्टमुक्तो बौधायनेन ।
अनेनैव न्यायंन अजस्रान्वारम्भणीयादि सर्वं पुनर्दारक्रियाया

प्रथमाधानवदेव क्रियते । अग्नीषोमीयोऽपि न क्रियते प्राक्पुनः
सोमयागादिति ॥ ३३ ॥

नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नी-
षोमीयः पुरोडाशो विद्यते ॥ ३४ ॥

क०—असोमयाजी ब्राह्मणः पुरोडाशद्रव्यकमग्नीषोमदेवत्य याग न
कुर्यात् ॥ ३४ ॥

ह०—ब्राह्मणस्येति च्छेदः ‘ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमे-
नेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति ’ इति श्रुत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ३४ ॥

नैन्द्राग्नः संनयतो वर्णाविशेषेण ॥ ३५ ॥

क०—ब्राह्मणस्येत्यनुवर्तत इत्याशङ्क्याऽऽह—वर्णाविशेषेणेति ।
‘ नासोमयाजी संनयेत्संनयेद्वा ’ इति यदा त्रयो वर्णा असोम-
याजिनः सांनार्यं यागं कुर्वन्ति, तदैन्द्राग्नयागाभावः । अमावा-
स्यायामसोमयाजिन ऐन्द्राग्नसांनार्ययोर्विकल्पः । पौर्णमास्या
त्वसोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीययागाभाव एव । तद्रहिताऽपि
पौर्णमासी पुरुषार्थं साधयति । द्वयोरेव हि यागयोः पौर्णमासी-
शब्दवाच्यत्वमस्ति, प्रत्येकं नामयोगात् । तस्मादग्नीषोमीयरहि-
तावेवेतरौ पुरुषार्थं साधयतः ॥ ३५ ॥

ह०—ऐन्द्राग्नः संनयतो वर्णाविशेषेण न भवति । सोमयाजि-
मात्रस्य न भवति; किंतु असोमयाजिन एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात् ॥ ३६ ॥

क०—स्वस्य कालः स्वकालः स्वकालस्य विधौ, पितृयज्ञो नामा-
मावास्यायामनारभ्याधीतस्तस्य स्वकालो विधीयते । अग्निष्टोभे
प्रवृणक्तीतिवन्न कर्मसंबन्धः । अतः ‘ तस्मात्पितृभ्यः पूर्वंगुः
क्रियते ’ इति कालमात्रविधानादनङ्गं स्यात् ॥ ३६ ॥

ह०—पितृणां यज्ञः पितृयज्ञः । अत्र पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञ इत्यभि-
धीयते । ‘ तस्मात्पितृभ्यः पूर्वंगुः क्रियते ’ इति दर्शपूर्णमासप्रक-
रणे दर्शनात् । कर्ममध्यवर्तित्वाद्दङ्गत्वे प्राप्त इदमुच्यते—अन-
ङ्गं पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । कुतः स्वकालविधानात्, ‘ अमावा-

स्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इति । न ह्यङ्गत्वे पृथक्कालो विधी-
यते, यथा प्रयाजादेः ॥ ३६ ॥

तुल्यवच्च प्रसंख्यानात् ॥ ३७ ॥

क०—दर्शपूर्णमासाभ्यां सह तुल्यवत्प्रसंख्यानाद्गणनात्तद्वदेवानङ्गम् ।

एवं श्रुतिः ‘ चत्वारो महायज्ञाः । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मा-
स्यानि पिण्डपितृयज्ञः’ इति । एवं तुल्यवत्प्रसंख्यानाच्चाङ्गम् ॥ ३७ ॥

ह०—तुल्य इव तुल्यवत् । प्रसंख्यानं परिगणनं परिगणनादित्यर्थः ।

एवं हि श्रूयते ‘ चत्वारो वै महायज्ञाः । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
चातुर्मास्यानि पिण्डपितृयज्ञः’ इति । यद्वा प्रसंख्यानं विधानम्
‘ अप्यनाहिताग्नेः’ इत्याहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च तुल्यवद्विधानादि-
त्यर्थः । अत्र ह्यनाहिताग्नेर्व्यक्तमनङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति । तद्वदे-
वाऽऽहिताग्नेरपीति ॥ ३७ ॥

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ ३८ ॥

क०—प्रतिषिद्धेऽमावास्यायागे पिण्डपितृयज्ञो दृश्यते ‘ पौर्णमासी-
मेव यजेत नामावास्या पिण्डपितृयज्ञमेवामावास्यां प्रीणाति’
इत्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञमनुवदस्तदनङ्गं दर्शयति ॥ ३८ ॥

ह०—एवं हि शाखान्तरे श्रूयते ‘ पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवा-
न्नामावास्या पिण्डपितृयज्ञमेवामावास्यायां कुरुते’ इति दर्शं प्रति-
षिद्धेऽपि पितृयज्ञमनुवदन्ननङ्गगभाव दर्शयति । अनङ्गत्वाच्च कुण्ड-
पायिनामयने न क्रियते, नक्षत्राधानान्तरे च दर्शेऽपि क्रियते, अहृष्ट-
चन्द्रायां प्रतिपद्यपराह्णे क्रियत इति प्रयोजनानि । तत्राऽऽहवनी-
यस्य न प्रणयनमर्थाभावात् । नित्यश्चायं पिण्डपितृयज्ञः ‘ मासि
पितृभ्यः क्रियते’ इति श्रुतेः । मासि मासि पितृभ्यः क्रियत
इत्यस्याः श्रुतेरर्थोऽवधार्यते, ‘ तस्मादहरहर्मनुष्याः’ इति वीप्सा-
धिकारे श्रूयमाणत्वात् । वीप्सायां च नित्याधिकारोऽवगम्यते ।
यथा—‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत’ इति । नित्येष्वपि
स्वर्गफलं केचन मन्यन्ते ॥ ३८ ॥

सहाङ्गं प्रधानम् ॥ ३९ ॥

क०—अधिकारिपदसंयुक्तवाक्यनिर्दिष्टं कर्म प्रधानम् । तद्यत्र विहितं

तत्राङ्गैः सह विधीयते, यथा—‘उज्जिदा यजेत पशुकामः’
‘सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः’ इति ॥ ३९ ॥

ह०—अङ्गैः सह वर्तत इति सहाङ्गम् । अङ्गोपदेशशून्यं प्रधानं
दर्शपूर्णमासादिभ्योऽतिदिष्टैरङ्गैरङ्ग-सहितं भविष्यतीत्यर्थः । सौर्य-
त्रिकट्टुकादय उदाहरणम् ॥ ३९ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

देशे काले कर्तरीति निर्दिश्यते ॥ १ ॥

स्वशब्दं यत् ॥ २ ॥

क०—सहाङ्गं प्रधानमित्यनुवर्तते । यत्प्रधानं यत्र देशादिषु स्वशब्देन
वाचकेन निर्दिश्यत उपदिश्यते तत्र तत्सहाङ्गं विहितं प्रत्येतव्यम् ।
अङ्गान्यपि तत्र विहितानि जानीयात् । यथा—‘प्राचीनप्रवणे
वैश्वदेवेन यजेत’ इति साङ्गं तत्र वैश्वदेवम् । ‘शरदि वाजपे-
येन यजेत’ इति वाजपेयः सहाङ्गः । साङ्गस्य कर्तृविगानम्—
‘यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘पर्वणि वा’ ‘ब्रह्मचारी वा
जुहुयात्’ इति । करणनिमित्तेऽपि साङ्गस्य विगानम् । स्वर्गाय
विहितमग्निहोत्रं यावज्जीवमिति जीवनैमित्तिकं साङ्गं विधीयते ।
अथवा साङ्गं प्रधानम् ‘देशे काले कर्तारि’ इति । यत्र देशे काले
कर्तारि निमित्ते च प्रधानं किञ्चीयते, तत्र तानि च विहितानि
भवेयुः । यथा—‘प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत’ ‘शरदि
वाजपेयेन यजेत’ ‘यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘याव-
ज्जीवमग्निहोत्रम्’ इति निर्दिष्टम् । न स्वोऽस्वः । क्रियाकास्वम-
धिकारिणः स्वम् । अधिकारी न कस्यचित्स्वम् । अस्व इत्य-
धिकार्युच्यते । अस्ववार्त्ता शब्दो यस्य प्रधानस्य तदस्वशब्दं
प्रधानम् । यत्र प्रधानमस्वशब्दमधिकारिपदसंयुक्तं निर्दिश्यतेऽपूर्वं
विधीयते; यथा—‘उज्जिदा यजेत पशुकामः’ ‘सौर्यं चरुं
निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः’ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रं जाते’
इति ॥ १ ॥ २ ॥

ह०—सहाङ्ग प्रधानमित्यधिक्रियते । तथोपरितनसूत्रगत यत्पदमपि प्रतिकृष्यते । देशनिशेषे कालविशेषे कर्तृविशेषे च यत्प्रधानं निर्दिश्यते, तत्स्वकीयैरङ्गैः सह निर्दिष्टं प्रतीयादित्यर्थः । ‘विषम आलभेत’ इति देशस्योदाहरणम् । तत्र षड्दोत्रपञ्चिष्ट्रियूपाहुत्यादयोऽपि विषम एव क्रियेरन् । तथा प्राचीनप्रवण एव पञ्चदोत्रादयः । ‘शरदि वाजपेयेन यजेत’ इति कालस्योदाहरणम् । तत्र सौत्रामण्या भैत्रावरुण्याश्च शरदेव कालः । ‘परिस्रज्जी होता भवति’ इति कर्तुरुदाहरणम् । तत्र बृहस्पतिसर्वे माग्निचित्ये परिस्रजित्वं विधीयमानं सौत्रामण्या भैत्रावरुण्याश्चोपादीयते । यदा वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसत्रो भवति, तदाऽपि शरत्काले क्रियते । तस्यातिदेशतो वसन्तकालः प्राप्तः । वाजपेयाङ्गस्य शरत्कालत्वादाभिन्नयोगत्वाद्बृहस्पतिसवस्येति ॥ १ ॥

‘देशे काले कर्तरीति निर्दिश्यते’ इति वर्तते । स्व [एव] शब्दो यस्यासौ स्वशब्द इति विग्रहः । सामर्थ्यापेक्षत्वात्स्वशब्दस्य । किञ्चित्प्रधानं परशब्देन गृह्यते यथा ‘सौर्यः’ ‘निरूढः’ इति । किञ्चित्प्रधानं परशब्देन गृह्यते [यदन्याङ्गभूतम्, यथा सौत्रामणीभैत्रावरुण्यामिक्षेति] प्रधानशब्दोदितत्वाद्द्व्यङ्गप्रधानविधेः । अयमस्य सूत्रस्यार्थः—यत्र ‘देशे काले कर्तरि’ इति निर्दिश्यते तत्र स्वशब्दमेव निर्दिष्टं विजानीयान्न परशब्दमित्यर्थः । ‘मध्येऽग्नेराज्याहुतीः’ इति देशस्योदाहरणम् । तत्र प्रधानभूता एवाऽऽहुतयोऽग्नेर्मध्यदेशे विधीयन्ते । ‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन’ इति कालस्योदाहरणम् । तत्रेष्ट्रिपशुसोमाना निरूढसौर्यादयः स्वशब्दा एव निर्दिश्यन्ते न परशब्दाः सौत्रामणीभैत्रावरुण्यादय अङ्गभूता इष्टयः पशवो वा सहाङ्गा न निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । अङ्गभूतत्वात्तयोर्न भवति सद्यस्कालता । तथा ‘पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः षड्दोतारम्’ इति कर्तुरुदाहरणम् । तत्र स्वशब्दा एव निरूढादयः पशुबन्धेन गृह्यन्ते न परशब्दा अग्नीषोमीयादयः । अतस्तेषु न भवति षड्दोता ॥ २ ॥

अपूर्वो दर्वीहोमः ॥ ३ ॥

क०—अपूर्वा दर्वीहोमा न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णीयुः, यावदुक्तेतिकर्तव्यताका इत्यर्थः । यथा 'दशहोतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये सग्रहं जुहोति' इति । एवमादीना न कुतश्चिद्धर्मप्राप्तिः ॥ ३ ॥

इ०—अपूर्व इति प्रकृतिरभिधीयते न विद्यते पूर्वा यस्य सोऽपूर्वः । दर्वीति होमानां विशेषनामधेयम्; ब्रह्मौदनहोमे पाकयज्ञहोमेषु च दर्व्या होम इति अपूर्वो दर्वीहोमो न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णाति यावदुपदिष्टारुग् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः ॥ ४ ॥

क०—के पुनर्दर्वीहोमाः क्लिप्तक्षणाः, जुहोतिशब्दश्चोदनो विधायको येषां ते होमा दर्वीहोमसंज्ञकाः । दर्वीहोमशब्दो जुहोतीति विहितहोमनामधेयम् ॥

मन्त्रेण वा, देवतापदेन वा देवता उद्दिश्याऽऽज्यादीनां द्रव्याणां प्रदीयमानानामाहवनीयादिषु प्रक्षेपो होमः । तस्येदानीं सामान्येनेतिकर्तव्यतो-यते । प्रदीयते येन प्रदानम् । स्वाहाकारः प्रदानं यस्य स स्वाहाकारप्रदानः । यत्र मन्त्रे स्वाहाकारो न पठितस्तत्र मन्त्रस्यान्ते जुद्धदेवतापदे च स्वाहाकारो विधीयते । यथा—नारिष्ठहोमे 'दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः' इति, अग्नये स्वाहेति च ॥ ४ ॥

इ०—जुहोतिशब्देन चोदना यस्य स जुहोतिचोदन । क्वचित्प्रत्यक्षेण जुहोतिशब्देन चोदना; यथा—'नारिष्ठाञ्जुहोति' इति । क्वचित्परोक्षेण यथा 'आधारावाधारयति' इति । स्वाहाकारेण प्रदानमस्मिन्निति स्वाहाकारप्रदानः । सर्वस्यैव मन्त्रस्यान्ते स्वाहाकारः । यस्य मन्त्रस्याऽऽदावन्ते वा पठित एव स्वाहाकारस्तत्र तेनैव प्रदानम् । यत्र पुनर्मन्त्रमध्य एव स्वाहाकारः पठितस्तत्रान्ते स्वाहाकारेण प्रदानम् । यथा 'देवा गातुविदः' इति । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये' इति द्वयोरेव नियमात् । यत्राऽऽदावन्ते वा स्वाहाकारः पठ्यते, यथा—'स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय' इति । यत्र वषट्कारप्रदाने

मन्त्रो विहितः, यथा 'जातवेदो वपया' इति, तत्र मन्त्रान्ते स्वाहाकारः कर्तव्यः । यत्राप्यमन्त्रको होमस्तत्रापि स्वाहाकारेणैव प्रदानम् । यथा— 'अथैने अध्वर्युः संस्त्रावेणाभिजुहोति' इति । यत्र तूष्णीमिति वचनं तत्र स्वाहाकारोऽपि नास्ति, यथा 'सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहुयात्' इति ॥ ४ ॥

सकृद्गृहीत्वा ॥ ५ ॥

क०—प्रदानमित्यनुवर्तते । आज्यस्थाल्या ध्रुवाया वा आनीय स्रवेण वा जुह्वा वा जुहोति । सकृद्गृहीत्वा सकृदेव होतव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इ०—सकृद्गृहीत्वा दर्वाहोमा होतव्या इत्यर्थः । सारस्वतौ होमौ चतुर्होता चोदाहरणम् ॥ ५ ॥

आहुतिगणे प्रत्याहुतिं गृहीत्वा ॥ ६ ॥

क०—यथा 'उपाकृत्य पञ्च जुहोति' इति । आहुतिमाहुतिं प्रत्याहुति परिगणय्य सुधेण तावन्त्यवदानानि गृह्णाति । जुह्वा मानीयाऽऽच्छिद्याऽऽच्छिद्य होतव्यः ॥ ६ ॥

इ०—नारिष्ठहोमादिष्व्वाहुतिगणेषु यावत्त्य आहुतयस्तावन्त्याज्यानि गृहीत्वा विगृह्णा विगृह्णा होतव्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न वा समवधेत् ॥ ७ ॥

क०—समवदानं सहावदानं पूर्वोक्तं न वा कुर्यात्कुर्यादेव वा ॥ ७ ॥

इ०—समवदानं सर्वग्रहणमधस्तनसूत्रे विहितं न कुर्यात्, हुत्वा हुत्वा पृथगेव गृह्णीयादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेणास्य विकल्पः ॥ ७ ॥

समिदभावश्च ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रवर्जम् ॥ ९ ॥

क०—दर्वाहोमेषु समिदभावः स्यात्समिद्वर्जं कुर्यात् । किमविशेषेण? नेत्याह—अग्निहोत्रवर्जम् । अग्निहोत्रं वर्जयित्वाऽन्यत्र । ननु तेषु दर्वाहोमेषु कुतः समित्प्राप्त्याशङ्कः ? उच्यते । 'यदेका समिधमाधाय द्वे आहुती जुहोति । 'अथ कस्या समिधि द्वितीयामाहुतिं

जुहोति ' इति अग्निहोत्रे प्रत्याहुति समिदाशङ्कयते । तेन लिङ्गे
नाऽऽहुताबाहुतौ समित्स्यादिति सर्वदर्वाहोमेषु प्रत्याहुति स्वाहा
कारवत्सामान्येन समिद्विप्रिरस्तीत्याशङ्का । कथं तर्हि सैषा
निवर्तते ? । ' यद्द्वे समिदावाद्-यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् '
इति निन्दितत्वात् । अग्निहोत्र एव समिद्विज्ञानम् । अन्यत्र
दर्वाहोमेषु समिदभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ह०—समिधोऽभावः समिदभावः । अग्निहोत्रप्रकरणे ' यदेका समि-
धमाधाय द्वे आहुती जुहोति । अथ कस्या समिधि द्वितीयामाहुतिं
जुहोति ' इति लिङ्गदर्शनेन सर्वेषु दर्वाहोमेषु समिधः प्राप्तिमा-
शङ्क्य तन्निषेधार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रस्यापि समिधः प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसूयतेऽग्निहोत्रे
समिद्धवत्येवेति ॥ ९ ॥

अपरेणाग्निं दक्षिणं जान्वाच्यानाच्य

वाऽऽसीनो दर्वाहोमाञ्जुहोति ॥ १० ॥

ह०—अपरेणाग्निमग्नेरपरत्राऽऽसीनो दक्षिणं जान्वाच्य भूमौ निपात्य
न सव्यं नोभयमनाच्यानिपात्य वा सर्वदर्वाहोमाञ्जुहोति । एष
औत्सर्गिको विधिः ॥ १० ॥

ह०—अग्निमपरेण वेदेरुत्तरतः ' नान्तराऽग्नी संचरति ' इति प्रति-
षेधात्कचित् ' अन्तर्वेद्यामू र्वस्तिष्ठन् ' इत्यन्तर्वेदिविधानाच्च ।
जान्वाच्येति जानु भूमौ निपात्येत्यर्थः । अनाचनमनिपतन
संकुच्य वा । होमबहुत्वे प्रक्रम आरम्भप्रयोजनम् ॥ १० ॥

वचनादन्यथा ॥ ११ ॥

क०—ऋग्भपात्राणि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठञ्जुहोति ॥ ११ ॥

ह०—यथा सावित्राणि समिष्टयजुरिति । सामान्यविशेषयोर्विकल्पः
कैश्विदाश्रित इति तन्निषेधार्थमारम्भः ॥ ११ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्यो-

दगावृत्तः सर्वा आहुतीर्जुहोति ॥ १२ ॥

क०—अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाभिमुखो वेदिमातिक्रम्य प्रसव्यमुद-

गावृत्त उदङ्मुखो यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्र तिष्ठन् सर्ववषट्काराहुतीर्जुहोति ॥ १२ ॥

ह०—अत्राऽऽहुतिशब्देन वषट्काराहुतयोऽदर्वीहोमा अप्यभि-
वीयन्ते ॥ १२ ॥

वचनादन्यथा ॥ १३ ॥

क०—यथावचनमेव जुहोति । यथा सौम्ये चरौ पितृमज्ञे च
हवीषि ॥ १३ ॥

ह०—यथा 'सौम्ये चरौ दक्षिणतोऽवदायोदगतिक्रम्य' इत्येव
मादयः ॥ १३ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यानुवाक्य अवदानेषु चोपस्तरणाभि-
धारणे चतुर्गृहीतं वषट्कारश्चादर्वीहोमानाम् ॥ १४ ॥

क०—आश्रुतम् 'आश्रावय' इति । प्रत्याश्रुतम् 'अस्तु श्रौषट्'
इति । याज्यानुवाक्ये, याज्याया 'अल्पान्तरम्' इति पूर्वनिपा-
तत्वम् । औषधपशुसानाध्यानामवदानेषु, उपस्तरणाभिधारणे
चतुरवत्तासंपादके । आज्यहविःषु चतुर्गृहीतमेव । वषट्कारश्चाद-
र्वीहोमानाम्—प्रधानधर्माः ॥ १४ ॥

ह०—आश्रुतमाश्रावयतीति । आश्रुतं च प्रत्याश्रुतं चाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते
इज्यते द्रव्यमनयेति याज्या । अनून्यत उद्दिश्यते देवतेत्यनु-
वाक्या । याज्या चानुवाक्या च याज्यानुवाक्ये । आज्यव्यतिरि-
क्तहविषा पुरोडाशमाससानाध्यादीनामुपस्तरणाभिधारणे विधी-
येते । ते च हविःसंस्कारार्थे । आज्यं चतुर्गृहीतमपि चतुःसं-
ख्यावच्छिन्नमपि प्रधानद्रव्यमेव । अतो दाक्षायणयज्ञ ऐन्द्रस्यो-
पाशुयाजस्थानापन्नत्वादाज्यविकारे दध्न एव चतुर्गृहीतम् । तत
उपस्तरणाभिधारणे न क्रियेते । आज्यस्थानापन्नत्वाज्जाघन्या
अपि चतुरवदानं नोपस्तरणाभिधारणे इति ॥ १४ ॥

वषट्कृते वषट्कारण वाऽऽहुतिषु संनिपातयेत् ॥ १५ ॥

क०—आहुतिषु कर्षीसु वषट्कृते वषट्कारे कृते 'वौषट्' इति

शब्द उक्ते यागे द्रव्यस्य स्रुगादिभ्यः प्रच्यावनम्, वपट्कारेण वा सह ॥ १५ ॥

ह०—संनिपातः संगमः ॥ १५ ॥

उपयामेन ग्रहेषु ॥ १६ ॥

क०—संनिपातयेदित्यनुवर्तते । वायव्यचमसादिषु सोमादौ गृह्यमाणे ' उपयामग्रहीतोऽसि ' इत्यनेन सहास्योच्चारणकाले वायव्यादिषु सोमादिषु ग्रहणम् । पुरस्तादुपयामादिषु मन्त्रेण यावद्देवतोच्यते तावद्भागं स्रावयेत् ॥ १६ ॥

इ०—उपयामशब्देन ग्रहेष्वैन्द्रवायवादिषु क्रिया संनिपातयेत्संयोजयेदित्यर्थः । मन्त्रान्तेनेत्यस्यायमपवादः ॥ १६ ॥

तया देवतेनेष्टकासु ॥ १७ ॥

क०—शृङ्कोपधानमिष्टकासादनम् । तच्चास्य मन्त्रस्यान्यपादेन प्रकाश्यते । अतस्तया देवतेनोपयाममुपक्रम्य मन्त्रान्ते परिसमापयेत् । अन्यथा मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

ह०—क्रिया संनिपातयेदिति शेषः ॥ १७ ॥

पुरोडाशगणे यथाभागं व्यावर्तध्व-

मित्येकैकमपच्छिन्द्यात् ॥ १८ ॥

क०—आवाने ' उभयानि सह निरूप्याणि ' इति परमानहविषामाग्नेयेन समानतन्त्रत्वे सति पुरोडाशगणः । प्रकृतौ निर्वपिप्रभृत्या पिण्डकरणात्संगृष्टो भागो । तयोर्यस्यै देवतायै यो भागो यथाभागमन्त्ररामर्थ्यात्स एव भागस्तस्यै देवतायै भवति । नान्यदीयेऽन्यदीयं सक्रामति विकृतायपि पुरोडाशगणे ' मखस्य शिरोऽसि ' इति पिण्डं कृत्वा, एतत्पुरोडाशभागमपच्छिन्द्यात् । यत्र बहुषु भागेषु ससृष्टेषु एकैकस्मिन्नपच्छिन्द्यमाने विभागमन्त्रवलादेव क्रमाद्व्यावृत्तिरितरेषां स्यात्तेभ्यश्चैनस्येति परस्परं व्यावर्तमानेषु, ' व्यावर्तध्वम् ' इति मन्त्रे बहुवचनप्रयोगः कर्तव्यः । स चोहः । एतदेवत्येऽपि पुरोडाशगणेऽवदानक्रमार्थमेवापच्छिन्द्यात् । प्रकृतावपि वैमृधस्य

समानतन्त्रत्वे चोदनावलात्कोचिदूहमिच्छन्ति । अपरे तु मानाबी-
जंश्विव पात्रीशूर्पभेदेनापि समानतन्त्रत्वाहानिरिति नोर्ह
कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

ह०—पुरोडाशाना गणः पुरोडाशगणः ! अपच्छेदे विभागः
पुरोडाशवहुत्वे ' यथाभागं व्यावर्तयाम् ' इत्येकेकं पुरोडाश
विभजेदित्यर्थः । ' अग्नये पामानाय पुरोडाशमष्टारूपाल निर्व-
पेदमये पावकायामये शुचये ' इत्युदाहरणम् । ' येन यज्ञेनेत्सेत् '
इति विहितेन पुरोडाशन चत्वारः पुरोडाशा अस्याभिष्टौ भवन्ति।
तत्र ' यथाभागं व्यावर्तयाम् ' इति द्वौ पिण्डौ विभजेत् ।
' यथाभागं व्यावर्तयाम् ' इति प्रकृतौ विभज्यमानमापि पिण्डद्व-
यमिति शङ्कया पुरोडाशगणेऽपि विभज्यमानयोर्द्वौ मादनृहमाशङ्क्य
प्रकृतौ हरिभिवानत्वात्पुरोडाशगणे च हविषा वदन्त्वादूहोपदेशः ।
यद्वा—विभज्यमानद्रव्यस्यैकत्वादेकरचनमाशङ्क्यैकस्मिन्नपि हरि-
पि विभज्यमाने सर्वेषां परम्परण पृथकरणे सिद्धे बहुवचनान्त
ऊह उपदिश्यते ॥ १८ ॥

उत्तमा यथाभागं व्यावर्तयामिति तयो

रेव देवतोपदेशनं करोति ॥ १९ ॥

क०—अपच्छिन्नादित्यनुवर्तते । यदोत्तमौ द्वौ भागौ परिशिष्टौ
तदा तयोरेन्योन्यव्यावृत्तिमात्रापेक्षणाद्विद्यतेन व्यावर्तयामिति
विभागः कर्तव्यः ॥ १९ ॥

बहुषु पुरोडाशेषैकैकस्मिन्नपच्छिद्यमाने द्रव्यदेवताविषयया-
गाद्युष्टानसिद्धयर्थं यागचोदनाक्रमेण प्रथमार्थं देवताये प्रथमो
भागो द्वितीयार्थं देवतायै द्वितीय इत्येव सत्त्वावयुतेपूज्ययोः
क्रमाभावेन कस्यैक इत्यनवधारणाभिर्णायकप्रमाणांतराभावाच्च
स्वयमेवेदमस्या इति संकल्पयत् । प्रकृतापि पुरोडाशगणेऽप्येव
संकल्पः । अतः शास्त्रप्रामाण्यात्तस्या एव भवति ॥

ह०—देवताया उपदेशनं देवतोपदेशनम् । इदमग्नेः पावकस्येदमग्नेः
शुचेरिति तयारेवोत्तमयोर्देवतोपदेशनम् । पूर्वेषां क्रमादेव देव-

ताविशेषसंबन्धोऽसंदेहेन ज्ञायते । अतस्तयोरेवेत्युक्तम् । अत एव हविष्येकस्मिन्न भवति ॥ १९ ॥

चरुपुरोडाशगणे चरुपुरोडाशीयान्
प्रागधिवपनाद्विभजति ॥ २० ॥

क०—चरवश्च पुरोडाशाश्च चरुपुरोडाशाः । तेषां गणः समवायः । तत्र चरुपुरोडाशीयाश्चर्वर्थात्पुरोडाशार्थाश्च प्रागधिवपनादधिवपनार्थं कृष्णाजिनादानात्प्राक्पृथक्करोति । बहवश्चेद्यामा बहुवचनान्तेन मन्त्रेण संविभागः । यावन्तश्चरवस्तावतामयभेको भागः । यावन्तः पुरोडाशास्तावतामपरः । यथा ‘ आग्नेयमष्टाकपालं निवपेत् ’ ‘ वैश्वानरं द्वादशकपालम् ’ इति । अग्न्युद्गासने यथा— ‘ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालम् ’ इत्यादि । चरुशब्दस्तण्डुलस्वरूपसायना प्रदर्शनार्थः । यथा ‘ इन्द्राय हरिवते धानाः ’ इति पुरोडाशशब्दश्च पेप्याणां पिष्टानाम् ‘ पौष्णं श्रपयति ’ इति ॥ २० ॥

ह०—चरवश्च पुरोडाशाश्च चरुपुरोडाशाः । तेषां गणश्चरुपुरोडाशगणः । चरुपुरोडाशाह्वश्चरुपुरोडाशीयास्तण्डुलाः । तानधिवपनात्प्राग्ने विभजेत् । कृष्णाजिनादानस्याधिवपनाङ्गत्वात्तदानादापि प्रागेव विभागः । अयं च विभागकालापकर्षो न्यायप्राप्त एवोपदिश्यते चरोः पेपणाभावात् । ततश्च लाजार्येषु व्रीहिव्यह्ननात्प्रागेव विभागः ॥ २० ॥

यथादेवतमुपलक्षयति ॥ २१ ॥

क०—यथोक्तं विभागे कृते चर्चार्थः कश्चिद्भागः पुरोडाशार्थः कश्चिद्भागः । तत्र चर्वर्यो भागश्चरुदेवताना यथाम्बं पुरोडाशार्थो भागश्च पुरोडाशदेवताना तथापलक्षयेत् ॥ २१ ॥

ह०—यावत्यो देवता यस्य पुञ्जस्य तावतीभिर्देवताभिस्तत्पुञ्जमुपलक्षयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इदंशब्दस्तन्त्रं स्यात् ॥ २२ ॥

क०—प्रकृतौ विभक्तयोर्हविषोः किं कस्या इति संदेहे ‘ इदमग्नेः ’ इति मन्त्रेणेतद्व्यञ्जेन हविर्निर्दिश्यते, अग्नेरिति पृष्ठ्या देवता च ।

तस्याः स्वत्वेन हविः प्रतिपादितम् । विकृतावपि विभक्तयोश्चर्व-
थपुरोडाशार्थयोर्हविःसंघयोर्हविषा संकीर्णत्वेन भेदाग्रहणा-
द्देवतार्थद्रव्यप्रतिपादनपरो मन्त्रगत इदंशब्द एकैकं संघं तन्त्रेण
निर्दिशति । असंकीर्णत्याद्देवताना प्रतिदेवतं देवतापदावृत्तिः ।
यथा देवताहविःपु ' इदं धातुरिदमनुमत्या राकायाः सिनीवाल्याः
कुह्याः ' इति । तथाऽग्न्युद्वासने ' इदमग्नेर्वैश्वानरस्य वरुणस्या-
ग्नेरप्सुमत इदं भित्रस्य ' इति ॥ २२ ॥

इ०—वह्नीना देवतानामपीदंशब्दः सकृदेव प्रयुज्यते । देविकाहवी-
प्युदाहरणम् । तत्राऽऽग्नेन सह षड्विधीषि भवन्ति । तत्रैवमुपल-
क्षयेत् । ' इदमग्नेर्वातुः ' इति पुरोडाशार्थ पुञ्जम् । ' इदमनुमत्या
राकायाः सिनीव ल्याः कुह्याः ' इति चर्चथम् ॥ २२ ॥

व्यतिषक्तेष्वपि ॥ २३ ॥

क०—' चरुपुरोडाश ' इत्यादिसूत्रत्रयमनुवर्तते । वैश्वदेवहविर्गणे
पुरोडाशा व्यतिपक्ता अन्योन्यं व्यवहृताः । तेषु व्यतिपक्तेष्वपि
प्राग्विवपनाद्विभाग, यथादेवतमुपलक्षणम्, इदंशब्दस्य च
तन्त्रता । यथा—' इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुतां द्यावापृथिव्यो-
रिदं सोमस्य सरस्वत्याः ' इति । चर्वादिगणे च चर्चथाना पूर्वं
देवतोपदेशनम् ॥ २३ ॥

इ०—अनन्तरसत्रमनुवर्तते । व्यतिपक्ता नामान्तरिताः पुरोडाशा-
श्चरुभिश्चरवः पुरोडाशैरिति । एवं व्यतिपक्तेष्वपीदंशब्दस्तन्त्रं
भवेत् । वैश्वदेवमुदाहरणम् । तत्र द्वौ पुञ्जौ कृत्वैवमुपलक्षयेत् ।
' इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुतां द्यावापृथिव्योः ' इति पुरोडाशार्थ
पुञ्जम् । ' इदं सोमस्य सरस्वत्याः ' इति चर्चथम् ॥ २३ ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण
चरुमुपदधाति ध्रुवोऽस्तीति मन्त्रं संनमयति ॥ २४ ॥

क०—इदानीं चरुधर्मा उच्यन्ते । कपालानामुपधानकाले ' वृष्टि-
रसि ' इत्यादि प्रतिपाद्य प्रथमेन कपालमन्त्रेण चर्चथं स्थालीमु-
पदधानि । चरुमंथनान्तच्छरणार्था स्थाली चरुरित्युच्यते ।

मन्त्रसंनाम ऊहः । पाकसाधनचरुस्थाली यद्यपि चरुशब्दे-
नाभिधीयते, तथाऽपि पुंलिङ्गेन मन्त्रसंनामश्चरुपाकसाधनत्वा-
च्चरुशब्द एवाऽऽसन्नतर इति तत्सामानाधिकरण्यं युक्तम् ॥२४॥

ह०—स्थालीपरत्वेन 'ध्रुवाऽसि' इत्यूहो मा भूदित्यूहोपदेशः ॥२४॥

पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति ॥ २५ ॥

क०—पिष्टानामुत्पवनकाले चरुमुपधाय तण्डुलानुत्पुनाति ॥ २५ ॥

ह०—यद्यपि प्रकृतौ पिष्टेषु प्रणीतानां सेचनं तथाऽप्यापस्तण्डुलेषु न
प्रक्षेप्तव्याः । यजुरुत्पूता अयः स्थाल्यामासिच्य, तासु तण्डुलान्
प्रक्षिपेरंस्तथैव प्रसिद्ध ओदनपाको लोक इति । एवं च 'आमावै-
ष्णवं घृते चरुम्' इति सप्तमीश्रुतिरूपपद्यते । आचार्येणापि
दर्शितोऽयं न्यायो भैत्रावार्हस्पत्याया शतकृष्णलाया च 'पवित्र-
वत्याज्ये कणानावपति' इति, 'तानि पवित्रवत्याज्य आव-
पति' इति च ॥ २५ ॥

अधिश्रयणकालेऽधिश्रयणमन्त्रे-

ण तण्डुलानावपति ॥ २६ ॥

क०—सुत्रेण प्रणीताभ्य आदाय, अन्या वा यजुपोत्पूयाभिमन्त्र्य
'समापः' इति चरुस्थाल्यामानीय लौकिकमुदकं चरुपाकपर्या-
प्तमानीय तत्रोदकवत्या चरुस्थाल्या चर्वनेकत्वे विभाग कृत्वा
'धर्मोऽसि' इति तण्डुलानावपति । 'जनयत्यै त्वा' इति न संय-
वनं पिष्टार्थत्वात् । न प्रथनं नापि श्लक्ष्णीकरण पुरोडाशार्थत्वात् ।
नोल्मुकैः प्रतितपनं, नाभिज्वलनं, न सहाङ्गारभस्माभ्यूहनम्, च
रोरन्तर्गोष्मणा पाकात्, पाकार्थत्वाच्चैतेषाम् । 'अविद्वहन्तः' इति
भीमासकाः कुर्वन्ति । तस्याप्यर्थकृत्यस्याभावात् । न । स ह्यभि-
वासनार्थः प्रपः 'तामभिवासयन् वार्चं विसृजते' इत्यव्ययीरे-
ककर्तृकत्वात् । नापि लेपनिनयनं तण्डुलानां लेपाभावात् । नाङ्गा-
रापोदनम् । सूर्यज्योतिरित्यभिमन्त्रणमस्ति । यथादेवतमभिप्रे-
रणम् ॥ २६ ॥

ह०—अनूहोऽधिश्रयणमन्त्रस्य, हरिरभि गानात् ॥ २६ ॥

अनुद्धृत्य चरुमासादयति ॥ २७ ॥

क०—स्थाल्यामनुद्धृत्य स्थाल्या सह चरुमुद्रास्याऽऽसादयति । चरोर [पि] पृथुत्वात् ' आर्द्रः प्रथस्नुः ' इत्यविकृतो मन्त्रः ॥ २७ ॥

इ०—सहैव स्थाल्याऽऽसादयेदित्यर्थः । अयं चार्थो न्यायप्राप्त एवो-
पदिश्यते । कथम् । अधिश्रितस्य हविषो यः पूर्वभागः स एवाव-
दानकाले पूर्वार्धे इत्यभिधीयते । यदि चरुमुद्ध्रियेत पूर्वार्धेऽपि-
र्यासः स्यादित्यनुद्धृत्येत्युक्तम् । अधिश्रयणादि च पूर्वार्धदेशल-
क्षणं मन्यमान आचार्योऽभिहितवान् ' अपर्यावर्तयन्पुरोडाशमु-
द्रास्य ' इति । अतश्च धाना अपि सकपाला उद्रास्या इति
सिद्धम् । प्रथमं श्लक्ष्णीकरणमुल्मुकैस्तपनं तण्डुलेष्वङ्गाराध्यू-
हनमङ्गाराविवर्तनं च चरुस्थाल्यामर्थलोपान्न क्रियन्ते, दृष्टसंस्का-
रत्वात् । ' अविदहन्तः श्रपयत ' इति च क्रियते, आग्नीध्रमैषा-
र्थत्वात् । उद्रासनमन्त्रश्च नोह्यते, पच्यमानस्य चरोः पृथुता
जायत इति विहितस्य प्रथमस्याभावात् ' आर्द्रो भुवनस्य ' इत्यूह-
मन्ये वर्णयन्ति ॥ २७ ॥

पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः ॥ २८ ॥

क०—दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्योऽग्निमिन्धनार्था ऋचः ' त्रिः
प्रथमामन्वाहत्रिरुक्तमाम् ' इत्यभ्यस्ताभ्या प्रथमोत्तमाभ्यां सह
पञ्चदश । बहुयाजिनोऽपि पञ्चदश विकल्पेन लभ्यन्ते ॥ २८ ॥

इ०—समिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यस्ताः पञ्चदश दर्शपूर्णमासयोर्भ-
वन्ति । अनारभ्य शाखान्तरे सामिधेनीनां साप्तदशयाम्नाम् ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाञ्चदशवचनं बहुयाजिनामपि पाञ्चदश-
प्राप्त्यर्थमेव ॥ २८ ॥

सप्तदशोष्टिपशुबन्धानां यत्र श्रूयन्ते ॥ २९ ॥

क०—यासां विकृतीनामिष्टिनां पशुबन्धानां च ' सप्तदश सामि-
धेनीरन्वाह ' इति पुनः सप्तदश सामिधेन्यो विधीयन्ते तत्र सप्त-
दश, अन्यत्र पञ्चदशैव ॥ २९ ॥

ह०—इदानीं प्रकृतौ प्रतिषिद्धस्य साप्तदशस्यस्यावकाशोऽभिधीयते । यास्विष्टिषु पशुबन्धेषु वा साप्तदश्यं श्रूयते तास्वेव भवति नेतरास्वित्यर्थः । कासुचिद्विकृतिषु पुनः श्रवणस्य तास्वेवोपसंहारार्थत्वात्, प्रकरणाग्नातस्यापूर्वसंबन्धार्थन्वेनानारभ्याऽऽग्नातस्य द्वारविनियोगार्थत्वेन च व्यापारभेदसंभवात् ॥ २९ ॥

उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते इति

तत्र यावत्प्रधानमुपाशु ॥ ३० ॥

क०—‘ आथर्वणा वै काम्यास्ता उपांशु कर्तव्याः ’ इति या विकृतय उपाशु क्रियन्ते, तत्र यावत्प्रधानं प्रधानदेवतावाचकं पदमुपाशु प्रयोक्तव्यम्, याज्यानुवाक्ये च ॥ ३० ॥

ह०— यदिदं श्रूयते ‘ उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते ’ इति तत्र काम्यास्विष्टिषु यावत्प्रधानं तावदेवोपांशु भवति । नाङ्गेपूपाशुत्वमित्यर्थः । इदं च प्रधानोपाशुत्वं न्यायसिद्धमेवोपदिश्यते । विकृतौ प्रधानस्य प्रत्यक्षोपदिष्टत्वात्, अङ्गानां चाऽऽनुमानिकत्वात्, प्राकृतविध्यन्तातिदेशेनैव वैकृतविधेर्निराकाङ्क्षत्वात् वैकृतोपदेशापर्यवसानेनैवाऽऽकाङ्क्षायाः कल्पत्वात्, प्रधानसंबन्धमात्रेणैव वैकृतोपदेशस्य कृतार्थत्वाद्विकृतानुपदिश्यमानमुपदिष्टेनैव प्रधानेन प्रथमतः संबन्धयत इति न्यायप्राप्तोऽयमुपदेशः । अतश्च काम्यग्रहणं विकृतीनामुपलक्षणार्थम् । उपांशुग्रहणं च विकृत्युपदिष्टप्रमाणामित्यवधार्यते । अत एव ‘ उपाशु दीक्षणीयायाम् ’ इति, ‘ उच्चैरग्नीषोमीये ’ इति ‘ ततस्तूष्णीमग्निहोत्रं जुहोति ’ इति, ‘ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ’ इत्येवमादीनामपि यावत्प्रधानमेव संबन्धो भवति । उपाशुत्वस्य शब्दधर्मत्वात्प्रधानसन्निकर्षाच्च देवतापदमेवोपाशु प्रयुज्यते । यस्मिन् प्रधानदेवताशब्दो मन्त्रगतः पठ्यते । यत्र द्रव्यशब्द एव पठ्यते न देवताशब्दस्तत्र तस्मिन्नेवोपाशुत्वं भवति यथा ‘ वृतस्य यज ’ इति । अग्नीषोमीये तु क्रौञ्चमिवोच्चैस्त्वम् ‘ उच्चैरग्नीषोमीये ’ इति विधीयते, ‘ तस्मादुपवसथे यावत्या वा वाचा कामयेत तावत्याऽनुब्रूयात् ’ इति बह्वृचश्रुतेः । ततः क्रौञ्चमिवोच्चैस्त्वं वैकृतप्रधानार्थमुपदिश्यते । आश्रुतादीनां तु प्रधानस्य

प्रकृतितः प्राप्तो मध्यमः स्वरः । ततोऽग्नीषोमीयवपायागेषु स्वर-
भेदादग्नीषोमाभ्या मध्यमस्वरं नैयायिका मन्यन्ते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः ॥ ३१ ॥

क०—येषां प्रधानानां श्रुत्याद्यवगतशेषत्वैः पदार्थैः कल्पित उप-
कारः कथमंशपूरकस्ताः प्रकृतयः । ततश्च विकृतयः कथमंश-
पूरकमुपकारं गृह्णीयुः । विकृत्यपेक्षं हि प्रकृतित्वम् । येषां चावि-
हितेति कर्तव्यतानामन्यत्र विहितेनोपकारेण कथमंशः पूर्यते ता-
विकृतयः । विकृतिष्वपि यासां स्वप्रकरणसमाप्तानावगतशेषत्वैः
पदार्थैः कल्पितोपकारेण सहातिदेशप्राप्तप्राकृतोपकारस्य साका-
ङ्क्षत्वं कल्पयित्वैकत्वमापन्न तेनैवोपकारेण कथमंशः पूर्यते ता-
विकृतयोऽप्यात्मीयसदृशचोदनाविहितकर्मभ्यस्तमात्मीयमुपकारं प्र-
यच्छन्ति । अन्यापेक्षया ताः प्रकृतयः । एवं च काश्चित्प्रकृतय-
एवाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाः । काश्चिद्विकृतयः प्रकृतयश्च ।
यथा वैश्वदेवाग्नीषोमीयपञ्चमनिकार्यद्वादशाहादयः । काश्चिद्वि-
कृतय एव, यथा कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रसौर्यावायव्यपशुद्धि-
त्पौण्डरीकादयः । तत्रानुक्रमिष्यन्ते—‘ दर्शपूर्णमासाविष्टीनां
प्रकृतिः ’ । दर्शपूर्णमासाविष्टीनां स्वेतिकर्तव्यतां प्रयच्छन्तावुप-
कुरुतः ॥ ३१ ॥

इ०—अनाम्नातेतिकर्तव्यताके प्रधानेऽन्यतो धर्मातिदेश इत्युक्तम्
‘ सहाङ्गं प्रधानम् ’ इत्यत्र । कस्या विकृतेः का प्रकृतिः, इति
विशेषोपदेशार्थमुपरितनसूत्ररम्भः । श्रुतद्रव्यदेवताका अप्राणि-
द्रव्यका. क्रिया इष्टय इत्यभिधीयन्ते ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयस्य च पशोः ॥ ३२ ॥

क०—अग्नीषोमीयस्यापि पशोस्तावेव धर्मान्प्रयच्छतः । अतस्तौ
तस्य प्रकृतिः ॥ ३२ ॥

इ०—दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिति शेषः । अग्नीषोमीयो निरूढस्य ।
निरूढोऽन्येषां पशूनां वायव्यादीनाम् । इदमर्थमेव श्रुतावग्नीषो-
मीये विहितानां धर्माणां निरूढे सूत्रकारेण निबन्धनम् । अनूव-

न्ध्याया निरूढवद्वचनम् ' तिस्रोऽनूबन्ध्याः ' इत्यस्मिन्पक्षे निरूढ-
एव प्रकृतिर्नैकादशिनधर्मा इतिख्यापनार्थम् ॥ ३३ ॥

स सवनीयस्य ॥ ३३ ॥

क०—सोऽग्नीषोमीयः, दार्शपूर्णमासिकान्धर्मानात्मसात्कृत्वा तैः सहाऽऽ-
त्मीयान्सवनीयाय प्रयच्छति । अतस्तस्य प्रकृतिः ॥ ३२ ॥

ह०—सोऽग्नीषोमीयः सवनीयस्य प्रकृतिः । सवनीयस्य पशुपुरोडा-
शस्यैन्द्राग्रपशुपुरोडाशस्य च वार्त्रघ्नहुतानुमन्त्रणं केचिन्मन्यन्ते ।
उभयोरग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रकृतिरुत्वं मन्यमाना औपदेशिकाः
पुनस्तदनुपपन्नमिति मन्यन्ते । य एव प्रत्यक्षविहिता अग्नीषोमी-
यधर्मास्त एवाग्नीषोमीयात्सवनीयविधिनाऽतिदिश्यन्ते । ये तु
दार्शपूर्णमासिकास्ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सवनीयादिषु प्रवर्तन्ते
नाग्नीषोमीयात् । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्याचितुमर्हतीति न्यायात् ।
अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य वार्त्रघ्नहुतानुमन्त्रणं दार्शपूर्ण-
मासिकम्, तयोरपि हुतानुमन्त्रणस्य दार्शपूर्णमासिकरूपमेव
न्याय्यम् । इदमर्थमेवाग्नीषोमीयस्य च पशोरित्यत्र चशब्दग्रह-
णम् । तस्मादाग्नेयस्य पशुपुरोडाशस्याऽऽग्नेयवद्धुतानुमन्त्रणम् ।
ऐन्द्राग्रस्यैन्द्राग्रवत् ॥ ३३ ॥

सवनीय ऐकादशिनानाम् ॥ ३४ ॥

ऐकादशिनाः पशुगणानाम् ॥ ३५ ॥

क०—एवमग्नीषोमीयलक्ष्यैः सहाऽऽत्मीयान् धर्मान् ' आग्नेयः
कृष्णग्रीवः ' इत्यादिविहितानामैकादशिनानां प्रयच्छंस्तेषां सव-
नीयः प्रकृतिः । तथैकादशिनाः पशुगणानाम् ' आदित्यां मल्-
हाम् ' ' आश्विनं धूम्रललामम् ' इत्यादिविहितानां प्रयच्छन्त-
स्तेषां प्रकृतिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ह०—एकादशिनीति यागसंज्ञा, यस्यामेकादश यूपाः पशवो वा
स्युः । एकादशिन्या भवा ऐकादशिनाः । प्रयोजनम् ' मन्थेऽग्ने-
राज्याहुतीः ' इत्येवमादीनां प्रयोगः ॥ ३४ ॥

समानतन्त्राणामैकादशिनधर्मा भवेयुः । द्वयोरपि समूहो गण
एव, यथा ' भैत्र-श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णम् ' इति । ये पुनः

सोमान्तःपातिनः पशुधर्मा ग्रहावकाशशृतंकारादयस्ते पशुगणेषु
न भवन्ति । गर्भिणीनां कालभेदेन भिन्नत्वात्त्रैकादाशिन-
धर्माः ॥ ३५ ॥

वैश्वदेवं वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयानाम् ॥ ३६ ॥

क०—वैश्वदेवम् 'आग्नेयमष्टारूपालम्' इत्यादिविहितम्, दर्शपू-
र्णमासलब्धैः सहाऽऽत्मीयान्नवप्रयाजादिगर्मान् वरुणप्रघासा-
दीनां प्रयच्छत्तेषां प्रकृतिः ॥ ३६ ॥

ह०—विश्वे देवा देवतात्वेन यस्मिन् यागगणेऽन्तर्भूतास्तस्य वैश्वदेव-
मिति नाम प्रेयन् । तच्च चातुर्मास्यानामाद्यं पर्व । वरुणप्रघासो
द्वितीयं पर्व । साकमेध इति महाहविर्गृह्यते, पञ्चसचाराणां तत्र
विधानात्, तस्मिन्निचितत्वाद्द्वैश्वदेवातिदेशस्य । इन्द्रः शुनासीरो
यस्मिन्यागगणे देवतात्वेनान्तर्भूतस्तस्य शुनासीरीयमिति संज्ञा ।
तच्चचातुर्मास्यानां चतुर्थं पर्व । वरुणप्रघासादीनां पर्वणां वैश्वदेवं
प्रकृतिः । वरुणप्रघासेषु वैश्वदेववत्कल्पवचनं दक्षिणविहारार्थ-
म् ॥ ३६ ॥

वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम् ॥ ३७ ॥

क०—वैश्वदेवे भवो वैश्वदेविकः । एतस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरो-
डाश एकरूपालः । वैश्वदेविक एकरूपालः पुरोडाश आत्मीया-
न्विशेषगर्मानाज्याभिपूरणसर्वहुतत्वादीनितरेषामेकरूपालानां प्र-
यच्छस्तेषां प्रकृतिः स्वर्गप्रदातृत्वेन वैश्वदेविकस्यैककपालस्य
निर्देशादिहैककपालसाध्ययागगर्मां नवप्रयाजादयोऽन्येषामेकरू-
पालसाध्यानां यागानां नातिदिश्यन्ते । तेषामेव मासनामभिर्होमो
नैकरूपालगर्माः । आचारसंभेदवद्वेदेः स्थानविशेषोपलक्षण
एककपालः ॥ ३७ ॥

ह०—एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एकरूपाल । तस्यैकक-
पालस्य वैश्वदेविको द्यावापृथिव्य एकरूपालः प्रकृतिः । अनेना-
भिपूरणादयो वैशेषिका धर्मा एवातिदिश्यन्ते न पुनः साधा-
रणाः प्रसूयनवप्रयाजादयो वैकृतेष्वेकरूपालेषु । अत एवाऽऽ-
चार्येण वैशेषिकधर्मा आग्रयणे निबद्धाः । मासनामभिरभि-

होमोऽपि साधारण इत्यवगम्यते । अनुक्रमणादाग्रयणे । एकक-
पालायां कपालनाशेष्ट्या न क्रियते ॥ ३७ ॥

वैश्वदेव्यामिक्षाऽऽमिक्षाणाम् ॥ ३८ ॥

के०—वैश्वदेवे यागर्गणे भवा वैश्वदेवी । न देवता, तद्धितेन वैश्व-
देविक्या एककपालेन सह निर्देशात् । वैश्वदेव्यामिक्षैककपालवटा-
त्मीयान् ‘द्वयोः पात्रयोरुद्धत्य’ इत्येवमादीनन्यासामामि-
क्षाणां प्रयच्छति । सा तासा प्रकृतिः ॥ ३८ ॥

ह०—तप्त पयो दधिसंयोगेन घनीभूतमामिक्षेत्युच्यते । सा वैश्वदे-
विकेतरासामामिक्षाणा प्रकृतिः । अयमपि वैशेषिकाणामेवाति-
देशः । वैश्वदेव्या यद्भूतानुमन्त्रणम् “प्राणैः सायुज्यं गमेयम्”
इति । तच्च द्यावापृथिव्यैककपालस्य च [‘उभयोर्लोकयोः’
इति] तच्च मैत्रावरुण्यादीनामामिक्षाणा कायादीनामेककपा-
लानां च मन्यन्ते, वैशेषिकधर्मत्वाद्देवताधर्मत्वाच्च । न चैतद्वै-
श्वदेव्यामितिदेशप्राम्णम्, वैकृतानां हुतानुमन्त्रणानां विकृत्यर्थ-
त्वात् । न चायं देवताधर्मः, कर्मप्रयुक्तत्वाद्दर्माणाम् ।

अन्ये तु—देवताश्रयत्वाद्द्वैश्वदेववद्भूतानुमन्त्रणम् । तथैव मैत्रा-
वरुण्यामपीति स्थितम् ॥ ३८ ॥

तत्र सामान्याद्विकारो गम्येत ॥ ३९ ॥

क०—दर्शपूर्णमासाविष्टीना प्रकृतिरिति दृष्टीषु प्रकृतिषु का कस्याः
प्रकृतिरित्येतद्विभेकायाऽऽह—‘तत्र सामान्याद्विकारः’ इति । तत्र
प्रकृतिविकृतिभावे सामान्यात्सादृश्याद्विकारो विकृतिर्गम्यते ।
तत्र प्रकृतिषु दृष्टीषु औपप्रमाज्यं दधि पयश्च । देवताश्चाग्निरग्नी
षोमाविन्द्र इन्द्राग्नी च । तत्र हविःसामान्याद्देवतासामान्याच्च
विकारो गम्यते । तत्र द्रव्यसादृश्यात्पुरोडाशविकाराश्चरुहिरण्य-
सुरादयः । आज्यविकारा मधूदकादयः । सानाज्यविकारा आमि-
क्षावाजिनादयः । पशोः पयोविकारत्वे कुम्भ्यादिदर्शनं हेतुः
पशावेवोक्तः । देवतासादृश्याद्विकारभावो वक्ष्यते ॥ ३९ ॥

ह०—तत्र दर्शपूर्णमासाविष्टीना प्रकृति, इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमास-
योश्च यान्याभेयादीनि पयोन्तानि पट्प्रमानानि तेषामेकैकं

प्रधानं वैकृतस्य प्रधानस्य प्रकृतिः । तेन शब्दगतमर्थगतमपि सादृश्यमुपदिश्यते । तेन सर्वाणि समप्रयानानीत्यनन प्रतिपाद्यते । समानस्य भावः सामान्यं सादृश्यमिन्वर्थः । यद्वा—विशेषातिदेशकारणानामक्षरसामान्यादीनामुपसग्रहणार्थमपि ॥ ३९ ॥

एकदेवता आग्नेयविकाराः ॥ ४० ॥

क०—एका देवता यासा विकृतीनामौषधद्रव्याणां ता आग्नेयधर्मानभिधान्गणानीन गृह्णीयुः । यथा ‘ आदित्य चरुम् ’ ‘ सावित्र द्वादशकपालम् ’ इत्यादि ॥ ४० ॥

ह०—एका देवता येषा चरुपुरोडाशादीना त एकदेवताः । सावित्रः पुरोडाशः सौम्यश्चरुरित्युदाहरणम् ॥ ४० ॥

द्विदेवता अग्नीषोमीयविकाराः ॥ ४१ ॥

क०—द्वे देवते यासा विकृतीनामौषधद्रव्याणां ता द्विदेवताः । तासां द्विदेवत्वसामान्यादग्नीषोमीयविकारत्वम् । यथा ‘ आग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ’ इत्येवमादयः ॥ ४१ ॥

ह०—द्वे देवते येषां ते द्विदेवताः । आग्नावैष्णवमुदाहरणम् ॥ ४१ ॥

बहुदेवताश्च ॥ ४२ ॥

क०—अग्नीषोमीयविकारा इति चशब्देनानुकृष्यते । बह्व्यो देवता यासा विकृतीना ता बहुदेवताः, ता अनेकदेवतासामान्यादग्नीषोमीयविकाराः । यथा—‘ वैश्वदेवश्चरुः ’ इत्येवमादयः ॥ ४२ ॥

ह०—बह्व्यो देवता येषा त इमे बहुदेवताः । वैश्वदेवश्चरुरुदाहरणम् ॥ ४२ ॥

ऐन्द्राग्नविकारा वा ॥ ४३ ॥

क०—द्विदेवता बहुदेवताश्च द्विदेवतात्वानेकदेवतात्वसामान्यादैन्द्राग्नविकारा वा । यथा—‘ आश्विनं द्विकपालम् ’ ‘ मारुत सप्तकपालम् ’ इत्येवमादयः । न तु समविकल्पः । चत्वार्यक्षराण्यग्नीषोमी । त्रीणीन्द्राग्नी । तत्र यासा विकृतीना द्विबहुदेवतापदेषु चत्वार्यक्षराण्यविकारानि वा ता अग्नीषोमीयविकाराः । यासा

त्रीण्यूनानि वा ता ऐन्द्राग्रविकाराः । तथा चोदाहृतमन्यतन्त्र-
प्रकृति वा ॥ ४३ ॥

ह०—ऐन्द्राग्रविकारा वा द्विदेवता बहुदेवताश्च भवेयुर्न चायं तुल्य-
विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा ह्येषा । चतुरक्षरप्रभृतयोऽग्नीषोमी-
यविकाराः । यथा—‘ वैश्वदेवश्चरुः ’ ‘ आग्रवैष्णवो द्वादशरूपालः ’
इति । ततोऽर्वाक्यक्षरप्रभृतय ऐन्द्राग्रविकाराः । यथा ‘ मरुतः
सप्तकपालः ’ इति । प्रातर्दोहाविकाराः पशवः पशुप्रभवत्वसामा-
न्यात् ‘ आज्येन पशुम् ’ ‘ यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ’ इति
मन्त्रलिङ्गाच्च । यत्र सगुणा देवतास्तत्र गुणाक्षरैः सह देवता-
क्षराणि गण्यन्ते, गुणानामप्युद्देश्यत्वेनान्वयात् । अतो मरुतः
सातपना अग्नीषोमीयविकाराः । अत एव ‘ वेदं कृत्वाऽग्निं परि-
स्तीर्य ’ इत्युक्तम् । इतरथैन्द्राग्रविकारत्वे वेदानन्तर वेदिः
स्यात् ॥ ४३ ॥

अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथैन्द्रः

पुरोडाशः सौम्यश्चरुरिति ॥ ४४ ॥

क०—प्रकृतावग्नीषोमीये सोमश्च देवता । ऐन्द्राग्र इन्द्रश्च । ते प्रकृति-
देवते विकृतिष्वैन्द्रपुरोडाशे सौम्ये चरौ दृश्येते । ताभ्यामन्यत्रैक-
देवतात्वेन विकारभावः । तयोः सौम्योऽग्नीषोमीयविकारः,
देवतैक्यात् । तथैन्द्रश्चैन्द्राग्रविकारः । सौमैन्द्रश्चरुः सोममुख्यत्वा-
दग्नीषोमीयविकारः । इन्द्रासोमीय इन्द्रमुख्यत्वादैन्द्राग्रवि-
कारः ॥ ४४ ॥

ह०—प्रकृतौ देवताः प्रकृतिदेवताः । ता वर्जयित्वाैकदेवतानामाग्नेय-
विकारत्वमित्यर्थः । यथेत्युदाहरणनिर्देशः ॥ ४४ ॥

हविर्देवतासामान्ये हविर्वलीयः ॥ ४५ ॥

क० इह वलीयःशब्दश्रवणादनुक्तोऽपि विरुद्धो विकारो विकार-
विरोप आश्रीयते । सामान्यशब्दो हविषाऽपि संबन्धते । यत्र
प्राजापत्यचर्वादाँ प्रजापतिदेवताकत्वाद्गुणाशुयाजधर्मप्राप्तिः, औष-
धद्रव्यकत्वादाग्नेयधर्मप्राप्तिः । अतः प्राजापत्ये हविर्देवतासामान्ये

विरुध्येते तत्र विरोधे सति हविःसामान्यादाग्नेयमप्राम्निर्वलीय-
सी । प्रकृतिविकारभाव आसामप्यस्त्येव ॥ ४५ ॥

इ०—हविश्च देवता च हविर्देवते । तयोः सामान्यं हविर्देवतासामा-
न्यम् । हविःसामान्ये देवतासामान्ये च यदा प्रकृतिनियमं प्रति
विरुध्यमाने हविःसामान्येन प्राकृतविध्यन्तनियम इत्यर्थः ।
प्राज्ञापत्यः पुरोडाश उदाहरणम् । तत्र हविःसामान्येन पुरोडाश-
धर्मा भवेयुः । देवतासामान्यनोपांशुयागधर्माः । तथा सौम्यच-
रावाज्यभागयोर्हविःसामान्येनोपाशुयागविकारत्वम् । नाग्नीषोमी-
यविकारधर्माः । ‘ अथैकेषां सोमाय पितृमत आज्यम् ’ इत्यत्रा-
प्युपाशुयाजधर्मत्वम् ॥ ४५ ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः ॥ ४६ ॥

क०—बलाबलप्रसङ्गादिदमाह—यत्रैतदापतति अवहननादिद्रव्यसं-
स्कारायोग्या व्रीहिमयास्तण्डुला विद्यन्ते सर्वसंस्कारयोग्या व्रीहि-
सदृशा नीवारा विद्यन्ते, तत्र यदि व्रीहिमयः पुरोडाशोऽवहनना-
दिसंस्कारहानिः, अथ तत्संस्कारादन्यः, व्रीहिमयत्वहानिः । एवं
द्रव्यसंस्कारविरोधः । तस्मिन्विरोधे द्रव्यं बलीयः । द्रव्यं ग्राह्यं
संस्कारहीनमपि ॥ ४६ ॥

इ०—द्रव्यं च संस्कारश्च द्रव्यसंस्कारौ । तयोर्विरोधो द्रव्यसंस्का-
रविरोधः । तत्र द्रव्यं बलीयः । यथा गवामभावे गोपयस उप-
लब्धिः, अजाश्च पयस्विन्यः संभवन्ति । तत्र संस्कारत्यागेन
गोपय एव गृह्यते न पुनः संस्कारार्थमजापयो गृह्यते । परे तु—
संस्कारान्पयसि कुर्वन्ति । ‘ संस्काराः पयसि क्रियन्ते । गव्ये
पयसि क्रियन्ते पूर्वं च मन्त्रा जप्या ’ इति बोधाय-
नश्च ॥ ४६ ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीयान् ॥ ४७ ॥

क०—अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । द्रव्यप्रयोजनयोर्यत्र विरोधस्तत्र
प्रयोजनं बलीयो बलवत् । तथा हि स्वादिरो यूपद्रव्यत्वेन विहितः
‘ स्वादिरो यूपः ’ इति । तस्य च प्रयोजनमात्मनिबद्धस्य पशो-
र्निवारणम् । स चाणुविद्यन्ते तन्निवारणासमर्थः । तत्समर्थश्च

कदरो विद्यते । यदि द्रव्यजिघृक्षा पशुवारणप्रयोजनानवाप्तिः ।
यदि तज्जिघृक्षा द्रव्यानवाप्तिः । अतोऽथेद्रव्ययोर्विरोधः । तत्रार्थो
बलीयान्, प्रयोजनं बलवत्तरम् ॥ ४७ ॥

ह०—अर्थः प्रयोजनम् । यथा पशुनियोजनार्थं समर्थः खादिरो न
लभ्यते समर्थाः कदरादय एवोपादीयेरन् । न त्वन्याश्रयापेक्षाः
खदिराः ॥ ४७ ॥

न प्रकृतावूहो विद्यते ॥ ४८ ॥

क०—अध्ययनविध्यधीतानां मन्त्रवाक्याणां स्वाध्यायपाठान्धृतस्व-
रूपाणामर्थवशाद्रूपान्तरकरणमूहः । स प्रकृतौ न विद्यते न क्रियते
प्रकृतौ मन्त्रा यत्राभिधातुं समर्थास्तत्र न । यथा ‘ अग्रथे जुष्ट-
मभिघारयामि ’ इत्याग्नेयपुरोडाशाभिघारणे, नाग्नीषोमीये ।
तत्रामन्त्रकः प्रयोग, नाग्नीषोमाभ्यामित्यूह ॥ ४८ ॥

ह०—प्रकृतौ लिङ्गसंख्याविरोधेऽपि नोह्यते । प्रकृतिग्रहणं चात्रोप-
देशोपलक्षणार्थम् । उपदिष्टा मन्त्रा नोह्यन्ते, अतिदिष्टा एवोह्यन्त
इत्यर्थः । ‘ चितः स्य ’ इत्युदाहरणम् । तत्र बहुवचनान्तेन
मन्त्रेणैकं कपालमुपधीयते । ‘ उखे, उपदधाम्यहम् ’ इत्येकोऽखो-
पधीयते । ‘ अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ’ इति द्वयोरप्यव-
दानयोर्नोह्यते । विकृतावप्येषामनूह एव, जात्यभिधानात् । उक्तं
चाऽऽश्वलायनेन ‘ सर्वेषु यजुर्निगदेषु । प्रकृतौ समर्थनिगमेषु ’
इति । अवदानानीति कस्माज्जमदग्न्यर्थो न भवति । सनिहि-
तानि त्रीण्यवदानानीति । अवदानशब्दो द्वयोरप्यवदानयोस्ताव-
दविरुद्धः । केवलं संख्यगुणो विरुध्यते । न हि गुणानुरोधेन
प्रधानशब्दस्य निवृत्तिरूपपद्यते । यत्र तु प्रधानशब्द एव विरु-
ध्यते तत्र निवर्तते मन्त्रः, यथा ‘ इमौ पर्णं च दर्भं च ’ इति शमीशा-
खायाम् । ‘ व्रीहीणां मेघं सुमनस्यमानः ’ इति यवमये । यत्र द्वयोः
समवेतयोरेवैकवचनं तत्रासौ मन्त्रः प्रतिहविरावर्तते । यथा
‘ यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः ’ इति । यथा ‘ इषे त्वेति बर्हिषी
आदत्ते ’ इति । प्रकृतिग्रहणस्योपलक्षणत्वात् ‘ उदुस्र तिष्ठ ’
इत्येवमादीनां स्त्रीपशौ द्विप्रभृतिषु चानूढेनैव प्रवृत्तिः सिद्धा ।

सारस्वते तु द्वादशकपाले सरस्वतो हुतमिति न प्रवर्तते लिङ्ग-
विशिष्टस्यैवोपदिष्टत्वात् । यत्र तु प्रकृतावलिङ्गसलिङ्गौ, यथा
सैत्तिरीयाणामेकस्मिन्नुपरवे 'वैष्णवान् खनामि' इति बहुवच-
नान्तो मन्त्रः, मैत्रावरुणीयानां 'एकचदुपरवमन्त्रान्' इत्ये-
कवचनान्तो मन्त्रः, तत्रैकवचनान्त एष विकृतावतिदिश्यते ।
समर्थवचने संभवत्यसमर्थस्यानतिदेज्ञादित्यौपदेशिकाः ॥ ४८ ॥

विकृतौ यथार्थमूहोऽर्थवादवर्जम् ॥ ४९ ॥

क०—यदीया धर्माः कार्यमुखेषु यस्मिन्नतिदिश्यन्ते सा तस्य
विकृतिः । प्रकृतौ मन्त्रा यं यमर्थं प्रकाशय भधानमुपकृतवन्तः,
यदि विकृतावपि तं तमेव प्रकाशोपकुर्युर्न तत्र तेषामूहः । यत्र
तु प्राकृतप्रकाश्याभादस्तत्स्थाने चैककृतं प्रकाश्यान्तरमुपदिश्यते,
अन्यत् प्राकृताधिकं चोपदिश्यते तद्विकृतौ यथार्थं यथा यथार्थ-
वन्तो मन्त्रास्तथा तथोहो मन्त्रसंनामः कर्तव्यः । यत्राऽऽन्नात-
प्रत्ययार्थस्थाने प्रत्ययार्थान्तरमुपदिश्यते तत्र प्रत्ययार्थस्योह,
यथा 'येन येनाऽऽधाति' । क्वचित्प्रकृत्यर्थस्थाने प्रकृत्यर्था-
न्तरोपदेशः, यथा 'उस्यस्य इविषः' इति । क्वचिद्द्वयोः स्थानेऽ-
न्यद्द्वयमुपदिश्यते, यथा 'विन्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टम्' इति । क्वचि-
द्व्यधिकोपदेशः, यथा 'सुवं च सुचश्च' इति । क्वचित्प्राकृता-
र्याभावः, तत्स्थाने कस्यचिदुपदेशो, यथा 'प्रोक्षणीरासादय ।
सुवं च सुचश्च' इति । यथा सौर्यचरौ पिष्टमन्त्रा एव लुप्यन्ते ।
अर्थवादवर्जम्—अर्थवादान् व्याख्यास्यति ॥ ४९ ॥

ह०—यथा यथा अर्थः, यथार्थम् । यथा—अन्वारम्भणीयादक्षि-
णायाम् 'ब्रह्माणौ ब्रह्माणौ स्थो ब्रह्मणे वां मा मा हिंसिष्टमहुतौ
मह्यं शिवौ भवतम्' इति । अन्नमन्त्रस्तु नोद्यते, द्रव्यस्या-
नेकत्वेऽपि विभामस्यैकत्वात् । 'इयं स्थाली' इति तु लुप्यते,
स्थाल्यभावात् । 'सहस्रधाराबुत्सावक्षीयमाणौ तौ दध्नतुः पृथिवी-
मन्तरिक्षं दिवं च ताभ्यां मिथुनाभ्यामतितराणि मृत्युम्' इति ।
'ब्राह्मणा इमौ गावौ' इति । 'रुद्राय गाम्' इत्यनुद्देन मन्त्र-
प्रतिग्रहः, प्रकृत्यर्थत्वान्मन्त्रस्य । पत्नीपदस्य जात्यभिधाना-
दनुहः । द्विप्रथमयोरे 'पशूं इत्यम्' इत्युद्देने । 'आज्यं दधि स्थः'

इत्युह्यते, न पुनः ' आज्यदधिनी स्थ. ' इति । ' आज्येन दध्नो देहि ' इति संप्रैषः, दधिसंस्कारार्थत्वात् । असंस्कारपक्षे प्रकृतिवत् । तथा ' अदिती स्थोऽच्छिद्रपते ' इति संस्कारपक्षे । ' तेजसी स्थस्तेजोऽनुप्रेतम् ' ' अग्नेर्जिह्वे स्थः सुभुवौ देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे भवतम् ' । ' आज्यं दधि स्थः सत्यायुषी स्थः सत्येन वामभिघारयामि ' ' तयोर्वा भक्षीय ' इत्यादि । ' अङ्घ्रिराज्यं दध्नाऽऽज्येन दध्नापः संविदानः ' । ' इमे स्थाल्यौ घृतस्य दध्नः पूर्णे ' । ' इयं स्थाली दध्नः पूर्णा ' इति वा । ' इमौ स्रुवस्वधीती अभिजीहृतः ' । ' दिवं च तेनानहुडाऽतितराणि मृत्युमिति ' । ' ब्राह्मणा अयं वोऽनड्वान् ' । ' अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य ' । सोमेष्टिषु आगुराशीस्थाने ' एयमगन्वा-श्रीर्दोहकामा ' इत्यूहः । अस्य यज्ञस्याऽऽगुर आगूः करणस्यो-हर्च समाप्तिमशीयेत्याशिषामागूरः । अत एव ' सा मे सत्याशीः ' इत्येतन्निवर्तते । सोमेऽग्नीषोमीये ' तिस्रः समिथो यज्ञायुरनुसंचरान् ' इत्यूहः । ' शत ते राजन् ' इति यजमानं प्रत्यगाशि-ष्टात् । ' भुवनमासि विप्रथस्वापो यष्ट्य इदं नमः ' । ' युनज्मि वो ब्रह्मणा दैव्येन ' । इन्धानास्त्वेति पदद्वयस्य लोपः, अपामिन्धनाभावात् । ' अद्रयः स्थ मानुषा इदं शमिद्दवम् ' । ' तृप्तयः स्थ गायत्रं छन्दः ' । ' पयस्या मां प्रिनोतु ' इति पयस्यायाम्, ' मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ' इत्युत्पत्तौ श्रवणात् । ' शतामिन्द्राय शरदः ' इति महेन्द्रयाजिनोऽप्यविकृतः । ' समापो अङ्घ्रि-रगमत ' इति पयसि निवृत्तः । ' इडाऽस्माननुवस्तां घृतेन ' इत्यत्र मांसस्य विकारो नेष्यते, ' सा यत्र यत्र न्यक्रामत्तद्घृत-मपीडयत ' इति देवताख्यापनपरत्वात् । ' घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ' इत्यर्थवादत्वात् । तथा ' इदमिन्द्रियम् ' इत्यर्थवादत्वाद्द्विपाया नोह्यते । ' अन्वेनं माता मन्यताम् ' इत्यर्थवादत्वाभ्योह्यते । एवमन्यान्यापि मन्त्रपदानि स्तुत्यर्थानि निन्दार्थानि वा । तानि वर्जयित्वा विकृतौ यथार्थमूह इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

परवाक्यश्रवणादर्थवादः ॥ ५० ॥

क०—संबन्धमभिदधति पदानि वाक्यम्, यथा निर्वापमन्त्रः । तत्र

कानिचित्समवेतार्थानि, यथा ' अग्रये जुष्टं निर्वपामि ' इति । कानिचिदसमवेतार्थाभिधायीनि, ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ' इति । यानि समवेतार्थानि तानि निर्वापानुष्ठाने समवेतं विद्यमानमर्थमभिदधति, तत्प्रकाशनार्थं वक्तव्यत्वात् । तेषामेकं वाक्यं मन्त्रात्मकम् । यानि त्वसमवेतानि निर्वापस्थानेऽविद्यमानार्थानि तेषां परवाक्ये श्रूयत इति श्रवणम्, अतस्तानि समवेतार्थवाचकपदैकवाक्यत्वेन लक्षणया लक्षितलक्षणया वा यथाकथंचिदभिहितमर्थमभिदधतीत्यर्थवादः । एवमसमवेतार्थवाचिनामर्थवादत्वे संशयो नास्ति, यथा ' वसूनां रुद्राणामादित्याना सदने सीद् ' इति प्रस्तरसादने वसुरुद्रादित्यपदानामर्थवादत्वसंभवात् । समवेतार्थानामपि येषां परार्थमेवोच्चारणं तेषामप्यर्थवादत्वम्, यथा ' अग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ' इत्यग्नेरास्यविशेषणत्वेन प्राशिन्नप्राशनप्रशंसा क्रियते । यस्य तु पदार्थस्य क्वचित्प्रयोगे क्वचित्समवेतत्वं क्वचिन्न समवेतत्वम् । तस्य सर्वत्रासमवेतत्वमेव, यथा ' पत्नी संनह्य ' इति ॥ ५० ॥

ह०—अर्थवादानामनूहे हेतुः—परवाक्यश्रवणात् । परस्य वाक्यं परवाक्यं तच्छ्रवणात्, विध्यर्थवाक्यश्रवणादित्यर्थः । तस्मात्तस्य वाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावान्नोह्यते । ' अन्वेनं माता मन्यताम् ' इति पञ्चर्थवाक्ये श्रवणान्नोह्यते । एवमन्यान्यपि मन्त्रपदानि । " सूर्य ते चक्षुः " इत्येवमादयो नोह्यन्ते संज्ञप्तपशुवियुक्तस्य चक्षुषस्तेजसोऽभिधानात् । येषां शब्दानामुभयथा प्रवृत्तिः लोके दृश्यते ' शोभनमेपा चक्षुः शोभनान्येषां चक्षूंषि ' इति ते संसर्गिण इत्यपरे । यत्र सगुणा देवता चोद्यते तत्र गुणशब्दोऽप्युद्दे प्रक्षेप्तव्य, यथा ' अग्रये शुचये ' इति । सगुणद्रव्यचोदनायां तु गुणशब्दस्य प्रक्षेपो नेष्यते । ततः कृष्णग्रीवशब्दो वपासंप्रैषादिषु न प्रयुज्यते । तथा दक्षिणायां गोशब्द एव प्रयुज्यते, न मिथुनप्रथमजादिपराः शब्दाः प्रक्षेप्तव्याः ॥ ५० ॥

शिष्टाभावे सामान्यात्प्रतिनिधिः ॥ ५१ ॥

क०—नित्ये नैमित्तिके काम्ये च प्रयोगे प्रक्रान्ते शिष्टाभाव उपदिष्टस्यालाभे सामान्यात्सादृश्यात्तत्सदृशतरं प्रतिनिधिमुपादाय स

प्रयोगः परिसमापनीयः । विहितालाभे तत्सदृशस्तत्कार्यकरश्च प्रतिनिधिरुपात्तव्यः । चर्चर्धेऽपि पयस्यलब्धे श्वेत्याश्च शब्दोपादानमिष्यते । सुसदृशाभावेऽप्रतिषिद्धमीषत्सदृशमपि प्रतिनिधातव्यम् । मौढ्ये चरौ प्रक्रान्ते तदलाभे 'अयद्विया वै माषाः' इति प्रतिषेधाच्च माषाः प्रतिनिधातव्याः ॥ ५१ ॥

इ०—शिष्टं विहितं द्रव्यं व्रीह्यादयस्तेषामभावे द्रव्यान्तरं नीवारादि प्रतिनिधाय नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रयोक्तव्यम् । कस्मात् । सामान्यात् । यस्माद्बिहितद्रव्यस्य प्रतिनिधीयमानद्रव्यस्य च सादृश्यं शक्यते संपादयितुं तस्माच्छिष्टाभावे सदृशप्रतिनिध्युपादाने मुख्यद्रव्यावयवभूता एवोपात्ता भवेयुरिति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः । काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं प्रतिनिधिना समापनीयम् , प्रक्रान्तस्य कर्मणः पूर्वाधिकारापगमेऽपि प्रक्रमनिमित्ताधिकारत्वेनावश्यपरिसमाप्यत्वात् । यत्र प्रतिनिध्युपादानार्थं प्रवृत्तस्य मुख्यमेव द्रव्यं लभ्यते तत्र तन्मुख्यमेवोपादेयम् । यत्र प्रतिनिधिं समादाय केषुचित्संस्कारेषु अनुष्ठितेषु मुख्यलाभस्तत्र प्रतिनिधिनैव समाप्यम् । यत्र सदृशद्रव्यस्य प्रतिनिहितस्य नाशस्तत्र मुख्यसदृशमेवोपादद्याच्च प्रतिनिहितसदृशम् । सोमापचारे प्रतिनिधिष्वपि नष्टेषु सोमसंभवे सोम एवोपादेयः, तदसंभवे सदृश एवेति । यत्र सदृशस्य प्रतिनिहितस्य नाशस्तत्र मुख्यसद्भावे मुख्यमेवोपादद्याच्च प्रतिनिहितस्य सदृशम् । यत्र सदृशबुद्धिरुपजायते तस्यैव प्रतिनिधित्वेनोपादानम् ॥ ५१ ॥

तद्धर्मा च स्यात् ॥ ५२ ॥

क०—यदलाभे यत्स्थाने यः सदृशतरः प्रतिनिधीयते , स तद्धर्मा स्यात् । व्रीह्यभावे नीवारः प्रतिनिधीयमानो व्रीहियर्मा स्यात् । व्रीहिपदस्यापचारो नीवारशब्दोद्देशश्च । यत्र वाचनिकः प्रतिनिधित्तत्र नोहो यथा पूतीकेषु । यत्र विहितव्रीह्यभावे प्रतिनिधिनीवारमुपादाय प्रयोगप्रक्रान्तौ विहितव्रीहयोऽपि लभ्यन्ते तत्र व्रीहित्यागेनैव प्रयोगः समापनीयः । यत्रोपात्तप्रतिनिधिरपि न दृष्टो नीवारा व्रीहयोऽपि लभ्यन्ते तत्र प्रतिनिधिपरित्यागेन मुख्य एवोपादेयः । सर्वत्र विहितालाभकृतवैगुण्यपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमावश्यकम् ॥ ५२ ॥

ह०—यद्धर्ममुख्यद्रव्यं प्रतिनिहितमपि तद्धर्मकमित्यर्थः । अतः प्रोक्षणादय प्रतिनिहितेषु नीवारेषु क्रियन्ते । ' व्रीहीणां मेघ ' इति चाविकारेण प्रयुज्यते । सांनाय्यप्रतिनिधित्वेनैन्द्रो माहेन्द्रो वा पुरोडाशो नियम्यते तदाऽपि मुख्यधर्मत्वेन सुवेणै-
वावदानं पुरोडाशस्य न हस्तेन, प्रतिनिधेर्मुख्यधर्मप्राप्ते ॥ ५२ ॥

मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयात् ॥ ५३ ॥

क०—द्रव्यस्यैकदेशनाशे यावदुक्तपरिमाणायभावेऽपि अत्रशिष्टेनैव समाप्नुयात् । यथा कूर्मप्रतिकृतिपुरोडाशे ' चतुरो मुष्टीन् ' इत्यादिपरिमाणन्यूनतायामपि मुख्येनैव समापयेत् ॥ ५३ ॥

ह०—मात्रा परिमाणम् । तदपचारः परिमाणाभावः । स्कन्नावशिष्टेषु व्रीहिषु अश्वशफमात्रस्य पर्याप्तेषु स्कन्मशेषेणैव समाप्नुयादित्यर्थः । यदा तु द्विरवदानमात्रस्य पर्याप्तास्तदा लौकिका व्रीहयः स्कन्मशिष्टेषु प्रक्षेप्तव्याः । व्रीह्युपादानकाले यस्याश्वशफमात्रा व्रीहयो न लभ्यन्ते तस्यापि मात्रापचारेणैव परिसमाप्तिः । यस्य तु नीवारा अश्वशफमात्रपर्याप्ताः सन्ति व्रीहयो द्रव्यवदानमात्रपर्याप्तास्तत्र व्रीहिभिर्नीवारान् संसृज्य निर्वापः कर्तव्यः, यावत्संभवं मुख्यपरित्यागे कारणाभावान्मुख्यावयवलाभकृतत्वाच्च प्रतिनिवेः ॥ ५३ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

स्वामिनोऽग्नेर्देवतायाः शब्दात्कर्मणः

प्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिनिर्वृत्तः ॥ १ ॥

क०—स्वामिनो यजमानस्य पन्त्याश्च, अग्नेराहवनीयादेर्देवतायाः, कर्मणः क्रियायाः, एतेषां प्रतिषेधादेव प्रतिनिधिर्नास्ति । देवताया शब्दात्मकत्वमपरो हेतुः ॥ १ ॥

६०—पूर्वोक्तस्य प्रतिनिधेरपवादः प्रतिपाद्यते । स्वामिनो यजमानस्य पत्न्या वा । तत्राङ्गत्वाभावाद्यजमानस्य पत्नीमरणे पत्न्यन्तरोपादानेन वा, अपत्नीकत्वेन वा कर्मणः परिसमाप्तिर्नाङ्गी क्रियते । का वातो द्विपत्नीके प्रयोगेऽन्यतरमरणे तत्र परिसमाप्तिमेव न्यायविदो मन्यन्ते, एकयाऽपि पत्न्या सहाधिकारसिद्धेः, पत्नीकार्यनिर्वृत्तेश्च । अग्रेराहवनीयादेः । तत्राऽऽहवनीयादेरभावे नाग्न्यन्तरं प्रतिनिध्यातव्यम् । नाप्युदके वा भूमौ वा होमः । अननुष्ठानमेव मन्यन्ते । एवं देवताऽपि न प्रतिनिधेया । शब्दात्, मन्त्रात् । न मन्त्रे च विस्मृते मन्त्रान्तरं प्रतिनिधेश्च । अमन्त्रकमेव कर्मानुष्ठीयते । कर्मणः प्रयाजादेः । न प्रयाजादेरसंभवे प्रोक्षणानुष्ठानं प्रतिनिधिः । प्रतिषेधात् ‘अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवाश्च’ इति । न माषादीनां यज्ञे विनियुक्तानां प्रतिषेधोऽयं, माषादीनां विनियोगाभावात् । न चाविहितद्रव्यतया यज्ञेषु प्राप्तस्य माषादेर्निषेधः संभवति, सर्वत्र द्यगहोमयोः सामान्यतो विशेषतो वाऽऽज्यादेर्विनियुक्तत्वात् । संभवति माषादेः सदृशस्य विनियुक्तस्यासंभवे माषादेः प्रतिनिधित्वेन प्राप्तिः । अतः प्रतिनिधिविषय एवायम् ‘अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवाः’ इति एवावधारितम् । अतो यदाऽपि वरककोद्रवयोरपचरितद्रव्यसादृश्यं तदाऽपि प्रतिषेधात्ताभ्यां प्रतिनिधिर्निवर्तते । अन्यदेवद्रव्यमीषत्सदृशमप्युपादेयमित्यर्थः । एवं वाऽत्र—प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेध इति कर्मसाधननिर्देशोऽयं; ‘खण्डा कृष्णालक्षणा च नोषदध्यात्’ इति प्रतिषिद्धत्वात्खण्डादेः प्रतिनिधिर्निवर्तते । मुख्येष्टकाभावे खण्डादीनां संभवे ताभिरेव चेतव्यं, नाश्मना प्रतिनिहितेन चेतव्यमित्यर्थः । अशृङ्गस्य पशोश्छिन्नकर्णस्यान्धस्य भग्नदन्तस्य वाऽऽपन्नदन्तस्य वा कूटादियुक्तस्य संभवे मुख्यपशोरसंभवे कृत्वा प्रायश्चित्तं कूटादीनामेवाऽऽलम्भः । न जात्यन्तरस्य प्रतिनिहितस्येति ॥ १ ॥

त्रिभिः कारणैः प्रकृतिर्निवर्तते प्रत्या-

भ्रानात्प्रतिषेधादर्थलोपाच्च ॥ २ ॥

क०—त्रिभिर्हेताभिः प्रकृतिपदार्थो निवर्तते । प्रत्याम्नानं कुञ्च-

स्थाने शरमयं बर्हिः । प्रतिषेधो ' नाऽऽर्षेयं वृणीते ' इत्यादी ।
अर्थलोपात्-चरौ पेषणादीनि । चकारादन्यदपि त्रयं निवृत्तिकार-
णम्, नियमः परिसंख्या भूतोपदेश इति । यथा—व्रीहियवयो-
र्विकल्पेन प्राप्तयोः, ' व्रीहिमयः पशुपुरोडाशो भवति ' इति निय-
माद्यवत्यागः । गृहमेधीये ' आज्यभागौ यजति ' इति परिसं-
ख्यानात् प्राप्तप्रयाजादेर्निवृत्तिः ' खलेवाली यूपः ' इति च्छिन्न-
निखातखलेवालीविधानाच्छेदनादेर्निवृत्तिः ॥ २ ॥

ह०—प्रत्याम्नानं प्रकृतिप्राप्तस्यार्थस्य स्थानेऽर्थान्तरपदेशः । प्रति-
षेधः ' नाऽऽर्षेयं वृणीते न होतारम् ' इति । अर्थः प्रयोजनं
तदसंभवात् । ' शरमयं बर्हिः ' इतिप्रत्याम्नानस्योदाहरणम् ।
अर्थलोपाच्चरौ पेषणादिनिवृत्तिः । अपरेऽन्यत्रयं निवृत्तिकारण-
माहुः । नियमः परिसंख्यानं भूतोपदेश इति । यथा—विकल्पेन
व्रीहियवयो. ' व्रीहिमय पुरोडाश ' इति पुनर्नियमविधानाद्यव-
निवृत्ति । गृहमेधीय आज्यभागादिषु प्राप्तेषु पुनराज्यभागवि-
धानं परिसंख्यायते प्रयाजादिनिवृत्त्यर्थम् । ' खलेवाली यूप ' इति
यूपकार्ये खलेवालीविधानाच्छेदनादिनिवृत्ति । त्रिभिरिति
निवृत्तिकारणनियमादेव तेषामपि तत्रैवान्तर्भाव । पशुपुरोडाशे
प्रत्याम्नानादेव निवृत्ति । गृहमेधीये पुनर्विहितपदार्थकार्येणैव
कथंचिदङ्गपूर्तेरर्थलोपादेवेतरनिवृत्ति । ' छिन्नं तष्टुमुच्छ्रितं
निखातं च काष्ठं खलेवाली ' इति तत्रार्थलोपादेव च्छेदनादीनां
निवृत्ति ॥ २ ॥

अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः ॥ ३ ॥

क०—एकोनाह्ना येषु सुत्यापरिसमाप्तिस्त एकाहा । तेषामग्निष्टोम-
संस्थो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । प्रकृतं धर्मान् कार्यमुखेण विकृति-
र्गृह्णाति ॥ ३ ॥

ह०—एकोनाह्ना सुत्यापरिसमाप्तिर्येषां त एकाहा । तेषामग्निष्टोम-
संस्था ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । स एवोक्थ्यादिसंस्थाना विकृतीना
प्रकृतिः । प्रकृतिर्धर्मान्कार्यमुखेणैव विकृतिर्गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्वादशाहोऽहर्गणानाम् ॥ ४ ॥

क०—इहाहःशब्दो रात्रिशब्दश्च सोमयागवचन । द्वादशाहानि यागा यस्य स द्वादशाह । अह्नां यागानां गणोऽहर्गणः । गणः संघः । ते ह्युभयात्मका अहीनात्मकाः सत्रात्मकाश्च । द्विरात्रप्रभृतय एकादशरात्रान्ता अहीनात्मकाः । त्रयोदशरात्रप्रभृत्या-शतरात्रात्सत्रात्मकाः । तेषां द्वादशाहः प्रकृतिः ॥ ४ ॥

इ०—अहःशब्दो रात्रिशब्दश्च सोमयागवचनः । द्वादशाहानि यागा यस्य स द्वादशाहः । स उभयात्मकोऽहीनात्मकः सत्रात्मकश्च । अह्नां यागादीनां गणोऽहर्गणः । तेऽप्युभयात्मका अहीनात्मकाः सत्रात्मकाश्च । द्विरात्रप्रभृत्येकादशरात्रान्ता अहीनात्मकाः । त्रयो-दशरात्रप्रभृत्वाशतरात्राद्भवामयनं च, एतत्प्रभृत्या विश्वसृजामय-नाच्च सत्रात्मकाः । तत्राहीनात्मकोऽहीनात्मकानां प्रकृतिः । सत्रात्मकानां सत्रात्मकः प्रकृतिः ॥ ४ ॥

गवामयनं सांवत्सरिकाणाम् ॥ ५ ॥

क०—‘ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणाः ’ इति विहितेतिर्कतव्यताकं गवामयनं सर्वेषामयनानां प्रकृतिः ॥ ५ ॥

इ०—‘ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणाः ’ इति विहितेतिर्कतव्यताकं गवामयनम् । तत् सांवत्सरिकाणां संवत्सर एको बहवो वा परिमाणं येषां तेषां सत्राणां प्रकृतिरिति ॥ ५ ॥

निकायिनां तु प्रथमः ॥ ६ ॥

क०—निकायः सद्यो येषां ते निकायिनः सद्यस्कालादयः । तेषां प्रथमोऽग्निष्टोमः प्रकृतिः ॥ ६ ॥

इ०—निकायिनस्तुल्यनामधेया अभिरुफन्ना क्रतवः । यथा ‘ चत्वारः साद्यस्काश्चत्वार साहस्रा ’ इति । तेषां प्रथम उत्तरेषां प्रकृतिः ॥ ६ ॥

अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ॥ ७ ॥

क०—स तु चतु संस्थो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः । उत्तरेषु क्रतुष्वग्नि-विधानात्तत्र प्रकरणात्नातोत्तरवेदिः । तत्राऽऽहवनीयः प्रणीयते ।

उत्तरेषु क्रतुषु अग्निष्टोमोत्तरकालकार्येषु साद्यस्क्रादिभ्योऽन्यत्राग्नि-
 ष्टुज्ज्योतिष्टुदादिविकृतिष्वनारभ्याधीतोऽग्निश्चीयते । चितावाहव-
 नीयप्रणयनम् । तेषूत्तरवेदिरपि लभ्यते । ‘ साग्निचित्यो भवति
 पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ’ इति क्वचिन्नियमविधानादन्यत्रा-
 नियम इति केचिदाहुः । ‘ उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयते ’ इत्यनार-
 भ्याधीतोऽग्निरुत्तरवेदिद्वारेण प्रकृतिं गच्छति, यथा स्त्रुवद्वारेण
 खदिरः । तत्राग्निचयनेन प्रकृताववरुद्धाया बह्वृचवचनात्
 ‘ अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको य उत्तरनाभिः ’ इति
 प्रणयोऽग्निरुत्तरनाभौ प्रतिष्ठाप्यः । एवमुत्तरवेद्यन्तः प्रत्यायितमग्नि-
 चयनं विकृत्यर्थं भविष्यति साप्तदश्यवत् । तदाह—‘ अग्निष्टोम
 उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः ’ इति । तत्रैवाग्निष्टोमसस्थे ज्योति-
 ष्टोमे वचनादग्निचयनं भविष्यति । ‘ अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुय-
 जन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ’ इति । अतः
 प्रकृतावेवाग्निचयनोत्तरवेद्योर्विकल्पितयोः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि
 विकल्पः । अत एव सर्वत्र विकृतिषु विकल्पप्रसक्तौ ‘ साग्निचित्यो
 भवति पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ’ इति नियमविधिरूप-
 पद्यते श्रीहिमयपशुपुरोडाशवत् । द्विरात्रादिष्वग्निचयनविधानमौप-
 देशिकत्वेन गुणकामादिसिद्धयर्थमिति ॥ ७ ॥

उत्तरेषु क्रतुष्वग्निरन्यत्र साद्यस्क्रेभ्यो वाज-

पेयात्षोडशिनः सारस्वताच्च सत्रात् ॥ ८ ॥

क०—स चाग्निः षोडशिनि तद्विकारे च वाजपेयेऽसंकीर्तनान्न
 भवति । साद्यस्क्रेषु सद्यःपरिसमाप्तेरसंभवाच्चयनाभावः । सार-
 स्वते सत्रेऽनवस्थानान्नाग्निश्चीयते । अत एतेभ्योऽन्यत्रोत्तरेषु
 क्रतुष्वग्निः ॥ ८ ॥

कत्वादौ क्रतुकामं कामयेत ॥ ९ ॥

क०—काम्यत इति कामः फलम् । क्रतुफलस्य कामो वर्तमानः
 क्रतुं प्रयुङ्क्ते, न भूतो न भविष्यन् । न च कामूयेतेति विधिः
 १७

स्वतः सिद्धत्वात् । यतः क्रत्वादौ वर्तमानः क्रतुं प्रयुङ्क्तेऽतस्त-
त्सकल्पः क्रत्वादौ कर्तव्यः ॥ ९ ॥

यज्ञाङ्गादौ यज्ञाङ्गकामम् ॥ १० ॥

क०—कामयेतेत्यनुवर्तते । क्रतुकामवद्यज्ञाङ्गकामोऽपि भवति । यज्ञा-
ङ्गादौ वर्तमानो यज्ञाङ्ग प्रयुङ्क्ते । अतो यज्ञाङ्गफले संकल्पस्त-
दादौ कर्तव्यः ॥ १० ॥

अल्पीयांसो मन्त्रा भूयांसि कर्माणि

तत्र समशः प्रविभज्य पूर्वेः पू-

र्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराणि ॥ ११ ॥

क०—यत्राल्पीयासो मन्त्राः कर्माणि भूयांसि; यथा काम्याना-
मिष्टीनाम् ' उभा वामिन्द्राग्नी ' ' इन्द्राग्नी नवति पुरः ' इति
याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातम् । ' ऐन्द्राग्नेकादशकपालम् ' इति
षडाम्नातानि । तद्युगलद्वयं समशः प्रविभज्य कर्माणि च पूर्वेण
युगलेन पूर्वाणि त्रीणि कारयेत्, उत्तरैरुत्तराणि । एवम्
' विह्वया उपदधाति ' इति विहिता दश मन्त्राः । धिष्ण्येष्टको
पधानकर्माणि बहूनि । तत्र समशः प्रविभज्य पूर्वेः पूर्वाणि कारये-
दुत्तरैरुत्तराणि ॥ ११ ॥

अल्पीयांसि कर्माणि भूयांसो मन्त्रास्तत्र प्रतिमन्त्रं
कुर्याद्वशिष्टा विकल्पार्था यथा यूपद्रव्याणीति ॥ १२ ॥

क०—अग्नौ चतुर्दशौषधिवपनकर्माणि । ' या जाता ओषधयः ' इति वपनार्था मन्त्रा बहवः । तत्राऽऽदितो मध्यतोऽन्ततो वाऽव्य-
वहितैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रथमेन मन्त्रेण प्रथमवपनं
द्वितीयेन द्वितीयमिति । एवं चतुर्दश वपनानि कुर्यात् । अव-
शिष्टा विकल्पार्थाः प्रयोगान्तरेऽर्थवन्तः, यथा यूपद्रव्याणि पला-
शाद्याम्नातानि विकल्पयन्ते पशुबन्धे । इतिकरणं दृष्टान्तान्तरप्र-
दर्शनार्थम्—त्रीहियववच्च विकल्प इति ॥ १२ ॥

अन्तःश्लोपो विवृद्धिर्वा ॥ १३ ॥

क०—यत्रातिदेशप्राप्तानां मन्त्राणां बहुत्वं कर्मणामल्पत्वं तत्राऽऽ-
दित आरभ्य प्रवृत्तेरन्तादारभ्य लोपः । आश्विने द्विकपाल आद्या-
भ्यां मन्त्राभ्यां कपालोपधानम् । उत्तरेषां लोपः । तैः कर्म न
क्रियते । ऋतव्यमन्त्रैर्होत्रियधिष्योपपाने कर्तव्ये, इष्टकानां
द्वादशपक्षे, तेषां मन्त्राणां संविभागे च पञ्चमदशमयोर्द्विरावृत्तिः,
षोडशपक्षे चतुरावृत्तिः कर्तव्या ॥ १३ ॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात् ॥ १४ ॥

क०—प्रकृतेः प्रकृत्यङ्गस्य क्लृप्तक्रमस्य प्रधानप्रयोगवाक्यविहितत्वात्
प्राकृतं यथाक्रमं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । अपूर्वमक्लृप्तक्रमं तुल्यजाती-
यानामन्ते स्यात्, यथा ' सोऽत्र जु ोति ' इति सर्वहोमानामन्ते
प्राक्स्विष्टकृतो ध्रुवाज्यलाभाय ॥ १४ ॥

कुम्भीशूलवपाश्रपणीप्रभुत्वात्तन्त्रं स्यात् ॥ १५ ॥

क०—एकजातीयपशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रतैकता
स्यात् । प्रभुत्वात् समर्थत्वात् । कुम्भी श्रोण्यादिपाकार्था बृहती
स्थाली । शूलो हृदयपाकार्था यष्टिः । वपाश्रपणी वपाश्रपणार्थे
यष्टी द्वे तेषां प्रभुत्वात्तन्त्रता । प्रभुत्वादिति हेतुनिर्देशाद्यावत्संभव
तन्त्रत्वम् । केचिद्याज्याया अर्च इति च प्रतिपशु वर्हाषि वपा-
श्रपण्य इति वचनादेकदैवतेषु तन्त्रत्वमिच्छन्ति ॥ १५ ॥

जातिभेदे तु भिद्येत पक्तिवैषम्यात् ॥ १६ ॥

क०—जातिभेदे पशुजातिभेदे सौत्रामण्यादौ कुम्भ्यादे भिद्यते, प्रतिपशु
कुम्भ्यादिभेदः । पक्तिवैषम्यात्—पक्तिः पाकस्तस्य वैषम्यम-
समानत्वम् । पक्तिवैषम्यादिति हेतुनिर्देशादेकस्यामपि जातौ
बाल्ययौवनस्थाविरवशेन यत्र पक्तिवैषम्यं तत्र कुम्भ्यादि-
भेदः ॥ १६ ॥

ह०—' अग्निभ्यः कामाय ' इति पञ्च पशव उदाहरणम् । तत्र
जातीनां पक्तिवैषम्यात्कुम्भ्यादयोऽपि भिद्यन्ते ॥ १६ ॥

स्विष्टकृद्विकारे वनस्पतौ याज्यायां देवता-
निगमाः स्युः प्रकृत्युपबन्धात् ॥ १७ ॥

क०—स्विष्टकृद्वनस्पतौ वनस्पतियागे या याज्या तस्या देवतानि-
गमा देवतासंकीर्तनानि स्युर्द्युप्यनाम्नाता देवतानिगमाः । कुतः
प्रकृत्युपबन्धात्, प्रकृतौ स्विष्टकृति उपबन्धादाम्नातात् । दर्शपूर्ण-
मासयोः स्विष्टकृद्याग इष्टदेवतासंकीर्तनैः कश्चिदुपकारः कल्पितः ।
स पशोः स्विष्टकृद्विकारे वनस्पतियागेऽपीष्टदेवतानिगमैः कार्यः ।
प्रकृत्युपबन्धादिति हेतुनिर्देशादन्योऽपि स्विष्टकृद्धर्मो द्विरभिघार-
णादि कर्तव्य ॥ १७ ॥

अन्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृति-
कालमध्यन्वात्कृता हि तदर्थेन ॥ १८ ॥

क०—दर्शपूर्णमासावारभमाणस्य पुरुषस्यान्वारम्भणीया कर्तव्य-
त्वेन चोदिता । यदि सा दर्शपूर्णमासावारभमाणेन कर्तव्या स्यात्
'दर्शपूर्णमासावालभमानः' इति श्रुतिवृत्ता; तस्याः फलान्तरं
कल्पयम् । न चासावन्यनिमित्ते ततः फलान्तरकामिणो वाऽपि
विहितः । यदि न दर्शपूर्णमासार्था ततो 'दर्शपूर्णमासावालभ-
मानः' इति पुरुषलक्षणा स्यात्, अश्रुतं फलं च कल्पनीयम् ।
यथा पाकमारभमाणः काष्ठानि संगृह्णीयात्, इत्युक्ते, काष्ठसंग्रहः
पाकार्थं इति गम्यते, यदि न पाकार्थः काष्ठसंग्रहस्तस्य प्रयोज-
नान्तरं कल्पनीयम् । आरभमाण इति पुरुषलक्षणा स्यात् ।
अतोऽन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासार्था । सैवं दर्शपूर्णमासार्था
तद्विकृतेः सौर्यादेरपि चोदकन प्राप्ता शेषभूता च प्रयानानुष्ठाने
चानुष्ठेया । साऽन्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्, विकृत्यनुष्ठाने
नानुष्ठेया । कुतः प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृतेः कालः प्रकृति
कालः । तस्य कालो विकृतेरपि कालः प्रकृतिकालमध्यत्वाद्विकृतेः ।
प्रकृतिकालमध्यवर्तनं वा विकृतेः कथम् 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमा-
साभ्या यजेत' इति जीवनाच्छिन्नः कालो दर्शपूर्णमासयोः
कालत्वेन विहित । तत्रैव विकृतीनामुपदेशः । न ह्यजीवन्विकृतिरु-

रोति न हि दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्य विकृतीना कालोऽस्तीति; अजीवतः कारणाभावात्, यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यामिति जीवनपरिच्छिन्नकालेन दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्येते इति विधेर्नान्तरा परिसमाप्येते । अतः प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासयोः कालमध्यवर्तित्वं विकृतीनाम् । ननु अकृताऽन्वारम्भणीया कार्यप्रदर्शनेन कथं विकृतीनामुपकरोतीत्यत्राऽऽह— कृता हि तदर्थेन । प्रकृतौ तदर्थेन प्रकृत्यर्थेन कृता ह्यन्वारम्भणीया सा तत्कालमध्यवर्तिनीनां विकृतीनामपि प्रसङ्गादुपकरोतीति न विकृत्यर्थं पृथगनुष्ठेया । सबनीयपन्नोः कृताः प्रयाजादयस्तत्कालवर्तिना सबनीयानां प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति यथा जामदग्न्ये चनुरात्रे, यथा च राजमार्गे रात्रौ कृतः प्रदीपस्तत्काले भुञ्जानानामप्युपकरोति । एवं प्रकृत्यर्थे कृताऽन्वारम्भणीया तत्कालमध्यवर्तिनीनां विकृतीनामुपकरोति । तस्माद् विकृतौ न स्यान्नानुष्ठेया ॥ १८ ॥

स्याद्वा कालस्यारोषभूतत्वात् ॥ १९ ॥

क०—वाशब्दोऽवधारणे । स्यादेवान्वारम्भणीया, विकृतौ कर्तव्यैव । कुतः कालस्याशेषभूतत्वात् । प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोरशेषभूतः कालो जीवनपरिच्छिन्नः, तादृशकालस्य विधायकवाक्याभावात् । ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इति स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ विधाय ‘ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्याम् ’ इति जीवनश्रुत्या सिद्धजीवनं निमित्तत्वेनोपादाय तत्त्वतः स्वर्गकामादन्यस्य दर्शपूर्णमासौ विधीयेते इति जीवताऽऽशय दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ स्वकालेऽकुर्वतः प्रत्यवाय इति यावज्जीववाक्यार्थः । यदि यावज्जीववाक्येन जीवनपरिच्छिन्नः कालः स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासयोर्विधीयेत, ततो जीवनशब्देन तत्परिच्छिन्नः कालोऽत्र कथ्यते । जीवनशब्दस्य श्रुत्या जीवनं निमित्तत्वेन प्रुचतो न काललक्षणा न्यासा । न वाऽन्यज्जीवनपरिच्छिन्नका-

लविधायकवाक्यमस्ति । कालश्च विहितः ' अमावास्यायाममावा-
स्यया यजेत । पौर्णमास्या पौर्णमास्या ' इति । अमावास्याया-
गोऽमावास्यायां पञ्चदश्यामुपक्रम्य प्रतिपदि समाप्यः पौर्णमासी-
यागश्च पौर्णमास्या पञ्चदश्यामुपक्रम्य प्रतिपदि समाप्यः ।
अतो न विकृतेः प्रकृतिरालम्ब्यत्वम् । अतो विकृत्यर्थमन्वार-
म्भणीया स्यादेव, अनुष्ठेयैव ॥ १९ ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २० ॥

क०—चकारेण विकृतौ स्यादेवान्वारम्भणीयेत्येतदपकृष्यते । दर्शपूर्ण-
मासावारभमाणस्यान्वारम्भणीया विहिता । आरम्भश्च तयोर्दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यक्ष्य इति निश्चयपुरःसरः संकल्पः । स चान्वाधा-
नक्रमः । स चाऽऽरम्भो ' यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इतिशास्त्रान्तरविहितयावज्जीवदर्शपूर्णमासप्रयोगाणामाधानानन्त-
रमाहितः सकृदेव भवति, आरब्धदशपूर्णमासत्वात् । न
चैष विकृतीनामारम्भः । तासां कर्मभेदान्निमित्तभेदाच्च । स्वर्गका-
मस्य तन्निमित्त आरम्भः प्रकृत्यारम्भाद्विभक्तः । कामनिमित्तभे-
दादेव विकृतीनां परस्पर चान्वारम्भविभागः । तस्मादारम्भवि-
भागाच्च विकृतावन्वारम्भणीयाऽनुष्ठेया ।

अत्र केचिदाहुः—विकृतिष्वन्वारम्भणीया न कर्तव्या । सा हि
सर्वदर्शपूर्णमासाथो तत्प्रयोगाद्बहिरेवाऽऽदितः प्रयुज्यते सा ह्य-
पूर्वात्मना दर्शपूर्णमासयोरुपकरोति । जरामरणादि यावत्तिष्ठति ।
न प्रयोगम ये कृतप्रयाजाद्यपूर्ववत्प्रतिप्रयोगं परिसमाप्यते । तद-
न्वारम्भणीयापूर्वमनुपसंहृतं प्रकृतेरिव विकृतीनामप्युपकरोति ।
कथमन्यार्थं कृतमन्यस्योपकरोतीति चेत्, अत एव प्रसङ्गः—
यथा सवनीयपशुना सवनीयानां न कश्चित्संबन्धस्तथाऽपि पश्वर्थं
कृत प्रयाजाद्यपूर्वमनुपसंहृतं सवनीयानां पशुपुरोडाशानां प्रसङ्गा-
दुपकरोति । एवं प्रकृत्यर्थं कृताऽन्व रम्भणीया विकृतीनामप्यु-
पकरोतीति ।

अपर आह—वैश्वान्वारम्भणीये दर्शपूर्णमासविकारौ तत्स्थं
क्लृप्तमुपकारमाकाङ्क्षते । तौ च दर्शपूर्णमासौ तयोरुपकाराका-
ङ्क्षायां तत्साध्यरहितमेवोपकारं कल्पयित्वा तयोरन्यासां च
विकृतीनां प्रयच्छतः । ततो विकृतिष्वन्वारम्भणीया न कर्तव्येति ।

एवं युक्तायुक्तत्वेन सूत्रत्रयेण हेतून्वदतः सूत्रकारस्याभिमत-
नाभिमतत्वेन च विचारणीयम् ॥ २० ॥

अर्थायार्थायाग्निं प्रणयत्यपवृत्ते कर्मणि

लौकिकः संपद्यते यथा समारूढे ॥ २१ ॥

क०—अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । प्रयोजनं चाग्निसाध्यविहितकर्मा-
नुष्ठानम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । वीप्सा च विहितकर्मानुष्ठानव्या-
प्त्यर्था । तस्य तस्य कर्मणोऽनुष्ठानार्थं गार्हपत्यादिभ्य आहवनी-
याग्निं प्रणयेत् । न हि सकृत्प्रणीत एव सर्वकर्मणि साधयति ।
यत्र या यदर्थं प्रणीतस्तस्मिन्कर्मण्यपवृत्ते परिसमाप्ते सोऽग्निर्लौ-
किकः संपद्यते लौकिको भवति न शास्त्रीयाहवनीयादिः, यथा
समारूढे । द्विविधो ह्यग्निः, एकः प्रत्यक्षदृश्यः, अपरस्तत्रैव
संस्कारात्मको देवताभूतः । तयोः सपृक्तं रूपं विहितकर्मकारकं,
नैकैकम् । तत्रारण्योर्देवतात्मके समारूढे, इतरस्तद्रहितो महानसा-
ग्निसदृशो लौकिकव्यपदेशं लभते । समारोहणावरोहणविधानात्,
' तं जानन्नग्न आरोह ' ' उपावरोह जातवेदः ' इति मन्त्रलि-
ङ्गाच्च देवताभूतोऽग्निः प्रत्यक्षदृश्यमङ्गारमग्निं परित्यज्यारण्यो-
रारोहति मथ्यमानमङ्गारमवरोहतीति गम्यते । तथा प्रत्यक्षा-
त्प्रणीताग्नेर्देवतात्मकोऽग्निरपवृत्ते कर्मणि परिसमाप्ते स्वयोनि
गार्हपत्यादिं गच्छति, न परप्रयुक्ताग्न्युपजीविकर्मापवर्गे । यदर्थं
प्रणीत एतस्मिन्नपवृत्त इत्युक्तम् । यथा दर्शपूर्णमासार्थं प्रणी-
तोऽग्निस्तस्मिन्नग्निहोत्रापवर्गेऽपि नापवृत्तः । यदर्थं प्रणीतस्तद-
पवर्गो यावत्तावत्तिष्ठति, ' अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः ' इत्युक्त-
त्वात् । आहवनीयादिसाध्यकर्मार्थमेवाग्निप्रणयनम् । न लौकिका-
ग्निसाध्यदहनपचनार्थं प्रणयेत् । तस्माद्विहितकर्मार्थमेवाग्निप्रणय-
नामिति । यथा लौकिकाग्नेरेव दक्षिणाग्नेः प्रणयनम् । गार्हपत्या

दाहवनीयस्याऽऽहवनीयादौत्तरवेदिकस्याऽऽग्नीध्रस्य शामित्रस्य च दक्षिणाग्नेर्महापितृयज्ञार्थं त्रैयम्बकहोमार्थं चेति । एवमादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । यत्र प्रणीतस्याग्नेः पुनः प्रक्षेपविधिस्तत्र कर्माप-
वर्गे न लौकिकः । यथा पशुपर्धग्निकरणार्थस्याग्नेः प्रत्यपिसृज्यो-
ल्मुकमिति । यस्य प्रयोजनं नास्ति, न तस्य प्रणयनम्, यथा
दक्षिणाग्नेर्दर्शपूर्णमासार्थं होमे सारस्वते ॥ २१ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

इत्यापस्तम्बपरिभाषासूत्रं सभाष्यवृत्ति ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमाससूत्रभाष्यवृत्तिः ।

तत्र प्रथमं प्रश्नः ॥ १ ॥

भाष्यवृत्तिः—नमस्त्रैलोक्यनिर्माणत्राणसंहतिकर्मणे ।

चित्सदानन्दरूपाय त्रिष्णवे परमात्मने ॥ १ ॥

आपस्तम्बं नमस्कृत्य धूर्तस्वामिप्रसादतः ।

तद्भाष्यवृत्तिः क्रियते यथाशक्तिनिरूपिता ॥ २ ॥

न व्यवस्थाप्यते वस्तु स्वबुद्धिस्तु नियम्यते ।

को वा समर्थो वेदार्थनिर्णयेऽत्यन्तगह्वरे ॥ ३ ॥

कौशिकेन तु रामेण श्रद्धामात्रविजृम्भितः ।

वेदार्थनिर्णये यत्नः क्रियते शक्तितोऽधुना ॥ ४ ॥

यथाभाष्यं यथाप्रज्ञं कृता वृत्तिमिमां मया ।

विद्वासस्त्वनुगृह्णन्तु प्रसन्ना वीतमत्सराः ॥ ५ ॥

वेदमार्गानुसारेण यथाशक्ति प्रकल्पितम् ।

अल्पार्थमपि यद्वाक्यं श्रद्धानस्य शोभते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासादीनां काला उच्यन्ते—

“ यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमा, पूर्ण उत्सर्पेत् ” इत्याद्यौपसथ्यकालानु-
सारेण द्वितीयेऽहनि यागः । श्वः पूरितेति । पूर्वाह्निकपञ्चदशी-
संनिपाते केवलप्रतिपत्प्रथमाशसंभव एव ।

विकृतीनां तु रात्रावपराह्णे वा संधिपक्षे खर्विका तृतीयामुपव-
सेदित्ययं पक्षः । प्रतिपदि पूर्वाह्णे संधिपक्ष उत्तरेऽहनि संगवान्तं
प्रतिपत्संभवे सद्यस्कालता । पूर्वाह्णेऽल्पपञ्चदशीसंनिपाते केवल
प्रतिपत्प्रथमाशसंभव एव । विकृतीनां तु रात्रावपराह्णे वा संधि-
पक्षे तस्मिन्नहन्यनुष्ठानं सद्यः पूर्वद्युरारभ्यं वा । पूर्वाह्णे संधिपक्षे
प्रकृतिं कृत्वा पश्चात्सद्यस्कालैव विकृतिस्तत्र न खर्विकोपवासः ।
यदहर्न दृश्यत इति । मध्यंदिनात्परतः संधिपक्षे श्वो न द्रष्टार
इत्युत्तरेद्युः पूर्वाह्णे संधिपक्षे विकृतिकालः पूर्ववत् । पिण्डपितृय-
ज्ञस्तु संधिमदहोरात्रापराह्लादौ ।

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अत्र भाष्यम्—अथोपोद्घात इति । अथशब्दस्याऽऽनन्तर्या-
र्थत्वात्पूर्ववृत्तापेक्षायाम् यज्ञं व्याख्यास्याम इति परिभाषा
पूर्ववृत्तोपोद्घातरूपोच्यते । तदानन्तर्यमथशब्दस्यार्थः । यज्ञं
व्याख्यास्याम इति परिभाषायाम् यज्ञजातिवचनशब्देनैकविंशति-
संस्थस्य यज्ञस्य व्याख्या प्रतिज्ञाता । कथमेकविंशतिसंस्थो यज्ञ
इति चेदुच्यते—सप्त पारुयज्ञसंस्था औपासनहोमो वैश्वदेव पार्व-
र्णमष्टका मासि श्राद्धं सर्पत्रालिरीशानबलिरिति । सप्त हविर्यज्ञसं-
स्था अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशु-
बन्धः सौत्रामणी पिण्डपितृयज्ञादयो दविहोमा इति । यज्ञशब्द-
वान्यत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य वषट्कारप्रदानत्वाभावाद्द्विविहोमता ।
आदिशब्देन चतुर्दशहोमादिग्रहणम् । सप्त सोमसंस्थाः—अग्निष्टोमोऽ-
त्यग्निष्टोम उग्रयः षोडशी वाजपयोऽतिरात्रोऽप्सोर्याम इति । अग्नि-
ष्टोमे यस्मिन्राजन्यस्य षोडशी गृह्यते सोऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मण-
स्याप्यत्यग्निष्टोमो लभ्यते चत्वारिंशत्संस्कारनियमात् । तत्सा यन
कयज्ञव्याख्याप्रतिज्ञानात् । यज्ञसा यनहवीं ऋच्यन्ते—पशुप्रभवं
द्रव्यं दशविधं पयो दद्याज्यमामिक्षा वाजिन वषा वसा त्वचो
मास लोहितमिति । अश्वमेधे त्वच उत्कृत्य वषानामिति
वचनात् ।

अश्वस्य लोहितं स्त्रिष्टकृदर्थमिति च । पशुरसो वसा ।
औषधं द्वादशविंशम्—ओषधयस्तण्डुलाः पिष्टानि फलीकरणाः
पुरोडाश ओदनो यवागूः पृथुका लाजा धानाः सक्तवः सुरेति ।
वचनादन्त्यानि हवींऽपि । आकाशो वायुरापो मधु सोमः कृष्ण-
लानि किंशुकानि समिपः शकलानि बर्हिः करीराणि खर्जूराणीति ।

आकाशो मनोग्रहे, वायुर्वातनामहोमे, आपः संसृष्टहविषि मधु
मधुना जुहोतीति किंशुकानि सर्पत्रय्या करीराणि खर्जूराणि
कारीर्याम् । स्वाहाकारवषट्कारप्रदानान्येतानि हवींऽपि ।
अग्निः शरीरं प्राणः शरीरी तुषा इत्येतान्यपि यज्ञसाधनानि ।
यदेतेषामपि यज्ञसाधनत्वे तुषग्रहणेन वसालोहितादीनामनुनिष्प-
न्नाना होमसाधनानां ग्रहणम् । हवींऽपि देवतार्थत्वादिति । हविः-

शब्दो देवतायै त्याज्येषु वर्तते पयःप्रभृतिषु स्वर्जूरान्तेषु ।
सोमान्तानि च नित्यानि कर्माणि । नैमित्तिकं ह्येतद्वृणसस्तुतमिति
वसिष्ठवचनादिति । ' त्रिभिर्ऋण्यः जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ' इति । यज्ञशब्दस्य सामान्यव-
चनतयैकविंशतिसंस्थयज्ञपरत्वाभिप्रायः । सोमावराध्यानि यानि
श्रूयन्ते तानि कर्तव्यान्यवश्यमिति । आपस्तम्बेन वानप्रस्थधर्मे
विद्यां समाप्य दारान् कृत्वेत्यादिना नित्यकर्तव्ये कर्मकाण्डे
सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्त इति निर्देशाच्च । अतोऽफलार्थि-
नाऽपि कर्तव्यान्यवृणुतेः । अतोऽफलार्थिनाऽपि कर्तव्यत्वाभि-
त्यता । निमित्तानपेक्षत्वाच्च ऋणसंस्तुतेः । सर्वेषां नित्यत्वे
हेत्वन्तरमाह—अभ्यासविधानात् । घर्मो वा एषोऽशान्तः,
अहरहः, प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रमिति । किं च तं संततमुत्तरेऽर्ध-
मास आलभते । तं काले काल आगते यजते । अर्धमासेऽर्ध-
मासे प्रवृज्यत इति च । ताभ्या यावज्जीवं यजेतेति च । यो वै
सोमं भक्षयित्वेत्यारभ्य पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवतीति
सोमस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिनाऽभ्यासविधानाच्च ।
काम्यत्वे कामनाया सत्यामेव प्रयोगादभ्यासविधानमनर्थकम् ।
तथा निमित्ते सत्येव नैमित्तिकमिति । अक्रियाया नैन्द्राग्रपशुवि-
धानात् । अक्रियाया केपाचिद्वैन्द्राग्रपशुवैश्वानरेष्ट्यादिप्रायश्चित्त-
विधानाच्च । काम्यस्याकरणे प्रायश्चित्तविधानाभावाच्च । तथा
दर्शपूर्णमासयोः परमामेव काष्ठा गच्छतीत्यपवर्गार्थत्वात् । स्वर्ग-
कामो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादिषु च स्वर्गशब्दस्यापारिमित्तिः श्रे-
यसरूपमोक्षपरत्वेनापि सभवत् । पञ्चहोतारं चाऽऽग्नीध्रे स्वर्ग-
कामस्येत्यत्र भाष्यकारेण स्वर्गशब्दस्य तथा व्याख्यानाद्वापि
मोक्षपरत्वम् । अतः स्वर्गफलश्रवणेऽपि नित्यत्वमुपपद्यते ।
वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोभेनेत्युक्त्यादिसंस्थानामपि ज्योतिष्टोमत्वा-
भित्यत्यम् । पाक्षिकस्त्वभ्यास । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो
भवतीति लिङ्गादिति वक्ष्यति । अभ्यासपक्ष तु पशुकामादिगुण
फलाधिनाऽपि कर्तव्यानि । सोमस्याऽऽमस्मरणार्थत्वाच्च ।
आत्मनिष्क्रयणार्थत्वादवश्यंभानिता । स एतांश्चतुर्होतृनात्म-
स्मरणानपश्यदिति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचानुर्भक्ष्यपशुसोमा-

न्तानां निर्देशात् । अतो व्याख्यातव्यानि । सर्वाधिकारिणां नित्यकर्तव्यत्वाद् व्याख्याने स्वरूपाङ्गानान्नित्यवदनुष्ठानानुपपत्तेः । शाखादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राणां पूर्वमाग्नानादाधानेष्टीनामपि दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वादाधानादपि पूर्वं दर्शपूर्णमासव्याख्या क्रियते । ननु चाऽऽधानाद्येव वक्तव्यं किमर्थमथातो दर्शपूर्णमासादिप्रथमसूत्रमुच्यते । यदि नाऽऽदितः कश्चित्क्रियेताधिकारो यान्यङ्गान्युत्तरत्र वक्ष्यन्ते तानि कस्य कर्मण इति न ज्ञायेरन्नतो दर्शपूर्णमासाधिकारः क्रियते ।

उपोद्घातः पदच्छेदः पदार्थः पदविग्रहः ।

आक्षेपश्च समाधिश्च व्याख्या षोढा प्रकीर्तिता ॥

इति व्याख्यानप्रकाराः । तत्रोपोद्घातरूपं यज्ञं व्याख्यास्याम इत्याद्युक्तमिदानीं पदच्छेदा उच्यन्ते । उपरितनसूत्राणामपि पदच्छेदादिरूपं व्याख्यानं कर्तव्यमित्येतत्प्रदर्शनार्थं प्रथमसूत्रव्याख्यानं क्रियते । अथ, अतः, दर्शपूर्णमासौ, वि आ ख्यास्याम इति पदच्छेदः ।

अथ पदार्था उच्यन्ते—अथशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते । अव्येतारः श्रोतारश्चाऽऽयुष्मन्तो भवन्तीति श्रुतेः । तस्मादादौ मङ्गलं कार्यम् । अथश्रुतिर्हि मङ्गलम् । तस्य कोऽर्थ इत्यत आह—आनन्तर्यार्थो वा लोकेदेवत् । लोके स्नातः, अथेदानीं भुङ्क्त इति । वेदे हृदयरयाग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति । संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम् । विस्तरेण दर्शपूर्णमासावनन्तरमुच्येते इत्यानन्तर्यप्रकटनम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्दर्शपूर्णमासावव्याख्यातौ न शत्रौ प्रयोक्तुम् । अक्रियाया च दोषः । अत उच्येते इत्यतः शब्दार्थः । हृश्यते यस्मिन्क्षणे सूर्येण संगतश्चन्द्रमाः सिद्धैः स क्षणो दर्शस्तयोगादहोरात्रमिति । अस्यार्थः—प्रातरन्वादधाति शोभूते यजत इत्यादिनाऽहोरात्रद्वयवर्तित्वावगमात् । अमावास्यायामात्रास्यया यजेतेति मुख्यपर्वसंप्रिक्षणेऽनुष्ठानाशक्तेस्तद्युक्ततियिद्वययुक्ताहोरात्रद्वयलक्षणाऽवगम्यते । प्रतिपदोऽप्यमात्रास्यात्वात्तत्कालवर्तिन्वात्प्रधानसमुदाय इति कर्मलक्षणोपपत्तिः ।

कानि पुनस्तानि प्रधानानि आग्नेयैन्द्राग्नयोराग्नेयसानायययोर्वा
होम इत्युपदेश इति होमक्रियामात्रं प्रधानमित्युपदेशपक्षः ।
उपदेश इति सर्वत्र सूत्रब्राह्मणे उच्येते । यथोपदेशं प्रधानाहुतिः
‘ तस्य ज्ञानमुपदेशः’ [पू० मी० १ । १ । ४] इति दर्शनात् ।
होमसाध्यधर्माः फलकरणमिति न्याय इति । दर्शपूर्णमासाभ्या
मिति करणविभक्तिनिर्देशस्य फलसाधकत्वनिबन्धकत्वात् ।
होमसाध्यापूर्वाधीनत्वफलसिद्धिनिबन्धनं यागकरणत्वमिति ना-
मप्रेयोपपत्तिः । न केवलक्रियामात्रकरणत्वाभिप्रायेणेति न्यायः
पक्षः । पूर्णमासशब्दं व्याचष्टे पूर्णमास इति चन्द्रमस आख्या ।
मासार्धमासानामानानात् । स यस्मिन्क्षणे पूर्यते स क्षणः पूर्ण-
मासस्तद्योगादहोरात्रं तत्कालवर्तित्वात्प्रधानसमुद्रायः । कानि
पुनस्तान्द्राग्नेयोपाशुयाजश्रीषोमीयाणामाग्नेयोपाशुयाजयोर्वाऽऽग्ने
यैन्द्राग्नयोर्वाऽऽग्नेयसानायययोर्वा होम इति पूर्ववद्व्याख्या ।
सर्वहोमेषु फलवत्त्वमन्याय इति । फलं कल्प्यते साध्यतेऽनेनेति
अपूर्वं फलवत्त्वमिति । तदधीनकरणभूतयागनामप्रेयं पूर्णमास
शब्दार्थः । अथवा सोमयागादूर्ध्वमश्रीषोमीयसंपत्तेः करणभूता-
श्रीषोमीयसानयापूर्वस्य च तदुत्तरकालत्वात्पाश्चात्यकरणत्वाभि-
प्रायेण पूर्वमपि प्राधान्यनिर्देश इति सर्वशब्दाभिप्रायः । दर्शश्च
पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति पदविग्रहः । अल्पात्तरं पूर्वं निप-
त्तीतिवचनात्पाश्चात्प्रयोगिणोऽपि दर्शस्य पूर्वनिपातः समासः ।
कथं दर्शस्य पश्चात्प्रयोगः । उच्यते—सारस्वतहोमब्राह्मणे ‘यत्पौ-
र्णमासी पूर्वामालभेत प्रतिलोमनेनामालभेत, इति पौर्णमास्याः प्रथ-
मप्रयोगं सिद्धवदनून्य प्रतिलोम्यमाशङ्क्य सारस्वतहोमाभ्यां प्राति-
लोम्यपरिहारस्थोक्तत्वात्पूर्णमासस्य प्रथमप्रयोगः । तथा त्वष्टा
हतपत्र इत्यनुशास्त्रे पूर्वमश्रीषोमीयोत्पत्तेः । हुतानुमन्त्रणे चैन्द्राग्नसा-
नायययोः पश्चात्पठनात् । सूत्रकारेण चामावास्यायाने दर्शारम्भ-
मनुक्त्वा पौर्णमास्यारम्भप्रवचनान्च । तथा भगवता भारद्वाजेन
पौर्णमासी पूर्वा यजेतेत्युक्तत्वाच्च । विशब्दो विस्तरार्थः । ये
त्वधिकविधयः शाखान्तरस्थास्तानपि वक्ष्याम इति । आङ्गवल्-
वदर्थे । श्रुत्यर्थसंशये कारणैर्वलवद्विरूपपाद्य विधि वक्ष्याम इति ।
व्याख्यास्याम इति चक्षिडो व्यक्तरागभिधापिनः ख्याज्जादेशोऽ-

यम् । तत्र पिण्डितार्थः परिभाषानन्तरं दर्शपूर्णमासौ वक्ष्यामः ।
यस्मादेतावन्तरेण सकलं श्रौतं न प्राप्यत इति । इष्टिपशूना
सोमाङ्गानां च बहूनां तद्विकारत्वात्सकलशब्दः । तत्र कश्चिद्ब्रू-
यात्—मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यातत्वाद्दर्शपूर्णमासयोरनर्थकः सूत्र-
कारयत्न इति । तच्च न । दुर्ज्ञानत्वाच्छ्रुत्यर्थस्याद्यतनैरधिकवि-
ध्युपसंहारस्य चाशक्यत्वादतो नानर्थक इति ॥ १ ॥

सूत्रदीपिका—शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्याये * सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥

आज्ञा श्रुतिस्मृती यस्य यस्य यज्ञाः सभाजनम् ।

नमः परस्मै विश्वस्मात्तस्मै श्रीवत्सवक्षसे ॥ २ ॥

आदिमं ब्रह्मण कोशमव्यस्थितपरावरम् ।

अपास्तरोषपाप्मानमापस्तम्बं मुनिं स्तुमः ॥ ३ ॥

आपस्तम्बीयसूत्रार्थेऽप्यन्यथाज्ञानसंशयान् ।

सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्यति ॥ ४ ॥

सन्तु ये सुविवक्तारः सन्तः स्युर्गुणसाक्षिणः ।

रत्नं रत्नमिति ग्राह्यं मूल्यं किं तस्य गृह्यते ॥ ५ ॥

अत्र भगवानापस्तम्बः समस्तलोकाहितकाङ्क्षी विध्यर्थवादम-
न्त्रात्मकविविधवेदभागव्याकीर्णं विभक्तानेकशाखाव्यासक्तं च
विश्वस्य वैतानिकस्य कर्मणो याजुर्वेदिकं प्रयोगं व्याचिरूयासु-
स्तत्र सर्वप्रथमभाविनोऽन्याधेयस्य सेष्टिकत्वात्सर्वेष्टीनां च दर्श-
पूर्णमासप्रकृतित्वात्सामान्याये च दर्शपूर्णमासमन्त्राणामेव प्राथ-
म्यात्तावेवाग्रे व्याख्यास्यन्नधिकारं दर्शयति—

अथातःशब्दोऽयं प्रकरणारम्भे प्रायःप्रयुज्यते वृद्धैः क्वचिदान-
न्तर्येऽपि । यथा—इमे भृगवो व्याख्याता अथातोऽङ्गिरसाभित्यादौ ।
न पुनरिहाऽऽनन्तर्यार्थः । वृत्तस्य कस्मिन्चिदनन्तरस्यानुपलम्भात् ।
न दृश्यतेऽस्मिन्चन्द्रमा इति विपरीतञ्क्षणया दर्शइत्यमावा-
स्योच्यते । न त्वियमन्वर्थसङ्घेति चन्द्रदर्शनस्य सर्वतिथिसाधा-
रण्यात् । न च सूर्येण सगतो दृश्यत इति विशेष्यं सूर्यसंगते-
रमावास्याशब्दप्रवृत्तिहेतोर्दर्शनात् । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रा-
र्काविति वाच्यम् । अतितेजस्विसूर्यमण्डलान्तर्विलीनः क्षीणक-

* ध्याये—इ यत्राऽऽस्तनपदं “ चान्द्राद्यस्तु मन्वन्तं सर्वस्माद्भयं पदं ” इत्युक्तं ।

लश्चन्द्रमाः सिद्धैरेव दृश्यते नास्मद्विरैरिति । तत्रापि सिद्धदर्शनस्याविशेषकत्वादस्मद्दर्शनपरिसख्यापर एव शब्दोऽभ्युपगन्तव्य इति स एवार्थश्छन्नोक्तः स्यात् । न चासौ प्राञ्जलः, विवक्षिततिरोधानात् । सूत्रकृतैव विपरीतलक्षणया विवरगाच्च । यथा यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्येति । तस्माद्यथोक्त एवार्थः शोभते । मासश्चन्द्रः । यदाहुर्नैरुक्ताः—मासो मानात्कालश्चन्द्रश्चेति । स पूर्यते यस्मिंस्तदहः पूर्णमासः । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ । इह च दर्शपूर्णमासाख्यकालचोदितानामाग्नेयादिप्रधानानां यौ विद्वद्वाक्यानुवन्दिताौ समदायौ य एवं विद्वान्पूर्णमासौ य एवं विद्वानमावास्यामिति तयोरपि तत्तत्कालसंबन्धेन दर्शपूर्णमासाविति नामनी । तत्र पूर्णमासस्य प्रयोगतः प्रथमत्वेऽपि दर्शशब्दस्याल्पात्तरत्वात्पूर्वनिपातः । तौ व्याख्यास्यामः । श्रुतौ संक्षिप्तयोर्व्याकरणेन शाखान्तरोपसंहारादिना च विस्फुटीकरणं व्याख्यानम् ॥ १ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं
प्रणीयाग्नीनन्वाद्धाति ॥ २ ॥

भा० वृ०—प्रातरिति कालवाच्यव्ययम् । संगवान्तः प्रातरित्याश्वलायनेनोक्तम् । स उपस आरभ्य । अग्निहोत्रमिति कर्मनाम । अग्नेर्यत्र सायमाहुतिरिति । स एतद्भागप्रेयमभ्यजायत । यदाग्निहोत्रं तस्मादग्निहोत्रमुच्यत इति निर्वचनादिति । प्रजापतिरग्निमसृजतेत्यनुवाके प्रजापतिप्रविष्टेऽग्नौ जायस्वेत्युक्तेनाग्निना । किं भागधेयमभिजनिष्य इति पृष्टे तुभ्यमेवेदं हुयाता इत्युक्तत्वादग्नेरेव होमे प्राप्ते तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीदित्यादिना सूर्याय प्रातरित्यन्तेन प्रातर्होमे सूर्यदेवताऽवगम्यत इति । तस्मादग्नेः सायंहोमादग्निहोत्रमिति निर्वचनोपपत्तेरुभयकालवर्तिहोमस्य नामधेयम् । तदग्निहोत्रं हुत्वा होमेनाऽऽराध्याग्निमिति । यद्यपि मीमांसकमत्या न देवताप्राधान्यं तथाऽपि देवताराधनरूपयागस्यैव प्राधान्याद्धोमेनाऽऽराधयेत्युच्यते । आराधनं देवतायाः कर्मणीति स्वाभिप्रायः । आहूयन्तेऽ

स्मिन्नाहुतयः । ताः क्षिप्यन्त इत्याहवनीयः । नन्वग्न्यन्तरेऽ-
 प्याहुतयो विघ्नन्त इत्यत आह—इतरेभ्यो भूयस्य इति ।
 तत्रैवाऽऽहवनीयशब्दः । नार्थान्तरवचनता सज्ञाशब्दानामिति ।
 अस्यार्थः—आहवनीयशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि पङ्कजादि-
 शब्दवन्नियतवृत्तित्वाद्भाग्यन्तरवचनता । प्रणयनं पुरस्ता-
 न्नयनं तदस्याऽऽहवनोयस्य कृत्वाऽप्रयोऽग्रं यज्ञेषु नीयन्ते
 प्रथममिति । अन्वाधानमानुपूर्व्येण बलवदिन्धनेनार्थसमर्थमिति ।
 आडो बलवदर्थत्वादग्निगारणसमर्थ बलवदिन्धनम् । एवं पदार्था
 उक्ताः । प्रातःशब्दोऽन्वाधानेन संबध्यते । तस्य कालापेक्षत्वा-
 च्चेन संबन्धे सत्यनन्तरवृत्ततयाऽर्थात्प्रातर्होमावगते । कथं प्रात-
 रन्वाधानं क्रियते । अग्निहोत्रं हुत्वेत्यानन्तर्यार्थत्वात्प्रत्ययस्य
 पूर्ववृत्तानन्तर्यार्थत्वान्मा भूदहुते प्रवृत्तिरिति । इतरथा तस्मिन्नेवे-
 ष्यर्थे हूयेत । यथा सायमहोमोऽन्यार्थाहवनीय इति । सिद्धेऽपि
 प्रणयन इति । अर्थायार्थायाग्निं प्रणयतीति सिद्धे प्रणयनेऽन्य-
 माहवनीयं प्रणीयेति पुनर्वचनं चतुर्होत्रार्थं प्रणीते मा भूत्पौर्ण-
 मास इति । कथमन्य एव प्रणीयत इति । चतुर्होतुर्दर्शपूर्णमासा-
 र्थत्वादेककालीनत्वाच्च तयोः साधारणाग्निप्रणयनशङ्कानिवृ-
 त्त्यर्थमन्यमाहवनीयं प्रणीयेत्युच्यते । चतुर्होतुः सर्वदर्शपूर्णमासा-
 र्थत्वात्प्रथमपौर्णमास्या सह न प्रयोग उपपद्यते । अतः पृथक्प्र-
 णयनोपदेशः । अथवैकफलार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमास्यर्थं
 प्रणीते मा भूदर्थ इति फलैक्यात्प्रमानानामङ्गतन्त्रताशङ्क-
 कार्या परिहार उच्यते—कालभेदात्साङ्गप्रधानप्रयोगस्य प्रति-
 कालमनुष्ठेयत्वादाग्निभेदः । आहवनीयग्रहणं प्रदर्शनार्थं दक्षिणा-
 ग्नेरपि प्रणयनं यथा स्याद्यत्रैकयोनिः स दक्षिणाग्निः । सदाऽऽहा-
 र्यस्य च पुनराहरण तथा सभ्यावसथ्ययोः । उद्धृत आहवनीयेऽ-
 स्थापिते दक्षिणाग्नेर्निधानमाधाने तथा दृष्टत्वात् क्रमापेक्षत्वात् ।
 प्रकृतित्वाभावेऽपि वैदिकत्वसामान्यादत्रापीति । केचिदुद्धरणाग्र-
 हणादाहवनीयं प्रतिष्ठाप्य वा दक्षिणाग्नेः प्रणयनम् । उद्धरणा-
 दिस्थापनान्तस्यैकपदार्थत्वात् । वचनादृते तन्मध्येऽन्यस्यासं-
 भवात् । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यस्य प्रणयनम् । न सायमग्नि-
 होत्रं हुत्वेष्टौ निशीष्ट्यादौ नक्तधारणपक्षे नान्यः प्रणीयतेऽन्य-

ग्रहणमपि न्यायप्राप्तदर्शनार्थमिति । आहवनीयग्रहणेऽक्रियमाणे
 मतश्चियदर्धार्या अप्यग्रयो देशान्तरं प्रणीयेरन्नतस्तद्ग्रहणमग्नीन-
 न्वादधतीत्यधिकारात् । देव्य मत्तु विद इति त्रयोऽप्यङ्गमन्वाधा-
 नस्यात्तोऽस्य सोमेष्टिषु प्रायणीयादिषु निवृत्तिः । अत्र संक्षेपतोऽर्थः-
 अग्निहोत्रं हुत्वा प्रणीयाऽऽहवनीयं प्रातरन्नाभानं कर्तव्यमिति ।
 त्रीणि चैतानि सूत्राणि प्रणीयान्वादधतीत्वेष्वमन्तानि आम्नाव-
 मपि अप्राप्तार्थत्वेन विधिपरतया निरपेक्षत्वाद्भिन्नार्थमित्यर्थान्तर-
 वाचकत्वादिति प्रत्येकं भिन्नार्थवाचकत्वादुपदेशः परिहारः ।
 अन्यशब्देनाग्निहोत्रविहरणविधिस्तूष्णीको भवति । अन्या वा
 यजुषोत्पूयेति वचनादिति । उपदेशमतेनान्यशब्दस्य न्यायसि-
 द्धानुवादिन्येनाऽऽनर्थक्यशङ्का परिहरति । यजुर्ग्रहणेन मन्त्र
 निवृत्ताप्यप्सु तूष्णीं प्रणीताधर्माणामभिमन्त्रणादीनां प्राप्ति
 रस्तीत्यभिप्रायः । बलवत्करणमन्वाधानम् ॥ २ ॥

सू०दी०—अन्वाधानं नामाग्नीं काष्ठाधानं तच्च कर्माङ्गत्वेन सुरथादि-
 गुणविशिष्टानामग्नीनां ग्रहणार्थं तद्द्वारेण देवतापरिग्रहार्थं च ।
 कुतः । अग्निं गृह्णामि सुरयं यो मयोभूः स्व आयतने देवताः
 परिगृह्णातीति कर्मविधिवःक्यशेषाभ्यामग्निं गृह्णाति देवताश्च परि-
 गृह्णाति स्व आयतने इति मन्त्रलिङ्गात् । तथा समाग्रे वर्चो
 विह्वेष्वस्तिरिति पूर्वमग्निं गृह्णाति तूष्णीमितराविति भारद्वाजवच-
 नाच्च । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रागेवान्येभ्यः कर्मभ्योऽन्वाद्धान्या
 विलम्बिष्ट मा चाहुतेऽन्वाद्धान्यादिति । अबिलम्बश्च ब्राह्मणे
 प्रशस्यते यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णातीति । मन्त्रवर्षश्च भवति
 तन्न्देवान्परिगृह्णामि पूर्वं इति । अर्थादन्यत्वे सिद्धेऽन्यमाहवनीयं
 प्रणीयेति किमर्थम् । दर्शपूर्णमासवारभमाणस्य चतुर्होत्रार्थाग्निव्यु-
 दासार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । सर्वदर्शपूर्णमासप्रयोगसाधा-
 रणस्यैव तन्त्रस्याधिकारात् । तत्र नामैतद्दुक्तव्यं यत्र तयोराह-
 म्भोऽभिधायिष्यते वक्ष्यन्ते च तद्वैशेषिका धर्मास्तत्रैव दर्शपूर्ण-
 मासवारभ्यमाण इत्यादिनां । तस्माच्च तदर्थं वचनम् । किमर्थं
 तर्हि । माऽग्निहोत्रार्थोऽग्निरन्वा मयीति । कः प्रमङ्गः ॥ आने

परमतेन । यथाऽऽह भारद्वाजः—य एवेषोऽग्निरग्निहोत्राय प्रणीतस्तं
गृह्णीयादित्याश्मरथ्योऽन्यं प्रणीयेत्यालेखन इति । दक्षिणाग्नेरप्या
हार्यस्याऽऽधानक्रमेणार्थसिद्धा स्वयोनित उत्पत्तिः ॥ २ ॥

न गतश्रियोऽन्यमग्निं प्रणयति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—गता प्राप्ता यस्य श्रीः स गतश्रीः । स उत्तरत्र
व्याख्यास्यते । त्रयो वै गतश्रिय इत्युक्तमित्यत्र । न तस्यान्य
मग्निं प्रणयतीति । नित्यो गतश्रियो श्रियत इति वचनात् ।
नाऽऽरब्धव्य इह गतश्रीप्रतिषेध इति चेदुच्यते । वरुणप्रघासषु
प्रतिप्रस्थातुः प्रणयन मा भूदाहवनीयस्य विभागो यथा
स्यादिति गतश्रीप्रतिषेधः क्रियते । आहवनीयद्वयाभावादेकस्यैव
विहरणद्वये विभज्य निधानम् । अन्यग्रहणमतिप्रणीते मा
भूदन्योपलक्षितस्य प्रतिषेध इति । अन्य प्रणीयेति निर्दिष्टस्यैव
प्रतिषेधः । न पिण्डपितृयज्ञे । नाऽऽहिताग्नेर्गतश्रियोऽतिप्रणयनप्रति-
षेधः । इह पूर्वोक्तप्रणयनविषयत्वात्प्रतिषेधस्य । अग्निग्रहणमन्य-
शब्दोपलक्षणेनातिप्रणीतादीनां प्रणयनप्रतिषेधो मा भूदिति ॥३॥

सू० दी०—अनुसंधास्यति स्वयमेव गतश्रीशब्दार्थम् । तस्यान्य
न प्रणयेत् । नन्विदमपार्थक्यं वचनं नित्यो गतश्रिया श्रियत
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । सत्यमत्रापार्थक्यम् । वरुणप्रघासेषु तु
दक्षिणविहारार्थं भविष्यतीत्येके । सम्यक्तावदुक्तमिदम् ।
यद्दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यत्रिहूतं वरुणप्रघासा
व्याख्यायन्त इति पथेनुयोगः प्रत्यवशिष्यते न्यायत एव च
तत्र प्रणयनप्रसङ्गः । तस्मादनन्तरेणैव प्रणयनानवादेन गत-
श्रियोऽप्यत्रायास्यतोऽन्यः प्रणेतव्य इति मा कश्चिद्ब्रवीदिति सिद्ध-
स्यैवायमनुवादः स्पष्टत्वाय कथनमिति । नन्वेवमपि न गतश्रियः
प्रणयतीत्येतावदुक्तव्यम् । किमन्यग्रहणेनाग्निग्रहणेन वा । इदं
तावदग्रे विदाकुरुन्तु तत्र भवन्तो यन्नातिसूक्ष्मेक्षिकया शैल्या
शब्ददरिद्र सूत्रकारः किं तर्हि व्यक्ताभिर्ध्वचनव्यक्तिभिरर्थान्वया
चष्ट इति तदलमनेनाऽऽक्षेपकृत्वेन ॥ ३ ॥

देवा गातुविदो गातु यज्ञाय विन्दत । मनसस्प-
तिना देवेन वातायज्ञः प्रयुज्यतामिति जपित्वा

ममाग्ने वर्चो विहवेष्पित्याहवनीयमुपसमिन्धे । उत्त-
रया गार्हपत्यमुत्तरयाऽन्वाहार्यपचनम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—जपत्युत्तरतो विहारस्य । उत्तरत उपचारो विहार इति वचनात् । चातुःस्वर्येण सर्वजपाः । अन्ये मन्त्रा एकश्रुत्या । “ यज्ञक्रमेण्यजान्यूङ्क्षुसामसु ” इति स्मृतेः । केचिद्यज्ञयोगार्थ-
त्वाद्विहरणान्पूर्वं जपं कुर्वन्ति । वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति लिङ्गात् । यज्ञप्रयोगार्थत्वाद्विहरणस्य च यज्ञाद्यपदार्थत्वात्तदनुपपन्नम् । विहरणमुत्तरोपरि पाठात् । तैश्च समिष्टयजुः सर्वान्ते प्रयोक्तव्यम् । गातु विच्चेति यज्ञसमाप्तिलिङ्गात् । अतो यथापाठं प्रयोगः । धारणसमर्थमिन्द्रानमुपसमिन्द्रानं महाकाष्ठाधानम् । तदाहवनीयस्य कृत्वा पूर्वं गृहपतिना संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः सर्वेषां गृहपतिसयोगेऽपि पङ्कजादिवदेकत्र वर्तते । तस्यानन्तरमुपसमिन्द्रानम् । इदानीमन्वाहार्यपचनशब्दनिर्वचनम् । क्रूर बीजवधादि-
हिसासंयुक्तं विलिष्टं यदयथाकृतं तदन्वाहरति तत्प्रणाशयती-
त्यन्वाहार्य इति । यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टमित्यादि ब्राह्मणस्य व्याख्यानम् । स यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः । सभ्याव-
सथ्ययोरिह सूत्रकारानुपादानेऽपि यजमानोपस्थानदर्शनात्तयो-
स्तूष्णीमुपसमिन्द्रानं कर्तव्यम् । तदर्थं तच्छब्दयोरप्यत्र निर्व-
चनम् । सभाया भवः सभ्यः । आपसथे भव आवसथ्यः । सर्वकल्पेषु तयोस्तूष्णीमुपसमिन्धनम् । यजमानोपस्थानदर्शनात् । व्याहृत्यन्तेषु तयोस्तूष्णीमुपसमिन्धनं दक्षिणाग्नेरूर्ध्वमिति ॥ ४ ॥

सू० दी०—अन्वाजानाधिकारात्तस्याङ्गं जपः । तेन प्रायणीयादौ निवर्तते । उपसमिन्धे काष्ठैर्दीपयति । तत्र त्रीणि त्रीणि काष्ठा-
न्यादधीतेति बौधायनः । समिध आदधातीति कात्यायनः ॥४॥
तिसृभिस्तिस्मृभिर्वोत्तमां तु जपेदाहवनीये वाऽऽदध्यात् ॥५॥

भा० वृ०—सर्वेषु कल्पेषु तिसृभिस्तिस्मृभिर्विहव्यस्यापवर्ग इति । ममाग्ने वर्च इत्यनुवाकसमाप्तिस्तिस्मृभिरिति पक्षेऽवधारणात् । अस्मिन्नेय पक्ष उत्तमाया जपः । तुशब्दप्रयोगादत्रोत्तमां जपेदि-
त्यर्थेनैकैकस्मिन्पक्ष आहवनीये वा सर्वाः पञ्चापि समिध आद-
ध्यात् । सर्वसमिधामुपलक्षणार्थां संख्या नेतरेषु ॥ ५ ॥

सू० दी०—विहव्यानुवाकस्य दक्षर्वस्य तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिस्त्री-
नेतानग्नीन्सकुन्सकृदुफमग्निन्धे ॥ ५ ॥

व्याहृतिभिरन्वाधानमेके समामनन्ति ॥ ६ ॥

मा० वृ०—एकैकया व्याहृत्याऽन्वा गानम् । यद्यपि व्याहृतिभिरन्वा-
धानमित्युपादेयगतत्वेन बहुत्वाविवक्षा प्राप्ता तथाऽपि भिन्नार्थत्वात्
समस्तोपदिष्टानां विभागकरणम् । स्वयमात्पुत्रगोप गाने भूर्भुवः
सुवसिति स्वयमात्पुत्राणामुपधातीति समस्तोपदिष्टानां सूत्रकारेण
भूरिति चैतया व्याहृत्येति विभागोपदेशात् । अत्र तु गार्हपत्या-
दिव्याहृतिपक्षे वाज्रसनेयिना समस्तोपदिष्टानां विभागकरणात्
प्राक्संस्थावचनात्तिसृभिस्तिष्ठभिरेकैकस्योपदेशः । व्याहृति-
पक्षेऽपि पूर्वोक्तबहुत्वविवक्षान्यायेनाऽऽहवनीयाद्येव ।

प्रयोगक्रमः—अथ कर्मानुपूर्वं सारस्वतहोमयोः पुरस्ताद्दर्श-
पूर्णमासावारण्ये । ताभ्यां यावज्जीवं यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवा-
प्नुवानीति संकल्पः । यद्यपि मानसव्यापारः संकल्पस्तथाऽपि
तद्वाचकशब्दोच्चारणपर्यन्त एव । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत
इत्युच्चारणपर्यन्तनिर्देशात् । नित्याधिकारेऽपि फलनिर्देशो
मोक्षार्थत्वात् । तस्मिन्नापि स्वर्गनिर्देशस्याविरोधः । अपरिमितानि-
श्रेयसरूपमाक्षवाचित्वं स्वर्गशब्दस्येत्युक्तम् । पूर्वं निःश्रेयसा-
र्थिना तदपि न्नाभिसधातव्यम् । इत्यमी पक्षाः । सर्वकामाणां
वा कामनं युगपत्कामनापक्षे । ननु किमिति सारस्वतहोमयोः
पूर्वं संकल्पः । यावता पूर्णमास्यारम्भकाले युक्त उच्यते ।
सारस्वतहोमान्वारम्भणीयाचतुर्होतृणां सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वात्स-
कल्पयोगसाधारणसंकल्प कृत्वैव तानि कर्तव्यानीति । यथा
त्वाहारपृथक्त्वे कामस्तथाऽपि सारस्वतहोमयोः पुरस्ताद्दर्श-
पूर्णमासावारण्ये इति संकल्पः । नात्र फलनिर्देशः । ताभ्यां
यावज्जीवं यक्ष्ये । त्रिंशत् वा वर्षाणि जीर्णो वा विरमणं करिष्य
इति । एतद्बुभयत्र साधारणम् । हुते चतुर्होतृस्युक्ते च सारस्वत-
होमचतुर्होतृहोमौ दर्शपूर्णमासयोः साधारणमङ्गमग्नौ दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवानीत्यादयः कामाः । पूर्णमास्ये-

प्रयोगादौ सारस्वतहोमयोः पुरस्तान्नित्याधिकारं संकल्प्य प्रयोगादौ कामसंकल्पः । तदा काम्याधिकारप्रसङ्गेन नित्याधिकारस्यापि सिद्धिः । पौर्णमास्यादौ वपनमिति । वपनस्यापूर्वाश्रयपुरुषयोग्यतापादनेन पुरुषसंस्कारत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेकापूर्वसिद्धेस्तद्योग्यता पौर्णमास्यादौ सकृत्कृतेनैव वपनेन सिध्यतीति नोभयत्र वपनम् । अत एवाप्यल्पशो लोमानि वापयत इति प्रतिपर्कवपन वाजसनेयिमतेन विकल्पेनोपदिष्टम् । ततो विद्युदसीत्यत्राऽऽम्नानादिति पर्वणि च केशश्मश्रु वापयत इत्युक्तवोपस्पर्शनाम्नानात् । वपनादूर्ध्वं विद्युदसीत्युपस्पर्शनम् । ततो विहरणं जपः समिन्धनमिति क्रमः प्रथमे प्रयोगे । अन्येषु तु हुत्वाऽग्निदोत्रममुना यक्ष्य इत्युक्त्वा कामो वपनं ततो विद्युत् ततो विहरणादि । यदि ह्यसंकल्पिते क्रतौ विद्युत्कामो वा याजमानं प्रथममुक्तत्वात्क्रियेत तर्हि न ज्ञायते कस्य क्रतोरारम्भ इति । उपदेशो वपनं विद्युदसि क्रतुसंकल्पः कामो विहरणमिति । यक्ष्यमाण इति प्रयोगारम्भात्पूर्वत्वमवगम्यते । अतः संकल्पात्प्रागेव युक्तम् । संकल्पस्य प्रयोगारम्भरूपत्वादिति ॥ ६ ॥

उत्तमा तु जपेदाहवनीये वाऽऽदध्यात् ॥ ६ ॥

सू० दी०—तदा तूत्तमा दशर्षी जपेत् । तथा पुनराहवनीये काष्ठानि वाऽऽदध्यात् ॥ ६ ॥

संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति बहु-
पर्णां बहुशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—यस्मात्पशुभिरोषधीभ्य इन्द्रस्येन्द्रियं संनीतमात्मानि तस्माद्दधि च पयश्च सानाद्यम् । यत्समनयं तत्सानाद्यस्य सानाद्यत्वमिति । इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इत्यादिब्राह्मणे सांनाद्यशब्दनिर्वचनमुक्तमित्यर्थः । तेन यो यजते स संनयमित्युच्यते । तस्य संनयतः पलाशस्य शाखा पलाशशाखा । शम्याः शाखा शमीशाखा तामाहरति । पर्णानि पत्राणीति पर्णशब्दस्यार्थः । संनयत इति वचनात्सानाद्यार्था शाखा नोपवेष्टार्था लोकप्रसिद्धानां द्रव्याणां मिहानुपदेशादुपाशनमिति । इह विशेषानुपदेशात् ।

पौर्णमास्यामुपवेशकाष्टाशुपादानं शाखाभावेऽपि । बहूनि षणानि
बह्व्यश्च शाखा यस्याः शाखाया अग्रं प्रति अशुष्का अपतिशु-
ष्काग्रा, असुषिरा यस्या नान्तश्चिद्रम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—एकैकया व्याहृत्या तानेवाग्नीन्गार्हपत्याग्राहवनीयान्ता-
नेकैकमुपसमिन्धे । कुत एतत् । वाजसनेयिना तथाऽऽम्नानात् ।
महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्संस्थमिति कात्यायनवचनात् । आयाने
च तस्य तस्याग्नेस्तत्तद्व्याहृतिसंबन्धप्रसिद्धेः स्वयमातृण्णसु
समस्तोपदिष्टानामपि विभागप्रदर्शनाच्च । सभ्यावसथ्यावप्यत्र
तूष्णीमुपसमिन्वनीयौ । तत्तु याजमाने दर्शयिष्यामः ॥ ७ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै
शुष्काग्रामाहरेदपशुरेव भवति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—अपशुत्वादयः प्रतिपेधार्था अनिष्टत्वात् । न ह्यशुभमृत्वि-
क्चिन्तथेद्यमानस्य सूत्रकारमतिश्च पदाभ्यासप्रतिषेध इति ।
य कामयेतापशुः स्यादिति पराची तस्येडामुपह्वयत इत्यस्य
प्रतिपेधपरत्वेन पदाभ्यासप्रतिषेध इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् ।
उपदेशोऽध्वर्युकाम इति एतत्सूत्रतुल्यश्रुतिस्थले निषेध एव
सूत्रकारेणोक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सू० दी०—सांनार्ये नाम दार्शिके दधिपयसी ताभ्या प्रवृत्तेज्य
संनयन्नित्युच्यते ॥ ८ ॥

यं कामयेत पशुमान्स्यादिनि बहुपर्णां तस्मै बहुशा-
खामाहरेत्पशुमन्तमेवैनं कगेतीति विज्ञायते ॥ ९ ॥

भा० वृ०—सूत्रकारेण कामोपदेशाद्बहुपर्णप्रशंसार्थमिति न्याय इति
उत्तरनिधिप्रशंसार्था पूर्वस्य निन्देति । तस्माद्बहुपर्णाऽप्यापदि
ग्राह्या ॥ ९ ॥

सू० दी०—यं कामयेतापशुः स्यादित्यगुणाया वर्जनार्थं न त्वध्वर्यु-
कामवशात्तस्या एव ग्रहणार्थम् । कुतः । यजमानपरिक्रीतस्य-
त्विजस्तदहिते प्रवर्तनायोगात्, यं कामयेतापशुः स्यादिति

पराचीं तस्येत्युक्तं पदाभ्यासप्रतिषेध इति सूत्रकारवचनाच्च ।
यत्र प्रतिपादनीयेऽर्थे ब्राह्मणं प्रदर्शयति तत्र विज्ञायत इत्याहे-
त्यनुसंधातव्यम् ॥ ९ ॥

सा या प्राच्युदीची प्रागुदीची वा भवती-
षे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति ॥ १० ॥

भा० वृ०--उत्तरा सैव केवला यस्याः नान्यदुपस्थितमिति । सा
या प्राच्युदीचीति । सेत्युपादानं यस्याः नान्यदुपस्थितं सुपिर-
त्वादि सैव केवला ग्रहीतव्येत्येवमर्थम् । उत्तरेति बहुपर्णामि-
त्युक्त्वा पूर्वनिषिद्धापेक्षयोत्तरा । वृक्षस्य प्राची वोदीची वा
ब्राह्मणेऽधिकृतत्वादीति 'ब्रह्म वै पर्णः' इति प्रकृत्य यत्प्राचीमाह
रेदिति वृक्षापेक्षा प्राच्याद्यवगतिः । लोके यदनर्थकं तत्पुनरुक्तं
तद्वच्च सूत्रकारव्यवहारः । अतोऽन्वादेशेपूरार्गवद्भुत्वे च न दोष
इति । अस्यार्थः--या प्राची तामाच्छिनत्तीत्याद्यनुवन्माना
प्राप्तार्थानुवादित्पेऽपि न दोषः । उपसर्गशब्दोऽनुवन्परः ।
उपदेशमतादुच्यते परिहारः । या त्वविरुद्धा तामेयाऽऽच्छिनत्ति
याऽन्या न च्छिद्यत इतीति । या ताभिनि पदयोः प्रयोजनम् ।
यस्यां शाखाया छिद्यमानाया शाखान्तरं न च्छिद्यते पर्णमपि
तथाऽमावास्याया छेदननिषेधस्मृतिरपि अनुग्रहीष्यते । आच्छि-
नत्येकयत्नेनाविश्रान्त इति । अविरुद्धशाखाच्छेदनाभाव एरु-
यत्नेनैरुपर्णमात्रस्याऽन्याच्छेदनमित्युपदेशपक्षः ॥ १० ॥

सू० दी०--सा, एवंगुणा, आहार्यां शाखा यस्य वृक्षस्य प्रागा-
दिषु दिक्षु प्रवृत्ता भवति तामाच्छिनत्तीत्यर्थः । भवत्यन्तन
वाक्यं भेत्तव्यम् । यः प्राची सा भवतीति वाऽन्वयः । ॥ १० ॥

अपि वेषे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जे त्वेति

संनमयत्यनुमार्ष्टि वा ॥ ११ ॥

भा० वृ०--संनमनमृजूरुकरणम् । मूलादारभ्याऽऽग्रात्स्पर्शनमनुमा-
र्जनम् । छित्त्वाऽपामुपस्पर्शनम् । छेदनभेदनेत्यादिविधनात् ।
छिनत्ति संनमयामीति केचिद्-याहर कुर्वन्त्यपूर्णाथेष्विति । इषे

त्वा छिनधि, ऊर्जे त्वा संनमयामाति । न तु तत् । सूत्रकारेणा
नुपदेशात् । यथा महेन्द्रयाजिन इत्युपदेश्यते ॥ ११ ॥
इति प्रथमा कण्डिका ।

सू० दी०—संनमयत्यृजु करोति वक्रत्वे । इतरथाऽनुलोममनु
मार्ष्टि ॥ ११ ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृताम् ।

बहुपर्णामशुष्काग्रां हराभि पशुपामहमित्याहरति ॥ १ ॥

भा० वृ०—आहरणमन्त्रः । प्रागुदीच्यामेव शाखाया केचिद्धि
ङ्गादिति । इमां प्राचीमुदीचीमित्युभयनिर्देशात्केवलप्राच्यामुदीच्या
वा नोपपद्यत इति । अनिवृत्तिर्वा । कथमुच्यते । भाविप्राक्त्व
मुदक्त्वमत्याञ्चान इति तस्या प्रागग्रं शाखापवित्रमत्यादया-
त्युदक्प्रातरित्यत्या गने यद्भावि प्राक्त्वमुदक्त्वं च तदनेनोच्यत
इति सर्वपक्षेषु मन्त्र इत्यनूहश्च केवलेऽपि प्रातर्दोहे प्रकृतिस्थस्य
प्रागुदक्त्वस्य संस्तवनादिति । केवले प्रातर्दोहात्मके वायव्यं
पयो भवतीत्वाद्दो प्रकृतिस्थस्य प्रागुदक्त्वस्य संस्तवात् कथ
वैकृतशाखायां तत्संस्तवोपपत्तिः । जात्येकत्वाच्च सन्तव इति ।
शाखाजात्येकत्वात् । लोके यथा नवेपु लाङ्गलेष्वेभिर्वय जीवाम
इति । अप्रवृत्तेष्वपि कर्षणे पूर्वलाङ्गलसजातीयत्वात्संस्तवः ।
तथा त्वया होता संतनोत्यर्धमासानित्यर्धमाससंतान प्रकृतिस्थः
उच्यते । विकृतावपि वेदस्य कालान्तरे वर्तमानस्य स्तुतित्वेन
तथा च प्रकृतौ, इषमूर्जमभिसंस्कृतामिति भूतनिर्देश उप-
पद्यते ॥ १ ॥

सू० दी०—प्रागुदीचीलिङ्गत्वेऽपि मन्त्रस्य प्राच्युदीच्योरपि शाखयो
रनिवृत्तिः शाखाजात्यभिप्रायेण तत्तदभिमानोपपत्तेः ॥ १ ॥

वायवः स्थोपायवः स्थेति तथा षड-

वराध्यान्वत्सानपाकरोति ॥ २ ॥

भा० वृ०—अपाकरण मातृभ्यः पृथकरणम् । तत्र मन्त्रावृत्तिः

प्रतिवत्सम् । एकयत्नेनाशक्यत्वात् । यद्यपि बहुवचनात्संख्या-
युक्तत्वं तथाऽपि सकृदनुष्ठानाशक्तेर्बहुवचनस्याविवक्षा ।
असंभवातां मन्त्रावृत्तिरिति । असंभवे भवत्यावृत्तिः । अवरोऽर्धो
भागः । षट्कृत्व इति । षडवराध्यानिति अर्धशब्दो भागवचनः ।
अवरार्धसंबन्धिनो वत्सानवराध्यानिति । कुम्भिपराध्या, इति
सूत्रान्तरे । अपरभागे निर्दिष्टेऽवरभागापेक्षाया यावत्कुम्भी-
पूरणसमर्थदोहनगवां वत्सानपाकुर्यादिति सूत्रान्तरवचनम् ॥२॥

सू० दी०— अर्धशब्दोऽत्र स्थानवाची यथाऽस्यार्धं चव्राज त्रिर्दक्षि-
णाध्यामित्यादौ येषामवरे स्थाने षट् संख्या भवति ते षडव-
राध्याः । तानपाकरोति मातृभ्यः पृथक्करोति । मातृसगतानां
वत्सानां युगपदुरपाकरणीयत्वात् । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः । बहुव-
चनं तु मन्त्रगतमुपरवमन्त्रवत्सर्वापेक्षं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा ॥ ३ ॥

भा० वृ०—पुञ्जीलः स्तम्बः ॥ ३ ॥

सू० दी०—पुञ्जीलं स्तम्बः ॥ ३ ॥

देवो वः सविता प्रार्पयत्विति शाखया
गोचराय गाः प्रस्थापयति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—गावो यत्र चरन्ति स गोचरस्तदर्थं प्रस्थापयति अघ-
शस्सान्तेन मन्त्रेण । देवभागमित्यपि लभ्यते । आर्धपाठस्य
दृष्टार्थत्वात् । न तूपदेश इति ब्राह्मणे देवेभ्य एवैना इन्द्रायाऽऽ-
प्याययतीतीन्द्रसंबन्धावगमात् । अत्रेन्द्रशब्दग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेषां
महेन्द्रो देवतेति महेन्द्रस्यापि स्वशाखोक्तत्वान्मन्त्रपाठे देवतावि-
शेषानिर्देशाच्च । यथाधिकारं व्यवस्थया देवतोपलक्षणम् । बहु
दुग्धीति वा विसर्गविधिशेषे यथादेवतमेव प्रसौतीति प्रदर्शनाच्च ।
इन्द्राय देवभागमित्येके समामनन्ति महेन्द्रायेत्येक इति शाखा-
न्तरोपदेशस्तस्मिन्नपि पक्षे व्यवस्थयोपलक्षणम् । नाऽऽवर्तते प्रतिगु
युगपदेकयत्नेन प्रस्थाप्यन्ते गावः । यत्नान्तरेण प्रस्थापने
मन्त्रावृत्तिः ॥ ४ ॥

सू० टी०—गावो यत्र चरन्ति तस्मै देशाय यथासमाम्नातेनाद्य
शंसान्तेन मन्त्रेण गाः सर्वा निष्कासयति । वत्सविनाकृतानां
गवां युगपच्छक्यनिष्कासनत्वान्नाऽऽवृत्तिर्मन्त्रस्य । यत्र तु न
शक्यते तत्राऽऽवृत्तिः ॥ ४ ॥

प्रस्थितानाभिकां शाखयोपस्पृशति दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा ॥ ५ ॥

भा० वृ०—शाखयोपस्पर्शनं तूष्णीम् ॥ ५ ॥

सू० टी०—गतः ॥ ५ ॥

आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय देवभागभेके
समामनन्ति । महेन्द्रायेत्येके ॥ ६ ॥

भा० वृ०—समामनन्ति, परिपठन्त्यन्ये शाखिनः ॥ ६ ॥

सू० टी०—अथ देवो व इत्यादेः प्रस्थापनमन्त्रस्यैव शाखान्तरीयौ
कौचित्पाठविकारौ दर्शयति । आप्यायध्वमघ्न्या देवभागमिति
यथासमाम्नातेन पाठेन द्विप्रकारोऽयं पाठो विकल्पते । अथा-
नयोः पाठयोः सर्वत्र तुल्यवद्विकल्पे प्राप्ते व्यवस्थान्निर्द्धार्य
सामान्येनेन्द्रमहेन्द्रशब्दयोर्देवत्वापरयोः प्रयोगव्यवस्थामाह ॥ ६ ॥

इन्द्रं निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो

महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः ॥ ७ ॥

भा० वृ०—निगमा मन्त्रा । उपलक्षण क्षेपः ॥ ७ ॥

सू० टी०—निगम्यन्ते येषु हविषः प्रतियोगित्वेन रूपेण देवतास्ते
मन्त्रा निगमाः । तेषु सानाद्यदेवता । निगम इन्द्रयाजिनो यजमा-
नस्येन्द्रनिदिशेन्महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रमित्यर्थः । एतेन चानन्तरोक्तो
प्रयोगविकल्पाद्यन्ये च कामधुक्ष इत्यादयो निगमा व्याख्याता
भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य निगमेष्विति बहुवचनं कृतमिति वेदि-
तव्यम् ॥ ७ ॥

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिवन्तीः
शतमिन्द्राय शरदो दुहानाः ।
रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्विति
प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

भा० वृ०—इन्द्राय शरद इति नात्र महेन्द्र उपलक्षणायः । आवर्त
मानप्रयोगो यस्मादुच्यते । शतमिन्द्राय शरदो दुहाना इति ।
शतसवत्सरसंबन्धिदोहनाभिधानेनाऽऽवर्तमानप्रयोगनिर्देशादसम-
वेताभिधायित्वात्तदनुमन्त्रणम् । तदभिसंराय वचनं तन्मुखे-
नैव ॥ ८ ॥

सू० दी०—अनुपूर्वोऽभिपूर्वश्च मन्त्रयतिस्तदभिसंरायमन्त्रोच्चारणे
प्रयुज्यते । अभिपूर्वस्तु तस्मिन्नेवाऽऽभिमुख्याधिक इत्यपरम् ।
अत्र केचिच्छतमिन्द्रायेति निगमे महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रोपलक्षणं
निषेधन्ति । तत्तु न मृष्यामहे पूर्वसूत्रविरोधात् । न चास्यानि-
गमत्वं शङ्कनीयम् । इन्द्राय दुहाना इति दोहदेवतासंबन्धस्य
प्रयोगसमवायिनोऽभिधानात् । तथा च शतमिन्द्रायेति प्रकृ-
त्याऽऽह, भारद्वाजः—महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयाजी भव-
तीति ॥ ८ ॥

ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरिति
यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ॥ ९ ॥

भा० वृ०—गृहानभिपर्यावर्तते, गृहाभिमुखः पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

सू० दी०—अभिपर्यावर्ततेऽभिमुखः प्रतिनिवर्तते ॥ ९ ॥

यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यग्न्यागारे वा पुर-
स्तात्प्रतीचीं शाखामुपगूहति पश्चात्प्रार्चीं वा ॥ १० ॥

भा० वृ०—अग्न्यागारे यत्तिष्ठति निर्वपणार्थमनस्तदग्निष्ठम् ।
अग्नीनामागारमग्न्यागारम् । पुरस्तादनसोऽग्न्यागारस्य वा पुर-
स्तात्प्रतीचीं प्रत्यगग्रामपरतो वा प्रागग्रामुपगूहति । अप्रकाशं
करोति मूलतो निगानं संस्कारो गो प्रस्थापने पालनेन कृता-

र्थायाः शाखायाः पञ्चना गोपीथायेति लिङ्गात् । उपगूहनं
संस्कारो गोप्रस्थापनार्थः शाखाया । अतः पशौ निवृत्तिः ॥ १० ॥

स० दी०—अभिसमीपस्थमनोऽग्निष्ठं यद्वक्ष्यति शकटमवस्थितं
भवतीति । तस्मिन्नग्न्यगारे वा पुरस्तात्प्रतिपद्य प्रत्यग्गतामुपगू-
हति पश्चाद्वा प्रतिपद्य प्राग्गतामित्यर्थः । पुरस्ताद्भागोऽनसः प्रत्यगग्रां
पश्चाद्भागोऽनसो वा प्राग्गतामित्यन्ये । शाखानिधानं भाव्युप-
योगार्थं न वत्सापकरणशेष । तेन पशावपि भवत्येव ॥ १० ॥

अथेदानीमुत्तरोत्तरेष्वनुष्ठेयेष्ट्विजामप्रमादार्थं कर्मानुसंधानप्र-
शंसा ब्राह्मणोक्तामुदाहरति—

यो वा अध्वर्योर्गृहान्वेद गृहवान्भवति । आ चतुर्था-
त्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामीत्येते
वा अध्वर्योर्गृहाः । य एवं वेद गृहवान्भवतीति
विज्ञायते ॥ ११ ॥

भा० वृ०—यो वा अध्वर्योर्गृहान्वेदेत्यस्यार्थमाह—अध्वर्युरस्य
नेता तस्य यो यजमानो गृहान्वेद कर्माणीति । गृहशब्दः कर्मणि
वर्तते । अध्वर्योः कर्मणा यजमानेन वेदनं कर्माङ्गम् । तस्यापि
गृहाः कर्माणि महाफलवन्ति भवन्तीति फलस्तुतिः । न फल-
विधिः कर्माङ्गत्वाज्ज्ञानस्य न ह्युभयं कुर्यात् । क्रतूपकारं फलं
चान्तरेण वचनमतो नित्यवद्यजमानेन कर्मवेदनं कर्तव्यम् ।
फलेच्छया विनाऽपि यानि त्वनिबद्धानि सूत्रकारेण यो वै सप्त-
दशमित्येवमादीनि तान्यपि याजमानानि फलसंस्तुतेरनियता-
नीति य एवं वेद प्रतियज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशत इति सप्तद-
शत्ववेदनस्य फलसंबन्धावगमाद्याजमानत्वम् । सूत्रकारेणानिब-
न्धनादनित्यत्वम् । यो वा अध्वर्योरिति तु सूत्रकारेण निबन्ध-
नेऽपि कर्मणामङ्गतया नित्यत्वात्फलार्थत्वादः । समीक्षणमध्वर्योः
स्वकर्मणां ध्यानम् । प्रणयनं कृत्वाऽग्नीनन्वा ग्रास्ये । ततः शाखा-
हरणम् । ततो वत्सापाकरणम् । करिष्यामीत्येवं चतुर्णांमिष्टिपशु-
बन्धसोमेषु ध्यानमेवमेते कर्मपदार्था अध्वर्योर्गृहा इति । अभिस-
मीक्षणमाध्वर्यवं तेषां वेदनं याजमानम् । तत्र वेदने चतु संख्या-

नियमो नास्ति । यत्राविकृतं ब्राह्मणमुच्चारयति प्रत्यक्षं पठ्यमानं तत्र विज्ञायत इत्याह सूत्रकारः । उक्तं चेति त्रयो वै गताश्रिय इत्युक्तमित्यादिषूक्तमिति निर्देशेऽपि प्रत्यक्षब्राह्मणपाठोपन्यास उक्तं चेति । अत्रापि चेत्यर्थः । पदार्थप्रमाणकं कर्मेति । आ चतुर्थात्कर्मण इति कर्मशब्दः पदार्थपरः । अतः शाखाहरणपदार्थश्छेदनाद्याहरणान्तः । एवमन्येऽपि पदार्थाः साङ्गप्रधानाः । एकैकं कर्मवाचि तत्पदमन्वरवाचीति । अन्वरशब्दस्य सोमयागवाचित्वाद्ऽन्वरध्वरस्य नेतेति दर्शपूर्णमासकर्तारि गौणतयौचित्येन वर्तत इति ॥ ११ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

कौशिकेन रामेणाग्निचिता कृतायामापस्तम्बसूत्रधूर्त-
भाष्यवृत्तौ प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

सू० दी०—योऽन्वर्युर्ध्वर्योगृहान्वेद स गृहवान्भवति । के तेऽध्वर्यो-
र्गृहाः । अग्नीन्वाधास्यामि शाखामाहरिष्यामीत्येवमा चतुर्था-
त्कर्मणोऽभिसमीक्ष्य येऽनुसंधीयन्ते पदार्थास्तेऽध्वर्युर्गृहाः । य
एवं वेद य एतेऽध्वर्युर्गृहा इति वेद सोऽपि गृहवान्भवतीत्यर्थः ।
तत्र तु वेदनस्य परार्थत्वात्फलवचनं प्ररोचनार्थं यथा यो वा
अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद यो वा अध्वर्योः स्वं वेद यो वा अध्वर्यो-
रायतनं वेदेत्यादौ । ततश्चैवं न शङ्कितव्यं यजमानस्यैवेदमेवं
विदुषः फलमिति । चतुर्थग्रहणं यावच्छक्यस्योपलक्षणमनुसंधा-
नाधिक्ये गुणाधिक्यात् । तथाऽध्वर्युग्रहणमपि सर्वत्रिंजामुपलक्षण-
मुपयोगसाम्यात् ॥ ११ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमसिदोऽश्वपशुरनडुत्पर्शुर्वा निहिता ॥ १ ॥

भा० वृ०—उत्तरेण गार्हपत्यमित्येनप्प्रत्ययोऽदूरवाची । अदूरेणो-
त्तरतो गार्हपत्यस्यासिदो दात्रकः । पशुं पार्श्ववङ्क्रिरश्वस्य ।
अनो वहतीत्यनङ्वान् ॥ १ ॥

० दी०—असिदो दात्रम् । पशुः पार्श्वस्थि ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपशुं
वाऽऽदत्ते । तूष्णीमनडुत्पशुम् ॥ २ ॥

भा० वृ०—यदि नोच्येत तूष्णीमनडुत्पशुमिति । अर्थान्नीयितान्येनापि
लवनार्थं नाध्वर्युरादद्यादादानकाले । अतोऽध्वर्युरादद्यात्तूष्णी-
मिति विधिः । वाग्यत आदद्यादित्युपदेश इति । तूष्णीग्रहणं
वाग्यमनार्थमिति । अर्थप्राप्तमादानमनूयासिदे मन्त्रनियमादेश
हि चेष्टानां कर्ता भवतीति वचनाच्चान्तरेणापि तूष्णीग्रहणमध्व-
र्युणैवानडुत्पशुरादीयते मन्त्रश्च निवर्तत इति ॥ २ ॥

सू० दी०—गतौ ॥ २ ॥

यज्ञस्य घोषदक्षीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य प्रत्युष्ट-
रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये
वाऽसिदं प्रतितपति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अभिमन्त्रण प्रतितपनार्थं तस्मादाहवनीयस्यापि यदि
तस्मिंस्तपनं क्रियते तस्यैव चोत्तरतो विधानम् । गार्हपत्यग्रहणं
त्वसिदाभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । प्रकृतत्वात्तदभिमन्त्रणप्राप्तेः ।
उपपेषमादाय रक्षसः पाणिं दहाहिरसि बुध्निय इतिवत् । प्रति-
तपन एव वा विकल्पः । निधानमुत्तरतो गार्हपत्यस्यैवाभि-
मन्त्रणं च । यत आहवनीये हविःश्रपणपक्षे शूर्पाग्निहोत्रहवण्यो-
स्तत्रैव तथा प्रयोगदर्शनम् । आहवनीयहोमपक्षे होमाङ्गानामपि
शुन्यनपरिस्तरणादीनाभितरयोर्दर्शनाद्धिरण्यकोशमताच्च ॥३॥

सू० दी०—यदाऽप्याहवनीये प्रतितपस्यति तदाऽप्यभिमन्त्रणं
गार्हपत्यस्यैव प्रतितपन एव विकल्पवचनात् ॥ ३ ॥

न पशुम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—पशोस्तपनप्रतिषेधाद्वैकल्पिकोऽस्मिन्विधिरूपदिष्ट सर्वाथो
भवतीति ख्याप्यत इति । उपदेश एष साधारणः । यथा
व्रीहिधर्मोपदेशो यवेषु ॥ ४ ॥

सू० दी० —प्रतितपतीति शेषः । अत एव प्रतिपेयाज्जानीमो यदे-
कत्रनेरुसाधनविकल्पेषु मुख्ये कृतो विधिः सर्वार्थो भवतीति॥४॥

प्रेयमगादित्युक्तवोर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदीचीं
वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिदर्धमथं बहिरा-
हरति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्प्रेयमगादित्यसिदे मन्त्रनिवृत्तिः ।
मानवी हि पशुः स्वधाकृतेति लिङ्गादिति पशुलिङ्गात्स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशाच्चासिदे मन्त्रनिवृत्तिः । केचिदनिवृत्तिर्वाऽसिदे मन्त्र-
स्येत्याहुः । असिदाकृतेरपि मनुना कृतत्वान्मनुष्यकृतत्वादन्नमय-
त्वाच्चेति अन्नसाधनत्वात्स्वधाकृतेति स्वधामन्नं लवनादिना
करोतीति कर्तृनिष्ठा मनुना कृतेत्यसिद एव मुख्यत्वादिति पशो
मनुजातेति योगेन प्रजापता वर्तत इति द्रव्यगुणो हि लिङ्गम् ।
अतो लिङ्गपदरोऽसिदे । अदितिः पाशान् प्रमुमुक्त इति मन्त्र
एकस्मिन्पशुपाशमोचने बहुवचनमनाह्वानं तद्वत् । पाशानितिवत् ।
प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तेः । उभौ गमनार्थौ मन्त्रौ । यौ गम-
नाविति वचनादिति प्रेयमगादित्युक्तवोर्वन्तरिक्षमन्विहीति ।
प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रजतीति उर्वन्तरिक्षमन्त्रस्यैव प्रव्रज-
नार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उभौ गमनार्थौ प्रतिगमने यौ गमना-
विति प्रकृतिद्वित्वनिर्देशात् । उक्तेति मन्त्रयोरसंयानार्थ
पाठतो मन्त्रविच्छेदेऽपि एककार्यत्वादुभयोः संश्लिष्टप्रयोग-
शङ्काया विच्छिद्य प्रयोगार्थमुक्त्वेति निर्देशः । अतोऽन्यत्रै-
ककार्याणां मन्त्राणां नानादेशाधीतानामपि प्रश्लिष्टपाठो गम्यते ।
शाखापर्णलोचनयोक्त्वेत्यस्य प्रयोजनान्तरभवेत्याह—अस्माकं
त्विति । अस्माकं तु अथो यदेतदुक्तेति वाक्यशेषेण पुरस्ताद्दे-
वेभ्यो जुष्टमिति मन्त्रे पुरस्तादिति वचनाद्दिगन्तराद्बहिराहरणे
मन्त्रस्याप्राप्तिशङ्काया मन्त्रप्रयोगेणैव प्राचीत्वसंपादनम् । उर्व-
न्तरिक्षमन्विहीति प्रत्यायनाङ्गत्वादिति लग्नोत्तरकालप्रतिनिव-
र्तने विनियोगात् । एवमेव भारद्वाजमतिश्च । यतः कुतश्चेतिदिङ्-
नियमो नास्ति ॥ ५ ॥

सू० दी०—प्रथमं विहारात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य ततो यतः कुतश्चिद्दिशो दर्भमयं बहिराहरति यतो लभ्यते । बौधायनस्त्वाह—आहवनीयादेवाग्रे त्रीन्वा चतुरो वा प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्याथ तां दिशमभिप्रव्रजेद्यत्र बहिर्वेत्स्यन्मन्यत इति । प्रेयमगादित्यपि गमनमन्त्र एव तल्लिङ्गत्वात् । यौ गमनावित्युत्तरत्रानुवादाच्च । किमर्था तर्ह्युक्त्वेत्यधिकोक्तिः । उच्यते—मन्त्रसाम्नाये हि द्वितीयो मन्त्रः प्रत्यागमनक्रमे पठितो न गमनक्रमे कल्पान्तरकारैश्च तावुभयत्र व्यवस्थया विकल्पेन च विनियुक्तौ । आचार्यस्तूभयोरुभयत्र समुच्चयं मन्यते । तेन यत्नं कृतवानेतत्प्रथममुक्त्वा ततोऽनेन प्रव्रजतीति । अथवा यतः कुतश्च बहिराहरणेऽपि पुरस्ताद्बहिरासद इति मन्त्रार्थवशेन पुरस्तादाहरणगुणसिद्धिर्ब्राह्मणे दर्शिता । अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति तत्प्राच्या एव दिशो भवतीति तस्यैवार्थमनुकरोत्याचार्यः प्रेयमगादित्युक्त्वा यत कुतश्चाऽऽहरतीति । स चायं मन्त्रः स्त्रीलिङ्गादसिदे नीयमाने निवर्तत इति केचित् । तदयुक्तं तूष्णीमनहुत्पशुं न पशुमिति पश्वसिदयोरभिप्रेतविशेषवचनादावचनाच्चात्र विशेषस्य । न च स्त्रीलिङ्गविरोधः, धिषणाभिधानात् । यथोक्तं ब्राह्मणे विया वै धिषणा विद्ययैवैनदच्छैतीति । यदपि पशुविधानबलाद्धिषणाशब्दो गुणवृत्त्या पश्वभिधायीष्यते तथैवेष्यतामसिदेऽपि । न च तत्रासिदे वैलिङ्ग्यं दोषाय धिषणात्वेन तस्योपचारात् । असिदाकृतिविवक्षया व्यत्ययेन वा स्त्रीलिङ्गोपपत्तेः । यदप्यस्या विशेषणं मनुना कृतेत्यादि तदप्यविशिष्टमेवोभयोस्तस्मादनिवृत्तिरुभयत्रापि मन्त्रस्य ॥ ५ ॥

देवानां परिषूतमसीति दर्शान्परिषौति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—परिपवणं सवनाय परिग्रहचिह्नै स्वीकारः ॥ ६ ॥

सू० दी०—परिषौति यावता पर्याप्तं तावत्परिगृह्णाति ॥ ६ ॥

विष्णोः स्तूपोऽसीत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बमुत्सृजति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अभिप्रेताः परिगृहीताः । अच्छिन्नस्योत्सर्गबुद्धयेदं

पशूनामिति लिङ्गादिति । पशूनां भक्षणार्थत्वाच्चिच्छन्नस्यैव मन
सोत्सर्ग इदं पशूनामिति ॥ ७ ॥

सू० दी०—तेषां लाव्यत्वेनाभिप्रेतानां मध्ये स्तम्भं त्वेकमुत्सृजति
यथा न लूयते तथा बहिष्करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकं वा स्तम्भं परिषूय तं सर्वं दाति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—एकस्तम्भपरिषवणे नोत्सर्गो नाभिमर्शनमिदं देवानामिति
असंदेहात्कृत्स्नस्य देवतार्थत्वात् । यथा—इदमग्नेरित्यायेये न
केवल इति । यथाऽमावास्यायां संनयत इदमग्नेरित्यभिमर्शन-
निवृत्तिः । केचित्कुर्वन्तीहाभिमर्शनम् । इविषोर्युगपदबन्धेदात्स
देह इति । इविद्वैयस्य युगपद्रिभागात्सदेहो भवति । अतस्तत्प-
रिहाराय पृथग्दवतानिर्देशविधानात् । असंदेहार्थस्येदमग्नेरित्य
स्यैकपुगेडाशे निवृत्तिरसदेहात् । इह त्वसंदिग्धे क्रियत इति
बाहिषि तु उत्सृष्टादन्यस्य लवणार्थस्य देवतार्थत्वेनासंदिग्ध-
त्वेऽपि, इदं देवानामिति निर्देशविधानाददृष्टार्थत्वादेकस्तम्भपरि-
षवणेऽपि इदं देवानामिति निर्देशः कर्तव्य इति केचित् ॥ ८ ॥

सू० दी०—एकमूलप्रभवो दर्भसमूहः स्तम्भ । तावत्सर्वं छिनत्ति
न तु किञ्चिदुत्सृजति । अन्ये त्वपरिषूता एव लूयन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अतिसृष्टो गवां भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा नाडी-
रुत्सजतीदं देवानामिति परिषूतानभिमृशति । इह
पशूनामित्यतिसृष्टान् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—नाडी मुष्टिः शलाका वा । एकस्तम्भपरिषवणे नोत्सृज्यते
पुनरुपन्यासः किमर्थः । उच्यते । तं सर्वं दातीत्युक्त्वाऽतिसृष्टो
गवां भाग इति वैकांमिति विकल्पेनोत्सर्जनविधानादेकस्त-
म्भेऽपि पाक्षिकोत्सर्जनशङ्काया पुनरुपन्यासः । अतिसृष्टो गवा
भाग इत्यादेरनेकस्तम्भेष्वन्यतरोत्सर्गे मन्त्रविकल्पार्थत्वाच्चैक
स्तम्भपरिषवणे प्राप्तिः ॥ ९ ॥

अतिसृष्टो गवा भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा नाडी-
रुत्सृजति ॥ ९ ॥

सू० दी०—नाडी शलाका ॥ ९ ॥

इदं देवानामिति परिषूनानभिमृशति ।

इदं पशूनामित्यतिसृष्टान् ॥ १० ॥

सू०दी०—अनुत्सर्गपक्षेऽपि भवत्येव परिषूतस्तम्बाभिमर्शनं बर्हिः-
संस्कारत्वात् ॥ १० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेषु
दर्शनारभते ॥ १० ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू०दी०—विशाखाः प्रकाण्डादूर्ध्वभागाः । यतः शलाकाः पृथग्भ-
वन्ति तेष्वारभत आलभते स्पृशतीति यावत् ॥ १० ॥

देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यगिति संयच्छति ॥ ११ ॥

भा०वृ०—संयच्छति गृह्णाति सव्यहस्तेन ॥ ११ ॥

सू०दी०—संयच्छति लवनानुगुणं सव्यमुष्टिना गृह्णाति ॥ ११ ॥

पर्व ते राध्यासमित्यसिदमधिनिदधाति ॥ १२ ॥

भा०वृ०—यत्परुषि दिनमिति लिङ्गात् पर्वण्यधिनिदधाति ॥ १२ ॥

सू०दी०—पर्वणि निदधाति यत्परुषि दिन तद्देवानामिति श्रुतेः ।
पर्व ते राध्यासमिति मन्त्रवर्णाच्च ॥ १२ ॥

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छि गति संनखं मुष्टिं लुनोति
स प्रसरः ॥ १३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छिनत्ति ॥ १४ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १४ ॥

संनखं मुष्टिं लुनोति ॥ १५ ॥

सू०दी०—संनखं सगताङ्गुल्यङ्गुष्ठनखं तावत्प्रमाणमित्यर्थः ।
लुनोति लुनानि विरुणव्यत्ययः ॥ १५ ॥

स प्रस्तरः ॥ १६ ॥

सू०दी०—सोऽयं प्रथमलूनो मुष्टिः प्रस्तरः समाख्यायते ॥ १६ ॥

कुलिममात्रोऽरत्निः प्रादेश ऊर्ध्वस्थि जान्वस्थि
स्रुग्दण्ड इति वा तिर्यक्प्रमाणानि ॥ १७ ॥

भा०वृ०—कुलिमर्गोपुच्छो गोप्रासो वा । अरत्तिरन्तरस्थौल्यं प्रस्त-
रस्य मध्यमस्थौल्यमरत्तिः स्थौल्यप्रमाणम् । द्वादशाङ्गुलवि-
स्तारः प्रादेशः सामर्थ्यादिति तदर्थः । प्रादेश इतिनिर्देशसा
मर्थ्यात् । ऊर्ध्वस्थि ऊरोरस्थि जानोरस्थि जान्वस्थि स्रुचो दण्डः
स्रुग्दण्ड इति । इति तिर्यक्प्रमाणानि प्रस्तरस्थौल्यस्य न तु
दीर्घत्वस्य ॥ १७ ॥

इति तृतीया कण्डिका ॥

सू०दी०—कुलिमर्गोवालः । अरत्तिर्हस्तस्य पूर्वभागः । प्रादेशः
प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरायामः । स चात्र सामर्थ्यात्संनखवन्मण्डली-
कृतः संनिवेशो गृह्यते । अरत्ति प्रादेश इति पठतां विसर्ज
नीयः प्रमादभ्रष्टः । ऊरोरस्थि ऊर्ध्वस्थि । तिर्यक्प्रमाणानि
स्थौल्यप्रमाणानि । तानि च संनखप्रमाणेन विकल्पन्ते ॥१७॥

इति तृतीया कण्डिका ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनधो निदधाति ॥ १ ॥

भा० वृ०—अ यो भुवि नाधोऽनयः, उररिष्टान्निदधाति न भूमौ ॥ १ ॥

सू० दी०—अनधोऽभूमौ ॥ १ ॥

अयुजो मुष्टील्लेनोति तथा निधनानि ॥ २ ॥

भा० वृ०—न युजोऽयुजः । विषमाणि निधनानि च । लुनोति
लुनाति । लुनातीति वक्तव्य ओकारश्छान्दसः ॥ २ ॥

अयुजो मुष्टील्लेनोति ॥ २ ॥

सू० दी०—अयुजोऽयुग्मान् ॥ २ ॥

तथा निधनानि ॥ ३ ॥

सू० दी०—निधनानि मुष्टीनां राक्षयस्तानि चायुञ्जि भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थ इत्येके ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अबुजः प्रस्तरेणेत्येके समा मुष्टयो निधनानि च प्रस्तरेण
विषमत्वमिति । तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थ इत्येक इत्यस्यार्थः ॥ ३ ॥

सू० दी०—तेषां मुष्टीनां निधनानां च प्रस्तरेण विना युग्मानां सतः
प्रस्तरोऽयुगर्थोऽयुग्भावार्थः । न तु प्रस्तररहितानामयुक्त्व-
मित्येके मन्यन्ते । न तथा वयमिति भावः । कथं तर्हि यूयं
मन्यध्वे । अत आह ॥ ४ ॥

प्रस्तरे याथाकामी ॥ ४ ॥

भा० वृ०—अस्यार्थ उच्यते । यथाऽस्य काम इच्छा तथा प्रयुक्त
इति । कर्तुर्यथाकामित्वमध्वर्योः । इह वा प्रस्तरं प्रथमं मुष्टिं
करोति । विष्णोस्तूपोऽसीति वा पूर्वस्माद्भागात्पुरस्तात्प्रस्तरं
गृह्णातीतीह वा लवणकाले परिगृहीतवर्हिषां पूर्वभागे प्रस्तरलव-
णम् । विष्णोस्तूपोऽसीति स्तरणकाले वा वेदः पूर्वस्यां दिशि
पुरस्तःत्प्रस्तरं गृह्णाति । इयन्तं गृह्णातीति श्रुते । अन्ये त्वाहुः—
प्रकृतिभ्योऽपि परिमाणेभ्योऽन्यत्परिमाणं लभ्यत इति सर्वस्य
कुत्वा परिषवणम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—प्रस्तरेऽयुगर्थत्वं प्रति याथाकामी याथाकाम्यं सह वा
प्रस्तरेणायुक्त्वमस्तु विना वा प्रस्तरेण । न त्वेकतरपक्षानि परिणाय
प्रभवामः । अयुङ्गायुङ्गान्मुष्टीर्लुनोतीति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वा-
दिति भावः । भारद्वाजश्चाऽऽह—प्रस्तरो युग इत्येकेषामयुग इत्ये-
केषामिति ॥ ५ ॥

यदन्यत्परिषवणाद्दुत्सर्जनाच्च तत्सर्वत्राऽऽवर्तते ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—सर्वत्र सर्वेषु मुष्टिषु दर्शकम्भनाच्चावर्तते ॥ ६ ॥

प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति तूष्णीमितरदिति धाजसनेयकम् ॥६॥

भा० वृ०—प्रस्तर एव मन्त्रेण लूयत एकस्तम्बपरिपवणेऽपि अपरि-
गृहीता अपि मन्त्रेण लूयन्ते । भगवता भारद्वाजेनैवमुक्तम्—
छिन्ने छेदनमन्त्राः, लूने लवनमन्त्राः, दुग्धे दोहनमन्त्राः, पिष्टे पेष-
णमन्त्राः प्रयोक्तव्या इति । अत्रार्थलुप्ताः पदार्था निवर्तन्ते ।
अतोऽत्रैव बर्हिःराहरणेऽसिदादानादीनि निवर्तन्ते । छिन्ने छेदना-
भावादृष्टार्थत्वाच्छेदनस्य तन्निवृत्तौ तत्संस्काराश्च निवर्तन्त एव
रतो नियानादयः । मन्त्रास्तु प्रयुज्यन्ते । एवं सर्वत्र ॥ ६ ॥

सू० दी०- इतरन्मुष्टिजातम् ॥ ७ ॥

सर्वं लुत्वा देवबर्हिः शतवल्गं विरोहेत्यालघानाभिमृशति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—आलवा सच्छेदाः, छिन्नानि मूलानि ॥ ७ ॥

सू० दी०—लुत्वोति ह्रस्वश्छान्दसः । येषु काण्डेष्वालूना दर्भाश्च
आलवाः ॥ ८ ॥

सहस्रवल्गं वि वयं रुहेभेत्यात्मानम् ॥ ८ ॥

भा० वृ०—अभिमृशतीति शेषः ॥ ८ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ९ ॥

अदित्यै रास्नाऽसीति त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं करोति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—अदित्यै रास्नाऽसीति रञ्जवयवाभिधानान्मन्त्रावृत्तिः ।
प्रतिनिधानव्यवायाच्च ॥ ९ ॥

सू० दी०—धातुः संधिः । शुल्बमेकसरा रञ्जुः । यानि शुल्वानि
समासं गच्छन्तीति लिङ्गात् । अत्राऽऽ भारद्वाजः—धातौ धातौ
मन्त्रमावर्तयतीति । तथा तत एव बर्हिषः शुल्बं करोतीति
च ॥ १० ॥

अयुपिता योनिरिति प्रतिदधाति ॥ १० ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू० दी०—प्रतिदधाति मंदधाति ॥ ११ ॥

अदित्यै रास्नाऽसीत्युदगग्रं वितत्य सुमंभृता त्वा संभराभीति
तस्मिन्निधनानि संभृत्यालुभिता योनिरित्युत्तमे निधने
प्रस्तरमत्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति संनह्यति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—सुमंभृतेति चाऽऽवृत्तिः प्रतिनिधनम् । अलुभितेत्यन्तस्य
निधनस्योपरिष्ठात्प्रस्तरं निदधाति ॥ ११ ॥

सू० दी०—निधनानामेकस्य संभरणं त्वेत्येकवचनात् ॥ १२ ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथनात्विति ग्रन्थिं करोति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

सू० दी०—गत. ॥ १३ ॥

स ते मा स्थादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति

पश्चात्प्राञ्चं वा ॥ १३ ॥

भा० वृ०—प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्यक् क्रियापरिसमाप्तिः ॥ १३ ॥

सू० दी०—शुल्बादधः पुरस्ताद्भागेन प्रत्यग्गमयति ग्रन्थिम् । प्राग्वा
पश्चाद्भागेन ॥ १४ ॥

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः
सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इति बर्हिरारभत
इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते । बृहस्प-
तेर्मूर्धा हरामीति शीर्षन्नविनिधते ॥ १४ ॥

भा० वृ०—आरभत आलभते । शिरस्येव निधानम् । न दर्भादि-
व्यवधानेन ॥ १४ ॥

सू० दी०—आरभते, आलभते । शीर्षन्, शिरसि ॥ १५ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति यौ
गमनौ तौ प्रत्यायनौ ॥ १ ॥

भा०वृ०—व्याख्यातौ ॥ १ ॥

सू०दी०—याभ्यामेताभ्या प्राग्गमनमुक्तं प्रत्यागमनेऽपि द्वावपि तौ
भवतः । न तु क्रमानुसाराद्द्वितीय एवेति भावः ॥ १ ॥

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाभीत्यन्तर्वेदि
परिधिदेशेऽनधः सादयति ॥ २ ॥

भा०वृ०—अन्तर्वेदि समीपे यः परिधिदेशो मध्यमस्य पश्चिमे प्रदेशे
निदधाति ॥ २ ॥

सू०दी०—अन्तर्वेदि सादयति । कुत्र प्रदेशे । परिधिदेशे । समीपे
सप्तमी चैयं मध्यमपरिधिस्थानसमीप इति ॥ २ ॥

बर्हिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते देवंगमम-
सीत्यनधो निदधाति यथा प्रागुपसादयेत् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—यथा प्रागुपसादयोदित्यस्यार्थः—यथोपसादने क्रिय-
माण उत्तर बर्हिः प्राग्भयत्यप्रयत्नेनानधो निधानदेशात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवति
तथा निदधाति बर्हिपस्त्वाहरणेऽनुग्रहमाह बौधायनः—आहृतं
वा यजुषा करोतीति । कात्यायनश्चाऽऽह—खातलूनच्छिन्नावहत-
पिष्टदुग्दग्नेषु यजुष्क्रियासंभवादिति । बर्हिरसि देवंगममित्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्व राध्यामं परिस्तरमाहरन् । अपां मेधं यज्ञियञ्च
सदेवञ्च शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मा रिषं
जीवानि शरदः शतम् । अपरिमितानां परिमिताः
संनह्ये सुकृताय कम् । एनो मा नि गा कनमच्च-
नाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्त्विति परिस्तरणाना-

मधिनिधान्याच्छेदनी संनहनीति यथालिङ्गम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—परिस्तरणानामधिनिधानच्छेदनसंनहनानि यथा लिङ्गेषु क्रियन्ते न मन्त्रान्त इत्युपदेश इति अधिनिधान्याच्छेदनीति निर्देशक्रमादेव मन्त्रव्यवस्थासिद्धौ परिभाषासिद्धमन्त्रान्तरुपसंनिपातस्यापवादत्वेन यथालिङ्गवचनमन्त्रलिङ्गाभिधानममये क्रियानुष्ठानमिति । अथवा यथालिङ्गवचनमनुवादमात्रम् । मन्त्रान्त एव क्रियानुष्ठानमन्तरेणापि लिङ्गवचनं यथालिङ्गविनियोगो भवतीति सूत्रकारेणानुक्तेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन विनियोगो भवति । यथा—अग्रये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्तयै, अभिमर्शने वैकल्पिक भवतीति इदमग्रेरित्याग्रेयमित्याग्रभिमर्शनमन्त्रेण विकल्पते । अग्रये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति मन्त्रसामर्थ्यादग्नीषोमाभ्यामित्यत्रापि त्वेत्यनुषङ्गेणार्थावगमः । तद्वदत्रापि सामर्थ्यतो विनियोगसिद्धिर्यथालिङ्गवचनमनुवादः । अतो मन्त्रान्तेन क्रियादिसनिपातः । लिङ्गविनियोगेऽपि कृत्स्नमन्त्रस्य करणत्वात् ॥ ४ ॥

सू० दी०—यथासरूपेनैव सिद्धे यथालिङ्गवचन लिङ्गविनियोगमासा दर्शयितुं विस्पष्टार्थं वा ॥ ४ ॥

खादिरं पालाशं वैकविंशति-
दारुमिधमं करोति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—अभिन्नं दारुमशकलान्दारुणि वाऽऽहरन्निति व्यपदेशादिति दारुशकलयोः पृथग्व्यपदेशादेकविंशतिदारुमिधमः खादिरः पालाशो वा । अतः पुनर्वचनाद्वैभीतक इध्मे परिधयोऽपि वैभीतका एवेति परिधीनां पालाशकार्मर्यखादिरिति वृक्षनियमे सत्यपि खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिधममिति परिधिसहितस्येध्मस्य पुनर्वृक्षवचनादिध्मवृक्षः परिधीनामपि भवति । अतो वैभीतक इध्मे ब्राह्मणस्पत्यं तूत्तरमित्यादिषु परिधयोऽपि वैभीतकाः । अवभृथे च निवृत्तिरिति । इध्मेन सहैकविंशतिसंख्या निर्देशादवभृथे परिधिसंभवेऽपी-माभावात्निवृत्तिः । सर्वत्रैवेध्माभावे गृहमेधीयादिष्वपि ॥ ५ ॥

सू० दी०—दार्वाभिन्नं काष्ठ सशकलान्दारूणि वेति दर्शनात् । ब्राह्मणे त्वेकविंशतिरिध्मदारूणि भवन्तीति प्रकृत्य पञ्चदशेध्मदारूण्यभि-
दधाति त्रीन्परिधीन्परिदधाति ऊर्ध्वे समिधावादधाति अनूया-
जेभ्यः समिधमतिशिनष्टीत्येकविंशत्या विभाग उक्तः । तमि-
दानीं विवक्ष्यंस्तत्र पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरित्या-
दिना विभागसिद्धिमुपजीव्यावशिष्टस्य षट्कस्य विभागं
दर्शयति ॥ ६ ॥

त्रयः परिधयः ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—तेषु त्रयः परिधानार्थाः परिधय इति समाख्यानात् ॥७॥
पालाशकार्ष्ण्यस्वदिरोदुम्बरबिल्वरोहीतकविकङ्क-
तानां ये वा यज्ञिया वृक्षाः ॥ ७ ॥

भा० वृ०—कार्ष्ण्यः श्रीपर्णी रोहीतको वटाकृतिर्ह्रस्वपर्णः, विक-
ङ्कतः, गोपर्णः । अनिधमवृक्षस्यापि कार्ष्ण्यदेः परिधिषूपदेशा-
त्पालाशादिभिर्विकल्पः । उक्तानामभावे यज्ञियाः ॥ ७ ॥

सू० दी०—ते च पलाशादीनामवयवभूता ग्राह्याः । तदभावेऽन्यस्यापि
यज्ञियस्य वृक्षस्य । तत्र पलाशस्वदिरयो पुनरुपादानं तौ परि-
ध्यर्थेऽपि यथा स्यातां नेतरैर्बाधयेयातामिति । रोहीतको वटावा-
न्तरजातिः ॥ ८ ॥

आर्द्राः शुष्का वा सत्वक्काः ॥ ८ ॥

भा० वृ०—आर्द्राः शुष्का वेति मिश्रप्रतिषेधः । त्रयो वाऽऽर्द्रास्त्रयः
शुष्का वा नैकः शुष्क इतरावार्द्रावितर आर्द्रोऽन्यौ शुष्कौ वा
सह त्वाग्भिः सत्वक्काः ॥ ८ ॥

सू० दी०—आर्द्राः परिधयो भवन्ति शुष्का अपीष्यन्ते न चेद्द्रलित-
त्वचो भवन्तीत्यर्थः । अथवेध्मस्याग्नीन्धनार्थत्वादिन्धनार्थत्वा-
त्परिधीनामार्द्रानुज्ञानार्थमुभयवचनम् ॥ ९ ॥

स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणा-

ध्र्योऽणिष्ठो ह्यसिष्ठ उत्तरार्धः ॥ ९ ॥

भा० वृ०—स्थविष्ठः स्थूलतमो मध्यम परिधिर्मध्यमादक्षिणस्तनु

रणीयान्द्राघीवान्दीर्घतमो मध्यमादेव दक्षिणार्धे भवो दक्षिणार्धः ।
अणिष्ठः पूर्वाभ्या तनुर्हसिष्ठो ह्रस्वतमश्च पूर्वाभ्याम् । उत्तरार्धे
भव उत्तरार्धः । बाहुमात्राः परिधयः शम्भ्या चेति भारद्वाजस-
तात् । तत्पक्षे सवै समायामाः । अस्माकं तूत्तरपरिधिराह
वनीयायतत्त्रायामः । इतरौ तस्मादेकाङ्गुलेन चतुरङ्गुलेनाऽऽ-
वृत्तौ ॥ ९ ॥

सू० दी०—अर्थशब्दोऽत्रापि स्थानवाची । दक्षिणार्धे भक्त्रो दक्षिणार्धः
स मध्यमादणुतरो दीर्घतरश्च । तथा सर्वतोऽणुतमो ह्रस्वतमश्चो-
त्तरार्धः । आयामस्त्वर्थलक्षणः सर्वेषाम् । तत्र प्रादेशमात्राणी-
धमकाष्ठानि बाहुमन्त्राः परिधय इति तन्त्रान्तरकाराः ॥ १० ॥

द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदकविंशीति ॥ १० ॥

भा०वृ०—प्रथमस्येभममन्त्रस्यानूहो न च निवृत्तिः काष्ठविद्वद्वौ ।
सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यादिसामिधेनीवृद्धौ काष्ठवृद्धिपक्षेऽप्या
ख्यानवादादेकविंशतिधम स्थितत्वादग्रेः संभरामीति न काष्ठा-
भिधानम् । अग्नेर्देवेभ्यो नित्यायत यत्कृष्णे रूपं कृत्वेति दर्श-
नात् । यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्व वनस्पतीनिति भासरूप-
कथनवादादिधमेवेकविंशतिधमऽन्वस्थितस्यग्रेरभिधानाच्च काष्ठसं-
ख्यानिर्देशः । अतो न विकारो न च निवृत्तिः । आधारसमिधाक्व-
घारार्थत्वात्तदभावे निवृत्तिरिति । आधारार्थत्वादाधारसमि-
द्व्यपदेशस्तदभाव आघाराभावे निवृत्तिः समिधोस्तथाऽनूयाज
समिदवनूयाजाभावे निवर्तते । गणनाया द्वे युगपत्क्षिप्यत । द्वे आघा-
रसमिधाविति द्विशब्द आघारसमित्सभरणे युगपत्संभरणार्थः ।
अतो युगपदिधम आघारसमिधावुपादात्तत्वे । तथा तत्राऽऽधारस
मिधमाधायेत्येतावतैव सिद्ध एकसमिदाधान एकाआधारसमिध
माधायेत्येकमिति वचन द्वयोः संभृतत्वादेकामनूयाजसमिधमिति
वत्समिधमिति वचनस्य विवक्षितत्वाच्चद्वयोरप्यविरुद्धमाधानं
भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं भवति । तस्याः संभृताया आहवनीये
दारुमयापीति स्वकाले प्रक्षेपः । इतरथोभयत्रापि संख्याग्रहणम
नर्थकं स्यात् । उपदेश एकामनूयाजसमिधमवशिष्येतिचन्द्रिहैकविंशी
चानूयाजसमित्क्षिप्यते ॥ १० ॥

सू०दी०—अथ द्वे आघारार्थे समिच्छब्दिते च भवतः । तथैकाऽनू-
याजार्था । तस्यास्तु पारिशेष्यात्सर्वान्ते विनियोगाच्चैकविंशत्व-
वादः । इतिकरण एकविंशतिविभागनिगमनार्थः । विभागोप-
योगश्चानन्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

समूलानामृतऽमूलानां वा दर्भाणां पूर्वव-

च्छुल्वं कृत्वोदगग्रं वितत्य ॥ ११ ॥

भा०वृ०—समूलामूलनियमो मिश्रप्रतिषेधार्थः । एकसरः शुल्बः
इत्युपदेशः । कचिद्दर्शनात् । यानि शुल्बानि न समस्यन्त इत्य-
समस्ते शुल्बशब्ददर्शनादनियमो वा । एकसराभिरिति कचि-
द्विधानादिति । सम्राडासन्ध्या एकसरप्रभिरिति नियमादन्यत्रा-
नियमः । पूर्ववदुदगग्रं वितत्य मन्त्रेण करणमुदगग्रस्येति ।
मन्त्रेणोदगग्रनिधानकरणं पूर्ववदुदगग्रं वितत्येति सूत्रान्वयः । अत-
स्तूष्णी शुल्बकरणम् । केचिच्छुल्बकरणमपि मन्त्रेणेत्याहुः । शुल्ब-
करणत्प्राप्तेव पूर्ववदितिप्रयोगादितरथा शुल्बं कृत्वा पूर्ववद्वि-
तत्येति भविष्यतीति ॥ ११ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

समूलानामृतऽमूलानां वा दर्भाणां पूर्वव-

च्छुल्वं कृत्वोदगग्रं वितत्य ॥ १२ ॥

सू०दी०—समूलामूलवचनं समूलप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा हि यत्समूलं
तत्पितृणामिति श्रुतेरमूला एव गृह्येरन् । पूर्ववदिति कृत्वा वित-
त्येत्युभयत्रापि संबध्यतेऽविशेषात् ॥ १२ ॥

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् ।
ततस्त्वाभेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन्प-
रिधींश्चित्तः समिधो यज्ञायुग्नुमचरान् । उपवेशं

मेक्षणं धृष्टिः संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इध्मं
संभरति ॥ १ ॥

भा० वृ०—काम्यनैमित्तिकानां तद्विकारत्वाद्यत्कृष्णो रूपमित्यत्र न प्रकृतावूह इति न्याय इति । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य यो बहुयाज्यपरिमितमनुब्रूयादित्यादिगुणकाम्यनैमित्तिकानां नैमित्तिकतुल्यत्वात्समानविधानं स्यादिति न्यायेन नित्यविकारत्वाद्यत्कृष्णो रूपमित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्यनूहः । एकविंशतिधेत्यस्येति न्यायः समवेताभिधानार्थोऽतः सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यादौ गुणकाम्यनैमित्तिकरूपत्वाभावात् प्रकृतावूहप्रतिषेधाभिवृत्तिरेवानूह आपस्तम्बस्य प्रकृतौ बहुयाज्यादीनां काम्यानां च प्रधानविकारादिति गुणमात्रविकारत्वादनूहः । प्रधानविकारत्वादिति केचित्पठन्ति । तस्यार्थः—प्रधानविकारादनूहो भवति न गुणमात्रविकारादिति निवृत्तिस्तु प्रथमस्येधममन्त्रस्य काष्ठविवृद्धौ काम्येष्वपि समवेताभिधानाद्ब्रीहिमन्त्रस्य तस्मिन्त्सीदित्यस्य यवेष्विव गुणविवृद्धौ दृष्टान्तः । तूष्णीं कःसं मृन्मयं चेति दर्शनादिति काम्यविधौ दृष्टान्त इतीदान्तपक्षे द्वयोर्मन्त्रयोर्निवृत्तिः । अनूयाजसमिदभावादनूहो वा प्रथमायाः सर्वत्राऽऽख्यानवादाभिधानादिति । विकृतिष्वपि काष्ठहासविवृद्धावनूहः । तथा हि अग्निर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वनस्पतीन्भ्राविशदिति भासरूपकथाप्राप्तस्य यत्कृष्णो रूपमित्यस्यानुवादात् । ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामीति अग्नेरेव प्रकृतिस्थैकविंशतिकाष्ठावस्थितस्यानुपादानान्न संख्याविशिष्टकाष्ठाभिधानपरस्त्वमित्यनूहः । ननु पूर्वमेवायमर्थ उक्तः प्रथमस्येधममन्त्रस्यानूहो न च निवृत्तिः । काष्ठविवृद्धावाख्यानवादादिति । सत्यमुक्तमयमर्थो भाष्यकारस्याभिप्रेतः । काम्यनैमित्तिकानां नित्यविकारत्वाच्च प्रकृतावूह इति न्यायपक्षेऽपि प्रकृतौ समवेताभिधायित्वाभावात्प्रथममन्त्रस्यानूह इति । तस्मात्प्रकृतौ समवेताभिधायिनामेव विकृतावूहो नासमवेताभिधायिनाम् । विकृतावूहपक्षस्तु समवेतसंख्याविशिष्टकाष्ठद्वारेणवाग्नेरेकविंशतिधा संभरणोपपत्तिः । नाग्नेः स्वरूपेणैकविंशतिधात्वमिति दृष्टार्थसंभवेनादृष्टकरूपनाऽन्यायेति

त्रीन्परिधीनिति द्वितीया यथार्थमूह्यते विकृतौ पितृयज्ञादौ ।
उपवेषादीनीध्माभिधानानि गौणार्थानि प्रकृतार्थाभिधानादिति ।
इध्मसंभरणमन्त्र उपवेषं मेक्षणं धृष्टिमित्युपवेषस्याभिधानत्रयानि-
देशादुपवेषादीनीति पदभेदाभिप्रायेण बहुवचनम् । ते शब्दा
गौण्या वृत्त्येध्ममेव प्रतिपादयन्ति काष्ठसामान्येन । न तूपवेषस्ये-
ध्मान्तर्भावः । प्रकृतार्थाभिधानादिति गौणत्वे हेतुः । मन्त्रस्य
प्रकृतेध्माभिधानपरत्वात् । अनुष्ठेयार्थप्रकाशका हि मन्त्राः ।
अर्थलक्षण इध्मो वर्धायानर्थादिति लिङ्गादिति पितृयज्ञे हविर्वहुत्वे
वर्धायस्त्वदर्शनात्सर्वत्रार्थलक्षण इध्मः । आधारप्रभृति प्रज्वलित
इध्मस्तत्कर्मणि स्विष्टकृदन्तं हविर्यावता स्थौल्येन युक्तः शक्नोति
दग्धुं तावता स्थौल्येन युक्तो ग्रहीतव्यो भारद्वाजमतात् । द्विःप्रा-
देश इध्म बैलिकेरिति । बैलिकर्मतेन दीर्घत्वलक्षणम् । पूर्वमर्ध-
क्षणमिति स्थूलत्वे । अन्यस्य तु अर्थलक्षण इति दीर्घत्वमप्यर्थ-
लक्षणमन्येषां मतेन । स च प्रादेशायामः । अनूयाजसमिध
आधारसंभेदात्प्रागाहवनीयदेशपरिमितत्वावगतेस्तं गणयित्वा
शुल्ब इध्मं युगपत्संभरति सर्वं तमिध्मं संभरतीति ॥ १ ॥

सू० दी०—मन्त्रयोरेकविंशतिधा त्रीन्परिधीःस्तिस्रः समिध इति
दारुपरिधिसमित्संख्यावाचिनां शब्दाना विकृतिषु दार्वादेर्न्यूना-
धिकभावेन वा परिधिसमिधामभावे वा तत्संख्यावशेन यथा-
यथं भवत्यूहः । प्रकृतौ तु पञ्चदशकल्पादन्येषु सामिधेनीकल्पेषु
प्रथमो मन्त्रो निवर्तते लिङ्गविरोधादूहप्रतिषेधाच्च । काम्यनैमि-
त्तिकाना नित्यविकारत्वादूह इति केचित् । तद्रयुक्तम् । तूष्णीं
कंसं मृन्मयं चेति न्यायप्रदर्शनात् । यज्ञायुरनुसंचरशब्दः पुमान्
स्त्रियेति कृतलिङ्गैकशेषः परिधिसमिधामभिधायकः । तेनोप-
सदादौ परिध्यभावेऽपि समित्संख्यावशेन यथार्थमूहः । उपवे-
षादेस्त्वसमवेत्ताभिधानिन एकविंशतिविभागानन्तरभूतस्येध्मार्थ-
वादत्वात्सर्वत्रानूहः ॥ १ ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सद्यसासं त्वेति संन-
हति । पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राञ्चं
वा । अनधो निदधाति ॥ २ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ २ ॥

सू० दी०—व्याख्याताः ॥ २ ॥

इध्मप्रव्रश्चनानि निदधाति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—पुनरिध्मग्रहणादिध्मप्रव्रश्चनानि च्छेदनानि तेषां निधानम् । पदार्थमणनायामन्तर्भवतीत्या चतुर्थात्कमेणोऽभिसमीक्षेतेति समीक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—इध्मच्छेदनप्रभवाः शकला इध्मप्रव्रश्चनानि ॥ ३ ॥

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते विश्व-
दानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वषि विद्वान्त्वया होता
संतनोत्यर्धमासानिति दर्भाणां वेदं करोति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—यज्ञसंतानस्यार्थवादत्वाद्विकृतेरपि मन्त्रेण वेदकरण-
मिति । वेदकरणमन्त्रे त्वया होता संतनोत्यर्धमासानिति निर्दे-
शस्य विकृतिष्वर्धमाससंतानाभावेऽपि यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तर-
स्मादर्धमासादिति होतुः संततस्तरणार्थवादप्राप्तस्याप्रकृतिस्थस्या-
नुवादाद्विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् । किंच जात्येकत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासस्थो योऽर्धमाससंतान उच्यते । जात्येकत्वात्प्रकृतिविकृत्यो-
र्वैकजातित्वात्प्रकृतिस्थानुवादोपपत्तिर्विकृतावपि ॥ ४ ॥

सू० दी०—दर्भाणां दर्भैः ॥ ४ ॥

वत्सज्जुं पशुकामस्य मूतकार्थमन्नाद्यकामस्य

त्रिवृच्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ५ ॥

भा० वृ०—वत्सज्जुः वत्सजानुतुल्यः । मूतकार्यः । मूतवत्क्रि-
यते यत्र धान्यं निर्धायते (मूतः—भाषाया तृणविशेषस्य
'आगोळा' इति प्रसिद्धः) अथवा (तर्क्याची पेडी) त्रिवृदे-
कशिराः । त्रिवृच्छिराः । त्रीणि शिरासीति केचित् । कामाभावेऽ-
प्येता एवाऽऽकृतयः । अकाम्यस्यान्यस्याविधानात् ॥ ५ ॥

सू० दी०—वत्सज्जुर्वत्सजान्वाकृतिः । मूतवत्कार्यो मूतकार्यः । मूतो
वान्यावपनार्थं तृणपञ्जमनिवेशविशेषः । अन्नाद्यं भोज्यं भोज

नशक्तिर्वा । त्रिवृच्छिरास्त्रिगुणशिराः । नित्यास्वेवाऽऽकृतिष्वधी
कामाः । आकृत्यन्तरस्यानुपदेशात् ॥ ५ ॥

शुल्बात्प्रादेरो परिवास्य वेदपरिवासनानि निदधाति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—वेदपरिवासनानि सर्वाण्येव वेदाग्राणीति मूलानां कार्या
न्तराभावात्तनादरः ॥ ६ ॥

सू०टी०—शुल्बाद्धन्धनशुल्बात् । परिवास्य च्छित्वा । वेदपरिवास-
नानि वेदाग्राणि ॥ ६ ॥

अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य
मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोत्युपवेशोऽसि
यज्ञाय त्वां पग्वेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्व-
न्तः शिवः शग्मो भवासि न इति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—वेदिं कृत्वा प्रशातनममावास्यायामन्तर्वेदिविधानात् ।
पलाशान्यल्पान्यवशेषयति । परिवासनं कुर्वन्पर्णवल्कं पातय-
तीति । परिवास्योपवेशं करोतीति न क्रियाद्वयम् । पौर्वापर्येणै-
केन परिवासनयत्नेनोपवेशेण सहैव पर्णवल्कपातनं शाखाया-
मुपवेशात्पृथक्करणार्थं परिवासनं न शकलार्थमतः प्रमादादिना
शकलानुत्पादनेन पुनः परिवासनमनुनिष्पादितत्वात् । उपवेशार्थो
मन्त्रः । उपवेशोऽसीति लिङ्गात् । अतः पौर्णमास्यामपि मन्त्रेण
तदुपादानम् । इन्द्राय हविः कृण्वन्त इत्यनूह आख्यानवादात् ।
उपवेशाभिधानपरत्वाद्देवतासंबन्धिहविःकरणाभिधानपरत्वाभावा-
दाख्यानवादः । अतो महेन्द्रयाजिनोऽपि न महेन्द्रायेति ॥ ७ ॥

सू० टी०—अन्तर्वेदीति देशोपचारः । वेदो वेदिरिति वक्ष्यमाणपक्षा-
भिप्रायं वा । प्रशात्य भङ्क्त्वा । मूलतः परिवास्य तदेव मूलमुप-
वेशं करोति । अङ्गारप्रेषणार्थं काष्ठमुपवेश इति समाख्यायते ।
स च सांनार्यार्थमुत्पन्नः प्रभुत्वात्पुरोडाशस्याप्युपकरोति ।
यस्तु न सनयति तस्यान्यत उत्पाद्यः, उपवेशं प्रातर्दोहपात्राणीति
लिङ्गात् । तत्र ऋषेणवचनमसनयदर्थं संनयत प्रातर्दोहपात्रा-

णीत्यनेनैव सिद्धत्वात् । भारद्वाजश्चाऽऽह—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्य-
मुत्पादयेद्यथा पौर्णमास्यामुपवेश इति । बौधायनस्त्वाह—पौर्ण-
मास्यामुपवेशकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति
शालीकिरिति । मन्त्रे त्विन्द्राय हविः कृण्वन्त इति परकृति-
वादेनोपवेशः स्तूयते । तस्मादविकारः ॥ ७ ॥

तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आभृतः । सोम
पीथाय संनयितुं वकलमन्तर आदद इति परिवास-
नशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—लिङ्गादादाने मन्त्रः । तूष्णीं निगानम् । स च पर्णशकला-
भिधायी तल्लिङ्गत्वात् । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति
च पर्णार्थवादसालिङ्ग्यात् । पर्णवल्कः पवित्रं पर्णवल्कमुत
शुन्धतेति तद्विषयमन्त्रान्तरलिङ्गाच्च । तेन शमीशकले निवर्तते ।
तथा चोत्तरसूत्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ ८ ॥

त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति
शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूलान्यग्रेऽग्रा-
णि । न ग्रन्थि करोति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—पवित्रं प्रादेशमात्रम् । मन्त्रलिङ्गादिति । त्रिवृत्पवित्रं
प्रादेशमात्रम् । त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान् प्रादेशसंमित इति मन्त्र-
लिङ्गात् । नवगुणितं त्रिवृत्स्तोत्रमिति लिङ्गदर्शनात् । दर्भश्चैको
मन्त्रलिङ्गादेव । मूले मूलानीति मूलोपलक्षितेभ्यस्तद्दर्भभाग-
स्तथाऽग्रेऽग्राणि । अथवा त्रिगुणमेव त्रिवृत् । त्रिगुणायां पशुर-
श्ननाया त्रिवृता यूपं परिवीथेति त्रिवृच्छब्दप्रयोगात् । दर्भ
इत्येकवचनं स्वजात्यभिप्रायम् । अवसजति लङ्गयति । त्रिवृत्प-

लाश इति विरुद्धलिङ्गाच्छमीशाखाया लोपो मन्त्रस्येति । पवित्रप-
लाशयोरभिधानपक्षे शमीशाखायां निवृत्तिः । कथं पवित्रविशे-
षणभूताप्रधानपलाशानभिधानाभिधानाभ्यां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा
मन्त्रस्योच्यते । पयसि चरुं दधानि चरुमितिवदुभयप्राधान्यात् ।
तथा च दृश्यते—इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनाविति ।
अनिवृत्तिर्वा पवित्राभिधानादिति । पलाशे दर्भ इति पलाशस्या-
धिकरणत्वेन निर्देशात्पवित्रपरत्वान्मन्त्रस्यानिवृत्तिः । शमीशा-
खाप्रयुभयोरुपयोगतुल्यत्वेऽप्यत्र पवित्रस्यैव संस्कार इत्यर्थः ॥९॥
सू०दी०—प्रादेशमात्रं पवित्रं प्रादेशसमित इति मन्त्रलिङ्गात् ।
शाखाया मूले दर्भानां मूलान्यवसजति अग्रेऽग्राणि । न तु
तयोः सह बध्नाति ॥ ९ ॥

त्रिवृत्पलाशे दर्भं इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं
पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे । इमौ प्राणापानौ
यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संचरता
पवित्रे हव्यशोधन इति क्रियमाणे यजमानोऽनु-
मन्त्रयते ॥ १० ॥

भा०वृ०—क्रियमाणे शाखायामवसज्जमाने त्रिवृत्पलाश इति त्रिवृ-
तमनुमन्त्रयते । पवित्राभिधानपक्षे इमौ प्राणापानाविति सशाख-
स्यानुमन्त्रणं सर्वदा ॥ १० ॥

सू०दी०—क्रियमाणे व्यतिषज्यमाने शाखां च पवित्रं चोभे अप्य-
नुमन्त्रयत इत्यर्थः । इमौ प्राणापानाविति लिङ्गात् । पलाशलि-
ङ्गत्वान्मन्त्रः शम्यां निवर्तते । न चाशिशेषवचनादनिवृत्तिर्युक्ता
पलाशशब्देन शम्यभिधानानुपपत्तेः । प्रकृतावूहप्रतिषेधाच्च । तथा
च न्यायं प्रदर्शयिष्यति तूर्णो यवमयमिति ॥ १० ॥

समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिम्पत्यायतनान्यलं कुर्वति य-
जमानः पत्नी च ॥ ११ ॥

भा०वृ०—समूहन्तीति षडुवचने चोदिते यजमानः पत्नी च प्रवृत्ते
कर्मण्यध्वर्याः सहायभूता । ऋत्विजामभावाच्चत्वार ऋत्विज

इत्यपरेषुर्विधानात् । अमावास्यायां चाऽऽग्नीध्र एवेति तु पूर्वं
ब्रह्मे सभवति ऋत्विजो बहवः कुर्वन्तीति । यद्यपि श्वोत्तरणवि-
धानमविशेषेण । तथाऽऽप्यवृताः कर्म कुर्वन्तीति निर्देशादास्म-
न्पक्षे ब्रह्माऽऽग्नीध्रश्च ऋग्वेदेन होता करोतीति नियमादितरयो-
रनियमाच्चालंकरणमायतनाना यजमानः पत्नी च कुरुते
चाऽऽत्मनोः । कुर्वति इत्यात्मनेपददर्शनात् । केचिद्व्यपत्योरेवाऽऽ-
त्मनोरलंकरणमिच्छन्ति तन्न, आदधीयातामिति दर्शनादग्निसम-
वेतत्वेऽप्याधानस्य ॥ ११ ॥

सू०दी०—समूहन्ति संमजन्ति सर्वमग्न्यगारम् । अग्न्यायतनानि
परितो लिम्पन्ति सगोमयाभिरद्भिः । बहुवचनमध्वर्यादीनाम-
न्यतमप्राप्त्यर्थम् । कुत एकेन कृते समूहनेऽन्येन पुनःकरणा-
योगात् । यथा परिस्तृणीत व्रतं कृणुताग्नीन्प्रज्वलयन्तीत्यादौ
परिस्तरणादेः ॥ १४ ॥

अलं कुर्वति यजमानः पत्नी च ॥ १२ ॥

सू०दी०—एवमग्नीनलंकृत्य स्वयमप्यलंकृतौ भवत इत्यर्थः । अन्ये
त्वयमप्यग्न्यलंकारविधिरिति मन्यन्ते । तदयुक्तम्—विहितस्य
विधानायोगात् । ततोऽन्यस्याग्न्यलंकारस्याभावाच्च । यथा
बह्वयति परिसमूहनेनाग्नीनलं कुर्वन्तीति । तथा कर्त्रभिप्रायार्थादा-
त्मनेपदादप्यवगच्छामः कर्तृसंस्कारोऽयं नान्यसंस्कार इति ।
स्यान्मतम्—अग्निसंस्कारत्वेऽप्यदृष्टद्वारा करणानुग्राहकत्वेन कर्त्र-
भिप्रायोपपत्तेरुपपन्नमेवाऽऽत्मनेपदमिति । तन्मन्दम्—तथा-
विधेष्वपि परगोचरेषु द्रव्यसंस्कारेषु परस्मैपददर्शनादात्मगोच-
रेषु विपर्ययदर्शनाच्च । यथाऽग्नीनलं कुर्वन्ति पुरोडाशानलं कुरु
द्वारं प्रत्यलं कुर्वति सर्वान्ग्रहानभिमृशति व्रतयित्वा नाभिदेशम-
भिमृशति यथालिङ्गमङ्गानि संमृशति पुनात्येवाग्निं पुनीताऽऽ-
त्मानं द्वाभ्यामित्यादि । व्यक्तोक्तं चैतद्भारद्वाजेन—यथा परि-
समूहन्त्यग्न्यगाराणि उपलिम्पन्त्यायतनानि यावच्छर्करं सांना-
य्यकुम्भौ गोमयेनानुलिप्ते भवतोऽलं कुर्वति यजमानः पत्नी
चेति । बौधायनश्चाऽऽह—स्नायादाञ्जीताभ्यञ्जीतेति । तथौ-
षवसथ्येऽहनीत्यधिकृत्य स्मृतं पैठीनसिना—अलंकृतौऽभ्यक्तौ
ऋषिपुत्र्याणि सेवेनेति ॥ १२ ॥

नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ यावच्छर्करगोमयेनानुलिप्तं
भवतः ॥ १३ ॥

भा० वृ०—नवत्वं कुम्भयोः प्रथमप्रयोग इति आधानप्रभृति
पात्राणां प्रथमप्रयोगदर्शनार्थत्वात् । तथा चाग्निहोत्रस्थाख्यादी-
नामग्निहोत्रारम्भप्रयुक्तानां भेदनादौ प्रायश्चित्तदर्शनात् । गोम-
यानुलेपनं तु सर्वत्र तेषां प्रतितन्त्रं संस्कार इति यावच्छर्करं
यावच्छर्करया कुम्भ्या बुध्नमालिप्तं कुलालेन ।

इत्यापस्तम्बसूत्रप्रथमप्रश्ने धूर्तभाष्यवृत्तौ द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

सू० दी०—यावज्जीवं पात्रधारणवचनान्नवे इति । प्रथमप्रयोग-
विषयमिति केचित् । यावच्छर्करं यावानंश उपरिष्ठाच्छर्कराभि-
रभिरञ्जितः कुलालैरा तावतोऽशादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुतेऽपराह्णे ॥ १ ॥

भा० वृ०—यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्तीतिवचनादहष्टचन्द्रायां प्रतिष-
थपराह्णे इति चतुर्दशीमिश्रणेन पूर्वेषुः । पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने सत्यु-
त्तरेषुः पूर्वाह्णे पर्वसंधौ तदपराह्णे एव प्रयोगः । यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यन्तीति वचनात्पर्वसंधावेवान्यन्तचन्द्रदर्शनात्तद्यत्काहोरात्राप-
राह्णे एव । मासि पितृभ्यः क्रियत इति लिङ्गादिति तल्लिङ्ग-
नुरोधेन सूत्रं वर्णनायमित्यर्थः । मासे पूर्णे पितृभ्यः पूर्वेषुः
क्रियत इति ब्राह्मणस्यार्थः । परिपूर्णमासोऽमावास्यायामन्तिम-
क्षणे, तस्मात्तद्योगिनोऽहारात्रस्यापराह्णे एव पिण्डपितृयज्ञः ।
अतश्चतुर्दशीमिश्रणेऽपि क्षये तदहोरात्रपर्वसंधौ तस्यापराह्णे
क्रियते पिण्डपितृयज्ञश्चतुर्दश्यभावेऽपि वृद्धौ श्वःसंधौ तस्याप-
राह्णे एव । स्वतन्त्रस्यापि पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगेन-

मध्ये कथनमौपवसथ्येऽहनि सधौ बद्धक्रमेषु दर्शपूर्णमासपदार्थेषु स्थाननियमार्थमतः प्रमादादिना कुम्भ्याल्लेपनान्ते कर्मण्यकृतेऽन्तर्स्तं प्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

सू० दी०—पिण्डैर्युक्तः पितृणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञः स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति—पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यादिति । तन्मध्येपदेशस्तु पक्षे तत्कालमध्यपातात् । तं च यदहश्चन्द्रमस न पश्यन्ति पञ्चदश्या प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदहस्तयोः संधिस्तदहरित्यर्थः । तथा दृश्यमाने तूपोष्य श्वोभूते यजत इति सत्याषाढः ॥ १ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वा पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ॥ २ ॥

भा० वृ०—अधिवृक्षसूर्ये यत्र वृक्षाणामुपर्येवोष्मा न पृथिव्याम् । पिण्डैः साध्यः पिण्डपितृयज्ञ इति । पिण्डप्रदानस्यापि होमतुल्य-निर्देशेन तस्यापि प्रधानत्वात् । पिण्डैः साध्य इति निर्वचनम् । स्वर्गार्यः पिण्डपितृयज्ञ इति मीमांसकाः ।

सूत्रकारमतिस्तु पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रत-
नुत इत्यभावास्यानिष्क्रयणार्थत्वाभित्य इति । अत एव पिण्ड-
पितृयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसीति भाष्यकारेणोक्तम् । न
फलनिर्देशः कृतः । मीमांसकपक्षे पिण्डपितृयज्ञानारम्भे न दोषः ।
आरब्धस्य विच्छेद एव प्रायश्चित्तम् । आरम्भप्रभृति प्राचीना-
वीती, अन्यत्र वचनादिति अध्वर्युरुपवीतीत्यादिवचनाभावे
प्राचीनावीती न विद्युदासि दर्विहोमेष्वित्युपदेशः । यक्ष्यमाणो
वेष्ट्वा वेति वचनात् । नाऽऽहवनीयप्रणयनमर्थाभावाद्यदा प्रति-
पद्यपराह्णे क्रियते । चरन्तीति बहुवचनं पत्न्या सहाधिकारार्थम् ।

१ अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेत्यारब्धचतुर्थे लक्षणे क्रतुप्र-
युक्तत्वाभावात्पिण्डपितृयज्ञस्य स्वतन्त्रकालविधानात्पुरुषार्थत्वमेव
साधित भगवता जैमिनिना “ पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं
स्यात् ” ॥ ४ । ४ । १९ । इत्यादिना । तस्माद्विश्वजिन्वायेन
स्वर्गकल्पनौचित्यमिति न्यायतः सिद्धमेव भाष्यवृत्तौ निबन्ध-
यावभूवात्रभवान् रामाण्डारः ।

सामान्यतः सहाधिकारे सिद्धे पुनर्वचनमनालम्भुकायामपरुध्य
करण न भवतीति ॥ २ ॥

सू० दी०—नवधाकृतस्याहः सप्तमो भागोऽपराहः । तथा देवस्य
सवितुः प्रातरित्यनुवाके विवेचनात् । पृथिवी मुक्त्वा वृक्षाणामुप-
र्येव यस्मिन्काले सूर्यरश्मयो निविशन्ते सोऽधिवृक्षसूर्यः कालः ।
चरन्तीति बहुवचनं पत्न्यपेक्षया । तत्र यदौपवसथ्येऽहनि
चरन्ति तदाऽन्वाहित एवाग्नौ प्रयोगः । अन्यथा दक्षिणाग्निं
योनित उत्पादयेन्नाऽऽहवनीयमर्थाभावात् । न च विद्युदसीत्यपा-
मुपस्पर्शनं दर्विहोमत्वात् । पितृयज्ञवत्सर्थधर्माः प्राचीनावीतादयः
सर्वत्र । वचनात्तु विपर्ययः ॥ २ ॥

अपां मेध्य यज्ञियमिति समूलं सकृदाच्छिन्नं
बर्हिराहरति सकृदाच्छिन्नानि तृणान्युपमूलं
दिनानि ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अपां मेध्यं यज्ञियमित्याच्छेदनलिङ्गादित्याहरतिनाऽन्व-
येऽप्याच्छेत्ता वो मा रिषभिति लिङ्गादाच्छेदने मन्त्रो नाऽऽ-
हरणे ॥ ३ ॥

अपां मेध्यं यज्ञियमिति समूलं सकृदाच्छिन्नं बर्हि-
राहरति ॥ ३ ॥

सू० दी०—सकृदेकव्यापारेण यावदेवाऽऽच्छिन्नं तावदेवाऽऽहरति
समूलं च । तत्र च्छेदने मन्त्रस्तलिङ्गत्वादन्यत्रापि च्छेदने दृष्ट-
विनियोगत्वाच्च ॥ ३ ॥

सकृदाच्छिन्नानि वा तृणान्युपमूलं दिनानि ॥ ४ ॥

सू० दी०—अथवा मूलादूर्ध्वं दिनान्यवखण्डितानि सकृदाच्छिन्नान्येव
दर्भतृणान्याहरति । दर्भादन्यान्यपि यज्ञियानि तृणानीत्येके ॥४॥

दक्षिणाप्रागग्रैर्दर्भैर्दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षिणतः
पश्चाद्वा दर्भान्स०स्तीर्य दक्षिणाप्राञ्च्येकैकशः
पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यं भेष्यं कृष्णा-

जिनमूलूखलं मुसलं शूर्पमाज्यस्थालीं चरुस्थालीं
येन चान्येनार्थी भवति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—दक्षिणाप्रागग्राः कोणाग्रा उपचारोऽपि दक्षिणापवर्ग इति ।
दक्षिणापवर्गाणि पित्र्याणीति वचनात् । अपिशब्दात्प्रसव्यं च
परिस्तरणादि । अर्था भवतीत्युपस्तरणाभिघारणार्था दर्वा
मृन्मयं च निर्वपणार्थम् । चकारान्वेक्षणस्थतण्डुलनिधानार्थपात्र-
कशिष्वाञ्जनाभ्यञ्जनपात्राण्यप्यासाद्यन्ते ॥ ४ ॥

सू० दी०—पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्रैः प्रागग्रैरितरैरित्यर्थः । दक्षिणा-
प्राञ्चीति कोणदिगपवर्गवादः । येन चान्येनार्थी प्रयोजनवान्भ-
वति तदपि प्रयुनक्ति । यथोपस्तरणार्था दर्वा निर्वपार्थं मृन्मयं
पात्रं कशिपूपवर्हणादीनि च ॥ ५ ॥

दक्षिणतः प्रागीषं व्रीहिमच्छकटमवस्थितं भवत्यध्व-
र्युरुपवीती स्थालीभेकपवित्रेणान्तर्धाय तथा दक्षि-
णतः शकटादधिनिर्वपत्युत्तरतो वा तां पूरयित्वा
निमार्ष्टि मृन्मये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्व-
पामीति तूष्णीं वाऽपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुदग्ग्रीवे
कृष्णाजिन उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची ति-
तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्ति परापामविवेकम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—दक्षिणाप्राचीति कोणदेशवादः पत्न्याश्चेति । दक्षिणाप्राची
तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्तीति कोणदेशमुखता पत्न्या अपि न क्रिया-
मात्रस्यानाहिताग्नेरप्यध्वर्युरध्वर्युग्रहणादिति । यजमानोऽत ऊर्ध्व-
मित्युत्तरत्र नियमात्पूर्वत्राध्वर्युकर्तृकत्वस्य प्राप्तत्वाद्नाहितान्यर्थ-
मध्वर्युग्रहणम् । यजमानशब्दस्याऽऽहिताग्नौ प्रसिद्धत्वाद्नाहिता-
ग्नेः पिण्डपितृण्ये स्वयंकर्तृत्वप्राप्तावध्वर्युविधिः । परापामं परा-
पुय परापुयविवेकमविविच्यविच्य ॥ ५ ॥

दक्षिणतः प्रागीषं व्रीहिमच्छकटमवस्थितं भवति ॥ ६ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ६ ॥

अध्वर्युरुपवीती स्थालीमेकपवित्रेणान्तर्धाय तथा
दक्षिणतः शकटादधिनिर्वपस्युत्तरतो वा ॥ ७ ॥

सू०दी०—उपवीती भूत्वा दक्षिणतः शकटस्य दक्षिणार्धाद्वाऽथ
कस्मिंश्चित्पात्रे निर्वपति शकटान्निष्कृष्य वपतीति व्रीहीन् ।
प्राचीनावीत्येव वा सन्नुत्तरतः । अध्वर्युवचनं विस्पष्टार्थम् ।
अनाहिताग्नेरस्यध्वर्युकर्तृकत्वासंदेहार्थं वा ॥ ७ ॥

तां पूरयित्वा निमार्ष्टि ॥ ८ ॥

सू०दी०—तां स्थाली पूरयित्वापरि गतान्त्रीहीन्प्रोक्ष्य स्थालीमुखं
समी करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

मृन्मये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति
तूष्णीं वा ॥ ९ ॥

सू०दी०—ततो मृन्मये पात्रे निर्वपति ॥ ९ ॥

अपरेणान्याहार्यपचनं प्रत्यगुदग्रिवे कृष्णाजिन
उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्न्य-
वहन्ति परापावमविवेकम् ॥ १० ॥

सू०दी०—तिष्ठन्त्येव पत्न्यवहन्ति नाऽऽसीना । परापावं परापूय
परापूय । अविवेकमविविच्याविविच्य । शूर्पेण तुषप्रोहण
परापवनम् । सतुषवितुषाणा पृथक्करण विवेकः ॥ १० ॥

सकृत्फली करोति दक्षिणाग्नौ
जीवतण्डुलं श्रपयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

सकृत्फली करोति ॥ ११ ॥

सू०दी०—फलीकरणं नाम कणापाकरणार्थस्तण्डुलावघातः । तमपि
पत्नी सकृत्करोति सकृत्तानोप्यावहत्योपान्न पुनरुपावहन्या-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलं श्रपयति ॥ १२ ॥

सू०दी०—यथा, ईषत्तण्डुला जीवन्ति तथा श्रपयत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अपहता असुरा रक्षा रक्षि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा
गार्हपत्यान्वाहार्यपचनौ दक्षिणपूर्वेण वाऽन्वाहार्य-
पचनं दक्षिणाप्राचीभेकस्फया पराचीं वेदिमुद्धृत्य
शुन्धन्तां पितर इत्यद्भिरवोक्षयाऽऽयन्तु पितरो मनो
जवस इत्यभिमन्थ्य सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्रूणामृदु
स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे
पितरः सोम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः
सहेति सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषा वेदिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—जीवत्पितुरपि वेदिरपिण्डार्थत्वाद्भविरासादनार्थत्वाच्च
कशिष्वादीनि विहितानि तेषां स्वातन्त्र्येण पदार्थतया न विद्यानं
पिण्डभोक्तृपित्रर्थत्वात् । यथाभागमेवैनान्प्रीणातीति निर्देशात् ।
जीवत्पितुस्तु पिण्डाभावात्कशिष्वादीनि न भवन्ति ॥ ७ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

सू०दी०—एकस्फयकृता लेखैकस्फया सा वेदिर्भवाति ता पराचीम-
परावृत्तामुद्धृत्य सकृदेवोल्लिखेदित्यर्थः । अवाचीनेन करेणोक्षण-
मवोक्षणम् ॥ १३ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थाली-
पाकमभिघार्थैकस्फयायां भक्षणमासाव स्थाली-

पाकमासादयति दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमाञ्जन-
मभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसादयति ॥ १ ॥

भा०वृ०—उदकार्यः कुम्भ उदकुम्भः । न प्रणीतावत् ॥ १ ॥

सू०दी०—नवनीतकल्पे हविरुपस्तरणाभिघारणे अपि तेनैव भवत
इत्येके । एतानि च वेद्यामेव सादयति । दक्षिणतः स्थालीपाकस्य ।
कशिपु शयनीयमुपवर्हणमुपधानम् ॥ १ ॥

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य भेक्षण उपस्तीर्य
तेनावदायाभिघार्य सोमाय पितृप्रीताय स्वधा नम
इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥ २ ॥

भा०वृ०—अध्वर्युरध्वरस्य नेता कथं स्यादिति पुनरध्वर्युरुपवीती
दक्षिणं जान्वाच्येति अध्वर्युग्रहणं दर्शार्थाध्वर्युरेवात्रापि यथा
स्यादिति देवहूत ऋत्विक्पक्षेऽपि दर्शाद्धिष्णयोगेऽपि । नमस्कारः
प्रदानार्थक इति । अतः स्वाहाकारो निवर्तते । नमस्कारो हि पितृ-
णाभिति लिङ्गात् ॥ २ ॥

सू०दी०—अध्वर्युवचनं पूर्ववत् । उपवीतीति प्राचीनाचीतापवादः ।
दक्षिणं जान्वाच्येति दर्विहोमत्वादेव सिद्धस्य वचनमनाच्य धैति
विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । आच्य संकोच्य भूमौ निपात्येत्यपरम् । भेक्ष-
णेनावदाय तेनैव स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्जुहोति चोदनत्वात् । अग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा स्वाहेति लिङ्गाच्च । बौधायनीये च स्वाहाका-
रान्तानामेव पाठाच्च ॥ २ ॥

यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्विती-
याम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृती-
याम् । ये भेक्षणे तण्डुलास्तान्हुत्वा तूष्णीं भेक्षण-
मादधाति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—यमायाप्युपस्तरणाभिघारणे द्वितीयामिति निर्देशात् ।
यथा गोर्द्वितीयेनार्थं इत्युक्ते नाजो बभूवते गौरेव बभूवते तथाऽ

त्रापि । कव्यवाहनस्य न ते भवतः शेषप्रतिपत्तित्वाद्दुभयशेषा-
त्कव्यवाहनस्येति । ये मेक्षणे तण्डुला इत्युभयशेषं मेक्षणे
निधाय कव्यवाहनहोमः । उपस्तरणाभिघारणवर्जं शेषप्रतिपत्ति-
त्वाच्छेषाभावे निवृत्तिरपि । मेक्षणाधानं वाग्यतेनैव मन्त्रानुपदे-
शादेव मन्त्रनिवृत्तौ तूष्णीग्रहणं लौकिकवाङ्निवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्विती-
याम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति
तृतीयाम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—आहुतिं जुहोतीति शेषः ॥ ४ ॥

ये मेक्षणे तण्डुलास्तान्हुत्वा
तूष्णीं मेक्षणमादधाति ॥ ५ ॥

सू०दी०—ये मेक्षणे पूर्वाहुत्योः संश्लिष्टास्तण्डुला जीवतण्डुलत्वादौ
दनस्य तथा व्यपदेश । तानेव तृतीयामाहुतिमग्नये कव्यवाह-
नाय हुत्वा मेक्षणमग्नौ तूष्णीं प्रहरतीत्यर्थः । नैवमत्र भ्रमितव्य
ये मेक्षण इत्यादिना चतुर्थ्यप्याहुतिस्तूष्णीकोच्यत इति । तिस्र
आहुतीरिति श्रुतेः । न च वाच्यं सन्तु तास्त्रिस्रः प्रव्रानाः स्विष्ट-
कृद्दर्थेषां चतुर्थी भविष्यतीति । तृतीयस्या एवाऽऽहुतेस्तदर्थ
त्वात् । यथाऽग्निं कव्यवाहनं यजतीति प्रकृत्याऽऽह ब्राह्मणमथो
यथाऽग्निं स्विष्टकृतं यजति तादृगेव तदिति । निगदव्याख्यातमे
तद्विरण्यकेशिनेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

न यमाय जुहोतीत्येके ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ६ ॥

अपयन्त्वसुराः पितृरूपा धे रूपाणि प्रतिमुच्याऽऽचरन्ति ।
परापुरे निपुरे ये भरन्त्याग्निष्टाल्लोकात्पणुदात्यस्मात् ।

ये देवाः पितरो ये च मानुषा य गर्भे मञ्चुरुत ये
 परास्ताः । य उद्धता उत ये निखातास्ते सम्यञ्च
 इह मादयन्ताम् । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः
 सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-
 श्रिष्टाल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् । ये ज्ञातीनां प्रतिरूपाः
 पितृन्माययाऽसुराः प्रविष्टाः । परापुरो निपुरो ये
 भरन्त्यग्रे तानरमात्प्रणुदस्व लोकादिति दक्षिणाग्नेरे-
 कोल्मुकं धूपायद्धरति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—एकोल्मुकसंसृष्टमन्यैरेकवचनादेकत्वसिद्धावेकशब्दग्रहणा-
 द्यावत्कर्मसमाप्ति धारणम् । अवाङ्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वोति
 लिङ्गात् । पिण्डदानात्पूर्वं नाशे मन्त्रेण पुनर्हरणं सर्वप्रायश्चित्तं
 चाऽऽहवनीये । एतन्न जीवत्पितुः । अथवोल्मुकधारणान्त एक
 होमः । अस्मिन्पक्षे, अवाङ्ढव्यानीति होमसमवेताभिधानम् । अत्र
 न पुनर्हरणम् । अस्माकं तु ये ज्ञातीना प्रतिरूपाः पितृन्माययाऽ-
 सुराः प्रविष्टाः परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्रे तानस्मात्प्रणुदस्व
 लोकादिति मन्त्रलिङ्गात् । ज्ञातिभ्यः पिण्डान्दास्यामीति ज्ञाति-
 रूपेण पिण्डादिष्वसुरप्रणोदनमर्थयते । अग्निमित्यग्नेः पिण्डदाना-
 र्थत्वमेव ॥ ५ ॥

सू०दी०—एकमुल्मुकमेकोल्मुकम् । धूपायद्धूपायमानम् ॥ ७ ॥

दक्षिणपूर्वमवान्तरदेशं सकृत्स्फयेनोल्लिख्योदीरतामवस्
 इत्यद्भिरवोक्ष्योल्लिखितान्ते निदधाति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—अवान्तरदेशः कोणदिक् ॥ ८ ॥

यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति
 मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा
 मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकस्फयायां त्रीनु-

दक्षञ्जलीन्निवपति प्रसव्यं वा त्रिः परिषिञ्चति
 त्रीनुदपात्रान्वाजसनेयिनः समामनन्ति सव्यं
 ज्ञान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिञ्चे बर्हिषि
 दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्ददात्येतत्ते ततासौ ये
 च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्र तूष्णीं चतुर्थं स कृता-
 कृतः प्रपितामहप्रभृतीन्वा ॥ ७ ॥

भा०वृ०—यजमानोऽत ऊर्ध्वमिति सूत्रप्रभृति प्रपितामहप्रभृतीन्वेति
 सूत्रस्य गतोऽर्थः । अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती यजमानः । प्राची-
 नावीतिवचनं श्रौतप्रायश्चित्तार्थमिति प्राचीनावीतिना प्रसव्यमिति
 परिभाषासिद्धेऽपि प्राचीनावीतीतिपुनर्वचनं तदश्रेषे यजुर्भ्र-
 षप्रायश्चित्तार्थम् । सा परिभाषा श्रौतस्मार्तसाधारणैतदश्रेषे सर्व-
 प्रायश्चित्तमेव स्यादिति पुनरुपदेश एतदन्तं जीवितुरिति । आ-
 होमात्कृत्वा विरमेदित्येतद्धोमाङ्गभूतमेक्षणाधानान्तं कर्तव्यम् । ना-
 स्मात्प्रागित्येतद्दर्शयितुं जीवित्पितेत्याद्यपक्षमाकृष्य व्याचष्टे । जी-
 वन्तः पितर इति विग्रहाज्जीवपितामहो, जीवप्रपितामहोऽपि होमा-
 न्तम् । मनुष्या पिनरोऽनुप्रपिते त्रिर्निदधातीति यजमानपितृपिता-
 महप्रपितामहानां पिण्डनिधानात्पिण्डत्रयनिधानात्मकस्यैकशास्त्रा-
 र्थत्वात्त्रयाणामन्यतमे जीवति पिण्डत्रयनिधानानुपपत्तेर्होमान्त-
 मेव । प्रपितामहप्रभृतीनपि दक्षिणापवर्गाञ्जलयः । प्रपितामहप्र-
 भृति दक्षिणापवर्गास्तत्र प्रपितामहादूर्ध्वं त्रयाणां पिण्डदानम् ।
 प्रभृतीनिति द्वितीया तत्संबन्धपिण्डदानाभिप्रायेण । अथवा
 त्रिषु पिण्डेषु प्रपितामहप्रभृतीन्वाऽऽचष्टे इति ॥ ७ ॥

यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति ॥ ९ ॥

सू०दी०—अतः परं यजमानः कर्ता भवति प्राचीनावीती च । अत
 एव वचनादितः पूर्वमुपवीत्येव भवति ॥ ९ ॥

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम
 पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपिता-

महा इत्येकस्फयायां त्रिनुदकाञ्जली-
न्नियति ॥ १० ॥

सू० दी०—उदकपूर्णोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः । ताल्नीनुदकाञ्जलीभ्यैचा-
मासिञ्चति ॥ १० ॥

प्रसव्यं वा त्रिः परिषिञ्चति ॥ ११ ॥

सू० दी०—त्रैरेवाञ्जलिभिः परिषिञ्चति परितः सिञ्चत्येकस्फयाम् ॥ ११ ॥

त्रिनुदपात्रान्वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ १२ ॥

सू० दी०—अञ्जलिस्थाने पात्रमेव भवति । समामन्यत् ॥ १२ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

सव्यं जान्वाच्याच्चाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्ने बर्हिषि
दक्षिणापवर्गान्पिण्डान्ददात्येतत्ते ततासौ ये च
त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

सू० दी०—मन्त्रेष्वदसां स्थाने पित्रादिनामानि संकुद्रथा मृह्णाति ॥ १ ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २ ॥

सू० दी०—तस्याञ्जलिरपि तूष्णीं भवति ॥ २ ॥

स कृताकृतः ॥ ३ ॥

सू० दी०—चतुर्थः पिण्डः कचिच्छाखायां विहितः कचिच्चावि-
हितो वैकल्पिक इति यावत् ॥ ३ ॥

प्रपितामहप्रभृतीन्वा ॥ ४ ॥

सू० दी०—पिण्डान्ददातीत्यन्वयः । प्रदानेषु प्रपितामहः प्रभृतिरा-
दर्थेषां ते प्रपितामहप्रभृतयः । प्रपितामहशब्देन च तत्पिण्डल-
क्षण्य । ते च मन्त्रक्रमप्रतिलोभ्येन दक्षिणापवर्गा एव भवन्ति ।
पिण्डशेषत्वादञ्जलयोऽपि तत्प्रभृतय एव स्युः ॥ ४ ॥

नानामगृहीतं गच्छति यदि बन्धू न विद्यात्स्वधा
पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् ।
स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम् । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम् । यदि द्विपिता
स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् ॥ ८ ॥

भा० वृ०—एतद्वा ततौ देवदत्तयज्ञदत्तौ ये च युवामनु । एवं पिता-
महप्रपितामहावपीति । पिण्डदानमन्त्रप्रसङ्गेनापकृष्य द्विपितुरुप-
लक्षणप्रकार उपदिश्यते । नानामगृहीतं गच्छतीति पित्रादिना-
मग्रहणरहितपिण्डदाने तत्पिण्डदानं पितृन्न प्राप्नोतीति ॥ ८ ॥

नानामगृहीतं गच्छति ॥ ५ ॥

सू० दी०—नामगृहीतं नामग्रहणं तद्रहितमनामगृहीतं तद्दानं देयं
पिण्डादि पितृन्न प्राप्नोति । तस्मादवश्यं ग्राह्यं नाभेति ॥ ५ ॥

यदि बन्धू न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य
इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्ष-
सद्भ्य इति द्वितीयम् । स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य
इति तृतीयम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—बन्धुनामसब्दौ पर्यायौ । अथवा बन्धू नामतो न
जानीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥

सू० दी०—पितृशब्देनात्र पितृपितामहप्रपितामहानां त्रयाणां ग्रह-
णम् । तेष्वन्यतमौ द्वौ यस्य क्षेत्रजादेः स द्विपिता । कुत एतत् ।
एकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वाविति वीप्सावचनान्न्यायसाभ्याच्च ।
उपलक्षयेन्नामभ्यां कीर्तयेत्, यथा एतद्वा ततौ सूर्यविष्णु ये च
युवामन्वित्यादि ॥ ७ ॥

यदि जीवपिता दद्यादा होमात्कृत्वा विरभेत् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—प्रसङ्गात्पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—पितृशब्दः पूर्ववद्व्याख्येयः । त्रयाणामन्यतमजीवनेऽपि पित्रादित्रयसंप्रदानपिण्डप्रदानविरोधसाम्यात् शास्त्रान्तरेषु व्यक्तत्वाच्च । तदयमर्थः—त्रिष्वपि पित्रादिषु मध्ये यदि कश्चिज्जीवेत्तदा न दद्यात्पिण्डान् होमान्तमेव कृत्वा कर्म समाप्नुयादिति । अत्र सूत्रान्तरकारैर्जीवपितुः पिण्डदानं प्रत्यनेके कल्पा विकल्पेनोपदिष्टाः—येभ्य एव पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददाति न जीवन्तमपि ददातीत्येक इत्यादयः । कात्यायनेन तु कर्मण एवाऽऽरम्भो विकल्पितः । जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारम्भो वेति । सर्वैश्रोपात्तः प्रायशो होमान्तकल्पः । तमेवैकं कल्पमभिरोचितवानित्यास्तामन्यत् ॥ ८ ॥

यन्मे माता प्रममाद यच्चचाराननुव्रतम् । तन्मेरेतः
पिता वृङ्क्तामाभुरन्योपपद्यताम् । पितृभ्यः स्वधा-
विभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा
नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नम
इत्युपस्थायान्न पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्त्वा
पराङ्मावर्तते ॥ १० ॥

भा० वृ०—पिता वृङ्क्तामित्यनूहः सर्वपितृणामभिधानादिति । पितृभ्यः स्वधाविभ्य इति बहुवचनात्सर्वपितृणामुपस्थानपरत्वा-
न्मन्त्रस्य सर्वपितृणा पिता वृङ्क्तामित्यभिधानम् । जात्यभिप्रायेण
चैकवचनम् ॥ १० ॥

सू० दी०—प्रथमस्योपस्थानमन्त्रस्याऽऽवृत्तिरूहश्च पितामहमपिता-
महयोर्मासि श्राद्धे तथा दर्शनात्तथालिङ्गविरोधाच्च । न च
पितृशब्देन त्रयाणामभिधानादपि नोह इति वाच्यम् एकवचना-
न्मातृशब्दसमिध्याहाराच्च । तस्मादूहः । पितुरेवोपस्थानं प्रथ-
मेन ॥ ९ ॥

ओष्मणो व्यावृत उपास्तेऽमीमदन्त पितरः सोम्या
इति व्यावृत ऊष्मण्यभिपर्यावर्ततेऽव्यावृत्ते
वा ॥ ११ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ११ ॥

ओष्मणो व्यावृत उपास्ते ॥ ११ ॥

सू० दी०—व्यावृत, व्यावृत्तिः सचोद्गच्छत ऊष्मणो न त्वान्तर-
स्यापि वीतोष्मसु पिण्डेष्वित्युत्तरत्र वचनात् ॥ १० ॥

अमीमदन्त पितरः सोम्या इति व्यावृत ऊष्मण्य-
भिपर्यावर्ततेऽव्यावृत्ते वा ॥ ११ ॥

सू० दी०—व्यावृत्तव्यावृत्तयोरन्यतोऽव्ययः पराङ्मुखत्वादात्मनः ॥ ११ ॥

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति । ये समानाः सम-
नसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो
यज्ञो देवेषु कल्पतां वीरं धत्त पितर इत्यामया-
विना प्राश्वोऽन्नाद्यकामेन प्राश्वो योऽलमन्नाद्याय
सन्नाद्यात्तेन वा प्राश्यात् ॥ १२ ॥

भा० वृ०—योऽलमन्नाद्यायेति नैमित्तिकं यस्य नास्ति भोजनशक्तिः
सत्यन्ने, भोजनकामो वा यदि भोक्तुं न शक्नुयात् । स नैभि-
त्तिकत्वादवश्यं प्राश्यात् । प्राश्याद्द्वितीयालोपश्च्य *
न्दसः ॥ १२ ॥

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः सम-
नसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो

* एतन्मते सूत्रस्थतेनेति तृतीया प्रथमात्वेन विपरिणमयितव्या । सूत्रे प्राश्या-
दिति क्रियापदानुसारेण द्वितीयान्तपदमावश्यकं कर्मत्वसप्तये । तदभावः सूत्रे स च्छान्दस
इत्याह । छन्दोवत्सूत्राणीति भगवत्पतञ्जल्युक्ते ।

यज्ञो देवेषु कल्पता वीरं धत्त पितर इति ॥ १२ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १२ ॥

आमयाविना प्राश्योऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो योऽलम-
न्नायाय सन्नाद्यात्तेन वा प्राश्यः ॥ १३ ॥

सू०दी०—आमयाविना तु यजमानेन प्राश्यो नावघ्नेयः । अन्नाद्यं
व्याख्यातम् । योऽलमन्नाद्याय सन्नन्नवत्तया भोजनाय पर्याप्तः
सन्नाद्याद्भोक्तुं न क्षमते सत्येव भोज्ये भुक्तिशक्तिशून्य
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्ववदेकस्फयायां त्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयाऽऽञ्ज-
नाभ्यञ्जने वासश्च त्रिरनुपिण्डं ददात्याङ्क्ष्व
ततासावाङ्क्ष्व पितामहासावाङ्क्ष्व प्रपितामहासा-
वित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यङ्क्ष्वेति मन्त्रं संन-
मति ॥ १२ ॥

भा०ट्ट०—स्पष्टार्थः ॥ १२ ॥

पूर्ववदेकस्फयायां त्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयाऽऽञ्जना-
भ्यञ्जने वासश्च त्रिरनुपिण्डं ददाति ॥ १४ ॥

सू०दी०—आञ्जनादित्रयं त्रिरनुपिण्डं ददाति पिण्डे पिण्डे त्रिह्रिर्द
दातीत्यर्थः । अन्यथा त्रिर्ग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १४ ॥

आङ्क्ष्व ततासावाङ्क्ष्व पितामहासावाङ्क्ष्व प्रपि-
तामहासावित्याञ्जनम् ॥ १५ ॥

सू०दी०—ददातीति शेषः । तत्र सकृत्सकृन्मन्त्रः । पिण्डेषु द्विपितुरू-
हश्च पूर्ववत् ॥ १५ ॥

एवमभ्यञ्जनमभ्यङ्क्ष्वेति मन्त्रं संनमति ॥ १६ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १६ ॥

यदि नामानि न विद्यादाञ्जतां मम पितर आञ्जतां
मम पितामहा आञ्जतां मम प्रापितामहा इत्या-
ञ्जनम् । एवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्रं संन-
मति ॥ १३ ॥

भा०वृ०—यदि बन्धु + न विद्यादिति नामानि बान्धवानां न विद्या-
दिति शेषः । बन्धनं बन्धु नामरहिताः पितरः पिण्डे न संब-
ध्यन्ते । नानामगृहीतं गच्छतीति दर्शनात् । नात्र बन्धुशब्दो
बान्धववाची विलिङ्गत्वात् ॥ १३ ॥

इति नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

सू०दी०—पित्रादिषु मध्ये यस्य यस्य नाम न विद्यात्तस्य यथा-
लिङ्गं स स मन्त्रो भवति ॥ १७ ॥

इति नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

एतानि वः पितरो वासांस्यतो नोऽन्यत्पितरो मा
योध्रेति वाससो दशां छित्त्वा निदधात्यूर्गास्तुनां
वा पूर्वं वयसि । उत्तर आयुषि स्वं लोम ॥ १ ॥

भा०वृ०—एतानि वः पितर इति सर्वत्रैव बहुवचनान्तस्थैव पाठा-
त्प्रतिपिण्डं वासोनिधानस्य कर्तव्यन्वादनूहः । आर्षपाठस्य
क्वचिदध्यनुयोगादूहेनोपदेश इति । समुदायाभिप्रायोऽयं पाठ
इति सर्वत्र पिता वृद्ध्वां पितृभ्यः स्वधाविभ्य इत्यापि बहुव-
चनं चोपपठ्यते । पितरः पितामहा इति लिङ्गात्तस्मादर्षपाठो
पयोगः । पिता वृद्ध्वां पितामहो वृद्ध्वा पितृभ्यः स्वधा पिता-
महेभ्यः स्वधा पितरो वासामि पितामहा वासासीति । उत्तर-
मायुः, पञ्चाशत् उर्वमिति वक्ष्यति ॥ १ ॥

सू०दी०—अनूहो मन्त्रः पितर इति सर्वत्र पित्रभिधानं त । आत्र
 त्र्यस्त्वविभुत्वात्कर्मणः । बौधायनस्तूहमाह यथा—एतामि वः
 पितामहा वासास्येतानि वः प्रपितामहा वासासीति । दशा वास-
 सोऽग्रम् । ऊर्णा नामाविलोम्ना कलाप ऊर्णास्तुक्का । स्वं लोम
 यदूर्ध्वं नाभेस्तदेवेष्यते । ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाची-
 नममेध मिति श्रुतेः । तत्रार्धपुरुषायुषोऽपेक्षयाऽऽयुषः पूर्वोत्तरत्व
 षोद्धव्यम् । तथा च षश्चाश्वदूर्ध्वताया ऊर्ध्वं स्वं लोमेत्याश्वलायनः ।
 अथवा तृतीयमायुर्वार्धकारुयमुत्तरम् । तथा च बौधायनः—
 ऊर्ध्व षट्षष्टेश्च वर्षेभ्योऽष्टभ्यश्च मासेभ्य इति । चतुर्थपिण्डकल्पे
 तस्मिन्नपि तूष्णीमाञ्जनादि ददाति ॥ १ ॥

वीतोष्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायेति नम-
 स्काराञ्जपति गृहान्नः पितरो दत्त सशो वः
 पितरो देष्मेति पितृनुपतिष्ठते ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—नमस्कारानिति वचनं मन्त्रार्णां नमस्कारार्थज्ञापनार्थम् ।
 तेन नमस्कुञ्जपति । तथा च ब्राह्मणं नमस्करोति नमस्कारो
 हि पितृणामिति शेषो गतः ॥ २ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्नुतम् ।
 स्वाधा स्थ तर्पयत मे पितृनित्युदकं निनयति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—उदकुम्भस्थस्य निनयनं जलस्योर्जं वहन्तीरिति प्रस-
 व्यम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—उदकुम्भाभिनयस्येकस्फयायाम् ॥ ३ ॥

मनो न्वाहुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठत उचिष्ठत
 पितरः प्रेतशुग यमस्य पन्थामनुवेतापुराणम् ।
 धत्तादस्मासु द्रविर्णा यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधा

देवतास्विति पितृनुत्थापयति परेत पितरः सोम्या
इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति ॥ ४ ॥

मनो न्वाहुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

सू०दी०—मनस्वत्यस्तिष्ठः ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठत पितरः प्रतशूरा यस्य पन्थामनुधेतापुराणम् ।
धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्वा-
गधां देवतास्विति पितृनुत्थापयति ॥ ६ ॥

सू०दी०—तादर्थ्येन मन्त्रोच्चारणमेवोत्थापनम् ॥ ६ ॥

परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति ॥ ७ ॥

सू०दी०—प्रवाह्यन्ते प्रस्थाप्यन्तेऽनया पितर इति प्रवाहणी ॥ ७ ॥

प्रजापते न त्वेदतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्यदेशं
गच्छति यदन्तरिक्षमिति पृथ्व्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—गार्हपत्यप्रभृत्युत्तरं कर्म यज्ञोपवीत्येवेति । यजमानोऽत
ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीत्यस्य बाधकतया यज्ञोपवीतस्य प्रस्तुतत्वा-
दत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीत्येव । नेत्युपदेशः । अत ऊर्ध्वमिति विहित-
स्याऽऽ समाप्तेः प्राप्तपूर्वत्वाद्यावद्वचनं बाधो युक्त इति । अथवा
प्राचीनावीतिना प्रसव्यमिति साङ्के पित्र्ये प्राप्तस्यात ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतीति श्रौतप्रायश्चित्तार्थं तस्यैवानुवादादत ऊर्ध्वम् ।
यत्र परिभाषायां प्राचीनावीतित्वं तत्र प्राचीनावीतीति । अतः
परिभाषाया बाधोऽर्ध्वमिति । न वीक्ष्यत उपस्थानान्तमिति
न्याय इति । उपस्थानार्थत्वाद्गार्हपत्यदेशं प्रति गमनस्योपस्थानान्तं
यज्ञोपवीत्येव ॥ ५ ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्यदेशं
गच्छति ॥ ८ ॥

सू०दी०—उभयभेदद्गार्हपत्योपस्थानार्थं यज्ञोपवीतं गमनं च तेनो-
पस्थानान्तमिष्यते यज्ञोपवीतम् ॥ ८ ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

सू०दी०— पङ्क्तित्वमस्याश्चित्यं शक्रीत्व त्वक्षरपरिमाणात् ॥ ९ ॥

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं
धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त
पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽ-
सदिति तं पत्नी प्राश्नाति । पुमांसस ह जानुका
भवतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

भा०ट्ट०—पत्नीबहुत्वे मध्यमपिण्डविभागो मन्त्रावृत्तिश्च । प्रदान-
मन्त्रस्य प्राशनमन्त्रस्य च ॥ ६ ॥

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं
धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ॥ १० ॥

सू०दी०—द्वितीयपिण्ड एवात्र मध्यमोऽभिप्रेतो न तृतीयश्चतुर्थस्या
नित्यत्वात् । पिण्डप्राशनं च पत्नीसंस्कारः, गर्भं धत्स्वेति
लिङ्गात् पुमांसं ह जानुकेति स्तुतेश्च । अतः पत्नीबहुत्वे विभज्य
सर्वाभ्यः प्रयच्छति दानमन्त्रश्चाऽऽवर्तते ॥ १० ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह
पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति पुमांसस ह
जानुका भवतीति विज्ञायते ॥ ११ ॥

सू०दी०—जानुका जननस्त्रीत्या ॥ ११ ॥

ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
 तेषां श्रीमयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समा
 इत्यवशिष्टा नामेकं यजमानः प्राश्नाति न वा स्थाल्यां
 पिण्डान्त्समवधाय ये समाना इति सृष्टदाच्छिन्नमग्नौ
 प्रहरत्यभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्ढव्यानि
 सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्
 प्रजानन्नग्रे पुनरप्येहि देवानित्येकोल्मुकं प्रत्यपिसृज्य
 प्रोक्ष्य पात्राणि द्वंद्वमभ्युपाहरति संतिष्ठते पिण्ड-
 पितृयज्ञः ॥ ७ ॥

भा०ट्ट०—गतार्थः, संतिष्ठते समाप्यते ॥ ७ ॥

ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
 तेषां श्रीमयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समा इत्यव-
 शिष्टानामेकं यजमानः प्राश्नाति न वा ॥ १२ ॥

सू०दी०—गतार्थः ॥ १२ ॥

स्थाल्यां पिण्डान्त्समवधाय ये समाना इति सृष्टदा-
 च्छिन्नमग्नौ प्रहरति ॥ १३ ॥

सू० दी०—समवधाय सह क्षिप्त्वा । ये समाना इत्यृचैव बर्हिः प्रहरति ।
 न वीरं धत्तेति यजुषाऽपि तस्या एवाऽऽदिप्रदेशात् ॥ १३ ॥

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्ढव्यानि सुर-
 भीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्र-
 जानन्नग्रे पुनरप्येहि देवानित्येकोल्मुकं प्रत्यपिसृज्य
 प्रोक्ष्य पात्राणि द्वंद्वमभ्युदाहरति ॥ १४ ॥

सू०दी०—प्रत्यपिसृज्य पुनः क्षिप्त्वाऽभ्युदाहरति उपादत्ते ॥ १४ ॥

संतिष्ठते पिण्डापितृयज्ञः ॥ १५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १५ ॥

अपः पिण्डानभ्यवहरेद्ब्राह्मणं वा प्राशयेत् ॥ ८ ॥

सू०दी०—अपोऽभ्यवहरेदप्सु क्षिपेत् ॥ १६ ॥

सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेः ॥ ९ ॥

भा०वृ०—अनाहिताग्नेरपि एवमेवानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सू०दी०—एवं विहित एवायमन्यूनाधिकः पिण्डापितृयज्ञोऽनाहिताग्नेरपि भवतीत्यर्थः । अथवाऽनाहिताग्नेरप्ययमवविहित एव न केवलमाहिताग्नेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

औपासने श्रपणधर्मा होमश्चातिप्रणीते वा जुहुयाद्य-
स्मिञ्जुहुयात्तमुपतिष्ठेत् ॥ १० ॥

भा०वृ०—श्रपणधर्मा इति बहुवचननिर्देशादतिप्रणीते होममात्रमेवेति । श्रपणं च धर्माश्चेति श्रपणधर्मा न पृष्ठासमासः । जुहुयादित्येतावन्मात्रापदेशादितरेषामौपासन एव प्राप्तिः । उल्मुका हरण त्वतिप्रणीतादपि लभ्यते । अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा इति लिङ्गात् । उभयोरपि परिस्तरणमिति । परिस्तरणस्य सर्वकार्यार्थत्वात् ॥ १० ॥

औपासने श्रपणधर्मा होमश्च ॥ १८ ॥

सू०दी०—तस्य दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने श्रपणहोमौ भवतः ॥ १८ ॥

अतिप्रणीते वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

सू०दी०—औपासन एव श्रपयित्वा ततोऽग्निं दक्षिणाप्राञ्चं प्रणीय तस्मिन्वा जुहुयादित्यर्थः । तथा चाऽऽश्वलायनः—नित्ये श्रपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयादिति ॥ १९ ॥

यस्मिञ्जुहुयात्तमुपतिष्ठेत् ॥ २० ॥

सू० दी०—यस्मिन्नौपासनेऽतिप्रणीते वा जुहुयात्तमेव यदन्तरिक्षमित्युपतिष्ठेत् ॥ २० ॥

तत्र गार्हपत्यशब्दो लुप्यते संस्कारप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

भा० वृ०—गार्हपत्यशब्दस्य लोपः । संस्काराणामाधामिकानाम-
भावादिति सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेरित्याधानसंस्कारर-
हितस्य विधानाद्यदन्तरिक्षमित्युपस्थानमन्त्रे गार्हपत्यशब्दस्य
लोपः ।

न च तूष्णीं क२सं मृन्मयं चेतिवत्कृस्नमन्त्रस्य लोपः । तत्र
मुख्यस्य वानस्पत्यशब्दस्य क२समृन्मयधोरप्रवृत्तेर्मुख्यनिवृत्तेरि-
तरेषा पदानामपि निवृत्तिर्युक्ता । अत्र तूपस्थानमन्त्रे, अग्निर्मा
तस्मादिति विशेष्यभूताग्निप्रकाशनपरत्वान्मन्त्रस्य विशेषण-
वाच्यप्रधानो गार्हपत्यशब्दोऽसंभवाच्चिर्वर्तते । प्रयानानुरोपेन
प्रवर्तत इति शेषः । अग्निं गृह्णामीति तु मन्त्रे श्वःशब्दप्राधान्या-
त्तस्य मन्त्रस्य सद्यस्कालाया लोपः श्वोभूते यजत इति
श्वोऽगमप्रार्थनाथत्वाच्छ्वकाले यक्ष्यमानदेवतापरिग्रहपरत्वाच्च
मन्त्रस्य । एवमन्यत्रापि मन्त्रपदलोपभाग ऊनीयः । संस्कार-
प्रतिषेधादिति । हेतुव्यपदेशादिति । तस्मिन्नग्नौ संस्कारनिमित्ताच्च
गार्हपत्यशब्दस्येति प्रवृत्तिरिति शेषः । न केवलं गृहपदिसंयो-
गमात्रात् । अथवा गृहशब्दः श्रौतकर्मण्येव रूढः । समृद्धः प्रया-
स्यन्, यो वाऽश्वर्योर्गृहान्देत्यादिदशनात्तस्य पतिर्गृहपतिस्त
द्यागाद्गार्हपत्य इत्याभप्रायः । कथं पुनरोषामभाव इति ।
अस्यार्थः संस्काराभावो हि गार्हपत्यशब्दनिवृत्तौ हेतुः । औपा-
सनेऽपि संस्कारा विद्यन्त एव । कथं पुनराधानसंस्काराणामाभावो
हेतुरुक्त इत्यर्थः । अनातिताग्निना कार्यं इति ते हि प्रतिषिध्यन्त
इति । सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेरिति प्रकृत्य संस्कारप्रतिषे-
धादिति निर्देशादाधानसंस्कारप्रतिषेधानुवाद इत्यर्थः । नन्वेवं
विहित एवेतिवचनादाधानपिण्डापितृयज्ञयोरङ्गिभावेऽपि साधि-
कारश्रौतविधिप्रयुक्तत्वादाधानस्यात्रैवकारनिवृत्त्यनेनान्यून प्रयो-

कृत्वायावगतेधाऽऽधानसंस्कारः प्राप्नुयुः । अतः संस्कारप्रतिषे-
धोऽन्वेष्टव्य इत्यत आह—यदि क्रियेरन्नाहिताग्नेरेव स्यादतः
संस्कारप्रतिषेधाद्गार्हपत्यस्याप्रयोग इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रे धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

सू०टी०—तत्र त्वद्यावुपस्थीयमामै मन्त्रगतौ गार्हपत्यशब्दौ लुप्येत ।
कुत इति चेत् । संस्कारप्रतिषेधात् । तत्र प्रतिषेधशब्देनाभावल-
क्षणा । गार्हपत्यशब्दस्याऽऽधानसंस्कारनिमित्तकत्वात्तस्य चाग्ने-
स्तदभावादित्यर्थः । अत्रानाहिताग्निर्मासि श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञं
चोभयं करोति । आहिताग्नेर्मासिश्च नित्यवृत्तिर्मनुक्तः । यथा—
' न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्निर्जन्मनः ' इति । ननु विष-
रीतमपि मानवाः पठन्ति । तथा—' पितृयज्ञं तु निर्बर्त्य विप्र
श्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्नाहार्यकं श्राद्धं क्रुयान्मासानुयासि-
कम् ' इति । सत्यम् । अत एव विरोधाद्विकल्पो भविष्यति ।
केचित्त्वेवमविरोधं नयन्ति । पितृयज्ञं तु निर्बर्त्येत्येतद्ब्राह्मण-
भोजनात्मकं श्राद्धं विदधाति न दर्शनेत्येतद्धोमपिण्डात्मकं प्रति
पेधतीति । तथा च नैगमाः—आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्म-
णानपि भोजयेत्पूर्वं श्रुतेरिति ॥ २१ ॥

इति दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

इति तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अमावास्यायां रात्र्यां स्वयं यजमानो यथा-
म्वोऽग्निहोत्रं जुहोत्यग्निहोत्रोच्छेषणमातञ्चनार्थं निद-
धाति ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्वयं विधानादेभोदकादीनामाहरणं यजमान एव करोति ।
पर्वणि वेति सिद्धस्त्रायजमानस्याग्नेयपि सानाद्यविकारे स्वय-
होमनियमार्थम् । यथा राजसूये ' ऐन्द्रे दधानि ' इति ।
अस्यार्थः—अहरह्यजमानः स्वयमाग्निहोत्रं जुहुवात्पर्वणि वेति

यजमाननियमे सिद्धे पुनरिह स्वयंग्रहणादेधोदकादीन्यपि यजमान एतदस्यहरति । ननु पर्वण्येवेत्यत्रापि स्वयंशब्दोऽनुवर्तते । न, ब्रह्मचार्यादिपक्षेऽप्यस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्राप्यनुवृत्तौ स्वयं यजमान इष्टमानाहरीत्यस्याऽऽनर्थक्यं भवति । यजमान-ग्रहणादपर्वण्यपि सानाद्यविकारे कर्मणि क्रियमाणे राजसूय षेन्द्रधानि दर्शे चापर्वणि पथिकृन्मुखे सायमग्निहोत्रं यजमान एव करोति । यवागूहोमो दधिप्रयुक्तो न कालप्रयुक्तोऽतो न भवत्यसनयत इति अग्निहोत्रोच्छेपणमभ्यासनक्तीति नित्याग्निहोत्राङ्गतया पक्षसिद्ध्या अपि यवाग्वाः पुनर्विमाना-त्तया होमो दधिप्रयुक्तो न कालप्रयुक्तो दधिप्रयुक्तयजमाने सम-भिव्याहारात्सनिपत्तोपकाराच्च । अतः सानाद्यारुरणे यज गू-नियमो न भवति । असंनयतः पथिकृन्मुखे यजमानस्यानियमः । संनयतस्तत्र यवाग्वा नियमः । अमावास्याया वैधोदकादीना स्वयमाहरणनियमः ॥ १ ॥

सू०टी०—अथ सानाद्यमारभ्यते । तत्रामावास्याशब्देन कर्मो-च्छेदे न कालः कर्माधिकारात् । यथा पञ्चोत्रामावास्यायाभि-त्यादौ । तस्यां च सायमग्निहोत्रस्य नियमविशेषो विधीयते— यवाग्वा स्वयं जुहोतीति । तत्र यवागूः सानाद्यनुवृत्ता, अग्निहो-त्रोच्छेपणमभ्यासनक्तीत्यातश्चनसंयोगात् । न चेत्तुच्छेपणप्रति-पत्तिरिति माप्रतम् । उच्छेपणाभावे प्रतिनिष्ठुपदेशात् । नहि प्रतिपत्तिरुक्तं द्रव्यान्तरागमनं न्यायविदो विपश्यन्ते । न चैव-मुच्छेपणनाशेऽग्निहोत्रावृत्तिः प्रतिनिष्ठिनियमात् । त्रैशयन-स्त्वाह—स यद्यग्निहोत्रोच्छेपणात्प्रमाद्येत्पुनरेवाग्निहोत्रं जुहुयादिति । तेन सनयत एवायं विप्रिर्भवति नासनयतः । तथाऽऽह कात्या-यनः—यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः सनयतस्ता रात्रिभिति । सत्या पाठश्चाऽऽह—यवाग्वाऽमावास्यायां सनयत इति । अत एव सानाद्यविकारेषु वैश्वदेवादिष्वपीष्यते ॥ १ ॥

नास्थैता * रात्रिं कुमाराश्चन पयसो लभन्ते ॥ २ ॥

भा०ट्ट०—कुमारा अपि न लभन्ते सर्वाङ्गान्ते यथा वा संभवति ।

कुम्भीति । षड्वरार्ध्यानिति न्यूनसंख्यानिषेधाद्दुत्तरावधेयाव-
त्सभवार्यत्वात्कुमाराः पयो न लभन्ते यावद्दत्सं दोहनविधाना-
त्सूत्रान्तरे कुम्भीपरार्ध्याविधानात्कुम्भीपरिमितपयःपर्याप्ता धेनव-
उत्तरावधिरिति । अस्मिन्पक्षेऽधिकं पयः कुमाराणां न लभन्ते ।
पूर्वास्मिन्पक्षे ह्युभयन्तरे सर्वा यजमानस्य गा दोहति त्वा श्लेष
भक्षणकाले ऋत्विज एव प्राश्नीयुः ॥ २ ॥

सू०दी०—चनेति निपातोऽप्यर्थः । अस्यां रात्र्यामस्य कुमारा
अपि पयस एवदेशं न लभन्ते । सर्वमेव तु पयो हरिरेषं
दुह्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

हुते सायमग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—सायंदोह इति वचनाद्दोहश्च सायंकाल एव । निशायां
सायंदोम कुर्वतः पुरस्ताद्दोहोद्वासनान्तः पश्चादासेचनम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—अग्निहोत्रानुवाद आनन्तर्यार्थः ॥ ३ ॥

अग्नीन्परिस्तीर्याग्निमग्नी वा ॥ ४ ॥

भा० वृ०—परिस्तरण सभ्यावसथ्ययोरपि चित्करत्वादिभ्युपदेश इति ।
अग्नीनिति बहुवचनं त्रिष्वेव पर्यवस्यति । कपिञ्जलानितिवत् । का-
र्याभावात् संस्कारस्तयोर्दोमादिकार्याभावात् । संस्कृतस्य कार्या-
न्तरोपयोगाभावात् संस्कारः । अनयोरनुवाधानं तूर्णो क्रियते
याजमानदर्शनादित्युक्तम् । अग्नीनित्यविशेषवचनात्कार्याभा-
वेऽपि संस्कृतानामेवाग्न्यन्तरसाहचर्यम् । यथा—एकादाग्निन्दामुप-
स्ययूपवदिति न्याय इति । अग्रेरग्न्योर्वा प्राधान्यं कार्यं वा भवति
तदतिक्रम्याविशेषणोपादानशब्दस्त्रिषु न पर्यवस्यति कार्यान्तर्यश्च
त्रिषु नैकान्ततः । इहान्तपक्षेऽनुवाहार्यपचनस्याप्यभावाद्धार्यमा-
ष्यश्च संस्काराः संभवन्ति । धारणमेवोपयोग इति । प्रणीताव-
द्वचनौषधे । यस्मिन्कश्चिद् अग्निरिति अग्निमिति पक्ष इत्यर्थः । अग्नी
वार्हपत्याहवनीयी । अग्नी इति पक्ष इत्यर्थः । अधिश्रयणमाहव-

नीयेऽपि लभ्यते हवीऽपीति बहुवचननिर्देशादिति दर्शपूर्णमास-
योनित्यवद्बहुपुरोडाशाभावेऽप्यावहनीये गार्हपत्ये वा हवीऽपि
श्रपयतीति बहुवचननिर्देशात् । तथा यदेनयोः श्रुतंकृत्या
यान्यत्रावभृथमवतीति सिद्धवदनुवादाच्च । आहवनीयेऽपि
सायंदोहादिश्रपणं तदग्निमिति पक्षे तस्यैव परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—अग्निं गार्हपत्यं तस्यैव कर्मसंयोगात् । अग्नीं गार्हं त्या-
हवनीयौ प्राधान्यात् । उपस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेते श्रुतेश्च । परि-
स्तरणमकारश्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्य द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि
प्रयुनक्ति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ५ ॥

कुम्भीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं
दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वाऽपिधानार्थमग्निहोत्रहव-
णीमुपवेवं च ॥ ६ ॥

भा० वृ०—अभिधानी रज्जुर्वत्सबन्धनार्था । निदाने नियोगे बन्धने
साधनभूते ॥ ६ ॥

सू० दी०—अभिधानी वत्सबन्धनी रज्जुः । निदाने गोः पादव-
न्धिन्यौ ॥ ५ ॥

समावप्रच्छिन्नाद्यौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे
कुरुते ॥ ७ ॥

भा० वृ०—समौ पृथुत्वेनेति । पवित्रयोर्दीर्घत्वस्य प्रादेशमात्रत्वात् ।

आयामतः समत्वे सिद्धे पृथुत्वेन समत्वम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—समौ पृथुत्वेन ॥ ६ ॥

पवित्रं स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनात्विति तृणं
काष्ठं वाऽन्तर्थाय च्छिनक्ति न जस्वेन विष्णोर्मनसा

पूते स्थ इत्याङ्गिरनुमृज्य पवित्रान्तर्दितायामग्निहो-
त्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्या पवित्राभ्यां प्रोक्ष-
णीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्विति प्रथमम् ।
अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् । वसोः सूर्यस्थ
रश्मिभिरिति तृतीयम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ ८ ॥

सू०दी०—तृणं काष्ठ वाऽन्तर्धीय दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा तेन
सह च्छिनात् । अनुमार्जनं पवित्रक्रियाङ्गम् । अतः पवित्रे
कृत्वेन्यादौ तदङ्गं क्रियते । उत्पवने त्वाहाऽऽश्वलायनः—
नानाऽन्तयोगैर्गृहीत्वाऽङ्घ्रिपृष्ठापृष्ठाभ्यामुत्तानाभ्या पाणिभ्या-
मिति ॥

आपो देवीरग्रे पुत्र इत्यभिमन्थोत्तानानि पात्राणि
पर्णवल्क्यं शुन्धध्वं देव्याय कर्मण इति त्रिः प्रोक्ष्य
प्रज्ञाते पवित्रे निरुधाति । आपो देवीः शुद्धा
सोमा पात्राणि शुन्धत । उपातङ्क्याय देवानां
पर्णवल्कमुत शुन्धत । देवेन सवित्रोत्पूता वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिर्गां दोहपवित्रे रज्जुः सर्वा पात्राणि
शुन्धतेति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्थ्यैता आचरन्ति
मधुमद्गुहानाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः । बह्वी-
र्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो रमयतु गाव
इति गा आयतीः प्रतीक्षते यजमानः ॥ ९ ॥

भा०वृ०—पर्णवल्कस्यापि प्रयोगः । पर्णवल्कमुत शुन्धतेति लिङ्गात् ।
प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रणं न प्रातर्दोहे । उपातङ्क्याय देवानामिति
लिङ्गात्प्रातर्दोह आतञ्चनाभावात् । गा आयतीरग्निस्मीपमतः
प्रातर्दोहेऽपि न लूपडेण इति । प्रस्थापिताना गोचराग्रजमानस्य

बृहमागच्छन्तीनामनुमन्त्रणम् । अतो न प्रातरिति । प्रोक्ष्यमाणान्य-
भिमन्त्रयैता अचरन्तीत्यादिना प्रतीक्षणस्य समान कर्तृत्वावग-
मात् । प्रोक्ष्यमाणानिन्त्रणं च याजमानमतः प्रोक्ष्यमाणानिमन्त्र-
णामात्रे प्रतीक्षणस्यापि निवृत्तिः । स्वपक्षे च गोप्रस्थापनादिशास्त्रो
पस्थापनान्त न प्रातर्दोहे । पक्षद्वयेऽपि नित्य प्रमोपदेशप्र ङ्गेनात्रैषां
निवर्तमुक्त वत्सापाकरणस्य पुनर्विधानादिभिः । प्रातःकालापा-
कृतानां गायदोहे संसर्जनात् । प्रातर्दोहार्यमर्थप्राप्तमपि वत्सापा-
करणं पुनर्विधीयते । अत इतरेषां निवृत्तिः । प्रतर्दोहात्प्रागं
भक्षणार्थं प्रस्थापनाभावाच्च निवृत्तिः । उपगूइनस्यापि तदङ्ग-
त्वाच्च निवृत्तिः ॥ ९ ॥

इ येकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

सू० १० -- उपातङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्येति लिङ्गात्प
रित्रासनशकलस्यापि प्रोक्षणमिष्यते । प्रातर्दोह त्वभिमन्त्रणनिवृ-
त्तिरत एव लिङ्गात् । तथा जमीशकले मन्त्रनिवृत्तिः पूर्ववत् ।
गोष्ठाद्विहारसमीप प्रत्यायतीर्गः प्रतीक्षो । महन्द्रोपलक्षण चात्र
पूर्ववत् । तथा चाऽऽह बौधायनः—इह व इन्द्रो रपयतु गावो
महेन्द्र इति वा यदि महेन्द्रयाजी भवतीति ॥ १० ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

निष्टप्तश्च रक्षो निष्टप्तोऽश्च इति गार्हपत्ये सांना
य्यपात्राणि प्रतितप्य धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्पुपवेष-
मादाय निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरी-
रिति गार्हपत्यादुदोचोऽङ्गाराभिरूढ्य मातरिश्वनो
घर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्चयाति ॥ १ ॥

भा० वृ०—अङ्गारनिरूढण न बहिरायतनात् । गार्हपत्ये भ्रमयतीति
वचनादिति बहिरायतनाभिरूढे गार्हपत्यत्वं न विद्यत इति ।
अग्निहोत्रे व्यन्तान्गार्हपत्येन कृत्वेति विशेषदर्शनाच्च ॥ १ ॥

सू०दी०—अन्तरायतनमेव निरूहणं व्यन्तान्कृत्वेति क्वचिद्व्यन्त-
करणात् ॥ १ ॥

अप्रसन्नस्य यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीत विभृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा ॥ २ ॥

भा०वृ०—महेन्द्राय शृतं दधीति महेन्द्रयाजिनो नाय प्रातर्दोहे दधि-
त्वाभावादिति । अप्रसन्नसायेत्ययं मन्त्रो न भवति । एक-
स्यामप्युखाया द्विवचनमिति । एकस्मिन्काले कुम्भीद्वयप्रयोगा-
भावादुखे उपदधामीति द्विवचनमद्विवक्षितम् । नमः स्वरुभ्य
इति वद्व्यत्ययो वा । सर्वासा दोहनियमादुखे इत्यपि लभ्यत
इति यजमानस्य बहुगुणाद्यत्रा सर्वा यजमानस्य गा दाह-
यित्प्रेतिनियमादेककुम्भ्यधिकं पयस्तदाऽयं मन्त्रो ध्यवतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

सू०दी०—प्रातर्दोहकुम्भ्यपेक्षमुखे इति द्वित्वम् । तेन केचले पयसि
दग्नि च यथार्थमूहः ॥ २ ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वति प्रदक्षिणमङ्गिरैः
पर्ष्वह्य वसूना पवित्रमसीति तस्यां प्रागग्रशाब्दा-
पवित्रमत्नादधातीत्युदक् प्रातः कुम्भीष वारभ्य वापं
यच्छति पवित्रं वा धारयन्नासो ॥ ३ ॥

भा०वृ०—रपष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—प्रदक्षिणमङ्गिरैः पवित्रमसीति तस्यां प्रागग्रशाब्दा-
पवित्रमत्नादधातीत्युदक् प्रातः कुम्भीष वारभ्य वापं
यच्छति पवित्रं वा धारयन्नासो ॥ ३ ॥

अदित्यै रास्रऽसीत्यभिधानीमादत्ते । त्रयस्त्रिंशोऽसि
तन्तूनां पवित्रेण महाऽऽगाहि गिबेयग्ज्जुगभिधा-

न्यध्नियामुपसेवनामित्यादीयमानामि मन्त्रयते यज-
मानः पूषाऽसीति वत्समभिदधाति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—अभिधान्यादानादि दोग्धुः । वत्सबन्धनमभियान्या
लिङ्गस्य चाविवक्षा । अस्यार्थः—वत्सबन्धनानुमन्त्रे शिवेयस्त्रज्जु-
रभिधानीति लिङ्गात् । सा च सूक्ष्मा मृदुः श्लक्ष्णा शिवेति
लिङ्गात् । त्रयस्त्रिंशोऽसीति पुंलिङ्गस्याविवक्षा वत्सामिधाना-
दभिदधाति बध्नाति ॥ ४ ॥

सू०दी०—इयं दोहच्छेष्टा दोग्धृकर्तृका सामर्थ्यात् । अभिदधाति
बध्नाति । अत्र निदानार्थ्यां गोः पादौ च बध्नाति ॥ ४ ॥

उपसृष्टां मे प्रज्जादिति संप्रेष्य उपसृजामीत्यामन्त्र-
यत । अश्वमा वः प्रज्जा सःसृजामि रायस्पोषेण
बहुला भवन्तीरिति वत्समुपसृजति गां चोपसृष्टां
वितारं चान्तरेण मा संचारिष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—उपसृष्टा म इति संप्रैपोऽध्वर्योः, उपसृजामीति दोग्धुः,
वत्सोपसर्गोऽश्वमा व इत्यर्धर्चेन । उत्तरार्धर्चे उप वः सदेय-
मित्युपसदनलिङ्गादधर्चस्य पाठश्च । अन्यथा, आदि कृत्वा
कृत्स्नं वा गृह्णीयात् । द्वितीयेन निदानेन गो पादे वत्सबन्धन
मिति । उपसृष्टो वत्सः स्तनप्रदेशादपनीय गोः पादे * बध्नीत ।
प्रथमेन निदानेन गोः पादयोर्बन्धनम् । अभियान्या तु प्रथम-
पाकृतस्थाने वत्सबन्धनम् । यदा प्राप्नुयाद्वत्सो गा तदा गां
चोपसृष्टामित्यध्वर्युर्जमानायाऽऽचष्ट इति मा संचारिष्येत्येकवच-
नायजमानस्य कर्मसंबन्धितया सनिहितत्वाद्दोग्धुश्च दोहनदेशेऽव-
स्थितत्वात् ॥ ५ ॥

सू०दी०—उपसृष्टामुपगतवत्सा मे प्रब्रूहीति दोग्धारं प्रेष्यत्यध्वर्युः ।
आमन्त्रयतेऽध्वर्यु दोग्धा तत उपसृजत्यर्धर्चेन मा संचारिष्ये
त्याह यजमानमध्वर्युः ॥ ५ ॥

यद्युपसृष्टां व्यवेयात्सान्नाय्यं मा विलोपीति
ब्रूयात् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—वदि यजमानोऽन्तरा गच्छेत्तत्र प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजुर्ज-
पेत् ॥ ६ ॥

उपसीदामीत्यामन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजया सं-
सृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्जं पयः
पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेय-
मिति दोग्धोपसीदति न शूद्रो दुह्यादुह्याद्वा दारुपात्रे
दोग्धि ॥ ७ ॥

भा०वृ०—उपसीदामीति दोग्धाऽध्वर्युमामन्त्रयते, दारुपात्रे दोग्धि
काममेव दारुपात्रेणेति प्रतिप्रसवाददारुपात्रेण शूद्रोऽग्निहोत्रमेव न
दुह्यादित्यग्निहोत्र एव शूद्रनिषेधादत्र शूद्रस्याभ्यनुज्ञानाच्छूद्र एव
न दुह्यादिति प्रतिषेधः प्रकृतदारुपात्रनिषेधपरः ॥ ७ ॥

सू०दी०—दोहयाजमानार्थं यजमानमामन्त्रयते तत उपसीदति । शूद्र
एव न दुह्यादित्यादि ब्राह्मणे तस्य निषेधादनुज्ञानाच्चेति । शूद्र
स्यापि दोग्धुर्मन्त्रा भवन्तीति वचनात् ॥ ७ ॥

उपसृष्टां दुह्यमानां धाराघोषं च यजमानोऽनुमन्त्र-
यते । अयक्ष्मा वः प्रजया संसृजामीत्युपसृष्टाम् ।
द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुह्यताम् । धाता सोमेन
सह धातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति
दुह्यमानाम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति द्वादशी कण्डिका ॥

सू०दी०—सप्तमः ॥ ८ ॥

इति द्वादशी कण्डिका ॥

उत्सं ब्रुहन्ति कलशं चतुर्विंशतिभिः देवीं मधुमतीं
सुवर्षिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतं सूनृतावत्तद्यजमान-
न्ममृतत्वे दधात्विति धाराघोषम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—द्विरूपसृष्टादिग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ॥ १ ॥

ब्रुह्म हारति तं पृच्छति कामधुक्षः प्र णो ब्रुहीन्द्राय
हविरिन्द्रियमित्यमूमिति निर्दिशति यस्यां देवानां
सनुष्यणं पयो हितमिति प्रत्याह ॥ २ ॥

भा०वृ०—महेन्द्रायति महेन्द्राजिनः । अमूमिति दोग्धुः । अमुं
यस्या देवानामिति प्रक्षिण्णपाठद्रमूमिति द्वितीयान्तं नाम निर्दिश्य
गङ्गामिति प्रतिवचनं पयो हितमित्यन्तं दोग्धुः ॥ २ ॥

सू०दी०—हरत्यध्वर्यवे दोग्धा । तं दोग्धारमध्वर्युः पृच्छति का गां
दुग्धवानसीति स च दुग्धां गा नाम्ना निर्दिशन्नैव प्रत्याह ॥ २ ॥

सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयत ॥ ३ ॥

भा०वृ०—सा विश्वायुरित्यध्वर्योर्गौरनुमन्त्रणम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—निर्दिष्टा ग्गमध्वर्युः ॥ ३ ॥

देवस्त्वा स्रविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण
सुप्रथेति कुम्भ्यां तिरः पवित्रमासिञ्चति हुत्स्तेको
हुतो द्रप्स इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयत इति द्वितीयां
तृतीयां च दोहयति सा विश्वव्यचा इति द्वितीया-
मनुमन्त्रयते । सा विश्वकर्मति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—तिरोऽन्तर्धो । आसिञ्चति यद्य आह्नायाऽऽनयत्यध्वर्युः ।
रज्ज्वादानस्य सर्वार्थत्वाद्दत्साभिधानाद्यावर्तते ॥ ४ ॥

तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमा-
प्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय
कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृज्यानन्वारभ्य तूष्णीमुच-
रा दोहयित्वा ॥ ५ ॥

भा०वृ०—बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्य इति धोक्ष्यमाणगधार्थमिति
तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीति पुनर्दोहविधानाद्द्वयमाप्यायतां
पुनरिति हविर्वृद्धयर्थत्वाच्चातो न गृष्ट्यामिति । नक्षत्रेष्ट्यां
वायवे निष्ट्यायै गृष्ट्यै दुग्धमित्यत्र गवान्तरदोहाभावाद्बहु
दुग्धीत्यस्य निवृत्तिः ॥ ५ ॥

सू०दी०—बहु दुग्धीति संप्रैषं त्रिरुक्त्वा ततः परं बाङ्गनियमान्निव-
र्तत इत्यर्थः । अनन्वारभ्य कुम्भीमिति शेषः । बौधायनस्त्वत्रा-
नुग्रहमाह दुग्धमलभमानस्य । वत्सापाकरणप्रभृतीन्मन्त्रान्साधये-
दिति बौधायनः । आसेचनप्रभृतीनिति शालीकिरिति ॥ ५ ॥

दोहनेऽप आनीय संपृच्यध्वमृतावरीरिति कुम्भ्याः
संक्षालनमानीयाभिष्यन्दयन्सुशृतं करोति दृ०ह मा
दृ०ह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदितिवर्त्म कुर्वन्प्रा-
गुद्धासयत्युदक्प्रागुदग्धैकस्या द्वयोस्तिमृणां वैकाहे
द्व्यहे त्र्यहे वा पुरस्ताद्गुपदसथादातञ्चनार्थं दोह-
यित्वा संततमभिदुहन्त्योषधसथात्तेन शीतबुध्वमन्ति-
नक्ति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

सू०दी०—वर्त्म कुर्वन्कर्षन् । संततं सायंमातरभिच्छेदः, अभिदोह
उपरिदोहः । मय्यमं महत्यां कुम्भ्यां दोहयित्वा तस्यामेव काले
काले दुहन्तीति यावत् । शीतमनुष्णं कुम्भीपृष्ठं यस्य तच्छीत-
बुध्नम् ॥ ६ ॥

सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधीति दध्ना ॥ ७ ॥

भा०वृ०—महेन्द्राय दधीति महेन्द्रयाजिनः । अयमपि न गृष्ट्या-
मातश्चनाभावात् ॥ ७ ॥

सू०दी०—पयस्तेन दध्नाऽऽतनक्ति ॥ ७ ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनो-
भीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधायायं पयः सोमं कृत्वा
स्वां योनिमपि गच्छतु । पर्णवल्कः पवित्र* सौम्यः
सोमाद्धि निर्मित इति परिवासनशकलमन्ववद-
धाति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ८ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

सू०दी०—द्वितीयमन्त्रस्य पलाशलिङ्गत्वाच्छम्यां निवृत्तिः पूर्ववत् ।
अथ प्रथमातश्चनद्रव्यस्य दध्नो विकल्पानाह ॥ ८ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

ओषधयः पूतीकाः कलास्तण्डुलाः पर्णवल्का इत्या-
तश्चनविकल्पाः ॥ १ ॥

भा०वृ०—ओषध्यादय आतश्चनेन दध्ना विकल्पन्ते । यत्पूतीकैरि-
त्युपक्रम्य यद्दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वायेत्युपात्तानां समानार्थ-
त्वाद्दध्नाऽऽतनक्तीति पुनर्विधानात्तस्य मुख्यत्वमितरेऽनुक-
ल्पाः ॥ १ ॥

सू०दी०—ओषधयो व्रीह्यादयः । पूतीका लताविशेषाः कला बद-
रीफलानि । पर्णवल्काः पलाशशकलानि । अथ द्वितीयातश्चन-
द्रव्यस्मोच्छेषणस्य नाश्नादौ प्रतिनिधिमाह ॥ १ ॥

उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्च्यात्तण्डुलाभाव ओष-
धीभिः ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

सू० दी०—असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागमयितव्यं न च लोपः
कर्मणः । अपि तु तण्डुलैरातञ्च्यात्तदभावे व्रीह्यादिभिरित्यर्थः ।
एतेन सौमिके च पयस्यादावपि द्वितीयातञ्चनं व्याख्यातम् ॥२॥

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ । एवम-
स्मिन्यज्ञे यजमानाय जागृतेत्ययस्पात्रे दारुपात्रे
वाऽप आनीयादस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधा-
म्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशे-
रत इति तेनापिदधाति । अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्या-
युषि प्रयुज्यताम् । तिरः पवित्रमतिनीता आपो
धारय मातिगुरिति यजमानो जपति यदि मृन्मयेना-
पिदध्यात्तृणं काष्ठं वाऽपिधानेऽनुप्रविध्येत् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अमृन्मयमिति न मृन्मये । मृन्मयेऽपीत्युपदेशः । अनु-
प्रविद्धयेत्तृणकाष्ठाभिप्रायेण । आपो धारयेत्यर्पां धारणप्रकाशना-
दमृन्मयमिति च पात्रोपलक्षणार्थत्वादर्पां धारणे तत्सहायमात्रं
मृन्मयं करोतीति ॥ ३ ॥

सू० दी०—मृन्मयेन वाऽपिदध्यात् । तदा तस्मिंस्तृणं काष्ठं वा क्षिपे-
दित्यर्थः । तत्रामृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्गविरोधाभिवर्तते ।

विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनधो निदधाति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—न भूमौ निदधात्युपरि निदधातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

इमौ पर्णं च दमं च देवानां हव्यशोधनौ । प्रात-
र्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसीति प्रज्ञातं
शाखापवित्रं निदधाति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—शाखापवित्रनिधानं प्रातर्दोहार्थं प्रातर्वेषायेतिलिङ्गादतो
न केवले दधनि पयसि तु केवलेऽपि भवति पर्णवल्कमुत्तैत्र्यत्र
पर्णवल्कः पवित्रम्, इमौ पर्णमिति च शमीशाखायां निवर्तते ।

पर्णवल्कमुतेत्यस्य ग्रहणाम्ब्रैकदेशलोप इतरयोः, अयं ययः सोममिति, इमौ पर्णमिति आपो देवीरितिम्ब्रै कात्स्न्येन निवृत्तिः । पर्णवल्कशब्दयोर्मादतः शमीशाखायां पर्णवल्कनिवृत्तिरेव । पवित्राभिधानादनिवृत्तिरुपदेश इति पवित्रपर्णयोरुभयोः प्राधान्यात्पवित्राभिधानमाश्रित्यानिवृत्तिरिति ॥ ५ ॥

सू० दी०—शाखापवित्रनिधानं प्रातर्दोहार्थं तत्रोपयोगात्प्रातर्विषायेतिलिङ्गाच्च । तेन तद्विकारे पशुपयस्थादौ सद्यस्कालेऽपि भवत्येव । न च भवति केवले दाघ्नि ॥ ५ ॥

तथैव शाखायां दर्भैर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहाय कस्ता-
नपाकरोति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—तथैवेति शाखान्तरस्य निरासः पवित्रस्य चैत्यैके । गंधां प्रस्थापनादि त्वर्थलोपाभिवृत्तं राभावसंचारोत् ॥ ६ ॥

उपधाय कपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयति ।
आतञ्चनापिधाने निधानं च निवर्तते ॥ ७ ॥

भा० वृ०—उपधाय कपालानि प्रातर्दोहं कृत्वाऽङ्गाराध्युहनामित्यु-
पदेश इति । उपधाय दोहयतीत्यानन्तर्यविधानात् । कृत्वाऽध्यु-
हनामिति म्याय इति । कपालसंस्कारतया तदङ्गत्वादध्युहनात्
उपधानसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० दी०—गताः ॥ ७ ॥

नासोमयाजी संनयेत्संनयेद्वा ॥ ८ ॥

भा० वृ०—असंनयतः सांनाय्यविकारा अपि न भवन्त्यग्नीषोमीयविकार-
काराश्चासोमयाजिन इति । अस्यार्थः—सांनाय्याग्नीषोमीयविकारा
ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवदितिन्यायात्सोमयाज्येव संनयेदाग्नेयो वै
देवतयो ब्राह्मणः स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवतीति च सोम-
यागोत्तरकालस्य सांनाय्याग्नीषोमीयत्वात्तद्विकाराणां च

वामिभिरुत्तरकालप्रामिस्तत्कालसंपादनसमर्थस्यैवेति विकृतिः। अमि-
 त्कालप्रामिस्तत्कालसंपादनसमर्थस्यैवाधिकार इति । असो-
 मयाजिन इति वक्तव्येऽसंनयतः सांनाय्यविकारा इतिव-
 चनप्रसंगोमयाजिनोऽपि संनयनविधानात् । वचनात्तु भवन्ति ।
 यथा पशुचातुर्मास्यानीति च ब्रमात् । अस्यार्थः—असोमयाजि-
 त्तोऽपि भवन्ति वचनाद्विकृतयः । यथाऽऽग्रयणपशुचातुर्मास्या-
 नयाश्वानोत्तरकालं क्रमेणोपदेशाद्भवन्ति । नैष क्रमोऽनुष्ठाने
 प्रामाणाप्रामाणात्प्रागेव दर्शपूर्णमासोपदेशादिति न वक्तव्यम् ।
 दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रं प्रागुक्तमनुष्ठानं तु दर्शपूर्णमासावार-
 प्यमान इत्यत्रोपदिश्यते । तथा, आश्वलायनः—दर्शपूर्णमासा-
 भ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेति । सोमयाजिनो मृतभार्यस्य
 पुनर्दारग्रहणोत्तरमग्नीषोमीयसांनाय्ये भवत एव न पत्न्यनधि-
 काराशिवर्तते । स्त्रीणां पतिप्रयुक्ताधिकारोपजीवनात्तथा च
 क्षत्रियाया अग्नीषोमीयेऽधिकारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा
 वाऽङ्गेन विधुरतां नीयादिति । यजमानस्याङ्गं पत्नीतिदर्शनात् ।
 तथा त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानोऽप्रसन्नत्रैव सोमेन पशुना
 वेष्टुवेति पशुः ॥ ८ ॥

सू०दी०—अथ सांनाय्यदेवताव्यवस्थां ब्राह्मणोक्तां दर्शयति ॥ ८ ॥

नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत । त्रयो वै गतश्रिय इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

भा०सू०—त्रयो वै गतश्रिय इत्यस्य व्याख्या । शुश्रुवांस्त्रिवेदी
 ब्राह्मणः । ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरिति गता प्राप्ता
 श्रीर्यस्य स गतश्रीरिति वचनाच्छ्रीशब्देन वेदत्रयाभिधानाच्च ।
 शुश्रुवाः सो वै कवयः । कविर्वेदप्रान्तदर्शीति वचनात् । य एवं
 त्रिवेदः स एव शुश्रुवान् गतश्रीर्भवति । श्रुतत्रय्यर्थ इत्यर्थः ।
 नान्यतरग्रामणीर्महत्तरो वैश्यानामिति । श्रीशब्दस्य लोके धन-
 समृद्धौ वृत्तेस्तद्वानपि गतश्रीः । राजन्योऽभिषिक्तस्य पुत्रस्तस्यापि
 धनयोगाद्गतश्रीत्वं यो वैनां स्वां देवतामित्यत्रागतश्रियो

वादः संवत्सरमिन्द्रमितिनियमविधिशेषत्वाद्वातपतिं कृत्वेन्द्रया-
जिनेन्द्रो महेन्द्रो वा इज्येतेति शेषः । ततोऽधिकामं यजेतेत्यस्याः
श्रुतेरर्थः । संवत्सरमिन्द्रयाजिनो व्रातपत्युत्तरकालमिन्द्रं महेन्द्रं
वा तयोरनियमः । इतरस्य महेन्द्र एव गतश्रियस्तेषां महेन्द्रो देव-
तेति नियमात् ॥ ९ ॥

सू०दी०—एवं प्रतीके ब्राह्मणे यदुक्तं तत्तत्रैवामुसंधातव्यम् । न
पृथग्भिधास्यत इति भावः । तत्र नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेतेति
प्रकृत्य गतश्रीशब्दार्थस्तावद्व्याख्यातः । त्रयो वै गतश्रियः
शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्य इति । तत्र शुश्रुवान्वेदतदर्थयोः श्रुतवान् ।
ग्रामणीर्वैश्यपरिवृढः । राजन्यः क्षत्रियः । अत्र केचिच्छुश्रु-
वच्छब्दार्थे विवदन्ते वदन्ति च शुश्रुवानिति त्रिवेदविदेवोच्यते
नैकवेदवित् । गतश्रीशब्दव्युत्पत्तिवशाद्गता प्राप्ता श्रीर्धनं स
गतश्रीः । श्रीश्च त्रिवेदविदुषामृचः सामानि यजूषि सा हि
श्रीरमृता सतामिति श्रुतेरिति । तन्न विश्रब्धव्यम् । शुश्रु-
वच्छब्दव्युत्पत्त्या शुश्रुवासो वै कवय इति श्रुतेरेकवेद-
विदोऽपि गतश्रीत्वाविरोधाच्च । न हि सा हि श्रीरमृता सता-
मित्यत्रर्गादिसमुच्चयः प्रमाणवान्येन विरोधः स्यादेकैकस्यापि
वेदस्य श्रीत्वोपपत्तेः । न हि गोहिरण्यत्रीहयो नृणां धनमित्युक्ते
तेष्वेकैकवतां धनवत्ता न गम्यते । अतो गतश्रीशब्दाविरोधात्,
शुश्रुवच्छब्दाविरोधाच्च यथोक्त एव शुश्रुवानगतश्रीशब्दार्थः ।
एवं नित्यो गतश्रियो ध्रियत इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अथ तेषां
महेन्द्रो देवतेत्यस्यार्थः । तेषां गतश्रियां नित्यं महेन्द्रो
देवता ततोऽन्येषां सर्वेषां नित्यमिन्द्रः । यदि तेऽपि महेन्द्रं यिय-
क्षेरंस्तदा सांनार्योपक्रमप्रभृति संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वा ततो व्रातप-
तीमिष्टिं निरूप्य तत ऊर्ध्वं कामं महेन्द्रं यजेरन्निति । अयं
चार्थः कल्पान्तरेषु व्यक्तोऽनुसंधेयः । यथा शुश्रुवदादीनां नित्यं
महेन्द्रयागमुक्त्वाऽऽह भारद्वाजः । इन्द्रयाजिनः स य इन्द्रयाजी
महेन्द्रं यियक्षेत संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वेत्यादि । अथ गतश्रियामपि
मध्ये केषाचिच्छाखान्तरोक्तं विशेषमाह ॥ ९ ॥

और्वो गौतमो भारद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमेज्याया
महेन्द्रं यजेरन् ॥ १० ॥

भा०वृ०—और्वादयोऽकृतसोमा इन्द्रयाजिन एव गतश्रियः । अग
तश्रीणामेषामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव ॥ १० ॥

सू०दी०—येऽपी त्रयस्ते सोमयागात्प्रभृति नित्यं महेन्द्रं यजे
रन्प्राक् सोमात् नित्यामिन्द्रम् । न तु तेषा संवत्सरमिन्द्रयागादि-
नियमः । स चायं कल्पः पूर्वोक्तं वा विकल्पते शाखान्तरत्वात् ।
व्यवस्थितोऽयं विकल्प और्वादीनामित्यन्ये । अश्वेषं विधिं
सर्वेषां गतश्रियामगतश्रियां च विकल्पयति ॥ १० ॥

यो वा कश्चित् ॥ ११

भा०वृ०—यो वा कश्चिदित्यस्य द्विधा योजना और्वादिव्यतिरिक्ता-
नामगतश्रीणामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव । अथवा, और्वादीना-
मेव गतश्रीरगतश्रीर्वा सोमादूर्ध्वं महेन्द्र यजेतेति ॥ ११ ॥

सू०दी०—अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गो यजेतेति विपरिणामश्च ॥ ११ ॥
ततः संप्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽ-
ग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णो
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघा अमुत्रा-
मुष्मिल्लोक इति ॥ १२ ॥

भा०वृ०—संप्रेष्यतीतिवचनादाग्नीध्रं प्रति संप्रेष्यति । संप्रेषस्तु
परार्थ एव ॥ १२ ॥

सू०दी०—अध्वर्योस्त्वस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजा-
नीयादिति वदात्मन एष संस्कारार्थः संप्रैषः । तेनाध्वर्युरेव
परिस्तृणाति संप्रैषमन्त्रस्तुच्चैरेकश्रुत्या सकृद्भवति ॥ १२ ॥

परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति ॥ १३ ॥

भा० वृ०—प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्तिर्यदि परिस्तरणी । परिस्तरणीपक्षेऽ-
ध्वर्युरेव परिस्तृणाति प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्तिः ॥ १३ ॥

सू०दी०—अस्मिन्स्तु कल्पे मन्त्रः कर्षणत्वात्पुंशुं चातुःस्वर्येण प्रत्यग्नि भवति ॥ १३ ॥

उदमग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणात्पुदगग्राः
पश्चात्पुरस्ताच्च ॥ १४ ॥

भा०वृ०—न क्रमार्थः, उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेतिवा. न क्रमपरः । अतः परिस्तरणसमाप्तिः प्राग्बोदगोदगग्रानियमार्थः । अत्रोदगग्रनियमादन्यत्र प्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणातीत्यर्थात्सिध्यति । द्वयोरपि परिस्तरणपक्षे तदाहवनीयादि । परिस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निपरश्चेति क्रमनिर्देशात् ॥ १४ ॥

सू०दी०—दर्भैः परिस्तरणीयैराधानक्रमेण परिस्तृणाति सर्वान् । द्वयोरेव तु परिस्तरणमुक्तं ब्राह्मणे यथोपस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निपरश्चेतिश्रुतेः । तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भास्त उदगग्रा भवन्ति तत्र दक्षिणः पक्ष उपरिष्ठाद्भवत्यधस्तादुत्तर इति भारद्वाजः ॥ १४ ॥
एतत्कृतोपवसति ॥ १५ ॥

भा०वृ०—एतत्कृत्वाऽग्राम्येभ्य उपवसति उपदेशादेव क्रमे सिद्ध एतत्कृत्वेति पुनरुपादानमन्यत्र यजमानस्य राड्युपवासनिषेधार्थम् । यदनाश्वानुपवसेत्पितृदेवत्यः स्यादितिदर्शनात् समानकर्तृकता परिस्तरणोपवासयोः । सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपतीतिकार्यान्तरविमानादारभ्यानश्नाति ॥ १५ ॥

सू० दी०—यदेतदग्न्यन्वाधानादि परिस्तरणान्त कर्मोक्तमेतावति कृते यजमान उपवसति । अथवेतत्परिस्तरण कृत्वेत्यर्थः । श्वो यागार्थोऽग्निसमीपे नियमविशिष्टो वास उपवासः । नियमाश्च वक्ष्यन्ते । एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्तः । तत्रैवेदानीं शाखान्तरीयं विधिं दर्शयति ॥ १५ ॥

अग्न्यन्वाधानं वसापाकरणमिध्मावर्हिर्वेदा वेदिः । प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा श्वोभूत आप्यलेपं निनीयोत्तरं परिगृह्णीयात्परिस्तरणं च पूर्वेषुरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः ॥ १६ ॥

भा० वृ०—वेदिः परिस्तरणं च पूर्वेशुरमावास्यायामिति वेदो वेदिः
परिस्तरणं च पूर्वेशुरिति सूत्रान्वयः । वेदिसंस्कारश्च प्रागुत्तरा-
त्परिग्राहात्कृत्वेति वेदो वेदिरित्युक्तस्य वेदिकरणस्यावधिनि-
र्देशः । आप्यलेपं निनीयोत्तरपरिग्रहणमिति न्यायप्राप्तानुवादः ।
अन्वाधानादीनि पौर्णमास्या पूर्वेद्युः श्वोभूत इध्माबर्हिर्वेदिश्च ।
श्वोभूते पाणिप्रक्षालनात्पूर्वं इध्माबर्हिर्वेदान्कृत्वा पाणिप्रक्षालना-
दि आप्यलेपं निनीय वेदिकरणम् । उपदेशस्तु पूर्वेशुरिध्माबर्हिः
करोतीत्यविशेषवचनात्पुरा बर्हिष आहर्तोरिति लिङ्गाच्चैनान्यपि
लभ्यन्ते पूर्वेषुः पूर्वेषुर्बदिवरणपक्षे न सादनप्रोक्षणे रफ्यवेदयोः
पाठक्रमबाधादिति । पात्रासादनप्रोक्षणयोरुत्तरेद्युः पाठात् ॥ १६ ॥

सू० टी०—वत्सापकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वोक्तदोहतन्त्रलक्षणा । इध्मा-
बर्हिरिति बर्हिःप्राथम्येऽधीध्मशब्दस्याजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातः ।
वेदो वेदिर्धेदानन्तरं वेदिकर्मे तच्चेत्तरपरिग्रहावधि कृत्वा विरम्य
श्वेषं श्वोभूत आप्यलेपनिनयनानन्तरं कुर्यात् । तत उत्तरकाले
परिस्तरणं चेति । एतानि कर्माण्यमावास्यायां पूर्वेषुर्भवन्ति ।
पौर्णमास्या त्वन्वाधानादित्रयमेव पूर्वेषुः सर्वमन्यदिध्माबर्हिराद्युत्त-
रेद्युः । नन्वेतौ कल्पौ किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायेते । यावत्ता
उक्तानामेव कर्मणा विपयव्यवस्थयेमावेव नित्यौ भवितुं युक्तौ
विकल्पलिङ्गाभावात् । नैव युक्तौ । कुतः । पूर्वत्र तावद्वेदेरनु-
क्तत्वात्तदनुक्रमानुपपत्तेः पुरा बर्हिष आहर्तोरिति लिङ्गविरोधा-
त्तथा मन्त्रब्राह्मणयोरविशेषणोत्तरेद्युराप्यलेपनिनयनानन्तरमा-
ज्जातक्रमाया वेदेरमावास्यायां पूर्वेषुः भतिकर्षविरोधात् पूर्वेशुरि-
ध्माबर्हिः करोतीत्यविशेषश्रुतयोरिध्माबर्हिषोः पौर्णमास्यामुत्तरे-
द्युरुत्कर्षविरोधाच्च । तथा कल्पान्तरकृद्भिर्नियमविकल्पार्थां चतु-
र्णामपि कल्पानामुपन्यासाच्च । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या साधी-
यसी ॥ १६ ॥

सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते ॥ १७ ॥

भा० वृ०—सद्यस्काला अपर्यावर्त आदित्ये यस्या पर्वकालः सद्यः
समानेऽह्नि यस्या पौर्णमासी प्रतिपच्च तस्या सद्यो
वैतानि क्रियन्ते पूर्वेषुर्वेति । अग्न्यन्वाधानादीनि क्रियन्त इति

शेषः । अन्वाधानादेरेव कालविकल्पः, नेज्यायाः । प्रमादादौ-
 पवसध्येऽतिक्रान्ते प्रधानभूतयागकालानतिपत्तौ तस्मिन्नेवा-
 न्वाधानादीनि क्रियन्त एवाविरोधात् । अमावास्याया तु दध्य-
 निवृत्तेः प्रधानविरोधादापद्यपि न सद्यस्कालत्वम् । दुग्धे दोह-
 नमन्त्रा इति भारद्वाजमताल्लौकिक एव दधनि मन्त्रप्रयोगोपपत्ते-
 रमावास्याऽपि सद्यस्कालोपलभ्यते । ननु संधिमभितो यजेतेति
 श्रुतेः कर्ममध्ये यथा पर्वसंधिस्तथा कर्तव्यम् । अपि च पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यायेति प्रतिपत्पर्व-
 संधौ यागविधानेनानुष्ठानासंभवाद्धि तत्संबन्धिकालान्तरे
 यागसंभव इति सत्यम् । एतानि वचनानि संधिलक्षितपूर्वापर-
 तिथिपराणीष्टिपश्वादीनाममावास्यादिनियमे सत्यपि श्वःपूरिता-
 दिपक्षे श्वःप्रकृतिमिष्टाऽऽरम्भमध्ये संध्यभावेऽनुष्ठानविरोधात् ।
 तथाऽऽवर्तमानात्परतः पर्वसंधौ पशुनेष्टा प्रकृत्यारम्भे मध्ये संध्य-
 भावेऽपि प्रकृत्यनुष्ठानदर्शनाच्च न संधिमदहोरात्रपराणि । औपव-
 सध्ये पर्वसंधौ श्वो यागे संध्यभावेऽपि पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यसं-
 गतेः । अतो मध्याह्नादर्वागेव पर्वसंधौ पञ्चदश्यां यागानुष्ठानान्म-
 ध्याह्नात्परतः कलामात्रे संधिपक्षे चोत्तरेद्युर्यागविधानाच्च । पर्व-
 णश्रतुर्थो भागः प्रतिपद आद्यास्त्रयः पादाश्च यागकालः । अमावा-
 स्यायां श्वो न द्रष्टार इत्यस्मिन्पक्षेऽतिक्रान्त औपवसध्येऽपि श्वः
 संधिसद्भावान्मुख्यकालानतिवृत्तिरेव । अङ्गुणविरोधे च ताद-
 र्थ्यादिति न्यायाच्चोत्तरेद्युः राजभयदेशविलवदेहविनाशादिसं-
 भावनायां पञ्चदश्यां चतुर्थाशादिकालालाभे पूर्वद्युरपि यागः ।
 अथाऽऽपदि प्रक्रान्तेऽपि यागकालानागमे विरम्याऽऽपदि गतायां
 यथाविधानमनुष्ठानम् । सर्वं क्रियते । शंखन्तादयः खण्डसंस्थाः
 सद्यस्कालाया सर्वं क्रियत इति वचनात् । उपदेशः सद्यो वेति ।
 सर्वस्य विकल्प इति सद्यस्कालायामपि खण्डसंस्थाः सर्वाः
 विकल्पन्ते सद्यस्काला विकृतिरिति तस्यां सर्वं क्रियत इति
 वक्तव्ये सद्यस्कालायामिति पुनरुपादानाद्यदीष्ट्या यदि पशुनेति
 पाक्षिकसद्यस्काला विकृतयो न गृह्यन्त इत्यर्थः । तस्यां तु

सर्वं क्रियते कपालविमोचनान्तम् । अशनमुभावघ्नी अरण्याशन-
मित्यादि निर्वर्तते ॥ १७ ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रदर्शपूर्णमासधूर्तभाष्यवृत्तौ चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सू० दी०—आनन्तर्यादत्र पौर्णमास्यामित्येव संबध्यते नामावा-
स्यायामिति । न चाधिकारादुभयसंबन्धः, एकवचनान्तथा सद्य-
स्कालं पौर्णमासीमिति भारद्वाजादिभिर्व्यक्तिवचनाच्च । तत्र
सद्यस्कालानुवादेन शाखान्तरीयसद्यस्कालविधिः सूचितः । स
एव पुनर्व्याक्रियत इति । तदयमर्थः—सद्यस्कालं पौर्णमासीं
कुर्वता सद्यः समानेऽहनि प्रधानस्य काले यजनीयेऽहनि सर्वम-
ग्न्यन्वाधानादि क्रियते न किञ्चिदपि पूर्वश्रुतिरिति । केचित्तु
पूर्वाह्ने पूर्यमाणचन्द्रां प्रतिपदं सद्यस्कालेत्याचक्षते । तत्र गृह्यं
प्रमाणम् ॥ १७ ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

इति चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागु-
दयादमावास्यायाः ॥ १ ॥

भा० बृ०—तन्त्रमित्यङ्गसमुदायस्तं प्रक्रमयत्यारभते । सूर्योदय
उदिते सति पौर्णमास्याः । अमावास्यायास्तन्त्रमुदयात्प्रागेवाऽऽ-
रभेत ॥ १ ॥

सू० दी०—अङ्गसमुदायस्तन्त्रम् । तत्प्रक्रमयति यजमानोऽध्व-
र्युणा । स्वार्थिको वा णिच् द्रष्टव्यः । गत्यर्थाश्चेति चुरादिषु पाठात् ।
तत्रोदितहोमेऽपि प्राग्मुदयात्प्रक्रमोऽमावास्यायाः । होष्यते तु
तन्त्रमध्येऽपि स्वकालेऽग्निहोत्रम् । एवमन्यत्र विप्रक्रान्त इति
लिङ्गात् ॥ १ ॥

चत्वार ऋत्विजः ॥ २ ॥

भा० वृ० — कर्तृसंख्याग्रहणाद्बहुवचनचोदितासु चतुर्णामृत्विजां बहु-
त्वम् । नान्यबहुत्वमिति चत्वार ऋत्विज इति । संख्याग्रहणा-
न्नान्य आगमयितव्यो यजमानः पत्नी वा । नच त्रिभिरेव
समाप्यते । प्रथमं वा नियम्यत इति न्यायात् । यथा हविःशेष-
भक्षणे । ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्तीत्यादौ ऋत्विजो भवन्ती-
त्येतावतैवार्थप्राप्ता ऋत्विजो त्रियन्त एव । ब्रह्मणोऽप्यत्रैव
तूष्णीं वरणं मानुषस्य । उत्तरत्र तु दैवस्य । भूपत इत्यादिम-
न्त्रलिङ्गात्, होतृवत् । अत्रैव होतृवरणमाग्नाध्रवरणं चामावा-
स्यायास्तन्त्रे तु आग्नीध्रवरणं वेदकरणानन्तरम् ॥ २ ॥

सू० दी०—यजमानेन परस्परं चासमासार्थं वचनं ब्राह्मणानुकर-
णार्थं वा ॥ २ ॥

पूर्ववदग्नीपरिस्तृणाति यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीति सद्यस्कालायामसद्यस्कालाया-
मपि प्रमादे प्रायश्चित्तं न भवतीत्युपदेशः । सद्यस्कालायाभिति
विशेषानुवादात्सद्यस्कालायां हस्तावनेजनात्प्रागेव परिस्तरण-
प्राप्तेः परिस्तरणस्य त्रिगानानर्थक्यशङ्कायां तत्परिहारभूतमिदं
सूत्रम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीत्यनेन परिस्तरणस्य कालवि-
कल्पः सूच्यतेऽर्थान्तरस्यानिरूपणाद्भारद्वाजादिभिरत्रैव परिस्तर-
णवचनाच्च ॥ ३ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति हस्ताववनिज्य
यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुल-
पराजी* स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां
च ॥ ४ ॥

भा० वृ०—कर्मणे वामितिलिङ्गादशक्तौ हस्तद्वयेन कर्म कर्तव्यम् ।
उलपा उशीरतृणानि लूनतृणानि वा तेषां स्तरणं संततं यथा
राजित्रयं द्यक्तं भवतीत्येवाशिथिलं राजिशब्दात् ॥ ४ ॥

सू०दी०—शुष्कं बर्हिस्तृणमुलप इत्वाचक्षत उशीरतृणमित्यन्ये ॥४॥

दाक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरासने प्रकल्प-
यति पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमानस्य ॥ ५ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य द्वंद्वं
न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि ॥६॥

भा०वृ०—द्वंद्वप्रकरणमर्थ इति सर्वपात्राणामत्र साद्यमानानामन्वा-
हार्यस्थाल्यादीनामपि द्वंद्वत्वम् । केचिद्द्वंद्वत्वं दशसंख्यायामेवे-
च्छन्ति । संख्याया अर्थवत्त्वाय दशापराणि दश पूर्वाणीति
दशभ्योऽधिकानामपि साद्यमानत्वात्संख्यानियमोऽनर्थकः स्याद-
तो दशानामेव द्वंद्वनियमार्थं संख्योपादानमिति । एककार्याणां
बहुनामप्येकत्वमाद्वंद्वनिधानात् । यथा कपालानां दशत्वसंख्या
स्फयेन सह कृत्वेति । यथा कपालानां स्फयेन सह द्वंद्वकरणे
कपालानामेकत्वं कृत्वा दशसंख्यानिर्देशः । दोहसंस्कारार्थत्वा-
त्प्रातर्दोहपात्राणामुपवेशेण सह प्रयोगः शम्ययाऽऽहननपक्षेऽश्मनो
निवृत्तिः । पात्रप्रयोगात्प्राक्प्रणीतानयनपक्षेऽन्वाहार्यस्थाल्या
सहेडापात्रप्रयोगः ॥ ६ ॥

सू०दी०—तत्र प्रक्षाल्यैव प्रयुमतीति कल्पान्तराणि ॥ ६ ॥

स्फयश्च कपालानि चेति यथा समाम्नातमपराणि
प्रयुज्य स्रुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं
प्राशिन्नहरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि
॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्फय अस्याऽऽकृतिरिति । असेरिवाऽऽकृतिः स्फयस्य । भिन्न-
स्य घटादेः कपालानि कर्तव्यानि लौकिकार्थपरिग्रहणात् । अभि-
मान्यपि रौहिणकपालवदेके । एतस्या एव मृदो रौहिणकपाले

करोतीति दर्शनात् । मृदा कपालानि कर्तव्यानीत्येके । अग्नि-
होत्रहवणी, वैकङ्कतीत्याग्निहोत्रे व्याख्यास्यते । शूर्पमैषीकम् । वर्ष-
वृद्धा इषीका इति लिङ्गादिति । वर्षवृद्धमसीति शूर्पोपहनने त्रिणि
योगाद्वर्षवृद्धा इषीका इति वाक्यशेषादैषीकं शूर्पम् । चातुर्मास्ये-
ष्वैषीकं शूर्पं इति दर्शनादन्यत्र लोकसिद्धमिति सूत्रकारमतिः ।
वैणवं नलमयं वेति भारद्वाजः । शम्बा, या युगे क्षिप्यत अनडु-
ङ्गीवासु । दृषत्स्पष्टा, श्लक्ष्णीकरकाकृतिः । उपला पोतिका
अपराणि पूर्वाणीति दिङ्निवयः । परस्परं प्रतीति पूर्वाण्यपेक्ष्य
परत्वमपराण्यपेक्ष्य पूर्वत्वं दशत्वसंख्यानिर्देशान्नान्यापेक्ष्य परत्वं
पूर्वत्वं च । नानाबीजेषु शूर्पोलूखलादिभेदेऽप्यथैकत्वेन द्वंद्वताऽ-
ग्निहोत्रहवण्या ॥ ७ ॥

सू०दी०—एवमत्र संख्येयोपदेशादेव सिद्धे पूर्वत्र दशत्वसंख्याव-
चनम् । विकृतिष्वनयोर्दशकयोर्मध्ये पात्रविद्वद्धौ सत्यां तैः
सहापि दशत्वसंपत्तिरेव यथा स्यान्नाधिका संख्येति । तत्र च
लिङ्गं कपालभूयस्त्वेऽपि एतानि वै दश यज्ञायुधानीति दशत्व-
वचनम् । तेनाऽऽग्रयणादाबुलूखलादीना नानात्वेऽपि कपालव-
त्समानकार्याणामनेकेषामप्येकैकवत्करणेन द्वंद्वप्रयोगः । एवं
पूर्वदशकेऽपि पश्चादिषु द्वितीयां जुहुं द्वितीयामुपभृतमित्यादौ
जुह्वादीनां द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेशं
प्रातर्दोहपात्राणीति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

तान्युत्तरेणावशिष्टानि ॥ ८ ॥

सू०दी०—द्वंद्वं न्यञ्चि प्रयुनक्तीत्यन्वयः । तान्येवावशिष्टानि दर्श-
यति ॥ ८ ॥

अन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेशं प्रातर्दोहपात्राणीति ॥ ९ ॥

सू०दी—उपवेपमसंनयतः मातर्दोहपात्राणीत्येव सिद्धत्वात् । इतिः प्रकारघचनः । एवंप्रकाराणि वेदयोक्त्रवेदाग्रादीनि यैरर्था भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रणीताप्रणयनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—प्रणयनं चेत्पूर्वं पात्रसंसादनात्तत्र क्रमः, ब्रह्मयजमानयोरासने कृत्वा ब्रह्मवरणं प्रणयनं ततो दर्भास्तरणादि उत्तरेण मार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्येत्यादिप्रयोगः ॥ ९ ॥

सू०दी०—गताः ॥ १० ॥

खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवैतेषां वा वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेद्वाहुमात्र्योऽरत्निमात्र्यो वाऽग्राग्रास्त्वक्तोबिला हंसमुख्यः स्फ्यः शम्या प्राशित्रहरणमिति खादिराणि ॥ १० ॥

भा०वृ०—अक्षमात्रं स्रुवस्योदरम् । अक्षः पर्व, अङ्गुष्ठपर्वमात्रं स्रुवस्य बिलम् । स्रुगञ्जल्याकृतिः ।

आयामः पञ्चभागः स्याद्द्विभागः पात्रमुच्यते ।
पात्रं बिलं त्रिभागे हि दण्ड आयामलक्षणम् ॥
विस्ताराद्द्विगुणं पात्रं ग्रीवाविस्तारमर्थतः ।
विस्तारार्थं बिलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् ॥

आयामात्पञ्चमो भागः बिलविस्तारः, विस्तारार्थग्रीवा दशमो भागो ग्रीवार्थं तु बिलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् । बिलस्योच्छ्रातो विशत्यंश इति यावत् । स्रुचां शास्त्रान्तरीयम् । प्राशित्रहरणं गोरुर्णाकृतिः । चमसाकृतिः वा विद्वज्जनसंमतात् । स्फ्यः शम्या च बाहुमात्राविति भारद्वाजः । त्रिशदङ्गुला शम्येति बौधायनः । षट्त्रिंशदङ्गुलेत्यन्ये । “ एकस्य स्रुचः ” सह स्रुवेण एतावसदतामिति लिङ्गात् । अस्यार्थः—एता असदन्विति स्रुवोऽभिमन्त्रयेति स्रुचामभिमन्त्रणे विनियुक्तस्य मन्त्रस्य स्रुवेऽपि प्राशि-

मङ्गीकृत्य सूत्रकारेणोपदेशात् । ब्राह्मणे “ स्रुचः संमार्ष्टि ” इति विधाय क्रमाविधानपरे स्रुवमग्र इति विधानाच्चैकस्य स्रुच कारयेदित्यत्रापि स्रुवशब्देन स्रुवस्यापि ग्रहणम् ।

सू० दी०—सर्वेषामलाभे तेषामन्यतमेनापि सर्वाः स्रुचः कारयेत् । स्रुवग्रहणेन स्रुवोऽपि गृह्यते स्रुचः संमार्ष्टि स्रुवमग्र इतिलिङ्गात्, एतावसदतामिति लिङ्गाच्च । अग्रभागेऽग्रमुखं यासा ता अग्राग्राः । त्वग्रभागे बिलं यासा तास्त्यक्तोबिलाः । हसमुखमिव मुख यासा ता हसमुख्यः कर्तव्या इति शेषः । वायसपुच्छा हसमुख-प्रसेचना इति भारद्वाजः । तथाऽङ्गुष्ठपर्वमात्रबिलः स्रुवो भवत्यर्ध-प्रादेशमात्रबिलाः स्रुच इति च ।

स्प्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति वेति कात्यायनः । शम्याकृतिः समाख्यया व्याख्याता । चाहुमत्राः परिधय शम्या चेति भारद्वाजः । तथाऽङ्गुष्ठ्यधिकारे चत्वा-रोऽष्टकाः शम्येति कात्यायनः ॥ ११ ॥

वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—वारणेन कृतानि । पञ्ची तु मृन्मयी निष्टपनवि-धानात् ॥ ११ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १२ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

अत्र पूर्ववत्पवित्रे करोति यदि न संनयति संनय-तस्तु ते विभवतः ॥ १ ॥

भा० वृ०—संनयतस्तु ते विभवतः । कार्यान्तरेऽपि समर्थे । यानि विभवन्ति सकृत्तानीत्येव सिद्धे संनयतस्तु ते विभवत इति पुनश्चर्चनं सायंदेहे प्रयुक्तानां सांनयपापाणां विभुत्वेऽपि पुनः प्रयोगविधानात्पवित्रयोरपि पुनःकरणप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । अतः क्वचित्संनियोगशिष्टानामन्यतरापायेऽन्यतरस्यापि निवृत्तिः

सूचिता । यथाऽन्वारम्भणीयाविकृतौ न स्यादित्यत्र सारस्वत-
चतुर्होतृणामपि निवृत्तिः ॥ १ ॥

सू० दी०—अत्र पात्रप्रयोगान्ते । संनयनस्तु ये सायंदोहार्थे ते
एवाद्यापि कर्मणे प्रभवतः ॥ १ ॥

वानस्पत्योसि देवेभ्यः शुन्धस्वेति प्रणीताप्रणयनं
चमसमद्भिः परिक्षालयति तूष्णीं क२सं मृन्मयं च
क२सेन प्रणयेद्ब्रह्मवर्चसकामस्य मृन्मयेन प्रतिष्ठा-
कामस्य गोदोहनेन पशुकामस्यापरेण गार्हपत्यं
पवित्रान्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्को वो
गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो
गृह्णामि पोषाय व इत्यप आनयति ॥ २ ॥

भा०वृ०—तूष्णीं क२सं मृन्मयं चेति तु प्रकृताब्रूहाभावाद्गुणका-
मानामप्रवृत्तिर्विकृताविति । गुणकामानां विकृतिष्वाश्रयसद्भाव-
निबन्धनाक्षेपतः प्राप्तिरपि नास्ति । गोदोहनादीनामाश्रयाभा-
वात्परमार्थनस्तु दर्शपूर्णमासावेवाऽऽश्रय इति भीमासकोक्तेः ।
तथाहि गोदोहनादिसाध्यप्रणयनादिविद्वारेणाऽऽश्रेयादिप्रधानसाहि-
तस्यैव गोदोहनादेः पश्वपूर्वसाधनत्वाद्विकृतिष्वाश्रेयाद्यभावेन
तत्संबन्धिरूपप्रणयनाद्याश्रयाभावात्तूपदेश इति । द्रव्यस्यापि
प्रणयनादिक्रियामात्रानुरक्तापूर्वविषयत्वेन विधानोपपत्तेः ।
गोदोहनादीनामपि क्रतूपकारित्वादाक्षेपतो विकृतौ प्राप्तिरिति ।
गोदोहन प्रणयनार्थं लौकिकं प्रयुज्यते खलेवालीवत् । मृन्म-
यकास्ये तु तदर्थं संपाद्ये ॥ २ ॥

सू०दी०—गताः ॥ २ ॥

अपो गृह्णन्ग्रहीष्यंश्च पृथिवीं मनसा ध्यायति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—अनयाऽपः पृथिव्या ग्रहीष्यामि गृह्णामि प्रणयामि, इति
ध्यानमर्थसंबन्धेनेति प्रणयनादिक्रिया अर्थः, पृथिव्या ध्यानं
ध्यानेन क्रियमाणेन क्रियासाधनत्वानुगुणतृतीयान्तेन ध्यानम् ।

करणत्वेनानयैवैनाः प्रणयतीति लिङ्गादिति । अनयेति तृतीयानिर्देशादपो गृह्णन् ग्रहीष्यन्निति पृथिवीध्यानस्य ग्रहणसंबन्धित्वेऽपि अनयैवैनाः प्रणयतीति श्रुत्या प्रणयनसंबन्धावगतेः । साङ्गप्रणयनार्थत्वं श्रुत्या व्यवसीयत इति सूत्रकाराभिप्रायः । अतो ग्रहणे प्रणयने च ध्यानम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—मनसेति वचनान्न वाचा कीर्तयति । ध्यानं चात्र पृथिव्या अपो ग्रहीष्यामीति विशिष्टप्रकारं केचिदिच्छन्ति । न तदादृत्यम् । यत्र हि विशिष्टध्यानमाचार्यो मन्यते तत्र स्वयं विशेषं दर्शयति यथा वायविडा ते मातेति वायुं मनसा ध्यायेत् । यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति । शुचा त्वाऽर्पयामीति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्नित्यादि । अतः केवलेषु ध्यानविधिषु न कश्चिद्विशेष इति ॥ ३ ॥

उपबिलं चमसं पूरयित्वा प्रोक्षणीवदुत्पूयाभिमन्त्र्य
ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रे-
ष्यति सर्वत्र प्रसव उक्ते करोति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—उपबिलं चमसं पूरयित्वेति किञ्चिन्न न्यूनपूरणम् ।
सर्वत्र प्रसव उक्ते करोतीति प्रेषानन्तरम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—उपबिलमा बिलसमीपात् । प्रसवोऽनुज्ञा ॥ ४ ॥

प्रणीयमानासु वाचं यच्छतोऽध्वर्युर्थजमानश्चाऽऽ-
हविष्कृतः ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—वाग्यमनं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि
यज्ञं ससादयन्तु नः । इरं मदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः
सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीरिति समं प्राणैर्धारय-
माणः स्फयेनोपसंगह्याविषिञ्चन्हरति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—समं प्राणैर्नासिकया समितं स्फयेनोपसंगृह्य स्फयेन
चमसमुपश्लेष्य ॥ ६ ॥

पृथिवीं च मनसा ध्यायति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सू०दी०—व्याख्यातः पूर्वेण ॥ ७ ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्तिवत्युत्तरेणाऽऽहवनीय-
मसंस्पृष्टा दर्भेषु सादयति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी०—असंस्पृष्टा द्रव्यान्तरेण ॥ ८ ॥

नेङ्गयन्ति नेलयन्त्यासंस्थार्तो दर्भैरभिच्छाय ॥ ९ ॥

भा०वृ०—इङ्गनं कम्पनमीलनं क्षेपणमासंस्थानात् । इडान्तादि-
खण्डसंस्थायामतः परं कम्पनादौ न दोषः ॥ ९ ॥

सू०दी०—ता दर्भैरभिच्छाद्याऽऽसस्थानात्नेङ्गयन्ति । नेलयन्ति नान्यत्र
प्रेरयन्ति । ता आहृताः पिष्टसंयवनार्थास्तत्राऽऽसां विनियोगात् ।
दृष्टार्था भविष्यन्ति न त्वदृष्टार्थाः, दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवका-
शात् । पशूपसदादिषु संयवनाभावेन द्वारादर्शनाच्च । यथा तत्र
तत्राऽऽह पवित्रे कृत्वा यजमानवाच यच्छेति संप्रेष्यति वाग्यतः
पात्राणि संमृशतीति च । इष्टिविधे तु पशौ संयवनाभावेऽपि
वचनादित्यविरोधः । तत्रापि पशुपुरोडाशार्था भविष्यन्ति ।
तस्मात्पुरोडाशतन्त्र एव प्रणीता नान्यत्रेति सिद्धं भवति ।
अन्यत्तु मतं ब्राह्मणे तासा रक्षःशान्त्यादिद्वारा यज्ञरक्षार्थत्वेन
स्तवनात्पाकयज्ञेष्वपि तद्विधानाच्च । अदृष्टार्था एव सत्यः प्रभु-
त्वात्संयवनायापि स्मर्यन्ते तस्मादनिवृत्तिः सर्वत्रेति । तदुक्तं
भारद्वाजेन—सर्वसंस्थासु वा प्रणीता इति ॥ ९ ॥

संविशन्तां दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्याया इति
सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संमृश्य ॥ १० ॥

भा० वृ०—अतंभव इत्यभिमर्शने पात्राणा मन्त्रावृत्तिः । सपवि-
त्रेण पाणिनेति दक्षिणेन हस्तेन । “ दक्षिणं प्रतीयादनादेशे ”
इति वचनात् ॥ १० ॥

इति षोडशी कण्डिका ॥

सू० दी०—समानदेशाना बहूनामपि सकृत्संमर्शनमन्त्रो बह्वभिधा-
यित्वात् । देशभेदे त्वावर्तते । तथा च भारद्वाजः—मन्त्रव्यवाये
मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्थपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे चेति । तस्य
चाऽऽदितश्चतुर्णा पदाना पात्राभिधायित्वाद्विकृतौ पात्रैकत्वद्वि-
त्वयोर्यथार्थमूहः ॥ १० ॥

इति षोडशी कण्डिका ॥

वानस्पत्यासि दक्षाय त्वेत्याग्निहोत्रहवणीमादत्ते ।
वेषाय त्वेति शूर्पम् । प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य यजमान हवि-
र्निर्वप्स्यामीत्यामन्त्रयते ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—यजमानमिति शेषः ॥ १ ॥

प्रवसत्यग्ने हविर्निर्वप्स्यामीति ॥ २ ॥

भा० वृ०—अग्न हविर्निर्वप्स्यामीत्युपाश्विति परपुरुषसंबोधनाभा-
वाद्याजुर्दिकोपाशुत्वप्राप्तेः । तद्विकारत्वाद्दुच्चैरित्युपदेशः ।
तत्स्थानापन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्तेः ॥ २ ॥

सू० दी०—प्रवसति यजमानेऽग्निर्मांमन्त्रयते ॥ २ ॥

उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायामभिप्रव्रजति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—शकटाय शकटं प्रति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा नद्धयुगं शकट-
मवस्थितं भवति ब्रीहिमद्यवमद्वा ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—मुक्तानडुत्कमपि नद्धयुगमेवावतिष्ठते ॥ ४ ॥

धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशत्युत्तरां वा ॥ ५ ॥

भा० वृ०—केचिद्धुरोरभिमर्शनं कुर्वन्त्यत्र दर्शपूर्णमासवद्धुराव-
भिमृश्येति वचनादिति । दर्शपूर्णमासयोर्धूर्द्वयसंबन्ध्यभिमर्शने
सति राजप्रवहणे तद्वदिति निर्देश उपपद्यत इति । अस्मिन्पक्षे
धूरसीति दक्षिणामुत्तरा वेति मन्त्रस्यन्यतरसंबन्धनियमार्थम् ।
स्वमते तु अन्यतरसंबन्धिनोऽभिमर्शनस्य विकल्पविधान-
मिति ॥ ५ ॥

सू० दी०—धूरिति युगच्छिद्रयोरन्तरालमाख्यायते । ते द्वे भवतो
युगस्य तयोरन्यतरामभिमृशति नोभयम् । यस्त्वत्र कैश्चिद्दर्श-
पूर्णमासवद्धुरावभिमृश्येति लिङ्गविरोधाश्चोदितः स तु तत्र
मन्त्रमात्रातिदेशार्थतया तत्रैव परिहरिष्यते ॥ ५ ॥

त्वं देवानामसि सस्मितममित्युत्तरामीषामालीय
जपति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—ईषे युगशकटयोः संबन्धके दारुणी ॥ ६ ॥

विष्णुस्त्वा ऋ०स्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्या-
धायान्हुतमसि हविर्धानमित्यारोहति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ७ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ७ ॥

उरु वातायेति परीणाहमपच्छाय मित्रस्य त्वा
चक्षुषा प्रेक्ष इति पुरोडाशीयान्प्रेक्षते ॥ ८ ॥

भा० वृ०—परीणाहः कटः, अपच्छाद्य उत्पाद्य पुनः पातयति ।
तमसीव वा एषोऽन्तश्चरतीति लिङ्गादिति । परीणाहप्रच्छादने
कृते पुनः पातने लिङ्गमिदमन्तश्चरति यः परीणहति । परीणाह-
प्रच्छादने तदन्तर्वर्तिना तमसि वर्तमानत्वेनानुवादोपपत्तेः ।
उद्घाटने कृते पुनः पातनेऽन्तर्वर्तिनामेव निर्वापार्थम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—परितो नीडे नद्धः कटः परीणाहः । अपच्छाद्यापोद्धृत्य ।
पुरोडाशीयास्तदर्था व्रीहियवाः ॥ ८ ॥

निरस्त* रक्षो निरस्तोऽघश*स इति यदन्यत्पुरोडा-
शीयेभ्यस्तन्निरस्योर्जाय वः पयो मयि धेहीत्याभि-
मन्थ्य दशहोतारं व्याख्याय शूर्पे पवित्रे निधाय
तस्मिन्नग्निहोत्रहवण्या हवी*षि निर्वपति तथा वा
पवित्रवत्या ॥ ९ ॥

भा० वृ०—अभिमन्थ्येत्यन्तं गतार्थकम् । नानाख्यानं व्याख्यानं
वाक्ये वाक्ये छित्त्वा दशहोतारं व्याचष्टे । यत्र वाक्यशोऽधीतेषु
व्याख्यायेति निर्देशस्तत्रैवम् । यथा चतुर्होतृन्व्याख्यायेति यत्र
वाक्यशोऽधीतेषु सूत्रकारस्य संततपाठस्तत्रानवानं प्रयोगः
अन्येष्वनियमः । यत्रानवानप्रयोगस्तत्रार्धर्चंश्वसाय ॥ ९ ॥

सू० दी०—व्याख्यानमिह जपोऽभिप्रेतः । यत्र जपा याजमाना
इति लिङ्गात् । देवतार्थत्वेन पृथक्करणं निर्वापः । तथा वा
पवित्रवत्येति तस्या पवित्रनिधानविकल्पः ॥ ९ ॥

व्रीहीन्यवान्वा ॥ १० ॥

भा० वृ०—व्रीहीन्यवान्नेति पुनर्वचनाद्विकृतौ व्रीहिकाले यवा अपि
लभ्यन्त इत्युपदेश इति । व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेतेत्य-
स्मिन्काले वर्तमानविकृतीना स पक्षोऽप्ययमेव ॥ १० ॥

सू० दी०—हवीषि निर्वपतीत्यन्वयः । यद्यपि मास्त्रीहिमद्यवमादिति-
शकटविशेषणव्रीहियवयोर्हविष्वं सूचितं तथाऽपि तस्याः स्फुटत्वा-
त्तदुद्घाटनार्थः पुनरुपन्यासः ॥ १० ॥

यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य
देवस्य त्वेत्यनुद्भृत्याग्रये जुष्टं निर्वपामीति त्रिर्यजुषा
तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ११ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सू०दी०—निर्वपतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमा-
स्याम् । इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—यथादेवतमिति सिद्धेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिति निय-
माद्वाक्षायणगङ्गे प्रयोजनेम् । अग्नीषोमीयोऽसोमयाजिनोऽपि
भवति । अग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिति ।
ऐन्द्राग्रश्चासंनयतः सर्वस्येति वर्णाशिशेषेण ॥ १ ॥

सू०दी०—पूर्वेण सह निर्वाप उत्तरत्र विभागवचनात् । संनयद-
सोमयाजिनोरैन्द्राग्राग्नीषोमीयनिवृत्तिर्यथादेवतमिति वचनात् ।
यथादेवतमित्यनेनैव सिद्धे पुनरग्नीषोमाभ्यामिति तु शाखान्तर-
मन्त्रप्रदर्शनार्थम् । अथवा यथादेवतमित्यस्यैव व्याकरणार्थ-
मुभयमित्यलमतिक्लेशेन । तत्रासोमयाजिनः सांनाय्याग्नीषोमी-
यविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवदिति । पशुस्तु वचनाद्भ-
विष्यति ॥ १ ॥

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य निरुप्तेष्वन्वोप्य ॥ २ ॥

भा०वृ०—निरुप्तेष्वन्वोप्येत्याहुः प्रतिदैवतम् । पुनश्चतुर इति वच-

नादिति त्रियंजुषा तूष्णी चतुर्थमिति सिद्धे पुनश्चतुरो मुष्टीन्नि-
रुप्येति वचनं चतुर्मुष्टिनिर्वापानन्तरमन्वावपनं कृत्वा पश्चाद्द्वि-
रन्तरनिर्वाप इति उपदेशक्रमात्सर्वान्ते सकृच्चतुर्ग्रहणाच्चतुर्मुष्टि-
निर्वाप एवान्वावाप इति उपदेश इति । सर्वनिर्वपणान्त उप-
देशात्सर्वान्ते सकृदन्वावापः । चतुरो निरुप्येति चतुर्निर्वाप
एवान्वावापो यथा स्यादिति । तस्मादातिथ्यायामन्वावापो न
विद्यते ॥ २ ॥

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामिति
निरुप्तानभिमृशति । इदमु नः सहेत्यवशिष्टान् ॥ २ ॥

सू० दी०—पुनश्चतुर्मुष्टिग्रहणात्प्रतिदेवतमन्वावापः । निरुप्तेष्विति
निरुप्तरव सहेत्यर्थः । अथापरा व्याख्या । कैश्चित्कल्पकारैरुक्तं
चतुरो मुष्टीन्निरुप्यान्वोप्यैवमुत्तरं निर्वपतीति । तन्निरासायोच्यते
चतुरो मुष्टीन्निरुप्य ततः सर्वेष्वपि हविःपु निरुप्तेष्वन्वोप्य तत
इदं देवानामित्यभिमृशतीति । चतुरो मुष्टीन्निरुप्येत्यनेन यत्र
चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तत्रैवान्वावापो नान्यत्र । यस्मादातिथ्यायामन्वा-
वापो न विद्यत इत्युक्तं भवति । तथा च सवनीयेष्वनुवदि-
ष्यति निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रतिपद्यत
इति ॥ २ ॥

इदं देवानामिति निरुप्तानभिमृशति । इदमु नः
सहेत्यवशिष्टान् । स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरु-
प्तानेवाभिमन्ध्येदमहं निर्वरुगस्य पाशादियुपनि-
ष्क्रम्य स्वरभिव्यख्यमिति प्राङ् प्रेक्षते ॥ ३ ॥

भा० वृ०—इदं देवानामिति जात्यभिधानमिति । देवताजात्या-
ख्यायां बहुवचन मन्त्रस्य प्रकरणोपदेशो मा भूदिति । तस्मादा-
ग्रेये केवलेऽयनिवृत्तिः । स्त्रीदेवताया वा विकारोऽविकृतौ ।
निरुप्तानेवेत्यवधारणात्तानेव केवलानभिमन्त्रयते । यथाऽ शि-
ष्टान्न पश्यति । नानावीजेषु तन्त्रेण सर्वनिर्वापान्ते । निरुप्ताव-
शिष्टाभिपर्शनयोस्तु नानावीजेवावृत्तिरसंभवे ॥ ३ ॥

सू० दी०—निरुप्तानेव नावशिष्टान् । उपनिष्क्रम्य किञ्चि-
लित्वा ॥ ३ ॥

सुवरभिविख्येषामिति सर्वं विहारमनुवीक्षते । विश्वानरं
ज्योतिरित्याहवनीथ स्वाहा यावापृथिवीभ्यामिति
स्कन्नानभिमन्त्र्य हृन्तां दुर्था यावापृथिव्योरिति
प्रत्यवरोह्योर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यपरेण गार्हपत्यं यथा-
देवतमुपसादयति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—अग्ने हव्य५ रक्षस्वाग्नीषोमौ हव्य५ रक्षेथामिति नायमूहो
भारद्वाजपाठात् । न गार्हपत्याभिधानमग्निशब्देन निरुप्तदेवताना-
मेवाभिधानम् । यथा भारद्वाजस्य तथाऽस्माकम् । समानब्राह्म-
णानुसधानाद्यथादेवतमिति वचनादपिरोधाच्च । अग्निः केवलो
बौधायनस्येति गार्हपत्य आहवनीयो वा निर्दिश्यते यस्य समीप
उपसादनं न निरुप्तदेवता । विष्णो हव्य५ रक्षस्वेतिवत् । केचि-
दग्ने हव्य५ रक्षस्वाग्नीषोमाभ्यामिति कुर्वन्ति । अग्ने हव्य५ रक्ष-
स्वेत्यग्निशब्दसमीपादग्निपरः । निरुप्तदेवतानिर्देशोऽपि चतुर्थ्यन्त-
शब्देन कर्तव्य इति तत्तद्देवतार्थं निरुप्त५ हव्य५ रक्षस्वेत्ययमर्थः
संपन्नो भवति । अपरेण गार्हपत्यं निधानं यदि तत्र श्रप-
णम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—यथादेवतमिति वचनादुत्तराऽपि देवताऽनुक्रमणीया ।
तत्र तु मन्त्रस्थमाख्यातमयोग्यान्वयत्वाद्विपरिणतमन्वीयते यथाऽग्ने
हव्य५ रक्षस्वाग्नीषोमौ हव्य५ रक्षेथामिति । वैमृधे तु समानतन्त्रे
योग्यान्वयमपि तद्व्यवायान्नुषज्यत इति न्यायेनाल्लगान्वय
मिति रक्षस्वेति पुन प्रयोगः ॥ ५ ॥

आहवनीयं वा यथाहवनीये श्रपयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—आहवनीये श्रपयतीत्याहवनीयस्य पश्चात्स्थापनम् ॥६॥

सू०दी०—आहवनीयमपरेणोपसादयतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

यदि पात्र्या निर्वपेदक्षिणतः स्फ्यमुपधाय तस्याः
सर्वाञ्छकटमन्त्राञ्जपेत् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—तस्यां सर्वाञ्छकटमन्त्रानित्यस्यार्थः पात्रीमालम्भ्य
शकटमन्त्रा जप्यन्ते । निरसनाभिमन्त्रणे क्रियेते समन्त्रकम् ।
शकटमन्त्रत्वाभावात्परीणाहाभावाच्चोरु वातायेति मन्त्रलोपः ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रभाष्यवृत्तौ पञ्चमः पटलः ।

सू०दी०—यदि पात्र्या इति विकल्पविधिरनुवादसरूपः । पात्र्यां
पुरोडाशीयानोप्य तां शकटस्थानस्थामन्वारभ्य मन्त्राञ्जपेत् ।
सर्वानिति न कस्यचिदर्थलोपाल्लोप इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ।

सशूक्यामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय पूर्ववदुत्पूया-
भिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य देवस्य
त्वेत्यनुद्गत्याग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामीति यथादेवतं
हविस्त्रिः प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षेत् ॥ १ ॥

भा०वृ०—शूकं चूलकम् । अभिमन्त्र्य पूर्ववदापो देवीरिति अग्रये वो
जुष्टं प्रोक्षाभ्यग्रीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रयोगः । एकस्था-
ननिरुप्तत्वादुत्तरत्र च विभागाद्दृष्ट्यां तु तानि सहावगन्ति तानि
सह पिपन्तीतिश्रुतेः । तेषां पृथक् पृथक् प्रोक्षणमवघातादिसादि-

त्यवचनात् । प्रागवघातात्पृथगेव । केचिदेकस्थानेऽपि कुर्वन्ति पृथक्प्रोक्षणम् । तदयुक्तम् । सावित्रप्रोक्षणे तन्त्रेण मैत्रायणीयके पाठात् ॥ १ ॥

सू०दी०—शूका धान्यपुच्छानि सकृन्मन्त्रप्रोक्षणे संख्याऽयुक्तं न्यायात् त्रिर्द्वजुषेत्यवचनाच्च । स च सावित्रादिरग्रीषोमाभ्यामित्यन्तः पौर्णमासे दर्शे तु देवतावशाद्विकर्तव्यो यथादेवतमिति वचनात् । वो जुष्टं प्रोक्षाभीत्यस्य त्रिपदस्य प्रतिदेवतमनुषङ्गमिच्छन्ति । तदयुक्तं सावित्रप्रसवादिविशिष्टैकप्रोक्षणाभिधायिनो यथोक्तस्यैकमन्त्रस्य सकृत्पाठितैरेव तैर्योग्यान्वयैर्निराकाङ्क्षत्वात्साकाङ्क्षत्वादिलक्षणत्वाच्चानुषङ्गस्य । मन्त्रभेदाभ्युपगमे सावित्रस्याप्यनुषङ्गप्रसङ्गः । किंचाभविष्यदप्यनुषङ्गो मन्त्रभेदश्च यदि निर्वापवत्प्रोक्षणमपि पृथग्विषामेव शिष्येत । न चैवमिष्यते संसृष्टत्वात्तेषामेकस्थत्वाच्च । वक्ष्यति च यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्त इति । तस्माद्यथोक्तमेव युक्तं मन्त्ररूपम् । तथा च पेटुः कल्पान्तरकाराः, यथाऽग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्रीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतमित्यादि ॥१॥

यं द्विष्यात्तस्याभिप्रोक्षेत् ॥ २ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ २ ॥

सू०दी०—अभिप्रोक्षणे यज्ञोपघातप्रायश्चित्तं च वक्ष्यति । अतो न प्रमदितव्यमिति भावः ॥ २ ॥

उत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति त्रिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति कृष्णाजिनमादायावधूत* रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करे त्रिरवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—प्रोक्षणीशेषनिधानमिध्माबर्हिर्वेदिप्रोक्षणार्थमतोऽवभृथे बर्हि-राद्यभावे निवृत्तिः । शेषं सुगमम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—शुन्धन्वमिति पात्राभिधानाद्विकृतौ यथार्थमूहः । अपाम-
भिधानादनूह इति केचित् । तदयुक्तं कर्मणोऽश्रुतत्वादिति शोध-
कद्रव्याभिधायिनः सकर्मकस्य शुन्धतेः सर्वत्र श्रवणात्प्रायः पर-
स्मैपददर्शनाच्च तथा शोधकद्रव्याभिधायिन शुध्यतिपदस्याकर्म-
कस्य विपर्ययाच्च । यथा, आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तु । ता
नः शुन्धन्तु शुन्धतीः । शुन्धन्तु शुचयः शुचिम् । सर्वा पात्राणि
शुन्धत । पर्णवल्कमुत शुन्धतेत्यादि । तथा, शुन्धता लोकः पितृ-
षदनः । शुन्धन्ता पितरः । देवेभ्यः शुन्धन्वम् । वानस्पत्योऽसि
देवेभ्यः शुन्धन्स्वेत्यादि । तस्माद्यथार्थमूहः । समानदेशानां च
सकृन्मन्त्रः पूर्ववत् । प्रोक्षणीशेषनिगानभिभावाहिवेदिप्रोक्षणार्थम् ।
अतोऽवभृथेऽस्य बहिराद्यभावे निवृत्तिः । वहिष्ठाद्विशसनमिति
यथाऽवधूयमानस्य बहिः पृष्ठभागो भवत्यन्तर्लोमभागस्तथे
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अदित्यास्त्वगक्षीत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा
प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ४ ॥

पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—भसत्कटिप्रदेशः । उपसमस्यति द्विगुणी करोति पुरस्ताच्च
यथा भवति न सर्वा गूह्यते कृष्णाजिनस्य पुरस्ताद्द्विगुणीकृता
यथा दृश्यते न तेन प्रच्छन्ना भसन्मध्ये समस्यते ॥ ५ ॥

सू० दी०—भसदं कटिप्रदेशं पुरस्ताद्भागेनावस्तात्प्रतीचीं गमयित्वाऽ-
नन्तरप्रदेशेन सह द्विगुणिता करोतीत्यर्थः । पुरस्तादिति सिद्धा-
नुवादो ब्राह्मणानुकरणेन ॥ ५ ॥

अनुत्सृजन्कृष्णाजिनमधिषवणमक्षीति तस्मिन्नुलूख-
लमधिवर्तयति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—अधिवर्तयति उपरि वर्तयति ॥ ६ ॥

सू० दी०—अधिवर्तयति प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अनुत्सुजन्तुलूखलमग्नेस्तनुरभीति तस्मिन्हविरावपति
त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—वामेनानुत्सर्गः सामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

अद्विरसि वानस्पत्य इति मुसलमादाय हविष्कृदेहीति
त्रिरवहन्ति । अनवघ्नन्वा हविष्कृतं ह्वयति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—हविष्कृदवहननमन्त्र उपांशु प्रयोग इति । हविष्कृदेहीत्य-
यमवहननार्थो मन्त्रः । अवघातमन्त्रत्वे प्रैषरूपत्वाभावाद्याजुर्वेदि-
कोपाशुत्य सकृत्प्रयोगः । न च द्वितीयोऽवहननमन्त्रः । अव रक्षो
दिवः सपत्नमित्यय तदा न प्रयोक्तव्यः । उभयोः करणमन्त्र-
त्वेन विकल्पितत्वात् । उच्चैः प्रयोगः पुनश्चावहननमन्त्र इत्युप-
देश इति हविष्कृदेहीत्यस्यावहननमन्त्रत्वेऽपि य एव देवानां
हविष्कृतस्तान्ह्वयतीति । देवहविष्कृदाह्वानरूपत्वादुच्चैरिति । पुन-
श्चावहननमन्त्रः क्रियाभ्यासापेक्षया मन्त्रसम्बन्धयोपपत्तेः । हवि-
ष्कृददृष्टा देवता, आह्वानपक्षे पत्न्यादिर्वा । अदृष्टा वा देवताऽऽ-
ह्वयितव्या पत्न्यन्यो वा प्राकृतः प्रैषेषु लोकवत् ॥ ८ ॥

सू० दी०—चातुःस्वर्येणोपाशु सकृच्च मन्त्रः करणमन्त्रत्वे । विपर्य-
यस्त्वाह्वानार्थत्वे । आह्वानं चात्र देवतारूपस्य हविष्कृतो वेदि-
तव्यं य एव देवानां हविष्कृतस्तान्ह्वयतीति श्रुतेः । मानुषस्यैवा-
वहन्तुर्वक्ष्यमाणस्याऽऽह्वानं संनिवेः । तथा च बौधायनः—हवि-
ष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवति । अथाप्युदाहरन्ति हविः-
संस्कारिणमेवैतदाहेति ॥ ८ ॥

हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति राज-
न्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदाधावेति
शूद्रस्य ॥ ९ ॥

भा० वृ०—हविष्कृदेहीत्यादयोऽपि प्रैषाः । अध्वर्युर्वा येषु कर्मसु कर्तृनाम नास्तीत्युपदेश इति । अग्नीदग्नीन्विहरोतिवत् । कर्तृनाम-निर्देशरहितेष्वध्वर्युः कर्ता समाख्यानप्राप्तः, आत्मसंस्कारो विलिङ्गेऽपि स्वयं वाऽविरोधादिति कात्यायनमतिरिति विलिङ्गेऽपि युष्मदर्थाभावेऽपि स्वयमध्वर्युर्वा प्रैषार्थान्करोत्यविरोधादिति कात्यायनः । स्वयमात्मानमनुजानीयादिति लिङ्गाच्च । शूद्रस्य निषादस्थपतेः केवलशूद्रस्यानधिकारात् ॥ ९ ॥

सू० दी०—शूद्रस्योति निषादस्थपत्यर्थम् ॥ ९ ॥

प्रथमं वा सर्वेषाम् ॥ १० ॥

भा० वृ०—वचनादेकमिति ॥ १० ॥

सू० दी०—यजुरिति शेषः ॥ १० ॥

अव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्ति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—गतोऽर्थः ॥ ११ ॥

सू० दी०—पूर्वं त्रिरवहतमनवहतं वा हविर्यावद्वैतुष्यमध्वर्युरवहन्ति ॥ ११ ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

उच्चैः समाहन्तवा इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥

भा० वृ०—उच्चैः समाहन्तवा इति दृषदुपलासमाहननार्थोऽग्नीत्पैषः ।

आग्नीध्रोऽश्मानमिति वचनात् ॥ १ ॥

सू० दी०—समाहन्तवै समाहन्तव्यम् ॥ १ ॥

कुटरुरसि मधुजिह्व इत्याग्नीध्रोऽश्मानमादायेषमाव-
दोर्जमावदेति दृषदुपले समाहन्ति ॥ २ ॥

भा० वृ०—इषमावदेति मन्त्रो यस्मिंश्च परिसमाप्तिस्तत्र पुनरा-
रम्भः ॥ २ ॥

सू० दी०—दृषच्चोपला च दृषदुपलम् । तस्मिन्समाहन्ति ॥ २ ॥

तत्र तु—

द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन्नवकृत्वः संपा-
दयति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—संचारयन्मन्त्रं क्रिया च दृषद्युपलाया च । प्रतिद्रव्य वा
द्रव्यान्तरे क्रियान्तरे न्याय्यमिति । तदा चतु , अस्मिन्पक्षे
मन्त्रस्य चतुर्वारं प्रयोगः । प्रथमोच्चारणेन दृषदि द्विः, द्वितीयो-
च्चारणेनोपलायां द्विः, तृतीयेन दृषदि द्विर्द्विः, चतुर्थेनोपलाया
सकृत् । जेष्मान्तो मन्त्रः, इपमावदेत्यादिः । वदनं यज्ञायुधाना-
मुद्दत्तामुपाशृण्वन्निति । यत्रोपकारस्तद्वाक्षसं नानुपकारे ।
अस्यार्थः—मनोः श्रद्धा देवस्य यजमानस्यासुरघ्नी वाक् ।
यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽसीत्यसुरघ्न्या वाचो यज्ञायुधेषु प्रविष्टत्वा-
त्समाहनने दृषदुपलाख्ययज्ञायुधवदनश्रवणेनासुरवद्वातृव्याण्य
पराभवने सति वय संघातं जेष्मेति यजमानस्य सगणस्य जय-
श्रवणाद्यद्यपि शुमद्दत्तेत्यादिब्राह्मणं जेष्मेत्याह भ्रातृव्यमभिभूत्या
इति ॥ ३ ॥

सू०दी०—सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्विर्दृषदि सकृदुपलायां च क्रियासं-
चारणमेकः संचारणपर्यायः । तस्यैव द्विरावृत्त्या नवकृत्वः समा-
हननं संपादयति । यत्र पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रमः पर्यायान्तर-
स्येत्येके । समाहननं चैतद्दृषदुपलसंस्कारार्थत्वाच्चर्वादितन्त्रे निव-
र्तते । यथोक्तं भारद्वाजेन—असति द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ सस्य-
हननमाप्येभ्यो निनयनमिति ॥ २ ॥

सावित्रेण वा शम्यामादाय तथा समाहन्ति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—सावित्रो देवस्य त्वेति मन्त्रः । तथा शम्यया ॥ ४ ॥

सू०दी०—सावित्रो देवस्य त्वेत्यादिः । स यत्राऽऽदानार्थस्तत्राऽऽ-
दद इति मन्त्रान्तः, आदद इन्द्रस्याऽऽदद ऋतस्य वा आददे
शावेत्यादि लिङ्गात् ॥ ४ ॥

वर्षवृद्धमसीति पुरस्ताच्छूर्पमुपोहत्युत्तरतो वा ॥ ५ ॥

भा०वृ०—गतार्थम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—पुरस्तादुलूखलस्योपोहत्युपयच्छति ॥ ५ ॥

वर्षवृद्धाः स्थेत्यभिमन्थ्य प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्यु-
द्वपति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—पुरोडाशीयानिति शेषः ॥ ६ ॥

परापूतं रक्षः परापूता अरातय इत्युत्करे परापु-
नाति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—परापवनेऽपि परापूतं रक्षः प्रविद्धं रक्ष इति रक्षसामु-
पघातार्थत्वाच्च रक्षसामुपकारनिमित्तमपामुपस्पर्शनं भवति ॥ ७ ॥

सू०दी०—परापवनं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

प्रविद्धं रक्षः पराधमाता अमित्रा इति तुषान्प्रस्क-
न्दतोऽनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

भा०वृ०—गतोऽर्थः ॥ ८ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ८ ॥

मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽ-
सीत्पथस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तर-
देशम् ॥ ९ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

सू०दी०—प्रथमोपधेयस्यापि कपालयोगे मध्यमभावित्वादस्य
मध्यमत्ववादः । पुरोडाशकपाल इति वचनात्पुरोडाशार्थं प्रयुक्ते
नैव कपालेनोपवपति । अवान्तरदेश कोणदेशं प्रति ॥ ९ ॥

हस्तेनोपवपतीति बह्वृचब्राह्मणम् ॥ १० ॥

भा०वृ०—पुरोडाशतन्त्रे हस्तकपालयोर्विकल्पः ॥ १० ॥

सू०दी०—हस्तकपालविकल्पः पुरोडाशतन्त्रेषु । चर्वादितन्त्रे तु
हस्तो व्यवतिष्ठते कपालाभावात् ॥ १० ॥

अद्भिः कपालश्च स्पर्शप्रज्ञातं निधायाप उप-
स्पृश्य वायुर्वो विविनक्तिवति विविच्य देवो वः सविता
हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्र्यां तण्डुलान्प्र-
स्कन्दयित्वाऽदब्धेन वश्वक्षुषाऽवपश्याभिरायस्पोषाय
वर्चसे सुप्रजास्त्वाय चक्षुषो गोपीथायाऽऽशिषमा-
शास इत्यवेक्ष्य त्रिफलीकर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ ११ ॥

भा०वृ०—अपामुपस्पर्शनविधानात्तस्य श्रेषे यजुर्वेदविहितप्रायाश्चित्तं
भवति । रक्षसां भागोऽसीति रक्षसामुपकारकत्वाद्द्रौद्रराक्षसैत्युप-
स्पर्शने प्राप्तेऽप उपस्पृश्येति पुनर्वचनाच्छ्रौतप्रायाश्चित्तं भवति ।
पारिभाषिकस्याकरणे तस्याः श्रौतस्मात्तसाधारण्यात्सामान्यवि-
हितं सर्वप्रायाश्चित्तमेव प्रकरणविहिताकरणे हि यदुक्त इत्यादि
भवति । (प्रकरणविहिताकरणे ह्यन्तरितादि भवति) वचनादेक-
मिति । विविनक्ति सर्वानवहृत्य परापूय च सर्वेषां प्रस्कन्दनं
शूर्पात्पात्र्याम् ॥ ११ ॥

सू०दी०—तुषोपवपनस्य राक्षसत्वादेव सिद्धेऽपामुपस्पर्शनवचनं क्र-
मार्थम् । तथा यदेव रक्षसामुपकारकं तदेव राक्षसं न तु रक्षःसं-
बन्धमात्रादिति ज्ञापनार्थं च । अतः परापवनादौ न भवति ।
विवेकफलीकरणे व्याख्याते । त्रिफलीकर्तवै फलीकरणं त्रिः
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

या यजमानस्य पत्नी साऽभिद्रुत्यावहन्ति ॥ १२ ॥

भा०वृ०—गतोऽर्थः ॥ १२ ॥

सू०दा०—गतः ॥ १२ ॥

यो वा कश्चिदविद्यमानायाम् ॥ १३ ॥

भा०वृ०—अनालम्भुकादिना पत्न्यामविद्यमानायां सत्यां कश्चिद-
वहन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सू०दी०—अविद्यमानायामनालम्भुकत्वादिना निमित्तेनासंनिहिता-
यामभावे च तस्या इत्यर्थोऽविशेषात् । वक्ष्यति च पत्न्यभवे तेज-

आदि लुप्यत इति । ननु पत्नीवदस्यभिग्रहोत्रं भवति । युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनात्तदभावे कर्मैकं न संवर्तेत । नैवम् । कर्म न संवर्तेतानङ्गत्वेऽङ्गत्वे तु संवृत्तं स्यात् । कुतः । अस्याभिग्रहोत्रं मे यज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्कल्यापनाच्च न पत्न्याः । तथा व्रीहियवपश्चाज्यपयःकपालपत्नी-सबन्धानीति तस्याः प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहाराच्च । तथा कर्म-चोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् । यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीताभिग्रहोत्रं जुहुयाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्ग-काम इत्यादि । बह्वृचब्राह्मणे चोक्तं तस्मादपत्नीकोऽप्यभिग्रहोत्र-माहरेदिति । किंचोद्घाटितमेतत्कल्पान्तस्कारैः पत्न्यभावेऽप्य-ग्निसद्भावं वदद्भिः । भारद्वाजस्ताम्रत्— अथ यद्यपत्नीकः स्या-दुभाभ्यां तस्य संस्कार औपासनाभिग्रहोत्राभ्यामिति । तथा च तलवकास्कल्षे जैमिनिः—आहिताग्नेश्चेत्पूर्वं जायः म्रियेत तं निर्मन्थ्येन दहेत्सतपनेन वेति । तथाऽऽहार्येणानाहितार्थिं पत्नीं चेत्याश्वलायनः । किं चाऽऽचारोऽप्यत्र दृष्टः शिश्रुत्मानः पूर्वेषां यथा कण्वत्रिभाण्डकभीष्मादीनां यथा च मगवतो दाशरथेः । किंच सहाधिकारेऽपि पत्न्या यजमानसाम्यं तावन्न्यस्त्येव । यथो-क्तं भीमासकैः—यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमनुल्यत्वादिति । तस्मा-द्विसद्धमभावेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति ॥ १३ ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ।

देवेभ्यः शुन्ध्यध्वं देवेभ्यः शुन्ध्यध्वं देवेभ्यः शुम्भध्व-
मिति सुफलीकृतान्करोति तूष्णीं वा ॥ १ ॥

भा० वृ०—त्रीन्मन्त्रानसकृदुक्त्वा फलीकरणम् । त्रिरभ्यस्य फली-
करणकर्मत्वाद्द्वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति ॥ १ ॥

सू० दी०—मन्त्रत्रयान्तेऽवघातः प्रतिमन्त्रमित्यवचनात् ॥ १ ॥

प्रक्षाल्य तण्डुलांस्त्रिंशोऽफलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गोऽ-
वशिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहतादित्
कृत्यत्करे त्रिर्निनयति ॥ २ ॥

भा० वृ०—गतोऽर्थः ॥ २ ॥

सू० दी०—फलीकरणोदकनिनयनमपि तुषोपवपनवद्राक्षसं रक्षसा
भागधेयमिति मन्त्रलिङ्गात् तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो
रक्षासि निरभजन्निति बह्वृचश्रुतेश्च । तस्मान्निनीयोदकमुपस्पृ
शति ॥ २ ॥

अत्र कृष्णाजिनस्याऽऽदानादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वा
दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्वाः
शम्यां निधाय धिषणाऽसि पर्वत्येति शम्यायां दृष-
दमत्याधाय विषणाऽसि पार्वतेयीति दृषद्युपलामत्या-
दधाति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—कुम्बं तुण्डं स्थूलं यत्र । शेषं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—शम्यायाः स्थविष्ठोऽन्तः कुम्बम् ॥ ३ ॥

पूर्ववदनुत्सर्गः ॥ ४ ॥

भा० वृ०—गतोऽर्थः ॥ ४ ॥

सू० दी०—उलूखलादिवदुत्तरोत्तरस्य निहतस्य शम्यादेर्वामेनानु-
त्सर्गः ॥ ४ ॥

अंशवः स्थ मधुमन्त इति तण्डुलानभिमन्थ्य देवस्य
त्वेत्यनुद्भृत्याग्रथे जुष्टमधिवपामीति यथादेवतं दृषदि
तण्डुलानधिवपति त्रियजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—अग्रथे जुष्टमधिवषाम्यग्रीषोमाभ्यां जुष्टमधिवषामीत्य-
धिवपेत्तथापाठादसमासेनैका देवतां निर्दिश्य जुष्टशब्दस्य पाठा-
त्सूत्रकारेण समासेनोपदेशः, अग्रथेऽग्रीषोमाभ्यामिति मन्त्र-
समाह्वये केवलमधिवपामीत्येतावन्मात्रनिर्देशाद्यथादेवतं सम-
स्याधिवाप इति एकस्य पेषणस्य संस्कार इति ॥ ५ ॥

सू० दी०—अधिवपनमन्त्रः प्रोक्षणमन्त्रेण व्याख्यातः । तद्यथाऽ-
ग्रथे जुष्टमधिवषाम्यग्रीषोमाभ्यामिन्द्राय वैमृधाय धान्यमस्ति

धिनुहि देशानित्यादि । तण्डुलास्तु यावन्तः सकृत्पेष्टुं शक्यन्ते
तावतोऽधिवपति ॥ ५ ॥

प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति
प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति
प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं
पिनष्टि ॥ ६ ॥

भा० वृ०—असंवपन्ती पिषेति सहावपननिषेधाद्भागशः पेषणात्पेषणा-
वृत्तौ प्रथमपेषणस्यानुप्रोहणान्तस्य समन्त्रकः प्रयोगः शेषं पत्नी
पिनष्टि तूष्णीं प्रोहति प्रापयति संततमविरामं पिनष्टि ॥ ६ ॥

सू० दी०—गताः ॥ ६ ॥

दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामिति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह्य
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति कृ-
ष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वाऽदब्धेन वश्वक्षुषाऽ-
वेक्ष इत्यवेक्ष्यासंवपन्ती पिष्णाणूनि कुरुतादिति
संप्रेष्यति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अन्ततः सर्वेषु प्रथमोत्प्रेषु पिष्टेषु प्रापयति प्राचीमसंव-
पन्ती न सर्वान्सह क्षिपन्ती पिष्णाणूनि कुरुतादिति पत्न्यादेः
प्रैषान्न सहाधिवापः ॥ ७ ॥

सू० दी०—असंवपन्ती दृषदि तण्डुलानसंगतानावपन्ती पिष पिष्ठि
पिष्टानि चाणूनि कुर्वित्यवशिष्टतण्डुलार्थः पत्न्या दास्या वा
प्रैषः ॥ ७ ॥

दासी पिनष्टि पत्नी वा ॥ ८ ॥

भा० वृ०—गतोऽर्थः ॥ ८ ॥

सू० दी०—ते अपि कृष्णाजिन एव पिष्ठः ॥ ८ ॥

अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि ॥ ९ ॥

भा० वृ०—शूद्राऽदारा दासी पिनष्टि पत्नी वेति विधानान्न
क्रमविवाहप्राप्ता शूद्रा ॥ ९ ॥

इति षष्ठः पटलः ।

सू० दी०—पूर्व पत्न्याः फलीकरणावघातमुक्त्वा ततः पेषणेऽपि
दास्या सह विकल्प उक्तः । अनेन पुनः पेषणे दास्या नियमो
वर्ण्यते । पत्न्यवघातमेव करोति न पेषणं तत्तु शूद्रा दास्येव
करोति ॥ ९ ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ।

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रपयति ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—अधिकारादौषधहविर्विषयोऽयमग्निविकल्पः । हवींषीति
बहुवचनमैन्द्राग्नापेक्षया सानाद्ययोस्तूपदेशाभ्यां गार्हपत्य एव
व्यवतिष्ठते श्रपणम् ॥ १ ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्पुपवेषमादाय रक्षसः पाणिं
दहाहिरसि बुध्निय इत्यभिमन्त्र्यापाग्नेऽग्निमामादं
जहीति गार्हपत्यात्प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य निष्क्रव्या-
द२ सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमारमवान्तरदेशं नि-
रस्याऽऽ देवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य ध्रुवमसीति
तस्मिन्मध्यमपुरोडाशकपालमुपदधाति ॥ २ ॥

भा० वृ०—रक्षसः पाणिमित्युपवेषाभिमन्त्रणं तस्याग्निसंपर्कादौष्ण्यमिति
तस्याङ्गारनिर्वर्तनेनाग्निसंपर्कादौष्ण्यमिति दहेतिनिर्देशोपपत्तेः ।
केचिद्गार्हपत्याभिमन्त्रणमहिरसीति लिङ्गादिति । अहिरसि

बुधिनय इति प्राजहितमित्यत्राहिरसीति गार्हपत्यसंबोधनादग्ने गृहपतेऽहे बुधिनयेत्यग्न्याधानमन्त्रे निर्देशाच्च । अहिर्बुधिनयशब्दवच्च्यगार्हपत्यस्याभिमन्त्रणम् । तदनुपपन्नं यदाऽऽहवनीये पाकस्तदा गार्हपत्याभिमन्त्रणस्यानुपकारकत्वादभिमन्त्रणलोपप्रसङ्गाच्चित्यवदुपदेशवैयर्थ्यादन्यतरमेकतरम् । उपवेशादानं तन्त्रेणाङ्गारनिर्वर्तनादीनि प्रतिकपालयोगं प्रतिकपालगणम् । तदर्थकत्वाच्चिर्वर्तनस्य । केचिदग्निसंस्कार इति सकृत्कुर्वन्ति तमपहत्य मध्येऽग्नौ कपालमिति लिङ्गात् । अवस्थापनं च यस्य कस्यचिदङ्गारस्य पुनः पुनर्द्वितीयादिकपालयोगे दक्षिणतोऽवस्थापनं निर्वर्तनदेशान्मध्यमं यथा भवति तथा कार्यम् । तस्य परितः कपालान्तरोपशानम् ॥ २ ॥

सू० दी०—अभिमन्त्रणस्याग्निलिङ्गत्वेऽपि कर्मतया प्रकृत उपवेश एवाभिमन्त्रणेनान्वयमर्हति कर्मान्तरानुपादानात् । न च लिङ्गविरोधस्तस्यैवाग्निप्रेरकस्याग्निवदुपचारात् । तथाचैतं मन्त्रमुपवेशादान एव सत्याषाढो विकल्पितवान् । निर्वर्त्य निष्कृष्य दक्षिणमवस्थाप्य निरस्तादन्यं दक्षिणतोऽवस्थाप्य ॥ २ ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय धर्त्रमसीति पूर्वं द्वितीयं संस्पृष्टं धरणमसीति पूर्वं तृतीयं चिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमाद्दक्षिणं परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमादुत्तरम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अत्याधानमुपरिस्थापनम् । उपदधातीत्यध्याहारः ॥ ३ ॥

सू० दी०—उपदधातीति शेषः ॥ ३ ॥

यथायोगभितराणि ॥ ४ ॥

भा० वृ०—इतराणि कपालानि पुरोडाशस्थापनं यथा भवति तथोपदधाति ॥ ४ ॥

सू० दी०—अतः पराणि यथायोगमुपदधाति यथा पुरोडाशप्रतिष्ठापनयोग्यो योगः संपद्यते तथत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

मरुतां शर्धोऽसीति षष्ठम् । धर्मासीति सप्तमम् । चितः
स्थेत्यष्टमम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः । न्युञ्जानि सर्वाण्युपधेयानि उत्तानेषु कपालेष्व-
धिश्रयतीति क्वचिद्व्यक्तदर्शनात् ॥ १ ॥

एवमुत्तरं कपालयोगमुपदधाति ॥ २ ॥

भा०वृ०—अपाग्नेऽग्निमामादं जहीत्यादिचितः स्थेत्यन्तं प्रतिपुरोडा-
शमावृत्तिः, उपवेषादानं च प्रतिकपालयोगमित्युपदेशपक्षः प्रति-
प्रधानगुणावृत्तेर्याग्यत्वात् ॥ २ ॥

सू०दी०—एवमङ्गारनिर्वर्तनादिना विधिनोपदधाति । तन्त्रमुपवे-
षादानं विभुत्वात् ॥ २ ॥

अपि वा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाणेरङ्गुल्याऽ-
भिनिधाय निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति
कपालेऽङ्गारमत्याधाय धर्ममसीति तस्मादपरं धरुण-
मसीति तस्मात्पूर्वं यथायोगमितराणि ॥ ३ ॥

भा०वृ०—अभिनिधानमभिपीडनमङ्गुल्या ॥ ३ ॥

सू०दी०—अभिनिधायवपीड्य ॥ ३ ॥

तस्य तस्याङ्गुल्याऽभिनिधानमङ्गाराधिवर्तनं च
वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—तस्य तस्य प्रतिकपालमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चितः स्थोर्ध्वचित इत्यूर्ध्वमष्टाभ्य उपदधाति
तूष्णीं वा ॥ ५ ॥

भा०वृ०—आग्नेयनिकारेषु न चितः स्थेति । आग्नेयानङ्गत्वाद्विका-
३२

रेणार्थवान्साधारणोपदेश इति प्रयोगः । आप्नेयविकारेष्वपीत्युपदेश इति । साधारणोपदिष्टमन्त्राणां सर्वकरणार्थत्वसंभवे तदनुग्रहस्य युक्तत्वादाप्नेयविकारवैश्वानरादिषु निवेशे सति विकृतिप्राप्ताप्नेयोपकारजनकतया प्रकृतौ साधारणोपदेशस्यार्थवत्त्वमिति ॥ ५ ॥

सू०दी०—उत्तरकपालयोगविषयोऽयं विधिः प्रथमेऽसंभवात्तेनाऽऽप्नेयविकारेषु न भवति । तत्र तु कपालाधिक्ये समशः प्रतिविभज्येति न्यायेनाष्टानामेव मन्त्राणां प्रतिविभागः ॥ ५ ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपालेष्वङ्गारानध्यूह्य मदन्तीरधिश्रयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—भृगूणामिति प्रतिकपालयोगं यदि न संभवति तन्त्रेण । मदन्त्यधिभयणं लौकिकाभिरङ्गिर्न प्रणीताभ्यः, तप्ता आपो मदन्त्य इत्याचक्षते । वैलिविराचार्यो मन्यते । अग्नीन्मदन्त्याप इत्यत्र वक्ष्यते । मदन्तीरधिश्रयतीति भाविष्यवस्थाभिप्रायेण । केचित्प्रणीताभ्य इति । प्रणीताभिः संयौतीति दर्शनादित्यनुपरिष्ठावनस्यापि हविर्मिश्रीकरणार्थत्वात्प्रणीताभिः संयौतीत्युभयत्रापि मिश्रीकरणैः प्रणीतानिवेशो युक्त इति प्रणीताभ्यो मदन्तीरिति ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

सू०दी०—अङ्गाराध्यूहनस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः । आपस्तप्ता मदन्त्य इत्याख्यायन्ते तासामर्थेऽपः प्रणीताभ्योऽधिश्रयति प्रणीताभिः संयौतीति वचनादासामपि संयवनार्थत्वाच्च । लौकिकीभ्य इत्यन्ये । अत्र गोप्रतीक्षणादिविधिना प्रातर्दोहं दोहयति । व्याख्यातोऽस्य श्रपणाग्निः ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टमोपवातायां पवित्रवत्यां
पिष्टानि संवपति देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टं
संवपामीति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—उपवाता शुष्का निष्टप्यमाना निष्टपनेन शुष्का संवपति
सह क्षिपति सर्वाणि पिष्टानि नाधिवापवदेकदेशक्षेपः । अग्नये
जुष्टं संवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये
जुष्टं संवपामीत्येकस्य पाठादधिवापवत् । अग्रयेऽग्नीषोमाभ्या-
मित्युपदेशः । संवपामि समापो अद्भिरग्नयेतावन्मात्रपाठात् ॥ १ ॥

सू०दी०—शुद्धायामपि तदानीं प्रक्षालिताया निष्टपनेन शुष्कायां
पात्र्यां कृष्णाजिनात्पिष्टानि संवपति । शेषस्तु व्याख्यातः ॥ १ ॥

संवपन्वाचं यच्छति तामभिवासायन्विसृजते ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—वक्ष्यति पुरोडाशे भस्माध्यूहतीति तदभिवासनमित्यु-
च्यते भस्मनाऽभिवासयतीति ब्राह्मणानुकारात् ॥ २ ॥

प्रोक्षणीवत्पिष्टान्युत्पूय प्रणीताभिः संयौति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—संयौति मिश्रयति ॥ ३ ॥

अन्या वा यजुषोत्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—अन्या वा यजुषोत्पूयेत्युत्पवनमात्रम् । नाभिमन्त्रणम् ।
पूर्ववदुत्पूयाभिमन्त्रयेत्यत्राभिमन्त्रणोपदेशात् । केचिदभिमन्त्रण-
मपि कुर्वन्ति तत्कार्यतापत्तेः प्रणीताकार्यापत्तेः । प्रणयनात्प्रा-
चीनधर्मलाभात् । यदि प्रणीता नाधिगच्छेदिति यदि न प्रणये
दित्यर्थः । अतो विकल्पः । प्रकृतावपि यजुरुत्पूतानां विकल्पश्च
रुष्वज्यलिङ्गात् । पवित्रवत्याज्ये कणानावपन्तीति प्रकृतौ प्रण-
यनस्य नित्यवदुपदेशाच्छाखान्तरीयस्य यजुरुत्पूतस्य विकृता-
वत्कर्षे प्राप्ते चरुष्वेव नियमः पवित्रवत्याज्य इत्युत्पूतमात्राव
स्थानुवादस्य चरौ दर्शनाच्छाखान्तरीयस्य यजुरुत्पूतस्य चरावेव

निवेशः । प्रकृतौ विकल्पपरिहारार्थं च पशुपुरोडाशे चायं विधि-
र्यजुरुत्पूतविधिः । सोमविधे प्रणीता नियता प्रकृताविति हिरण्य-
केशिमतिः प्रकृतौ पशवो जगतीरिति लिङ्गात् । घृतवतीः प्रणी-
ता आनयन्तीति केचिदिति । अस्यार्थं—स५ रेवतीर्जगतीभिरिति
संयवनमन्त्रव्याख्यानावसरे, आपो वै रेवतीः पशवो जगतीः,
ओषधयो मधुमतीरित्युक्तत्वात्तानेवास्मा एकधा स५सृज्य मधु-
मतीः करोतीति पशोः संसर्गाभावात्पशुसंबन्धिना केनचित्सं-
सर्गः प्रतीयते । तत्र चैतद्वै दैव्यं मधु वनस्पते मधुना दैव्येनेति
च मधुशब्दस्य घृतवचनत्वदर्शनान्मधुमतः करोतीति दर्शनाच्च
घृतवतीः प्रणीता आनयन्तीति केचित् ॥ ४ ॥

सू०दी०—यानि प्रणीतारहिततन्त्राणि प्रसङ्गीनि प्रणीतापेक्षाणि
कर्माणि यथा सोमविधे पशौ पशुपुरोडाशः सौमिकेषु पशुषु
सवनीया देविका देवसुवा हवीषीत्यादि तद्विषयोऽयं विधिः ।
किमर्थस्तर्हि वाशब्दः प्रणीताभिर्विकल्पार्थः । तदर्थमपः प्रणीय
ताभिर्वा संयौत्यन्याभिर्वेत्यर्थः । सत्याषाढस्त्वाह—यदि प्रणीता
नाधिगच्छेदित्यापदर्थो वाद इति । नात्रापामभिमन्त्रणमुत्पूयाभि-
मन्त्रयेत्यन्यत्र विशेषवचनात् । चरुषु श्रपणार्थान्यथाऽऽज्यदधि-
पयांसि यथार्थमूहेनोत्पूय सपवित्राया स्थाल्यामानीय तेषूत्पूता-
श्चरव्यानावपति पवित्रवत्याज्ये कणानावपतीति लिङ्गात् । तत्र
पयोघृतादेश्चरुश्रपणार्थस्योहेनोत्पवनमभिमन्त्रणं चाऽऽह सत्या-
षाढो यथा—देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वित्युत्पवनं संनमति पयो
देवाग्नेष्वग्नेवम् इत्याभिमन्त्रणमिति । शृते नेदीयसि वाऽऽज्यमान-
यतीति बौधायनः ॥ ४ ॥

स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो
अद्भिरगमतेति पिष्टेष्वानीयाद्भिः परिप्रजाता इति
तप्ताभिरनुपरिष्ठाव्य जनयत्यै त्वा संयौमीति संयुत्य
मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा यथाभागं
व्यावर्तेथामिति विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वा यथादे-

वतमभिमृशतीदमग्नेरित्याग्नेयमिदमग्नीषोमयोरित्यग्नी-
षोभीयम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—जनयत्यै त्वा संयौमीत्येतावान्मन्त्रः संयवन उपलक्ष-
णार्थं उत्तरेऽभिमर्शने विकल्पः । तथा हि अग्नये त्वाऽग्नीषो-
माभ्यामित्याह व्यावृत्त्या इति ब्राह्मणे पृथक्कृतयोर्हविषोरभिम-
र्शने देवतोपलक्षणार्थत्वम् । तत्राग्नीषोमाभ्यामित्यत्र त्वाशब्दा
नुषङ्गः । अत इदमग्नेरित्यादेर्विकल्पस्याभिमर्शने । व्यावृत्त्या
इति ब्राह्मणवाक्यस्यायमभिप्रायः—भिन्नदेवतासंबन्धितयाऽभिम-
र्शनेन शास्त्रीयपृथकरणं भवति न दृष्टरूपविभागमात्रेणेति अतो न
यथाभागं व्यावर्तेथामित्यनेन विकल्पः । अग्नीषोमाभ्यामित्येव-
मन्तः संयवनार्थं एवेत्युपदेश इति तस्यापि संयवनेऽन्वयसंभ-
वात् । अन्यत्र च सूत्रकारेणाविनियोगात् । उत्तरस्याऽऽदिना
पूर्वस्यावसानमिति न्यायाद्यथादेवतं चोह्यते केवलाग्नेये त्वग्नेये
त्वेत्येतदन्तः । अंसनयत ऐन्द्राग्ने सति इन्द्राग्निभ्यामित्यन्तः ।
ऊहशब्दश्च यथादेवतमुपलक्षणपरः । इन्द्रशब्दवन्महेन्द्रशब्दस्य
देवतानिर्देशस्यान्वयिदेवतोपलक्षणार्थत्वाद् व्यावर्तेथामिति हविर्-
भिधानं न पिण्डाभिधानमतश्चरुपुरोडाशगण ऊहइति नायं मन्त्रः
संसृष्टपिण्डपृथकरणार्थः कितु संसृष्टहविर्विभागार्थः । अतोऽधिव-
पनात्प्राक् चरुपुरोडाशीयगणसंसर्गेऽनेन विभाग ऊहश्च हविर्वि-
हुत्वे ॥ ५ ॥

सू०दी०—परिप्लाव्य परितः सिक्त्वा । संयुत्य पिष्टान्यपश्च मेलयि-
त्वेत्यर्थः । तत्र तु संयवनमन्त्रोऽग्नीषोमाभ्यामित्यन्त उत्तर-
स्याऽऽदिनेति न्यायात् । स च देवतादिभेदे प्रोक्षणादिमन्त्रव-
द्यथादेवतं विकर्तव्योऽन्यथालिङ्गविरोधात् । न चार्थत्वादत्वं सम-
वेताभिधायित्वादग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिह व्यावृत्त्या इति श्रु-
तेश्च । न च यथादेवतमित्यवचनादविकार इति वाच्यम् । प्रोक्ष-
णादिमन्त्रस्वरूपतया तत्तुल्यन्यायतया च तैरेव व्याख्यातवि-
कारत्वाद् व्यक्तवचनाच्च बौधायनेन यथाऽग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्या-
ममुष्मा इति यथादेवतमिति । अन्ये तु जनयत्यै त्वा संयौमी-
त्यन्तं संयवनमन्त्रमिष्टा शेषं विभक्ताभिमर्शने सौत्रेण मन्त्रेण

सह विकल्पयन्ति । नायं सूत्रकृतोऽभिप्रायः । अपृथग्विनियोगात् । कथं चायमाचार्यः कात्स्न्येनैत मन्त्रसमाम्नायं विनियुञ्जानो मन्त्रमेकं भ्रंशितवानिति संभावयामः । तस्मान्सूक्तमैकमन्त्रेण विकर्तव्यमिति । तदयं प्रयोगात्मा । जनवत्यै त्वा संयौग्यग्रये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय वैमृधायेत्यादि । मखस्य शिरोऽसीति सर्वमेकं पिण्डं कृत्वा ततो विभज्य द्वौ समौ कृत्वा तयोरग्नेयमितरं चाभिमर्शने नियच्छति । वैमृधसमानतन्त्रत्वे तु पुरोडाशगणे यथाभागमित्यादिन्यायेन विभज्योत्तमयोरेव देवतोपदेशनं करोति नाऽऽग्नेयस्य । तथा न केवलाग्नेयाभिमर्शनं विभागाभावात् ॥ ५ ॥

इदमह* सेनाया अभीत्वर्थे मुखमपोहामीति वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोह्य घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—कपालादङ्गारापोहनमन्त्रः प्रतिकपालयोगं यदि न संभवति सकृदित्युपदेश इति ॥ ६ ॥

सू०दी०—अपोहने कपालेभ्य इत्यविशेषवचनादधिश्रयणेऽष्टासु कपालेष्विति विशेषणाच्चोत्तरस्मादपि कपालयोगादङ्गारानपोह्योत्तरस्मादपोहतीत्येव सत्याषाढः । तत्र प्रतिकपालयोगं मन्त्राभ्यासो देशभेदादसंभवात् ॥ ६ ॥

एवमुत्तरमुत्तरेषु ॥ ७ ॥

भा०वृ०—अधिश्रयतीत्यध्याहारः ॥ ७ ॥

सू०दी०—अधिश्रयतीत्यन्वयः । उत्तरत्वमुत्पत्त्यपेक्षया हविषाम् । एवमिति मन्त्रातिदेश ॥ ७ ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ ८ ॥

भा०वृ०—अत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र वचनादिति अधिश्रयणोत्तरकालमेवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वमिति वचनादङ्गारापोहनं तन्त्रेण यावत्संभवम् । एवमनुपूर्वाणीत्याग्नेयस्य कृत्वोत्तरस्य संस्कारः प्रथ-

नादिः, एवेत्यवधारणादेकदेवतेष्वपि यथा प्रथमस्य संस्कारः कृतस्तथोत्तरस्य संस्कारः । एषु पुरोडाशेष्वन्येन हविषाऽव्यवे-
तेषु यथाः-अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यादिषु व्यवाये तु शुनासीरीयादौ शुनासीरीयस्योद्वासनं कृत्वा वायव्यस्य पयसः कृत्वाऽभिधार-
णोद्वासने तत एककपालस्य सौर्यस्याभिधारणादि अत ऊर्ध्वं मिति वचनात् । पूर्वं तु प्रोक्षणादयः संस्कारास्तन्त्रेण संभ-
वन्ति ॥ ८ ॥

सू०दी०—अधिश्रयणादूर्ध्वं ये संस्काराः प्रथमादयस्तेऽप्येषु पुरो-
डाशेष्वेवमधिश्रयणोक्तेनोत्पत्तिक्रमेणैव कर्तव्याः । एष्विति बहुव-
चनमैन्द्रापेक्षया । समानश्चायं न्यायः सर्वहविषा विशेषहेत्वभा-
वात् । तेन हविर्गणेषु चरुदोहादिव्यतिषङ्गेऽप्युत्पत्तिक्रमेणैव हविःषु संस्कारा भवन्ति । अत ऊर्ध्वमिति चातः पूर्वमविभ-
क्तत्वाद्धविषामानुपूर्व्यां संभवादुक्तं न तु तत्र न्यायत्वात् । अतो विकृतिषु सति संभवे पूर्वत्राप्ययमेव न्यायो द्रष्टव्यः । यथा नानाबीजादिषु निरुक्ताभिमर्शनादीनाम् ॥ ८ ॥

अस्त्वेवमुत्पत्तिक्रमेण हविःषु संस्काराणां प्रवृत्तिस्त एव संस्काराः किं काण्डानुसमयन्यायेनैकैकत्र काण्डशः कार्या उत पदार्थानुसमयन्यायेनैकैकशः संस्कारः सर्वेषु परिनिष्ठापनीय इत्यपेक्षायामभिमतं न्यायं दर्शयति—

इति चतुर्विंशी कण्डिका ।

समानजातीयेन कर्मणैकैकमपवर्जयति ॥ १ ॥

भा०वृ०—समानजातीयेनैकप्रकारेणैकैककर्मणैकैकस्य परिसमाप्तिः, नान्यस्याकृत्वा प्रथमन्यः प्रथ्यते । अन्यस्येति केषुचित्कपालेषु प्रथने कृते हविरन्तरस्य प्रथनम् । एवं पूर्वेष्वपि कपालोपधानादिष्वेकैकस्य गणस्योपधाने समाप्तेऽन्यस्याऽऽरम्भः कर्मणोति प्रकृतत्वात् ॥ १ ॥

सू०दी०—एकविधिचोदित एको व्यापारः समानजातीयं कर्म । तस्य बहुषु क्रियमाणस्य व्यक्तिनानात्वात्समानजातीयत्वाभि-

मानः । तेनैकैकं हविरनुसमेत्यापवर्जयति निर्वृत्तार्थं करोति । न तु भिन्नजातीयैरनेकैरेकमित्यर्थः । तद्यथा प्रथमस्य कृत्वा प्रथमं द्वितीयस्य करोति तथैव श्लक्ष्णीकरणादीनि । एवं च पदार्थानुसमय एव सर्वत्राभिमत इत्युक्तं भवति । तत्राऽऽह सत्याषाढः—संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि यथाऽवदानप्रदाने उद्वपननिष्पवने चेति । भीमासकाश्चाऽऽहुः—संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तं स्यादितरस्य तदर्थत्वादिति ॥ १ ॥

यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते ॥ २ ॥

भा० वृ०—यदि विभवतीति वक्तव्ये यानि विभवन्तीति बहुवचनात्पूर्वाण्यपि सकृन्निरुप्ताभिमर्शनादीनि पर्यग्निकरणान्तानि च नानाबीजेष्वपि वरुणप्रघासादिष्वपि वा पौष्ण इत्यादिपक्षे हविरन्तरव्यवायेऽपि विभवता सकृत्प्रयोगः, अविभवता चाऽऽवृत्तिर्निरुप्ताभिमर्शनादीनाम् ॥ २ ॥

सू० दी०—तत्र यानि कर्माणि सकृत्कृतान्येव सर्वेषामुपकाराय प्रभवन्ति तानि सकृदेव क्रियन्ते । न त्वेकैकस्य । यथा पर्यग्निकरणादीनि बहुवचनात्प्रोक्षणादीनि च सर्वाणि ॥ २ ॥

उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—यथा सर्वाणि कपालानि प्राप्नोति पुरोडाशस्तथा प्रथयति ॥ ३ ॥

सू० दी०—यथा सर्वाणि कपालान्यभितिष्ठति पुरोडाशस्तथा प्रथयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं करोति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—तुङ्ग उच्चः ॥ ४ ॥

सू० दी०—अतुङ्गोऽनुच्चपृष्ठः । अनपूपाकृतिर्न चापूपवदतिनीचः । किं तु यथाऽयं कूर्मस्य प्रतिकृतिरिव भवति तथा करोति । तेऽप-

श्वनपुरोडाशं कूर्म भूतामिति कूर्माकृतिसंस्तवादिति भावः । शफः
खुरः ॥ ४ ॥

यावन्तं वा मन्यते ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—यावन्तमिज्यायाः शेषकार्याणां च पर्याप्तं मन्यते तावन्त-
मिति शफप्रमाणविकल्पः ॥ ५ ॥

तं न सत्रा पृथुं करोतीत्येके ॥ ६ ॥

भा० वृ०—सत्रा पृथुरतिपृथुरित्यर्थः । कूर्मप्रतिकृत्या विकल्पः ।
यावन्तं वा मन्यत इत्यस्मिन्पक्षे कूर्माकृतेः संभवादश्वशफमात्रेण
विकल्पयते । अकूर्मप्रकृत्येति केचित्पठन्ति तस्यार्थश्चिन्त्यः ॥ ६ ॥

सू० दी०—तमुक्तात्प्रमाणात्सत्रा पृथुमत्यर्थं पृथुं न कुर्यात् । अल्पं
तु पार्थिवं संमतमित्येके मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः श्लक्ष्णीं करोत्यनतिक्षारयन् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अनतिक्षारयन् यथा न पतत्युदकं कपालेषु ॥ ७ ॥

सू० दी०—अनतिक्षारयन् यथा पुरोडाशमतीत्य नाऽऽपः क्षरन्ति
तथा ॥ ७ ॥

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवींषि त्रिः पर्यग्निं कृत्वा देवस्त्वा सविता श्रपय-
त्वित्युल्मुकैः परितपति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—सर्वेषां हविषां त्रिः पर्यग्निकरणं दोहयोरपि । सायंदोहम-
प्यानीयं भारद्वाजमतात् । ब्राह्मणे पुरोडाशग्रहणं प्रदर्शनम् ।
आपस्तम्बस्य मताद्यत्पुरोडाशः स ईश्वरो यजमानमित्यादिषु
पुरोडाशग्रहणं प्रदर्शनार्थमतः सर्वेषां पर्यग्निकरणम् । मीमांसकानां
द्विबहूनां पुरोडाशानामेकवचनमात्रविवक्षायां द्विबहूनां पुरोडाशानां
पर्यग्निकरणं प्रकृत्यर्थाविवक्षाकारणाभावात् । अतो न दोहयोः ।
परितस्तपनं समन्ततस्तपनम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—परित उल्मुकनयनं पर्यग्निकरणं तद्दोहयोरपि करोति सर्वाणीति वचनात् । तथा च भारद्वाजः पर्यग्निकरणकाले दध्यु-पदधातीति । तत्र यदाऽप्याहवनीये हविःश्रपणं भवति तदाऽपि प्रातर्दोहस्य गार्हपत्यस्थत्वात्तेनाग्निना पर्यग्निकरणं सामर्थ्यात् । परितपति परितस्तपति पुरोडाशम् ॥ ८ ॥

अग्निस्ते तनुवं माऽतिधागिति दभैरग्निज्वलयति ज्वालैर्वा ॥ ९ ॥

भा० वृ०—अस्पृशद्भिरग्निज्वलयति दभैरुपरि ज्वालयति । अग्निस्ते तनुवं माऽतिधागित्याहानतिदाहायेति श्रुतेः ॥ ९ ॥

सू० दी०—अभिज्वलयत्युपरि ज्वलयति । ज्वालैर्ज्वलद्भिस्तृणा-दिभिः ॥ ९ ॥

अविदहन्तः श्रपयतेति वाचं विसृजते ॥ १० ॥

भा० वृ०—अविदहन्त इत्याग्नीध्रे बहुवचनं पूजार्थम् । पूजितो ऋ-ग्नीध्रः ॥ १० ॥

सू० दी०—तामभिवासयन्विसृजत इति प्रागुक्तस्य वाग्विसर्गस्यायं कालः प्रदर्श्यते तामभिवासयन्निति लक्षणार्थे । भस्मनाऽभिवास-नात्पूर्वकालस्य लक्षणेत्युक्तं भवति । सप्रैषोऽयमाग्नीध्रं प्रत्यविव-क्षितबहुवचनस्तस्यैवोत्तरत्र श्रपणविधानात् ॥ १० ॥

आग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—तथा श्रपयति यथा न क्षामं स्याद्व्यत्ययो वा । स चार्थ-कर्म करोति तूष्णीं सम्पक् श्रपणं करोति हवींषीति बहुवचना-दन्यत्रापि हविःश्रपणे यदर्थकृत्य तदाग्नीध्र एव करोति यन्मन्त्रेण तदेवाध्वर्युः ॥ ११ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ११ ॥

सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशो साङ्गारं भस्मा-ध्यूहति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—अभिवासनमुपरि भस्माध्यूहनं पाकार्थं तदध्वर्युः करो-ति तामभिवासयन्निति लिङ्गादिति । संवपन्नाचं यच्छतीत्य-

ध्वर्योर्वाग्यतत्त्वात्तामभिवासयन् विसृजत इति तस्यैवाभिवासनं कुर्वतो विसर्जनोपदेशादाध्वर्यवमभिवासनं नाऽऽग्नीध्रकर्म । अभि-
ज्वलनदर्भस्मनामेवाभिवासनम् ॥ १२ ॥

सू० दी०—अध्यूहृत्यध्वर्युरभिवासयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्र वा वाचं विसृजेत् ॥ १३ ॥

भा० वृ०—अभिवासयन्विसृजत इति वचनाद्वर्तमानेऽभिवासने वा-
ग्विसर्गः समाप्ते वा, अध्यूहनोत्तरकालम् । अत्र वा वाचं विसृजे-
दिति वचनात्, अविदहन्तः श्रपयतेति मन्त्रोच्चारणेन वा वा-
ग्विसर्गः ॥ १३ ॥

सू० दी०—अस्मिन्स्तु कल्पे तामभिवासयन्निति शत्राऽभिवासनोत्तर
कालो लक्षितो भवति । तेनाविदहन्त इति सम्प्रैषोऽप्यत्रोत्कृ-
ष्यते ॥ १३ ॥

अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभि-
तप्य स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखति प्राचीरु-
दीचीर्वा ॥ १४ ॥

भा० वृ०—प्रथमं श्लक्ष्णीकरणं च कृत्वाऽङ्गुलिप्रक्षालनं यथा न
लेपसंसर्ग इति एकस्य प्रथमे कृते पुनरङ्गुलिप्रक्षालनं तथा
श्लक्ष्णीकरणे च कृते हविरन्तरलेपासंसर्गार्थं लेपसंसर्गे हविःसं-
सर्गनिमित्तं नैमित्तिकं भवति । एवमुद्वासनावदानादिष्वपि अङ्गु-
लिप्रक्षालनोदकं पात्रीनिर्णेजनेन संसृज्योल्मुकेनाभितापः कार्यः ।
प्राचीरुदीचीरिति लेखापरिसमाप्तिः । प्राच्यामुदीच्यां वा दिशीति ।
एकैकरेखाग्रसमाप्तिः प्रागपवर्गा एव तु लेखा इति तिसृणामन्त्य-
लेखा प्राच्यामेव भवति । यद्यपि परिभाषायामुदगपवर्गत्वमुक्तं
तदत्र नोपपद्यते निनयने प्रत्यगपवर्गनियमात् । केचिन्नियना-
ङ्गत्वात्प्रत्यगपवर्गा इति वदन्ति ॥ १४ ॥

सू० दी०—अङ्गुलयः प्रक्षालयन्ते येन येन च पात्री निर्णिज्यते तदु-
भयमपि सहगृहीतं जलमुल्मुकेनोपरिगृहीतेन तापयति । तथा च
ब्राह्मणम्—उल्मुकेनाभिगृह्णाति शृतत्वायेति । प्राचीः प्रागायता-

स्तयोदीर्घीः । ताश्चोभय्योऽपि पश्चिमायामारभ्य पूर्वान्ता लेखा
लेखितव्याः ॥ १४ ॥

नास्वस्यस्यन्दयन्निनयति प्रत्यगपवर्गमेकतस्र
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

भा० घृ०—असंस्यन्दयन् यथा न निर्गच्छत्युदकं रेखाभ्यो बहिः ।
एकतप्रभृतयोऽद्भ्यो जाता इति आप्यास्तेभ्यो निनीयोत्तरपरिग्राह
इति आप्यलेपं निनीयोत्तरपरिग्राहमिति आप्यलेपं निनीयोत्तरं
परिग्राहं परिगृह्णीयादित्यस्याऽऽप्यशब्दस्य व्याख्यानार्थमद्भ्यो
जाता इति यदद्भ्योऽजायन्त तदाष्यानामाभ्यत्वमिति निर्वचना-
देकतादय आप्याः ॥ १५ ॥

सू० दी०—तासु बहिरस्यन्दयन्नेकेकेन मन्त्रेणैकैकत्र सकृत्सकृभि-
नयति । न त्वेकैकत्र निनयनावृत्तिः, त्रिद्विरित्यवचनात् ॥ १५ ॥

निनीय वाऽभितपेदभितपेत् ॥ १६ ॥

भा० वृ०—तिसृषु लेखासु निनीयोदकमुल्मुकेन प्रतितपति । द्विरुक्तिः
समाप्तिसूचिका ॥ १६ ॥ १ ॥ ८ ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रभाष्यवृत्तावष्टमः पटलः ॥

इति कौशिकेन रामेणाग्निचिताः कृतायाम्प्रापस्तम्बसूत्रदर्शपूर्ण-
मासधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ प्रथमः प्रश्नः ॥

सू० दी०—रेखासूदकं निनीय तत्र वा पृथगुल्मुकेनाभितपेत् ॥
द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचिका ॥ १६ ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ॥

इति श्रीभट्टरुद्रतत्तप्रणीतायाम्प्रापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्र-
दीपिकायामष्टमः पटलः ।

इति प्रथमः प्रश्नः ।

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादायेन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्थ्य हरस्ते मा प्रतिगामिति
दर्भेण समृज्यापरेणऽऽहवनीयं यजमानमात्रीमपरि-
मितां वा प्राचीं वेदिं करोति ॥ १ ॥

भा० वृ०—सावित्रेण स्फयादानम् । सुववत्स्फयसंमार्ग इत्युपदेशः सुवव-
त्स्फयसंमार्गरूपत्वम् । ध्रुवाप्राशिन्नयोरिव मुख्यभूतसुवधर्मकत्व-
मित्यभिप्रायः । स्वमते तु ध्रुवाप्राशिन्नयोः स्रग्भिः समानवि-
धानात्स्फयस्य सुग्धर्मकत्वविधानाभावादनियमः । आहवनीय-
समीपे वेदिर्यत्रापि महदन्तरमन्तरालं गार्हपत्याहवनीययोश्चतु-
र्विंशत्यादिपक्षेऽपि प्रागायता यजमानमात्री वेदिः ॥ १ ॥

सू० दी०—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमहत्त्वेऽप्याहवनीयानन्तर्यं वेदे-
र्दर्शयन्नपरेणाऽऽहवनीयमिति । अपरिमितशब्दः सर्वत्रोक्तात्प्रमा-
णादधिकविषय इति न्यायविदः । कात्यायनश्चाऽऽह—अपरिमितं
प्रमाणाद्भूय इति । तथाऽपरिमितशब्दे संख्याया ऊर्ध्वमिति भार-
द्वाजः ॥ १ ॥

यथाऽऽसन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीम् ॥ २ ॥

भा० वृ०—यथाऽऽसन्नानि हवींषि संभवन्ति तथाऽस्या विस्ती-
र्णता ॥ २ ॥

सू० दी०—यथाऽऽसन्नानि हवींषि वेदिः संभवेत्संगृह्णीयात्तथा तिर-
श्चीं तिर्यग्बिस्तीर्णाम् ॥ २ ॥

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रथे पृथिवी पार्थि-
वानि । गर्भं बिभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते

विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः
संमाष्ट्युपरिष्ठाद्वा ॥ ३ ॥

भा०वृ०—संमार्गं कृत्वोपरिष्ठात्स्तम्बयजुषः खनिप्रत्यवेक्षणात्प्रागु-
परिष्ठाद्वेत्यस्य व्याख्या स्फ्यसंमार्गं कृत्वा स्तम्बयजुष उपरिष्ठा-
द्वेदिसंमार्गः । खनिप्रत्यवेक्षणात्प्राक् स्तम्बयजुरङ्गं वेदिसं-
मार्गः । पुरस्तादुपरिष्ठाद्वेति निर्देशात्पुरस्तात्सामिधेनीनामितिवत् ।
उपसत्सु त्वशक्यत्वाच्चिर्वर्तते संमार्गः स्तीर्णपक्षे । केचित्तु प्रत्यवे-
क्षणं कृत्वेति प्रत्यवेक्षणस्यापि स्तम्बयजुरङ्गत्वाभिप्रायेण । येन
तृणेन स्फ्यसंमार्गस्तदुत्करे क्षिप्यतेऽन्यच्चैवंविधम् । यद्वै यज्ञस्य
कर्मण इति लिङ्गादिति । यज्ञसंबन्धिद्रव्यस्य कृतप्रयोजनस्य
सामान्येनोत्करे प्रक्षेपरूपप्रतिपक्षेः सिद्धवदनुवादात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—स्तम्बयजुरित्यनन्तरस्य कर्मणो नाम । तस्य पुरस्तादुप-
रिष्ठाद्वा संमार्ष्टि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धाद्वेदितृतीयदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—पूर्वमर्थं पूर्वार्धं पूर्वार्धाद्वेदेः स्तम्बयजुस्तत्रापीषद्विगत-
तृतीयदेशो वितृतीयदेशः । तस्माद्देशात्स्तम्बयजुरिति तृणस्य
च्छिन्नस्य पासूना च व्यस्तसमस्तानां च नामधेयम् । तस्मादु-
पसत्स्वापि स्तम्बयजुःशब्दो मुख्यः ॥ ४ ॥

सू०दी०—वेदेः पूर्वार्धात्तत्रापि विगतवेदितृतीयदेशात् । किमुक्तं
भवति पूर्वं वेदितृतीयं हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धा-
दिति यावत् । स्तम्बयजुरिति सतृणाः पांसवोऽभिधीयन्ते तद्यो-
गात्कर्म च क्वचित् ॥ ४ ॥

पृथिव्यै वर्मासीति तत्रोदगग्रं प्रागग्रं वा दर्भं निधा-
य पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फ्येन प्रहत्यापह-
तोऽररुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणान्पांसूनपा-
दाय व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वर्षत्

ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा ॥ ५ ॥

भा०वृ०—प्रत्यवेक्षणं तस्मिन्नेव देशे वेदेः । उपसत्सु स्तीर्णपक्षे यजमानमेव प्रत्यवेक्षते ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतौ ॥ ५ ॥

बधान देव सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीयदेश उदग्द्विपदेऽपरिमिते वा वेदेर्निवपति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—बधान देव सवितरित्युत्तरतो निवपति । कस्योत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशो यो वेदेस्तत्समीप उत्तरतः । समीपसप्तमीयम् । उत्तरतो वितृतीयदेशस्य समीपे कियत्यध्वनि निवपति द्विपदेऽपरिमिते वा । उदगिति कर्तुर्मुखवादः । पुनर्वचनादुदङ्मुखो निवपत्युत्तरत इति सिद्ध उदगिति पुनर्वचनादुदङ्मुखो निवपतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू०दी०—वेदेरुत्तरतो निवपति । कस्माद्वेदिप्रदेशादुत्तरतः कियति वाऽध्वन्युत्तरतः । पुरस्ताद्वितृतीयदेश उदग्द्विपदेऽपरिमिते वा । एतदुक्तं भवति पूर्वं वेदितृतीयं हित्वाऽनन्तरदेशादुदग्द्विपदे ततोऽधिके वा देशेऽतीते निवपतीति । वक्ष्यति च महावेद्यां चात्वालाद्द्वादश सु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्करस्तावत्येवाध्वन्युदग्यथा चात्वाल इति ॥ ६ ॥

स उत्करः ॥ ७ ॥

भा०वृ०—तं न्युप्तं [देशम्] उत्करमिति संज्ञा वदन्ति कल्पकाराः ॥ ७ ॥

सू०दी०—यत्र न्युप्तं स्तम्बयजुः स देश उत्कर इत्यर्थः । तथा चान्यत्रानुवदिष्यत्युत्करे निवपति समान उत्कर इति । उक्तं च प्रागुत्करं परापुनातीत्यादि ॥ ७ ॥

अररुस्ते दिवं मा स्कानिति न्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्जलि-
नाऽभिगृह्णाति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—अररुस्त इत्येकवचनात्सतृष्पासुयुक्तस्य देशस्याभि-
ग्रहणमुत्करमभिगृह्णमाणमिति दर्शनाद्याजमानेऽभिग्रहणमुपर्यञ्जलि-
नाऽचाल्यमानस्य ग्रहणं दिवः पर्यबाधन्त इति दर्शनात् ॥ ८ ॥

सू० दी०—उत्करे न्युप्तं स्तम्बयजुरुपर्यञ्जलिना गृह्णातीत्यर्थः ।
याजमाने तूत्करमभिमृष्टमाणमिति तात्स्थयाभिप्रायं वेदित-
व्यम् ॥ ८ ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—एवं त्रयो हरणपर्याया भवन्ति ॥ ९ ॥

तूष्णीं चतुर्थं हरन्त्सर्वं दर्भशेषं हरति ॥ १० ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू० दी०—गतः ॥ १० ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अपाररुम देवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये प्रहर-
णोऽररुर्वा मा पप्तदिति तृतीये । अपहतोऽररुः
पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयेऽपादानोऽपहतोऽररुः
पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीये ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—प्रहियते येन मन्त्रः प्रहरणः । तथाऽपादानः ॥ १ ॥

अवबाढं रक्ष इति द्वितीये निवपन आग्नीध्रोऽभि-
गृह्णात्यवबाढोऽघशंस इति तृतीयेऽवबाढा यातुधाना
इति चतुर्थे ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—द्वितीये निवपने न्युत्तमभिगृह्णातीत्यर्थः । आशीध्रग्रहण-
मन्यामोहार्थम् ॥ २ ॥

द्रप्सस्वे द्यां मा स्कानिति खनिं प्रत्यवेक्ष्य स्फयेन
वेदिं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेषु
छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रा इति पश्चादादित्या
इत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—एकस्मिन्नेव रुद्रेऽपामुस्पर्शनमितिन्याय इति । रौद्रराक्ष-
सेत्यत्र भीमांसकगत्याऽऽश्रेयमिति वेदकदेवत्संबन्धिकत्वावगमा-
द्गुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तिवति बहुरुद्रसंबन्धे नापामुपस्पर्शनमिति ।
बहुरुद्रेऽयुपदेश इति मारुतवैश्वदेववद् बहुरुद्रसंबन्धस्यायुपपत्तेः ।
नन्वेकस्य बहूनां वा संबन्धनियमेन वक्तुमर्हति रौद्रशब्दो नानि-
यमेन वैपम्यात् । सत्यम् । एकेन रौद्रशब्देनैक एव संबन्धोऽ-
भिधातव्योऽत्र तु नैकं रौद्रमुपादीयते । सर्वाणि रौद्राण्युपादी-
यन्ते तत्प्रतीत्यर्थं शब्दप्रयोगेऽसमानार्थानामपि सरूपाणामेक-
शेष इति बहवो रौद्रशब्दाः । अथवा निमित्तगतसंख्याया आवि-
वक्षा हविः क्षायत्रीतिवत् ॥ ३ ॥

सू०दी०—यतः प.सव उपात्ताः स प्रदेशः खनिः परिगृह्णाति
परिन स्वीकारचिह्न रेखादि करोति । रुद्रास्त्वेत्यत्र नापामुप-
स्पर्शनं रुद्रानुपकाराद्गुद्रगणत्वाच्च । तद्धि क्रूरैकरुद्रार्थकर्मविषय-
मिति ब्राह्मणप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

अपाररुम देवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहीवि
रफेनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—उत्तमां त्वचं वेदिभूमेरुपरितनी मृदम् ॥ ४ ॥

समुद्धतस्याऽऽशीध्र उत्करे त्रिर्निवपति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अध्वर्युष्या वेदेरुपरितनां भूमित्वचमुद्धतामाशीध्र उत्करे
निवपति ॥ ५ ॥

सू०दी०—समुद्रतस्य समुद्रतम् ॥ ५ ॥

इमां नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या
उपस्थे । इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पोषा
यजमानं विशन्त्विति संप्रेष्यति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—इमां नरा इति संप्रैषार्थे परकर्तृत्वावगतेरेकस्मिन्नप्या-
ग्नीध्रे बहुवचनं तु पूर्ववत् स्वयमात्मानमनुजानीयादिति लिङ्गा-
त्स्वयं वा प्राप्तकाले लोढभिप्रायेण प्रैषार्थत्वाभावादथवाऽऽत्म-
संस्कारो विलिङ्गतेति प्रैषार्थेऽपि प्रेषलिङ्गाविवक्षयाऽर्च्यु-
संस्कारो मन्त्रोच्चारणेनेति ॥ ६ ॥

सू०दी०—संप्रेष्यतीति परिस्तरणसंप्रैषेण व्याख्यातम् । अथवा
परिकर्मिणश्च वेदिं कुर्वन्ति सौमिकेऽस्मिन्संप्रैषे तथा दर्श-
नात् ॥ ६ ॥

देवस्य सवितुः सव इति खनति द्व्यङ्गुलां त्र्य-
ङ्गुलां चतुरङ्गुलां यावत्पाण्यः शुक्लं तावतीं
पृथमात्रीं रथवर्त्ममात्रीं सीतामात्रीं प्रादेशमात्रीं
वा पुरीषवतीम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—खननमाग्नीध्रकर्म पाण्यं पादस्यापरो भागः पृथो हस्त-
तलम् । सीता कर्षो रथः स्पष्टः प्रादेशो द्वादशाङ्गुलः, खनतीति
पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

सू०दी०—पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमभागस्तस्य यावाञ्छुक्लो देशस्ता-
वत्खनति । पृथमात्रं त्रयोदशाङ्गुलमिति बौधायनः । रथवर्त्म
रथचक्रवर्त्म सीता फालकृष्ठा रेखा । पुरीषवतीं पुरीषं पांसुः,
तद्वती यथा भवति तथा खनति ॥ ७ ॥

नैता मात्रा अतिखनति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—अतिखननप्रतिषेधाद्यत्र द्व्यङ्गुलादयो न पूर्यन्ते तत्र दोष
इति केचित् । द्व्यङ्गुलादिविधानादेव नियमे सिद्धेऽतीत्यैतानि

खनतीतिवचनादर्वाग्न्यदपि परिमाण लभ्यत इत्यपरे । प्रादेश-
मात्राधिकं न खनतीत्यर्वाग् द्व्यङ्गुलादिपरिमाणनियमो ना
स्तीति केचित् ॥ ८ ॥

सू०दी०—उक्तासु मात्रासु या या मात्राऽङ्गीकृता ता तामतीत्य न
खनति । न्यूनत्वे तु नातीव दोष इति भावः ॥ ८ ॥

दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा ॥ ९ ॥

भा०वृ०—दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषेणोच्छ्रिताम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—पुरीषभुम्भा यथा दक्षिणत उन्नता तद्घ्रासाश्च प्राक्-
प्रवणा स्यात्तथा करोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—यथा वै दक्षिणः
पाणिरिवं देवयजनमिति ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयति प्रतीची श्रोणी ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—प्राञ्चावुन्नयत्यभित आहवनीयमुन्नयत्युदूहति । श्रोणी च
प्रतीच्यावभितो गार्हपत्यम् ॥ १ ॥

पुरस्तादहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये संनततरा
भवति ॥ २ ॥

भा०वृ०—अहीयसी तन्वी ॥ २ ॥

सू०दी०—अंहीयसी तनीयसी संनमनं शुल्बे व्याख्यास्यते ॥ २ ॥

यन्मूलमतिशेते स्फयेन तच्छिनत्ति न नखेन ॥ ३ ॥

भा०वृ०—नखप्रतिषेधाद्वास्यादि सहकारि स्फयस्य स्यादिति
स्फयेन च्छिनत्तीति विधानादन्यस्याप्राप्तावपि नखप्रतिषेधा-
द्वास्यादेरपि सहकारित्वेन प्राप्तिः । अत्र नखप्रतिषेधादन्यत्र
विधृत्यादौ नखप्राप्तिर्न दोषः ॥ ३ ॥

सू०दी०—यत्तत्रौषध्यादेश्छिन्नस्य मूलमतिशेतेऽतितिष्ठति पुरीषं
तत्स्फयेन च्छिनत्ति न नखेन सहकारिणा ॥ ३ ॥

यत्पुरीषमतिशेत् उत्करे तन्निवपति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—यत्पुरीषमतिशेते पुरीषबाहुव्य एकदेशस्योत्करे निव-
पनम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—अतिशेतेऽतिरिच्यते ॥ ४ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य कुर्यात् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—आहार्यपुरीषामन्यतः पुरीषमाहृत्य यस्या वेदेः कर्णा-
साऽऽहार्यपुरीषा यस्या भूमेराहरति तां खनति मन्त्रेण स्फयादा-
नादीनां नसाः कृणुतेत्यन्तं वेदिदेशे कृत्वा पुरीषाहरणस्य स्थाने
देवस्य सवितुरिति खनति ततः पुरीषमाहृत्य वेद्यां च द्व्यङ्गुला-
दिपरिमाणं न्युष्य दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणामित्येव क-
रोति ॥ ५ ॥

सू०दी०—आहार्यं पुरीषं देशान्तराद्यस्याः सा तथोक्ता । तत्र प्रका-
रमाह ॥ ५ ॥

यत्प्राक्खननात्तच्छ्रुत्वा यदाहरेत्तन्मन्त्रेण खनेत् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—पूर्वसूत्रे व्याख्यातोऽस्य सूत्रस्यार्थः ॥ ६ ॥

सू०दी०—प्राक् खननाद्यदाहरेत्पुरीषं तत्खननमन्त्रेण खनेत् । तदा
तु द्व्यङ्गुलादिनियमो वेद्या पुरीषे भवति ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमा-
मन्त्र्य स्फयेन वेदिं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणत
ऋतसदनमसीति पश्चाद्दत्तश्रीरसीत्युत्तरतः ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ७ ॥

विपरीतौ परिग्राहावेके समामनन्ति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—यत्राविहृतेऽग्नौ वेदिस्तत्र विपरीतौ परिग्राहाविति मन्त्र-
द्विपर्यासः । पूर्वम्, ऋतमसीत्यादिः पश्चाद्दत्तसवस्त्वेत्यादयो विष्ण-

रीताः, तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन्निति लिङ्गादिति । अग्निना प्राञ्चोऽजयन् वसुभिर्दक्षिणेत्यादिः । यस्यैवंविदुषो वेदिं परिगृह्णन्ती-त्यनेन वस्वादिदेयतासबन्धपरिग्राहस्याग्निसाहचर्यात्, अग्न्य-भाव ऋतमसीत्यादिपरिग्राहः पश्वादौ ॥ ८ ॥

सू०दी०—विपरीतत्वं मन्त्रव्यत्यासात् । तत्र केचिद्वदन्ति तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन्निति लिङ्गाद्यत्राविहृत आहवनीये वेदिस्तत्र विपरीता-वेव परिग्राहावन्यत्रानियम इति । तच्च न मृष्यते प्रकृतौ तुल्यार्थयोर्धर्मयोः प्रकृतिवद्विकृतावपि तुल्यवत्प्राप्तेरनिवारणात् । अर्थ-वादे च प्राग्भागपरिग्रहार्थायाः प्राग्भिना परिग्रहस्तुतेरुभावपि परिग्राहौ प्रत्यविशेषाद्विशेषे चोत्तरपरिग्राहे प्राग्भागपरिग्रह-प्रसङ्गाच्च । तस्मात्तुल्यवद्विकल्पः सर्वत्र ॥ ८ ॥

धा असि स्वधा असीति प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन योयुप्यते ॥ ९ ॥

भा०ट्ट०—प्रतीची प्रत्यगपवर्गा योयुप्यते घट्टयति घट्टनं प्रत्यगप-वर्गम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—प्रतीची प्रत्यगपवर्गा योयुप्यते निम्नोन्नतसमीकरणार्थं घट्टयति ॥ ९ ॥

उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते ॥ १० ॥

भा०ट्ट०—अनुवीक्षते पुरस्तादारभ्य पश्चात्समाप्यते घट्टनवत् ॥ १० ॥

सू०दी०—गतः ॥ १० ॥

पश्चार्धे वेदेर्वितृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा सप्रे-ष्यति प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि पत्नी संनह्याऽऽज्येनोदेहीति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—एकवचनेन द्विभार्यबहुभार्ययोरपि पत्नी संनह्येत्यनेकपत्नी-कप्रयोगस्यापि प्रकृतित्वादूहासंभवान्न चैकपत्नीक एव मन्त्र-व्यवस्था । यथा—अग्नि गृह्णामीत्यसद्यस्कालायाम् । प्रैषकाले पत्नीनामसंनिहितत्वादसमवेतत्वेन पत्नीसंस्कारत्वाभावात् । न

च पाशमन्त्रवत्प्रकृत्यर्थमभवेन प्रत्ययाविवक्षा । आग्नीध्रसंस्कार-
त्वात्प्रैषस्याऽऽत्मसंस्कारो वाऽध्वर्योः स्वयमात्मानमनुजानीया-
दिति वत् । अत एवानेकपत्नीकप्रयोगेऽप्यन्यतरसंस्कारार्थतथै-
कवचनान्तस्य प्रयोगः । न पत्नीसंस्कारः । वर्तमानोऽप्यवर्त-
मानस्याप्यमुष्या अर्थे प्रयुक्त इत्यग्रहणाज्जात्यभिधानम् । एकवच-
नान्ततया वर्तमानस्यापि अमुष्या अर्थे प्रयुक्त इति विशेषाग्रह-
णम् । तस्मात्पत्नीजात्यनुवादादेकवचनान्त एव सर्वत्र प्रैषः क्रमेण
संनहनमनेकपत्नीके युक्तमित्यावृत्तिः । संनिहितपत्नीसंस्कार-
त्वात्पत्नीमन्त्रनिरूपणप्रसङ्गादन्यदप्युच्यते देवपत्युपस्थानस्य
चेन्द्राणीवेत्यस्य चाऽऽवृत्तिः । संपत्नीयं तु नैवम् । होमाङ्गत्वान्मा
भूदावृत्तिर्गुणवशेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् । यद्यपि संपत्नी
पत्येति मन्त्रे पत्न्याः फलाशंसन विवक्षितं तथाऽपि संपत्नीयं
जुहोतीत्येकस्य होमस्यादृष्टार्थत्वेनोपदेशात्तत्साधनत्वान्मन्त्र-
स्यानेकपत्नीकेऽपि नाऽऽवृत्तिस्तद्वशेन प्रधानभूतहोमावृत्तेरन्या-
य्यत्वात्ततो जात्यभिधानं मा भूदार्षबाधः प्रकृतापि ऊहस्य
चाभाव प्रकृतित्वात् ॥ ११ ॥

सू० दी०—पश्चार्धे वेदेरित्यादिः पूर्वार्धद्वेदेरित्यादिना व्याख्यातः ।
पाश्चात्त्यं वेदितृतीयं हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्यापरार्ध इत्युक्तं
भवति । संप्रैषस्य परार्थत्वादाग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यात् ।
अवर्धुरेव वा करोति संप्रैषे परानुपादानात् । आग्नीध्रोऽऽमान-
माग्नीध्रो हवीषीत्यादिवच्च विशेषावचनात् । स्वयमात्मानमनुजा-
नीयादिति न्यायेनाऽऽत्मन्यपि संप्रैषोपपत्तेश्च । न चैवं प्रैषान-
र्थक्यं कर्तृसंस्कारार्थत्वादित्याहानुपूर्वताया इति श्रुतेश्च । तदुक्त
कात्यायनेन यथाप्रैषितमन्यः करोति पराधिकारात्स्वयं वाऽवि-
रोधादिति । भारद्वाजश्च—आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यादित्येक-
मध्वर्युरित्यपरमिति । पत्नीद्वित्वबहुत्वयोरपि पत्नी संनद्येत्य-
विकारः प्रकृताबूहप्रतिषेधात् । न च संप्रैषस्य निवृत्तिः पत्नी-
प्रातिपदिकार्थसमवाये तद्गुणसंख्याविरोधमात्रेण मन्त्रबाधस्यायु-
क्तत्वात् । जातिसंख्याविवक्षयाऽपि कथंचिदेकवचनोपपत्तेश्च ।
एवं च प्रकृतिसिद्धस्यैवास्य विकृतावप्यनूहः ॥ ११ ॥

अपि वा न संप्रैवं ब्रूयात् ॥ १२ ॥

भा० वृ०—असंप्रेषपक्षेऽध्वर्युरेव करोति परप्रैषाभावात् ॥ १२ ॥

सू० दी०—तदा तु परानधिकारादाध्वर्यवाण्येव कर्माणि ॥ १२ ॥

प्रोक्षणीरभिपूर्योदञ्चं स्फयमपोह्य दक्षिणेन स्फयम-
संसृष्टा उपनिनीय स्फयस्य वर्त्मन्त्सादयत्यृतसव-
स्थेति द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ १३ ॥

भा० वृ०—अभिपूरणसादने इध्मादिप्रोक्षणार्थे । तस्मान्नावभृथेऽवे-
दिपक्षे । वेदिपक्षे तु बर्हिर्वेदिप्रोक्षणार्थे कर्तव्ये तन्मध्ये पतितान्यु-
दसनादीन्याग्नीध्रस्तदङ्गत्वात् प्रेषितकर्मगणमध्यपतितान्युदसन-
समार्गप्रहरणादीनि प्रेषितकर्माङ्गभूतान्याग्नीध्र एव करोति
यजमानद्वेष्यस्य ध्यानम् । ऋतसधस्थेत्याध्वर्यवेऽपि कर्माणि
स्फयमुदस्यन्नित्यारभ्य शुचैवैनमर्पयतीति फलशंसनात्सर्वफ-
लानां यजमानार्थत्वात् । न चाभिचारार्थमुदसनस्य नित्यत्वान्ना
भिचारकामना नित्यफलसिद्धेर्द्वेष्यस्य ध्यानमङ्गम् ॥ १३ ॥

सू० दी०—स्फयमुदञ्चं कर्षन्नपोहति स्फयस्य वर्त्मन्निति वचनात् ।
असंसृष्टाः स्फयेन । द्वेष्यं यजमानशत्रुम् । पाप्माऽपि शत्रुर्हिंसकत्वात्
पाप्मानमवाप्त्य भ्रातृव्य हन्तीति लिङ्गाच्च । मनसा ध्यायन्निति
व्याख्यातं प्राक् ॥ १३ ॥

शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चमुत्करे स्फयमुदस्यति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् ॥ १४ ॥

भा० वृ०—पुरस्तादुत्करस्य प्रत्यञ्चं प्रत्यगग्रमुदस्यति परित्यजति
सर्वत्र तु पाप्मा द्वेष्यः । व्यावृत्ति पाप्मना भातृव्येणेति सामानाधि-
करण्येन नित्यसिद्धस्यापि पाप्मनो द्वेष्यत्वान्मन्त्रस्य च नित्य-
प्रयोगार्थं स एव ध्येय इत्युपदेश इति स्वमते तु शुचैवैनमर्पय-
तीति लिङ्गाद्द्वेष्यस्य मनुष्यस्यापि ध्यानमिति तत्पक्षे ध्याना-
नियमः ॥ १४ ॥

सू० दी०—स्फयं पुरस्ताद्भागे प्रत्यगग्रमुदस्यति ॥ १४ ॥

नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि पराहन्ति ॥ १५ ॥

भा० वृ०—अभिमर्शनं पराहननं तत्पात्राणामन्येषां न करोति स्फय-
स्योदसने कृते पाणिप्रक्षालनात्पूर्वं पात्राणामभिमन्त्रणं न
कुर्यात् ॥ १५ ॥

सू० दी०—अभिमृशति ॥ १५ ॥

हस्तावनिज्य स्फयं प्रक्षालयत्यग्रमप्रतिमृशन् ॥ १६ ॥

भा० वृ०—प्रक्षाल्य तु पाणी स्फयप्रक्षालनस्य विधिरित्यग्रमप्रति-
मृशन्निति विधिः ॥ १६ ॥

सू० दी०—स्फयप्रक्षालनमप्यवनिक्तहस्तेनैवेत्यत्रासंदेहार्थं पुनर्हस्ताव-
नेजनवचनम् ॥ १६ ॥

उत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रागग्रमिध्माबर्हिरुपसादयति दक्षि-
णमिध्ममुत्तरं बर्हिः ॥ १७ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ १७ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १७ ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ।

पत्नीसंनहनमेके पूर्वं समापनन्ति स्रक्संमार्जनमेके ॥ १ ॥

भा० वृ०—पत्नीसंनहनं कृत्वा स्रक्संमार्गोऽग्रप्रहरणान्तस्ततः पत्न्या
गार्हपत्योपस्थानादीनि । संनहनमात्रं प्रतिकृष्यते । पत्नीसंनहन-
मात्रं प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्यते । पत्नीसंनहनमेके पूर्वमित्यतः प्राय-
णीयादिष्वप्युपस्थानादि क्रियते संनहनाङ्गत्वात् ॥ १ ॥

सू०दी०—यदा पत्नीस्निंनहनं पूर्वं तदा संप्रैषनिवृत्तिः । क्रमविरो-
धादित्याहानुपूर्वताया इति लिङ्गविरोधात् तूष्णीं यक्मयमिति
लिङ्गाच्च ॥ १ ॥

घृताचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इति स्रुच
आदाय प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहव-
नीये गार्हपत्ये वा श्रुतितप्यानिशिताः स्थ सपत्न-
क्षयणीरित्याभिमन्थ्य वेदाग्राणि प्रतिविभज्याप्रतिवि-
भज्य चा तैः संमार्ष्टि प्राचीरुदीचीर्वोत्ताना धार-
यमाणः ॥ २ ॥

भा०वृ०—सह स्रुयेण प्राशित्रहरणेन च स्रुचा सर्वसंस्काराः स्रुचः
संमार्ष्टि विधाय स्रुवमग्र इति क्रमविधानात् । स्रुच आदायेत्या-
दिषु स्रुक्शब्द उपलक्षणार्थः । एतावसदतामिति लिङ्गाच्च स्रुव-
तुल्यतया संमार्गोपदेशात्प्राशित्रहरणस्यापि सर्वे संस्काराः । यत्र
तु प्राशित्रहरणस्यैव संमार्गस्तत्र घृताचीरित्यस्य निवृत्तिः, घृता-
क्तत्वाभावात्तूष्णीमादान प्राचीरुदीचीरित्यग्रनियमः स्रुचाम् ॥२॥

सू०दी०—स्रुवप्राशित्रहरणयोरपि सह स्रुग्भिरादानं प्रवितपनं च
तयोरपि संमार्गवचनात् । प्राचीरुदीचीर्वेत्यग्रविकल्प उपभृतोऽ-
न्यासा तस्या उपभृतमुदीचीमिति नियमात् ॥ २ ॥

उपभृतमेवोदीचीमित्येके ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—उपभृतमेवोदीची प्राचीरन्या इत्येके व्यवस्थामाहुरि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति स्रुवमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं
सर्वतो बिलमभिसमाहारम् । मूलेर्दण्डम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—वेदाग्रैरभ्याकारं पुनः पुनः संमार्ष्टि सर्वतः सर्वासु दिक्षु
बिलमभिसमाहारं बिलापवर्गं संमृशति । मूलेर्वेदाग्रमूलेर्दण्डमुपरि-
ष्टुत्प्रागपवर्गमधस्तात्प्रत्यगपवर्गं तस्मादरत्नमिति लिङ्गादिति

दण्डसंमार्गे भाष्यपाठक्रमोऽनादरणीयः प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि
वेति परिभाषासिद्धेररत्निलोमतुल्यतयाऽधस्तात्प्रतीचीमित्यादि-
नियमपरत्वाद्भाष्यस्यानोऽधस्तात्पूर्वं संमार्गः प्राचीरुदीचीरिति
प्राक्त्वोदक्त्वस्य सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

सू० दी०—अग्रैर्वेदाग्रैः । अन्तरतो बिलोदरम् । अभ्याकारमित्या-
भीक्ष्ये णमुल् । अभ्याकारं समाष्टिं पुनः पुनः समाष्टीत्यर्थः ।
सर्वतो बिलमभिसमाहारं सर्वेभ्य पार्श्वेभ्यो बिलं प्रति समाहृत्य
समाहृत्य समाष्टिं । मूलैर्वेदाग्रमूलैर्दण्डमुपरिष्ठात्प्राचीनमधस्तात्प्र-
तीचीनं च समाष्टिं तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठात्प्रोमानि प्रत्य-
ञ्च्यधस्तादिति लिङ्गात् ॥ ४ ॥

वाचं प्राणमिति जुहूमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्राचीं
मध्येर्बाह्यतः प्रतीचीं सर्वतो बिलमभिसमाहारं
मूलैर्दण्डम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—प्राची मध्येरिति क्रियापवर्गवादः । उदगग्रासु पूर्वपार्श्वे
समाप्तिः प्रागग्रास्वग्रे समाप्तिर्बाह्यतः प्रतीची मध्येरेव पात्रस्याधो-
भागे ॥ ५ ॥

सू० दी०—प्राची प्रतीचीमिति क्रियापवर्गवादः । वेदाग्रमध्येर्विला-
दारभ्याग्रात्प्रागपवर्गमुपरिभागं संमृज्य तावन्तं बाह्यभागं प्रत्यगप-
वर्गं समाष्टिं । पूर्ववन्मूलैर्दण्डम् ॥ ५ ॥

चक्षुः श्रोत्रमित्युपभृतमुदीचीमग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं
प्रतीचीं मध्येर्बाह्यतः प्राचीं मूलैर्दण्डम् ॥ ६ ॥

भा० वृ०—उदीचीमुदगग्राम् । उदक्त्वनियमार्थं वचनम् । प्रतीचीं
मध्येर्बाह्यतः प्राचीं बिलस्य सव्यं पार्श्वमुपरिभागे प्राक्
समाष्टिं ॥ ६ ॥

प्रजां योनिमिति यथा स्रुवमेवं ध्रुवाम् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ७ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ७ ॥

रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसा-
ह* संमाज्मीति प्राशिन्नहरणं तूष्णीं वा ॥ ८ ॥

भा० वृ०—सुववदुपदेशः प्राशिन्नहरणस्येति तस्य मुख्यत्वात्तद्धर्म-
कत्वम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—अनियमोऽस्य संमार्गप्रकारे । यथा सुवमिति केचिदनु-
वर्तयन्ति ॥ ८ ॥

न संमृष्टान्यसंमृष्टैः संस्पर्शयति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—न संमृष्टान्यसंमृष्टैः सार्वकालमित्या प्रयोगसमाप्तेः संमृ-
ष्टस्यासंमृष्टपात्रस्पर्शने पुनर्निष्ठप्य संमृज्यात्स्वेन मन्त्रेणेति भार-
द्वाजः । संमार्गो येन केनचिद्भेणेन । अस्माकं तु सर्वप्रायश्चित्तं
सूत्रकारेण निबन्धनात् ॥ ९ ॥

सू० दी०—संमृज्यमानपात्रेषु न समृष्टासंमृष्टयोः संसर्गः कार्यः । तत्र
यदि स्पर्शयेत्पुनरेव निष्ठप्य संमृजेदिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्ठपामीति पुनः प्रतितप्य
प्रोक्ष्याग्नेणोत्करं दर्भेषु सादयति जघनेन वा ॥ १० ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १० ॥

सू० दी०—उत्करं जघनेनापरेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुकूसमार्जनान्याद्भिः संस्पर्श ॥ ११ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ११ ॥

सू० दी०—स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभि श्रितं तेन
वय* सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहेत्यग्नौ
प्रहरति यस्मिन्प्रतितपत्युत्करे वा न्यस्यति ॥ १ ॥

भा० वृ०—अग्रमेव प्रहरेदिति प्रकृतौ प्रहरणमेव विकृतौ प्रहरणमु-
न्करे त्यागो वा त्यागे न स्वाहाकारः, यस्मिन्नग्नौ प्रतितपति
तस्मिन्नेव प्रहरति ॥ १ ॥

सू० दी०—यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधतीत्यन्यनिन्दाऽग्निस्तुत्यर्थेति भावः ॥ १ ॥

आशासाना सौमनसमित्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वङ्गुम्भ-
सीना पत्नी * संनहति तिष्ठन्ती वा ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू० दी०—ऊर्ध्वं जानुनी यस्याः सोर्ध्वङ्गुः ॥ २ ॥

वाचयतीत्येके ॥ ३ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—पत्नी वाचयति वामन्त्रलिङ्गानुगुण्यार्थमिति भावः ॥ ३ ॥

मौञ्जेन दाम्नाऽन्यतरतःपाशेन योक्त्रेण वाऽभ्य-
न्तरं वाससः ॥ ४ ॥

भा० वृ०—योक्त्रेणोति बलीवर्दनियोजनार्थेन शम्याया प्रतिमुक्तेन
रज्जुविशेषेणेत्यर्थः । अभ्यन्तरमपि वाससो न बहिः ॥ ४ ॥

सू० दी०—संनहतीत्यन्वयः । योक्त्रमनोवाहबन्धनी रज्जुः । वास-
सोऽभ्यन्तरं वस्त्राव्यवहिते शरीरे ॥ ४ ॥

न वासोऽभिसंनहति । अभिसंनहतीत्येके ॥ ५ ॥

भा० वृ०—यथा न बध्नाति वास इति न वासोऽभिसंनहतीति
विकल्पविधानार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥

सू० दी०—न वासोऽभिसंनहतीत्यस्य पूर्वेण सिद्धस्योभिसंनह-
तीत्यनेन विकल्पार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टकथं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्युह्य
दाक्षिणेन नाभिमवस्थाप्योपोत्थायाग्ने गृहपत उफ मा
ह्वयस्वेति गार्हपत्यमुपातिष्ठते ॥ ६ ॥

भा० वृ०—उत्तरेण नाभिमित्यादि पत्न्याः । पत्नीं संनहति संनहनस्याऽऽग्नीध्रकर्मत्वात् । उत्तरेण नाभिमित्यादेरुपस्थानेन समानकर्तृकत्वाच्च पत्नीकर्तृकत्वम् । ग्रन्थिकरणादीनां तु संनहनाङ्गत्वम् । भिन्नकर्तृकत्वेऽपि ग्रन्थि ग्रथ्नाति । आशिष एवास्या परिगृह्णातीत्यादि वाक्यशेषात्सहनमन्त्रप्राप्ताशीःसंरक्षणार्थत्वात् । भाष्यकारेण च पत्नीसंनहनमेकै पूर्वमित्यस्मिन्पक्षे कृत्वा संनहनं सुक्संमार्गोऽग्रप्रहरणान्तस्ततः पत्न्या गार्हपत्योपस्थानादेरुक्तत्वाच्च । प्रदक्षिणं सर्वतः प्रापयति ॥ ६ ॥

सू० दी०—उपोत्थानसमानकर्तृकत्वात्पत्नीकर्माण्येतानि । अध्वर्युस्तु योक्त्रान्ते पाशं प्रतिमुच्य विरमति । निष्टुर्क्यः शिखाकृतिर्ग्रन्थिः । तं दक्षिणेन नाभिं नयति प्रदक्षिणं नीत्वाऽवस्थापयति न तु प्रसव्यम् ॥ ६ ॥

देवानां पत्नीरूप मा ह्वयध्वं पत्नि पत्न्येष ते लोको
नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीरिति देवपत्नीरूपति-
ष्ठते ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अपरेण गार्हपत्यं देवपत्न्यस्तासा स्थानमुपतिष्ठते ॥ ७ ॥

सू० दी०—अपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीना लोकस्तत्र ता उपतिष्ठते ॥ ७ ॥

तस्माद्देशादपक्रम्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति दक्षिणत
उदीच्युपविशति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—तस्माद्दक्षिणतः पत्न्यन्वासस्थानम् । देशाद्दक्षिणत उदीच्यन्वास्त इति विधानात् । यत्पश्चात्प्राच्यन्वासीतेति सिद्धवदनूद्य देवाना पत्निया समदं दधीतेति निर्देशाद्देवपत्नीनां तत्स्थानम् । अतो देवपत्नीनामुपस्थानं तत्रैव स्थित्वा गार्हपत्योपस्थानं च । अतो दर्शपूर्णमासयोरन्वावासस्थानं दक्षिणतस्तद्विकाराणा च । उदीची—उत्तराभिमुखी ॥ ८ ॥

सू० दी०—देशाद्दक्षिणत उदीच्यन्वास्त इति ब्राह्मणव्याचिख्या-

सयोक्तं तस्माद्देशादपक्रम्येति । दक्षिणतः कस्य । तस्यैव देशस्य
ततोऽन्यस्यानुपादानात् । उक्तं च हिरण्यकेशिना—दक्षिणतः
पश्चाद्गार्हपत्यस्योदीच्युपविशतीति ॥ ८ ॥

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिवसुपुत्रा । अस्थूरि
त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्रयायेति जपति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ९ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ९ ॥

युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रे-
ष्यति ॥ १० ॥

भा० वृ०—युक्ता म इत्यन्वासनार्थः । अतः परास्वपि दीक्षणीयायाः
क्रियते ॥ १० ॥

सू० दी०—पत्नीमिति शेषः । संनहनादिः संप्रैषान्तो विधिः पत्नी-
संस्कारत्वात्प्रतिपत्न्यावर्तते ॥ १० ॥

बह्वाज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति विज्ञा-
यते ॥ ११ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ११ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

पूषा ते विलं विष्यन्त्विति सर्पिर्धानस्य विलमपा-
वर्त्य दक्षिणाग्नावाज्यं विलाप्यादितिरस्यच्छिद्रपत्रे-
त्याज्यस्थालीमादाय महीनां पयोऽस्योषधीनांरस-
स्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इति
तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्यं निरुप्येदं विष्णुर्वि-
चक्रम इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्येषे त्वेति दक्षिणार्धे

गार्हपत्यस्याधिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य
पत्न्या उपहरति ॥ १ ॥

भा०वृ०—आज्यस्यैव सकलो निर्वापमन्त्रः । न मधूदकयोरिति ।
आज्यं निरूप्येति वचनात् । दधि मधु घृतमापो धाना इत्यत्र यद्यप्या-
ज्यविकारत्वं मधूदकयोस्तथाऽपि न तयोर्मन्त्रः । दक्षिणाग्रावाज्यं
विलाप्येति प्रकृतेऽप्याज्ये, आज्यं निरूप्येति पुनर्वचनात् ॥ १ ॥

सू०दी०—सर्पिर्धीयते यस्मिन्भाण्डे तत्सर्पिर्धानम् । बहुभिरत्र कल्प
कारैर्गव्यस्यालाभेऽजामहिष्योराज्यं तदभावे तैलं च प्रतिनिधेय-
मुक्तं यथा तदभाव आज्यं माहिषं वा तदभावे तैलमित्यादि ।
तत्र प्रतिनिधित्वात्तैलस्याप्याज्यवद्धर्मा द्रष्टव्यास्ताच्छब्दश्च च ।
यथोक्तमाश्वलायनेन—प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः प्रतिनिधि
ष्वपीति ॥ १ ॥

तत्सा निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते महीनां
पयोऽसीति ॥ २ ॥

भा०वृ०—प्रतिपत्न्यवेक्षणं तत्संस्कारत्वात्तत्स्थानापन्नत्वात् । अवेक्षे
सुप्रजास्त्रायेति मन्त्रलिङ्गात् । पत्न्यवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्या
इति वाक्यशेषाच्च । अवेक्षणं पत्नीसंस्कारः । अतः प्रतिपत्न्यवेक्ष-
णम् । अतो व्यापत्तौ पुनराज्यनिर्वापेणावेक्षणम् । आज्यसंस्कारो
वा पुरोडाशीयावेक्षणवत्तस्मिन्पक्षे नाऽऽवृत्तिर्मन्त्रस्य संपत्नीय-
वत् । निमीलनावेक्षणे मन्त्रात्पूर्वं कृत्वा पश्चादाज्यमसीत्यनुच्छ्वासं
मन्त्रान्तेनावेक्षणं पुनः पत्न्यवेक्षणेऽपि तुल्यम् ॥ २ ॥

सू०दी०—तूष्णीं निमील्य वीक्ष्य पश्चान्मन्त्रेणावेक्षते । पत्न्यनेकत्वे
चाऽऽवृत्तिर्बोधायनेनोक्ता यथैकैकामाज्यमीक्षयेदिति ॥ २ ॥

तेजोऽसीत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ३ ॥

पत्न्यभावे तेजआदि लुप्यते गार्हपत्येऽधि-
श्रयणम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—पत्न्यभावे तेजभादि लुप्यत इत्यस्याभिप्रायः । अमेध्यं वा एत्त्करोति यत्पत्न्यवेक्षते गार्हपत्येऽधिश्चयति मेध्यत्वायेति निर्देशादाज्यस्य पत्न्यवेक्षणनिमित्तदोषशमनार्थं गार्हपत्येऽधिश्चयणविधानात् । रजस्वलाद्यवस्थासु पत्न्यभावे तेजोऽसीत्यधिश्चयणं तेजमे त्वेत्यपादानं च लुप्यते गार्हपत्येऽधिश्चयणमपादानान्तम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—तेज इति मन्त्रस्याऽऽदिर्यस्याधिश्चयणस्य तत्तेजआदि । तद्गार्हपत्येऽधिश्चयणं पत्न्यभावे लुप्यते तदीक्षणाभावात् ॥ तथा च ब्राह्मणम्—अमेध्यं वा एत्त्करोति यत्पत्न्यवेक्षते गार्हपत्येऽधिश्चयति मेध्यत्वायेति । अधिश्चयणान्तरं तु भवत्येव पत्न्यभावनिमित्तं च प्रागेव व्याख्यातम् । तत्र पत्नीमन्त्राणां प्रतिषेधमाह बौधायनः—यथा यजमानायतन आसीनो यजमान एवैतान्मन्त्रान्निगदेदिति । तथा नैवैनानाद्रियेतेति च ॥ ४ ॥

तेजसे त्वेत्यपादाय तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरति ।
अग्निसे तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधिश्चित्याग्ने-
र्जिह्वाऽसीति स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्यादि कर्तव्यमेव ॥ ५ ॥

सू० दी०—गतौ ॥ ५ ॥

आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्च निमील्य
वीक्ष्यानुच्छसन्तावाज्यमवेक्षते ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

सू० दी०—पत्न्यवेक्षणेन व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पनाति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥

इति पृष्ठी कण्डिका ।

सू० दी०—पुनराहारमविच्छेदेन पुनराहत्वाऽऽहृत्य ॥ ७ ॥

इति पृष्ठी कण्डिका ।

शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति
तृतीयम् ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १ ॥

पूर्ववदाज्यलिप्ताभ्यां प्रोक्षणीरूपयानिष्कासिना
स्रुवेण वेदमुपभृतं कृत्वाऽन्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ॥ २ ॥

भा० वृ०—अनिष्कासिना—अशेषेण शेषरहितेन पूर्वस्योत्तरोत्तरग्रहणं
न पुराणलेपनिषेधः । तस्य समृष्टत्वात् ॥ २ ॥

सू० दी०—अनिष्कासिना निष्कासः शेषः । वारुण्यै निष्कासेनेति
दर्शनात् । स्रुवोद्धृतं निःशेषं गृह्णातीत्यर्थः । वेदमुपभृतं कृत्वा
वेदेनोपयम्य स्रुचम् ॥ २ ॥

समं बिलं धारयमाणो जुह्वां मध्यदेश उपभृति भूमौ
प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—आज्यस्थाल्या बिलेन समं जुह्वा बिलम् । तस्या मध्यदेश
उपभृद्विलं भूमौ प्रतिष्ठिताया सवेदायामिति । वेदमुपभृतं कृत्वेति
सर्वेष्वविशेषेण चोदितत्वात् ॥ ३ ॥

सू० दी०—समं बिलं जुह्वा बिलमाज्यस्थाल्या बिलेन समम् । मध्य-
देश उपभृति तस्या एव मध्यदेश उपभृतो बिलं धारयमाण
उपभृति गृह्णातीत्यर्थः । ध्रुवाया तु सह वेदेन प्रतिष्ठितायां
गृह्णाति ॥ ३ ॥

चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायाम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—गतार्थ ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं ध्रुवायां यथाप्रकृतीत-
रयोः ॥ ५ ॥

भा०वृ०—पशुकामस्य वा, अकामस्य वेति । अस्यार्थः—पशुका
मस्य पञ्च गृहीतमित्येतावता काम्यपक्षे सिद्धे विकल्पनिर्देशा
त्कामनारहितस्यापि पञ्चगृहीतं लभ्यते चतुरवत्तिनोऽपि यथा-
प्रकृतीतरयोरित्यस्याभिप्रायः ॥ ५ ॥

सू०दी०—इतरयोर्यथाप्रकृति चतुरष्टकत्वश्चेत्यर्थः । वाशब्दः पूर्ववि-
धिविकल्पार्थः पक्षव्यावृत्त्यर्थो वा ॥ ५ ॥

दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीतमितरयोरित्येके ॥ ६ ॥

भा० वृ०—पञ्चगृहीतमितरयोरित्यादि पञ्चावत्तिना वक्ष्यमाणत्वात्त-
दप्यत्रापि युज्यत इति रुद्धा मा भूदिति ॥ ६ ॥

सू० दी०—नायं कल्पः काम्येन पूर्णेण विकल्पते किं तु पूर्वतरेण
नित्येन । स चायं पञ्चावत्तिविषय इति केचित् । तदयुक्तं द्विः
पञ्चावत्तिन इत्यादिवद्विशेषावचनात्, आज्यभागप्रभृत्यवदानवि-
धिष्वेव तद्वचनाच्च । तस्माद्विशेषेण सर्वविषय एवायं कल्पो
युक्तः ॥ ६ ॥

भूयो जुह्वामल्पीय उपभृति भूयिष्ठं ध्रुवायाम् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ७ ॥

शुक्रं त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः पञ्चानां त्वा वाता-
नामिति च द्वाभ्यां जुह्वां चतुः पञ्चकृत्वो वा
प्रतिमन्त्रं पञ्चानां त्वा दिशां पञ्चानां त्वा पञ्चज-
नानां पञ्चानां त्वा सलिलानां धर्त्राय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धर्त्राय गृह्णामि धामासि
प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णा-
मीति चरोस्त्वा पञ्चबिलस्येति च पञ्चभिरुपभृत्य-
ष्टकृत्वो दशकृत्वो वा प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—उपभृति द्वौ गणौ प्रयाजानूयाजार्थाविति भीमांसकैरुपपा-

दितम् । अष्टगृहीते गणान्त्ययोर्लोपश्चतुरवत्तिनाम् । प्रतिगणमन्त्यमन्त्रयोर्लोपः । प्रयाजार्थं जुह्वा नाऽऽघारार्थं यज्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति वचनात्प्रयाजप्रयुक्तद्रव्यमाधारस्याप्यतोऽप्रयाज आधारस्यापि लोपः प्रयाजप्रयुक्ताज्येनैन्द्राधारस्य क्रियमाणत्वात्तदभावे तदाधारस्य लोपः । उभयार्थत्वाद्द्वौपभृतस्यानूयाजाभावेऽन्त्यगणस्यापि लोपः । प्रयाजाभावे पूर्वगणस्य लोपः । यत्र चतुर्गृहीतमनूयाजश्च तत्र गणयोर्द्वौ द्वावादितः प्रथमाद्गणाद्द्वौ मन्त्रावाद्यावत्तमाद्गणाच्च द्वौ मन्त्रौ । आद्यावेकः प्रयाजगण एकोऽनूयाजगणश्च । चतुःपञ्चकृत्वो वा ग्रहणं प्रयुङ्क्तेऽर्द्धि होमत्वाच्चतुर्गृहीतं वषट्कारश्चाटर्विहोमानामिति वचनाद्ग्रहणस्य द्रव्यसंस्कारत्वात्तस्मादेकस्य प्रयाजस्यानूयाजस्य वा । द्रव्ये स्कन्न उपदस्ते वा तद्गणेन यथाधिकारं ग्रहणं तूष्णीं वा द्रव्यमुत्पात्रयागो यागवदन्ते वा व्यापद्येतेति दर्शनात् ॥ ८ ॥

सू० दी०—शुक्रं त्वेत्यादिषु त्रिषु धाम्ने धाम्न इत्यादेरनुपङ्गः । उपभृति प्रयाजानुयाजार्थो द्वाविमौ पञ्चमन्त्रकौ गणौ तद्द्योतकश्च पञ्चममन्त्रान्त इतिकरणः । तत्र यदाऽष्टगृहीतं तदा गणान्त्ययोः पञ्चमदशमयोर्लोपः । तथा प्रायणीयोदयनीययोः प्रयाजानुयाजानामन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोपः ॥ ८ ॥

शेषेण ध्रुवायां पञ्चकृत्वो वा प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—शेषेणानुवाकशेषेण ॥ ९ ॥

नोत्कर आज्यानि सादयति ॥ १० ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू० दी०—गतः ॥ १० ॥

नान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—अन्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनहरणप्रतिषेधाद्ध्रुवात् आह्रनीये होम एवेति, अस्यार्थः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवाज्यमिति ध्रौवस्य सर्वयज्ञार्थत्वेऽपि प्रतीचीनहरणप्रतिषेधाद्ध्रु

वात आहवनीये होमा एवेति गम्यन्ते । आज्यस्थाल्या अपराज्यो-
र्बहिर्वेदि गृहीतत्वादिडोपस्तरणादि च ॥ ११ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

सू० दी०—अन्तर्वेदि गृहीतं सुगगतमाज्यं न पश्चाद्हरन्ति । कः
प्रसङ्गः । पत्नीसयाजेषु ध्रौवप्राप्तेरदर्विहोमाणाम् । केचित्त्वत
एव प्रतिषेधात्पूर्वाग्निवर्तिनो दर्विहोमानपि ध्रौवादिच्छन्ति ।
तन्मन्दम् । तस्यादर्विहोममात्रार्थत्वेऽप्येवं प्रतिषेधोपपत्तेः स्रुवेण
ध्रुवाया आज्यमादायेत्याघारे यन्नविशेषाच्च । ब्राह्मणमपि प्रजा-
पतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशदिति प्रकृत्य तस्माद्यजन्त्याज्यभागा-
नुपस्तृणन्त्यभिधारयन्तीति यज्ञार्थतामेव ध्रौवस्य दर्शयति ।
श्रुत्यन्तरं चात्रोदाहरन्ति सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवा-
यामाज्यामिति । कात्यायनश्चाऽऽह यजतयो ध्रौवादिडाप्राशित्रा-
घाराश्चेति । तस्माद्यागा एव ध्रौवात्कार्याः । दर्विहोमास्त्वृते वच-
नादाज्यस्थाल्या इत्येव सांप्रतम् ॥ ११ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

पूर्ववत्प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य विस्रस्येधं
रुष्णोऽस्या खरेष्ठ इति त्रिः प्रोक्षति । वेदिरसीति
त्रिर्वेदिं बहिरसीति त्रिर्वर्हिः । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि
बहिरासाय दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति
मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ॥ १ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १ ॥

सू० दी०—गताः ॥ १ ॥

स्रुच्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति ॥ २ ॥

भा० वृ०—पायनं क्लिन्दनम् ॥ २ ॥

सू० दी०—उपपाययति क्लेदयति ॥ २ ॥

पोषाय त्वेति सह स्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थि
प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै
श्रोणेरोत्तरस्याः संततं निनीय पूषा ते ग्रन्थि
विष्यत्विति ग्रन्थि विस्रंसयति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—सह स्रुचा हस्तेन पुरस्तात्प्रत्यगपवर्ग सहशब्दप्रयोगान्न
हस्तेन प्रोक्षणीरानयति अङ्गेष्वपि प्राचीनावीती स्वधा पितृभ्य
इति इतिकरणादेवंप्रकारेष्वपीति ॥ २ ॥

सू० दी०—सह स्रुचा हस्तेन पुरस्ताद्गतेन स्रुचः प्रत्यञ्चं सन्तं ग्रन्थि
प्रत्युक्षति दक्षिणायै दक्षिणायाः ॥ ३ ॥

प्राञ्चमुद्गूढं प्रत्यञ्चमायच्छति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—प्रत्यञ्चमुद्गूढं प्राञ्चं प्राञ्चमुद्गूढं प्रत्यञ्चमिति सौकर्य-
प्राप्तिदर्शनात् ॥ ४ ॥

सू० दी०—संनहनकाले यदि पश्चात्प्रागुद्गूढो ग्रन्थिस्तं पुच्छे गृही-
त्वा पश्चादाकर्षति । प्रागपवर्गत्वापवादार्थं वचनम् ॥ ४ ॥

विष्णोस्तूपोऽक्षीति कर्षन्निवाऽऽहवनीयं प्रति प्रस्तर-
मपादत्ते नोद्यौति न प्रयौति न प्रतियौति न
विक्षिपति न प्रमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि ॥ ५ ॥

भा वृ०—कर्षन्निव लिखन्निवाऽऽहवनीयं प्रति यत् आहवनीयस्ततो
नयति नोद्यौति नोत्क्षिपति न प्रयौति न पुरस्तात्सादयति न
प्रतियौति न पश्चात्सारयति न विक्षिपति न विचालयति न
प्रमार्ष्टि न स्पृशत्यन्येन हस्तेन न प्रतिमार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलप-
र्यन्तं नानुमार्ष्टि मूलादारभ्याऽऽग्रात् ॥ ५ ॥

सू० दी०—प्रस्तरमाहवनीयं प्रति बर्हिषः कर्षन्निव श्नैरादत्ते ।
नोद्यौति नोर्ध्वं हरति । न च प्रयौति न च प्रकर्षेण पुरस्ताद्द-
रति । न च प्रतियौति न प्रतीचीनं हरति । न विक्षिपति, इत-

स्ततो न चालयति । न प्रमाष्टि न तिर्यङ्माष्टि सव्येन तत्सह-
कृतेन वा दक्षिणन न प्रतिमाष्टि न प्रतिलोम माष्टि । नानुमाष्टि
नानुलोमम् ॥ ५ ॥

अयं प्राणश्वापानश्च यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे
ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने । यजमाने
प्राणापानौ दधामीति तस्मिन्पवित्रे अपिसृज्य
प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय
प्रयच्छति यजमानो ब्रह्मणे ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति
यजमानो वा ॥ ६ ॥

भा०वृ०-यजमानो धारयति यदा तदा न ब्रह्मणे प्रयच्छति तदाऽ-
पीत्युपदेश इति यजमानो ब्रह्मण इत्यविशेषचोदितत्वाद्धारणार्थत्वे
प्रयोजनस्य यदा ब्रह्मा धारयति तदा यजमानस्यापि प्रदानं
निवर्तयति प्रसङ्गपरिहार उपदेशपक्षः । धारणं तु विकल्पते ।
प्रदानं त्वदृष्टार्थं यजमानो ब्रह्मण इत्यविशेषेण चोदितत्वात् ॥६॥

सू० दी०-अपिसृज्य क्षिप्त्वा गतः शेषः । स्वयमेव वा यजमानो
धारयति न ब्रह्मणे प्रयच्छतीति भावः ॥ ६ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

दर्भैर्वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनम्

स्तृणात्प्रक्षण्या वा ॥ १ ॥

भा०वृ०-स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दा०-संनहनं शुल्बम् । दक्षिणतः प्राचीनं प्रागुदीचीनं वा
स्तृणाति निदधाति यद्वा विस्रस्य दर्भास्तृणाति । तद्वत्संनहनं
विस्रस्येति कात्यायनबोधायनौ ॥ १ ॥

ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति बर्हिषा वेदिम् स्तृणाति

बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु
पञ्चधातु वा ॥ २ ॥

भा०वृ०—अनतिदृश्यं यथा न दृश्यते भूमिः । नियतपरिमाणेन
बर्हिषा स्तरणविज्ञानेऽपि बहुलमनतिदृश्यमित्यत्र वचनादनाच्छ
न्नायां भूमौ दर्भा असस्कृता अयुपादातव्याः । धातुः परिपाटिः ।
बहुष्वपि निधनेषु त्रिधातु पञ्चधातु ३नि नियमो निधनानि
संसृज्य त्रिधातु पञ्चधातु वा स्तरणमतः पशुसोमादौ महत्यां
वेद्यामपि त्रिभिः पञ्चभिर्वा धातुभिरपरेणाऽऽहवनीयं स्तारितुं शक्यते
तावती प्रचाराङ्गतया स्वीकृतव्या यावती यादृशी च दार्शिकी
वेदिस्तावती तादृशी च स्वीकृतव्येत्यर्थः । तामपेक्षयातिक्रमणश्रो-
ण्यसादिव्यपदेशाः ॥ २ ॥

सू०दी०—बहुलं भूयिष्ठम् । अनतिदृश्यं यथा तृणान्यतीत्य न
दृश्यते भूमस्तथा । त्रिधातु त्रिसप्ति ॥ २ ॥

अग्रैर्मूलान्यभिच्छादयति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—प्रागपवर्गेऽप्यग्रैर्मूलान्यभिच्छादयन्ते । अग्राणामधो मूलानि
यथा भवन्ति तथा स्तृणाति ॥ ३ ॥

सू०दी०—प्रागपवर्गपक्षेऽप्येतत्समानमित्यनुसंज्ञातव्यम् ॥ ३ ॥

धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ४ ॥

प्रस्तरपाणिः सःस्पृष्टान्परिधीन्परिदधाति गन्ध-
र्वोऽसि विश्वावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगग्रं मध्यमं
प्रागग्रावितरौ ॥ ५ ॥

भा०वृ०—संसृष्टाः परस्परेण परिधयो नान्योन्यस्योपरि ॥ ५ ॥

सू०दी०—संसृष्टानन्योन्यम् ॥ ५ ॥

आहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवाग्रमुत्तरम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—अभ्यग्र आहवनीयस्याभिमुखाग्रः नाऽऽहवनीयाभिमुखाग्रः ।
यस्य परिधेराहवनीयाभिमुखमग्रं नास्ति सोऽवाग्रः । उत्तरं
परिधिम् । उत्तरः परिधिराहवनीयाभिमुखाग्रो यथा न स्यात्त-
थेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू०दी०—आहवनीयं प्रत्यभिमुखाग्रं दक्षिणं परिदधाति विपरीता-
ग्रमुत्तरम् ॥ ६ ॥

सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पान्वित् आहवनीयमभिमन्त्र्योपर्याह-
वनीये प्रस्तरं धारयन्नग्निं कल्पयति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति परिध्यङ्गमित्युपदेशः ।
आदित्यो ह्येवोद्यन्निति लिङ्गात् तस्मान्नावभृथे नोपसदि गृह-
मेधीये च । अयमभिप्रायः—परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहत्या
इति परिधानस्य रक्षोहननार्थत्वान्न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो
ह्येवोद्यन्पुरस्तादित्यस्य रक्षोपहन्तृत्वेन कीर्तनान्सूर्यस्त्वा पुर-
स्तात्पात्विति सूर्यरक्षितृत्वेन निर्देशात् परिधिपरिगानाङ्गताऽऽह-
वनीयाभिमन्त्रणस्यातः परिधिपरिगानाभावेऽवभृथादौ निवृत्तिः ।
उपसदि तु तत्परिधि(दि)ताः परिध्य इतिपक्षे परिधिसद्भावेऽपि
परिधानाभावात्निवृत्तिः परिधानपक्षे भवत्येव परिध्यङ्गमिति ।
परिधानक्रियाङ्गमित्यर्थः । अग्निं कल्पयति बलवन्तं करोतीधमेन ।
इन्धानास्त्वा सुप्रजस इति याजमानदर्शनात् ॥ ७ ॥

सू०दी०—पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणं मन्त्रलिङ्गात् । तथा न
पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षास्यपहतीन्ति वाक्य-
शेषात् । अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधाति सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पा-
त्विति बौधायनवचनाच्च । तेनोपसदवभृथादिषु परिध्यभावे न
भवत्यभिमन्त्रणम् । कल्पयति बलवन्तं करोति ॥ ७ ॥

अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके उदूहतीति वाजसने-
यकम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—प्राची नयत्युल्मुके विकल्पेन वाजसनेयिमतात् ॥ ८ ॥

सू०दी०—अथानूयाजार्थे द्वे उल्मुके उदूहति प्राग्भागगते करोति ।
वाजसनेयग्रहणमादरार्थं न तु कल्पनेन विकल्पार्थमपिसृज्यो-
ल्मुके इत्युत्तरत्र नित्यवदनुवादात् । उल्मुके उदूह्याऽऽहवनीयं कल्प-
यित्वेति सत्याषाढेन व्यक्तवचनाच्च ॥ ८ ॥

मध्यमं परिधिमुपस्पृश्योर्ध्वे आधारसमिधावाद-
धाति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—सकृन्मध्यमपरिधिस्पर्शनं हस्तेन समिद्ध्या वेत्यन्ये । उप-
देशः पुनः पुनरपीति । आधारसमिदङ्गत्वादुपस्पर्शनस्य प्रतिस-
मिदुपस्पर्शनम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—सकृदुपस्पृश्य परिधि समिधावूर्ध्वग्रे आदधाति । कुत्र ।
मध्येऽग्रेरिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कव इति दक्षिणां समिदस्यायुषे
त्वेत्युत्तराम् ॥ १० ॥

भा०वृ०—आधारसमिदेकाग्रेर्दक्षिणा, एका चोत्तरा सर्वविधिषु दिङ्-
नियमाद्यदाऽपि प्राञ्चौ तिर्यञ्चौ वेति यद्यस्याधारसमिदिति समा-
ख्यानादाधारसमाप्तिप्रदेशे समित्प्राप्तिस्तदाऽप्यग्रेर्दक्षिणत उत्तर-
स्यश्च नियम्यते । उपदेशस्तु यत्र परिसमाप्तिराधारयोस्तत्र स्थापि-
तव्ये यदाऽपि प्राञ्चौ तदा प्रथमोत्तरपूर्वेण द्वितीया दक्षिणपूर्वेणेति
समाख्याबलात्तदन्ते प्राप्तत्वादूर्ध्वे चाऽऽधेये । उपरिष्ठादेव रक्षा-
स्यपहन्तीति वचनात् ॥ १० ॥

सू०दी०—दक्षिणोत्तरत्वं मिथः ॥ १० ॥

तूष्णीं वा ॥ ११ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सू०दी०—उत्तरामिति शेषः । आनन्तर्याम्यजुषाऽन्या तूष्णीमन्या-
मिति श्रुतेश्च ॥ ११ ॥

समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृती कुरुते ॥ १२ ॥

भा० वृ०—समौ करोति च्छिनत्ति कुरुत इति वचनाच्छेदनेन समीकरणं विधृत्योः । नास्ति ययोर्गर्भस्तावनन्तर्गर्भौ ॥ १२ ॥

सू० दी०—विधृती कुरुते विधृतित्वेन कल्पयति ॥ १२ ॥

विशो यन्त्रे स्थ इत्यन्तर्वेद्युदगग्रे निधाय वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदेति तयोः प्रस्तरमत्यादधाति ॥ १३ ॥

भा० दी०—स्थापयति ॥ १३ ॥

सू० दी०—विशो यन्त्रे स्थ इति निधाने मन्त्रो न करणे । सादयति विशो यन्त्रे स्थ इति कल्पान्तरेषु व्यक्तदर्शनात् ॥ १३ ॥

अभिहततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यः ॥ १४ ॥

भा० वृ०—अभिहततराणीति बर्हिर्मूलेभ्यो यस्मिन्धातौ सादयति तस्य मूलेभ्यः पुरस्तादतिशयेन हृतान्यभिहततराणीति तरप्शब्दश्रवणात् ॥ १४ ॥

सू० दी०—यत्र धातौ प्रस्तरः साद्यते तद्बर्हिर्मूलेभ्यः प्रस्तरमूलान्यभिहततराणि आहवनीयाभिमुखं पुरस्ताद्धृतानि भवन्ति ॥ १४ ॥

जुहूरसि घृताचीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनूचीरसंस्पृष्टाः स्रुचः प्रस्तरे सादयति ॥ १५ ॥

भा० वृ०—अनूचीः प्राचीः परस्परेणासंस्पृष्टाः सर्वाश्च प्रस्तरे ॥ १५ ॥

सू० दी०—जुहूरसीत्यनुपक्तरूपनिर्देश उपभृद्भ्रुवयोरपि प्रदर्शनार्थः । अनूचीः प्राचीः । असस्पृष्टा मियः ॥ १५ ॥

इति नवमी कण्डिका ।

अपि वा जुहूमेव प्रस्तरे ॥ १ ॥

भा० वृ०—सादयतीत्यध्याहारः ॥ १ ॥

सू० दी०—सादयतीत्यन्वयः । अस्मिन्कल्पे सर्वासां सादनप्रकारमाह ॥ १ ॥

समं मूलैर्जुहा दण्डं करोति । उत्तरेण जुहूमृपभृतं
प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं
ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामिवापरिष्ठाद्विधृत्योः ॥ २ ॥

भा० वृ०—अधस्ताद्विधृत्योरुपभृत्प्रतिकृष्टतराऽतिशयेन पश्चान्नीता ।
उपभृतोऽप्यतिशयेन पश्चान्नीता । ध्रुवोपरिष्ठाद्विधृत्योः ॥ २ ॥

सू० दी०—यथा प्रस्तरमूलसमं जुहूमूलं भवति तथा जुहूं सादयित्वा
तस्या ईषत्प्रतिकृष्टा प्रत्यक्कृष्टामुपभृत सादयति तस्या अपि प्रति-
कृष्टतरां ध्रुवाम् ॥ २ ॥

ऋषभोऽसि शाकरो घृताचीनां सूनुः प्रियेण नाम्ना
प्रिये सदसि सीदेति दक्षिणेन जुहूं स्रुवं सादयत्युत्त-
रेणोत्तरेण वा ध्रुवाम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—याजमानदर्शनात्तूष्णीमाज्यस्थाल्यप्यासाग्रते, आसाद्यमा-
नाभिमन्त्रणयाजमानेष्वियं स्थालीति दर्शनात् ॥ ३ ॥

सू० दी०—गतः । तूष्णीमाज्यस्थाल्यप्यासाद्या, तस्या अपि
याजमानदर्शनात् ॥ ३ ॥

एता असदन्निति स्रुचोऽभिमन्त्र्य विष्णूनि स्थ
वैष्णवानि धामानि स्थ प्राजापत्यानीत्याज्यानि
कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोह्य सूर्यं ज्योतिर्विभाहि
महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्र्याऽऽप्यायतां घृतयोनिर-
ग्निर्हव्यानुमन्यताम् । खमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं
त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽग्ने जुष्टमभिघारया-
भीत्याग्नेयं पुरोडाशमभिघारयति तूष्णीमुत्तरम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—विष्णूनि स्थेति स्रुगतानामाज्यानामेवाभिमन्त्रणं स्रुचा-
मधिकृतत्वादिति । एता असदन्निति स्रुचोऽभिमन्त्र्येति प्रकृत-
त्वादतो यत्र ध्रुवायामेव ग्रहणमुपसदादौ तत्र विष्णवसीति ध्रुवा-

स्थस्यैवाभिमन्त्रण न स्थालीस्थस्य भारद्वाजमताच्च पुरोडाग्नादङ्गारानपोह्येति मन्त्रावृत्तिर्युगपदसंभवात् । सूर्य ज्योतिः स्योनं त इति च । द्रव्यगते प्रकृतन्वात् । अतो द्रव्यसंबोधनरूपत्वादेकवचनान्तत्वाच्चैकद्रव्याभिधानपरत्वादावृत्तिरनयोः प्रकरणस्य च बाधादिति । सूर्य ज्योतिरिति न ज्योतिषोऽभिमन्त्रणं हविष्प्रकरणबाधप्रसङ्गाद्द्विषोऽप्यग्निसंपर्काज्ज्योतिष्ट्वम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—स्रुच इति सस्रुवा गृह्यन्ते । एतावसदतामिति लिङ्गात् । आज्यानीति च स्रुगतानि स्रुचामधिकारात् । केचित्त्वाज्यानीत्यविशेषवचनादाज्यस्थाल्या आसादितत्वाच्च तद्गतस्याप्यभिमन्त्रणमिच्छन्ति । समानजातीयेनेति न्यायेनाङ्गारापोहनादीना प्रवृत्तिक्रमः । हविरभिमन्त्रणमन्त्रस्यैकाभिधायित्वादावृत्तिः । अभिघारणमन्त्रस्त्वाग्नेयार्थत्वात्तद्विकारेष्वेव भवति । तत्र च देवतावाचिनो द्वितीयाग्निशब्दस्यैवोहः ॥ ४ ॥

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्सोमघृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय मह्यमिति प्रातर्दोहम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि त इति पात्र्यामुपस्तीर्याऽऽर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता मतीनामित्यपर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्वास्य ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ६ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

वेदेन भस्म प्रमृज्य तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां
मेध सुमनस्यमान इति पात्र्यां प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—सदनकरणं सर्वस्य कृत्वोद्वासनादिप्रतिष्ठापनान्तमेकै-
कस्य करोति । सदनकरणाद्येकैकस्येत्यन्ये । ततः प्रातर्दोहमुद्वा-
सयति ॥ १ ॥

तूष्णीं यवमयम् ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू० दी०—यदा यवान्निर्वपति तदा तूष्णीं प्रतिष्ठापयति । ब्रीही-
णामिति लिङ्गविरोधादिति भावः । एव च विकृतावपि यवमयं
तूष्णीमिति सिद्धं भवति ॥ २ ॥

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्कमीदिति स्रुवेण कपा-
लानि प्रत्यज्य देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति
स्रुवेण पुरोडाशमनक्ति स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गम-
णिकाषम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—योगे योगे कपालाञ्जनमन्त्रावृत्तिरेकपुरोडाशप्रयोगेऽपि
विद्यमानत्वात्सर्वगणेषु युगपदसंभवाच्च । प्रतिकपालं हिरण्य-
केशिनः । अञ्जनस्य कपालसंस्कारार्थत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
रित्यपरिवर्गमपरित्यजन्नविच्छिन्दन्स्तोकेन प्रदेशेषु अणिकाषममृ-
षन्स्रुवेण पुरोडाशे ॥ ३ ॥

सू० दी०—कपालाञ्जनमन्त्रस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः । अविभवादे-
कैकशः कपालानीति तु सत्याषाढः । पुरोडाशग्रहणात्सानान्ययोनं
भवत्यलकरणम् । पृषदिव पृषद्विन्दुर्यस्य नास्ति सोऽकूर्मपृषन् ।
नुम्छान्दसः । कचित्कचिन्नानक्तो भवतीत्यर्थः । परिवर्गो
विच्छेदः । निकाषो निकषणम् । तौ यथा न भवतस्तथाऽनक्ती-
त्यर्थः । णमुलन्तौ वा । णकारश्छान्दसः ॥ ३ ॥

उपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—हस्तेनोपाञ्जनमधस्ताद्धिरण्यकेशिमताद्यद्यपि प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—अधस्तादञ्जनं हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् । तथा हस्तेनाधस्तादुपानक्तीति सत्याषाढः ॥ ४ ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवीरण्यासादयेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—असभवतामासादने मन्त्रावृत्तिर्युगपदासादनासंभवात् ॥ ५ ॥

सू० दी०—युगपदासादनं सर्वेषामसभवे त्वावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ५ ॥

प्रियेण नाम्ना प्रियं सद आसीदेति यदन्यद्धविर्दारा-
पूर्णमासिकेभ्यस्तदेतेनाऽऽसादयेदिति विज्ञायते ॥ ६ ॥

भा० वृ०—प्रियेणेति विकृत्युत्पन्नत्वादनूहः । सर्वविकृतिषूपदिष्टत्वादेकवचनान्तस्यातो हविर्जातिमात्रपरता । आसीदतमासीदतेत्युपदेशः, अद्य सुत्यामिति दर्शनादिति । अस्यार्थः—विकृत्युत्पन्नत्वेऽपि क्वचित्समवेताभिधानसंभवे तत्रोहो युक्तः । यथा विकृतौ द्वादशाह उत्पन्नस्य श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामिति प्रैषमन्त्रस्याद्य सुत्यामित्यालेखन इत्यूहदर्शनं तद्वत्प्रियेणेत्यस्याप्यूह इति ॥ ६ ॥

सू० दी०—केचित्तु प्राकृत एव हविरासादने मन्त्रमेतं विदधाति तन्निरासार्थमस्य वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विकृत्यर्थमुत्पन्नत्वाद्द्विवहुष्वनूहः । एकवचनं तु अयं यज्ञः समसददित्यादिवद्यज्ञादिरूपेण हविःसमुदायाभिधानं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयतीति प्रकृतत्वात् ॥ ७ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ७ ॥

उत्तरौ दोहौ ॥ ८ ॥

भा० वृ०—उत्तरौ दोहौ पुरोडाशस्य । आग्नेयं प्रथममैन्द्राग्निमुत्तरमिति । क्वचिद्वचनात्स्रुचा केचिदपरेण स्रुचः पुरोडाशावासादयतीति

प्रकृतत्वात् । असंभवे हस्तद्वयेन कर्मणे वामिति । लिङ्गादित्युक्तं
दोहकुम्भोर्युगपदासादनासंभवे ॥ ८ ॥

सू० दी०—कस्मादुत्तरौ । सुम्भय इति ब्रूयात्, तासामेवावधित्पेनाधि-
कारात् । पुरोडाशाभ्या वा रौद्र उत्तर इत्यादाववधिमत्तया
कृतस्याप्यवधित्वदर्शनात् ॥ ८ ॥

अपि वा मध्ये वेद्याः सांनाय्यकुम्भयो संदधाति पूर्वं
शृतमपरं दधि । अथेने व्यदूहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां
शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि ॥ ९ ॥

भा० वृ०—हस्ते कुम्भौ धृत्वा वेदिमध्ये सकृत्संश्लिष्यानन्तरं
विभज्य प्रापयति ॥ ९ ॥

सू० दी०—हस्तस्थे एव कुम्भौ सकृद्वेदिमध्ये संश्लेष्य ततस्ते व्यदू-
हति विभज्य गमयति ॥ ९ ॥

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्गुहा सर्तीं गहने गह्वरेषु ।
स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा
करोत्वित्यग्रेणोत्तरेण वा ध्रुवा वेदं निधाय वेद्यन्ता-
न्परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयित्वा सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

भा० वृ०—वेद सादनमुत्तरकर्मार्थम् । तच्चाऽऽसन्नाभिमर्शने कृते
भाष्यकारेणाग्नौ वैश्वानरे साकमेधे वरुणप्रप्रासे च तथा क्रमोप-
देशात् । सामिधेन्यर्थो यः प्रैषस्तं वक्तुं प्रतिपद्यते प्रैषस्यानन्त-
रविधानादेवानन्तरप्रयोगसिद्धेऽपि सूत्रारम्भप्रयोजनम् पुर-
स्तात्सामिधेनीनां होतृत्यवस्थानानन्तरस्यास्मिन्काले प्राक्प्रै-
षात्प्रयोगार्थसामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति । सामिधेन्यारम्भोपदे-
शात्प्राक्प्रैषप्रयोगार्थः । प्रैषस्य तदारम्भकत्वात्तद्वक्तुमित्यध्या-
हारः ॥ १० ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

इति तृतीयः पटलः ।

सू०दी०—वेदिं परिस्तीर्येति यावानर्थस्तावानेव वेद्यन्तान्परिस्तीर्येति । यद्वा यत्र हवीरुषि सादितानि तान्वेदिप्रदेशानित्यर्थः । तथा सति महावेद्यामपि परितो हवीरुषीदं स्तरण न परितो वेदिमिति सिद्धं भवति । सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते तदर्थमिन्माधानादि प्रक्रमते ॥ १० ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

इति तृतीयः पटलः ।

अग्रये समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति समिध्यमानायानुब्रूहीति वा ॥ १ ॥

भा० वृ०—तदङ्गत्वात्सामिधेनीस्वर इति तदङ्गत्वात्तस्य प्रैषस्याङ्गत्वात्सामिधेनीस्वरः ऋट्मन्द्रयोरन्तरः । एतेनाऽऽश्रावणादीनामपि तद्देशस्वर एवेति दर्शितम् । तथा चोक्तम्—उच्चैर्वेश्वानरस्याऽऽश्रावयतीत्यत्र ॥ १ ॥

सू० दी०—ब्रूहीत्युकारः प्लावयितव्यः ॥ १ ॥

पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह ॥ २ ॥

भा० वृ०—पञ्चदशस्य सिद्धत्वात्पुनर्वचनाद्ब्रह्मयाजिनोऽपि पञ्चदशलभ्यन्त इत्युपदेशः । अस्यार्थः—पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धे पञ्चदशत्वे पञ्चदश सामिधेनीरिति पुनर्वचनाद्ब्रह्मयाजिनोऽपि पञ्चदशसंख्या लभ्यते विकल्पेनेत्युपदेशः ॥२॥

सू०दी०—होतेति शेषः । परिभाषायामयं पञ्चदशकल्पः सर्वेषामविशेषेणोक्तः । पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति । स एवात्रानूदितो वक्ष्यमाणैः कल्पैर्विकल्पार्थं तेन राजन्यवैश्यबहुयाजिकल्पैरपि स विकल्पते ॥ २ ॥

त्रींस्तृचानित्युक्तम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—त्रींस्तृचानित्युक्तं ब्राह्मणे । अस्यार्थः—राजन्यस्य त्रयस्तृचाः । प्रथम. प्र वो वाजा इत्यस्य त्रिरभ्यासादेकरतृचः ।

आ याहि वीतय इति तिस्र ऋचः । अयज्ञो वा एष योऽसामेति
सामसंस्तवात्त्वं वरुण इत्युत्तरा त्रिष्टुप् । अनया त्रिरभ्यस्तया
परिध्यादेव त्रयस्तृचाः पञ्चदशानुब्रूयाद्राजन्यस्येत्यस्मिन्पक्षे त्वं
वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीयेत्येतावान्विशेषः । प्रकृ-
तितो राजन्यस्य कल्पद्वयं नित्यम् । आजुहोतेति गायत्र्या परि-
धानं नित्यं ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽनन्तर्यादीडे अग्निमिति गायत्री
प्र वो वाजीयाया उत्तरा समिध्यमानोऽमृतस्य राजसीति
जगती परिधानीयायाः परा वैश्यस्य सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्ये
त्यत्र प्र वो वाजीया त्रिरभ्यस्ता, ईडे अग्निं विपश्चितमिति सकृ-
दग्र आ याहि वीतय इत्यादि समानमाजुहोतेत्यन्तम् । आजुहोता
च सकृदस्याः परिधानीयायाः परया समिध्यमानोऽमृतस्य राज-
सीति बह्वृचपठितया परिध्याञ्चिरभ्यस्तया । काम्येष्वेकविंश-
त्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमिति सामन्वदुत्तरा । त्वामग्ने
पुष्करादधीति त्रयस्तृचा इति, ईडे अग्निं विपश्चितमग्ने शक्रेम ते
वयमिति द्वे समन्वानग्र आयाहि वीतय इति तृचः । उत्तरा,
ईडेऽन्यो नमस्य इत्येका त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचा आजुहो-
तेति परिधानीया वसिष्ठराजन्ययोस्त्वं वरुण इत्येकविंशतिपक्षे ।
उपरितनपक्षेष्वप्येते एव परिधानीये चतुर्विंशतिपक्षे पूर्वस्मादयं
विशेषस्तृचेभ्य ऊर्ध्वं वृषो अग्निरित्याद्यग्निं दूतमित्यन्तमुक्त्वा,
आजुहोतेत्यादिपरिधानीया व्यवस्थया । अग्निमग्र इत्येकादशा-
ष्टाभ्य इत्येकादशसु यावदपेक्षितं निवेशयेदित्यर्थस्त्रिंशतमनुब्रूया-
दित्यस्मिन्पक्षे पूर्ववदाग्निमग्र इत्येकादशापि प्रयोज्याः । समिध्य-
मानो अध्वर इति चोक्त्वा परिधानीया पृथुपाजा इत्यष्टौ समिध्य-
मानवत्य इति चतुश्चत्वारिंशत्पक्षे पूर्ववत्पृथुपाजा इत्यष्टानुक्त्वा
दशतथीभ्य आग्नेय्यो गायत्र्यश्चतस्र आगमयितव्याः परिधा-
नीया एतासा यथार्थमागमः स्यादित्युक्तार्थः । एतासामेव
निवेशः सूत्रान्तरवचनात्सर्वाणि च्छन्दासीति गायत्रीत्रिष्टुब्ज-
गतयो बहुयाजिनः सोमयाजी बहुयाजी, अपरिमितमिति बहु-
याजिन एव नित्यादधिकं प्राकृतानां चान्यतमकल्पः । ब्राह्म-
णानां नित्याधिकारोक्तपञ्चदशादिसंख्या स्वाधिकारप्राप्ताया अ-
धिकमपरिमितं प्राकृतसंख्यानामप्यविशेषेणोक्तत्वाद्बहुयाजिनोऽपि
३८

प्राप्तिः । उपदेशमतेन बहुयाजिनोऽपि पञ्चदशसंख्यायाः पूर्व-
मुक्तत्वाच्च । केचिदष्टचत्वारिंशतः परमपरिमितमिति पूर्ववद्गृह्णा-
हीत्येवमादीना गायत्रीणामग्नेयीनामागम आवपस्थान इत्याहुः ।
स्त्रियस्तेन यद्वायुः इति सिद्धवदनुवादाद्गायत्रीणामग्नेयीनामस्म
च्छाखोक्ताना युक्त्वा हीत्यादीनामागमः परिधानीयायाः पुरस्ता-
त्क्षेप इत्युपदेश इति । आगन्तूनामन्ते निवेश इति पूर्वेर्वा वल्गुप्रक्र-
मबाधाय परिधानीयायाश्च नियतत्वात्समिध्यमानवती समिद्धवती
चेति न्याययो धारयाशब्दचोदितास्वेवेत्युपदेशाभिप्रायः । अत्र
वह्वृचपठितानामागमपक्षः सूत्रकारेणाप्युपदेशादितरणीत्यङ्गी-
काराद्बह्वृचशेषत्वादस्मदीयहोत्रस्य ॥ ३ ॥

सू०दी०—त्रीस्तृचानित्यनुवाके नित्याः काम्या नैमित्तिकाश्च
मामिधेनीकल्पा उक्ता । तेऽपि यथाब्राह्मणमनुसंधेया इ-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ४ ॥

सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते । प्रतिहसमा-
नासु प्रकृतिवत् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—प्रतिहसमानासु प्रकृतिवदिति । अस्यार्थः—एकत्रिंश-
तिमिधमारूणि भवन्ति पञ्चदशेधमारूण्यभ्यादधातीति प्रकृतौ
नियमात्काष्ठसंख्याऽप्यङ्गभूता । पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहोति
सामिधेनीसंख्या च त्रिहता । एका सामिधेनीना त्रिरन्वाहेत्यादौ
सामिधेनीसंख्याबाधेऽपि समश इध्मं त्रैधामिति काष्ठसंख्याया
अधाधितत्वाद्यावत्सामिधेनीसंख्यामाधाय परिधानीयाया शेषं
काष्ठाशनं कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—वृद्धिहासौ पञ्चदशापेक्षया । प्रकृतिवत्प्रकृत्या पाञ्चद-
शयेन तुल्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति त्रीस्तृचाननुब्रूयात् । एका
सामिधेनीं त्रिरन्वाहेत्यादिषु सामिधेनीहासे न सामधामपि

सूत्रे व्यतिषङ्गशब्दार्थः । प्राञ्चौ तिर्यञ्चावित्यत्र व्यतिषङ्गो विकल्पेन ॥ ८ ॥

सू० दी०—आधारयोरेतान्विकल्पान्वदति ब्राह्मणम् । के ते । ऋजू प्राञ्चावित्येकः कल्पः । तिर्यञ्चौ मिथो व्यतिषक्ताविति द्वितीयः । तावेवाव्यतिषक्तावृजू इति तृतीयः ॥ ८ ॥

स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादायोऽऽप्यायतां ध्रुवा घृतेनै-
त्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति सार्वत्रिकम् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—प्रतिस्रुवमाप्यायनं वीप्सावचनात् । अवदायावदायेति सार्वत्रिकवचनाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्रापीति केचिदन्यत्राभिधारणमिच्छन्ति । अग्नौ दीक्षाहुतिषु भाष्यकारेणोक्तत्वात् । ध्रुवाग्रहणाद्घ्रुवामाप्याययन्ति ध्रुवाकार्येऽपि चरावभिपूरणमेव यावदर्थमित्यतो नाऽऽप्याययत इति प्रायणीयायामाज्येन चरुमभिघार्यै ता देवता यजतीत्यस्मिन्पक्षे नाऽऽप्यायनम् । एवं गृहमेवयि ओदनयोर्निम्ने कृत्वेत्यत्राभिपूरणमेव सर्वत्राभिपूरणं न प्रत्यवदानमर्थलक्षणत्वात् ॥ ९ ॥

सू० दी०—प्रतिस्रुवमाप्यायनं वीप्सावचनात् । सार्वत्रिकमिति न केवलमाधारे किंतु सर्वेष्वेव कर्मसु यत्र घ्रावाद्बद्ध्यादित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रकरणादौष्टिक एवाऽऽप्यायन इत्येके ॥ ९ ॥

अग्नीत्परिधीश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृद्धीति संप्रेष्यति ॥ १० ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू० दी०—गतः ॥ १० ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इध्मसंनहनैः सह स्फ्यैर्ऋते स्फ्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरि-
क्रामं परिधीन्यथापरिधितमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्याग्ने
बाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं

वाजजितं वाजजित्यथै संमार्जम्यग्निमन्नादमन्ना-
यायेति त्रिरग्निं प्राञ्चम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्फयोऽपि संमार्गार्थं इति न सहयोगात्स्फयस्य प्राधान्यम् ।
तस्मादवभृथं स्फये न संमार्गः संनहनाभावेऽपि । अनुपरिक्रामं
गत्वा तस्य तस्य समीपं नैकत्रस्थः । यथापरिधितं यथापरिधान-
क्रमेणान्वग्रमग्रे क्रियासमाप्तिः । अग्निमग्नीदित्यपि लभ्यते । अग्नि-
मग्नीच्छिः संमृद्धीति ब्राह्मणोक्तत्वात्तदपि विकल्पेन लभ्यते
तदाऽग्रेः पूर्वं संमार्गः । तस्मिन्पक्षे परिधीन् संमार्ष्टीति पश्चाद्विधा-
नात्पश्चात्परिधिसंमार्गः ॥ १ ॥

सू० दी०—अनुपरिक्रामं तं तं परिधिदेशं गत्वा । यथापरिधितं
येन क्रमेण परिहितास्तेन क्रमेण । धकारश्छान्दसः । अन्वग्रं मूला-
दारभ्याऽऽग्रात् ॥ १ ॥

भुवनमसीत्यग्रेण ध्रुवां जुहूं वाऽञ्जलिं कृत्वा जुह्वेहीति
जुहूमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—नम इति लिङ्गान्नमस्कारार्थोऽञ्जलिरिति । आहवनीयाभि-
मुखमञ्जलिं कृत्वा तं नमस्कुर्यात् । अग्रे यष्टरिदं नम इति लिङ्गा-
त्तस्मा एव नमस्करोतीति वाक्यशेषाच्च । भुवनमसीति यज्ञाभिधानं
नाग्रेः । यज्ञो वै भुवनमिति वाक्यशेषात् । विप्रथस्वेति यजमानस्य
प्रथनाभिधानं यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयस्वेति यज्ञसंबोधनम् ।
यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिरिति वाक्यशेषात् । विप्रथस्व
प्रथयस्वेत्यर्थः । अतोऽवभृथ आपो यष्ट्य इत्येतावानूहः । अतोऽ-
वभृथेऽप्यविकारेणाञ्जलिकरणं यजमानस्य प्रथनाशासनपरत्वा-
न्मन्त्रस्य । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरतीति हविर्भरणद्वारेणाऽऽ-
हवनीयस्य यष्टृत्वादग्निर्देवानां यष्टेति च वाक्यशेषाद्यज्ञक-
र्तृरूपाहवनीयाभिधानस्य विवक्षितत्वात्तत्स्थानापन्नास्वप्स्ववभृथ
आपो यष्ट्य इत्येतावानूहो न तूपदेशः । अग्रेयष्टृत्वस्य भाक्तत्वाद्य-
ज्ञफलाशासनपरत्वान्मन्त्रस्याप्यवभृथेऽन्हेन प्रयोग इति । तुश-
ब्दात्पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । देवताग्रेरभिधायकोऽग्निशब्दो वरुणप्रधा-

सावभृथे दर्शितत्वात् । एष हि देवेभ्यो हव्य वहतीति । अग्निर्दे-
वाना यष्टेति देवतायामुपपद्यते नाधिकरगेऽग्नौ स्थलजलाग्रि-
करणेषु तच्चद्वेवताभ्यश्च हूयमान हविर्देवताग्निरैव वहति तस्माद्-
वभृथेष्वपि तस्यैवाभिधानमिति ॥ २ ॥

सू०दी०—अञ्जलिनाऽऽहवनीयनमस्कारार्थः । मन्त्रलिङ्गात्तस्मा एव
नमस्करोतीति मन्त्रविधिराक्यशेषात् । आहवनीयायाऽञ्जलि
करोतीति भारद्वाजवचनाच्च । दक्षिणस्य व्यापृतत्वात्सव्येनाऽऽ-
दानमुपभृतः । तथा सव्येनोपभृतमित्येव बौधायनः ॥ २ ॥

सुयमे मे अद्य घृताची भूयासास्स्वावृतौ सूपावृता-
वित्युभृति जुहूमत्यादधाति । मुखतोऽभिहृत्य मुखत
उपावहरति । सर्वत्रैवमत्याधानोपावहरणे भवतः ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अत्यागानोपावहरणग्रहणानि तूष्णीमन्यत्रेति । आधारा
दन्यत्र जुहूयभृतोर्ग्रहणमत्यागानोपावहरण च तूष्णीमुपावहरणम-
न्त्राभावेऽप्यनास्थया भाष्ये निर्देशः । आधार एव मन्त्रोपदे-
शादन्येषा तत्प्रकृतित्वाभावात्तूष्णी क्रियामात्रानुष्ठानम् । अथवा
मुखतोऽभिहृत्य मुखत उपावहरतीति क्रियाप्रकारमात्रमुपदिश्या-
तिदेशात्समनन्तरवाक्यस्थस्यातिदेशो युक्त इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सू०दी०—अत्यादधाति स्थापयति ॥ ३ ॥

सू०दी०—अत्यादग्जुहूमपभृति मुखेनाभिहृत्याभिमुख हत्वाऽत्या-
दधाति । तथा होमार्थमुपावहरन्मुखत एवोपावहरति अपादत्ते ॥ ४ ॥

सू०दी०—अन्यत्राप्यत्याधानोपावहरणे एवमनन्तरोक्तप्रकारेण
मुखतो भवतः । मन्त्रस्तु प्रकरणादाधारार्थ एवेष्टो नान्यत्र ॥ ५ ॥

न च सञ्श्रियति नाभिदेशे च स्रुचौ धारयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—न च संश्रियति न च शब्दं करोति पात्रसंग्रहनेनास-
श्रियन्नधारणयोः सार्वत्रिकत्वं चशब्दात्सर्वत्रेत्यनुषज्यते ॥ ६ ॥

सू० दी०—चशब्दादेतदपि द्वयं सार्वत्रिकम् । संश्लिष्यति शब्दा-
ययति ॥ ६ ॥

अग्नाविष्णु मा वामाक्रमितमित्यग्रेण सुतोऽपरेण
मध्यम परिधिमनवक्राम प्रस्तरं दक्षिणेन पदा
दक्षिणाऽतिक्रामत्युदवसव्येन ॥ ७ ॥

भा०वृ०—सुतोऽग्रेण मध्यमं परिधिपरेण प्रस्तरमनतिक्रामन्यथा
भवति तथा दक्षिणतो गन्वेत्यर्थः । अनवक्राममनवक्रम्यानव-
क्रम्येति णमुल्यर्थः पौनःपुन्यं सर्वातिक्रमगाभिप्रायेण ॥ ७ ॥

सू० दी०—अनवक्राम पदा प्रस्तरमनवक्रम्यानवक्रम्य । दक्षिणेन
सव्येनेति तयोः प्राथम्यनियमः । अनवक्राममित्या रीक्ष्यवच-
नात् । अयमपि मन्त्रवर्जं सार्वत्रिको विधिः । तथाचोत्तरत्र
वक्ष्यति ॥ ७ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी०—सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन क्रामतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ॥ ९ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ९ ॥

अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ्नः सव्यः ॥ १० ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू०दी०—दक्षिणावघ्नः सव्यः । तत्पाणिंसं पृष्ठाङ्गुलिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अथोर्ध्वस्तिष्ठन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य ॥ ११ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

सू० दी०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

समारभ्योर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुं* संततं
ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीध्मकाष्ठानि स*स्पर्-
शयति ॥ १ ॥

भा०वृ०—प्राञ्चमुदञ्चमिति कोणदिगभिप्रायेण ऋजुप्राञ्चावित्युक्त-
त्वात् । ज्योतिष्मति ज्वलति अत्राऽऽधार्यद्रव्यस्य यजमानान्वा
रम्भणमाधारमाधार्यमाणमनु समारभ्येति दर्शनात् ॥ १ ॥

सू०दी०—ऊर्ध्वोऽप्रह्वः । शेषस्तु व्याख्यातः पूर्वाधारे । तत्राऽऽधारे
धाराया चाऽऽदिसंयोग इति न प्र(वि)स्मर्तव्यम् ॥ १ ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वं तस्येत्यु-
क्तम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—जिह्वं तस्येत्युक्तं ब्राह्मणे । जिह्वो वक्रः । ऊर्ध्वमृजुरिति
कर्तृवादः । ऊर्ध्वमाधार्य विच्छिन्त्यादिति ऊर्ध्वता जिह्वता च
कर्तृविशेषणे तथा जिह्वः, यथा चोर्ध्वः, अवक्रो भवति तथा तिष्ठ-
ञ्जुहुयादित्यध्याहृत्य जिह्वमूर्ध्वमित्यवस्थानक्रियाविशेषणत्वात्
कर्मनपुंसकत्वे ॥ २ ॥

सू०दी०—प्रमायुको मरणधर्मा । जिह्वं वक्रम् । ब्राह्मणप्रदर्शनमृ-
जुत्वादरार्थम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वमाधार्यविच्छिन्त्याद्द्वेष्यस्य ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—ऊर्ध्वमाधार्य नाभिदेशादूर्ध्वमुद्गृहीतया स्रुचा धारामारभ्य
मध्ये विच्छिन्त्यात् ॥ ३ ॥

व्यूषण्वा ॥ ४ ॥

भा०वृ०—व्यूषण्वान्विकिरन्मनसा शत्रून्ध्यात्वोर्ध्वमाधार्य विच्छिन्त्या-
द्द्वेष्यस्येत्यत्र यजमानद्वेष्यं मनसा ध्यात्वा विकिरन्प्रशिथिलमा-
हुतिं जुहुयात् ॥ ४ ॥

सू०दी०—इत इतो विकिरन्वा धारा विच्छिन्त्यादित्यर्थः । णका-
रश्छान्दसः । यजमानस्याद्वेष्यत्वात्तत्र विच्छेत्तव्यमिति भावः ॥४॥

न्यञ्चं वृष्टिकामस्य ॥ ५ ॥

भा०वृ०--स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०--न्यञ्चं नाभिदेशाक्षीचैः सत्यास्तुवाऽऽधारयेदित्यर्थः ॥५॥

द्वेष्यस्येत्येके ॥ ६ ॥

भा०वृ०--स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू दी०--नीचैराधारो द्वेष्यस्य । तस्माद्दर्जनीय इत्येक इति भावः ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां जुहुयात् ॥ ७ ॥

भा०वृ०--स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥

सू०दी०--पूर्ववदूर्ध्वं सर्वाहुतीनां मध्ये भूयिष्ठं च स्वर्गकामस्य जुहुयात् ॥ ७ ॥

अपि वा नाऽऽधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये
पश्चार्धे वा जुहुयात् ॥ ८ ॥

भा०वृ०--स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी०--नाऽऽधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेधः । दीर्घगारादिसंयोगादयो धर्मा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

हुत्वाऽभिप्राणिति ॥ ९ ॥

भा०वृ०--अभिप्राणनमुपरिप्राणनमाधारस्य ॥ ९ ॥

सू०दी०--आधारस्योपरि श्वसिति ॥ ९ ॥

बृहद्भा इति स्तुचमुद्गृह्य पाहे माऽग्ने दुश्चरितादा
मा सुचरिते भजेत्सस्पर्शयन्स्तुचौ प्रत्याक्रामत्येते
एवाऽऽक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः ॥१०॥११॥

भा०वृ०--एते एव मन्त्रवती भवन्तो नान्यत् । विधिस्तु सर्वत्रासं-
स्पर्शनमुक्त्वैते एव मन्त्रवती भवत इति निष्मान्मन्त्रवर्जितस्य
३९

क्रियाकलापस्य सर्वत्र प्राप्तिः । तदाधारार्थं प्राण आधार इति ।
सुचोः परस्परसंस्पर्शनमाधारार्थमेव । प्राण आधारः । यत्सस्पर्-
शयेदिति । लङ्गात् ॥ १० ॥ ११ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १० ॥

सू० दी०—इत्थमन्यत्र मन्त्रपर्युदासात्ततोऽन्येषामाक्रमणप्रत्याक्रमण
धर्माणां सार्वत्रिकत्वं स्पष्टीकृतं भवति । सुचोरसंस्पर्शननियमनं
मन्त्रश्चात्रैवेष्यते । प्राण आधारः । यत्संस्पर्शयेदिति तन्निन्दार्थ-
वादस्याऽऽधारसंयोगात् ॥ ११ ॥

मखस्य शिरोऽसीति जुह्वा ध्रुवां द्विस्त्रिर्वा समनक्ति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—ध्रुवा समञ्जनस्य ध्रुवां समनक्तीत्युक्तेऽपि ध्रौवाज्यस्य
समञ्जनम् । ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्तामिति लिङ्गादाज्यस्यैव
तैजसत्वाज्ज्योतिरिति गौणवादोपपत्तेः ॥ १२ ॥

सू० दी०—व्रुवेति ध्रुवास्थमाज्य लक्ष्यते ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ता-
मितिलिङ्गात् ॥ १२ ॥

उन्नीतं राय इति सुवण ध्रुवाया आज्यमादाय सुवी-
राय स्वाहेति जुहूमभिघार्थं जुह्वोपादाय यज्ञेन यज्ञः
संतत इति ध्रुवां प्रत्यभिघार्याऽऽयतने सुचौ साद-
यित्वा ॥ १३ ॥

भा० वृ०—जुह्वोपादायेति च्छान्दसः । न च मन्त्रः पुनरुपादाने ।
मन्त्रानुपदेशात् । पुनरुन्नीतमित्युपदेश इति । जुह्वोपादायेत्यस्मि-
न्नपि वाक्येऽत्रश्रयं पूर्ववाक्यस्थसुत्राज्ययोरुपस्थानात्सहचारितस्य
मन्त्रमात्रस्य निवृत्तिकारणाभावात् । उन्नीतं राय इत्याज्यो-
पादानार्थतया साधारणत्वाच्च ॥ १३ ॥

सू० दी०—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी कण्डिका ।

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो
यज्ञस्य वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं
करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः सुवर्विष्णोः स्थाने
तिष्ठामीतीधमसंनहनानि स्फ्य उपसगृह्य वेद्याश्च
तृणमव्यन्तमादायोत्तरतः प्रवरायावतिष्ठेते पूर्वोऽध्व-
र्युरपर आग्नीध्रः ॥ १ ॥

भा० वृ०—ऋ इदमित्यवस्थानमन्त्रास्तिष्ठामीति लिङ्गात् । इध्म-
संनहनानि स्फ्ये गृहीत्वा वेद्याश्च तृणमव्यन्तमविगतान्तं
मध्यवर्त्यसंबन्ध तस्य प्राच्यावनं वेद्या तृणमपिसृजतीति लिङ्गा-
द्वेदिमध्यात्तृणमसंसृष्टमुपादाय वेद्यां तृणमपिसृजतीति प्रक्षेपवि-
धानान्न मुच्यते वेद्या इत्युपदेशः । अपिमृजतीति हस्तविमोच-
नमात्र(मन्त्र)तयाऽप्युपपत्तेः । वेद्या उत्तरतः प्रवरायावस्थानं वेद्या
इति प्रकृतत्वान्न विहारमात्रस्योत्तरतः । वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्था-
तुर्न प्रवरोऽध्वर्युणाऽवृतत्वात्प्रत्रियमाणस्य चैकत्वात् ॥ १ ॥

सू० दी०—जुहो जुह्वाः । उपसंगृह्योपश्लेष्य । अव्यन्तं वेद्या
अविगतमन्त वेद्यन्तस्थूलमिति यावत् । वेद्या अविगतान्तं वा ।
उत्तरतो वेद्या एवोत्तरतः । तत्रोत्तरत उत्कर इति तु भारद्वाज-
बोधायनौ । प्रवराय प्रवर वक्तुं तिष्ठति तल्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य ।
व्यवहितेनाप्यवतिष्ठेते इत्यनेनान्वयः ॥ १ ॥

इध्मसंनहनान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य क इदमग्नीध्रवि-
ष्यति स इदमग्नीध्रविष्यतीतिमन्त्र संनमति ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू० दी०—इध्मसंनहनान्येवाऽऽग्नीध्रोऽन्वारभते न स्फ्यतृणे ॥ २ ॥

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्याऽऽ-
श्रावयो श्रावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्रावयति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—आश्रावणादिषु प्रथमद्वितीययोः स्वरयोस्त्रिमात्रत्वम् ।

श्रावयेत्यत्रापि श्रावय आवह पूर्वस्येति भरद्वाजवचनात् । अस्य सूत्रस्यार्थः—वहशब्दे परतः पूर्वस्याकारस्य प्लुतिः । वयशब्दे च परतः पूर्वस्य श्राशब्दस्य प्लुतिः । पूर्वस्येति प्रथमस्याकारौ-कारादेश्च प्लुतिः । ब्रूहिप्रेष्यादीना व्याकरणासिद्धा प्लुतिः । ब्रूहि-प्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेरिति ॥ ३ ॥

सू०दी०—अत्र तृतीयो निगदरूपक्षश्चतुर्थः प्रणवादिः । तेषु चाऽऽद्ययोरग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति प्रथमद्वितीयावचौ प्लुते नान्यत्र । तावेवोदाहृत्यात्रैवाय प्लुत इष्यत इति नियमात् । केचित्तु चतुर्थेऽपि प्रणवादुत्तरौ प्लावयन्ति प्रथम एव निगदः प्रणवाधिक इति कृत्वा ॥ ३ ॥

अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्ति-
ष्ठन्स्फ्यश्च संमार्गाश्च धारयन्प्रत्याश्रावयति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—इहापि प्रत्याश्रावणं दक्षिणामुखस्येति । प्रवरायावस्थाने पूर्वोऽध्वर्युरपर आग्नीध्र इति नियमाद्दक्षिणेन पाणिना दक्षिण-मसमध्वर्योरित्याद होतुः स्पर्शनाञ्जनस्य थोदङ्मुखयोरवस्थानं प्राप्तमत इहापि प्रत्याश्रावणे दक्षिणामुखत्वं प्रतिपाद्यते अपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नित्यविशेषेण चोदितत्वात्तथावस्थितयोरेव होतुरंसस्पर्शो यथा भवति तथा कुर्यात् ॥ ४ ॥

सू०दी०—संमार्गा इध्मसंनहनानि । तेषा स्फ्यस्य च धारणं प्रव-रादन्यत्रेति द्रष्टव्यं प्रवरे तेषामध्वर्युणा धृतत्वात् । श्रौषडि-त्यौकारं प्लावयति ॥ ४ ॥

आग्नीध्रे सोमे ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अस्यार्थः—आग्नीध्रे सोमे दर्शपूर्णमासविकाराणामपि ॥ ५ ॥

सू०दी०—सोमे त्वाग्नीध्रागारे तिष्ठन् ॥ ५ ॥

सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ॥ ६ ॥

भा०वृ०—यथेह प्रयुक्ते तथा सर्वत्रेति आश्रावयेत्यादिषु वैकल्पि-कपक्षेष्विहानुष्ठितपक्ष एव तथा प्रत्याश्रावणप्रयोगोक्त एव सर्वत्र ॥ ६ ॥

सू०दी०—आश्रुतमाश्रावणम् ॥ ६ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति ॥ १ ॥

भा०वृ०—अनपव्याहरन्त इति अन्यवचनप्रतिषेधः सयजमानानाम् । यजमानस्यापि प्रचरण+तृत्वात् । केचिच्चतुणामृत्विजामिति नान्यथाऽऽशीघ्रः प्रत्याश्रावणादिषु ऋत्विजामेव त्रया ऽसंकीर्तनाद्ब्रह्मणोऽपि सर्वकर्मसु वाग्यमनादिना कर्तृत्वाच्चतुणामेव । चत्वार ऋत्विज इत्यत्र संख्याग्रहणं बहुवचनचोदनासु चतुर्णामेव ग्रहणं यथा स्यादित्युक्तत्वाच्च । प्रचरणमवदानग्रहणादीज्यान्तं न कृत्स्नप्रयोगः । अप्या प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरतीति दर्शनात् । केचि-सर्वमिति कृत्स्नप्रयोग इत्यर्थस्तद्वृषणं तेषामन्वर्थकभिः वाग्यमनविधानमिति अनपव्याहरन्त इत्यनेनैव सिद्धत्वादपव्याहारे कृते यदुक्त इति प्रायश्चित्तं प्राप्तं पुनरारम्भ एतेषु निमित्तेषु कालेषु प्रायश्चित्तान्तरविधानार्थमिति ॥ १ ॥

सू०दी०—मन्त्रादन्यस्य वचनमपव्याहारः । तमवदानाद्यादानात् कुर्युः सर्वे प्रचरितारः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ १ ॥

आश्रावयिष्यन्नान्यदाश्रावणाद्ब्रूयादाश्राविते नान्यदाशीघ्रः प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्राविते नान्यदध्वर्युर्यजेति वचनयजेत्युक्ते होता नान्यद्वषट्कारात् ॥ २ ॥

भा०वृ०—आश्रावयिष्यन्नित्याद्यारम्भो यद्यन्यद्ब्रूयादित्यादि नैमित्तिकविधानार्थं नान्यद्वषट्कारादिति याज्यया सह ॥ २ ॥

सू०दी०—गतः ॥ २ ॥

यद्यन्यद्ब्रूयात्पुनरेवाऽऽश्रावयेत् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—सर्वमाश्रावणादि पुनः पुनरेवाऽऽश्रावयेदित्याश्रावण-

ग्रहणं प्रदर्शनार्थमाश्रावणादिवपट्कारान्तस्याऽऽश्रावणमात्रेण कार्यासिद्धेः ॥ ३ ॥

सू०दी०—यत्रेतेषा कश्चिदपव्याहरेत्पुनरेवाऽऽश्रावणादि सर्वमावर्तयेत् । तत्राऽऽश्रावणमात्रवचनं तस्मिन्नुक्त इतरेषामर्थसिद्धत्वाभिप्रायम् ॥ ३ ॥

व्याहृतीर्वा जपेत् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—व्याहृतिजपो हि श्लेषकर्तुरपव्याहरणकर्तुः ॥ ४ ॥

सू०दी०—अपव्याहृत्येति शेषः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वञ्जुमासीनं होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः ॥ ५ ॥

त्रीन्यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ॥ ६ ॥

अपि वैकं द्वौ त्रीन्पञ्च ॥ ७ ॥

न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते ॥ ८ ॥

भा०वृ०—वरणस्य पुनस्त्रित्वविधानाद्द्विपितुरपि त्रय एव त्रियन्ते न चतुरो न पट् त्रीन् वृणीत इति प्रवरपाठतः सिद्धेऽपीह पुनर्वचनात् । एक एकतो द्वावेकतः प्रविष्टकुल एको त्रियते जन्मकुले द्वाविति त्रिवरणपक्षे । यदि पञ्च द्वावेकतस्त्रय एकत इति पञ्चवरणपक्षे यथर्षीति पुनर्वचनं पञ्चानामपि प्रवरणार्थमन्नेदं निरूपणीयमर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैतीति यजमानस्याऽऽर्षेयं वृणीत ऊर्ध्वञ्जुमासीनं होतारं वृणीत इति । तथा त्रयो वा अग्नय इत्यारभ्य य एव देवानां तं वृणीत इति । तथाऽग्निर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीतेत्यादिभिर्निर्देशैर्यजमानस्याऽऽर्षेयवरणं होतृवरणमग्निवरणं च प्रतीयत इति विरुद्धमिव दृश्यतेऽतः कस्यात्र वरणमिन्यत्रोच्यते—हव्यवाहनोऽग्निराहवनीय अर्षेयशब्देनोच्यते यजमानेन जनितत्वाद्गोत्राभिधानमतश्च यजमानार्षेयेणाग्नेर्वरणं प्रधानार्थमाग्नेयो वै होताऽग्निर्मे होताऽग्निर्होतेति च होतुरप्यग्निर्देवतत्वादाग्निरूपेण होतुर्वरणमतो यजमानार्षेयेण

गोत्रेण होतुर्वरणमध्वर्युणा कर्तव्यं होत्रा तु यजमानार्पेयेणाग्नि-
वरणमध्ये महौ असीत्युपक्रम्याऽऽनिगदस्माप्तेरग्न्यभिधानपर-
त्वात्प्रवरणानिगदान्तं चाऽऽवात्नाङ्गत्वादाहवनीयस्य च वृषीध्वं
हव्यवाहनमिति हविर्वोदृत्वेनाऽऽहवनीयाग्नेर्यजमानार्पेयत्वेन
वरणं तत्संबन्धितया च होतुर्वरणम् । पश्चाना वरणपक्षे द्वावे-
कत इत्यत्रोदाहरणमदर्शनम् । शुङ्गशैगिरिदर्शनादिति द्वयामु-
ष्यायणीयोदाहरणं भरद्वाजा शुङ्गाः कताः शैशिरय इति
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सू० दी०—देवहोतरूपेण स्वरूपेण च मानुषस्य होतुः वेज्याप्रार्थनं
वरणमग्निर्देवो होतेत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । ब्राह्मणे च य एव देवानां
होता त वृणीत इति स्तवनात्, पशुसोमयोर्देवं च मानुषं च
होतारौ वृत्वोति वचनाच्च । यथाऽऽर्पेयः, यस्य यजमानस्य यः
प्रवरः प्रवरकाण्डे दर्शितस्तस्य तत्रोक्तानृषीन्मुवदमुवादिति कीर्त-
यन्होतारं वृणीते यावन्तः स्युरिति । यथा जमदाग्निवर्दाव्वद्भृगुव-
दित्यादि ॥ ५ ॥

सू० दी०—यस्य यजमानस्य य ऋषयो गोत्रऋषित्वेनोपाख्यायन्ते
मन्त्रकृतश्च तान्नीन्वृणीते कीर्तयतीत्यर्थः । अत्र चाविशेषेण
त्रीन्वृणीत इति वचनात्पञ्चार्पेयस्यापि त्रयाणामेव वरणम् ।
एकद्वयार्पेययोस्तु त्रयाणामभावात्त्रिष्टोत्रेणाऽऽर्पेयवरणस्याऽऽ-
पन्ना । तत एव च हेतोः कर्मण्येवानधिकारस्तयोरित्यन्ये । यत्रे-
कं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इति तदपि त्रित्वविधेरेवावयु-
त्यानुवादं मन्यन्ते । तथा चाऽऽर्पेयस्याहानं स्यादिति मीमा-
सकाः ॥ ६ ॥

सू० दी०—अपि वा यथासभवं मन्त्रकृतो वृणीते । एरुमेकार्षेयो
द्वौ द्वयार्पेयस्त्रीऋष्यार्पेयः पञ्च पञ्चार्पेय इति । तथा चाऽऽश्व-
लायनः—यजमानस्याऽऽर्पेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युरिति ॥ ७ ॥

सू० दी०—तत्र चतुर्ऋषिसंभवे पञ्च ऋषयोऽधिकर्षिसंभवे च न तेषां वर-
णमित्यर्थः । अथवाऽत्रैकं द्वौ त्रीन्पञ्चेति नियतविधानादेव संख्या
न्तरस्याप्राप्तेर्द्वार्यामुष्यायणविषयः प्रतिषेधः । तस्य हि गोत्रद्वयव-

रणाच्चतुःषडादिवरणं प्राप्नोति । यथाऽऽह सत्याषाढः द्विगोत्रस्य त्रींस्त्रीनकैकस्माद्गोत्रादिति । कथं तर्ह्यस्य वरणमिति चेत्तत्तु प्रवरे दर्शयिष्यते । अथ द्रव्यामुप्यायणानां कुलानामिति । आश्वलायनश्चाऽऽह—तेषामुभयतः प्रवृणीतैरुमितरतो द्वावितरतो द्वौ वेतर तस्त्रीनितरतः । नहि चतुणा प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रव रणमिति ॥ ८ ॥

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता ॥ ९ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् । ९ ॥

सू०दी०— इतः प्रवरादारभ्यामुतः परस्तादारभ्य । तच्चोभयं प्रव रेषूदात्तरिष्यति ॥ ९ ॥

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ॥ १० ॥

भा० वृ०—ब्राह्मणस्यापि राज्यप्राप्तस्य पुरोहितप्रवर एव पुनर्विधानात्प्रवरपाठसिद्धत्यापीह पुनर्चनाद्वाज्यकृतृत्वमात्रमितिमेव पुरोहितप्रवरेण वरणं न कुलोत्पन्नस्य गोत्रस्य ॥ १० ॥

सू०दी०—प्रवरणकाण्डपठितानामेव विधीनामिहोपदेश आदरार्थो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

ब्रह्मण्यदा च वक्षद्व ह्यगा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति प्रवरशेषमाह ॥ ११ ॥

भा० वृ०—ब्रूयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू०दी०—प्रवरशेषः—प्रवरनिगदस्य शेषः ॥ ११ ॥

अपि वा नाऽऽर्षेयं वृणीते । मनुवदित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ १२ ॥

सू०दी०—इदं च संनिहितराजन्यविषयम् । अपि वा यथोक्तं प्रवरं न वृणीते किंतु तत्स्थाने मनुवदित्येतावद्ब्रूयात् ॥ १२ ॥

सीदति होता ॥ १३ ॥

भा० वृ०—होतैव सीदति न भैत्रावरुणो त्रियमाणो होतृकार्याप न्नोऽपि पश्नाविति । ऊर्ध्वङ्गुमासीनं होतारं वृणीत इति प्रकृतेऽपि

होतरि सीदति होतेवेति पुनर्वचनाद्धोतैव सीदति न मैत्रवरुणः
पशौ ॥ १३ ॥

सू० दी०—होतुरासनकालविकल्पार्थं वचनम् । आसीनं वा होतारं
दृणीते दृतो वाऽत्र काले निषीदति ॥ १३ ॥

होतुरुषंशु नाम गृह्णाति मानुष इत्युच्चेः ॥ १४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १४ ॥

सू० दी०—यतः ॥ १४ ॥

वेद्यां तृणमपिसृजति ॥ १५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १५ ॥

सू० दी०—यदव्यन्तमात्त तृणं तत्प्रत्यपिसृजति ॥ १५ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदति-
क्रान्तोऽपरेणाऽऽधारसंभेदं पञ्च प्रयाजान्प्राचो
यजति ॥ १ ॥

भा० वृ०—प्रयाजाङ्गं घृतवति शब्द इति पशौ वक्ष्यति । आधा-
रयोः संगम आधारसंभेदस्तमपरेण प्राचः प्रागपवर्गान्प्रयाजा-
न्यजतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सू० दी०—घृतवति शब्दे घृतवदिति शब्दे । अथवा घृतशब्दवति
घृतवतीमित्यस्मिञ्शब्द उक्त इत्यर्थः । यथा यद्घृतवत्पदमनूच्यत
इति । सकृदतिक्रान्तो न तु प्रतिप्रयाजम् । आधारसंभेद आधा-
रयोर्व्यतिषङ्गदेशः । प्राचः प्रागपवर्गान् ॥ १ ॥

प्रतिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणत

इडः पश्चाद्द्विर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये ॥ २ ॥

भा० वृ०—प्रतिदिशमपीत्यपरेणाऽऽधारसंभेदमितिदेशनियमात्प्रति
४०

दिशपक्ष उत्तमोऽप्याधारसभेदरय पश्चान्मध्ये यदाऽऽधारावृजू
प्राञ्चौ तदा संभेदाभावेऽपि पश्चाद्भाग एव देशलक्षणत्वात्स-
र्वत्र ॥ २ ॥

सू० दी०—प्रतिदिशं वा यजत्यपरेणैवाऽऽधारसंभेदम् ॥ २ ॥

सर्वान्वैऋद्धम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—एकधमितीयपरेणाऽऽधारसंभेदमेकस्मिन्देशे सर्वान्प्रया-
जान्यजति ॥ ३ ॥

सू० दी०—एकधमिति ध्यमुञ्जो रूपमेकैकस्मिन्देश इत्यर्थः ।
अपरेणाऽऽधारसंभेदमित्येव ॥ ३ ॥

आश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते समिधो यजेति प्रथमं
संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—आश्रावमाश्रावमित्यस्यार्थः—आश्राव्याऽऽश्राव्येति । न
पुरोनुवाक्यासंप्रैष इति सर्वत्रावयन्नमुष्मा अनुब्रूतीति पुरोनुवाक्या-
संप्रैषस्य प्राप्तत्वादाश्रावमाश्रावमिति पुरोनुवाक्यासंप्रैषन्निवृत्त्य-
र्थम् । प्रथमं प्रयाजं प्रति समिधो यजेति प्रथमं संप्रेष्यतीति ।
न प्रथमयागं प्रति प्रेष्यतीति संबन्धः, कर्मणः प्रैषाभावात्त
प्रथममिति प्रथमप्रयाजं प्रतीति संबन्धः । यज यजेतीतरानित्य-
त्रापीतरान्प्रतीति संबन्धः ॥ ४ ॥

सू० दी०—प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्यती-
त्यर्थः । इतरानित्येवमेव योज्यम् । ननु किदेवत्याः प्रयाजाः ।
तत्राऽऽह बौधायनः—ऋतुदेवताः खलु प्रयाजा भवन्तीति । मन्त्र-
वर्णाश्च भवन्ति । तथा वसन्तमृतना प्रीणामीत्यादिब्राह्मणाच्च ॥४॥

यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रामं तस्य
जुहुयादवतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न वसीयान्न
पापीयानिति समानत्र तिष्ठन् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—अभितरं सुष्ठुतरं वसीयान्वसुमत्तरः श्रेष्ठयनवान्वा ।
अभिक्राममभिक्रम्याभिक्रम्याग्निमदीप नित्ये कामोऽभिक्रामं

जुहोतीति नित्यवद्वचनाभित्यानुष्ठानेऽपि फलकामः फलसाधनत्वं
नित्याधिकारप्रयुक्तस्याप्यवतरमपकृष्टतरं पापीयान्दरिद्रो वसीयः-
प्रतियोगित्वात् । किंच पुनरेवैन वामं वसूपावर्तत इति पापीयानि-
तिशब्दस्य दरिद्रवचनत्वे लिङ्गम् । यः पुरा भद्रः सन्पापीया-
न्स्यादित्यादिना पापीयस्त्वपरिहारनिर्देशे वामं वसूपावर्तत इति
निर्देशात्सर्वत्रैवं पापिष्ठा वा पूर्वस्मिन्पक्षे नात्यन्तनिषेधोऽस्मि-
न्पक्षे प्रतिषेधः । व । प्रतिक्रामं प्रतिनिवृत्त्याऽऽहवनीयस्य दक्षिण-
पार्श्व आराद्धूरं गत्वा न रसीयान्न पापीयानिति मध्यवर्तिकाम
नाया समान अहवनीयस्य दक्षिणपार्श्व एकत्र स्थितः प्रयाजा-
न्यजनीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सू०दी०—अभितरं सुतराम् । वसीयान्पुष्टः । अभिक्रामं प्रतिप्रयाजं
किंचिदन्तरमग्निमभिक्रममभिक्रम्य । अवतरमवकृष्टतरम् । पापी-
यान्दरिद्रः । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात्स पुनर्वस्वोरऽग्निमा-
दधीत पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते भद्रो भवतीति लिङ्गात् ।
तथा तस्मान्छ्लेयासं पापीयान्पश्चादन्वेतीति लिङ्गाच्च । प्रतिक्राम
मग्नेः प्रतीपं क्रन्त्वा । समानत्र तिष्ठन्नुभयथाऽप्यक्रामभेकत्र
स्थितः ॥ ५ ॥

त्रीनिष्ठाऽर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीयोत्तराविष्ठा प्रत्या-
क्रम्य शेषेण ध्रुवामभिघार्यानुपूर्वहवींऽपभिघारय-
त्युपभृतमन्ततः ॥ ६ ॥

भा०वृ०—समानयनं बर्हिःस्त्राहाकारार्थं चतुर्थाष्टमयोरिति लिङ्गा
दिति । पशौ चतुर्थाष्टमयोः प्रतिसमानीयेत्युत्तरयोर्विकारेषु
विभज्य समानयनविधानं प्रयाजाज्यशेषेणाऽऽज्यस्थाल्या अभि-
घारणं नात्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्तीति वचनात्स्थालीगता-
ज्यस्यापराग्निहोमानामपि साधनत्वादुपभृतमाज्यमन्ततः प्रयाजा-
ज्यशेषेण हवींऽपभिघारयतीति प्राप्तस्याभिघारणस्योपभृतमन्तत
इति क्रमविधानात् । उपदेशस्तु पशान्वाज्याभावेऽपि नोपभृतमिति
निषेधात्केवलमपि पात्रमभिघारयत्यतो नानूयाजे प्रायणीयेऽप्यु
पभृतोऽभिघारणम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—अत्रापि ध्रुवामुपभृतमित्याज्यलक्षणा पशौ नोपभृतमिति
लिङ्गात् । हवीं ऋयुत्पत्तिक्रमेणाभिघारयति ॥ ६ ॥

न हवीं ऋयुभिघारयेद्द्वेष्ट्यस्याऽऽयतने सूचौ सादयति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सू०दी०—गतौ ॥ ७ ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्नेयः सौम्यश्चाऽऽज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृ-
हीताभ्याम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—आज्यभागाविति कर्मनामधेयम् ॥ १ ॥

सू०दी०—आज्यभागौ नामकर्मणी । तावाज्यहविष्कौ चतुर्गृहीताभ्यां
चाऽऽज्याभ्यां कार्यौ ॥ अथाऽऽज्यभागप्रसङ्गात्सर्वान्दर्विहोमसङ्घ-
धारणान्प्रमाणाह ॥ १ ॥

जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तमप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-
मामग्न्य पञ्चावत्तं कुर्वीत सर्वत्र ॥ २ ॥

भा० वृ०—पञ्चावत्तं सर्वत्र वषट्कारप्रदानेषु प्रधानेष्विति । अप्य-
जामदग्न्य इत्यादि सर्वत्रैवमन्तमेकं सूत्रं विकल्पेन सर्वेषां शास्त्र-
न्तरस्मिद्ध पञ्चावत्तिना विनाऽऽर्द्धिषेयाणां च जामदग्न्यप्रवरयो-
गेन (ण) पञ्चावत्तमिति जमदग्निपुरोहितप्रवराणां राज्ञां वा सर्व-
त्रेति ॥ २ ॥

सू० दी०—यत्र यत्र चतुरवत्तचोदनः तत्र जमदग्निगोत्राणां पञ्चा-
वत्तं भवति । यथा यच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यादौ । अजामदग्न्योऽर्द्धि-
पञ्चावत्तमिच्छजामदग्न्यमनुज्ञाप्य पञ्चावत्तं कुर्वीत । सार्वत्रिक-

मिति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सर्वत्रेति वचनमसंदेहार्थम् । केचित्तु सर्वत्रेति वचनाद्विहोमेष्वपि चतुर्गृहीतवत्सु पञ्चगृहीतमिच्छन्ति । तद्युक्तमद्विहोमाधिकारात् । तथाऽऽहुः प्रकृत्य याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तपञ्चावत्ते पञ्चावत्त जमदग्नीना चतुरवत्तमितरेषा गोत्राणामिति सत्यापाढादिभिर्व्यक्तं वचनाच्च । तस्माद्विहोमेषु चतुर्गृहीतचोदनाया पञ्चावत्तिनोऽपि चतुर्गृहीतमेव भवति न पञ्चगृहीतम् । अग्निहोत्रे तु वचनाद्भवति ॥ २ ॥

अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्यति ।
अवदायावदाय स्त्रुणेण प्रस्तरवर्हिः समज्य जुहूपभृ-
तावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं
यजेति याज्यामिति सार्धत्रिकम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—वपट्कारप्रदानेषु प्रधानेष्वेव पुरोनुवाक्यादिसाहचर्यात्म-
वानेष्ववद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीतीन्द्राय पुरोडाशानामवदीयमानाना-
मनुब्रूहीति लिङ्गात्प्रधानयागे सिद्धवदनुवादादैन्यस्यावद्यन्नब्रूया-
द्विन्द्रायानुब्रूहीति श्रुतेश्च । वपट्कारप्रदानेषु प्रधानेषु विकल्प्यते ।
उपदेशो वपट्कारवदङ्गेषु । प्रधानेषु प्रत्यभिघारणान्तमेव कृत्वाऽ-
नुब्रूहीति प्रत्यभिघारणकालोत्तरविधानात्प्रत्यभिघारणान्तं
कृत्वाऽनुब्रूहीति प्रेषः । आप्यायनं कृत्वा प्रस्तरवर्हिःसमञ्जनं
वपट्कारप्रदानप्रधानेषु न द्विहोमेष्वश्रुतप्रत्याश्रुतादिसंबन्धात् ।
उपदेशो द्विहोमेष्वपीत्यवदायावदायेत्यविशेषवचनात् ॥ ३ ॥

सू० दी०—अवद्यन्नवदाने प्रक्रान्त इत्यर्थः । जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय
पितृमतेऽनुस्वधेति संप्रेष्यतीति लिङ्गात् । आप्याय्य ध्रुवां प्रस्त-
रवर्हिषी समनक्ति । याज्या संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तदर्थं होतारं
संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्नये जुहोति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय समं पूर्वेण ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—यत्र हुतः पूर्वेणाऽऽज्यभागेन दक्षिणमिव चक्षुः सव्येन समो भवति तत्र जुहोति ॥ ५ ॥

उभे ज्योतिष्पति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—ज्वलत्यग्नौ जुहोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू० दी०—उभे एते आहुती सार्चिष्यग्नौ जुहोति । न वक्ष्यमाणा-
हुतिवद्गतार्चिषीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमाज्यभागं प्रति स्रुचावात्ते न निदधात्या स्विष्ट-
कृतः ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अनाज्यभागेऽपि पशौ स्रुचौ न स्थाप्येते स्वकालोऽ-
स्तीति स्रुगारणस्योपरितनकर्माङ्गत्वादाज्यभागकाले धारणमेव
विवक्षितम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—आज्यभागं प्रति तत्काले । ततश्चाऽऽत्तायाभेव स्रुचि
प्रकृतौ प्रधानावदानदर्शनादनाज्यभागेऽपि पशुप्रायणीयादाव-
स्मिन्काले स्रुचावादीयेते ॥ ७ ॥

आज्यभागावन्तरेणेतरा आहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—आज्यभागावन्तरेण वषट्काराहुतीः सर्वाः । आधार-
संभेदेन सह विकल्पः । आधारसंभेदेनाऽऽहुतीः प्रतिपादयतीत्य-
नेन सह विकल्पः प्रधानसंनिधौ पाठात् । व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।
आधारसंभेदाभाव आज्यभागावन्तरेण ऋजू प्राञ्चौ होतव्यावि-
त्यादिपक्षे केचिददर्विहोमाहुतीराज्यभागावन्तरेणाऽऽधारसंभेदे व-
षट्काराहुतीरिति व्यवस्थयानित्यवदन्वये संभवति न विकल्पेन
पाक्षिकान्वयो युक्त इति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

सू० दी०—आज्यभागदेशयोर्मध्य एवेतरा दर्विहोमाहुतीर्जुहोति
न वहिस्ताभ्याम् । यत्र विहोमाहुतीर्न तन्नेनो मक्षुष्ये ॥ ८ ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य मा भेर्मा सांविकथा मा
त्वा हिःसिषं मा ते तेजोऽपक्रभीत् । भरतमुद्धरेम-
नुषिञ्चावदानानि ते प्रत्थवदास्यामि । नमस्ते अस्तु
मा मा हिःस्रारित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गु-
ष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरीचीनमवद्यति । पूर्वार्धाद्द्विती-
यमनूचीनं चतुरवत्तिनः पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चाव-
त्तिनः ॥ ९ ॥

भा० वृ०— अवदानानीति जात्यभिधानं मा भूत्प्रकरणोपरोध
इति । अवदानानि ते यदवदानानीति बहुवचन जात्याख्यायामे-
कस्मिन्बहुवचनमतोऽवदानद्वित्वेऽपि न निवर्तते प्रकृत्यर्थान्वयसं-
भवात्पाशमन्त्रवत्संख्यावचनस्याविवक्षा । चतुरवत्तिनामवदानै
कत्वेऽपि नोह्यते पिड्यायामत एकस्मिन्सर्वावदानार्थ सकृदेव
मन्त्रप्रयोगस्तिरीचीनं दक्षिणाग्राभ्यामङ्गुलीभ्यामनूचीनं प्राग-
ग्राभ्या पश्चार्धात्तृतीयं प्रागग्राभ्यामेव ॥ ९ ॥

सू० दी०— अङ्गुष्ठपर्वोऽङ्गुष्ठस्योत्तमं काण्डम् । तिरीचीनं तिरश्चीनं
तिर्यग्भिरङ्गुल्यङ्गुष्ठैरिति यावत् । अनूचीनं प्राचीनं प्रागायतैर-
ङ्गुल्यङ्गुष्ठैर्द्वितीयं तृतीयं चेत्यर्थः । तयोस्तु नावदानमन्त्रस्याऽऽवृ-
त्तिरपादानद्रव्याभिधायित्वात्तदेकत्वाच्च । न चावदानद्वित्वे निव-
र्तते जात्याख्यायां बहुवचनात् ॥ ९ ॥

असंभिन्दन्माःसमःसहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन
च पुरोडाशस्यावद्यति ॥ १० ॥

भा० वृ०— असंभिन्दन्मयाःसमःसहिताभ्यामिति मध्यमाभ्यामङ्गुलीभ्या तयो-
रुभयतोऽङ्गुलिसंश्लेषात् ॥ १० ॥

सू० दी०— उत्तरे व्याख्यास्यते ॥ १० ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

स्रुवेणाऽऽज्यसांनाय्ययोः ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—असंभिन्दन्नवदानदेशावसंकिरन् । द्वयोरवदानदेशयोर्मध्ये क्रियाश्रिद्धेशः स्थाप्यत इत्यर्थः । माससहिताभ्यामनखसंहिताभ्यामङ्गुष्ठेन चानेन च स्रुवेणावद्यति । हस्तेनावयतीत्यविशेषचोदितौ स्रुवहस्तौ द्रवकठिनयोर्हविषोः सामर्थ्यान्नियम्यते । तेन सांनाय्यविकारेऽपि वपादौ ह्सा इष्यते । पुरोडाशविकारेऽपि यवाग्वादौ स्रुवः ॥ १ ॥

आनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममदानमवदाय पूर्वार्धं
स्रुचो निदध्यात् । मध्यादपरमवदाय पश्चार्धं
स्रुचः ॥ २ ॥

भा० वृ०—आनुजावरोऽमुरोर्योऽनुगामी तस्य नैमित्तिकमनुजस्यावरोऽमुरुमनुजमनुगमनादिना विद्याधनादिभिरुपजीवति यो ज्येष्ठः स आनुजावरः ॥ २ ॥

सू०दी०—योऽल्पतेजस्व्यात्समानजातीयानामनुगन्ता भवति स आनुजावरः । प्रजापतिरिन्द्रमसृजताऽऽनुजावर देवानामित्यनुवाके तथाऽवगमात् । तस्य चाग्रगमनं परीप्सतोऽयं विधिः । इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीदिति प्रकृत्याऽऽनुजावरस्य विधिमुक्त्वा स एवैनमग्रं समानाना परिणयतीति फलान्नानादश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्रं पर्थेतामिति प्रकृत्य ता एवैनमग्रं परिणयत इति श्रवणाच्च । तस्मात्काम्य एवार्यं कलः ॥ २ ॥

पूर्वप्रथमान्यवद्येज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा
गतश्रीः स्यात् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—ज्यैष्ठिनेयो ज्येष्ठायाः पुत्रः । ज्येष्ठस्येति ज्यैष्ठिनेयस्य विशेषणम् । प्रथमज्येष्ठो न मृतज्येष्ठः ज्येष्ठशब्दस्यातिशयश्च नात्कनिष्ठप्राप्तिरहितज्येष्ठवचनत्वं युक्तम् । न स्यपत्येन स बाध्यते । एकपुत्रो ज्येष्ठपुत्र एव तस्य गतश्रियश्च पूर्वार्धात्प्रथमान्यवद्येत् ॥ ३ ॥

सू०दी०—ज्येष्ठा प्रथमोढा भार्या तस्याः पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः । तस्य प्रथमजस्य गतभ्रियश्च पूर्वार्धात्प्रथमान्यवदानान्यवद्योदिति नैमित्तिको विधिः ॥ २ ॥

अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वाऽ-
नुजावरो यो वा बुभूषेत् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—कानिष्ठिनेयः पश्चात्परिणीतायाः पुत्रः । कनिष्ठस्येति कानिष्ठिनेयस्य विशेषणम् । अन्त्यकनिष्ठः, न मृतकनिष्ठः । न ह्यपत्येन स वाच्यते । यो वाऽनुजावर इति काम्यं यस्तस्मात्पच्युतिमिच्छति नैमित्तिकं पूर्वमुभे वा विकल्पेते । अनुजोपजीवित्वाच्चित्वाच्चिमिच्छति नैमित्तिकं पूर्वमिति अनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममित्येतदनुजोपजीवित्व निमित्तेन नैमित्तिकमुभे वा विकल्पेते नैमित्तिकत्वाद्दुभयोः काम्यत्वेऽप्युभयोरविशेषाद्विकल्प एव ॥ ४ ॥

सू०दी०—अत्राऽऽद्यपक्षो नैमित्तिकः—उत्तरौ काम्यौ मध्यमश्च पूर्वेषानुजावरकल्पेन विकल्पते । कानिष्ठिनेयो ज्यैष्ठिनेयेन व्याख्यातः । बुभूषेद्भवितुमिच्छेद्भूतिकाम इति यावत् ॥ ४ ॥

अथ यदि पुरोहितः पुरोधाकामो वा यजेत पूर्वा-
र्धात्प्रथमभवदानमवदाय पूर्वार्धे स्रुचो निधाय पूर्वा-
र्धेऽग्नेर्जुहुयात् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—पौरोहित्यं पुरोधा, द्वितीयतृतीययोरवदानयोर्निधानदेशा-
वचनादानियमः ॥ ५ ॥

अवदानाम्यभिधार्य यदवदानानि तेऽवधन्विलोमा-
कार्भमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां
पुनरिति हविः प्रत्यभिधार्याग्नेयेऽनुब्रूह्यग्निं यजेति
संप्रैषौ ॥ ६ ॥

भा० वृ०—अग्नेऽनुब्रूहीति वचनान्मा भूमूर्धन्वते नियुत्वते वेति याज्यानुवाक्ययोस्तद्गुणाभिधायकत्वात्ताद्विशिष्टस्य देवतात्वं प्राप्नोतीति तत्परिहारार्थमुच्यते । अतो यद्देवतासन्निर वाक्यगतं विशेषणं तदेव देशे देशे उपलक्ष्यते न मन्त्रगतमखिल विशेषण यत्र तु मन्त्रवर्णिकमेव तत्र सविशेषणं प्रगानमेव चोद्दिश्यते । यद्यप्यवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति वचनेन प्राथम्यादग्रेअग्नेऽनुब्रूहीति प्राप्तं तथाऽपि पुनरन्यमान्त्रवर्णिकसगुणदेवतानिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—ब्रूयादिति शेषः । ननु सामान्यतः प्रागेव विहितस्य याज्यानुवाक्यासंप्रैषस्य पुनरितिः किमर्थम् । केचिदाहुः— तत्र तावदवद्यन्संप्रेष्यतीत्यवदानसमयानुवाक्यासंप्रैषविरिङ्ग विषयः प्रगानविषयस्त्वथं प्रत्यभिघारणोत्तरकालविप्रगानार्थ इति । तदयुक्तं तत्र सार्धविक्रमिष्येनेन विरोधात् । श्विष्टकृत्यभिघारणोत्तरकाल तद्वचनविरोधात् च याज्यासंप्रैषोपादानवैयर्थ्यात्तस्य च क्रमार्थतायामाश्रावणत्वाश्रावणयोरुत्कर्षप्रसङ्गान्मन्त्रब्राह्मणत्रलिङ्गविरोधाच्च । पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रूहीति । एन्द्रस्यावग्रन्ब्रूयगदिन्द्रायानुब्रूहीति जुह्वामुपस्तीर्थं सोमाय पितृपतेऽनुस्वयेति संप्रेष्यतीत्यादि । तथोपस्तीर्थे दक्षिणस्य पुरोडाशस्य पर्वार्गद्वयन्नाऽग्नेऽनुब्रूहीत्येव वीं गायनः । तस्मान्न युक्तः पूर्वोक्तक्रमकलयः । अन्यत्तु मतम् । याज्यानुवाक्ययोर्मन्त्रलिङ्गत्वादग्ने मूर्धन्वते, अग्नि मूर्धन्वन्तमिति मा भूता संप्रैषवित्येवमर्थमिदं वचनमिति । तदयुक्तं यदाग्नेयोऽष्टारूपाल इत्युत्पत्तावश्रुतस्य गुणस्य देवताविशेषणत्वेन दुराशङ्कत्वादितरथाऽऽज्यभागयोरग्ने वृत्रघ्नेऽग्ने वृ गन्वत इति लिङ्गानुगुणदेवतादेशप्रसङ्गाच्च । तस्मात्पूर्वममुष्मा अनुब्रूह्यमु यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य देवतादेशनस्य विशपतः प्रदर्शनमात्रमेतदिति । नाती कात्र ह्येष्टव्यमायुष्मद्भिरेऽमन्योऽपि यस्तत्र तत्र संप्रैषविधिः सोऽपि क्वचिद्देवताप्रदर्शनार्थः क्वचित्संप्रैषस्वरूपविशेषप्रदर्शनार्थः क्वचित्तस्यैव विकारप्रदर्शनार्थः क्वचिद्विकल्पप्रदर्शनार्थः क्वचिद्वद्विकारप्रदानदर्शनत्वरूपपानार्थः क्वचिदसदेहार्थ इति यथा संभवं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

आज्यं प्रश्नोत्यापिदधदिवप्रक्षिणन्हुत्वाऽऽज्येना-
न्ववश्चोतयति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अपिदग्दिव स्थगयन्निव स्रुच न्यञ्च कृत्वाऽप्रक्षिणन्न-
हिसन्नग्रिमवदानं वा न शिथिली करोति प्रश्नोत्तन यागात्पूर्व
स्रुगताज्यक्षरणमग्नावन्ववश्चोतयति क्षारयति होमोत्तरकाल
स्रुगतशेषम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—स्रुगतमाज्यं प्रथमं स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं पुरोडाशमपि-
दग्दिव स्थगयन्निय स्रुचा तमप्रक्षिणन्नहिसन्हुत्वाऽऽज्यशेष-
न्ववस्रावयति ॥ ७ ॥

आधारसंभेदेनाऽऽहुतीः प्रतिपादयति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—संभेदः संगमस्तस्मिन्प्रथमाहुतिः ॥ ८ ॥

सू० दी०—आधारव्यतिपङ्क्तेशेनाऽऽहुतीः प्रतिपादयति प्रवेश-
यतीत्यर्थः । अथवा प्रतिपादयति प्रक्रमयति प्रथमाहुति तत्र जुहो-
तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्रुच्यमाधारमभिजुहोति पूर्वा पूर्वा संहिताम् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—उत्तराः स्रुच्याधारस्याभिहोमाः रुद्धिस्त एग्नाः ॥ ९ ॥

सू० दी०—एव प्रतिपाद्य स्रुच्याधारस्योपरि पूर्वा पूर्वामाहुतिं पर-
स्परसमृष्टा जुहोति । पूर्वशब्दोऽत्र पूर्वोत्तराया दिशि गौणो
द्रष्टव्यः । अत एव वाऽत्र पूर्वप्रतिषेधाद्वैकल्पिकाविमौ विधी
द्रष्टव्यौ । तथा स्रुच्यमाधारमभिजुहोति पूर्वा पूर्वा भेत्येव सत्या-
पाठभारद्वाजौ । बौधायनस्त्वाह स्रुच्यमाधारमभिजुहुयादित्यौ-
पमन्यवो मध्ये प्रदक्षिणं मण्डलाकारमिति राथीतर इति ॥ ९ ॥

यं द्विष्यात्तं व्युषन्मनसाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥ १० ॥

भा० वृ०—शत्रु विकिरन्मनसा यं द्विष्यात्त शत्रुं व्युषन् मनसा
विकिरन् प्रयानाहुतीर्जुहोति ॥ १० ॥

सू० दी०—यं द्विष्याद्यजमानस्तं मनसा व्युषन्स्तद्विसामभिध्याय-
न्नित्यर्थः ॥ १० ॥

यदा वीतार्चिलेलायतीव वाऽग्निरथाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—लेलायति अल्पकार्चिपि शान्ताया ज्वालाया सत्यामा-
हुतीर्जुहोति ॥ ११ ॥

सू० दी०—लेलायतीति लिङ्गो यङन्ताल्लुटि व्यत्ययेन परस्मै-
पदमीकारस्य चाऽऽकारः । यङ्लुगन्ताद्वा शब्बुद्धिश्च व्यत्ययेन
च्छान्दसत्वात् । यथा पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायदिति ।
कण्वादिषु वा लेलेति पाठो द्रष्टव्यः । यदा शान्तार्चिरङ्गारेषु
लेलीयमान इव विरफूर्जत्यग्निस्तटा जुहोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च
यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु लेलायद्वीव भातीति ॥ ११ ॥

आज्यहविरुपाशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्ण-
वोऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा ॥ १२ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

सू० दी०—बौधायनादिभिरमावास्यायामप्युपाशुयाजविधानात्तन्नि-
रासार्थः पौर्णमास्यामेवेत्येवकारः ॥ १२ ॥

प्रधानमवोपांशु ॥ १३ ॥

भा० वृ०—प्रधानदेवताभिमानमुपांशु तदर्थत्वाद्धविषो हविरपि
प्रधानं तेन तद्धर्मसिद्धेः । यागे करणत्वात्तस्मात्तदभिधान-
मप्युपांशुमयोर्यागकारकत्वादुपांशुत्वस्य प्रधानयागकारकत्वाभि-
धानविषयत्वाद्घृतस्य यजेत्यादिषु घृतादिशब्दस्योपांशुत्वसिद्धि-
स्तदाह सौम्ये घृतशब्दस्य वैश्वदेव्याश्चानूवन्व्याया इत्युभ
यस्या उक्तदेवताया एवे युपदेश इति । हविषो देवतार्थतयाऽ-
प्रधानत्वाच्चिरुपाधिकप्रधानदेवताभिमानस्यैवोपांशुत्वमिति ॥ १३ ॥

सू० दी०—उपाशुयाजसमाख्यानात्कृत्स्नमन्त्रोपांशुत्वे प्राप्ते वचनम् ।
प्रधानमेव देवताभिधान एव मन्त्राश्च उपाशुरन्यो यथाप्राप्त
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विष्णुं बुभूषण्यजेत ॥ १४ ॥

भा० वृ०—विष्णुं बुभूषन्निति नित्ययोरेव पक्षे कामः ॥ १४ ॥

सू० दी०—स्पष्टम् ॥ १४ ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

अग्नीषोमौ भ्रातृव्यवान् ॥ १ ॥

भा० वृ०—गतायम् ॥ १ ॥

सू० दी०—नित्ययोरेवानयोर्देवतयोः कामो वेदितव्यः । नित्यवद-
ग्नेऽनुक्रमणादन्यथा तद्वैयर्थ्याच्च ॥ १ ॥

आग्नेयवदुत्तरेर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू० दी०—गतः ॥ २ ॥

समवदाय दोहाभ्याम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—समवदानं सहावदानम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—समवदाय सहावदाय दोहाभ्या प्रचरति । देशकाल-
कर्तृदेवतैक्यादिति भावः । तत्रोपस्तरणाभिघारणे अपि विभु-
त्वात्तन्त्रेण भवतः ॥ ३ ॥

दध्नोऽवदाय शृतस्यावयस्येतद्वा विपरीतम् । सर्वाणि
द्रवाणि स्रुङ्मुखेण जुहोति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

स्रुवेण पार्वणौ होमौ । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । स नो दोहताꣳ सुवीर्यꣳ रायस्पोषꣳ
सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति
पौर्णमास्याम् । अमावास्या सुभगा सुरोवा धेनुरिव
भूय आप्यायमाना । सा नो दोहताꣳ सुवीर्यꣳ राय-
स्पोषꣳ सहस्रिणम् । अपानाय सुराधसेऽमावास्यायै
स्वाहेत्यमावास्यायाम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—न विकृतौ पार्वणहोमौ समुदायेज्याङ्गत्वात्तस्य समुदा-
यस्यान्यत्राभावात्पूर्णमासाय स्वाहा, अमावास्यायै स्वाहेति

पूर्णमासामात्रास्याशब्दयोः कर्मसमुदायनामत्वात्तयोरेव समुदा-
ययोश्चतुर्थ्यन्ततया देवतात्वात्तद्देवतास्मरणार्थत्वं होममन्त्रयो-
स्ततश्च विकृतौ तयोः समुदाययोरतिदेशाभावाद्द्वैकृतदेवतानां
तत्तत्कार्यापन्नत्वाभावाच्च न कर्तव्यौ । यद्यपि होमरूपत्वादारादु-
पकारकत्वं तथाऽपि देवतास्मरणस्य स्विष्टकृदादिवद्विवक्षितत्वा-
द्द्वाराभावान्निवृत्तिः, पार्वणाविति वचनाच्चेति पार्वणशब्दस्य
देवतातद्धितान्तत्वात्पार्वणशब्दस्य च मन्त्रवर्णप्राप्तपौर्णमास्य-
मावास्यापरत्वात्तयोरन्यत्राभावाच्चेति ॥ ५ ॥

सू० दी०—पर्वशब्दोऽत्र कर्मप्रचनः प्ररुणात्तद्देवतत्वाच्च होमयोः ।
ताभ्यां हि दर्शपूर्णमासावेव क्रियमाणाविज्येते मन्त्रलिङ्गात्तेन
विकृतिषु न गच्छतः । तत्र तयोः समुदाययोरभावात् । क-
र्मणस्तत्प्रभृतित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्धन्धनत्वा-
दिति न्यायेन समुदायस्य चानतिदृश्यत्वत्पार्वणाविति वचनाच्च ।
तदुक्तं न्यायविद्भिः पार्वणयोस्त्व-वृत्तिः समुदायार्थसयोगात्त-
दभीज्या हीति ॥ ५ ॥

नारिष्ठान्होमाञ्जुतीति दर्शं ते तनुवो यज्ञ यज्ञि-
यास्तः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशि-
षमीडमानो देवानां देवेषुऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् ।
यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भाग२ शतक्रतू । एतद्वा
तेन प्रीणाति तेन तृप्यतम२ हहौ । अहं देवानां
सुष्ठुतामस्मि लोके ममदमिष्टं न मिथुर्भवाति ।
अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अद-
धाद्भागधेयम् । अदारसृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे
मरुतो मृडता नः । मा नो विददभिभामो अश-
स्तिर्मा नो विदद्वृजना द्वेष्या या ॥ ६ ॥

इति विशी कण्डिका ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां हवि-

षामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः
पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु
देवान् । सं ते मनसा मनः स प्राणे प्राण दधामि
ते सं व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमा-
नोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहे-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—नारिष्ट्रोमेष्वादितस्त्रयाणामग्निवायू देवता । तयोर्वै-
श्वानरप्राणरूपतया पुरुषे नित्यं स्थितत्वान्मन्त्रे नारिष्ट्रशब्दानि
देशात्तद्विशिष्टयोरेव देवतात्वम् । चतुर्थे सोममरुतः । पञ्चमे
ब्रह्मा । षष्ठेऽपीति केचिन्प्रकृतत्वात्षष्ठस्याग्निः । त इति संनिहि-
तस्याग्नेः सवोऽनत्वाद्ब्रह्मवृचमताञ्चाव्यक्तनिर्देशेऽग्नर्देवतात्वात्प्रजा-
पतिर्वाऽनिरुक्तः प्रजापतिः । केचदादेश स ते मनसा मन इति
स ते मनसा मनः स प्राणेन प्राणो जुष्टमित्यन्यप्रतीकादशः ।
सं प्राणे प्राणमित्यादेरिष्टुच्छन्दस्त्रत्वादस्मिन्पक्षे सप्त होमाः
॥ १ ॥

सू०दी०—नारिष्ट्रः नामोत्तरे होमा नारिष्ट्रदेवतासंबन्धात्ते तु स्रुवा
कार्याः । तत्र सं ते मनसा मन इत्यादिप्रदिष्ट यज्ञः षष्ठम् ।
सं प्राणे प्राणमित्यवचतुष्पदा सप्तमी । स ते मनसा मन इत्यादि-
र्यथापठित एको मन्त्र इति केचित्तेषां तृप्तगक्षरपरिमाणवरोधः
कारकवैरूप्यं च स्याद्यथा मनसा मनः प्राणे प्राणमित्यादि ॥ १ ॥

एष उपहोमाना कालोऽनन्तर वा प्रधानात्प्राग्वा
समिष्टयजुषः ॥ २ ॥

भा०वृ०—दर्शपूर्णमासकर्मणि य उपहोमाश्चोत्त्रन्ते तानुपहोमान-
स्मिन्काले जुहोति प्रधानानन्तर वा प्राक्समिष्टयजुषः ॥ २ ॥

सू०दी०—यस्मिन्कर्मण्युपहोमाश्चोत्त्रन्ते तत्रैते कालविकल्पाः ॥ २ ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्वि-
ष्टकृतेऽवयति द्विः पञ्चावत्तिनः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—नावदानमन्त्रः स्विष्टकृति सा गारणन्यान्तेपस्यास्यार्यः ।

मा भेर्मा संविद्यथा इत्यादिमन्त्रस्य संबोधानभिक्तिभिर्भयचलना-
दिनिवृत्तिप्रकाशनद्वारेण हविरवयवप्रकाशकतयाऽवदानाङ्गत्वा-
दवदानमात्रप्रकाशकता । अवदानानि ते यदवदानानि त
इति चावयविसंबोधानागतैः सिष्टकृद्भक्षणमयद्रष्टृजनकतया
प्रधानशिष्टद्रव्यसाध्यत्व न प्रतिपत्तिमात्रता । भरद्वाजेन भगवता
निर्वापशेषान्वावापे भक्षणाना प्रकारायेति प्रयोजनाभिधानाद्द्र-
व्यस्य भक्षणार्थत्वायगमाच्चातो प्रधानयागशिष्टस्य स्विष्टकृदा-
दिसर्वकार्यसाधारणताप्रतिपाद्यत्वे च सर्वशेषकार्यैः प्रतिपाद्यत्वा-
त्साधारणता, अद्रष्टार्थपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तद्रव्योपजीविता ।
एवं च स्विष्टकृदवदाने मन्त्रप्रयोगे सर्वार्थद्रव्यप्रकाशकतया
सर्वार्थत्वप्रसङ्गान्न स्विष्टकृदेकान्तताभावादतः साधारणत्वप्रस-
ङ्गात्प्रधानावदानसंनिधौ पाठोक्तकार्यपत्तिभावाच्च स्विष्टकृतो न
स्विष्टकृदवदाने मन्त्रः । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति कृत्स्नस्याग्न्य-
र्थतावगतेः प्रधानयागेऽवदानमन्त्रप्रयोगेऽपि न साधारणाङ्गता
न स्विष्टकृदादिसाधारणत्वेऽपि हविष आग्नेयश्रुतिवाग्मस्तदङ्ग-
त्वाच्छेषकार्याणामतो न स्विष्टकृत्यवदानमन्त्रो ध्रुवावदिति यथा
ध्रुवाया सर्वयज्ञार्थत्वात्तद्द्रव्यस्योपाश्रुयाजार्थं नावदानमन्त्रः
प्रयुज्यते । तत्रापि द्रव्यसाधारणत्वमेव मन्त्राभावे हेतुः ॥ ३ ॥
सू० दी०—उपाश्रुयाजस्य त्वर्थलभानि शेषकार्याणि तदर्थस्य चतुर्गुणी-
तस्य शेषाभावात्सर्वार्थत्वाच्च द्रव्यस्य । सकृद्द्रुवाज्यादवद्यतीति
बोधायनः । न चावदानमन्त्रः स्विष्टकृति प्रधानार्थत्वात् ॥ ३ ॥

दैवतसोविष्टकृतैडचातुर्धाकारणिकानामुत्तरमुत्तरं
ज्यायः ॥ ४ ॥

भा० वृ०—अवदानमित्यव्याहारः ॥ ४ ॥

सू० दी०—अवदानमिति शेषः ॥ ४ ॥

द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृदर्थमिति । प्रत्यभिघारणस्य
सस्काररूपत्वात्संस्कृतेन कार्ये कर्तव्येऽनन्तरप्राप्तत्वात्स्विष्टकृतः
स्विष्टकृदभिघारणानन्तरं न हविः प्रत्याभिघारयतीति निषेधाच्च

केवलस्विष्टकृदर्थता । अतो न सौम्ये चरौ प्रत्याभिधारणं स्वि-
ष्टकृदभावात्पश्वदानेषु चैकादशावदानानां प्रत्येकं हविष्ट्वाचे-
भ्यश्च स्विष्टकृदवदानाभावाच्च तेषु प्रत्यभिधारणं उच्यतेभ्यः
स्विष्टकृदिति तेषु प्रत्यभिधारणं प्रधानावदानाभावेऽपि । यद्यपि
विलोमकार्षं तत्त आप्यायता पुनरित्यवच्छेषसस्कारार्थत्वं तथाऽ
पि पशुचोदनया समुदायस्य हविष्ट्वेऽवगते तदेकदेशावदाने तच्छे-
पस्वेन मन्त्राभिधानोपपत्तेरुच्यतेष्वविरोधः । अभिधारणार्थत्वा-
न्मन्त्रस्य कथंचिदभिधानोपपत्तेः । उपदेशस्तु नावदानाभिधार-
णमन्त्र इति लिङ्गाधिगोवादेव गुदकाण्डे तूभयं भवत्येव ॥ ५ ॥

सू० दी०—अत एव प्रतिषेधाज्जायते प्रत्यभिधारणं स्विष्टकृदर्थ-
मिति । तेन पश्वदानेषु सौम्ये च चरौ निवर्तते ॥ ५ ॥

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेति सं-
प्रैषौ । उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसक्तमितराभिरा-
हुतिभिः ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्फुष्टम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—संप्रैषविधिः प्रागेव व्याख्यातः ॥ ६ ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामप आनीय वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमि सहस्रमुत्सं शतधारमेतम् । स नः पितरं
पितामहं प्रपितामहं स्वर्गे लोके पिन्वमानो विभर्तु
स्वाहेत्यन्तःपरिधिं निनयति निनयति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—वैश्वानरे हविरिति प्राचीनावीतीति हिरण्यकेशिमताद्यद्यपि
स नः पितरमिति वैश्वानरप्रधानता तथाऽपि पितरं पितामहं
पिन्वमान इति तत्प्रतीत्यर्थत्वात्पितृप्रधानतया प्राचीनावीतिं हिर-
ण्यकेशिनोक्तमिति । स्वमतेन त्वग्निवैश्वानराभिधानाच्च प्राचीना
वीतिमित्यर्थः ॥ ७ ॥

आ. भा. वृ. ऋ. प. ६ । २ । २१ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ।

सू० दी०—प्रत्याक्रमणवचनं प्रत्याक्रम्यैव यथा निनयेन्न तु दक्षि-
णतः स्थित इति । केचित्तु पितृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य निनयने
प्राचीनाधीतमिच्छन्ति ॥ ७ ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बमूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकाया
षष्ठः पटलः ।

इति द्वितीयः प्रश्नः ।

इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशित्रमेके ॥ १ ॥

भा० वृ० — यदेडा प्रथमं तदाऽभिघार्येडा प्राशित्रमवद्यति । इडादे
वता वृष्टिः, वृष्टिर्वा इडेतिवचनात्तदर्थत्वाद्द्रव्यमपीडा । प्रकृष्टैर्मन्त्रैः
प्राश्यत इति प्राशित्रम् । होत्रे प्रदानप्रभृत्यनुत्सर्जनविधानाद्दु-
पहवोत्तरकाल च प्राशित्रपरिहरणविधानादिडावदानाङ्गभूताभि
घारणानन्तरमेव प्राशित्रावदानम् ॥ १ ॥

सू० दी०—इडाशब्दो देवतावचनस्तत्सवन्धाद्द्रव्ये कर्मणि च प्रयु-
ज्यते । प्राशित्रशब्दो द्रव्यवचनस्तत्सवन्धात्कर्मणि । तदिह साम
ध्यात् कर्मपरौ वेदितव्यौ । तत्र प्राशित्रपूर्वकल्पः सूत्रकृतैवानु
क्रमिष्यते । यदा त्वितरस्तदाऽवदानेषु प्राशन चेडा पूर्वा भवति ।
यथाऽभिघार्येडा प्राशित्रमवद्यति प्राश्येडा मार्जयित्वा प्राशित्र
प्राश्नातीति ॥ १ ॥

आग्नेय पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा विरुज्याङ्गुष्ठे-
नोपमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य मध्यात्प्राशित्रमवद्यति
यवमात्र पिप्पलमात्र वाऽज्याथो यवमात्रादा
व्याधात्कृत्यतामिदम् । मारूरुपाम यज्ञस्य शुद्धं
स्विष्टमिदं हविगिति ॥ २ ॥

भा०वृ०—विरोजनं भङ्गनमाग्नेयग्रहणात्तस्यैव विरोजनं तथा चतु-
र्धाकरणमुप समीपे मध्यमाया या सोपम्यमा । पिप्पल फलं
भारद्वाजमतात् । सुपिप्पला षोडशीः कृतीति दर्शनाच्च । अ-
ज्याय इति यवमात्र एवाऽऽख्यानविशेषेण लिङ्गविरोडाद्ब्रीहिणा
मेध इतिवदाख्यानविशेषेणेति यवमात्राभिधानेन यवेन समित-
मिति यद्यवादधिकं न भवति तत्प्रमाणं प्राशित्रमिति तस्माद्यव-
मात्रमवयेदित्युक्तेऽप्यज्याय इति निषेधाद्यवमात्रान्मन्त्रलिङ्गा-
च्चाधिकनिवृत्तिमात्रपरत्वम् । यवमात्रादर्वागपि लभ्यते परि-
माणमतस्तत्राप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य न पिप्पलमात्रे मन्त्रः ॥ २ ॥

सू०दी०—विरुज्य मस्तकं भङ्क्त्वा । उपमध्यमयाऽनामिकया
व्यूह्याभ्यन्तरमङ्गुली गमयित्वा । मध्यात्पुरोडाशोदरात् । पिप्पल-
मात्र ब्रीहिप्रमाणमित्यर्थः । तथा चाऽऽह भारद्वाजः—प्राशित्र
पिप्पलमात्रमिति ब्रीहिमात्रं स्यादिति ॥ २ ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—पुरोडाशस्येति शेषो न सानाख्यात्प्राशित्र सर्वेभ्यो हवि-
र्भ्य इतीडायामुक्तत्वात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—एव विरोजनादिना विप्रिनाऽवद्यति । तत्राविरुज्योत्तर-
स्मादिति तु सत्याषाढभारद्वाजौ । तथा चरोर्न प्राशित्रमिति
भारद्वाजः । न सानाख्यात्प्राशित्र पुरोडाशाधिकारात्सर्वेभ्यो
हविर्भ्य इतीडाया विशेषवचनाच्च ॥ ३ ॥

उपस्तीर्थ नाभिधारयत्येतद्वा विपरीतम् । अपि
वोपरतृणात्यभि च धारयति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—अन्यतरत्तत्र कर्तव्यमभयं वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रैवास्य परिहरणप्राशनभेके समामनन्ति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—यदेडा पूर्वा यदा प्राशित्रं तयोरुभयोरपि कल्पयोरवदाना-
नन्तरमेव वा प्राशित्रस्य परिहरणप्राशने भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवद्यति
चतुर्वक्त्रां पञ्चावक्त्रां वा ॥ ६ ॥

भा० वृ०—पञ्चावक्त्रा चतुर्वक्त्रिनोऽपि तथा चतुर्वक्त्रा पञ्चावक्त्रि-
नोऽपि पुनरुपदेशात् ॥ ६ ॥

सू० दी०—चतुर्वक्त्रा पञ्चावक्त्रा वेत्यविशेषवचनेऽपि न पञ्चावक्त्रिन-
श्चतुर्वक्त्रमिष्यते तस्य पञ्चावक्त्र सर्वत्रेति नियमात् । द्विरभिघास-
येत्पञ्चावक्त्रिन इति लिङ्गाच्च । विनिवेशविकल्पो वा प्रागुक्त-
व्यवस्थानुरोधेनाऽऽस्थेयः ॥ ६ ॥

मनुना दृष्टा घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षि-
णार्धादसभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुस्वामित्याग्नेयस्य पुरो-
डाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवद्यति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—गत ॥ ७ ॥

सभेदाद्वितीयम् ॥ ८ ॥

भा० वृ०—सभेदादक्षिणार्ध एवेति दक्षिणार्धस्य प्रकृतत्वात् ॥ ८ ॥

सू० दी०—योऽवदानदेशयोर्मध्ये स्थितो हविरशः स सभेदस्ततो
द्वितीयमवद्यति ॥ ८ ॥

पूर्वार्धाच्च यजमानभागमणुमिव दीर्घम् ॥ ९ ॥

भा० वृ०—पूर्वावदानसस्पृष्टदेशे यस्मात्पूर्वं गृहीत तस्मादेव तृतीय-
मणुमिव तनुमिव ॥ ९ ॥

सू० दी०—अवद्यतीति सवन्धः । इष ईषदर्थे ॥ ९ ॥

तमाज्येन सतर्प्य ध्रुवाया उपोहति ॥ १० ॥

भा० वृ०—तमेकीभूतमिति तं तमाज्येनेति वीप्साया अवचना-
त्सर्वपुरोडाशेभ्योऽवक्त यजमानभागमेकीकृत्याणुमिव दीर्घं

कृत्वाऽऽज्येन सतर्पणं सर्वतोऽञ्जनं सानाश्रययजमानभागस्यापि
संतर्पणं प्राशनमन्त्रभेदात्पृथग्धारणात् ॥ १० ॥

सू० दी०—संतर्प्य समज्य ध्रुवाया उपोहति ध्रुवासमीपं गमयति ।
तत्राग्नेण ध्रुवामिति भारद्वाजबोधायनौ ॥ १० ॥

अपि वा दक्षिणार्धादवदाय यजमानभागमथ
संभेदात् ॥ ११ ॥

भा० वृ०—दक्षिणार्धादवदायेडां यजमानभागमवद्याति तत इडासं-
भेदात्पूर्वावदानसगतदेशाद्भव्यैकत्वान्न पुनर्मन्त्रः । इडारूपद्रव्य-
स्यैकत्वात्तदवदानार्थत्वान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोग एवं मा भेरित्य-
स्यापि यजमानभागव्यवायेऽपि सकृदेव मन्त्रो द्वितीयपक्षे ।
सपत्नीयादिव्यवायेऽपि पत्नीसंयाजोपरिपतितहुतानुमन्त्रणवत् ।
यजमानभागव्यवायादावृत्तिः । पुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्ति
भिन्नकालेष्विति वचनात्कृष्णग्रीवयोः सौम्यव्यवाय आवाहनावृ-
त्तिवदुत्तमयोः पत्नीसंयाजयोर्हुतानुमन्त्रणस्यैकत्वेन, पाठात्सकृ-
त्प्रयोगः ॥ ११ ॥

सू० दी०—दक्षिणार्धात्प्रथममिडावदानमवदाय ततो यजमानभाग-
मवद्याति । ततः संभेदाद्द्वितीयमिडावदानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमुत्तरस्यावद्याति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—सर्वेभ्य इत्यधिकारात्सर्वहविषामवद्याति मनुना दृष्टामि-
त्यादिविधिना ॥ १२ ॥

सू० दी०—एवं मनुना दृष्टामित्यादिना विधिभोत्तरस्य हविष-
पुरोडाशस्य सानाश्रयस्य चावद्याति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यधि-
कारात् ॥ १२ ॥

इति प्रथमा कण्डिका । १ ॥

अभिघार्येडां होत्रे प्रदाय दक्षिणेन होतारमति-

क्रामत्यनुत्सृजन् ॥ १ ॥

भा० वृ०—अनुत्सृजन्निडां दक्षिणाऽतिक्रामत्यध्वर्युर्दक्षिणेन होतार-
मतिक्रामत्यनुत्सृजन्निति सूत्रच्छेदः । इडा होत्रे प्रदायेति प्रकृत-
त्वादिडामनुत्सृजन्निति सबन्धः ॥ १ ॥

सू० दी०--पश्चावत्ताया त्विडाया द्विरभिघारणेन संख्यासंपत्तिः,
द्विरभिघारयेत्पञ्चावत्तिन इति लिङ्गात् । पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चा-
वत्तायामिति तु सत्याषाढः । होत्रे प्रदायेडा तामनुत्सृजन्नेवातिक्रा-
मति होतुः पश्चादगच्छति तदङ्गुल्यञ्जने प्राङ्मुखत्वार्थम् । तथा च
सत्याषाढभारद्वाजौ दक्षिणाऽतिक्रम्य पश्चात्प्राडासीनो होतुरङ्गु-
लिपर्वणी अनक्तीति ॥ १ ॥

होतेडयाऽध्वर्यु परिगृह्णाति ॥ २ ॥

भा० वृ०--होतेडा दक्षिणेन नयत्यध्वर्योः प्रदक्षिणकरेण यथोत्तरा
भवतीडाऽध्वर्योरनुत्सृजत एव ॥ २ ॥

सू० दी०—होता त्विडामादाय तयाऽध्वर्युमतिक्रामन्तं परिगृह्णाति
दक्षिणतो हत्वेडामन्तराऽध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अपि वा प्राचीमिडामपोह्य दक्षिणत आसीनः

स्रुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अपि वा प्राचीमिडामपोह्य दक्षिणत आसीनो न दक्षिणेनाति-
क्रमणं परिहरणं च । होत्रे इडामप्रदाय प्राचीमपोह्य दक्षिणतो होतु-
रासीनोऽध्वर्युः पर्वान्नादि करोति । संयिः पर्व । प्रदेशिन्याः
पर्वान्नादि पक्षद्वयेऽपि ॥ ३ ॥

सू० दी०—अपि वाऽध्वर्युर्होत्रे इडामदत्त्वा प्राचीनमपोह्य स्वयं च
पश्चाद्गत्वा होतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनस्तदङ्गुलिपर्वणी
अनक्ति तत इडा ददातीत्यर्थः । पर्वणी प्रदक्षिन्या उत्तमे इत्या-
श्वलायनः ॥ ३ ॥

अपरमङ्क्त्वा पूर्वमेतद्वा विपरीतम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

उपसृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया होतुर्ह-
स्तेऽवान्तरेडामवद्यति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—इदमपि स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—उपसृष्टोदकस्य होतुर्हस्त इडातोऽवान्तरेडामिडैकदेशमवद-
धातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अध्वर्युः प्रथममवदानमवद्यति स्वयं होतोत्तरमेतद्वा
विपरीतम् ॥ ६ ॥

भा० वृ०—स्वयं होतेतिवचनान्न मैत्रावरुणस्यावान्तरेडा । होतेत्ये-
तावति वक्तव्ये स्वयं वचनाद्धोतृकार्यापन्नस्यापि मैत्रावरुणस्य
नावान्तरेडा ॥ ६ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ६ ॥

लेपादुपस्तरणाभिधारणे भवतः ॥ ७ ॥

भा० वृ०—इडासबन्ध्याज्यलेपात् ॥ ७ ॥

सू० दी०—लेपात्—इडागताज्यलेपात् ॥ ७ ॥

द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपहूयमानामन्वारभेते
अध्वर्युर्यजमानश्च । देव्या अध्वर्यव उपहूता इत्य-
भिज्ञायोपहूतः पशुमानसानीत्यध्वर्युर्जपति उपहू-
तोऽयं यजमान इत्यभिज्ञायैतमेव मन्त्रं यजमानः ॥८॥

भा० वृ०—प्रतिप्रस्थातुरप्यन्वारम्भो वरुणप्रघासेष्विडाया उपहूत
इति जपश्च विहारद्वय इडोपाव्हानस्य तन्त्रत्वाद्द्विषा कर्तृभेदात्स्व-
कीयं कर्त्ता तद्धविरन्वारम्भणीयमिति प्रतिप्रस्थातुरन्वारम्भो
जपश्च ॥ ८ ॥

सू० दी०—गताः ॥ ८ ॥

उपहूतायामग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिन्न परि-
हरति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—अग्नेणाऽऽहवनीयमिति नियमादन्यत्रान्तराऽग्नी नीयत इति
केचिदिति नान्तराऽग्नी संचरतीत्यन्तगाऽग्नीनयननिषेधेऽप्यग्ने-
णाऽऽहवनीय परिहरतीति प्राशिन्ननियमादन्यत्रातरानयनेऽपि न
दोष इति प्रदर्शनार्थं वा प्राशिन्नवचनं शामित्राग्निनयनादी
नामग्नेण परिहरतीत्यग्रदेशस्य तीर्थत्वेन निर्देशात्सर्वेषां स एव
मार्ग इति ॥ ९ ॥

सू० दी०—ब्रह्मणे परिहरति तत्सकाशं नीत्वा प्रयच्छतीत्यर्थः ।

प्रदर्शनमिदमन्यस्यापि प्रस्तरादेर्यज्ञाङ्गस्य । तत्रान्तरानयनेऽप्य-
दोष इत्येके ॥ ९ ॥

तस्मिन्प्राशिते होताऽवान्तरेडां प्राश्नाति वाचस्पतये
त्वा हुतं प्राश्नामि सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीति ॥ १० ॥

भा० वृ०-स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू० दी०-गतः ॥ १० ॥

प्राशितायाभिडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वा-
वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मनः सर्वगणा
इति यजमानपञ्चमा इडां प्राश्य ॥ ११ ॥

भा० वृ०-स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सू० दी०-गतः ॥ ११ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

वाग्यता आसत आ मार्जनात् ॥ १ ॥

भा० वृ०-स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०-वाग्यता आसते । वाग्यता भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यद्भिरन्तर्बेदि प्रस्तरे मार्ज-
यित्वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोति
बर्हिषद् वा कृत्वा चतुर्धा करोति ॥ २ ॥

भा० वृ०-शिरस्यपामानयनं मार्जनं प्रस्तरादप आदायेति ।
अन्तर्बेदि प्रस्तरे मार्जयित्वेत्यन्तर्बेद्यवस्थिते प्रस्तरे जलमासिच्य
तस्याधस्ताद्धस्तेन जलं गृहीत्वा शिरस्यानयति मन्त्रावृत्तिश्च
प्रतिपुरुषम् । मार्जयित्वा चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति
चतुर्धाकरणसमानकर्तृकत्वान्मार्जनस्याध्वर्योरेव मन्त्रेण मार्जनं
मा भूदिति मन्त्रावृत्तिरुच्यते भक्षणाङ्गत्वान्मार्जनस्य भक्षयितृणां
मार्जनमिति । केचित्प्रस्तरादपामादाने शिरस्यानयने च मन्त्रा-

स्तानेव तद्भागिनः करोतीत्यादिना दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठतीति दिक्षु-
प्रतिष्ठापनादुत्तरकाल व्यादेशस्तदाह—इदं ब्रह्मण इत्येवमादि-
नानाभूतानामादेशो व्यादेश इति शयुवन्नादिसंस्थापक्षेऽपि चतु-
र्धाकरणं ब्रह्मणः प्राशनाभावेऽपि प्रतिदिशं व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति-
तिष्ठतीति पृथक्संस्कारत्वावगमात् । आशापालेभ्यश्चतुर्भ्योऽमृ-
तेभ्य इदमिति मन्त्र-र्णाच्च दिक्पालनिबन्धाच्चतुर्धाकरणस्येदं
ब्रह्मण इति तु निर्देशो लुप्यते । अथवा स्वण्डसंस्थास्वपि संस्थिते
कर्मणि भक्षः सर्वथा चतुर्धाकरणानिवृत्तिः ॥ ३ ॥

सू० दी०—तं चतुर्धाकृतं व्यादिशति विविधमादिशतीदं ब्रह्मण
इदं होतुरिति ॥ ३ ॥

अग्निप्रथमान्होतृप्रथमान्वा ॥ ४ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—इदमग्नीय इदं ब्रह्मण इत्यग्निप्रथमानृतत्वजो भागित्वे
नाऽऽदिशतीत्यर्थः । तथा होतृप्रथमानिति ॥ ४ ॥

इदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्धजमानभागं निर्दिश्य
स्थविष्ठमग्नीधे षडवत्तं संपादयति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—परिहरणमाग्नीध्रभागस्यापि पात्रेण षडवत्ते सपन्ने कथं
संपादनमित्याह ॥ ५ ॥

सू०दी०—स्थविष्ठो भागो यथाऽऽग्नीधः स्यात्तथा पूर्वमेव व्यादिश्य
तमग्नीधे प्रथमाय प्रयच्छन्षडवत्तं संपादयति । कथमिव संपा-
दयति ॥ ५ ॥

सकृदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य द्विरभिघारयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—कस्मिंश्चित्पात्रे सकृदुपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं द्वेया कृत्वैकं
भागं पात्रेऽवधाय पुनरुपस्तीर्यापरमवधाय द्विरभिघारणं कृत्वा
प्रयच्छति पात्रमग्नीधे पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात् ॥ ६ ॥

सू०दी०—आग्नीध्रहस्ते प्रथमं सकृदुपस्तीर्य ततस्तद्भाग द्वेया कृत्वै-
कमवधाय पुनरुपस्तीर्यापरमवधाय द्विरभिघारयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरा-
दधाति द्विरभिघारयति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सू०दी०—अथवा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्य ततो द्विराधाय द्विरभि-
घारयति ॥ ७ ॥

अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शामित्रमसि नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरित्याग्नीध्रो भक्षयति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—इदमपि स्फुटार्थम् ॥ ८ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ८ ॥

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—आसीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां वेदेनाऽऽहृत्य ब्रह्मयज-
मानभागौ प्रयच्छति ॥ ९ ॥

सू०दी०—वेदेन हृत्वा यथास्थानमासीनाभ्यां प्रयच्छति ॥ ९ ॥

पृथक्पात्राभ्यामितरयोः ॥ १० ॥

भा०वृ०—भागौ परिहरतीति संबन्धः ॥ १० ॥

सू०दी०—भागौ परिहरतीति शेषः । वेदादन्येन पात्रेण होतुर्भागं
ततोऽन्येन चाऽऽत्मन इत्यर्थः ॥ १० ॥

पृथिव्यै भागोऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागोऽस्यैतियध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा ॥ ११ ॥

भा० वृ०—ब्रह्मणोऽपि स्वकाले भक्षणमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

सू० दी०—ब्रह्मणः स्वकाल एव भक्षणम् ॥ ११ ॥

दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितभोदनं पचति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—अन्वाहार्यो नाम दक्षिणार्थभोदनस्तं महान्तमृत्विग्भ्यः
पर्याप्तं पचेत् ॥ १२ ॥

सू० दी०—अन्वाहार्यो दक्षिणार्थ ओदनः, त महान्तं पचति यथ-
त्विग्भ्यः पर्याप्तो भवति । तत्रापरिमितमिति प्रस्थादिना तण्डुल-
परिमाणप्रतिषेधः ॥ १२ ॥

क्षीरे भवतीत्येके ॥ १३ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १३ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १३ ॥

तमभिघार्यानिघार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यासाय ॥ १४ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ १४ ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥

भा० वृ०—अवर्थोः परिहरणकर्तृत्वात्तद्व्यतिरिक्तद्वयावगतेः । इतरे
दक्षिणतो गच्छन्ति ब्रह्मा तु गत एव तस्मा अपि दीयते ॥ १ ॥

सू० दी०—यजमानं संप्रेष्यति दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणा त्वयोपहर्तव्येति ॥ १ ॥

ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत
एतेति ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

सू० दी०—येऽवयवाद्य उत्तरतः स्थितास्तानाह । स्थित एव तु
ब्रह्मा दक्षिणत इति ॥ २ ॥

तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयं व ओदन इति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—तेभ्योऽन्वाहार्यं ददातीति [उदगवस्थितानां दक्षिणतो
गतानामेवान्वाहार्यदानं तेभ्य इति निर्देशादित्याशङ्क्याऽऽह
तस्यापि दीयत इति । अन्वाहार्यो दक्षिणा यतोऽतो ब्रह्मण ओद-
त्तमिति मन्त्रः । प्रतिग्रहणं च दक्षिणहस्तेन सर्वदक्षिणानां तत्र

स्वायैव हस्ताय दक्षिणायाऽऽनयदिति लिङ्गात् । व्यावृच्य प्रति-
ग्रहीयादिति लिङ्गादिति पृथक्कृत्याऽऽत्मान प्रतिग्रहीतारं च
देवतारूपमिति प्रतिग्रहीतत्वादात्मानमन्यत्वेन व्यात्वा प्रतिग्रहण
हस्तेनोपादानम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—तेभ्यश्चतुर्भ्यो दक्षिणरद्भ्यो ददाति ॥ ३ ॥

प्रतिग्रहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—उत्तरतः परीतेति याजमानं बहुवचनान्तत्वादित्यावर्थवे
तु प्रैषे द्विवचनं स्यादाग्नीध्रहोत्रोः प्रेष्यत्वात्तेन चोक्तत्वाद्दक्षिणत
एतेति यजमानेनोक्तत्वात् । उपदेशस्त्वावर्थवमिति उक्तः संप्रैष
इत्येकवचनात् । उक्तः संप्रैष इत्येकस्य प्रैषस्य वचनाद्याजमानत्वा-
दावर्थवकाण्डत्वाद्द्वितीयस्याऽऽवर्थवत्वमेव प्रथमस्य तु दानार्थ-
त्वाद्याजमानार्थत्वम् । पूर्वव्याख्यान उक्तः संप्रैष इति जात्यभिप्रा-
यमेकवचनम् । यथाप्राप्तानुवादत्वादुत्तरस्मिन्व्याख्यान उत्तरतः
परीतेति बहुवचनं जात्यभिप्रायेणाविवक्षया वा । अविदहन्तः
श्रपयतेतिवत् ॥ ४ ॥

सू० दी०—तैर्दक्षिणा प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिविधिना प्रतिग्रहीत
ओदन उत्तरत आगता-संप्रेष्यति यजमान इति शेषः । परीतेति
वचनात् ॥ ४ ॥

हविःशेषानुद्वास्यापिसृज्योल्मुके ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः
समिधमाधायाभीत्परिधीश्वाग्निं च सकृत्सकृत्सं-
मृद्धीति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते
अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां च
ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च
प्यायिषीमहि स्वाहेति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—अपिसृज्योल्मुके इति अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके उद्-
हतीत्यस्मिन्पक्षे । अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रो यदाऽध्वर्यु-

स्तदा समिधमादधातीत्यस्यार्थः । अनुज्ञात आग्नीध्रः समिधमा-
दधातीति नैव समन्वयः । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्यध्वर्युणा प्रार्थि-
तत्वात्तस्यैवानुज्ञानं ब्रह्मणा कृतमतस्तथा योज्यं न च प्रस्थास्याम
इति बहुवचनात्सर्वार्थप्रार्थनं प्रतिष्ठेत्येकवचनेनानुज्ञानात् ॥५॥६॥

सू०दी०—ये पूर्वमुल्लुके उदूढे ते प्रत्यूह्य संप्रेष्याति । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इत्यनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रसुहीति । अग्नीश्वमपि समिध-
माधाय संमृड्हीति ॥ ५ ॥

सू०दी०—नन्वामन्त्रायैताऽध्वर्युरेव ब्रह्मणाऽप्यनुज्ञातव्य ओं प्रति-
ष्ठेति तत्कथमुच्यते—अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्र इति । श्रूयतामध्व-
र्युणा तावत्प्रस्थास्याम इति बहुवचनात् । सर्वस्त्विगर्थमामन्त्रण-
मुक्तं ब्रह्मणाऽप्यो प्रतिष्ठेति । बहुवचनार्थेनैकवचनेन सर्वार्थं
एव प्रसवः कृतस्तेनाऽऽग्नीध्रस्यापि अनुज्ञातत्वात् । युक्तमेव तथा
वक्तुम् । अथवाऽनूयाजप्रक्रमार्थमों प्रतिष्ठेत्याग्नीध्रस्यैवानुज्ञा ।
यथाऽऽहाऽऽश्वलायनः—ओं प्रतिष्ठेति समिधमनुजानीयादिति ॥६॥

पूर्ववत्परिधीन्सकृत्सकृत्संमृज्याग्ने वाजजिद्वाजं त्वा
ससृवाऽसं वाजं जिगिवाऽस वाजिनं वाजजितं वाज-
जित्याथै संमाज्म्यग्निमन्नादमन्नायायेति सकृदग्निं
प्राञ्चम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ७ ॥

इध्मसंनहनान्याद्भिः संस्पर्श यो भूतानामधिपती
रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिःसीरेत-
दस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्नौ प्रहरत्युत्करे वा न्यस्यति
शालायां बलजायां परोगोष्ठे परोगव्यूतौ
वा ॥ ८ ॥

भा०वृ०—अवयोरिध्मसंनहनाधानमिति संमार्गान्तस्थ प्रेषितत्वा-
च्चद्वयतिरिक्तानामाध्वर्थवाक्पापामुपस्पर्शनम् । यत्र रुद्रो देवतेति

केचिन्केषलरुद्र इति तदानीमपामुपस्पर्शञ्च स्वमतेन तु मान्त्रव-
णिक्विशेषणविशिष्टस्तदा नोपस्पर्शनम् । बलजा तृणराशिर्धा-
न्यराशिर्वा बंधेषु भवः सपुटको वा । परोगोष्ठे गोष्ठात्परतः ।
उपरि गोष्ठ इत्युपदेशः । गोष्ठ एवोपरीति । गव्यूतिर्गोमार्गः परो
गव्यूतिः परतां गोमार्गात् ॥ ८ ॥ ४ । ३ । १ ।

सू० दी०—शालाऽग्निशाला । बलजा धान्यराशिर्निश्वन्धनार्था रज्जु-
रित्येके । परोगोष्ठाद्यो देशः स परोगोष्ठः । परोक्षशब्दवत्स-
मासः । परशब्दस्य च परोभावो द्रष्टव्यः । एवं परोगव्यूति-
रिति गव्यूतिर्गोमार्गः । गोस्थानाद्गोमार्गाद्वाऽन्यत्र यत्र क्वचि-
न्यस्यतीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—यद्येनानि पशवोऽभिति-
ष्ठेयुर्न तत्पशुभ्यः कमिति । मन्त्रवर्णश्च भवति पशूनस्माक मा-
हिःसीरिति ॥ ८ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

औपभृतं जुह्वामानीय जुहूयभृतादादाय दक्षिणा
सकृदतिक्रान्तोऽग्नेणाऽऽधारसंभेद प्रतीचस्त्रीननूयाजा-
न्यजत्याश्चावमाश्चावं प्रत्याश्चाविते देवान्यजेति
प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेतीतरौ ॥ १ ॥

भा० वृ०—देवान्यजेति सर्वार्थो बहुवचनात् । प्रथमं संप्रेष्यतीति
न प्रथमयागार्थमेव । सर्वार्थत्वेऽपि प्रथमस्योपरितनसंभेषापेक्षया
प्रथमप्रयोगमात्रत्वमत उत्तरावनूयाजौ द्विर्यजौ । दक्षिणाऽनूया-
जसमिदग्नेणाऽऽधारसंभेदाद्याद्दक्षिणा ह्रस्वाऽऽधारसंभेदस्य पूर्ण-
मात्रपर्यवसिता द्विः प्रादेशेऽध्यायामापेक्षार्थमिदमुच्यते । पक्षान्तरे
सर्वसमिधा प्रादेशमात्रत्वादग्नेणाऽऽधारसंभेद प्रतीचस्त्रीनित्युक्त-
त्वात् ॥ १ ॥

सू० दी०—व्याख्यातोऽयं प्रयाजग्रन्थेन । अत्र तु देवान्यजेति सर्वा-

नूयाजार्थः प्रथमः संप्रैषः प्रातिस्विकौ त्वितरौ । तेनोत्तरयोर्द्वि-
यजत्वं बोद्धव्यम् । प्रयोजनं च पशौ दर्शयिष्यामः ॥ १ ॥

पूर्वार्धे प्रथमं समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं प्राञ्च-
मुत्तमं सस्थापयन्नितरावनुसंभिय ॥ २ ॥

भा० वृ०—पूर्वार्धे प्रथमं मध्ये द्वितीयं प्राञ्चमुत्तममितरावनुसंभियेति
निर्देशाद्भ्रिका तदाह तस्या मध्ये मध्यम उत्तमस्तस्यापरेण
मध्यमस्यापरेण सोऽप्यग्रेणाऽऽधारसभेदम् । प्राक्संस्थ इति ।
आधारसभेदसमीपादारभ्य प्राक्संस्थः, संभेदाभावेऽपि तद्देशा-
दारभ्य देशलक्षणत्वादितरौ तेन संभियेते समुज्येते ॥ २ ॥

सू० दी०—अग्रेणाऽऽधारसंभेदं यो देशस्तस्य पूर्वभागे प्रथममनुयार्ज
समिधि जुहोति मध्यदेशे द्वितीयम् । ततः पश्चादुत्तममारभ्य
प्राञ्चमपवर्जयन्पूर्वहतावनुयार्जो समुज्य जुहोति । अत्राऽऽह
वैश्वानरः सिद्धेवत्याः सत्यनुयार्जा भवन्तीति । आग्नेया इत्येव
ब्रूयात् । विहायते तं देवा आहुतीभिरनुगामिष्वित्यादि ॥ २ ॥

प्रत्याक्रम्याऽऽयतने स्रुचौ सादधित्वा वाजवतीभ्यां
व्यूहति ॥ ३ ॥

भा० वृ०—वाजवतीभ्यामिति परिज्ञानार्थमुत्तरौ विधिरिति । वाजव-
तीत्वमृद्धित्वं च ज्ञेयं यद्यपि बहुमन्त्रत्वं तथाऽपि ॥ ३ ॥

सू० दी०—वाजवतीभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां व्यूहति त्रिविधं गमयति
स्रुचौ । तत्र द्वितीयस्या वाजवतीत्वोपचार प्राणभद्रत्प्रथमसाह-
चर्याद्द्रष्टव्यः । तदेवं वाजवतीभ्यां व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मण-
मुदाहृत तदेव व्याचष्टे ॥ ३ ॥

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोत्तनेन
सप्रस्तरा जुहूमुयच्छति । अथा सपत्नानिति सव्ये-
नोपभूतं नियच्छति ॥ ४ ॥

भा० वृ०—वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनेत्यादिव्यूहनिवि-
धानादेव सिद्धे पुनर्वचनं ध्यानार्थमेव नियच्छति पीडयति ॥ ४ ॥

सू० दी०—नियच्छति निगृह्णाति ॥ ४ ॥

उद्ग्राहं चेति जुहुमुयच्छति निग्राहं चेत्युपभृतं
नियच्छति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ५ ॥

सू० दी०—अत्रोभयं दक्षिणेन हस्तेन सव्याग्रहणादुपरि पुनः
सव्यग्रहणाच्च ॥ ५ ॥

ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति प्राचीं जुहुं मोहति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—दक्षिणेन हस्तेन जुहुं मोहति प्रागग्रं गमयति ॥ ६ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ६ ॥

अथा सप्तानानिति सव्येनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि
निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीननाकि
चसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणमरादित्ये-
भ्यस्त्वेत्युत्तरम् ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अभीची बहिर्वेदि निरसित्वेति प्रत्यगग्रामञ्जनमेक-
देशस्याञ्जनमक्तस्यासभवात् । अल्पत्वादाज्यस्य परिधीना-
मधोभागाञ्जनाशक्तेश्च परिध्येरुदेशस्याञ्जनमक्तस्येति वच-
नम् ॥ ७ ॥

सू० दी०—जुह्वाज्यलोभेन । सर्वाञ्जनासभवात्परिध्येकदेशानाम-
ञ्जनम् ॥ ७ ॥

न प्रस्तरे जुहुं सादयति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—वेद्यमेव बहिः प्रस्तरेत्सादयति ॥ ८ ॥

संजानाथां द्यावपृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽव-
तामिषि विधृतीभ्यां प्रस्तरमपादाय बर्हिषि विधृती
क्षपिसृज्य स्रुक्षु प्रस्तरमनक्ति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ९ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अक्तु रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां योनिमित्यु-
पभृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप ओषधय इति
ध्रुवायां मूलम् । एवं त्रि. ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—एवं त्रिरिति वचनात्समन्त्रकस्याऽऽवृत्तिः ॥ १ ॥

अपि वा दिव्यङ्क्ष्वेति जुह्वामग्रम् । अन्तरिक्षेऽङ्क्ष्वे-
त्युपभृति मध्यम् । पृथिव्यामङ्क्ष्वेति ध्रुवायां
मूलम् ॥ २ ॥

भा० वृ० स्पष्टम् ॥ २ ।

सू० दी०—मन्त्रमात्रे विहल्पः ॥ २ ॥

एवं पुनः ॥ ३ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—एवं त्रिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलमन्तरिक्षाय
त्वेत्युपभृति मध्यं दिवे त्वेति जुह्वामग्रम् ॥ ४ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ४ ॥

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वां
प्रतिष्ठाप्याऽऽमीन आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यती-

षिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—वेदतृणस्याप्यपादीयत एकदेशः । उक्तस्य तृणमपादा-
येत्येकदेशाभिप्रायत्वात्षष्ठीनिर्देशस्य तृणमपादायेत्यत्राप्येकदे-
शापादान दक्षिणोत्तराभ्या दक्षिण उपरि हरतः सव्योऽधस्तात् ।
आसीनस्याऽऽश्रवण तिष्ठतोऽवचनादिति । अस्यार्थः—आसीनः
संप्रेष्यतीति नैव संबन्धो यद्यपि क्रियापदसंबन्धः शब्दानां
मुख्यस्तथाऽपि तिष्ठतः प्रेषनियमाभावेन प्रयोजनाभावात्तिष्ठ-
न्नुचं वायव्यं चमसं वाऽन्वारभ्याऽऽश्रावयेदिति सर्वत्र नियमा-
दत्राऽऽसीनविधानं प्रयोजनवदिति तेन संबध्यते । प्रत्याश्रावण-
रुलोपार्थमिति । यद्यप्यासीन आश्राव्य संप्रेष्यतीत्येतावद्ब्रूया-
दाश्रवणोत्तरकालं प्राप्तस्य प्रत्याश्रवणस्य लोपः स्यात् । आश्रव-
णोत्तरकालमेव प्रेषप्रतीतिः ॥ ५ ॥

सू० दी०—अक्षरय तृणमक्तस्य प्रस्तरस्य संबन्धि तृणम् । दक्षिणो-
त्तराभ्या दक्षिण उत्तरः सव्याहुपरि ययोस्तौ तथोक्तौ । पाणी-
भ्यामिति दीर्घपाठः प्रामादिकः ॥ ५ ॥

अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थेति सह
शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति ॥ ६ ॥

भा० वृ०—सह शाखयेति सपवित्रा प्रहियते त्रिवृत्पवित्रेण सह त
स्यापि कृतप्रयोजनतया प्रतिपाद्यत्वात्कालमात्रं चास्याः शाखाया
अतः सवनीयेषु सूक्तवाको नोच्यते न तस्याः प्रस्तरेण सह
यागद्रव्यता सूक्तवाकेन प्रस्तरमिति तस्यैव यागान्वयादतोऽत्र
सवनीयानां शाखाप्रहरणमित्यस्मिन्पक्षे शाखार्थं सूक्तवाको
नोच्यते । प्रस्तर आहुतिः सूक्तवाको याज्येति श्रुतेर्न शाखाप्रह-
रणाङ्गता सूक्तवाकस्याऽऽहुतियाज्यानिर्देशाद्देवतोद्देशेन द्रव्य-
त्यागे कृते प्रक्षेपात्मकं प्रहरणं तस्मादग्निहोत्रेणैदं हविरजुषतेत्यादेः
पश्चाद्दक्षिणेन पाणिना सह शाखया प्रस्तरमाहवनीये, प्रहरति
नोभाभ्यां न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन्निति विमोक्त्वचनमेकस्यैव

दर्शनात् । प्रस्तराभावे चाग्नौ वैश्वानरादिषु न सूक्तवाक्ये ।
मन्त्रेण च प्रहरण मरुता पृषतकः स्थेति ॥ ६ ॥

मृ० दी०—सूक्तवाको नामेष्टदेवतानुकीर्तनार्थं इदं आयापृथिवी इत्य-
नुवाकस्तदनुवचनकाले प्रस्तर प्रहरति । शाखा चेदस्ति साऽपि
तेन सह प्रहर्तव्येत्यर्थः । सः त्वपवित्रं प्रहियते ॥ ६ ॥

न स्वाहा करोति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—तत्र प्रहस्य स्वाहाकारस्य प्रतिषेधाद्वषट्कारप्रदानेष्वपि
मन्त्रवरसु वष होमादिषु स्वाहाकारः कर्तव्य इति ज्ञापयति ।
यद्यपि वषट्कारस्वाहाकारयोः प्रदानार्थतया विकल्पस्तथाऽपि
वषादिषु आध्वर्यवरयापि करणमन्त्रत्वात्स्वाहाकारप्राप्तिः सूक्त-
वाकस्य याज्यार्थत्वेऽपि वषट्कारविधानाभावात्प्रहरणसाधनतया
विधिबलेन यामस्य कल्पत्वाद्वषट्कारनिवृत्तिः । अत एवात्राऽऽ-
ध्वर्यवरमन्त्रे स्वाहाकारप्रतिषेधादप्रतिषिद्धे स्वाहाकारः प्रयो-
क्तव्य इति ज्ञापितम् । केचित्तु स्वाहाकारप्रतिषेधाद्वषट्कारप्रदा-
नेष्वपि यद्यद्यग्नौ क्षिप्यते समिदादि तत्र तत्र स्वाहाकारं
कुर्वन्ति देवताप्रकाशनमन्त्रयोगादध्याहुतय इति ॥ ७ ॥

मृ० दी०—मरुता पृषतयः स्थेति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति नन्व-
जुहोतित्यादेवाप्राग्ने स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन । सत्यं न प्राप्तस्त-
थाऽपि परमनेताऽऽशङ्कितः प्रतिषिञ्चते । एतद्धि मर्तं जैमिनी-
यानामस्ति यागाविधेः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र याज्या-
स्थानीयः सूक्तवाकः प्रस्तरं द्रव्यं मन्त्रवर्णिकयो देवताः
प्रहरतिश्च यज्येत्यर्थ इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिरिति
सूत्रकृतोऽभिप्रायः । अत एवोक्तमनूच्यमाने सूक्तवाक्ये इति ।
तस्मान्मुक्तः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

न विधूनोति नावधूनोति न विशिपति न प्रमार्ष्टि
न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि नोदञ्चं प्रहरेत् ॥ ८ ॥

भा० वृ०—विधूननं कम्पनमवाचीनं कम्पनमवधूननं विशेषे विच-
रुनं दक्षिणत उत्तरतो वा न प्रमार्ष्टित्यादि पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
बोदगग्रस्य प्रहरणम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—जुह्वां प्रस्तरं प्रहरन्न विधूनोति न चालयति । नावधू-
नोति नावाचीनं कम्पयति । इतरेषा चतुर्णां पूर्ववद्दद्याख्या ।
नोदञ्चं नोदगग्रम् ॥ ८ ॥

तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्कर्षन्निवाऽऽहवनीये प्रहरति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—तिर्यञ्चमधस्ताद्धारयन्निति दक्षिणहस्तमुपरिस्थमधस्ताद्
क्षिणाग्रमुत्तानं प्रतिशरणमङ्गारेषु कुट्टनं कर्षन्निवेति वचनात् ।
प्रतिशरणस्याङ्गारेषु गूहनप्राप्तौ सत्याम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—दक्षिणं हस्तं तिर्यञ्चमधस्तादुत्तानोदङ्मुखान्जुलिकं जिह्वं
धारयन्मुष्टिनैव सह कर्षन्निव शनैः शनैः प्रहरति । तथा जिह्व-
मिव हस्तं धारयन्नित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । स्वयं च वक्ष्यति
न्यञ्चं हरतं पर्यावर्तयन्निति ॥ ९ ॥

न प्रतिशृणातीत्युक्तम् ॥ १० ॥

भ० वृ०—न प्रतिशृणातीति ब्राह्मणे निषेधः । अत्यग्रमतिगता-
ग्रमग्नेर्नात्यग्रं प्रहरेदित्यग्नेः पुरस्ताद्ग्राणि यथा न भवन्ति तथा
प्रहरेन्न पुरस्तात्प्रत्यस्येदित्याहवनीयस्य पुरस्तात्प्रक्षेपो न
कर्तव्यः ॥ १० ॥

सू० दी०—न प्रतिशृणातीत्यादिब्राह्मणे यदुक्तं नियमजातं तदप्य-
नुसंधातव्यमित्यर्थः । न प्रतिशृणाति यथा प्रस्तरप्रमर्दिता
अङ्गाराः प्रतिशीर्णा न भवन्ति तथा प्रहरतीत्यर्थः । तथोपरीत्र
प्रहरतीति नियच्छति नात्यग्रं प्रहरेदित्यादि द्रष्टव्यम् । नात्यग्र-
मिति यथाऽग्निमतीत्याग्रं गतं न भवति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत ह्यस्य जायेतेति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत ह्यस्य जायेतेत्येकं सूत्रम्
॥ ११ ॥

सू० दी०—न प्रथयितव्य इति भावः ॥ ११ ॥

आशीः प्रति प्रस्तरमवसृजति ॥ १२ ॥

भा० वृ०—अवसृजति विमुञ्चति आयुराशास्त इत्यादिषूच्यमानेषु
प्रस्तरमवसृजति । दक्षिणं हस्तं पर्यावर्तयन् ॥ १२ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

सू०दी०—उत्तरे व्याख्यास्यते ॥ १२ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् ॥ १ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १ ॥

सू०दी०—आशीः प्रति आशिषः प्रति होतुराशीर्वचनकाल इत्यर्थः।
अवसृजति विसृजति । कथम् । यथोक्तप्रकारधृतं हस्तं दक्षिणं
प्रसायं प्रस्तरस्योपरि न्यञ्चं पर्यावर्तयन् ॥ १ ॥

अग्नीद्गमयेति संप्रेष्यति ॥ २ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—प्रस्तरमग्निं गमयेति संप्रैषार्थः ॥ २ ॥

त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रोऽविष्वञ्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति
रोहितेन त्वाऽग्निर्देवना गमयत्वित्येतैः प्रति-
मन्त्रम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अविष्वञ्चं सर्वतोऽग्रं संघटिताप्रमूर्ध्वमुत्क्षिप्य प्रह-
रेत् ॥ ३ ॥

सू०दी०—अविष्वञ्चं सर्वतोऽग्रं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति । यथोद्यतः
सर्वोऽग्निं गमितः स्यात्तथोद्यम्य प्रहरतीत्यर्थः । यदेतैः प्रस्तरं
प्रहरतीति श्रुतेः । स्वयं च वक्ष्यत्यग्नीधा प्रस्तरं प्रहियमाण-
मिति ॥ ३ ॥

अथैनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरोति ॥ ४ ॥ यत्प्रस्तरा-
त्तृणमपात्तं तदनुप्रहरति स्वगा तनुभ्य इति ॥ ५ ॥
एतदेतदिति त्रिरङ्गुल्या निर्दिश्याग्निमभिमन्त्रयत

आयुष्पा अग्नेऽस्याऽऽयुर्मे पाहीति ॥ ६ ॥ ध्रुवाऽ-
सीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ॥ ७ ॥ अथैनमा-
ह्यऽऽग्नीध्रः संवदस्वेति ॥ ८ ॥ अगानग्नीदित्यध्वर्यु-
राह । अगन्नित्याग्नीध्रः श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषडि-
त्याग्नीध्रः ॥ ९ ॥

भा० वृ०—एतदित्येतावता संवादः प्रहृतमेतदिति । अस्मार्थः अनु-
प्रहरेत्याग्नीध्रेणोक्तोऽध्वर्युः स्वगा तनुभ्य इति प्रहृत्याऽऽग्नीध्रेण
संवादं करोतीत्येतत्प्रहृतमिति । एतदित्येतावान्मन्त्रस्तस्याभ्यस्त-
प्रयोगार्थं पुनर्वचनमङ्गुल्या निर्देशः संवादाङ्गभूतः प्रत्यक्षक्रियोप-
हितसंवादद्योतनायागानग्नीदित्यादि च संवादोऽगानग्नीदिति
किमग्निमगमत्प्रस्तर इत्यर्थः । स केवल मिथोभाषणात्मकः पूर्वस्य
समन्त्रकक्रियारूपसवादत्वादुत्तरस्य च सभाषणरूपत्वात्तत्र संव-
दस्वेति संप्रैषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सू० दी०—अनुप्रहरोति कोऽर्थस्तपव व्यनक्ति ॥ ४ ॥

अध्वर्युरिति शेषः ॥ ५ ॥

एतदित्यङ्गुल्या तदेव तृणं निर्दिश्य दर्शयित्वा ॥ ६ ॥
गतः ॥ ७ ॥

कोऽयं संवादो नाम । तदेव दर्शयति ॥ ८ ॥

अग्नीत्प्रस्तरः किमग्निमगानिति प्रश्नः । तथाऽगन्नित्यु-
त्तरम् ॥ ९ ॥

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति स्वगा दैव्याहो-
तृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति ॥ १० ॥

भा० वृ०—स्पष्टार्थः ॥ १० ॥

सू० दी०—गतः ॥ १० ॥

अनुच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्र-
हरति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—न परिधिप्रहरणार्थः शंयुवाक इति । अनूच्यमाने शंयु-
वाक इति निर्देशात्परिधिप्रहरणार्थता यद्यपि प्राप्ता तथाऽपि प्रस्तर
आहुतिः सूक्तवाको याज्येतिवद्वचनाभावान्न परिधिप्रहरणार्थः
शंयुवाकः । अनूच्यमान इति प्रहरणस्य कालमात्रमतो गार्हपत्ये
भवतीति परिधिप्रहरणाभावेऽपि शंयुवन्तं गार्हपत्य इत्यस्मि-
न्पक्षे ॥ ११ ॥

सू० दी०—अनूच्यमान इति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

यं परिधिं पर्यधत्था इति मध्यमं यज्ञस्य पाथ
उपसमितमितीतरौ ॥ १२ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

सू० दी०—युगपद्वितरयोः प्रहरणं समितमिति लिङ्गात् ॥ १२ ॥

उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषूपोहति ॥ १३ ॥

भा० वृ०—इदमपि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

सू० दी०—उपोहति उपगूहति ॥ १३ ॥

यजमानं प्रथतेति परिधीनभिमन्त्र जुह्वामुपभृतोऽ-
ग्रमवधाय संस्त्रावभागा इति संस्त्रावेणाभि-
जुहोति ॥ १४ ॥

भा० वृ०—संस्त्रावाभिहोम परिव्यङ्गमतो न गार्हपत्ये । परिधी-
न्प्रहरतीत्युक्तत्वात् स्रुवौ संस्त्रावयतीति विधाय यदेव तत्र क्रूरं
तत्तेन श्रमयतीति निर्देशात्प्रहरणनिमित्तदोषपरिहारावगतेस्तथा
परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वेति विधानात् । केचिद्वसवो वै रुद्रा
आदित्याः संस्त्रावभागा इति देवतार्थत्वाद्विनापि परिधिभिर्गार्हपत्ये
कुर्वन्तीति पश्चाच्छंयुवन्तपक्षे । देवतार्थत्वेनाऽऽरादुपकारकत्वात्प-
रिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वेति च पृथगुपादान परिधिप्रहरणा-
ङ्गत्वे संगच्छते । अतः परिधिषु प्रहृतेषून्नेता हारियोजनमित्यत्र
संस्त्रावात्पूर्वमपि हारियोजनग्रहणं भक्षमान्तं वाजिनप्रचारः
संस्त्रावान्तं कृत्वेति विधानादुत्तरकाल एव ॥ १४ ॥

सू० दी०—संस्नावहोमः परिध्यङ्गं तदाभिहोमत्वात् प्रहृत्य परिधी-
ज्जुहोतीति वाजिनब्राह्मणस्य परिधीन्प्रहृत्य संस्नावान्तं कृत्वेति
न्यग्रकर्णाच्च । अतोऽसौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् ॥ १४ ॥ -

॥ अत्रैवर्त्विजो हविःशेषान्भक्षयन्ति ॥ १५ ॥

भा० वृ०—अत्रैवेति हविःशेषेऽवधारणात्कृत्वा हविःशेषभक्षणं हारि-
योजनेभ्यश्चरन्ति अत्रैवेत्यवधारणात्परिधिप्रहरणानन्तरं विधी-
यतेऽतः परिधिषु प्रहृतेष्विति विधाने संस्नावस्य परिधिप्रहरणा-
ङ्गत्वपक्ष एव हविःशेषभक्षणोत्तरकालमेव हारियोजनवाजिनप्र-
चारभक्षणे हविःशेषभक्षणात्पूर्वमेवास्मिन्पक्षे संस्नावान्तं कृत्वेति
विशेषविधानादि । तच्च चार्त्तुमास्येषु वक्ष्यत्यत्रैव भक्षणं तत्रैव तुरायणे
न भक्षयन्तीति केचिदिति संस्नावस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वपक्ष एव
प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यादिति न्यायेन हारियोजनात्प्रा-
गेव हविःशेषभक्षणं प्राप्तमेवेति मत्वाऽवधारणस्य प्रयोजनान्तर-
मुच्यते । तुरायणे हविरुच्छिष्टव्रतो भवतीति विधानाद्यजमान-
स्यर्त्विजा हविःशेषभक्षापनय इति दर्शयितुमवधारणमिति । तथा
च समे सोमान्हविःशेषानिति मुत्येऽहनि भक्षयन्तीति विधाना-
दतोऽत्रैवर्त्विजो भक्षयन्ति । नह्यत्र यजमानेन सहर्त्विज इति
सूत्रार्थः । अतः परिध्यङ्गं यदा संस्नावस्तदा भक्षणमकृत्वा
हारियोजनप्रचारः । प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यादिति
न्यायेन हविःशेषभक्षणान्त एव वाजिनप्रचर्या ॥ १५ ॥

इ० द्वि० प० स० ख० ।

सू० दी०—अस्मिन्काले भक्षयन्ति नातः पुरस्तात्परस्ताद्वा ॥ १५ ॥
इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ।

“आज्यलेपान्प्रशाल्य” सञ्चये जुहूपभूतावध्वर्युसदने
वेदः होता स्वयंभाज्यस्थालीमुदकमण्डुलं चाऽऽ-
धीधः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—जुहुपमृतोर्विमोकार्थं नयनं हिरण्यकेशिनोक्तमिति यज्ञयो-
गेन विहारैर्युक्तानां पात्राणां विमोकार्थं पश्चान्नयनं न पत्नीसं-
याजाङ्गमतोऽपत्नीसंयाजायामपि पित्र्यायां क्रियते ॥ १ ॥

सू०दी०—गताः ॥ १ ॥

आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो
यन्ति ॥ २ ॥

भा०वृ०—पत्नीब्रह्मणेन सोमादयो वृहन्ते देवानां पत्नीर्यजतीति
पत्नीभिः साहचर्यात्पत्नीस्तु न संयाजयेदिति वचनाच्च सोमा-
दयः पत्नीशब्दगृहीतास्तासां सह याग इति पत्नीसं-
याजाः ॥ २ ॥

सू०दी०—पत्नीः संयाजयिष्यन्तो नान्यथाऽतः पित्र्यायामपत्नी-
संयाजायां न गच्छन्ति । गच्छत्येवाध्वर्युं कर्मान्तरार्थम् ॥ २ ॥

अग्नेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यत उत्तरे-
णेतरौ ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—प्रतिपद्यते गच्छति ॥ ३ ॥

अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति कस्तम्भ्यां
सुचौ सादयित्वा धुरि धुर्यौ पातमिति युगधुरोः
प्रोहति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—कस्तम्भ्यां सादनं प्रोहणं च सुवाभ्यां यागपक्षेऽपि ।
कस्तम्भो, उपस्तम्भनार्थां शकटस्य ॥ ४ ॥

सू० दी०—कं शकटं तत्र स्तभ्यते सा कस्तम्भी । पश्वादौ तु
सुम्बहुस्त्रे वां सुम्निनी धत्तं पातमित्येषां बहुवदूहः । न धुर्यावि-
त्यस्य दंपत्यभिधानात् । तथा च ब्राह्मणं धुरि धुर्यौ पात-
मित्याह जायापत्योर्गोपीथायेति । मन्त्रश्च भवति यज्ञस्य युक्तौ
धुर्यावभूतामिति ॥ ४ ॥

यदि पात्र्यां निर्वपेदेताभ्यामेव यजुभ्यां स्फये स्रुचौ
सादयेत् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—यदि स्फये सादने कृते पुनरुपादीयेते प्रत्याश्रावणार्थम् ॥ ५ ॥

सू० दी०—यदि पात्रीतो निर्वापस्तदा द्वाभ्यामपि यंजुभ्यां स्फये स्रुचावासादयेत् । यदाऽपि स्रुवाभ्यां पत्नीः संयाजयिष्यन्ति तदाऽपि मियतं स्रुचोर्नयनं सादनं च नित्यवदेव विधानात् । अत एवापत्नीसंयाजार्थत्वमध्यनयोः सूचितं भवति । तेन पित्र्यायामपि क्रियते ॥ ५ ॥

स्रुग्भ्यां स्रुवाभ्यां वा पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्रुवाभ्यामेकस्मिन्गृह्यते महतीति । एक उपभृदर्थो ग्रहणे चेत्युपस्तरणाभिधारणे चतुर्गृहीतं षड्कारश्चादर्विहोमानामिति पत्नीसंयाजेष्वपि चतुर्ग्रहणस्य प्राप्तत्वात्स्रुवाभ्यां यागेऽप्येकस्मिन्ग्रहति स्रुवेऽन्येन चतुर्गृह्यते स्रुवेण चेति ॥ ६ ॥

सू०दी०—ताभ्यामेव स्रुग्भ्यां यजन्तीत्येकः कल्पः । तत्स्थानीयाभ्यामागस्तुकाभ्यां स्रुवाभ्यामिति द्वितीयः । ग्रहणार्थस्तु स्रुवः सर्वत्र नित्यः । तत्र जुहूस्थानीयः स्रुवः पृथुविलः सामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा स्रुवेण चेत्येके ॥ ७ ॥

भा०वृ०—वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा स्रुवेण वेति जुहूसहायो होमेऽपि स्रुवो वेदो बोपभृता विकल्प्यते ॥ ७ ॥

सू०दी०—स्रुवेणेति ग्रहणार्थस्यैव स्रुवस्यानुवादः । वेदमुपभृतः स्थाने कृत्वा यथापूर्वं जुह्वा स्रुवेण चेत्यर्थः । स्रुवोऽपि कश्चिदागन्तुर्जुह्वा सह धार्यत इत्यन्ये ॥ ७ ॥

अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञव आसीना ध्वानेनोपांशु
वा पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ८ ॥

भा० वृ०—अक्षरव्यञ्जनानामुपलब्धिर्वाचनः । करणवदस्रब्दममनः प्रयोग उपाशु । होतुरप्येष स्वर आश्रवणादीनामपि न कुष्टेन स्वरेण पत्नीस्मयाजानामाश्रुतादीनि कुष्टेन शप इति स्त्रिकृत्प्रभतिक्रष्टविधानेऽपि शयुष्वाकादूर्ध्व मन्द्रस्वरः प्राप्तस्नस्मान्द्राष्यलिङ्गादाश्रवणादीनामपि, तद्देशस्वर एव युक्तो बह्वृचानामूर्ध्व्याऽऽश्रुवाकाशित्विचचनादूर्धानादेर्मन्द्रस्य च विकल्पः ॥ ८ ॥

सू० दी०—अत्र स्वरव्यञ्जनयोः पृथगुपलब्धिः सन्निर्धानः । मुखप्रयत्नवाननभिव्यक्तशब्दप्रयोग उपाशुः । अनयोश्च कुष्टेन शेष इति क्रुष्टस्वरपवादार्थं वचनम् । पत्नीरिति वक्ष्यमाणः देवताः समाचष्टे देवपत्नीसंबन्धात् ॥ ८ ॥

दक्षिणोऽध्वर्युरुत्तर आग्नीत्रं मध्य होता ॥ ९ ॥

भा० वृ०—गर्हपत्यस्यापरभागे दक्षिणतोऽध्वर्युस्थान मध्ये होतुः स्थान तस्योत्तरत आग्नीध्रस्थानम् ॥ ९ ॥

सू० दी०—गः ॥ ९ ॥

आज्येन सोमत्वष्टाराविष्ट्वा जाघ्न्या पत्नीः मया जघन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन ॥ १० ॥

भा० वृ०—जाघ्न्या एव चतुरवत्तप्रपस्तरणाभिवारणविशानाभावात्त शानावकारत्वाभावाच्च भक्ष्य भक्ष्यस्य च पशोद्वपत्नानामेव प्रयोगः । आज्येन सोमत्वष्टाराविष्ट्वा जाघ्न्या पत्नीः सयाजघन्तीति सोमत्वष्टोरुपरि विशानात्पत्नीसयाजशब्दस्य चालक्षितार्थपरिग्रहे चतुर्णामपि प्रसङ्गाद्द्रव्योरुपरि श्रूयमाणस्य मुल्यायमवेत्यतोऽग्निर्गृहपतिराज्येनैव । क्वचित्पशुवदिष्टावर्जनमित्यपरयोर्होमयोर्जाघ्नी तथा पत्नीः मयाजघन्तीति विशानेऽपि पशवपरयोर्होमयोर्जाघ्नीदर्शनादत्रापि तथेति सोमत्वष्टाराविष्ट्वा जाघ्न्या, पत्नीरित्येतावति वक्तव्यं आज्यग्रहणाच्च पत्नीसंयाजशब्दः सा शरण इति च गम्यते । जाघ्नी क्रीता भवति स्वधित्तिनाऽवृटानमाज्येडा त्वाज्येनैवात्तानायं होत्र इडामितिवदत्र जाघ्नीविधानाभावादाज्यस्य वा यथागृहीतेनेति । पूर्णो वा स्रुवोऽपूर्णो वा स्रुव आज्यग्रहणे यथागृहीतेनेति न चतुर्ग्रहणप्रापकं वपद्रुत्तरन्वादेव सिद्धेः ॥ १० ॥

सू० दी०—यज्ञियस्य पशोर्जाघन्या पुच्छेन लौकिकेन देवाना पत्नीः
सयाजयन्ति । आज्यस्यैव वा यथाग्रहीतेन यथा यस्य ग्रहण-
मुक्त तथा चतुस्वत्तेन पञ्चावत्तेन वेत्यर्थः ॥ १० ॥

सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति संप्रषावुत्तरार्धं जुहोति ॥ ११ ॥

भा० वृ०—वाजिलिङ्गत्वाद्वाचः सोमायानुब्रूहीत्युच्यते वा भूत्सो-
माय वाजिन इति वाजस्य संग्रहे समुपन्तु वाजा इति च वाज-
लिङ्गत्वात्त्राज्यानुवाक्ययोस्तद्विशिष्टस्य च देवतात्वे प्राप्तोऽपि सोमं
यजत्युत्पत्तौ केवलसोमश्रवणत्सोमायानुब्रूहीत्येव प्रपः, अग्रयेऽ-
नुब्रूहीतिवत् । सर्वे पत्नीसयाजा उत्तरार्धं जुहोत्येवमितरामिति
वचनात् ॥ ११ ॥

० दी०—व्याख्यातः प्राक् ॥ ११ ॥

एवमितरास्त्वष्टारम् ॥ १२ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ १२ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

सू० दी०—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

देवाना पत्नीरग्नि गृहपतिमिति ॥ १ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू० दी०—एतानप्येव याज्यानुवाक्याप्रैरुत्तरार्धं यजतीत्यर्थः ॥ १ ॥

दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वा मध्येऽग्निं गृहपतिम् ॥ २ ॥

भा० वृ०—दक्षिणतः सोमस्योत्तरतो वा त्वष्टारं दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्त-
रतो वेत्युत्तरार्ध एव सोमस्य दक्षिणत उत्तरतो वा त्वष्टा तयोर्मध्ये
गृहपतिः । सोमत्वष्टोर्मध्ये । केचिदग्नेर्दक्षिणतस्त्वष्टा मध्ये च
गृहपतिरित्युत्तरार्धेन विकल्प इति वर्णयन्ति ॥ २ ॥

सू० दी०—दक्षिणतः सोमस्योत्तरतो वा त्वष्टारं यजत्युत्तरार्ध एव ।
तयोर्मध्येऽग्निं गृहपतिमित्यर्थः ॥ २ ॥

आहवनीयतः परिश्रिते देवानां पत्नीरपरिश्रिते
वा ॥ ३ ॥

भा० वृ०—आहवनीयार्शि यथा न पश्यति तथा च्छादयति ॥ ३ ॥

सू० दी०—यथाऽऽहवनीयो न दृश्यते तथा परिश्रिते प्रच्छादिते
गार्हपत्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

राकां पुत्रकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः कुहूँ
पुष्टिकामः ॥ ४ ॥

भा० वृ०—पत्नीसंयाजमध्ये पठिता एता देवताः काम्या न पत्नी-
सयाजाः कुतश्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

सू० दी०—नामानि त्रीण्येतानि न पत्नीसंयाजाः किंतु तत्कालभा-
वीनि काम्यानि यागान्तराणि । कुतः । पूर्वत्र सोमादीनां परि-
गणनाच्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतेश्च । तेनैषां नोत्तरार्धादि-
नियमः ॥ ४ ॥

नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—राकादयस्तिस्त्रो देवता नित्या इत्येके शार्विनः पठन्ति ॥ ५ ॥

सू० दी०—नित्यवद्यथा नित्यं तथा कामोपवन्धरहितमित्यर्थः ।
नित्यपक्षे विकृतावपि गच्छन्ति ॥ ५ ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एता एके समामनन्ति । उपरिष्ठाद्वा ॥ ६ ॥

भा० वृ०—देवपत्नीभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाद्देवतासां यागकालः सूचितः
॥ ६ ॥

सू० दी०—द्वयेतौ यागकालौ राकादीनामुभयथाऽप्याज्ञानात् ॥ ६ ॥

पूर्ववद्धोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्गुत्वोपस्पृष्टोदकाय
होतुर्हस्ते चतुर आज्यविन्दूनिडामवयति षड-
धीधः ॥ ७ ॥

भा० वृ०—उपस्पृष्टोदकायेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । आर्पत्वात् ।
आग्नीध्रहस्ते षडाज्यविन्दून् ॥ ७ ॥

सू०दी०—उपस्पृष्टोदकार्येति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

उपहूयमानामन्वारभन्तेऽध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च ॥ ८ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ८ ॥

उपहूतां प्राश्नीतो होताऽऽग्नीध्रश्च ॥ ९ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—उभौ स्वां स्वां हस्त्यां प्राश्नीतः ॥ ९ ॥

अत्र स्रुवेण संपत्नीयं जुहोति पत्न्यामन्वारब्धायां
सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ
धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि
ज्योतिरजरमारभेताः स्वाहेति ॥ १० ॥

भा०वृ०—पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते संपत्नीयहोमः । प्रसवन्त्या
अपि पत्न्याः फलं विद्यत एवेति । पत्न्याश्चानालम्भुकायाः कर्तृ-
त्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वाधिकारान्वयस्य विद्यमानत्वाच्च । न च
पत्नीसंयाजाङ्गः संपत्नीयहोमः ॥ १० ॥

सू०दी०—अत्रास्मिन्काले । संपत्नीति मन्त्राक्षरसंबन्धात्संपत्नीय
इति होमनाम । अन्वारब्धायामिति कर्तरि निष्ठा । न चानाल-
म्भुकायां होमनिवृत्तिः, अङ्गनिवृत्त्या प्रधानस्यानिवृत्तेः ॥ १० ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एतामेके समामनन्त्युपरिष्ठाद्वा
पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् ॥ ११ ॥

भा० वृ०—यद्यपि पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य इत्यादि निर्दिश्यते तथाऽ-
प्युपरिष्ठाद्वा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यामिति । पत्नीसंयाजासंब-
न्धित्वात्फलार्थित्वाच्च सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामित्यतः
पिड्यायामपत्नीसंयाजायामपि भवत्युपरिष्ठात्काले पिष्टलेपफली-
करणहोमाभ्यामस्य होमस्य दिवि ज्योतिरादित्यो देवता हृदया-
न्तरपुरुषो वा परमात्मैत्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० दी०--त्रयोऽमी कालविकल्पाः पूर्वेण सह चत्वारः । तत्र पत्नीसंयाजानामपि पिष्टलेपफलीकरणहोमवत्कालोपलक्षणमात्र-
त्वान्न तदङ्गमयं होमः । तेन पित्र्याभ्यामपि क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणाग्नाविध्मप्रव्रश्चनान्यथाधाय पिष्टलेपफली-
करणहोमो जुहोति ॥ १२ ॥

भा० वृ०--पिष्टलेपः कृष्णाजिनाद्दृषदश्रोपलादेर्लेपः । पिष्टलेपफली-
करणाभावे तयोर्निवृत्तिर्होमयोस्तन्नामधेयत्वात् । अस्यार्थः--
प्रधानयागार्थहविरनुनिष्पन्नयोः पिष्टलेपफलीकरणयोः प्रतिपात्ति-
त्वाच्चतुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्येत्याज्यस्य तदर्थतावगते
स्तयोः प्रतिपत्तिच्चेन प्रवृत्तिर्निमित्ततयो होमयोर्नामधेयत्वात्तयोः
प्रतिपत्तिस्थानयोरभावे होमयोर्निवृत्तिः ॥ १२ ॥

इति नवमी कण्डिका ।

सू० दी०--पिष्टलेपसंयुक्तो होमः पिष्टलेपहोमः । तथा फली-
करणहोमः । तौ चाऽऽज्यामिक्षादितन्त्रेष्वर्थलोपान्निवर्तते पिष्ट-
लेपफलीकरणप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । पिष्टलेपहोमस्तु न केवलं तत्प्र-
तिपत्त्यर्थः किंतु विप्रुड्ढोमादिवदुलूखलादिस्त्रिष्टपिष्टावयवादिप्र-
तिपादनार्थं मन्त्रलिङ्गात् । तेन पश्वादिषु पिष्टलेपा-
भावेऽपि आज्येन केवलेन कार्यः । तथा चतुर्गृहीतं प्रकृत्याऽऽह
बोधायनः--अन्वाहार्यपचने प्रायश्चित्तं जुहोत्युलूखले मुसले
इति । भारद्वाजश्चाऽऽह--आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति । तत्र
चाऽऽश्लेषेण यच्चरात्रिति मन्त्रमूहति ॥ १२ ॥

इति नवमी कण्डिका ।

फलीकरणहोम पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । चतुर्गृहीतं
आज्ये फलीकरणानोप्याग्नेऽद्बधायोऽशीतितनो इति
जुहोति । एवं पिष्टलेपानुलूखले मुसले यच्च शुर्प
आशिःश्लेष दृषदि यत्कपाले । अवप्रुषो विप्रुषः संय-

जामि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या
विप्रुषः सन्ति बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता
जुहोमि स्वाहेति ॥ १ ॥

भा०वृ०—गतः ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १ ॥

या सरस्वती विशाङ्गिनी तस्यै स्वाहा । या सर-
स्वती वेशाङ्गिनी तस्यै स्वाहेन्द्राऽपानस्यकेहमनसो
वेशाङ्कुरु सुमनसः सजातान्स्वाहेति दक्षिणाशौ
प्रतिमन्त्रं जुहोति ॥ २ ॥

भा०वृ०—उत्तरास्तिस्रो हूयन्त एव ॥ २ ॥

सू०दी०—पुनर्दक्षिणाग्निग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥ २ ॥

वेदोऽसीति वेदं होता पत्न्या उपस्थे त्रिः प्रास्यति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—निरसनव्यवायाद्वेदप्रासनमन्त्रावृत्तिर्वेदस्य च प्रासन पत्नी-
सस्कार इत्यतः प्रतिपत्तिं भवति । कृतप्रयोजनस्य वेदस्य
प्रासनं पत्नीसस्कारः । मिथुनमेव तेन करोति विन्दते प्रजा-
मिति लिङ्गात् । वरुणप्रयासेषु च द्वयोर्वेदयोः प्रासनमुभयस-
स्कारत्वात् । केचित्तु पत्नीसस्कारं वर्णयन्ति विन्दते प्रजामिति
लिङ्गात्तदा त्वेकस्य प्रासनं वेदसंस्कारत्वे प्रमाणाभावात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—होत्रस्यात्रोपदेशो ब्राह्मणानुसारात् । उपस्थोऽङ्कः ।
प्रास्यति क्षिपति । प्रतिप्रासन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः क्रियते क्रिया-
न्तरेण व्यवायात् । पत्नीसस्कारश्चायं विन्दते प्रजामिति
लिङ्गात् । तेन प्रतिपत्तिं प्रास्यति ॥ ३ ॥

निर्द्विषन्तं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तं प्रास्तं प्रति-
निरस्पति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—प्रतिनिरस्यति प्रतिक्षिपति ॥ ४ ॥

तन्तुं तन्वान्निनि वेदः होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संत-
तमाहवनीयात्स्तृणात्या वा वेदेः ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्तरणं भेदेन वेदभेदादिति । स्तरणस्य वेदत्रयोः
संस्कारत्वाद्द्वरुणप्रघासेषु वेदिभेदात्स्वेन स्वेन वेदेन तत्तद्वेद्याः
स्तरणम् । मर्यादा, आ वेदेरिति । आ वा वेदेरित्यभिविधिपक्षे
संततमाहवनीयात्स्तृणातीत्यनेन समानार्थत्वादा वा वेदेरिति
विकल्पनिर्देशानुपपत्तेर्मर्यादा । यावद्वेदिदेशप्राप्तिस्तावत्स्तरण-
मिति ॥ ५ ॥

सू०दी०—आहुभयत्र मर्यादायाम् । वेदं विस्त्रस्य स्तृणाति ॥ ५ ॥

इमं विष्यामीति पत्नीयोक्त्रपारां विमुञ्चते । ६ ॥

भा०वृ०—होता चेत्रोक्त्रं विमुञ्चति न तदा पत्नीति बह्वचहौत्र-
प्रयोगपक्षे । अस्मदीयहौत्रपक्षे तु प्रासनानन्तरं वेदस्तरणमेव
होतुर्योक्त्रविमोक्तस्तु पत्नीकृत्कः पत्नोमन्त्रकाण्डे पाठात्तथा
विनियोगादत्र होता चेत्रोक्त्रमिति पाक्षिकनिर्देशादस्मदीयस्य
वह्वचोक्तस्य च विकल्पो भाष्यकारेणानुज्ञातः । तत्रायमभिप्रायः—
ऋग्भेदेन होता करानीत्युक्तत्वादास्मदीयहौत्रकाण्डेऽपि ब्राह्मणे
यद्ब्रूयाद्योऽग्निं हातारमृथा इत्यस्माकमनूक्तरय वह्वचोक्तस्य
प्राप्तिमङ्गीकृत्यानुय निन्दात्रचत्तच्च बह्वचोक्तानुज्ञानादस्मा
कमपि प्रकृतौ समग्रोपदेशाः उपदेशादितराणीते च सूत्रकारेण
तदनुज्ञानादुभयोर्विकल्पो नास्मदीयमत्र । कृतेभेदाद्वा समुच्चय
इति । यथा ब्रह्मवरणमन्वर्धुयजमानयो समुच्चीयते तद्वदम्भि-
न्पक्षे होता ग्रन्थिं विस्त्रमयति पत्नी विमुञ्चति ॥ ६ ॥

सू० दी०—गतः ॥ ६ ॥

तस्याः सशोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । ७ ॥

भा०वृ०—प्रतिपत्तिं पूर्णपात्रनिनयनमित्यञ्जलौ पूर्णपात्रमान-
यति । रेत एवास्या प्रजा ददातीति पत्नीसंस्कारत्वात्पूर्णपात्र-
निनयनस्य ॥ ७ ॥

सू०दी०-पात्रपूर्णमुदकं पूर्णपात्रम् । तच्चूर्णीमानयति । पत्न्यने-
कत्वे चाऽऽवृत्तिः पूर्ववत् ॥ ७ ॥

समायुषा सं प्रजयेत्यानीयमाने जपति ॥ ८ ॥

भा०वृ०-स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी०-मन्त्रलिङ्गादयं पत्नीमन्त्रः ॥ ८ ॥

निनीय मुखं विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती
प्रजावती गृहमेधिनी भूयासमिति ॥ ९ ॥

भा०वृ०-निनीयोदकलिङ्गेन हस्तेन मुखविमार्गोत्थानमन्त्रः पुष्टि-
मतीति न मुखनिमार्जनमन्त्रः, निनीय मुखं विमृज्योत्तिष्ठतीत्यु-
त्थानस्य प्रथानत्वात् ॥ ९ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

सू०दी०--तदुदकं भूमौ निनीयाऽऽर्धेण हस्तेन मुखं विमृज्य मन्त्रे-
णोत्तिष्ठति ॥ ९ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

यथेतमाहवनीयं गत्वा जुह्वा स्रुवेण वा सर्वप्रायश्चि-
त्तानि जुहोति ॥ १ ॥

भा०वृ०-अविज्ञातदोषनिर्घातार्थानि सर्वप्रायश्चित्तानि निमित्त-
विशेषसंयोगाभावाच्चैमिच्छि क्विशेषसंयुक्तविशेषनिमित्तसंपातप्रज्ञा
ने तदैव तन्निमित्तकं भवति । ज्ञाते निमित्ते नैमित्तिकविशे-
षानुपदेशेऽनाज्ञातत्रयं निमित्ताज्ञान एतानि सर्वप्रायश्चित्तानि ।
सर्वत्राऽऽप्यायनमनेकार्थत्वादिति प्रत्यवदानं ध्रुवाया एकः
परिहारः कर्तव्यो यस्माद्ध्रुवाया एव होमोऽतस्तदाऽऽप्यायन

प्रतिहोमं यत्र नारत्यर्थस्तत्र न क्रियत आप्यायन त्रयेडास्विष्ट-
कृति परिसमाप्यते नारिष्ठान्ते स्विष्टकृदुपस्तरणाभिधारणेषु च
ध्रौवसमाहितस्तत् उत्तरमर्थाभावात् । उपदेशस्तु त्रिर्न करोत्या-
प्यायनं प्रायश्चित्तान्त एकः स्तुवः समिष्टयजुष इति उत्तरत्र
पूरणकार्याभावाद्भ्रुवाया चतुर्गृहीतस्य विद्यमानत्वाद्द्विहोमत्वाच्च
समिष्टयजुषः ॥ १ ॥

सू०टी०—यथेत् येन मार्गेण पश्चाद्गतस्तेन प्रत्यागत्य दर्शपूर्ण-
मासयोरविज्ञातदोषनिर्घातार्थानि प्रायश्चित्तानि जुहोत्याज्यस्थ-
ल्या आज्येन द्विहोमत्वात् । तच्च दर्शितमेव प्राक् । तथाऽऽज्य-
स्थाख्याः सर्वप्रायश्चित्तानीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥ १ ॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा । आश्रावितमत्याश्रा-
वितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणोऽ-
यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहा-
कृताहुतिरेतु देवान् । यद्दो देवा अतिपादयानि
वाचा चित्प्रयत्नं देवदेहनम् । अरायो अस्मो अभि-
दुन्दुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्ते निधेतन । ततं म
आपस्तद्भुतयते पुनः स्वादिष्ठा धीनिरुचथाय श-
स्यते । अयं समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य
समु तृष्णतर्भुवः । उद्वय तमसस्पर्युदु त्यं चित्रमिमं
मे वरुण तच्चा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने
त्वमग्ने अयास्यया सन्मनसा हितः । अयासन्हव्यमू-
हिषेऽया नो धहि भेषजम् । प्रजापत इत्येषा ।
इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं
दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्ट्यै स्वाहा । दौराध्यै
स्वाहा देवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा । ऋद्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै
स्वाहा । अयाश्वाग्नेऽस्यनभिःशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया

असि । अयसा मनसा धृताऽयसा हव्यमूहिषेऽया
नो धेहि भेषजम् । यदरिमन्यज्ञेऽन्तरगाम मन्त्रतः
कर्मतो वा । अतयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं
तृप्यन्तु देवा आवृषन्तां घृतेन ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—गतः ॥ २ ॥

इत्येहादशी कण्टिका ।

भाज्ञातमनाज्ञातममत च मतं च यत । जातवेदः
सधेहि त्वं हि वेत्थ यथातथम् । यदकर्म यन्नाकर्म
यदत्यंगचि यन्नात्यंगचि । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वा-
न्सर्वस्विष्टसुहुतं करोतु । यदस्य कर्मणोऽत्यरी-
गिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्वि-
द्वान्सर्वस्विष्टसुहुतं करोतु । यत इन्द्र भयामहे
ततो नः अभय कृधि । मघवञ्छशिव तव तन्न ऊतये
विद्विधो विमृधो जहि । स्वस्तिदा विगस्पतिर्वृत्रहा
विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभ-
यंकर । आभिर्गीर्निर्यदतो न ऊनमाप्यायय
हरिवो वर्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा
रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम । अनाज्ञातं
यदाज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य क-
ल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् । पुरुषसंमितो यज्ञो
यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि
वेत्थ यथातथम् । यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न

यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टद्धोता ऋतुविद्वि-
जानन्यजिष्ठा देवाः ऋतुशो यजाति । यद्विद्वान्सो
यद्विद्वान्सो मुग्धाः कुर्यन्त्यृत्विजः । अग्निर्मा तस्मा-
देनसः श्रद्धा देवी च मुञ्चताम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—गतार्थः ॥ १ ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

अयाडग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वा अस्मन्निषय । सन्व-
त्सनि सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जात-
वेदो यच्च भद्रम् । य ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः
पाशा वितता पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत
विष्णुर्विश्वे देवा मुञ्चन्तु मरुतः स्वस्त्या । यो
भूतानामुद्बुधस्वाग्र उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विह-
ताभिः समस्ताभिश्च हुत्वा ॥ १ ॥

भा०वृ०—पुनः कृण्वन्स्त्वेति यस्याः सोढ्व्यस्येति ऋक् । इतरस्या
शाखान्तरीयत्वात्कृत्स्नपाठपरङ्गात् । उदुत्तममिति परिच्छे-
दाद्द्वौ गणाविति उदुत्तममितीतिकरणं गणभेदार्थं तेन समवदा-
य होमपक्ष उदुत्तमान्ताना सहग्रहणं व्यावृत्त्यर्थं पुनर्गृह्यते चतुर्णां
सह आज्यस्थाल्याः सर्वप्रायश्चित्तानि ध्रौवाद्कृत्स्नसंस्थास्विति
भारद्वाजमिति । अत्र प्रायश्चित्तेष्वदितश्चतुर्णां मन्त्राणां ब्रह्मा
यज्ञो मरुतो द्या ऋभवश्च देवता । ततस्त्रयाणां सूर्यस्ततो
द्वयोर्वरुणो द्वयोरग्नीवरुणावुत्तरस्याग्निस्ततः प्रजापतिस्ततोऽ-
ष्टाना मन्त्रोक्ताश्चतुर्थ्यन्ता देवतास्ततोऽग्निस्ततो देवास्ततोऽग्नि-
र्जातवेदा द्वयोरग्निः स्विष्टकृदुत्तरस्येन्द्रो वृत्रहा ततो हरि-
वाननाज्ञातमिति त्रिकस्याग्निरुत्तरस्याग्निः श्रद्धा च ततोऽग्निर्जा-
तवेदा उत्तरस्य वरुणेन्द्रमवितृविष्णुविश्वेदेवमरुत उत्तरस्य रुद्रो

मान्त्रवणिको वा ततोऽग्निस्ततो चरणो व्याहीनामग्निर्वायुः
सूर्यः प्रजापतिरिति सर्वत्र चतुर्व्यन्ता देवताः ॥ १ ॥

सू०दी०—अत्रोद्बुध्यस्वाम इति साहित्येव गृह्यते नाग्निहोत्रे वक्ष्य-
माणा, आदिप्रदिष्टत्वात् ॥ १ ॥

पूर्ववदध्रुवामाप्याय्य देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्व-
स्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २ ॥

भा०वृ०—पूर्ववदाप्यायनं वचनकृतमित्यवदाननिमित्तरूपरिहारे
प्रागेव प्राप्तिः पुनराप्यायन वाचनिक समिष्टयजुरित्येकवचना-
दन्त एव होमः स्वाहाकारेण । न प्रतिस्वाहाकार मन्त्रभेदः
कृत्स्नमन्त्रान्ते स्वाहाकार कृत्वा होमः । यद्यन्तेन क्रियते मन्त्रमो
न स्यादिति मन्त्रमं स्वाहाकार इति निर्देशादन्ते स्वाहाकारेण
होमोऽन्तर्वर्तिनामप्रदानार्थत्वं पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकारः प्रदा-
नार्थः पुरस्तात्स्वाहाकारा इति पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये
देवा इत्यादिना पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकारः प्रदानार्थः ॥ २ ॥

सू०दी०—अत्रापूर्वाप्यायनविधानादेवाप्राप्ता मन्त्र इति कृत्वा पूर्व-
वदिति मन्त्रातिदेशः । मन्त्रान्त एव होमो न पूर्वयोः स्वाहाका
रयो समिष्टयजुरित्येकवचनात् । पगावनेन रहान्ये च द्वे
उक्त्वा त्रीणि समिष्टयजूपि जुहोतीति वचनाच्च ॥ २ ॥

मध्यमे स्वाहाकारं बर्हिःनुप्रहरति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—न मध्यवतिनं प्रदानार्थत्वं बर्हिःप्रहरणस्य कालमात्रं
न समिष्टयजुरङ्गं बर्हिःप्रहरणं बर्हिषः प्रतिपत्त्यर्थत्वादन्यार्थ-
त्वायोगात्तत्कालमात्रं मध्यमे स्वाहाकार इति । तस्मात्त्रिंशत्याया
प्रहियतेऽभावेऽपि समिष्टयजूपः । समिष्टयजूपा देवा गातुविदः
प्रकृता ब्रह्मा चेत्येके ॥ ३ ॥

सू०दी०—मन्त्रान्तं पारिभाषिकस्वाहाकारापेक्षया द्वितीयस्यात्र
मध्यमत्वमभिप्रेतम् । अत एव च त्रिंशदादवगच्छामो मन्त्रान्त
गत एव स्वाहाकारः प्रदानार्थो न मन्त्रगत इति । आदिगत-
स्यापि क्वचित्प्रदानार्थत्वं परिवर्ष्ये दर्शयिष्यामः । मन्त्रमं स्वाहा,

कार इति कोऽर्थः । वाचि स्वाहेत्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन पशुसो-
मयोः समिष्टयजुर्विष्टद्धावपि तस्मिन्नेव बर्हिःप्रहारः । प्राकृत-
स्यैव मध्यमस्य तथापि विद्यमानत्वाद्धिः सर्वमनुप्रहरति ।
बर्हिर्मुष्टि वेति तु सत्यापाढभारद्वाजौ ॥ ३ ॥

यदि यजमानः प्रवसेत्प्रजापतेर्विभान्नाम लोक इति
ध्रुवायां यजमानभागमधाय समिष्टयजुषा सह
जुहुयात् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—दयाभीति लिङ्गादध्याने मन्त्रः ४ ॥

अभिस्तृणीहि पग्धिहि वेदि जाभिं मा हिःसीरमुया
शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे
यजमानस्य बध्न इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य को
चोऽनोक्षीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि प्रणीता
आमाय विमुञ्चति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—हरितत्वं होतृषदनाना लिङ्गादिति । होतृषदना हरिताः
सुवर्णा इति समवेताभिधानसंभवात् । विभोकार्थो मन्त्रः प्रणी-
ताना नाऽऽसादनार्थो विमुञ्चत्विति लिङ्गात् । विमोचन च यज्ञ-
संबन्धविच्छेदबुद्ध्याऽन्तर्वेद्यासादनम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—प्रणीताना विमोचने मन्त्रस्तलिङ्गात्त्वात् । कर्माङ्गत्यनि-
वर्ननार्थतया मन्त्रोच्चारणमेव विमोकः ॥ ५ ॥

य देवा मनुष्येषूपवेशमधारयन् । ये अस्मदपचेतस-
स्तानस्मभ्यमिहा कुरु । उपवेशोपविद्धि नः प्रजां
पुष्टिमयो धनम् । द्विपदे नश्वतुष्पदा ध्रुवाननपगा-
न्कुर्वीति पु स्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेशः स्थविमत
उपगृहति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—अग्रं स्थविमत्स्थूल मूल तनूपवेषस्येति । पुरस्तात्प्रत्य-
ञ्चमुत्कर उपवेषं स्थविमत उपगूहतीति वचनादुपवेषस्याग्रमव-
तष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—स्थविमतः स्थूलमूलप्रदेशादारभ्योत्करपांसुषु पुरस्तोज्ञा-
गेन प्रत्यगुपगूहति ॥ ६ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

चयभिचगेयोपवेषे शुक् साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इत्य-
थास्मै नाम गृह्य प्रहरति ॥ १ ॥

निरमुं नुद् ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वा-
ध्येन हविषेन्द्र एणं पराशरीत । इहि तिस्रः परावत
इहि पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽति रोचना
यावत्सूर्यो असद्विदि । परमां त्वा परावतमिन्द्रो
नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः
समाभ्य इति हतोऽसाववधिष्माभूमित्येताभिः पञ्च-
भिर्निरस्येन्निखनेद्वा ॥ २ ॥

भा०वृ०—योपवेष इत्युत्करे प्रहरणमुपवेषोपगूहनप्रत्याम्नायोऽभिचा-
रनिमित्तप्रतिपत्त्यन्तरविधानान्नित्यस्याविकारो न तु समुच्चयः ।
प्रहरणं निरसनमत्रैव मन्त्रे नामग्रहणं शत्रोः । योपवेषे शुक् मा-
ऽमुमृच्छत्वित्यत्रामुमिति शत्रोर्नाम द्वितीयान्तं गृह्यते निरमु नुद्देति
तिस्रभिर्ऋग्भिर्भ्यजुर्भ्या च निरसनमुपवेषस्य योपवेष इति प्रथमं
यजुर्द्विष्मान्तं निरमुं नुद् इति तिस्र ऋचः । हतोऽसाववधिष्मामु
मिति पञ्चम यजुर्नात्रामित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामोच्चारणम् ।
ब्राह्मणे, अथास्मै नाम गृह्य प्रहरतीति नामग्रहणमुक्त्वा तत
उत्तर निरमु नुद्देत्यादिविनियोगाद्धतोऽसाववधिष्मामुमित्यत्र तु
शत्रोर्व्याज न तु नामनिर्देशः । य द्विष्यात् व्यायेदिति विशा-
नादेताभिरितिस्त्रीलिङ्ग मृगवहुन्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

सू०दी०—यद्यभिचरितुमिच्छेदथास्मै नाम गृह्यास्याभिचर्यमाणस्य नाम योपवेशे शुक् सा देवदत्तमृच्छत्विति गृहीत्वोत्कर एव प्रहरति वज्रवत्तद्विसार्थतया क्षिपतीत्यर्थः । अथवाऽस्मा एनमुद्दिश्य तस्यैव नाम गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

यजुष्टेऽप्यन्त्ययोऋग्वाहुल्यादेताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तत्र च ऋग्यजुर्विवेचनार्थः प्रथम इतिकरणः । शत्रुनामग्रहणार्थो मन्त्रेष्वदःशब्दः । निरस्यन्निणुदेदुत्करे । निखनेन्निहन्याच्छङ्कुवत् ॥ २ ॥

अवसृष्टः परापत शगे ब्रह्मसंशितः । गच्छामित्रान्प्रविश भेषां कंचनोच्छिप इति वा ॥ ३ ॥

भा०वृ०—अवसृष्ट इति वा पञ्चभिन्निकल्प्यते । केचित्तु योपवेश इत्युपगृह्य शत्रोर्नाम गृहीत्वोत्करे प्रहरन्तीत्युपवेशमस्यार्थः—स्थविमत उपगूहतीत्युपगूहन विनाय यद्यभिचरेत्रोपवेश इत्यारभ्य द्विज इतीतिकरणादथास्मै नाम गृह्य प्रहरतीत्युत्तरत्र प्रहरणोपदेशादभिचरतः प्रथमो मन्त्र उपगूहनार्थः । उपगूह पुनरुपादाय शत्रोर्नाम गृहीत्वा निरमु नुद इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रहरेदुपवेशोत्करे पीडयेत् ॥ ३ ॥

सू०दी०—अनन्तरविधावेत्राय मन्त्रविकल्पः ॥ ३ ॥

यानि धर्म कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि विमुच्य संख्यायोद्वासयति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—चतुष्पदयेति ज्ञानार्थं कृत्वा विमोह गणनाप्रथितानां समूहन विमोकः । क्रमेण सर्वरूपालयोगाद्विमुच्यानन्तरं संख्यायोद्वात्मनमुभयोः पृथक्पदार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सू०दी०—चतुष्पदयर्चेति ब्राह्मणानुकरणम् । अत्रापि विमोकः पूर्ववत् । संख्यावचनमप्रमादात् यद्येकं कपाल नश्येदिति प्रणाशं प्रत्यवायप्रायश्चित्तयोः श्रवणान् ॥ ४ ॥

संतिष्ठते दर्शपूर्णमासयोः ॥ ५ ॥

भा०वृ०—ततः सतिष्ठते समाप्तिराध्वर्यवस्यात्र ब्रह्मभागप्राशनादि-
निक्रमणान्तम् ॥ ५ ॥

सतिष्ठते दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

सू०दी०—एवमन्तावाध्वर्यवेण संतिष्ठते याजमानशेषस्तु वक्ष्यते ।
सन्ति हेडासूक्तवाकशंयुवाका नाम होतृनिगदसंयुक्तास्त्रयः क-
र्मविशेषास्तेष्विडा तावद्भव्यभेदेनोभयोरप्याहवनीयगार्हपत्ययोर्नि-
यता । इविग्निडाऽऽहवनीय आज्येडा गार्हपत्य इति । तथा
सूक्तवाकशंयुवाकापि सूत्रान्तरकारैर्नियमविकल्पाभ्यामुभयत्रे-
ष्येते । सूत्रकारस्तु तावन्यतरत्रेवेच्छन्द्दिविरिडानन्तरमाहवनीये
पूर्वमभिहितवानिदानीं त्वाज्येडानन्तर गार्हपत्ये स्यात्ता नाऽऽह-
वनीय इत्याह ॥ ५ ॥

शय्वन्तं वाऽऽहवनीये संस्थापथेदाज्येडान्तं गार्हपत्य

इडान्तं वाऽऽहवनीय शय्वन्त गार्हपत्ये ॥ ६ ॥

यदि शय्वन्तं पश्चात्स्याद्द्वेदात्तृणमपादाय जुह्वामग्रम-

ज्ज्यात्स्रुवे मध्यमुपभृति वाऽऽज्यस्थाल्या मूलं तस्य

प्रस्तरवत्कल्पः सूक्तवाकाया शंयुवाकात् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—उभयाग्निसयुक्ते उत्तरे द्वे संस्थे । अग्निग्रहण पूर्वापरदेश-
लक्षणार्थमाज्येडान्त गार्हपत्य इडान्तं वाऽऽहवनीय इतीडयोरग्नि-
सबन्धाभावादग्निसमीपदेशलक्षणाया तद्वर्तिना कर्मणा तत्तदन्ते
विरमणम् । न च कल्पचतुष्टयं वाशब्दस्य द्विरेव पाठःदस्मिन्पक्ष
इडायाः प्राक्प्राशिन्नं संपत्नीहोमश्च संभवता पस्त्रियागायोगाच्छं-
श्वन्त संस्त्रवान्तमाहवनीये कर्मेति शंयुवाकमध्ये परिधिप्रहरणा-
त्प्रहरणाङ्गत्वाच्च संस्त्रावस्य तदन्तता संस्त्रावस्यानङ्गत्वे परिधि-
प्रहरणान्त इविःशेषभक्षणनिवृत्तिर्त्रौवस्य च समाप्तिः पूर्वमेव
नारिष्ठान्ते स्विष्टकृति च नोपवेचप्रणीताविसर्गो प्रणीताविमोके
पूर्वमुपादातव्ये व्युत्क्रमेणोपादानमुपवेपादेः पदार्थस्यात्यन्तनिवृ-
त्तिः । प्रणीताना तु विमोकस्यान्वेष्यासादन्पर्यन्तत्वात्तस्य चानि-

वृत्तेर्निषेधस्य स्तोत्रविषयत्वात्प्रणीताविमोकादेः प्रतिषेधात्मं
 स्थायाः प्राक् सर्वप्रायश्चित्तानि ह्ययन्ते जुह्वा सुवेष वा जुहोति
 एतावति वक्तव्ये सर्वप्रायश्चित्तानीति वचनादासु संस्थासु चावि
 दिताना दोषाणा संभावितत्वाद्द्वयत्क्रमविशेषोपदेशादेतानि न
 ह्ययन्ते । सागरणोपदेशोपदिष्टानीष्टेभ्य इत्यष्टावाहुतयः सर्व-
 साधारणानि प्रायश्चित्तानि तान्येव खण्डसंस्थासु ह्ययन्ते । दर्श-
 पूर्णमासिकैः सर्वप्रायश्चित्तैर्विकल्पेरेन्निति तत्साध्यदोषनिर्घातैः
 साग्नैः सह विकल्पन्ते न तेषा क्रमेण विकल्पस्तथा हि प्रायश्चि
 त्तप्रश्नोपदेशः फलवान्भवतीतरथाऽत्रैव समृद्धयै स्वाहैता एवेति
 बक्षयन्तीति न समिष्टयजुध्रौवसमाप्तेर्न बर्हिष्पहारः कालाभावाच्च
 होतृषदनस्तरणं स्तीर्णत्वाद्देवेर्यजमानपत्नीकर्मणामनिवृत्तिराध्वर्य-
 वसमाप्त्युपदेशानन्तर संस्थान्नरोपदेशादाध्वर्यवसमाप्तिरेव । ब्रह्म-
 णोऽपि प्राशनोपस्थानादि भवत्येवान्यो वा वृतो होता ब्रह्माऽऽग्नीध्रो
 वाऽन्तर्वेद्यासाद्य विमोकं कृत्वा प्रणीताना धारा स्त्रायत्यनेन
 भाष्यलिङ्गे नेहान्ताया चतुर्णां कृत्वा बर्हिषदं करोत्यन्योऽन्वाहा-
 र्यस्तु गृह्यते प्राग्देशत्वाभावात्पूर्णपात्रनिनयनं च कुर्यात्पत्न्यास्त-
 दर्थत्वादित्यस्यार्थः—आज्येहान्त गार्हपत्य इत्यस्मिन्पक्षे गार्हपत्य-
 सनिर्णा पूर्णपात्रनिनयनं च कतव्यं सपत्नी पत्याऽहं गच्छ इति
 लिङ्गात्पत्न्यर्थत्वाच्छंयुवाकान्त गार्हपत्य इत्यस्मिन्पक्षे न परि-
 धिप्रहरणं न संस्त्रावः शयुवाकानङ्गत्वादाज्येडा भक्षयित्वा
 समाप्तिः ॥

न जुहोति सपत्नीयं यद्यहुतो यदि पत्नीसंयाजमध्ये न
 हुतः । यदीति प्रसादे दोषाभावः । प्राशित्रमप्येवम् । ह्ययन्ते
 दक्षिणाग्निहोमा अग्निनियमान्निवृत्तिर्वा याजमानस्यापि यत्राध्वर्यु-
 रुपरमत्याहवनीयसमीपस्थस्य प्रणीताविसर्गस्य गार्हपत्यसमीप-
 स्थस्य योक्त्रविमोकादेः संस्थापयेदित्यविशेषवचनादितरथेहान्त-
 निषमोऽनर्थकः स्यात् । यदि मिश्राणि चतुर्णांकरणादीनि क्रिये-
 रंश्रुधर्धाकरणादीनामृत्विभ्यजमानमिश्राणा याजमाननिवृत्त्या
 यद्यनुष्ठानं स्यात्तर्हीहान्तनियमोऽनर्थकः स्यादतोऽध्वर्युरेतानि
 कर्माणि करोतीति ब्रूयाद्यन्येन मिश्राणि क्रियेरन्ध्वर्योरपनय-

नमात्र स्यादतोऽन्येन सर्वं क्रियतेऽतोऽन्वयुमात्रपरत्वादिद्वान्त-
नियमोऽनर्थकः स्यादतो निवृत्तिर्याजमानस्यापि । केचित्पृथगेताः
सस्थाः कल्पयन्ति तेषामाहवनीयग्रहणमनर्थकं शंखन्तं वाऽऽहव-
नीय इति वाशब्दचतुष्टयाभावाच्च । ततः कल्पद्वयमेवेद्वान्ते दक्षि-
णाचतुर्थाकरणादेनिवृत्तिर्याजमानस्यापि निवृत्तिपक्ष आज्येडा
भक्षयित्वा वेदतृणमपादाय तस्मैवावयवमायुषे त्वेति निधायावि-
कृतः सूक्तवाक इति शंखन्त गार्हपत्य इत्यस्मिन्पक्षे प्रयोगविधिः ।
अग्निशब्दस्य गार्हपत्येऽपि सभवादविकृतं सूक्तवाक आहवनीये
परिधयो न क्षिप्यन्ते ज्ञाखा तु वेदतृणेन सह प्रहियते न च
संस्नावः क्रियते शयुवाकानङ्गत्वात्ततो दक्षिणाग्निहोमाः सर्वत्र
समानं सर्वसंस्थामु हूयन्ते विष्णुक्रमादि याजमानं यजमान-
पत्नीकर्मणा निवृत्तिरित्यस्मिन्पक्षेऽपि विष्णुक्रमादिकर्तव्यमानीय-
मानाया जपतीत्यादिवच्चतुर्थाकरणादीना निवृत्तावपि विष्णुक्रमा-
द्यनिवृत्तिर्ऋत्विगव्यापारानपेक्षत्वादात्मसस्कारत्वाच्च ॥६ ॥७ ॥

सू. दी०—तत्र तावद्द्वयाभ्यां वाशब्दाभ्यां द्वात्रैव कल्पौ विकल्पेते न
चत्वारः । आहवनीयगार्हपत्यशब्दाभ्यां च गार्हपत्यात्पूर्वापरदेशौ
लक्ष्येते अनग्निसंयोगित्वादिडायाः । यदि शंखन्त पश्चात्स्यादीति
लिङ्गान्च । तदयमर्थः—यत्पूर्वदशसंयुक्तमिडादि कर्म तत्रथा-
प्रसिद्धमेव शंयुवाकान्तं कुयादपरदेशसंयुक्तमप्याज्येडान्तामिति
प्रथमः कल्पः । स च पूर्वोक्त एव कल्प उत्तरविकल्पार्थमनूदितो
वेदितव्यः । यथा चैत्रो भोजनीय इत्युक्त्वा चैत्रो वा भोज्यता
मैत्रो वेति । द्वितीयः कल्पस्त्विद्वान्तमेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे न तु
सूक्तवाकशयुवाकौ तत्र भवतः । तौ त्वपरदेशे भवत इति । यदा
त्वपरदेशे भवतस्तदैवं प्रयोग इत्याह ॥ ६ ॥

यदि शंयुवाकान्तं कर्म पश्चाद्देशे स्यात्तदाऽऽज्येडानन्तरं प्रस्त-
रस्थाने वेदतृणमड्वत्त्वा तद्वदेव प्रहरति । तत्र सूक्तवाकाद्यविकृ-
तमा शयुवाकादित्यर्थः । प्रस्तरप्रहारस्तु निवर्तते प्रत्याम्नानात् ।
परिप्रिप्रहारस्तु भवत्येव स्वकाले प्राप्तत्वादप्रत्याम्नातत्वाच्च ।
न चैषा गार्हपत्ये प्रहारः शयुवाकानङ्गत्वादाहवनीयसंयोगित्वाच्च ।
तथाऽन्येषामपि तद्देशसंयोगिना तत्र तत्र यथाकालं प्रयोगोऽवग-

न्तव्यः । केचित्तु संस्थापनशब्दौचित्याद्दर्शपूर्णमासयोरेवेमौ खण्डसंस्थाविकल्पौ व्याचक्षते तत्र तत्र यत्तन्त्रं तच्छयुवाकात्र-
न्तमेव सस्थापयेदिति । तत्र गुणागुणयोः स्थापने प्रमाणं सूत्र
विद् इत्यल निर्वन्नेन । सन्तीह दर्शपूर्णमासयोरधिकारवाक्याणि
स्वर्गकामो दर्शपूर्णमामाभ्या यजेत सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासां यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेतेत्यादीनि । तानीदानी
व्याचष्टे ॥ ७ ॥

स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासो ॥ ८ ॥ एककामः सर्वका-
मो वा ॥ ९ ॥ युगपत्कामयेताऽऽहारपृथक्त्वे वा ॥ १० ॥

भा०वृ०—यदैककामस्तदा स्वर्ग एवाऽऽये कामयितव्य इति । स्वर्ग-
कामो दर्शपूर्णमासावेककाम इत्येकं सूत्रमितरथाएककामइत्यस्या-
नन्वयात् । सर्वकामरहितपक्षे स्वर्गकामस्यैव दर्शपूर्णमासां न पश्चा-
देऽन्यतरकामस्य प्रथमं सर्वकामो वाऽधिकारी । तत्र युगपत्कामो
मन्दफलः । आहारपृथक्त्वे वा स्वर्गादीन्वाऽयुगपत्पूर्णमास
एकैककामः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

सू०दी०—कुर्यादिति शेषः । नित्यौ दर्शपूर्णमासावफलार्थिनामप्य-
नुष्ठेयाविति स्थास्यति । तथाऽप्येतौ स्वर्गं कामयमानस्य तमपि
साययत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एककाम इत्यनन्तरोक्तस्यैव स्वर्गकामस्योत्तरविकल्पार्थोऽनु-
वादः । स्वर्गकामश्रुतेश्च स्वर्गकामो वा तौ कुर्यात्सर्वेभ्यः कामेभ्य
इति श्रुतेः । सर्वकामो इत्यर्थः । यदा तु सर्वकामस्तदा ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भदशायामेव सर्वप्रयोगार्थं सर्वान्कामान्युगप-
त्कामयत । आहार आहारं वा पृथगेकैकमित्यर्थः ॥ १० ॥

ताभ्यां यावज्जीव यजेत ॥ ११ ॥ त्रिंशतं वा
वर्षाणि ॥ १२ ॥ जीर्णो वा विरमेत् ॥ १३ ॥

भा०वृ०—यावज्जीवादिसकल्प इति । यावज्जीवत्रिंशद्दर्शजीर्णविर-

मणपक्षणामन्यतमसकल्पः प्रथमपौर्णमास्या तेष्वारिपृथक्त्वात्पक्षः
 प्रथमं स्वर्गकामाधिकारेऽपि द्वितीयपौर्णमास्यादौ यावज्जीवादि-
 संकल्पाविरोधो मीमांसकमतेन । यावज्जीवनतयाऽधिकारस्य
 प्रतिप्रयोगभेदादिति दर्शपूर्णमामयोरुपरमे तद्विकाराणामप्युपरम
 स्तत्प्रकृतित्वात्तद्विकाराणामाग्रयणादीनामप्ययमभिप्रायः। अन्वार
 म्भणीयासंस्कृतो दर्शपूर्णमसविकारेऽप्यधिकारी । तथा हि—अ-
 न्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमन्यत्वादित्यस्मिन्पक्षे
 दर्शपूर्णमासप्रयुक्तान्वारम्भणीयार्जितसंस्कारोपजीवित्व विकृती
 नामतस्तथोरुपरमे तदर्थतया प्रयुक्तसंस्कारस्यापि विनाशात्तद-
 पजीविना विकृतीनामप्यननुष्ठानम् । स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वादि-
 त्यस्मिन्पक्षेऽन्वारम्भणीयासंस्कृतस्यैव विकृतौ साङ्ग प्रयानेऽधि-
 कार इति । प्रयानप्रयुक्ताधिकारोपजीवित्वाद्दङ्गाना प्रयानाधि-
 कारोपरमेऽङ्गेष्वधिकाराभावात्तदङ्गवद्विहृतिप्रतिकारात्प्रकृत्यु-
 परमे तद्विकृतीनामप्यननुष्ठानम् । यथा विकृतिप्रयोगेऽसनयतः सा
 नाश्याविकारा अपि न भवन्तीत्युक्तम् । दर्विहोमाग्रयण क्रियते
 दर्शपूर्णमासोपरमेऽपि नवाना गाह्येपत्ये स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्येवं-
 रूपाग्रयण क्रियते । अनाहिताग्निरपि नवाशनार्थं दर्शपूर्णमासाग्र-
 यणेऽधिकृतत्वात्तत्रापि तस्य दर्शपूर्णमासविकृतिस्त्राभावेनाननु-
 स्थानसमवाच्च । विच्छिन्नाग्निसंयान शिवाजपान्त तावतैवाग्नि-
 सिद्धेः । दृष्टीना चानियतत्वार्थत्वादाधानस्येष्टिसान्वारम्भणीयम-
 पवृज्येति दर्शेनात्पूर्णाहुत्यन्तमन्यायेय यदि त्विष्टयस्तन्युरिति
 बहुवचनवाच्यं ससर्गेष्टयादीना च पूर्णाहुत्यं, दर्विहोमसोमाना
 मपि निवृत्तिः केवलमग्निहोत्रमित्युपदेश इति । ताभ्या यावज्जीव
 यजेत त्रिशत वा वर्षाणीति नित्यकर्ममात्रोपलक्षणं दर्विहोमसो-
 मानामपि नित्याना निवृत्तिरस्मिन्पक्षे सोमोपादानात्पूर्वस्मिन्पक्षे
 सोमोऽनुष्ठीयते । आ यानानन्तरमेव सोमाग्रेकारदर्शनादन्वारम्भ
 णीयानपेक्षितत्वाच्च । अतः सोमाङ्गाना दर्शपूर्णमामविकाराणा-
 मप्यनुष्ठानम् । दर्विहोमनिवृत्तावग्निहोत्रं हूयते । चतुर्गात्रमहूरमा-
 नोऽग्निर्लोकिको भवतीति श्रुत्वाग्निगुप्त्यर्थत्वादग्निहोत्रमव हूयत
 इति कात्यायनमतिश्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू०दी०—आधानप्रभृति यावन्त काल जीवति तावद्यजेत न कदा-
 चिद्विच्छिन्त्यात् । यदि विच्छिन्न्यान्प्रत्यवेयादित्यर्थः । प्रव्रजि-

तस्य तु दीक्षितवत्प्रतिषेधादेव निवृत्तिरनभित्ववचनसाम-
र्थ्याच्च ॥ ११ ॥

त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत ततो विरमेत् ॥ १२ ॥

यावज्जरसाऽभिभूतोऽममर्थः ऋर्मणि स्यात्तावदिष्टा विरमेत्त-
द्विरमादेव निवृत्तिस्तद्विकाराणाम् । न तु विरमेदग्निहोत्रादिति ।
यथोक्त कात्यायनेन—अग्निहोत्रमेष जुहुयादिति ॥ १३ ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेत-
धर्नुयामित्युक्त्वा हैकामेव यजेतेति ॥ १४ ॥

भा०व०—प्रतिपद्द्वितीययोरिज्या, ऋद्धिकामस्येति यमथेजानभिति
ल्लिङ्गादिति । यस्मिन्नहनि प्रथमामावास्याया यागसमाप्तिस्त-
स्मिन्नहनि चन्द्रमसः पश्चात्प्रकाशनं प्रतीयते । पश्चाच्चन्द्रमा
अभ्युदेतीत्यनेनातः प्रथमस्य पञ्चदश्यामारभ्य प्रतिपदीज्या
द्वितीयस्य तु प्रथमायामारभ्य द्वितीयायामिज्या । पौर्णमासीप्र-
तिपदोरित्युपदेश इति द्वे पौर्णमास्याविति वचनाच्चतुर्दश्यामारभ्य
पञ्चदश्या यागः पञ्चदश्यामारभ्य प्रतिपदि याग इत्युपदेशः
साकमेधेषु विरोधादिति साकमेधेषु पञ्चदशीप्रतिपदोरेव पौर्ण-
मासीत्व प्रतीयते साकमेधैरित्युक्त्वाऽत्र पौर्णमास्येष्टेति चतुर्द-
श्यामारभ्य पञ्चदश्या साकमेधं समाप्य प्रतिपदि पौर्णमासीवि-
धानादत्रापि द्वे पौर्णमास्याविति पञ्चदश्या प्रतिपदि यागः ।
एकाऽप्यृद्धिकामस्य लभ्यते, एकामेव यजेतेति योऽप्येककामस्त-
स्याप्यृद्धिकामो लभ्यत इति पुनरारम्भः । एककामस्य स्वर्ग
एवाऽऽदौ कामयितव्य इत्युक्तमृद्धिमात्रकामस्याऽऽहारपृथक्त्वप-
क्षेण सिद्धत्वेऽप्येकामेव यजेतेति पुनर्विधानादेककामस्याप्यृद्धि-
कामना भवत्येव न स्वर्ग एवेति ॥ १४ ॥

इति चतुर्थः पटलः ।

सू०टी०—अथानयोः कर्मणोऽर्द्धिकामप्रयोगे विशेषः प्रदर्शयते ।
यः कामयेतधर्नुयामिति पौर्णमासीममावास्या च स्वे स्वे काले
द्वे द्वे यजेत । किमुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव पर्वणि पौर्णमासी-

मभ्यस्येत्पञ्चदश्यामेका प्रतिपदीतराम् । तथा स्वकालेऽमावा-
स्यामित्यर्थः । तत्र प्रथमेतिशब्दानन्तरमिति तत्रोपात्तं द्रष्ट-
व्यम् । इत्युक्त्वाऽऽह—एवमभ्यासमुक्त्वा पुनर्ब्राह्मणमाह—
एकामेव यजेतेति । उभयीमप्येकामनभ्यरतामेव यजेत न तु द्वे
द्वे इत्यर्थः । वैकल्पिकोऽभ्यास इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशी ऋण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ।

संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुगेडाशं
कादशकपालमनुनिर्वपति ॥ १ ॥

भा०वृ०—पौर्णमास्या इष्टेः समाप्त्यनन्तरमिन्द्राय वैमृधाय पुगे-
डाशमेकादशकपाल निर्वपत्यग्न्यन्वाग्नानप्रभृत्या समाप्तेरस्या
इष्टेगमावास्यतन्त्रैन्द्राग्नविकारत्वात् ॥ १ ॥

पू०टी०—अथोत्तरेण पटलेन दर्शपूर्णमासयोर्नित्यान्कान्यांश्चानुनि-
र्वाप्यान्गुणविकाराश्वोपदिशति पौर्णमासीमनुनिर्वपतीति वचनात् ।
रमुदायाङ्ग वैमृधनेन पौर्णमासविकारेषु न भवति । आमा-
वाग्य त्वस्य तन्त्रमैन्द्राग्नविकारत्वात् ॥ १ ॥

समानतन्त्रमेके समामनन्ति ॥ २ ॥

भा०ट्ट०—समानतन्त्रे वैमृधे सोमयाजिना नानाबीजधर्मः प्रकृता
ब्रह्मविरो यादिति । सोमयाजिनोऽग्नीषोमीयस्यापि विद्यमानत्वा
त्पुरोडाशबहुत्वाद्यथाभाग व्यापतेथामित्यस्य बहुवचनेनोदः
प्राप्नोति स चायुक्तः प्रकृतायतः समानतन्त्रत्वे वैमृधस्य नाना-
धीजधर्म ऐन्द्राग्नविकारश्चात् आमावास्यं तन्त्रमिति तद्विन्नतन्त्र-
त्वपक्ष उपदेशो यथाभागमिति समानतन्त्रेऽपि भवत्यहो विकृ-
त्याश्रयणादिति विकृत्या समानतन्त्रत्वे विकृतेरागन्तुकत्वात्प्र-
कृतेश्च सगुणविगुणसा-यन्वाद्विकृतेरपि सगुणन्वाग्रथान्त्रानुष्ठा-

नस्य युक्तत्वाद्दो युक्त इत्ययं पक्षो भाष्यकारेणाऽऽग्रयणान्वा-
यात्यपक्षे मीमांसकमतेनोक्तः ॥ २ ॥

सू० दी०—गतः ॥ २ ॥

तस्य याथाकामी प्रक्रमे प्रक्रमात्तु नियम्यते ॥ ३ ॥

भा० वृ०—अनित्यश्चाभ्याऽऽरम्भ इति यद्यग्रे निरूप्य नानुनिर्वपे-
दिति श्रुतौ यदिशब्दश्रवणाद्यस्याऽऽरम्भस्तस्य नियतो याथा-
कामी प्रक्रम इति यथाऽस्य काम इच्छा तथा प्रयुङ्क्त इति याथा-
कामी । आरम्भे याथाकामित्त्वं समानतन्त्रे नानातन्त्रे च याथा-
कामीत्युपदेश इति समानतन्त्रमेक इत्युक्त्वा तस्य याथाकामी प्र-
क्रम इत्युपदेशात्समानतन्त्रत्वनानातन्त्रत्वयोर्यथोपक्रम इति प्रक्रमे
प्रारम्भेऽसमानतन्त्रपक्षो यदि ग्राह्यः कदाचित्समानतन्त्रं न कुर्या
यदि समानतन्त्रो भवति वैमृधस्तु कदाचिन्न त्यज्यते ॥ ३ ॥

सू० दी०—तस्य वैमृधस्य प्रक्रमे याथाकाम्य दर्शपूर्णमासप्रारम्भ-
दशायामेवाऽऽरभ्यते न वा । अयं तु विशेषः—प्रक्रमान्नियम्यत
इति । क्रिमुक्तं भवति । यदाऽऽरभ्यते न कदाचित्त्यज्यते यदि
नाऽऽरभ्यते न कदाचिद्गृह्यत इत्यर्थः । तथा च वैमृध प्रकृत्याऽऽह
कात्यायनः—न यदा निर्वपेन्न तत ऊर्ध्वं विरोमेदिति । भारद्वाज-
श्चाऽऽह—नित्यवदके समामनन्ति काम्यवदेक इति ॥ ३ ॥

सप्तदशसामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः ॥ ४ ॥

भा० वृ०—समानतन्त्रेऽपि केचिद्दक्षिणामिच्छन्त्यविशेषेण चोदि-
तन्वात्प्रकृतिदक्षिणया विरोधाभावाच्च दर्शपूर्णमासविकारेषु
ब्रह्मणे गामिति कस्मान्न भवति गामिति प्रदर्शनं द्रव्यान्तरामि-
धानानामप्युः कस्मान्न भवतीति परिहरति दर्शपूर्णमासार्थत्वा-
त्सर्वप्रतिग्रहमन्त्राणां तत्रानर्थकत्वात्तद्विकारेषु पौष्णाद्यनुमन्त्रण-
वद्द्वैमृधे सर्वप्रतिग्रहमन्त्राणां प्राप्त्यर्थथाश्रद्धदक्षिणत्वादनाभ्या
धीतानां सर्वदक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्राणां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासार्थत्वा-
त्तत्रानर्थकत्वादित्यतश्च विकृतिषु यथाद्रव्यं प्रतिग्रहमन्त्राणामुप-
दिष्टान्न प्राकृत्यगोहः पौर्णमासविकारेषु न वैमृधः समुदाया-

ङ्गत्वात्सस्थाप्य पौर्णमासीमिति पौर्णमासीशब्दत्रयान्यकर्मसमुदा-
याङ्गत्वाद्विकृतिषु च तेषामभावाद्द्वैकतकर्मणा तत्कार्यापन्नत्वा-
भावाच्च विकृतिषु द्वारकार्यत्वाभावाच्च पार्ष्णहोमत्रद्वैमृत्स्या-
प्राप्तिः । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशदिति तु हविःसंस्कारत्वान्न
कर्मसमुदायाङ्गम् ॥ ४ ॥

सू० दी०—वैमृध इति शेषः । समानतन्त्रत्वेऽपि केचिदक्षिणायाः
समुच्चयमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

शार्धवत्यौ सयाज्ये । अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव
युम्नायुत्तमानि सन्तु । सजास्पत्यः सुयममाकृणुष्व
शत्रूयतामभितिष्ठा महाःसि । वातोपधूत इषिरो
वशो अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे । आ ते
यतन्ने रथ्यो यथा पृथक्शर्धाःस्यग्ने अजराणि
धक्ष्यस इति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—सयाज्ये इति वचनात्सौविष्टकृत्यामिति शेषः स्विष्टकृत्वा-
ज्यानुवाक्ययोः प्रत्याम्नायः ॥ ५ ॥

सू० दी०—सयाज्ये इति सौविष्टकृत्योर्याज्यानुवाक्ययोः स-
मारूपा ॥ ५ ॥

अग्नीषोभीयभेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्वप-
त्यादित्यं घृते चरुः सारस्रगं चरुममावास्यायां
पौष्णं चैन्द्रभेकादशकपालममावास्याया पौर्णमास्यां
च भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वा ॥ ६ ॥

भा० वृ०—अग्नीषोभीयादीनि त्रीणि वैमृशं कृत्वा भ्रातृव्यवत्तः
पौर्णमास्यामनुनिर्वपतीति साङ्गपौर्णमासी कृत्वाऽनुनिर्वपणश्रव-
णाद्वैमृशोत्तरकालमेव पौर्णमास्याममावास्याया तु ब्राह्मणतर्प-
णान्ते भ्रातृव्यवत इति नैमित्तिकम् । भ्रातृव्यो मा बाधतामिति
फलार्थमभिचरतः शत्रुमारणे प्रवृत्तस्यादितिर्देवता, अस्येन्या-

दित्यः । नाऽऽदित्यदेवता । अदित्य चरुमिति तद्धितदर्शनात्तथा
सारस्वतादीन्यमावास्यायामैन्द्रेण सह बहुवचनमुभयत्राग्नीषोमी
यस्य याज्यानुवाक्ये प्राकृते । अदितिर्न उ रूप्यतु महीमूषु मातर-
मित्यादित्यस्य । इन्द्र वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य । प्र णो
देव्या नो दिव इति सरस्वत्याः । पूषा गा अन्येतु नः शुक्र ते
अन्यदिति पौष्णस्य । सर्वत्रास्य पेषण चरोस्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग
इत्यविशेषवचनात्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग इति प्राशित्रवाक्यशेषे पूष्णः
स्वरूपमात्रसंबन्धित्वेन सिद्धवत्पेषणानुवादाददन्तकृत्वहेतुनिर्दे-
शात्पौष्णकर्मविशेषसंबन्धन्यभावाच्च पेषण सर्वत्र पौष्णस्य चरो-
रादित्य प्रणीताघृतेन श्रपयति सयवनार्थत्वात्प्रणीतानां प्रणयन-
काले घृत प्रणीय रूघृतमद्भिरग्मतेति तण्डुलेष्ववनयेत् । यजुरु-
त्पूतेन वा स्थालीगतेन चरुणा पाकः । पवित्रवत्याज्ये कृणाना-
वपतीति लिङ्गादिति सोदकं घृतं स्थाल्यामानीय यजुषोत्पूया-
विश्रयणकालं तण्डुलानावपतीति सर्वचरुणा यजुरुत्पूतप्रणीतयो-
विकल्पः । भारद्वाजमतात्तु पात्रान्तरे यजुषोत्पूय स्थाल्या पवि-
त्रवत्या मन्त्रेणाऽऽनीय श्रपणमुपधानकाले सोदकस्थाल्युपयान
केचित् । सर्वत्रेन्द्राग्निकाराणामुद्देनाभिमर्शनं सर्वत्रेति समानत
तन्त्रेऽपि वैमृय एकहविःसस्कारत्वात् । प्राकृतवैकृतहविःसाया-
रणनिर्देहाभावादृहाविरो यो न तूपदेश इति ॥ ६ ॥

सू०टी०—भ्रातृव्यादात्मानं रिरक्षिपस्त जिघासतो वा द्वे इमे इष्टी
द्वयोः पर्वणोरनुनिर्वपति । तत्र पौष्णमास्या सन्ध्याप्य वैमृयमग्नी-
षोमीयादित्यौ निवोप्यैः सारस्वतपौष्णवमावास्यायात् । ऐन्द्र
स्तूभयत्र । तृतीयस्तेषु च पौष्णः पिष्टैश्चरुः । तस्मात्पूषा प्रपिष्ट-
भाग इत्यविशेषेण श्रवणात् । पिष्टानां पौष्ण श्रपयतीति प्रद-
र्शनाच्च ॥ ६ ॥

इन्द्राय त्रात्रे चरु द्वितीयं वैमृधस्य कुर्यायो मृत्यो-
र्जा(ज्या)न्या वा विभीयात् । मुष्करो दक्षिणा ॥७॥

भा०वृ०—इन्द्रत्रात्रादीनां गुणमात्रविकृतप्रकृतिदेवतात्वादनूहः ।
अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथैन्द्रः पुरोडाश इति प्रकृतिप्रत्यभि-

ज्ञानादनृहः । आश्विनमारुतादिपूह एव पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि
 वैमृषे प्रकृतिमन्त्रोपजीवित्वाच्च नाह इत्युपदेशः । द्वितीय वैमृष-
 स्येति वैमृषेन समानतन्त्रो यस्य मरणाज्ज्यानेर्वा भयम् ।
 मुष्करो वृषभ्वान्वलीवदे । इन्द्राय त्रात्र इति चतुर्था निर्वापभोक्ष-
 णाधिवापसंवापानुब्रूहीत्येतेषु यत्र चाऽऽग्नेयविकारस्तत्र चाभि-
 धारणचतुर्गकरणे आदित्यादिषु चरौ विकल्पेनेन्द्र त्रातर्हव्यमि-
 त्यामन्त्रणेनोपसादन निरुप्तदेवतोपलक्षणपक्ष इन्द्र त्रातारमिति
 द्वितीयाऽऽवाहने स्वाहाकारे यजेत्येतेषु । इन्द्रस्य त्रातुरिति षष्ठो
 हुतानुमन्त्रणेऽयात्करण उज्जितौ चेन्द्रस्त्राना भुवनाब्रुवतामित्य-
 भिमर्शन इन्द्रस्त्राता, इह हविरजुपतेनि च सर्वेष्टिदेवतानामेव
 प्रिभक्तिनिर्देशव्यवस्था । त्रातारमिन्द्र मा ते अस्यामिति याज्या-
 नुवाक्ये ॥ ७ ॥

सू०दी०—द्वितीयं वैमृषस्येति वैमृषेन समानतन्त्रमित्यर्थः । वैमृषः
 पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि सद्वितीयो निरूप्यते । ज्यानिर्व्याप्रीडा ।
 मुष्कोऽण्डस्तद्वान्वलीवदो मुष्करः सेचनसमर्थ इति यावत् ॥ ७ ॥

इन्द्रायेन्द्रियावते पुराडाशभेकादशकपालमनुनिर्वपे-
 त्प्रजाकामः पशुकामः सजातकामः ॥ ८ ॥

भा०वृ०—सजातकामो ग्रामकामः । प्रजाकामादयो विकल्पेन ।
 इन्द्रायेन्द्रियावते । इन्द्र, इन्द्रियावन, इन्द्रस्येन्द्रियावतः, इन्द्रमि-
 न्द्रियावन्त, इन्द्र, इन्द्रियावान्, इन्द्रियाणि गतक्रतोऽनु तेऽदा-
 यीति याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

सू०दी०—सजाताः सग्रामाः । तत्कामस्तैः सह ग्रामकाम इति
 यावत् ॥ ८ ॥

एतं वाऽनुनिर्वाप्यं कुर्वीत ॥ ९ ॥

भा०वृ०—एतमिन्द्रियावन्त वाऽनुनिर्वाप्यं वैमृषेन विकल्पः । इन्द्र-
 स्येन्द्रियावतो नित्याङ्गत्वेनास्यापि समानतन्त्रता विकल्पेन प्रक-
 ष्यान्नियम्यते ॥ ९ ॥

सू०दी०—एतमिन्द्रियावन्तमेव वा वैमृधस्य स्थाने नित्यमनुनिर्वाप्यं
कुर्वति ॥ ९ ॥

इतरौ वा ॥ १० ॥

भा० वृ०— इतरौ वैमृधत्रातारावकाम्यौ त्रातुरपि मृत्योर्ज्यान्या
वेति न भवति नित्यभूतेन वैमृधेन विरुल्पोपदेशात् ॥ १० ॥

सू०दी०—अनन्तरोक्तौ वा वैमृधत्रातारौ सहितावित्यर्थः ॥ १० ॥

यमभीव सशयीत ॥ ११ ॥

भा० वृ०—उत्तरत्र व्याख्यास्यते ॥ ११ ॥

सू० दी०—उत्तरत्रैव व्याख्यास्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

स इन्द्राय वैमृधायानुनिर्वपेत् ॥ १ ॥

भा० वृ०—अभीव सशयीत कंचिदर्थं यथा मरणं मे स्यान्न वेति ।
द्विर्तायोऽत्र वैमृधः । यमभीव संशयीतेति यमर्थं मरणादिकं
सशयीत सद्विग्र्यं स इन्द्राय वैमृधाय द्वितीयं वैमृधं नाना
तन्त्रं कुर्यात् । प्रथमं तु यथोक्तं कृत्वैव ॥ १ ॥

सू० दी०—यं प्रति रोगाभिभवाद्दुनिमित्तादिना वा संशयीतेव
लोको जीवेदयं न वेति स द्वितीयं वैमृधं निर्वपेत् ॥ १ ॥

यो नेव घोषेन्नेव शृणुयात्स इन्द्राय होमुचे ॥ २ ॥

भा० वृ०—नेव घोषेद्यस्य शब्दो न निर्गच्छति स वैमृधं कृत्वेन्द्राय हो
मुचे, इन्द्र, अहोमुक्, इन्द्रमहोमुचम्, इन्द्रस्याहोमुचः, इन्द्रोऽहोमुक्,
अहोमुचे विवेपयन्मेति याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

सू० दी०—पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपेदिति प्राकृतेनान्वयः ।
यो नेव घोषेत्, यो रोगवशान्न घोषेदिव न व्यक्तं भाषितुं क्षमेत
न च शृणुयादिवान्वयं शृणुयादित्यर्थः ॥ २ ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स इन्द्राय वृत्रतुरे ॥ ३ ॥

भा० वृ०—इन्द्राय वृत्रतुरे, इन्द्र वृत्रतुर्हव्यम्, इन्द्र वृत्रतुर, इन्द्रस्य वृत्रतुरः, इन्द्रो वृत्रतू, इन्द्रो यज्ञ वर्जयन्निम यज्ञ वर्जयन्निनि याज्यानुवाक्ये ॥ ३ ॥

सू० दी०—पूर्ववदेवान्वयः ॥ ३ ॥

अथ यं न कुतश्चनाऽऽतपेत्स इन्द्रायैव ॥ ४ ॥

भा० वृ०—अनुानर्षेपेदिति शेषः । नाऽऽतपेद्वंशो मा भूदिति यस्य कामोऽग्निसूर्यादिभ्यस्तपननिमित्ता भ्रशो यं नाभिभवेदिति स वैमृगं नित्यं कृत्वेन्द्रायानुनिर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेत्यादीनि नित्यं वैमृगं कृत्वाऽग्निकानि ॥ ४ ॥

सू० दी०—य रोगोपहतकायेन्द्रियं कुतश्चिदपि प्रकारादुष्णं वस्तु नाऽऽतपेत्स इन्द्राय निरूपपदाय निर्वपेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमास रुस्थाप्येतामिष्टि-
मनुनिर्वपेदाग्नावैष्णवभेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं
सरस्वते चरुम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—स पौर्णमास रुस्थाप्येति यस्याप्रवृत्तो वैमृग इति यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमास सस्थाप्येतामिष्टिमनुनिर्वपेदिति पौर्णमास्यनन्तरमाग्नावैष्णवेष्टिः प्राप्ता यस्याप्रवृत्तो वैमृहस्तस्य याथाकामी प्रक्रम इति पाक्षिकत्वादारम्भस्य । यस्य तु प्रवृत्तस्तस्य वैमृगं कृत्वाऽऽग्नावैष्णवादीनि त्रीणि तस्याङ्गत्वादेतच्च व्याख्यानं भिन्नतन्त्रपक्षे, समानतन्त्रपक्षे तु सस्थाप्यस्याविरोधः । अग्नाविष्णुभ्यां सरस्वतै सरस्वते अग्नाविष्णु सरस्वति सरस्वन्, अग्नाविष्णु सरस्वती सरस्वन्तम्, अग्नाविष्णवोः सरस्वत्याः सरस्वतः, अग्नाविष्णु सरस्वती सरस्वान्, अग्नाविष्णु अग्नाविष्णु प्रणो देव्या नो दिवः पीपिवासं सगस्वतो यस्य व्रतमिति एव सर्वत्र याज्यानुवाक्याः । अन्यत्र परिपाठाद्याज्यानुवाक्याः ऋण्डतयोभा वामिन्द्राग्नी इत्यादिप्रश्नान्त्ययाज्यानुवाक्या यद्ग्रहीतव्या इति विकृतीनां सर्वासां याज्यानुवाक्याः ऋण्डपठितेभ्यो यथादेरतं

याज्यानुवाक्या ग्रहीतव्या अन्यत्र परिपाठात्, यथाऽन्वारम्भणी-
याया त्वद्विश्वासुभग सौभगानीत्यात्रस्मारु याज्यानुवाक्या-
काण्डतयोभा वाभिन्द्राश्री इ यादिप्रश्नान्त्यानुवाकाः सूत्रकारेण
चाऽऽभ्रानाद्या-यानुवाक्यालिङ्गैर्नियम्यन्त इति विनियुक्ता अतः
सूत्रकारेण पठितयाज्यानुवाक्याना कर्मणा तेभ्य एवोपादा-
नम् ॥ ५ ॥

सू० ६०—पौर्णमासं संस्थाप्योति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रक्रान्त-
वैमृत्स्य तु तदनुभाविन्नेवेष्यते ॥ ५ ॥

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याम् ॥ ६ ॥

भा० वृ०—संक्रामोऽरुणं पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामा-
वास्यामित्यमावास्याया अरुणं संक्रामः ॥ ६ ॥

सू० ६०—किं तर्हि कृत्यममावास्यायाम् । न किञ्चिद्व्यतिरेक-
पितृयज्ञादित्याह ॥ ६ ॥

पितृयज्ञमेवामावास्याया कुरुते ॥ ७ ॥

भा० वृ०—अमावास्याया यागनिषेधेऽपि पितृयज्ञस्तु क्रियत एव
पिण्डपितृयज्ञः स्वकालविज्ञानादनङ्ग स्यादिति न्यायात् ॥ ७ ॥

सू० ६०—तन्वमावास्यानिषेधादेव निवर्तिष्यते पितृयज्ञश्चानङ्ग-
त्वात्नवर्तिष्येत किमर्थोऽयमारम्भः । सत्यं पौर्णमास्या एवामावा-
स्यायामपि प्रवृत्तिसदेहनिरासार्थमिति ब्रूयात् । क प्रसङ्गः । अस्ति
प्रसङ्गः । पौर्णमासीमेव यजेनेति ब्राह्मणार्थस्य विशयित्वात् । तथा
च वां प्रायनः—उभयत्र पौर्णमासहविर्भिर्यजेतेति वां प्रायन इति ॥ ७ ॥

सक्रामे संक्रामे वज्र भ्रातृव्याय प्रहरतीति
विज्ञायते ॥ ८ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ८ ॥

सू० ६०—संक्रामोऽतिक्रमः । दर्शस्यातिक्रमेऽतिक्रमे वज्र शत्रवे
प्रहरति स एवानिक्रपो वज्री भूत्वा तं हन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

त्र्यवराधर्ममावास्याः संक्रामति ॥ ९ ॥

भा० वृ०—गतार्थः ॥ ९ ॥

सू० टी०—त्र्यवरान्दर्शनतिक्रामत एव कामावाप्तिर्वाग्नि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोगुणविकारानुपदिशति—

अग्नीषोमीयाणि प्रधानानि स्युरमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां च भ्रातृव्यवतोऽभिचरतो वा ॥ १० ॥

भा० वृ०—प्रधानान्यग्नीषोमीयाणि न वैमृ. पौर्णमास्या तस्याङ्गत्वा-
त्पृथक्पृथक्प्रदानमनयोरुपाशुयाजव्यवायादित्यनयोः प्रथमतो-
ययोरेकदेवतात्वेऽपि न सानाग्यवत्सहप्रदानमुपाशुयाजध्यानाप-
नस्याग्नीषोमीयस्योपाशुयाजधर्मकत्वादितरयोरतद्धर्मकत्वात्सहप्र-
दानासभवात्तद्व्यवधानादितरयोरपि पृथक्प्रयोगोऽदेवतार्थत्वात् ।
यो यस्य प्रधानस्य धर्मो हुतानुमन्त्रणं चतुर्गुणरणादि स-
तस्यैव भवति तस्मात्प्रथमस्याऽऽग्नेयधर्मो द्वितीयस्योपाशुयाजधर्मः
केवल देवतापनयस्तरमाऽग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयास-
मित्यनुमन्त्रणमेवमन्यानि धर्मोपाग्नेयस्य प्रकृतिपदुत्तरे हुतानु-
मन्त्रणे द्वापरसीत्यादि । तन्त्रेणामावास्याया प्रधानविभवा-
दविपन्नदेवतत्वाद्भिन्नधर्मकव्यवधानाभावाच्च । आशिषः समु-
च्चयः, हुतानुमन्त्रणे तन्त्रेण देवतानिर्देश । आग्नेयसानाग्यफ-
लयोः समुच्चयः समुच्चय हुतानुमन्त्रणे भारद्वाजोक्तत्वादग्नीषोम-
योरहं देवयज्ययाऽन्नादो जेमान महिमानं भूयासमिति अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं जेमान महिमानं गमेयमित्युप-
देशः सूत्रकारेणाग्नेयसमुच्चयवचनान्मुख्यानुमन्त्रण सर्वस्य मुख्ये
साधर्म्यमिति दर्शनाद्नादो भूयासमित्त्वेव मुख्ये साधर्म्यं भवति
सस्पृष्टविधिं दर्शनात् । अग्नीषोमीये तु याज्यानुवाक्ये देवतास्-
स्कारत्वाद्देवताप्रकाशकतया तत्संस्कारत्वात् ॥ १० ॥

सू० टी०—यानि प्रधानानि दर्शपूर्णमासयोर्हवीषि तान्यग्नीषोमी-
याणि स्युरग्नीषोमदेवताकृतेन गुणेन विकृतानि स्युः । तस्य
तस्य धर्मेषु ये देवतानिगमास्तेषु तद्देवतापनयेनाग्नीषोमोपलक्षणं

स्याति तायत । यथाऽध्वेयस्याग्नीषोमाभ्या जुष्टं निर्वपामि,
अग्नीषोमाभ्या जुष्टमभिघारयामि, अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽ-
न्नदो भूयाममित्यादि । एतमेव सानाग्रे, आप्याय यमग्नि्या
अग्नीषोमाभ्या देशभागमित्यादि द्रष्टव्यम् । याज्यानुवाक्ये त्वग्नी-
षोमीये एव देवतानुसारित्वात्, तन्त्रेण चामावास्याया प्रान-
त्रिभवात्तस्य प्रातर्दोहेन समवदायेति लिङ्गाच्च । समुच्चय-
स्त्याशिषा द्रष्टव्यभद्रात् । पृथक्प्रचार एव पौर्णमास्या नानाध-
र्मेणापाशुवाजन व्यवायात् ॥ १० ॥

साक्रप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या
विक्रियते ॥ ११ ॥

भा०ट्ट०—अमावास्या विक्रियत इत्यस्यार्थं साक्रप्रस्थायीयस्या-
मावास्याविकारत्वे हेतुरुच्यते । अमावास्याया सक्राममुक्त्वा
प्रानाना चाग्नीषोमीयदेवताकत्वमुक्त्वा तदनन्तरं शाखान्तरं
साक्रप्रस्थायीयमनुविदये ब्राह्मणेऽपि तदनन्तरं विहितं इति
साक्रप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति अमावास्या विक्रियत
इति शाखान्तरेऽमावास्यासक्रामाकत्यनन्तरं दर्शपूर्णमासप्राना-
नामग्नीषोमीयदेवताकत्वमुक्त्वा तदनन्तरं साक्रप्रस्थायीय उक्तः ।
अस्मच्छाखायामपि पौर्णमासीमेव यजेत आतृव्यवाञ्छामावास्या-
मिति सक्राममुक्त्वा तदनन्तरं साक्रप्रस्थायीय उक्तोऽतः साक्र-
प्रस्थायीयस्य दोहविष्टद्वयात्मकत्वादमावास्याप्रकृतित्वाच्च सूत्र-
काराऽमावास्या विक्रियत इत्याह साक्रमिति सहत्वाची सह
प्रस्थानमत्र कृत्स्नरिति साक्रप्रस्थायीयः कृत्स्नैर्दोहैर्वागार्थमप-
रेणाऽऽहवनीयं कुम्भीभिः सह दक्षिणातिक्रमणं साक्रप्रस्थायी-
यनामंत्रयप्रवृत्तिनिमित्तमिति नन यजेत पशुकामस्तस्य प्रयोग
कुर्वीतेत्येष श्रुत्यर्थ इति साक्रप्रस्थायीयेन यजेतेति न क्रमा-
न्तरचाटना, अमावास्याविकारत्वादनोऽत्र यजेतेति न भिदिः
प्रकृतदर्श्यागप्रयोगमेव विहितं फलार्थं कुर्वीतेति विध्य-
र्याऽभ्युदयेष्टिवत् । प्रकृतस्यैव दर्शस्य प्रयोगान्तरं फलाय
चोच्यते ता युनि सन्कार इतिशब्देन निर्दिशति सैषा सज्ञा वि-

कारनिमित्तोभयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विकारोऽन्यतरस्य वेति प्राप्ता
 आह—अमावास्या विक्रियत इत्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोः शारदा
 न्तरे प्रधानानामधीपोभीयदेवताविशानानन्तरमुक्तत्वादुभयोर्वि
 कारोऽन्यतरस्य वेति संशये प्राप्त आह—अमावास्या विक्रियत इति ।
 एतच्च पूर्वमुक्तमपि दाढ्यार्ष पुनरुच्यते सः वसनाद्देवैरिन्द्रस्य ग
 कालोऽमावास्येति । अमावास्या विक्रियत इत्यमावास्याशब्दस्य
 व्याख्यानमिन्द्रो वृत्रं हत्वा परा परावतमित्युपक्रम्य सोऽमा-
 वास्या प्रत्यागच्छतित्युक्त्वाऽऽह—अमा वनोऽय वसु वसतीऽदो
 हि देवाना वसु तदमावास्याया अमावास्यन्वमिलि चेन्द्रस्य मरु
 वसनादे । कालोऽमावास्या तत्कालप्रयोगात्प्रदानसमुदायोऽप्यमा-
 वास्या तत्कालवर्तिप्रदानसमुदायोऽप्यमावास्याशब्दे लक्षणया
 युक्तः सा विकारमेति न पौर्णमासी । अमावास्याशब्देन कर्मसमुदा-
 यस्य प्रतिपादनात्सोति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन चैतत्कमान्तरं चोच्यते
 तस्यैव समुदायस्य दोहचतुष्टयविकृतस्य मज्ञेपा यथैकस्त्रैव पुरु-
 षस्य सज्ञा दण्डी शिखीति । अत एव सातान्यप्रयोगविकाररू
 पत्नात्मनयत एव नन्द्राग्रयाजिनः साकप्रस्थायीयः । अतश्च
 गुणविकारोऽधीपोभीयादिषु दाक्षायणयज्ञान्तेषु पुनः पुनः प्रयोगो
 नित्यस्य फलस्यानिवृत्तिर्नित्यप्रयोगस्यैव फलार्थतया विकारोप-
 देशान्न नित्यापूर्वासद्वयार्थं पुनः प्रयोगो नित्यादृष्टस्यापि सिद्धत्वा-
 त्त्स्वगोदेरप्यनिवृत्तिः । पार्वणयोर्धर्मस्य च पौर्णमासगुणवि-
 कारेषु प्रवृत्तिः स एव प्रदानसमुदायो गुणविकारोऽधीपोऽमा
 सोमादावभ्यासे पश्चात्फलेभ्य उवथ्यात्प्रणुष्टाने न पुननित्यार्थ
 प्रयोगः ॥ ११ ॥

सू०दी०—साकप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति ब्राह्मणे । साक-
 प्रस्थायीयो नामामावास्याया गुणविकारमात्रं न तु सज्ञया कर्मा-
 न्तरं न चोभयोर्विकार इत्यर्थः । यत्राऽवर्धुः साक बहुभिर्दोहैः
 प्रस्थाय यजति स साकप्रस्थायीयः । तत्र च गुणफलं पश-
 वस्तेन नित्यफलस्याविरोध ॥ ११ ॥

द्वै सायदेहाविवं प्रातः ॥ १२ ॥

भा०वृ०—पूवात्तेन दोहविधिना सायंदोहविधानकार्याभ्याम इति ।

द्वौ सायंदोहाविति वचनादेव प्रातर्दोहः कार्यः ॥ १२ ॥

सू०दी०—यथोक्तेन दोहविधिना दोहयोर्द्वयोरभ्यासः कार्यः । तत्र सर्वेष्वपि दोहप्रभेषु विभक्ता तन्त्रत्वमविभूना चाऽऽवृत्तिर्यथायथ मनुस्मृत्यातव्य ॥ १२ ॥

साय० सायदोहाभ्या प्रचगन्ति प्रातः प्रातर्दोहा-
भ्याम् ॥ १३ ॥ सर्वेषां प्रातः ॥ १४ ॥

भा०वृ०—तत्र यथा सायदोहाभ्या पृथक्प्रचरं तथा विचारयामः । किं तावत्सायदोहापकर्षात् साधारणस्य तन्त्रस्य पाणिप्रक्षालनादेरपकर्षः स्वकाले वा प्रयोग इति । स्वकाले प्रयोगमेक आहुः । आग्नेयस्य मुख्यत्वादाग्नेयप्रातर्दोहाना भूयस्त्वाच्च दर्शात्मकत्वात्साकप्रस्थायीयस्य, दर्शं चाऽऽग्नेयस्य मुख्यत्वात्तस्य च प्रातर्दोहसहप्रयोगे भूयस्त्वाच्चोत्तरेषु, स्वकाल एव तन्त्रमिति तदनुपपन्नम् । सायदोहयोः पूर्वप्रयोगादाग्नेयस्य मुख्यत्वनिवृत्तिरस्मिन्कर्मणि रात्रावेव प्रयोगात्तदोरेव मुख्यत्वादाग्नेयस्य मुख्यत्वनिवृत्तिः । सायंदोहादेव मुख्यौ भवतः । अथ च सायंदोहधर्माः पूर्वमेव प्रवर्तन्ते तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारणं भूयस्तस्त्वैककारणस्य ताभ्या बाधितत्वादपकर्ष एव न्याय्यः प्रजापतिर्यज्ञमसृजत तस्योखे, अप्रसृजेतामित्यादिदोहधर्माः प्रणीताप्रणयनाद्याग्नेयधर्मैभ्यः प्रागेव प्रवृत्तास्तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारणं दोहयोरेव भूयस्त्वस्यैककारणस्य ताभ्या बाधितत्वादपकर्ष एव न्याय्यः । अपि च भूयस्त्वान्मुख्यत्वमेव बलीयः । आग्नेयण आमात्रास्यतन्त्रनियमादन्द्राग्नस्यैकस्य मुख्यत्वेऽपि तदनुगुणतन्त्रनियमात् । ननु तन्त्रमध्यपातात्पशुपुरोडाशवद्दोहयोस्तन्त्रं प्रति दौर्बल्यमिति । अयमभिप्रायः—क्रमवदुत्पन्नत्वात्प्रधानानां प्रथमभूताग्नेयप्रयुक्ततन्त्रोपजीवित्वाद्दोहयोः पशुपुरोडाशवत्प्रासङ्गिकत्व युक्तमिति तदसत् । न हि दोहयोस्तन्त्रमध्ये पातः साकंप्रस्थाधीयेनेति समुदायस्य चोदितत्वात् । अस्यार्थः—क्रमवदुत्पन्नत्वेऽपि प्रधानानामेककार्यसाधनभूतानां तन्त्रानुष्ठानात्सर्वेषां तुल्यवत्तन्त्रप्रयोजकत्वं पशोस्तु वाक्यान्तर्चोदितस्य

वाक्यान्तरेण पशुपुगोडाशश्चोद्यतेऽङ्गत्वेन पशुमालभ्यपुरोडाशमित्यतः पशुतन्त्रस्य मध्यपातात्प्रासङ्गिकत्वं पशुपुरोडाशस्य । तस्मादिह सहप्रवृत्तस्तन्त्रस्य दोहभोः परुषं तन्त्रस्यापकर्षः । न चान्यस्तन्त्रभेदः । तन्त्रभेदकोऽन्या नास्ति देशकालाधिकारभेदादिः सायंदोहांभ्यामित्येतदपि समानतन्त्रेष्वेव द्वयोः प्रतिकर्षविज्ञानम् । न च प्रयुक्तस्य प्रधानस्य पूर्वकालदुष्टैरुत्तरेद्युः प्रयोज्यमानैरङ्गैराधारादिभिः सबन्धः स्यात्प्रज्ञानात्पूर्वमेवानुष्ठेयाना प्रधानप्रतिकर्षे सति प्रतिकर्षस्य प्रयुक्तत्वादुक्तधेवचनाभावे सति पश्चादनुष्ठितानामनुपकारकत्वात्तस्मात्प्रधानाना सर्वेषां साधारणानामङ्गानामपकर्ष इत्यत उत्तरेद्युराग्रेयस्य प्रातर्दोहयोश्च वैशेषिकं प्रणीताप्रणयनादि प्रयुज्य पार्वणहोमादि क्रियते । दोहास्तु सर्वहुता एव न तेभ्यः श्लेषकार्याणि स्विष्टकृदादीन्युत्तरेद्युरपि न कर्तव्यानि वत्सापान्करणे कुम्भीपराध्या इति सूत्रान्तरवचनाङ्गीकारान्प्राकृतेभ्यो बहूनामुपकरण कुम्भीविवृद्धेः सायकाले सायदोहप्रचारपक्षे प्रयोगः । आसादने द्वे कुम्भ्यौ शाखापित्रेण सह द्वे अविज्ञाने दोहनेन सह तन्त्रमितगणिप्राणिशाखापवित्रादीनि कुम्भीभेदेऽप्यभेदस्तेषां भोक्षणनिष्ठपनोषवेपादानाङ्गारनिरूहणानि तन्त्रम् । कुम्भ्यधिभ्रयणपर्यूहणे पर्यायेण युगपदक्षिणहस्तेनाशक्तेर्हस्तावनेजनस्य सायं परिस्तरणोत्तरकालभावित्र्याश्शक्तावदक्षिणस्य कर्मानर्हत्वान्मन्त्रस्य चैकाभिवायिन ऊदाभावाच्च मातरिभ्वनो घर्मोऽसीत्यादेः प्रकृताबुहाभावाच्च शाखापवित्रात्याधानादिसंक्षालननिनयनान्तमेकस्या कृत्वा तयोत्तरस्या कुम्भ्या दोहनक्रियैकत्वात् पवित्रस्य चासभवान्छाखापवित्रस्यैकस्य युगपदुभयत्रात्याधानासभवान्न च तदुत्तरेपामपि तन्त्रानुष्ठानम् । संक्षालननिनयनससर्गानर्हत्वाच्च तदन्तमेकस्यां कुम्भ्या कुर्यादुद्वासनादि पर्यायेणाऽऽतश्चनार्थानि सर्वाण्येकस्या प्रक्षिप्याथापरस्यामातश्चनक्रियैकत्वादातश्चनद्रव्यभेदेऽपि द्युत्पत्तिफलावच्छिन्नक्रियैकत्वमोदनावच्छिन्नपाकादिवत् । उच्छेषणपर्णवल्कौ विभज्योभयत्र निधातव्यौ । अमृन्मयमिति चैकवचनान्मन्त्रावृत्तिर्द्रव्याभिधानस्य प्रकृतत्वाद्देवपात्रमित्येकद्रव्याभिधानात्संनिहितत्वाच्च द्रव्ययोरिदमभिहितमिति विज्ञानादि-

न्येकद्रव्याभिधायिद्वयेन मंनिहितद्रव्ययोरन्यतरदभिहितमिति विशेषज्ञानासंभवाद्द्वितीयापिधानार्थमावृत्तिः । असनिहिताः पत्न्यः प्रैषकाल इत्यस्यार्थः—अनेकपत्नीकस्यापि पत्नीसंनह्येत्यस्याभिकारप्रयोगादप्रन्भयमित्यस्यापि तत्तुल्यताशङ्कापरिहाराय विशेषेण उच्यते पत्नीसंनह्येति । प्रैषकाले पत्न्यो न संनिहिताः सनहनप्रभृति संनिधानात्तस्मादेकवचनमन्त्रेणास्याभिधानमिति विशेषज्ञानाशक्तेरसमेताभिधानान्न च तासां संस्कारो जात्यभिधानवन्न च तासां संस्कारार्थः प्रैषः, कित्वाग्नीध्रसंस्कारस्तस्य प्रैषत्वादत एव प्रैषकाले पत्नीनामसंनिहितत्वाज्जात्यभिधानद्वारेणापि पाशमन्त्रवत्प्रकृत्यर्थान्वयसंभवमात्रेणापि न तासां संस्कारः, जात्यभिधानवदिति यथा वचनार्थाभावेऽपि जात्यभिधानेन संस्कारस्तथेह न सभवतीति । इमौ पर्णमिति तन्त्रेणैकत्वाच्छाखायाः पृथक्पृथक्पुलक्षितानां वत्सानामपाकरणदोषार्थमुपलक्षितानां तथा गवासायदोषार्थानां तथा गवामपि पृथक्पुलक्षणानि कृत्वा सायदोषार्थानां प्रातर्वत्सापाकरणकाले पडवराभ्यां वत्सा अपाक्रियन्ते । उभयत्र वत्सापाकरणकाले प्रतिकुम्भिपृथक्कृतचिह्नानां वत्सानां मातृभ्योऽपाकरणमिति यावत्संस्कारस्तन्त्रेण भवतीति गोप्रस्थापनादिसंस्कारः पृथक्पृथक्कृतिस्रस्तिस्त्रिआतश्चनार्था द्वयरे पुरस्ताद्दोषास्तिस्त्र इति प्रदर्शनार्थमेकस्याद्वयोस्तिमृणा वा पृथक्पृथक्, तथा द्वयद्व इति प्रदर्शनमेकाद्वयद्व इत्यादेरातश्चने कृते तत्क्षणादेव दधि यथा स्यात्तथोपाय आस्थेयो रजतनिधानादिः । परिस्तरणान्ते कृत आरण्याशनान्ते वाऽनन्तरमेव पाणिप्रक्षालनादिपरिस्तरणोत्तरं दोहप्रचारपक्षे प्रचारानन्तर निरमणे कृत आरण्याशनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सू०टी०—सायं पूर्वेभू रात्रौ सायदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातरपरेद्युर्थाकाळं प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयः पक्षः ॥ १३ ॥

पक्षान्तरमाह—पूर्वास्मिन्पक्षे कतिपयप्रधानप्रतिकर्षेण नानाकालत्वात्प्रधानानां तन्त्रस्य प्रतिकर्षोत्कर्षाभ्यामावृत्त्यादिबहुन्यायविप्रतिषेधात्तमुपेक्षायामेव पक्षः सूत्रकृताऽङ्गीकृत इति ज्ञायते तत्रैव प्रयोगविधानात् ॥ १४ ॥

पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बराणि पात्राणि
प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ तेषां जुहुवत्कल्पः ॥ १६ ॥

भा०वृ०—रफयागिहोत्रहवर्ष्यां चापरतः । पुरतः पात्रीप्राग्नित्रान्वा-
हार्यस्थालीडापात्राश्मोपवेपमदन्तीवजानि । भक्षणाभावादाँदुम्बर-
योर्जुह्वा सह प्रयोगः । न प्रणीताः पुरोडाशश्रवणार्थत्वाददृष्टार्थ-
त्वादित्येके । “ आपो वै रक्ष प्रीः । रक्षसामपहत्यै ” इति प्रणी-
ताना रक्षोहननार्थतयाऽदृष्टायत्वात् । यजमान वाचं यच्छेत्स्युक्त्वा
वाग्यतः पात्राणीत्येवमादि । पशुवद्वाच यमित्वा यज्ञयोगः ।
न कुर्यीतेत्युपदेश औपचार्य इति निरूप्यमाणः विरभिमन्त्रणेऽग्नि-
होतारमिति प्रकृत्य तदुदित्वा वाचं यच्छत्यथ यज्ञ युनक्तीत्यौ-
पचार्याण्यववर्तित्वादाँपधार्थ एवेति । पर्यग्निरुणम् । प्रोक्षणी-
रासादयेत्यविकृतः संप्रपः अक्संमार्गे पात्रयोः सहाऽऽदानादि
जुहू रुमृज्य ततः पात्रेऽविकृतन जुहूमन्त्रेण लिङ्गमविवक्षितं
सामान्याभिधानादिति । वाजिनी तया सपत्नसाही संसामाज्मीति ।
वाजिन्वसानान्याभिधानपरत्वात्पात्राणीति नपुसकालिङ्गत्वे सति
स्त्रीलिङ्गाविवक्षया पात्रेऽप्यविकारः । तथा किं सामान्य वाजिन्य
यथा पत्नीषु पत्नीत्वमिति तथा पत्नी संसामाज्मीति पत्नीत्वमात्रा-
भिधाने वचनात् । क्षया कथं स्त्रीत्वं स्त्रीसामान्यवचनं भवतीति ।
केचित्सामान्याभिधाने कथं वाजिनीमिति स्त्रीत्वं नपुसकत्वमेव
स्यात्, परिहरति पुस्त्ववचनमिति दृष्टान्तं विवृणोति पुलिङ्ग
संख्या च सामान्यतन्त्रं यथा पुशब्दः, एव स्त्रीशब्दोऽपि मण्डूकेन
विकर्षति । मण्डूकताभिरागहीति । मण्डूकेनेति पुलिङ्ग विनि-
योगे मण्डूकताभिरागहीति स्त्रीलिङ्गमन्त्रदर्शनादेवविधानां
सामान्यमात्रवचनतया लिङ्गसंख्यादीनामविवक्षया प्रकरणे च
समानकार्याणां मा भूत्संस्कारहानिरिति सामान्याभिधान-
माश्रयत इति । एकप्रकरणवर्तिना समानकार्याणां तुल्य
वत्संस्कार्यत्वात्सामान्याभिधानमाश्रीयत एष एव न्यायो
वचनविरोधेऽपि संख्याविरोध इदं देवानामित्याग्नेये केवले
निरुक्ताभिमर्शनं बहुवचनान्तमेव । अग्दानमन्त्रे चाग्दानानि ते
प्रत्यवदास्यामीत्पदानजात्यभिधानाद्बहुवचनान् एवावदानदि

त्वेऽपि प्रयुज्यते । ऊहमेक आहुः । गुणविकारैषु काम्यनैमित्तिकेषु संस्थाधिकरणन्यायात्कर्मरुत्वेऽप्यधिकारभेदाद्विकृतित्वादूह इत्येके । तथा वाजित्वेऽपि भवति वाचं प्राणमित्यारभ्य वाजित्वा सपत्नसाहामिति देदाग्राणां विभागः । प्रातर्दोहपात्रार्थं तयोरपि प्रधानत्वाद्देदाग्राणि प्रतिविभज्येत्येष पक्षोऽत्र नित्यः । प्रतिपात्रं च विभागः प्रतिविभज्येति वचनात् । न पवित्रापिसर्गः । आज्यान्यनिमन्त्रय दोहयोः सादनं करोति पञ्चहोत्राभिर्मर्शनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सू०दी०—चत्वारि होमार्थानि पात्राणि जुद्धा सहैकीकृत्य प्रयुनक्ति प्राशुक्तन्यायात् ॥ १५ ॥

तेषां संमार्जनादिसस्कारो जुह्वत्कार्यः । तत्र वाचं प्राणमिति मन्त्रो वाजित्वा सपत्नसाहमित्यूहते गुणविकृतित्वात् ॥ १६ ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरोहारोनाग्नीध्रे स्रुप्तौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेन्द्रायानुब्रह्माश्रावयेन्द्र यजेति संप्रैषौ ॥ १७ ॥

भा०वृ०—आज्यभागान्ते कुम्भ्यावादायातिक्रामन्नाहेन्द्रायानुब्रूहीतीन्द्रयाजिनः । महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रायानुब्रूहीति द्वौ ब्राह्मणौ पात्राभ्यामनुजुहुतः । अग्निमावहाग्निं होत्रायेति नैतावावाहयतीति अग्निस्त्रिष्टुक्तोरभावादन्यदविकृतम् । दोहौ सर्वहुतौ हुत्वा रात्रौ विरमेयुः । दोहाभ्यां प्रचरन्तीति यागपात्रोपदेशाच्छोभूते स्तीर्णेषु दर्भेष्वप्रयुक्तान्यपराणि प्रयुज्याप्रयुक्तानि पूर्वाणि प्रयुनक्ति । रात्रौ न कृत पुनः क्रियते प्रणीताप्रणयनादि सर्वं क्रियत आप्यलेपनिनयनान्तं बर्हिष्येव निनयनं सकृदेव । लेखानामभावात् । केचित्प्राचीं कुर्वन्ति प्राक्त्वस्य संभवात् । हविःपा(विष्पा)त्रप्रोक्षणे सर्वासां प्रोक्षणीनमुपयोगोऽतः प्रोक्षणीरासादयेति न प्रैषः । प्राशिन्ने प्राशिन्नेहरणं चाऽऽदाय तूष्णीमघृताक्तत्वादतो घृताचीरिति मन्त्राभावः, प्रतितपनादि समाभ्रहरणान्तमविकृतम् । स्तीर्ण एव प्रस्तरे पवित्रे अपिमृज्य

कपालकपुरोडाशादङ्गारानित्येवमादि प्रतिपद्यते । दोहयोरभि-
 चारणं यस्त आत्मेति भेदेन इधीभ्यासाद्याऽऽसन्नाभिमर्शनम् ।
 उपोत्थाय ह्येताऽऽवह देवान्यजमानायाग्निमत्र आवहेत्युक्त्वा दोह-
 देवतामिन्द्र महेन्द्रं वाऽऽवाह ततोऽग्निं होत्रायाऽऽवहेत्यादि
 जातवेद इत्येवमन्तमुक्त्वोपविशेत् । नाऽऽर्घ्यं वृणीते न निगदः ।
 अग्नेः संस्कृतत्वादाग्नेयस्य हविराहुतिप्रभृत्येवाध्वर्युः प्रतिपद्यते
 शेषः समानो दोहप्रचारपार्वणहोमादिः । केचित्सम्धारणानामु-
 त्कर्षं मन्यन्ते । उत्कर्षेदित्यपरमिति वक्ष्यमाणन्यायात् । द्वे बर्हिधी
 रात्रावपि हविरास्मादनार्थं बर्हिर्न प्रथमे प्रस्तर इति । अयं प्रस्तर उभ-
 यस्य धर्तेति प्रयाजानुयाजधारणार्थत्वात्प्रस्तरस्य प्रयाजानुयाज-
 दीनामुत्कर्षं वक्ष्यमाणत्वाद्वाग्निप्रयोगे न प्रस्तरः । द्वाविध्मात्पुभ-
 यत्र हविष्प्रक्षेप इध्माङ्गारेषु कर्तव्योऽदृष्टार्थत्वायेति । पञ्चदश
 दारुणि परिभ्यक्ष्व प्रथम इध्म इति आघाराणुयाजानामभावा-
 त्समिधा निवृत्तिः, न संभरणमन्त्रौ प्रथम इति । यत्कृष्णे रूप
 त्रीन्परिधीनित्यनयोः सख्याविरोधाभिवृत्तिः । सभरणमन्त्रः
 प्रयोक्तव्य एव यज्ञाभिधानात् । नोलपराजीस्तरणं ऋक्स्य संत-
 तिरसीति यज्ञाभिधानाद्यज्ञस्य सम्धारणत्वादुत्कर्षो द्रव्यस्य
 संस्कारत्वात्स्फयाग्निहोत्रहवण्यौदुम्बरवेदाना प्रयोगः । स्फयस्य
 चेद्यग्निसंस्कारत्वात्प्रयोगोऽग्निहोत्रहवण्याः पात्रप्रोक्षणार्थत्वादौदु-
 म्बरपात्रस्य होमार्थत्वाद्देवस्य चोपवाजनार्थत्वात् । ब्रह्मचरण
 यजमान वाचं यच्छेत्येवमादि पशुवत् । अस्रैषो न
 सनहनमन्वासनार्थं तत्संस्कार इति पत्नीसंस्कार इत्युत्कर्षोऽतः
 संनद्धाया एवान्वासनम् । न चाग्ने सनहनं न दृष्टः प्रधानोप-
 कार इति संनहने प्रधानोपकारो न दृष्ट इत्यग्ने प्रथमप्रयोगे
 दृष्टोपकाराभावात् सनहनमतः श्वोभूते संनहनं न चाय पत्नीस-
 संस्कार इति प्रथमप्रयोगे क्रियमाणस्य संनहनस्य क्रियन्तरा
 पकर्षात्संस्कारस्तु तत्संस्कृतायाः क्रियान्तराकरणात् । न च प्रथम-
 प्रयोगे कृतं संनहनमुत्तरेद्युरूपस्थानादेरुपक्रोर्वीति न संनहनम् ।
 पात्रयोः संमार्ग औदुम्बरयोर्नान्येषां प्रयोजनाभावात् । न प्रोक्ष-
 ण्युत्पवनादिसंस्कारः । न पवित्रापिसर्गः, श्वोभूते प्रोक्षण्युत्पव-
 नार्थं स्थाप्यत्वात्तत्र स्तरणं बर्हिषः परिधिपरिधानमाहवनीयम्

भिमन्त्रणमग्निकल्पनं नाऽऽधारसमिधौ न विधृती दोहासादन
वेदस्य चाऽऽसादनमय वेद इति सामिधेन्य उपवाजन नाऽऽधा-
रादय आहुतयो नास्ति प्रवरो न स्तुगादापन होतुः प्रयाजाभा-
वात् । प्रचर्य दोहाभ्या नान्वाहार्यः । ऋत्विजामनतिबाहुल्ये
सस्यपि, ज्ञोदिते दक्षिणादानस्य चोत्कर्षात्ततः परिधिप्रहरणं
पात्राभ्यामौदुम्बराभ्या सस्त्रावण सस्त्रावभागा इति तूष्णी बर्हि-
ष्प्रहरणं न वेदिस्तरणमुत्तरत्र कार्यसंभवात् । ब्रह्मा निष्क्रामति ।
न यजमानभागः सर्वहुतत्वात् । न युनक्ति न च विमुञ्चति यज्ञं
विष्णुक्रमादि याजमान प्रानसस्कारत्वात्प्रधानकर्तृसंस्कारत्वा-
च्छोभूते सर्व यथाप्रकृत्येवमन्तः केषाचित्पक्षः । उपदेशो
नेध्मावर्हिधीतयोरपि सर्वकरणार्थतया साधारणत्वात्साधारणा-
नामुत्कर्षपक्षे रात्रौ तयोर्निर्गृह्यते, केवलमौदुम्बरपात्रासादनं
ब्रह्मवरणं पवित्रे कृत्वऽऽभिर्गर्शनं पात्राणा प्रोक्षणं संमार्गं कृत्वा
पात्रयोर्दोहासादनं ततो यागं कृत्वोपरमः । श्वोभूते पुनः सर्व-
मित्यधिकं कुर्वन्नाग्नेयादिप्रयोगं दर्शयति प्रथमपक्षे रात्रौ कृताद-
धिकं श्वोभूते कर्तव्यमुपदिशन्नाग्नेयेन च पुरोडाशेनेत्याग्नेयादीनां
प्रयोगं दर्शयतीत्येतदेवं विवृणोतीति अज्यभागाभ्या प्रचर्य
रात्रौ प्रचारः । अग्नेयेन प्रचर्य श्वोभूते । अयमभिप्रायः—आज्यभा-
गाभ्या प्रचर्येत्येतत्सूत्रमपक्षपक्षे रात्रौ चाऽऽज्यभागान्ते दोहयाः
प्रचारः । श्वोभूते अग्नेयेन प्रचर्य दोहयाः प्रचार इतरथाऽऽज्य-
भागाभ्यामित्येतदनर्थकमिहाऽऽश्रावयेत्येव लभ्यत इति केचित् ।
आश्रावयेन्द्र यजेति पाठात् । पुत्रेगता ब्राह्मणा नापरेगाऽऽहवनीयं
गच्छन्तीत्युपदेशः । अपरेनाऽऽहवनीयमाक्रमणस्य विधाना-
दाहवनीयमग्नेणे दक्षिणतः प्रविष्टानामाश्रयणोत्तरकालमुत्थापनमा-
त्रमित्युपदेशः । स्वपक्षस्त्वर्च्यकार्यकरत्वात्तद्वदतिक्रमणमिति ।
उपवीतविधिः श्रौतप्रायश्चित्तार्थः । यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं दैवानि
कर्माणि करोतीति प्राप्तस्य पुनर्वचनादिविधानाभावे नियमाति-
क्रमे चान्यरिमन्नित्यादिस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १७ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

सू०दी०—आश्रावणवद्विस्पष्टार्थमाज्यभागवचनम् । सायंदो-
हयोः सायप्रचारपक्षार्थमिति केचित् । तदयुक्तम्—कुम्भीभिरिति
बहुवचनेन विरोधात् । आग्नेयेन व पुरोडाशनेति समुच्चयवचन-
विरोधान्च । आग्नेयप्रचारानुवादस्तत्रैव विशेषविवक्षया वेदि-
तव्यः । यथाऽऽग्नेयेन प्रचर्यानन्तरमग्नीध्रे स्रुचौ दत्त्वा कुम्भीरा-
दाय दक्षिणाऽतिक्रामन्पुरोनुवाक्या समेष्यतीति । इन्द्रग्रहणं महे-
न्द्रस्याप्युपलक्षण प्राकृतदेवतानुवादत्वात् ॥ १७ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

यावत्प्रः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उप-
वीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा
तैरध्वर्युं जुह्वतमनुजुह्वति ॥ १ ॥

भा०वृ०—॥ १ ॥ *

सू०दी०—यावत्प्रः कुम्भ्य इति विशेषणमसमासार्थं ब्राह्मणानां ते
चर्त्विजोऽभिप्रेता अधिकारात्, अध्वर्युं जुह्वतमिति लिङ्गाच्च ।
दक्षिणत उपवीतिन इति यज्ञोपवीतिन इत्यर्थः । यथा दक्षिणत
उपवीयोपविश्याजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यादौ । अथ-
वोपवीतिनो दक्षिणत उपोत्थाय न त्वपरेणाऽऽहवनीयमतिक्रम्ये-
त्यर्थः । उपवीतवचनमुत्तरीयनियमार्थं मा भूत्सूत्रविकल्पोऽपि
वा सूत्रमेवोपवीतार्थं इति । कर्मार्थं वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते ।
तथा कर्मार्थं यज्ञोपवीतविधिं प्रकृत्य बौधायनः—अजिनं वासः
सूत्रं वा द्वितीयं यस्य ऋद्धति तेन स उपव्ययत इति ॥ १ ॥

स्विष्टकृद्भक्षाश्च न विद्यन्ते ॥ २ ॥

भा०वृ०—विद्यन्ते स्विष्टकृद्भक्षा आग्नेयस्य । दोहाश्च सर्वहुताः ॥२॥

सू०दी०—दोहानामिति श्लेषः । तेन दोहाः सर्वहुता इत्युक्तं
भवति ॥ २ ॥

समानमत ऊर्ध्वं सतिष्ठते साकंप्रस्थायीयः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—मतौ ॥ ३ ॥

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः ॥ ४ ॥

भा०वृ०—यजेतेत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

सू०दी०—यजेतेति शेषः । दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । कर्मधारय इति केचित् । तन्न शोभते दाक्षायणत्वनाम्नो विशेषणस्याप्रसिद्धेः । यज्ञो दाक्षायणस्येति मानववचनात्, सार्वसेनियज्ञो वशिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञ इत्यादिभिर्वैकृत्यायोगाच्च । सोऽपि दर्शपूर्णमासयारेव गुणविकारः । कर्मान्तरमित्येके । तथा चाऽऽह कात्यायनः—नामफलगुणयोमात्कर्मान्तरं गुणविधानं वा सनिधिसषट्चनाभ्यामिति ॥ ४ ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत ॥ ५ ॥

भा०वृ०—व्याख्यातः ॥ ५ ॥

सू० दी०—व्याख्यातोऽयमृद्धिकामप्रयोगे ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्त-
रस्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राय एकादशक-
पालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रा-
वरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—दाक्षायणयज्ञेनोपाशुयाजः । आग्नेयादीनामनुक्रमणादसो-
षयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयः पुनर्विधानाद्दाक्षायणयज्ञे । तथा, षषमु-
त्तरं यथादेवतमित्युक्त्वाऽग्नीषामाभ्यामिति पौर्णमास्यामिति
पुनर्विधानाच्च दध्येव द्वितीयम् । तच्च स्थानादेकदेवतात्वाच्चोपाशु-
याम्जविकारः । द्वे पौर्णमास्याविति पौर्णमासकर्मणोऽभ्यासविधा-
नाद्वैन्द्रं दर्शति सान्नाय्यप्रत्यभिज्ञानेऽपि पौर्णमास्यां द्वितीयस्यो-

पाशुयाजकर्मणोऽभ्युदयेष्टिवद्द्रव्यदेवतान्तरविधानम् । द्वितीयदे-
वतात्वाच्च । प्रकरणात्तु दधिधमोणां प्राप्तिर्दर्शपूर्णमासप्रकरणे दधि-
धर्माणामुपदेशादविशेषेण सर्वकरणार्थत्वं प्राप्तम् । अनुपकाराणां
निवृत्तिः । अस्यार्थः—अङ्गानामकिञ्चित्कराणामङ्गत्वानुपपत्तेः
प्रधानापूर्वाद्यद्वारेषूपकारं जनयित्वैवाङ्गत्वनिर्वाहाद्दधिधर्माणा-
मुपाशुयाजं कार्याभावात्ते तत्र निवृत्ताः । इदानीमुपाशुयाजात्म-
कत्वादैनद्रयागस्य च दयिसाव्यत्वादधिधर्मा उपकुर्वन्ति । द्वारं
जातमिति । अत्रायमभिप्रायः—साकप्रस्था दीयदाक्षागयज्ञादीना
दर्शपूर्णमासगुणमात्रविकारत्वान्नात्यन्तविकृतत्वमिति सूत्रकारभा-
ष्ययोरभिप्रायः । तूष्णीं कर्त्तव्यं मृन्मय चेति वचनादितरथा
कसमृन्मययोरूहमेवोपदेशेत्तथाऽऽग्नष्टामस्य गुणविकारा इत्यत्र
भाष्यकारेणास्य स्पष्टमुक्तम् । एषामभिहित्यादयो वैकृता धर्मा
न भवन्तीत्यतः खण्डसस्थादिवत्प्रयोगविकारमात्रत्वमेव । तस्मा-
दैन्द्रे दयानि दयुत्पत्तिधर्माः कर्तव्याः । आतश्चनार्थं यवागूहोमश्च ।
एतच्च प्रायश्चित्तप्रकरणे भाष्यकारेण स्पष्टमुक्तम् । रायव्ययवाग्वाः
सानाद्यत्वात्पूर्वनिर्वापादयस्त्वर्थलोपान्निवृत्ताः, इह तस्यौषध-
गुणत्वात्क्रियन्त एवेति । उपाश्विज्याहुतानुमन्त्रणादीनामद्रव्य-
द्वारत्वादुपाशुयाजधर्मा एव क्रियन्ते । पूर्णमासे संनयेदिति
वचनात्सानाद्यप्रधानस्योभयत्र भावः । अस्मच्छास्त्रोक्तपक्ष
उच्यते—सानाद्ययागयोः कालद्वये विभज्य विधानं न स्थाना-
दुपाशुयाजस्य विकृतप्रयोगविधिराग्नेयवद्यथोभयत्राऽऽग्नेयविधिरत्र
दध्येव नियम्यते पूर्णमासे महेन्द्रयाजिनोऽप्यैन्द्र एव समान्ना-
नाच्छास्त्रान्तरे । न च तस्याऽऽमावास्यत्वं सानाद्यत्वेऽप्यैन्द्र-
सानाद्यस्य पौर्णमासीकरणत्वेन विधानाद्यथा पौर्णमास्यामाग्ने-
यस्येत्यमावास्यासंबन्धिनोऽप्याग्नेयस्य पौर्णमास्यन्वयेऽपि यथा
नाऽऽमावास्यत्वमयमेवोपदेश इत्यस्मच्छास्त्रोक्तोऽयमेवोपदेशप-
क्षः । अस्मिन्पक्षे नोपाशुयाजधर्मा हुतानुमन्त्रणः दयः । संनयतोऽपि
भवत्यैन्द्राग्नः । उभयविकाराऽऽभिक्षेयं द्वितीयेति वचनात्साना-
द्यविकारमिक्षा न वैश्वदेव्याः सानाद्यस्य स्वधर्मयुक्तस्य कथं-
चिद्भ्रुव्यदेवता विकृतस्योपदेशादतो न वैश्वदेव्यामिक्षाधर्माः प्रसूम-
याद्यः । वाजसनेयिवचनात्तु वाजिनेष्या भवति । वैश्वदेव्या-

मिक्षाधर्मत्वाभावेऽपि । अत्र पूर्वस्यामुत्तरस्यामिति पञ्चदशी-
प्रतिपदोर्विधिः ॥ ६ ॥

सू०दी० अत्र पुनर्विधानादसोमयाजिनोऽपि ब्राह्मणभ्याग्नीपोभीयः
पुरोडाशो भवति सनयतोऽप्यैन्द्राग्र. सानाग्र च । नित्यमैन्द्रं
च तत्सर्वेषाम् । तथा शृत चोपाशुयाजश्च न भवतः । सवहविषा
पुनरनुक्रमणात् । आमिक्षामाग्रयणे व्याख्यास्यति ॥ ६ ॥

व्यावृत्काम इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—व्यावृत्कामः पाप्मना पृथक्त्वमिच्छन् । क्षुरपविः क्षुर-
धारा पापपृथक्करणं सुशकं करोतीति क्षुरस्थेव धारा क्षुरधारा ।
ताजकृतस्मिन्नेव कालं पुण्यो भवति पापनिवृत्तेः । प्रवाभीयते क्षुर-
तुल्यत्वात्तत्संपर्कं गच्छेदा मरणापत्ते सर्वमुरवन्त्रस्याभिलषितं
मरणं तस्य भवति । पल्पूलनं संमर्दनं शोधनद्रव्येणोपाधिना पौर्ण-
मास्यामत्राम्याया वा प्रधानानि यानि तानि पुनः पुनः, दाक्षायण
इत्ययनशब्देनाभ्यासावगतेः । अनृतवचनप्रतिषेधः क्रत्वङ्गं
तस्यातिक्रमेऽन्तरितप्रायश्चित्तं त्रातपत्यादि । आहिताग्निकालस्यो-
पनयनकालस्य त्रिरात्रमक्षारादि तेषां समुच्चयः पुरुषापराधे
श्रौतस्मार्तसमुच्चयात् । केचिदुत्तरमेव पूर्वस्य निवृत्तिः । अक्षार-
लवणभोजनम् । स्मार्तप्रायश्चित्तमेव न पूर्वावस्थागतम् । उत्तरा-
श्रमिणः पूर्वाश्रमधर्मनिवृत्तिवत् । दग्निं यजमानभागस्यार्धमास-
पानं केचित्स एतमधमासमिति लिङ्गादिति । स एतमधमासः
सवमाद देवैः सोमं पिबतीति देवैः सहार्धमासं सोमसंस्तुतसानाग्य-
पाननिर्देशाद्वैन्द्रे दग्निं यजमानभागं प्रभूवमवशिष्यं भक्षयेत् ।
यावदमावास्याऋर्मसानाद्ये च सोमशब्दो निर्दिश्यते । सोमः
खलु वै सानाग्यमिति ॥ ७ ॥

सू०दी०—व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्यादि ब्राह्मणे यदुक्त-
मान्तादनुवाकस्य तदप्यनुसंवातव्यमित्यर्थः । तत्र व्यावृत्कामः
समानेभ्य आत्मनो व्यावृत्तिभीषुः । क्षुरपविरसिधारा । ताजक-
सद्यः । पल्पूलनमश्मादिभिर्विना हस्तादिभिर्मर्दनेन शोधनम् ॥ ७ ॥

ऋत्वे वा जायामुपयात् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—ऋत्वमार्तव तत्र सवर्णायामुपगमनमिति व्यावृत्काम इत्युक्तमिति निर्दिष्टब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति निषेधस्य विकल्प ऋतुकाले विधीयते । यस्यामधिकृतो जायते सा जाया सवर्णा । तथा हि जायायास्तद्धि जायात्व यदस्या जायते पतिरिति । आत्मोत्पत्तिनिमित्तानिन्ग्रविग्राहप्राप्तपत्नीवचनत्वाज्जायाशब्दस्य सवर्णवचनता । अत्रश्चासुर्यः शूद्र इति वचनादासुरविनाहोढाया जातस्य शूद्रस्य तस्यापि यज्ञान्वयो निषिध्यते । अधिकारश्च जायाया एव । सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायामिति स्मरणादितरासा कामतः प्राप्तत्वात् ॥ ८ ॥

सू०दी०—यदुक्तं ब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति तत्र ऋतावुपेयाद्वा । महिषीमित्यर्थः । अत्र दर्शपूर्णमासव्रतवत्कर्मकालान्येतानि व्रतानीत्युक्त्वा पुनराह भारद्वाजस्तेन मन्यामहेऽन्तरालकालव्रतानि यथा चातुमास्येष्विति ॥ ८ ॥

सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत ॥ ९ ॥

भा०वृ०—प्रक्रम आरम्भस्तेनैवान्तो नेयः, उपक्रान्तेन यावद्विरमणं कर्तव्यं पुनः पुनः प्रक्रमात्तु नियम्यत इति वचनाद्यत्रैतद्वचन तत्रैव प्रक्रमनियमः । अतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यपशुसोमानामारप्स्यमानानां यद्द्रव्यदेयतादिगुणसंस्थकालविशिष्टः प्रयोग आरब्धः स एवाऽऽदर्तव्यः प्रयोगे प्रयोगे । कल्पान्तराण्यप्यनुष्ठेयानि ॥ ९ ॥

सू०दी०—अयमपि यज्ञो वैश्व यद्वत्प्रक्रम एव दर्शपूर्णमासाभ्यां विकल्पते । आदित एव प्रक्रम्यानेन यजेत ताभ्यां वा । न तु प्रक्रान्तस्य त्यागोऽप्रक्रान्तस्य वा ग्रहणमिति ॥ ९ ॥

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा ॥ १० ॥

भा०वृ०—तेन दाक्षायणयज्ञेन पञ्चदशवर्षपर्यन्तमिष्ट्वा विरमेत्यजेद्यजेत वेत्यस्मिन्पक्षे यावज्जीवं यजेत ॥ १० ॥

सू०दी०—पञ्चदशवर्षताऽस्य दर्शपूर्णमासयोस्त्रिंशद्वर्षतया समिता वेदितव्या प्रयोगतो द्वैगुण्यात् । यजेत वा यावज्जीवमिति शेषः ॥ १० ॥

संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः ॥ ११ ॥

भा०वृ०—दक्षस्यायनं दाक्षायणमावृत्तं कर्म दाक्षायणश्च यज्ञश्च दाक्षायणयज्ञः ॥ ११ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ११ ॥

एतेनैडादध. सार्वसेनियज्ञो वमिष्ठयज्ञः शौनकय-
ज्ञश्च व्याख्याताः ॥ १२ ॥

भा०वृ०—इडादधेन दृष्ट एडादधः । सर्वसेनादिभिर्दृष्टा यज्ञाः सार्व-
सेन्यादयो यज्ञाः । नामधेये प्रयोजनम् । एडादधेन यक्ष्ये । एडाद-
धः हविरिदमेषा मयीत्येवं यथानामोत्तरेषु तेषा दाक्षायणयज्ञवत्प्र-
योगः ॥ १२ ॥

इति सप्तदशी ऋण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ।

सू०दी०—इडादधेन दृष्ट एडादधः । एवमुत्तरेऽपि द्रष्टव्यास्ते च दाक्षायणयज्ञेन व्याख्याताः । नत्समानप्रयोगास्तत्समानफला-
श्रेत्यर्थः । नामधेयप्रयोजनमैडादधीयः हविरिदमेषा मयीत्यादि
द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ।

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

भा०वृ०—ब्रह्मिष्ठो ब्रह्माधिकः, वेदवेदार्थपरमो ब्रह्मनिष्ठश्च ॥ १ ॥

सू०दी०—दार्शपूर्णमासिकमिदानीं ब्रह्मत्वमुपदिश्यते । यो ब्रह्मिष्ठो
ब्राह्मणगुणेन प्रकृष्टः स ब्रह्मा भवति ॥ १ ॥

तं वृणीति भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं
त्वा वृणीमिह इति ॥ २ ॥

भा०वृ०—ब्रह्मवरणमन्वयुणाऽपि कर्तव्यमुभयत्र विधानादत्र याज-
माने च ॥ २ ॥

सू०दी०—यजमान इति शेषः । तथा याजमानेऽनुवादात् । यथा
चैतदेवं तथा तत्रैव वक्ष्यते ॥ २ ॥

वृतो जपति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—वृतो जपतीति वचनाद्यत्र वरणं नास्ति सोमेष्टिषु तत्र
जपस्यापि स्तोपः ॥ ३ ॥

सू०दी०—यदैवं वृतस्तदोत्तरं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृत इति वचना
त्प्रायणीयादौ निवर्तते ॥ ३ ॥

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन
सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं
त्वा वृणते बृहस्पतिं देव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्र-
वीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै
जगत्प्रनुष्टुभेऽनुष्टुप्पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजा-
पतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पति-
र्ब्रह्मणे ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनु-
ष्याणां बृहस्पते यज्ञं गोपाथेत्युक्त्वाऽपरेणाऽऽहवनीय
दक्षिणाऽतिक्रम्य निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मनेति
ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्येदमहमर्वाग्मसोः सदनं सीदामि
प्रसूतो देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि तदृश्ये

प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युप-
विशति ॥ ४ ॥

आहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—उपविशत्याहवनीयाभिमुख इति । तत्पृथिव्या इत्युप
विशत्याहवनीयमभ्यावृत्येत्येक सूत्रमास्ते च तत्रैवाऽऽ समाप्ते
रित्यर्थान्तरविधिः । केचित्ताड्मुख उपविश्य पश्चात्परिवर्तत
इत्याहुस्तत्पृथिव्या उपविशतीति विधायाऽऽहवनीयमभ्यावृ-
त्याऽऽस्त इति पुनर्विधानात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सू०दी०—उत्तरतो वेदेस्तिष्ठन्नेतं जपमुक्त्वा ततो दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
पविशति ॥ ४ ॥

उपविशन्नावृत्याऽऽहवनीयाभिमुख आस्ते ॥ ५ ॥

कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—ऋत्विग्यजमानकर्मणि ॥ ६ ॥

सू०दी०—कर्मणि कर्मणि सर्वेष्वेव कर्मसु ॥ ६ ॥

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु ॥ ७ ॥

भा०वृ०—मन्त्रवत्सु कर्मसु अमन्त्रवत्यपि वेद्यन्तपरिस्तरणादौ तूष्णी-
केष्वर्थकृत्येष्वपि पात्रप्रक्षालनादिषु मानसानि वा तूष्णीकानि स
प्रजापतिस्तूष्णीमाघारमाघारयतीति दर्शनात्तूष्णी तत्प्राजापत्य-
मिति तूष्णीकस्य प्राजापत्यत्वदर्शनात्तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्व-
तीति प्राजापत्यस्य मानसत्वावगमान्मानसाना तूष्णीकत्वादस्मि-
न्पक्षे मन्त्ररहितेष्वप्यमानसेषु नित्यं वाग्यमनम् । यथेच्छा तथा
प्रयुङ्क्त इति याथाकामी ॥ ७ ॥

सू०दी०—अथवा मन्त्रवत्स्वेव कर्मसु वाग्यमननियमस्तूष्णीकेषु
त्वनियम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—प्रमत्तः प्रमादेन व्याहरेदुल्लापयेत् ॥ ८ ॥

सू०दी०—प्रमादे प्रायश्चित्तं तत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने ॥ ९ ॥

भा०वृ०—उत्तरत्र स्पष्टं भविष्यति ॥ ९ ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

सू०दी०—व्याख्यास्यत उत्तरत्र ॥ ९ ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो
अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं
यजमानं च धेह्यो प्रणयेति प्रसौति ॥ १ ॥

भा०वृ०—उच्यमान इति वर्तमानसामीप्ये, उक्त उत्तरार्थः । नात्-
माप्ते प्रैषे समाप्ताया प्रार्थनायामनुज्ञानं युक्तं प्रणवाद्युच्चैर्याजुर्वेदि-
कत्वात्प्रणवात्पूर्वमुपाशु परप्रत्ययनार्थत्वात्प्रणवादिः प्रसव उच्चैः ।
ओमिति ब्रह्मा प्रसौतीत्युक्तेऽपि न केवलं प्रणवमात्रं प्रसवः ।
ओमित्युक्थ्यानि शंसतीत्यादिवत्प्रसवावयवत्वात्प्रणवस्य । यज्ञेषु
चैतदादयः प्रसवा इति स्मरणात्प्रसवोऽनुज्ञानम् ॥ १ ॥

सू०दी०—उच्यमान इत्यत्र न वर्तमानकालो विवक्षितः । आमन्त्र-
णमध्येऽनुज्ञानुपपत्तेः । प्रसौति अनुजानाति । उपाशुजपमु-
क्त्वोच्चैः प्रसवः स च प्रणवादिः । यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा
इति वचनात् । ओमिति ब्रह्मा प्रसौतीति श्रुश्च ॥ १ ॥

सर्वेष्वामन्त्रेष्वेव प्रसवस्तेन कर्मणा यस्मिन्नाम-
न्त्रयते ॥ २ ॥

भा०वृ०—यस्मिन्कर्मण्यामन्त्रयतेऽर्चयुं प्रणेष्यामि प्रोक्षिष्यामि
परिग्रहीष्याम्येतेषु प्रतिवचनं प्रणय प्रोक्ष परिगृहाणानुब्रूह्या-
श्रावय प्रणवादीन्धेतानि सर्वाणि ओमिति ब्रह्मा प्रसौतीत्यु-
क्तत्वात् ॥ २ ॥

सू०दी०—यत्र यत्र कर्मण्येनमध्वर्युरामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्या-
दिभिर्निगदैस्तत्र तत्राऽऽमन्त्रितेनैव तेन तेनाऽऽमन्त्रणाविषयेण
प्रोक्षणादिना कर्मणा विशिष्टः प्रसवः कार्यः । यथा—ओं प्रोक्ष,
ओं परिगृहाणेत्यादि ॥ २ ॥

प्रोक्ष यज्ञमिति हविष इध्मावर्हिषश्च प्रोक्षे । बृह-
स्पते परिगृहाण वेदिः स्वगा वो देवाः सदनानि
सन्तु । तस्या बर्हिः प्रथताः साध्वन्तरहिःस्रा नः
पृथिवी देव्यस्त्रित्युत्तरस्मिन्परिग्राहे । प्रजापतेऽनु-
ब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनरिनुवक्ष्यन्तम् । वाचस्पते
वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्ये-
ष्विति प्रवरे ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—एतेषु कर्मस्वामन्त्रित एतान्मन्त्राञ्जपित्वा प्रसौति ।
सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तमिति होतारमिति शेषः । स यत्र ब्रूयाद्ब्र-
ह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति तदा प्रजापतेऽनुब्रूहीति प्रसौति ॥३॥

देवता वर्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—मतः ॥ ४ ॥

मित्रम्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्रागित्रमवदीयमानं
प्रेक्षते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अवदीयमानस्य प्रेक्षण प्रागित्रस्य बहुष्वपि सकृदेव
मन्त्रः कालभेदात्प्राजापत्येषु मनोतावदकरणत्वादिति । यथा
प्राजापत्यादिपशुगणेष्वभ्यावर्तते मनोता तन्न वेति क्रियमाणानु-
वादित्वात्कालभेदाभावात्तन्त्रत्वमुक्तं तद्वदस्यापि क्रियमा-
णानुवादित्वात्कालभेदात्तन्त्रता । केचिदावृत्तिविशेषवचनात्प्र-
तिद्रव्यमवदानकालभेदात्तदानीमेव वक्तव्यमिति विशेषवच-
नात् ॥ ५ ॥

सू०दी०—प्रेक्षणे सकृदेव मन्त्रो हविर्गणेऽप्यकरणत्वादव्यवायाच्च
यथा पशुगणे मनोता ॥ ५ ॥

ऋतस्य पथा पर्येहीति परिह्रियमाणं सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्याभीत्याह्रियमाणम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—परिह्रियमाणमग्नेणाऽऽहवनीयमाह्रियमाणमात्मसमीपम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—परिह्रियमाणमग्नेणाऽऽहवनीयमाह्रियमाणमासन्नं ह्रिय-
माणम् । प्रतीक्षत इति शेषः ॥ ६ ॥

सावित्रेण प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादया-
भीतीडायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य तृणानि प्राग्दण्डं
सादयित्वाऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्ष इत्यवेक्ष्य सावित्रे-
णाङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदायाग्नेस्त्वाऽऽ-
स्येन प्राश्रामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य
त्वा जठरे सादयामीत्यसंम्लेन्त्यापिगिरति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—सावित्रः प्रतिगृह्णाम्यन्तः, आददे, इति द्वितीयः, एवम-

न्तयोस्तथोरन्यत्रापि पाठात् । असंम्लेन्त्य, असंस्पर्शयन्दन्तोष्ठा-
भ्याम् ॥ ७ ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

सू०दी०—सावित्रः प्रतिगृह्णामीत्यन्तः प्रतिग्रहे तथैव ब्राह्मणे
पाठात् । आदाने त्वाऽऽद इत्यन्तः, तथादर्शितत्वात् । उपमध्य-
माऽनामिका । असंम्लेन्त्य प्राशित्रं दन्तैरनभिमृद्य । अपिगि-
रति निगिरति ॥ ७ ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

या अण्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं
जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहेत्यद्भिरभ्यवनीयाऽऽचम्य
घसीना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य
त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमाभिमृशति ॥ १ ॥

भा०वृ०—अभ्यवनयनमन्तर्निनयनं प्राशित्रस्याद्भिर्हृदयदेशे । उ-
च्छिष्टेनैव मन्त्रोच्चारणमुत्तरत्राऽऽचमनविधानात् ॥ १ ॥

सू०दी०—उच्छिष्ट एवाद्भिः प्राशित्रमभ्यवनीयान्तं नीत्वा तत्
आचामति ॥ १ ॥

वाङ्म आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि ॥ २ ॥

भा०वृ०—मन्त्रे यल्लिङ्ग वर्तते तल्लिङ्गेन मन्त्रेणाङ्गानि संमृशति ॥ २ ॥

सू०दी०—तत्तल्लिङ्गेन मन्त्रेण तत्तदङ्गमभिमृशति ॥ २ ॥

अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू० दी०—विश्वशब्दोऽत्र सामर्थ्यादवशिष्टविश्वाङ्गाभिधायीति
भावः ॥ ३ ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रं पूरयित्वा दिशो जिन्वेति परा-
चीनं निनयति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—पराचीनमनिवर्तयन्मुखेन पुरस्तान्निनयति ॥ ४ ॥

सू०दी०—पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति ॥ ४ ॥

मां जिन्वेत्यभ्यात्मम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—मा जिन्वेति पुनर्गृहीत्वा शेषमित्यवचनादभ्यात्ममात्मन
उपरि हृदयदेशाभिमुखम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—पुनरपो गृहीत्वाऽभ्यात्ममात्मन उपरि निनयति शेषमि-
त्यवचनादपरं पूरयित्वा कल्पान्तरवचनाच्च ॥ ५ ॥

यत्रास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिगृह्य नासस्थिते
भक्षयति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—सस्थिते भक्षणमावर्ष्यवे खण्डसंस्थास्वपि न ब्राह्मणत-
र्पणान्ते सस्थिते संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासाविति तंत्रोक्तत्वादाध्वर्य-
वसमाप्त्युक्तत्वात्तेन सह विरूपनात्, संस्थान्तराणां च तस्य च
ऋत्विङ्मात्रव्यापारसमाप्तिपरत्वान्निष्क्रमणात्पूर्वं प्राशनम् । वच-
नात् ॥ ६ ॥

सू०दी०—नासस्थिते न कपालविमोचनान्पूर्वमित्यर्थः । तत्र सस्था-
वचनात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वा हुताय मा मा हि०मीरहुतो
मह्य० शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—अभिमृष्टेऽन्वाहार्ये ब्रह्मणा यजमानेन च । प्रैषोऽध्वर्युणो-
च्यते ॥ ७ ॥

सू०दी०—विकृतिषु दक्षिणानेकत्वे ब्रह्माणो ब्रह्माणः स्थ इत्यादि
यथार्थमूहो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते प्राह

तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि
स यज्ञपतिं पाहि स मां पाह्यो प्रतिष्ठेति प्रसौति ॥८॥

भा०वृ०—स्वष्टम् ॥ ८ ॥

सू०दी—ननु सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्रसव इत्यनेनैव सिद्धस्य प्रसव-
स्येह पुनर्वचन ततोऽपकृष्येद्वापूर्वजपविधानं च किमर्थम् । ब्रह्म-
न्प्रस्थास्याम इति बहुचनेनाऽऽमन्त्रयतः प्रतिष्ठेत्येकवचनेन प्रसवः
पूर्वजपस्य देवता वर्धय त्वमित्यनुषङ्गलोपश्च यथा स्यातामित्ये-
वमर्थम् । अन्यथा हि विपरीतः प्रयोगो भवेत् । प्रतिष्ठेत्येकवचनं
त्वनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्र इत्यर्थैव व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः
पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भियतामिति यत्किञ्च यज्ञे
मृन्मयं भिद्येत तदभिमन्त्रयेत् ॥ ९ ॥

भा०वृ०—मृन्मये भिन्नेऽभिमन्त्रणं समुच्चीयते मन्त्रैक्येऽप्युभाभ्या
प्रयोक्तव्यं मृन्मयं भिन्नं ब्रह्मणाऽभिमन्त्रित भूमिर्भूमित्यनेन
मन्त्रेणाभ्वर्युरप्सु प्रहरेत् ॥ ९ ॥

सू०दी०—अनेनाभिमन्त्रितमनेनैवापोऽभ्यवहरत्यभ्वर्युः ॥ ९ ॥

ब्रह्मभागं प्राश्यायाडग्निर्जातवेदाः प्र णो यक्ष्यभि-
वस्यो अस्मान्तनः सृज सुमत्या वाजवत्येत्या-
हवनीयमुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ॥ १० ॥

भा०वृ०—अयाडग्निर्जातवेदा इत्यक् । प्र णो यक्ष्यभिवस्य इति यजुः ।
वरुणप्रघासेषु तन्त्रेणोपस्थानम् । संभवाद्द्विहारद्वयाहवनीययोरनु-
हेनाऽऽहवनीयाभेदात् ॥ १० ॥

सू०दी०—रुपालत्रिमोचनान्ने दिवो भागोऽसीति ब्रह्मभागं प्राश्याऽऽ
चम्यायाडग्निरित्यृचा प्र णो यक्षीति यजुषा चोपस्थाय येन
मार्षेण प्रविष्टस्तेन प्रतिनिष्क्रामति ॥ १० ॥

एवंविहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ ११ ॥

भा०वृ०—इष्टिपशुबन्धानामन्यत्रापि यदुक्तं ब्रह्मत्वं यथा सव्या-
वृत्तौ ब्रह्मयजमानाविति आश्वलायनेन यदुक्तं तस्याकरणेऽपि
न दोषः, एवंविहितमिति वचनात्तन्नियमावगतेः । यत्त्वात्त्वर्थ-
चकाण्ड उपदिष्टमिष्टिपशुबन्धेषु तस्याप्यकरणनियमः प्रयोजनम् ।
केचिदाहुरिष्टिपशुबन्धानां तु यदधिकमपेक्षितं तत्रैवंविहितमित्य-
स्यार्थः— इष्टिपशुबन्धानां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वादेव सिद्ध एव-
विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वमित्यधिकं वचनं त्वाऽऽदेशपर-
सूत्रव्यावृत्त्याऽऽधिकोक्तसमुच्चयार्थमिति ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्यु-
पदेश इति ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्येतावति वक्तव्ये ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्ण-
मासयोरिति वचनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणे ब्रह्मपटलस्याऽऽज्ञानं
हौत्रप्रवरादिवत्परिभाषायामतः सर्वमागारण्यप्राप्ताविष्टिपशुब-
न्धानां विहितमित्युच्यते इत्युपदेशः ॥ ११ ॥

इति त्रिंशो कण्डिका ॥

इति चतुर्थः पटलः ।

इति तृतीयः मन्त्रः ।

सू०दी०—यदेवं विहितं दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वमिदमेव सर्वेष्टीनां
पशुबन्धानां च ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति त्रिंशो कण्डिका ॥

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ

सूत्रदीपिकायां षष्ठः पटलः ।

इति तृतीयः मन्त्रः ।

याजमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भा०वृ०—यजमानस्य कर्म याजमानं व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः ॥ १ ॥

सू०दी०—दर्शपूर्णमासयोरिदानीं यजमानकर्म व्याख्यायते । तत्रसङ्घातकचित्पत्नीकर्मणि यथा जायापती अश्रीत इत्यादि । यजमानयोर्वा कर्म याजमानमुपहृतोऽर्थं यजमान इत्यादौ पत्न्यामपि यजमानव्यपदेशोपलम्भात् ॥ १ ॥

यजमानस्य ब्रह्मचर्यं दक्षिणादानं द्रव्यप्रकल्पनं
कामानां कामनम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—पुनर्यजमानग्रहणादयजतो मा भूवन्नियमे धर्मा इति यजमानस्य ब्रह्मचर्यमिति पुनर्यजमानग्रहणात्प्रक्रान्तयामस्यैते ब्रह्मचर्यादयो धर्मा इति । यजमानाया वाऽवचनादथ पत्न्या यावदुक्तधर्मत्वाद्ब्रह्मचर्यादीनामविज्ञानात्त्रितृत्तत्वात्पुरुषस्यैव नियमा इत्येवमर्थं पुनर्वचनम् । ननु यजमानस्य ब्रह्मचर्यं कथं पत्न्यास्तदभावो व्रत्येऽहनि रीगमननिमित्ता व्रातपती यजमानस्यैव यथा स्यादिति चेन्न तस्या अपि सहाधिकागदविशेष उच्यते यदा त्वनपत्या, ऋतुस्नाता पत्नी तदा देवरेण तन्निमित्ता व्रातपतीति । मा भूवन्नियमा ब्रह्मचर्यादय इत्येतस्मिन्प्रकरणे उच्यन्ते ते यजमानस्यैव भवन्ति यद्यप्यावर्धवो वेद इति समाख्यानादवर्धोः प्राप्तास्तथाऽपि यजमानस्यैव भवन्तीति नाधर्धोऽवमर्थं वा पुनर्वचनम् । लोके फलसंयुक्तस्यैवोपवासादीनीति फलार्थिनः फलसिद्धियोग्यत्वाय ब्रह्मचर्यादयो नियमाः । अन्यस्मिन्नपि वदे नियमा यजमानस्यैव ऋक्सामवेदयोरप्युक्ताः । फलार्थत्वाद्वाहतावुपेयादेव यस्य व्रत्येऽहन्निति प्रकृत्य यदा त्रिरात्रीणां स्यादथनामुपहृत्येतेति तस्मिन्नेव काले विधानात् । वचनाद्वाहत्वजामपि योऽस्याग्निषायास्यन्स्यादित्यादिनियमाः । तथा दक्षिणादानादीनि फलसंयुक्तानि । सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त इत्यादिना दक्षिणादानस्य फलसंयोगश्रवणात्तथा च यस्यैवं । वदुषोऽन्वाहार्यं आह्रियते साक्षादव प्रजापतिमृन्नेती-

त्यादिना फलसंयोगश्रवणाच्च । किंच स्वत्यागरूपत्वान्च यज-
मानस्यैव वचनादृत्विजामपि भवन्ति यथाऽनड्वान्होत्रा देय
इति । द्रव्यप्रकल्पनम् । यज्ञसाधनद्रव्याणीन्माबर्हिंरादीनि तेषा-
मुपकल्पन विहारदेशे स्थापनम् । कामाना कामन यजमानस्य
वचनादृत्विजां यदि कामधेताधर्युरात्मान यज्ञयज्ञसेनापयेय-
मिति च ॥ २ ॥

सू०दी०—ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्या मैथुनवर्जनादि । दक्षिणादानमृत्विक्प-
रिक्प्रयः । द्रव्यप्रकल्पनं यज्ञसाधनद्रव्याणामुपस्थापनम् । काम्यन्त
इति कामाः क्रतुफलान्यङ्गफलानि च । याजमानाधिकारे पुन-
र्यजमानग्रहणं सार्वत्रिकत्वाधेम् । तदयमर्थः । ब्रह्मचर्यादिचतु-
ष्टयमविशेषेण चोदितमपि सर्वत्र यजमानस्यैव भवति नृत्वि-
जाम् । कुतः । कर्मणस्तदर्थत्वान् । वचनादृत्विजामपि भवति
यथा योऽस्याग्निमासस्यन्स्यात्म एता रात्रि व्रतं चरति अनड्वा-
न्होत्रा देयो यदि कामधेताधर्युरात्मानमित्यादि । तथा च याव-
दुक्तमेव कर्म पत्न्याः सर्वत्रेति न्यायदिदः । सत्यापादश्चाऽऽह—याव-
दुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । भारद्वाजेन तूक्तमा-
त्मसंस्कारा वापनवर्जं पत्न्या इति ॥ २ ॥

प्रत्यगाशिषो मन्त्राञ्जपत्यकरणानु-
पतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते ॥ ३ ॥

भा०वृ०—प्रत्यगाशिष आत्मगाभिर्नोऽस्मदर्थवाचिन उत्तमपुरुषवा-
चिनश्च तेषामाशीर्वातामन्तरेणापि वचनं याजमानत्वं फलाशा-
सनस्य यजमानार्थत्वाग्रथा धष्ट्यादीनामभिमन्त्रणम् । गर्ग-
त्रिरात्रे त्वमग्ने सहस्रमानयेत्यादिना जपोपस्थानानुमन्त्रणानुवी-
क्षणदयो ये दूरस्थाः क्रियायास्तेऽकरणा इति प्रत्यगाशिषो
मन्त्राञ्जपत्यकरणानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते इति सूत्रस्यायमर्थः ।
प्रत्यगाशिषो मन्त्राञ्जपतीत्यकरणान्प्रत्यगाशिषो जपति अना-
देशे उपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते वा दूरस्थाः क्रियाया इति क्रियानभिधा-
यिन , अकारकाभिधायिनश्च तेषा मन्त्राणा याजमानत्वं प्रत्य-
गाशिषा ये सनिपत्योपकुर्वन्ति ते प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्थवा ए

करणमन्त्राणां क्रियाकत्रेव प्रयोज्यत्वाद्यथा ह्युपसमिन्धनमन्वा-
धाने ममाग्ने वच इत्येवमादीनां यत्र सप्तम्या निर्देशस्तत्र जपो
यथा होतृप्रवरेऽवद्युप्रवरे च प्रत्रियमाण इति । यत्र तु द्विती-
यया तत्रोपस्थानमनुमन्त्रण वा पुनर्वचनं नियमार्थं यथाऽग्निपाव-
मानीभ्या गार्हपत्यमुपातष्ठत इति तत्रोपस्थानमेव नानुमन्त्रण-
मिति नियमार्थः पुनरुपदशः ॥ ३ ॥

सू०दी०—वेदस्याऽऽवर्षवममाख्यया सर्वेषां मन्त्राणामावर्षवत्वे प्राप्तं
उच्यते । य आत्माशरीरभिवादिन आव्यवये कर्मणि करणतया
चाग्निनियुक्ता मन्त्रास्ताज्जपति तैरुपतिष्ठते तैरनुमन्त्रयते वा
यजमानो न त्वव्ययुः । कुतः । आशासितृगामिफलत्वादात्मा
शिपो स्वाभ्यर्थत्वाच्च सर्वकर्मफलानाम् । अतः सामर्थ्येन
समाख्या बाध्यत इति भावः । तदुक्तं जैमिनिनाऽपि—मन्त्राश्चाक-
र्मकरणास्तद्वादेति । ये तु करणमन्त्रास्ते प्रत्यगाशिपोऽपि विनि-
योगबलादावर्षवत् एव यथा ममाग्ने वर्च इत्यादयः । तेष्वप्या-
शिपो यजमानार्था एवैष्यन्ते भाक्तस्त्वम्भ्यञ्जो भवति ।
जपादीनां तु त्रिषयविभाग स्वयमेव नत्र तत्र दर्शयिष्यति यथाऽ-
न्वाग्नीयमाने जपति अथाऽऽदित्मपतिष्ठते प्रणीताः प्रणीयमाना
अनुमन्त्रयत इत्यादि । यत्र तु न दर्शयिष्यति योग्यतथैव तत्र
व्यवस्थाऽनुसरेया यथा प्रवरे प्रत्रियमाण इत्यादौ जपः स्व आय-
तने मनीषयेति गार्हपत्यमित्यादावुपस्थानमनुमन्त्रण वा वेदिं सं-
मृज्यमानामित्यादावनुमन्त्रणमिति । प्रायिकं चैतज्जपादि द्रष्टव्यं
क्रियान्तराणामपि क्वचित्प्रदर्शनात् । यथा पुरोडाशमभिमृशती-
त्यादि ॥ ३ ॥

पर्वणि च केशश्मश्रु वापयते ॥ ४ ॥

१०८०—अर्थप्राप्तत्वाद्द्वपनस्य यदि विद्यते ततोऽस्मिन्काले निय-
म्यते पर्वणि च केशश्मश्रु वापयत इत्यर्थतः प्रवृत्तस्य वपनस्य
कालविशिष्टत्वाद्द्वचनस्यार्थान्तराभावादिच्छाप्राप्तस्य वपनस्य
कालमात्रनियमविधिः । उत्तरत्राप्यल्पश इति वचनाद्यदि वर्षिष्ठाः
शा विद्यन्त इच्छा च विद्यते ततोऽस्मिन्काले नियमः । नैमित्तिक-
देन च्छेदनभेदनादिना प्रयुक्तानां सोमयागादीनां तत्तन्निमित्त-

प्रयुक्तकर्माङ्गत्ववदिच्छाया केशभूयस्त्वे च क्रियमाणस्य कादा-
चित्काङ्गतेच्छाया सत्या नैमित्तिकत्वावश्यं कर्तव्यमेवानि-
च्छाया च केशभूयस्त्वे नियतम् । मृता वा एषा त्वगमेव्या
यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेव्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपै-
तीति पुरुषसर्गकारद्वारेणाङ्गत्वात् । मृता वा एषा त्वगिति लिङ्गा-
कखवत्त्वभागेद्भमरोम्णा भूयस्त्वम् । अत इष्टिबहुत्वे पुनः
पुनर्न क्रियते चशब्देनान्यत्राप्यप्रतिषेधोऽनुमीयते । अपर्वकाले च
कर्मण्यप्रवृत्तेऽपीच्छाया सत्या कुर्यादिति केचित्प्रकरणादेव कर्मा-
ङ्गत्वे पर्वग्रहणात्कर्मणोऽनङ्गमिति । अन्ये त्वपर्वकालेऽपि दर्शपूर्ण-
मासप्रवृत्तौ कर्तव्यमित्याहुर्ह्यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति लिङ्गान् ।
केशनस्वामिमते तु लोमनखवापनप्राप्त्यर्थश्चकार इति स्वमते
केशश्मश्रुग्रहण समानदेशस्य नखस्यापि प्रदर्शनम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—केचित् इत्वाद्वापनस्य पर्वणि पाक्षिक सन्निभ्यते वापयत
ए । पर्वणि । तेन पर्वण्यनियमः । तच्च पितृयज्ञप्रदनङ्ग स्वका
र्त्तव्यत्वात् । वापने च दर्शपूर्णमासावारभते त्रिशत वा वर्षाणि
जीर्णो वा विरमेदित्यादिकल्पेषु । कर्माङ्ग वा वपन प्रकरणात्,
मृता वा एषा त्वगमेव्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेव्या-
मपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति लिङ्गाच्च तदाऽपि पर्वग्रहणात् ।
पथिकृन्मुखाया प्रकृतौ विकृतिषु चापर्वकालासु नेष्यते यथा
नैमित्तिकीष्टेषु केशश्मश्रुग्रहणाल्लोमवपनमैच्छिकं वेदितव्यम् ।
वाजसनयिमतास्तु तदेवाऽऽहतमित्याह ॥ ४ ॥

अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजस-

नेयकम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अप्यल्पशोऽल्पान्यपि लोमानि असमर्थान्यपि श्मश्रूणि
लोमग्रहणं प्रदर्शनार्थमल्पशः केशान्वापयतेऽल्पशो लोमानि
वापयेत् । अपिशब्दः श्मश्रुग्रहणार्थ इति सूत्रयोजनेति । अस्मि-
न्नपि पक्षे प्रतिपौर्णमासमेव वपनं न दर्शे, अधिकारिसंस्कारत्वा-
देकत्वाच्चाधिकारस्य ॥ ५ ॥

सू०दी०—लोमानि तनूरुहाणि तान्यल्पान्यपि वापयितव्यानि ।
 केशश्मश्रु त्वल्पं सदुपेक्षतामिति भावः । प्रकृतमेव वा श्मश्रुलोम-
 शब्देन विवक्षितं लोमविशेषत्वाच्छ्रमश्रुणः, यथाऽऽहुर्नैघण्टुकाः—
 तनूरुहं रोमलोम तदृद्धौ श्मश्रु पुंमुख इति । तदयमर्थः । केशश्म
 श्रुषु च मध्ये श्मश्रु त्वल्पमपि वापयत एव केशास्त्वल्पाः सन्तो
 नोप्येरन्नाति बौधायनस्त्वाह यदि केवलं श्मश्रु वापयिष्यमाणः
 स्यादिति ॥ ५ ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति यक्ष्य-
 माणोऽप उपस्पृशति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—यक्ष्य इत्युक्त्वा कामो वपनं काम इत्यधिकारः संकल्प-
 प्रदर्शनार्थः स्नात्वाऽपामुपस्पर्शनं वपनोत्तरकालमुपस्पर्शनविधा-
 नाद्यदा सकल्पात्प्रागेवापामुपस्पर्शनं ततः पूर्वमेव वपनं यक्ष्य-
 माण इति वचनाद्यक्ष्य इति सकल्पाव्यवधाननियमावगतेरतोऽमा-
 वास्यायामपि पुनः कालभेदात्प्रयोगभेदात्प्रयोगार्थमपामुपस्पर्श-
 नगावर्तते ॥ ६ ॥

सू०दी०—यक्ष्यमाणो यष्टुं कृतसंकल्पः । संकल्पश्च मनसोऽसाधा
 रणव्यापारत्वान्मानसः । यथाऽऽहुः साख्याः—मनःसंकल्पमिति ।
 वाचिकोऽपीत्यपरम् । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत इति लिङ्गत् ।
 मनसा त्रिः संकल्पयति वाचा त्रिरुचैरिति बौधायनवचनाच्च ।
 तत्र क्रतुकामोऽपि कामयितव्यो यथा वक्ष्यति क्रत्वादौ क्रतुकामं
 कामयते यज्ञाङ्गादौ यज्ञकाममिति । तत्प्रकारश्चोक्तो बौधायनेन
 यथा सर्वकामोऽग्नीनाथास्य इत्यग्न्याधेये स्वर्गकामो दर्शपूर्णमा-
 साभ्या यक्ष्य इति दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामः पशुना यक्ष्य
 इति पशुवन्त्रे स्वर्गकामः सोमेन यक्ष्य इति सोमे सर्वकामोऽग्नि
 चेष्य इत्यग्निचयन इति । तत्र त्वेवं कामशब्दोऽसति कामे लुप्यते
 सत्यपि वा वर्जनम् । श्रेयस्ताद्धि परमं परदेवताप्रीणन परमनिः-
 श्रेयसायेति सर्वशास्त्राणा मर्यादा । यथोक्तं भगवद्गीतासु—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ इति ।

सूत्रकारश्चाऽऽह—नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरोदिति तथा धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्त इति च । श्रुतिश्च कामानुपहतस्याऽऽनन्दानुपदिशति—श्रोत्रिस्य चाकामहतस्येति । तस्माद्-ग्नीनाधास्थे दर्शने यक्ष्य इत्येतावानेव युक्त संकल्पः ॥ ६ ॥

तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—एवमिष्टिविकारेष्वपि भवति पश्वादिषु यदा संकल्पादूर्ध्वमुपस्पर्शनं तदा यक्ष्यमाणशब्दस्य प्रथमपदार्थारिप्सुपरत्वात्प्रणयनस्य प्रथमपदार्थत्वात्पशावाहवनीयप्रणयनात्पूर्वमुपस्पर्शनं सर्वयज्ञादर्विहोमैः सह यक्ष्यमाणोऽप उपस्पृशतीति विषयं तदिदं सर्वयज्ञाद्विहितं पुनर्वचनादुपदेशो यज्ञक्रतुस्युक्तेष्वेव प्रयोगेषु ब्राह्मणे तथा वचनात् । अथो आहुः—सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति न त्वेवाग्निहोत्र आरम्भे दर्विहोमेषु प्राप्तिपक्षेऽपि तत्र होमे पुनर्विधानाद्दोष्यन्त उपस्पृश्य पालार्शीं समिधं हुत्वाऽप उपस्पृश्यान्तर्वेद्युत्कर्षापकर्षविधानं नोपक्रमोपसंहारयोः । अत एवाग्निहोत्रेऽपि तयोर्याजमानत्वं यज्ञक्रतुषु यक्ष्यमाणो वेष्ट्वा वेति पुरस्तात्प्रणयनस्येष्टिविकारेष्वपामुपस्पर्शनमस्यार्थः संकल्पोत्तरकालमपामुपस्पर्शनपक्षे साङ्ग प्रधान प्रति यक्ष्यमाणत्वापाथे केवल प्रधान प्रति यक्ष्यमाणत्वस्याऽऽश्रयितव्यत्वादवदानात्प्रागुपस्पर्शने प्राप्ते प्रणयनात्पूर्वं कर्तव्यमित्युपस्पर्शनोत्तरकालमवाधानजपविधानात्स्पर्शनोत्तरकालमेव प्रणयनं सोमेष्टिषु सोमार्थस्य प्रसङ्गः ॥ ७ ॥

सू०दी०—तदिदमपामुपस्पर्शनं न केवलं दर्शपूर्णमासयोः किं तु सर्वेष्वेव यजतिचोदितोष्विष्टिपशुसोमेषु भवति यक्ष्यमाणो वेष्ट्वा वेति श्रुतेः । अतश्च दर्विहोमेषु न भवति ॥ ७ ॥

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वो
यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण
सह देवताः । ताः पूर्वः पग्निगृह्णामि स्व आयतने

मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्ता देवा-
न्परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तःनावहतु
पौर्णमासः हविरिदमेषां मय्यामावात्यः हविरिदमेषां
मगीति यथालिङ्गमाहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपति ॥८॥
अन्तराग्नी पशवो देवसःसदमागमन् । तान्पूर्वः
परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तराग्नी तिष्ठ-
ञ्जपति ॥ ९ ॥

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमाभिसं-
सानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनी
षया । इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपति-
माभिसंसंसानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आय-
तने मनीषयति गार्हपत्यम् ॥ १० ॥

इति प्रथमा ऋण्डिका ।

भा०वृ०—सद्यस्कालाया पौर्णमास्यामग्निं गृह्णामीत्युचो लोपः । श्वो
यज्ञाय रमतामिति यज्ञस्य स्वकालसंबन्धस्य सद्यस्कालायामभावा-
त्प्रकृतौ चोद्गापपत्तेर्लोप एव प्रधानशब्दस्य लोपमवधाच्च ।
न पत्नी संनहतिवत्प्रकृतिप्रयोगद्वयसागरणत्वादविवक्षा तत्र
प्रातिपदिकार्थसंभवाद्बन्धनाविवक्षा, इह तु व्रीहीष्णा मेध सुमनस्य-
मान इतिउद्ग्रहकालप्रयोगे प्रकृत्यन्वयसंभवात्समवेतार्थाभिधा-
यित्वात्सद्यस्कालाया लोप एव । यवप्रयोगे व्रीहिमन्त्रवत् । यदि तु
परिपाठः कर्तव्यः स्यादद्य यज्ञायेत्युच्येत । ऊहेनाद्य सुत्यामिति-
वद्विकृतौ सद्यस्कालायामूह एवास्मिन्वाहानि प्रयुज्यते तस्योपलक्ष-
णमन्वाधानकालतियेः । इमामूर्जं पञ्चदशीमिति यक्ष्यमाणदेवताप-
ग्निग्रहार्थत्वात्कालपरत्वाभावाच्च पञ्चदशीविवक्षा । अतोऽप्यन्वाधा-
नतिथ्युपलक्षणं यथेमामूर्जमेकादशीमिति पर्वणि सुत्यायामेका दी-

क्षापक्षे दीक्षणीयायाम् । गुणविकृतीनां प्रकृतीनां पूर्वस्यां पौर्णमा-
स्या पूर्वस्याममावास्यायामिति चतुर्दश्यां प्रवृत्तौ पञ्चदशीशब्दस्य
लोपः पथिकृन्मुक्त्वे च । नामनेयविकारश्च यासामस्ति तासां तेनै-
वोपलक्षणं यथा चैत्रं हविरिति चित्रायाभिष्टौ गुणमात्रविकृतासु
प्रकृतिष्वप्यूहो दाक्षायणयज्ञादौ । नामनेयोपदेशस्य प्रयोजनाभा-
वादानामनेयासु सामान्यनामनेयेनैव हविरिति समुदायनाम्ना
समुदायेन ता उष्टय इत्याचक्षते परोक्षेणेति लिङ्गात्पञ्चदश्याः
परतः प्रथमा द्वितीयामिति न षोडशी न सप्तदशीमिति त्रि-
शिनो मासाः पञ्चदशिनोऽर्धमासा इति दर्शनात् त्रिंशद्गणनायां
षोडश्याद्युपलक्षणमपि प्राप्तमिति प्रतिषिध्यतेऽमावास्याया च
पञ्चदशीमित्येन प्रकृतौ निदेशार्धमासे देवा इज्यन्ते तत्रया
होता सतनोत्प्रमासानिति दर्शनाच्चार्धमासावयवमात्रोपल-
क्षणस्य कर्तव्यता । अन्तराऽग्नी गार्हपत्याहवनीयथोनोन्तराऽग्नी
सचरति यदि पूर्वोऽनुमतः सचर्यमिति सूत्रकारेण निदेशात्तयोः
प्राधान्याच्च । अन्वायानाङ्गमन्त्राहितजधोऽन्वायानानन्तरोपदे-
शादेव प्राप्तोऽन्वाहितेषु जपतीति पुनरुपदेशात्त सोमेष्टिषु न
भवति प्रायणीयादिष्वन्वायानाभावादुत्तरेण विहारमुपावश्य
चातुःस्वर्षेणामूर्जमिति विकृतिषु लोपमेक इति पौर्णमास
हविरामावास्य हविरिति पर्यद्वयसवन्निर्गमनिर्देशात्पार्श्वगोमवत्स-
मुदायविवक्षया विकृतिषु लोपो यासां समुदायनाम तासां समु-
दायेनैवोपलक्षणं दिवःश्येन्यपाद्यादीनां यथा देवश्येनिक हविः,
आपाद्यं हविरिति उपदेशस्तिरदमहमित्येवमन्तमन्त्राधानयाजमान
न विकृतौ तस्य समुदायस्याभावाद्वाधानमन्त्रगण एकस्य समु-
दायद्वयाभिधायिनो मन्त्रस्य विकृतिष्वसम्भवादन्यस्य श्वः-
कालसबन्धनियमात्रो देवताः पूर्णः परिगृह्णाति स एनाः श्वो-
भूते यजत इति दर्शनाद्ब्रह्मरुद्रानित्यस्यापि श्वोयक्ष्यमाणदेवताप-
रिश्रुहार्थत्वाद्दन्तराऽग्नी इत्यादीनामप्यनेन समानार्थत्वात्सर्वेषां
लोपः ॥ ८ । ९ । १० ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

सू०दी०—अद्यस्कालाया पौर्णमास्यामाद्या लुप्यते श्वो यज्ञायेति लिङ्गविरोधात् । तथा तृतीया पञ्चदशीमिति लिङ्गविरोधात् । यदा त्वत्पाऽपि पञ्चदशी स्यात्तदा न लोपः । तृतीयस्या ङि-कृतिषु तु यथार्थमूह सर्वत्र यथा—अद्य यज्ञाय—इमामूर्जं प्रथमामित्यादि । तथा नामवतीष्विष्टिषु तेन तेन नाम्नोपलक्षणं कर्मणो यथा चैत्र हविः—आग्रयणीयं हविरित्यादि । अनामिकास्तु सामान्यनाम्नो-पलक्षणीया यथैष्ट हविरिति ॥ ८ ॥

अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अयं पितृणामग्निरवाङ्ढव्या पितृभ्य आ । तं पूर्णः
परिगृह्णाम्यविष नः पितु करदिति दक्षिणाग्निम् ।
अजस्र त्वा २ सभापाला विजयभाग २ सभिन्यताम् ।
अग्ने दीदाय मे सभ्य विजित्यै शरदः शतमिति
सभ्यम् । अन्नमानसथीयमभिहराणि गरदः शतम् ।
आवसथे श्रिय मन्त्रमर्हिर्बुधिनयो नियच्छत्वित्या-
वसथम् ॥ १ ॥

इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदम-
हमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं
वरुणज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहि-
तेषु जपति ॥ २ ॥

भा०वृ०—॥ १ ॥ २ ॥ *

सू०दी०—सर्वत्रान्वाधीयदानमुपतिष्ठत इति शेषोऽनुमन्त्रयत
इति वा ॥ १ ॥

अत्रान्वाधीयमान इति प्रक्रम्य पञ्चानामग्नीना याजमानान्युक्त्वा तेष्वन्वाहितेष्वित्युपसहारात् । सभ्यावसथयोरध्वर्यवेऽनुक्तमप्यस्ति तूष्णीकमन्वाधानमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रवर्णश्च भवति विजयभागः समिन्धतामिति ॥ २ ॥

पयस्वतीरोषधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जाया-
षती अश्रीतः । पुरा वत्सानामपाकर्तोर्मावास्या-
याम् ॥ ३ ॥

मा० वृ०—पुरा पूर्वं परिस्तरणानामाहरणादशन पौर्णमास्यामपीति पौर्णमास्या त्वन्वाधानपरिस्तरणापयासा इति नियमात्पूर्वेद्युर्बाह्विषामभावात्पुरा बर्हिष आहर्तोरिति बर्हिःशब्दः कालोपलक्षणत्वात्परिस्तरणानुपुरोऽशनस्य नित्यकर्तव्यत्वान्नास्मिन्पक्षे निषेधोऽपि वा पूर्वद्युरिभ्माह्विः करोतीत्यनेन विधानेन सः पुरा बर्हिष आहर्तोरिति निर्देश उपपद्यते पक्षान्तरेऽशनमग्न्यन्वाधानमित्यादयः कल्पाः । कृत्वा शाखाछेदनमशनं ततो वत्सापाकरण बह्वर्थत्वाच्छाखायाः केवलवत्सापाकरणाङ्गत्वाभावाच्च प्राक् छेदनादशनं पौर्णमास्या तु, उत्तरेण गार्हपत्यमित्यस्मात्पूर्वमेव पुरा बर्हिराहरणस्यैवाङ्गत्वाद्दुपदेशोऽशनं ततः शाखाछेदन वत्सापाकरणमिति छेदनस्यापृथग्रहणादित्यग्न्यन्वाधान वत्सापाकरणमिति पदार्थमणनाया छेदनस्य पृथग्रहणाभावाद्दत्सापाकरणाङ्गच्छेदनमुत्तरकार्याणां तदर्थं छिन्नशाखोपजीविता दर्भादिभिरपाकरणेऽप्यपाकरणात्प्रागेव शाखाछेदन शाखयैव गोप्रस्थापनं न दर्भेरित्यतश्छेदनात्पुरस्तादशनम् । प्रथमग्रासे मन्त्र इत्यस्यार्थः—पयस्वतीरोषधय त्यश्रीत इति प्रचनात्करणमन्त्रत्वात्तस्यान्तेन कर्मादेः संनिपत्यत्वात्प्रथमग्रासस्याऽऽदिरिति तत्र मन्त्रः । ननु परिभाषयैव सिद्धत्वाच्च वक्तव्यम्, सत्यं द्वात्रिंशत् मृहस्थस्येति ग्रासबहुत्वे सत्यागन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन मन्त्रवता च ग्रासानामन्ते षष्ठग्रासेऽस्य मन्त्रस्य निवेशप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं भाष्यम् । तर्हि तन्निवृत्तौ को हेतुरुच्यते । एष भोजनस्य ग्रासममुदायनिवृत्ति-

तस्य मन्त्रो भोजनावयवस्य करणमन्त्राः प्राणादय इत्यसमानविष-
यत्वादत एव प्रथममन्त्रेण ममुच्चयः । अथवा प्रथममन्त्रस्य
निवृत्तिस्थानापन्नत्वादस्योभयोरन्तेन संनिपातायोगेनान्यतरस्य
कर्मणा संबन्धाच्चाथवा द्वितीयादिषु प्राकृता मन्त्रा यथा प्रकृता-
वाग्नेयधर्माः प्रथमप्रयुक्ता अपि हविरन्तरंण तत्स्थानेऽपहृते द्विती-
यादिस्थानापन्नेष्वग्निवादिषु क्रियन्ते स्थानमन्त्रापाषेऽप्यङ्गालो-
षायाथवा सर्वेषां प्रत्याम्नायोऽयं मन्त्रो मन्त्रकार्ये विधानाद-
मावास्यायामसनयतः पुरा बर्हिषाहरणादशन पुरा बर्हिष इत्यवि-
शेषवचनात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—आहर्तोराहरणात्तथाऽपाकूर्तोरिति । काललक्षणा चेयम् ।
तेन यदा पौर्णमास्यामन्त्रा गानपरिस्तरणोपवासा एव क्रियन्ते
यदा चामावास्याया न सनयते तयोः कालयोरश्रीतः प्राक्
परिस्तरणाना बर्हिषो वाऽऽहरणात् । प्रथमग्रासे चोभयोर्मन्त्र ।
अथ चास्मिन्नहन्यर्थप्राप्तस्याशनस्य कालनियमस्तेन सद्यस्का-
लास्वसत्या क्षुधि नेष्यते ॥ ३ ॥

पौर्णमासायोपवत्स्यन्तौ नातिसुहितौ भवतः ॥ ४ ॥

भा०वृ०—अतिसौहित्यमतिवृत्तिगहनं क्षुत्प्रतिघातार्थं तस्यास्मि-
न्काले नियमः सत्यामिच्छाया क्षुधि च न सौमिकव्रतवन्नित्यता
तस्याग्निहोत्राविच्छेदायेति नित्यत्वादतोऽशनस्य रागप्राप्तत्वा-
न्नाऽऽर्तत इष्टिवहुत्वे, एतत्कालोत्तर क्षुधि, इच्छाया च नाश-
नम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—उपवाम, प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ करिष्यन्तावहरपि
नातिसुहितौ नातिवृत्तौ भवतः । तृप्तिश्चान्नस्येत्यस्यापवादः ॥४॥

अमाषममाश्रमाज्येनाश्रियातां तदभावे दध्ना
पयसा वा ॥ ५ ॥

भा०वृ०—आज्येन व्यञ्जननिवृत्तिर्मधुवन्म श्नाति मध्वशनः स्यादि-
त्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरमिति दर्शनादाज्यमश्नातीत्यवचनान्ना
ऽऽज्यमात्रस्याशनं कित्वितिकर्तव्यताभूतत्वेन निर्देशात्तुल्यकार्य-
व्यञ्जननिवृत्तिर्माषमाश्रमप्रतिषेधोऽभ्यवहार्यस्य व्यञ्जनार्थस्य प्रति-

षिद्धत्वादित्याज्येन व्यञ्जननिवृत्तिरुक्तेति । केचित्स्नेहानां तैलादीना निवृत्तिस्तुल्यत्वादिति तुल्यकार्यत्वादाज्येनास्मिन्पक्षेऽन्येषां व्यञ्जनाना निवृत्तिर्माषमासप्रतिषेधो व्यञ्जनार्थस्याशनार्थस्य च, “ अमेध्या वै माषा ” इति दर्शनादमेध्यस्य च व्यञ्जनार्थेऽप्यभोज्यत्वाद्ब्रतयेऽहनि मासं नाश्रातीति मांसस्य च यथाकथंचित्प्राशनमात्रे प्रायश्चित्तविधानात् ॥ ५ ॥

सू०दी०—माषमांसयोः व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । आज्यादीनि तूपसेके नियम्यन्ते । माषशब्दो मुद्गादेरपि कोशीधान्यस्य प्रदर्शनार्थं आ प्राशातिकादिति लिङ्गात् । बौधायनश्चाऽऽह—सर्वमेतदहः कोशीधान्य वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यस्तस्य ब्राह्मणं प्रतिपाद्याश्रीयादिति तथा पत्न्या एवैतदहरुच्छिष्टं दद्यादिति च ॥ ५ ॥

बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्मेष्वपाकृतेष्वमावास्यायाम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—बर्हिषा बर्हिष्याहियमाणे ॥ ६ ॥

सू०दी०—अत्रापि बर्हिर्वत्सशब्दाभ्या पूर्ववत्काललक्षणा । बर्हिषाऽऽहियमाणेन सहेति शेषः ॥ ६ ॥

प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु वा हविषु व्रतमुपैतीत्युभयत्र साधारणम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—व्रतमुपैतीत्युभयत्र साधारणमिति प्रणीताप्रणयनहविरासादनोत्तरकालता पौर्णमास्यामपि नानन्तरोक्तामावास्यायामेव ॥ ७ ॥

सू०दी०—उभयत्रोभयोः पौर्णमास्यमावास्यायोः साधारणभिर्दकालद्वयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमित्येके । व्रतोपायनमशनमग्न्यन्वाधानमित्येके । अग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमशनमित्येके ॥ ८ ॥

भा०वृ०—यदाऽपि पूर्वमशनव्रतोपायने तदाऽप्यग्निप्रणीयैवाशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनं व्रतोपायनमशनमग्न्यन्वाधानमित्यनयोः पक्षयोरग्निप्रणीयाशनव्रतोपायने ततोऽन्वाधानम् । अन्वाधाने न क्रमनियमात्प्रणयनस्य च तदर्थत्वाभावात्प्रागेव प्रणयनं प्रथमद्वितीययोः पक्षयोर्बहिषा पूर्णमास इत्यादिकाले व्रतोपायनं मध्यमे व्रतोपायनमात्रप्रतिकर्षस्तृतीयपक्षे कुम्भ्यालेपनान्तेऽशनं पौर्णमास्यापरिस्तरणाऽऽहरणान्तेऽशनमेवाग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमशनमिति यदा विधिक्रमात्प्राप्तः क्रमोऽशनमग्न्यन्वाधानमित्युत्तरे त्रयः पक्षाः क्रमविधिप्राप्तास्ते पूर्वोक्तक्रमेण विकल्पन्ते न तन्मध्यवर्तिनां तदन्तानामुत्कर्षमपकर्षभेदेषा त्रयाणामेव नैरन्तर्येणानुष्ठानं वा विदधीतेत्युत्तरयोः पक्षयोर्व्रतोपायनस्य प्रणीताप्रणयनादिकालविधिर्न प्राप्नोति कालवचनार्थकालात् ॥ ८ ॥

सू०दी०—त्रय एते क्रमविकल्पास्त्रयाणामेषा क्रमेणा यथोक्तेन मुख्येन सह चत्वारस्तत्र यदाऽप्यशनं पूर्वं तदाऽपि प्रणयनात्परमेवेति वेदितव्यम् ॥ ८ ॥

पयस्वतीरोषधय इत्यप आचा-

मत्युपस्पृशति वा ॥ ९ ॥

भा०वृ०—आचामति भक्षयति पश्चाच्छौचार्थमाचमनम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—आचामति भक्षयति ॥ ९ ॥

अपरेणाऽऽहवनीय दक्षिणाऽतिक्रामति ॥ १० ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू०दी०—गतः ॥ १० ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति ॥ ११ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सू०दी०—शास्त्रीययोर्निर्गमनप्रवेशयोरेष एव पन्थाः ॥ ११ ॥

इति द्वितीया ऋण्डिका ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपै-
ष्यन्समुद्र मनसा ध्यायति ॥ १ ॥

भा०वृ०—व्रतं समुद्रस्तदुपैष्यामीति ध्यान व्रतमुपैष्यन्मनसा ध्यायती-
त्यस्य सूत्रस्य समुद्रमेव व्रतमुपैष्यन्मनसा तदेव ध्यायतीत्यर्थ
इति । ध्यायतीत्येव सिद्धे मनोग्रहणाद्बुद्धत्वा ध्यायेद्यत्कामः
स्यादित्येवमादौ साभिलाषोऽत्र तु मनसैव ॥ १ ॥

सू० दी०—व्रतमुपनयन्निति कल्पात्तरकारमतनिराकरणार्थमुक्तं व्रत-
मुपैष्यन्निति ॥ १ ॥

अथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ।
वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते
व्रतं चरिष्यामीति राजन्यवैश्या ॥ २ ॥

भा०वृ०—अग्न्यादीन्देवानभिरुधायग्ने व्रतपत इति जपः । प्रथ-
ममन्त्र आहवनीयाग्नेर्यानम् । वरुणप्रघासेषु भाष्यकारेणोभावग्नी
अभिसंधायेति निर्देशदतोऽन्वाहिताग्न्यनुगमो व्रतोपायने कृते
चेत्प्रथममन्त्रस्य जपः । कृते व्रतोपायनेऽन्वाहितेऽनुगते तन्निमित्तक-
स्यास्य मन्त्रस्य जपः । अकृते न जपः । यस्मिन्यागस्तस्यैवाऽऽ-
हवनीयत्वाद्वायोद्वितीयस्तृतीय आदित्यस्य चतुर्थोऽग्नेरेव त्वमग्ने
व्रतपा असीति लिङ्गात् । अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिपेक्षार्थः । अर्थ-
कृत्यस्य चोदितस्याऽऽचमनादेः समुद्रध्यानानन्तर प्रतिपेक्षो वायो
व्रतपत इत्यादित्रयं राजन्यवैश्ययोरेकैकस्यासमानसख्यत्वाद्धि-
ङ्गविशेषाभावाच्च ॥ २ ॥

सू० दी०—राजन्यवैश्ययोरेकैकस्य त्रयोऽपि मन्त्राः ॥ २ ॥

सर्वान्वा ब्राह्मणः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ३ ॥

अथाऽऽदित्यमुपातिष्ठते सम्राडसि व्रतपा असि व्रतप-

तिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेन शकेयं तेन राध्या-
समिति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—पयस्वतीरित्याद्यादित्योपस्थानान्तं व्रतोपायनाङ्गं बर्हिषा
पूर्णमासे व्रतमुपैतीति प्रकृत्याऽऽम्नानादादित्योपस्थाने व्रतलि-
ङ्गात्तस्य सोमेष्टिपु निवृत्तिः प्रायणीयादिषु । सत्यवाद्यत इति
वाजसनेयिना व्रतस्वरूपनिर्णयोऽत ऊर्ध्वं सत्यवादी भवामीति
संकल्पपूर्वकं सत्यवादिता व्रतशब्दार्थः । सा च क्रत्वङ्गत्वे-
नोपपद्यते । आहिताग्निव्रत एवासत्यवचनप्रतिषेधान्मयि दक्षक्रतू
इति वचनं च व्रतोपायनप्रकार इति वाजसनेयिमतम् । प्राणा-
पानावेवाऽऽत्मन्धत्त इत्यात्मनि प्राणापानधारणसंकल्पश्च व्रतम् ।
स्वपक्षस्तु व्रत्येऽहनि मांस वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैतीति दर्शना-
त्तयोर्निवृत्तसकल्पो व्रतमसत्यवदनप्रायश्चित्त त्विहान्तरेणापि
वचनं भवति । असत्यप्रतिषेधे स्मृतिसिद्धेऽपि पुनराहिताग्निप्रक-
रणे निषेधात्पूर्वमपि मैथुनप्रतिषेधो व्रतचारी त्वैव स्यादि-
त्येषकारकरणादारम्भप्रभृति मैथुनप्रतिषेधः । मयि दक्षक्रतू इति
वचनं मैथुननिवृत्तिश्च व्रतप्रकार इत्यपकृष्य व्याख्यानम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—अत्राऽऽह बौधायनः—उषनिष्क्रम्याग्न्यागारादादित्यमु
पतिष्ठत इति बौधायनोऽत्रैव तिष्ठन्निति शालीकिरिति ॥ ४ ॥

यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठन्नेतद्यजुर्जपेत् ॥५॥

भा०वृ०—यद्याहवनीयमुपतिष्ठन्नादित्यमभिस गाय जपेत्तद्व्रतोपाय-
नम् । व्रतपा असीति तच्छकेयमिति मन्त्रलिङ्गात्तत्रानुप्रवेशादादि-
त्यस्य । अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशतीति लिङ्गात् ॥५॥

सू०दी०—गृहमेधीयाद्यर्थं वचनम् ॥ ५ ॥

उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे । अहं
ग्राम्यानुपवसामि मह्य गोपतये पशूनिति सायं परि-
स्तीर्यमाणेषु जपति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—एतत्सर्वेषा गार्हपत्याहवनीययोरेव वा परिस्तरणे । उप-
स्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेति बहुष्वपि परिस्तीर्यमाणेषु याजमाननि-
वृत्तिरुभावग्नी इति—नत्वपरिस्तरणपक्षे ग्राम्यानुपवसामीति

लिङ्गविरो यत्तयोरेवाङ्गयोः सस्कारादिति बहूना परिस्तरणेऽपि
मन्त्रस्योभयप्रकाशकतया तत्संस्कारार्थं प्रयोगसम्भवत् । अथवा
यस्य चोभावनुगतावित्यादौ द्वयोरेव प्रधानप्रयोजकत्वान्प्रधान-
त्वम् । सभ्यावसथ्यसंस्कारवद्विक्षिणाग्निस्कारस्यापि तयोरुप-
कारकत्वात्प्रधानप्रकाशनभंभवादिनिवृत्तिः । साय परिस्तोयमा-
णेषु जपतीतिवचनादसाय परिस्तीर्यमाणेषु न भवति जपः ॥६॥

सू०दी०—उभाविति लिङ्गाद्ब्राह्मणोक्ताग्निद्वयपरिस्तरणविषय एवाय
मन्त्र इति केचित् । तदयुक्तम् । परिस्तीर्यमाणोऽपि बहुवचना-
त्प्राधान्यान्यन्वयदुभयमभिमानोपपत्तेश्च । यथा बहुवचनेषु वसिष्ठ
वामदेववागताविति ॥ ६ ॥

आरण्यं सायमारोऽश्रात्यमाषममासम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—आरण्यस्य माषमासस्य प्रतिषेधः । आरण्याङ्गनान्य-
विशेषत्वादिह पर्युदासस्य ॥ ७ ॥

सू०दी०—अरण्ये भवमन्नमारण्ये नैवागदि तन्सायमाशस्थानेऽ
श्राति । माषमासयोः पूर्ववद्व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । अन्यथा
ग्राम्यत्वादेव माषस्याप्राप्तेमाषशब्दोऽत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयः ।
अश्रातीत्येकवचनादारण्याशन पत्न्या नेष्यन्ते । भारद्वाजेन त्रिष्टा
एवाऽऽत्मसंस्कारास्तस्याः ॥ ७ ॥

अपि वा काममा मार्गादा मधुन आ प्राशातिकात् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—काममिच्छात् आ मार्गात् परतो मार्गाग्रानि वानप्रस्थाना
मासान्याम्नातान्युपदिष्टानि तानि भक्षयत्या मार्गादित्यभिध-
धिनिर्देशात्कमवत् पाठितानामुपादाने वानप्रस्थाना भक्ष्यमास-
काण्डोपदिष्टान्मृगमासात् रतस्तनाना न भक्षणम् । ये च परतो
रसा आ मधुनो यानि चान्नानि आ प्राशातिकादन्यानि पराणि
तेषामप्यभक्षणम् । प्राशातिक प्रशातनलभ्य फलादि यत्त्वर्वाक्तनं
तस्येच्छातः प्राशनम् । अस्यार्थः—आरण्य सायमाशऽश्रात्यमाषम-
मासमिति पर्युदस्तेषु प्रतिप्रसवार्थमपि वा काममा मार्गादित्युपादानं
वानप्रस्थाना भक्ष्यकाण्डेषु मृगमासपर्यन्ताना रसेषु च मधुपर्य-

न्ताना फलेषु प्राशानिरुपर्यन्ताना भक्षणे याथाकामित्वमेभ्योऽव
धिभ्य परेषामभक्षणमेवाऽऽमार्गादित्यादिभाष्यग्रन्थेष्ववधिभ्यः
पूर्वेऽपि कामतो भक्षणविधानादुपरितनाना निवृत्तिमर्थप्राप्ता प्रति-
पादयति ॥ ८ ॥

सू०दी०—मार्गं मृगविकारं मासम् । प्राशानिरुं कोशीमान्यं यस्मा-
त्प्राशानेनोद्धियते । तदयमर्थ —यदेव किंचिद्द्वयञ्जनमीप्सित
तदेव काममश्रीयान्न मार्गमिष्यमाण भोक्तव्यमिति । प्रवृत्त-
प्रतिपिद्धस्याप्यत्रत्यसामान्यादेव प्रायो निवृत्तिः स्यादिति प्रति-
प्रसवः ॥ ८ ॥

अपो वा न वा किंचित् ॥ ९ ॥

भा०व०—अपो वाऽश्रीयान्न वा किंचिदश्रीयाच्चदनाश्वानुपवसति
वज्रेणैव साक्षादित्यनुवादस्वरूपविधानात्संसर्गद्विषयपो नाश्नाति।
अपोऽश्नाति तन्नेवाशित नेवानशित न क्षोधुको भवतीति
पाक्षिकम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ९ ॥

न तस्य सायमश्रीदाधेन प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यात् ॥ १० ॥

भा०व०—न तस्य सायमश्रीयादिति निषेधाद्दिशि मधु घृतमापो
धाना भवन्तीति संसर्गद्विषये प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्याशननिषे-
धात् ॥ १० ॥

सू०दी०—यज्जातीयेन हविषा श्वो यष्टा तज्जातीयं द्रव्यं नाश्री-
यात् । ततश्चाऽऽज्येनानुपसेच्यः पौर्णमास्या सायमाशो भवति
द्विपयोभ्याश्च दर्शे । तथाऽनुपवसत्येष्वपिष्टिपशुषु श्वोभामिषु
तत्सायनद्रव्याशननिवृत्तिः । येन प्रातर्यक्ष्यमाण इति सामान्यतो
निर्देशात्पुनः सायग्रहणाच्च ॥ १० ॥

आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा ॥ ११ ॥

भा०व०—आरण्येन नीवारादिना यागे ग्राम्योशनप्रवृत्तौ वचनमा-
रण्यायोपवत्स्यन्नान्दमारण्यमप्यश्नाति न ग्राम्यं किंचित्प एवा-
श्नाति न वेति सूत्रार्थः । अतो ग्राम्येण केनापि यागेऽन्येषामपि

ग्राम्याणामनशनमारण्यायोपवत्स्यन्निति वचनाद्विकृतेरपि द्व्य-
हकालत्वमस्ति । आरण्यद्रव्यस्य विकृत्यर्थतद्योगमासदर्शनादतश्च
यदीष्ट्यादिवाक्यविहितसत्रकालत्वेन द्व्यहकालत्वं निरूप्यते ।
उपदेशरतु व्रीहियवालाभे सामान्दान्नीवारे प्रतिनिहितस्य मुख्य
द्रव्यधर्मत्वेन ग्राम्योपवासस्येव प्राप्तानुभयार्थत्वमिति न सद्यस्का-
लायामारण्याशन सायमाशेऽश्नार्तीति वचनात् ॥ ११ ॥

सू०दी०—आरण्येनैव हविषा श्वो यष्टा यस्तस्य नास्त्यारण्याशनं
तदा त्विमावेव कल्पौ व्यवतिष्ठेते इत्यर्थः । वानप्रस्थार्थमिदं वच-
नमितरेषां व्रीहियवविधानात्तस्यारण्यनियमाच्च यथा तस्याऽऽरण्ये-
नैवात ऊर्ध्वं होम इति । विकृत्यर्थं वा वचनं यत्राऽऽरण्य हविर्यथा
गार्मुतं चरुं निर्भपेदित्यादौ । तदा त्विदमेव वचनं ज्ञापकं भवि-
ष्यति सोपवसथा अपि विकृतयो लभ्यन्त इति । बौ गायनश्चाऽऽह—
इष्टिपशुवन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा वेति ॥ ११ ॥

जञ्जभ्यमानो ब्रयान्मयि दक्षकतू इति ॥ १२ ॥

भा०वृ०—जञ्जभ्यमानो जम्भमाणः ॥ १२ ॥

सू०दी०—कर्ममध्ये यदा जञ्जभ्यते जम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थमेत-
द्यजुर्जपेत् ॥ १२ ॥

अमावास्या रात्रिं जागर्ति ॥ १३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १३ ॥

अपि वा सुप्यादुपरि त्वेव न शयीत ॥ १४ ॥

भा०वृ०—जागरणाशक्तादुपरिशयन वर्ज्यम् ॥ १४ ॥

सू०दी०—जागरणाशक्तौ सुप्यादुपरि शयनमेव तु वर्जयेत् ॥ १४ ॥

अपि वोऽरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेष स्यात् ॥ १५ ॥

भा०वृ०—व्रतोपायनादूर्ध्वं मैथुनप्रतिषेधः । व्रतचारी त्वेष स्यादिति
व्रतशब्दो मैथुनप्रतिषेधपर इति । अथवा ब्रह्मचर्यविधानात्सं

ल्पप्रभृतिमैथुनप्रतिपेधे सिद्धे पुनर्वचनं व्रतोपायनादूर्ध्वं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १५ ॥

सू०दी०—उपरि वा शयीत सर्वथाऽपि तावद्ब्रह्मचर्यं परिपालयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

उभयत्र जागरणमेकं समामनन्ति ॥ १६ ॥

भा०वृ०—उभयत्र जागरणमिति पौर्णमास्याममावास्याया च ॥ १६ ॥

सू०दी०—उभयत्रामावास्याया पौर्णमास्या च ॥ १६ ॥

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा रोते ॥ १७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १७ ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

सू०दी०—अन्यदाहवनीयागारमन्यद्गार्हपत्यस्येति वक्ष्यति । तयो-
रन्यतरत्रैव शेते ॥ १७ ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृ-
तीयेषु त्रिरेकादशा इह माऽवत इदं शक्यं यदिदं
करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजमिदं
मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवमिति जपित्वा
श्वोभूते ब्रह्माण वृणीते ॥ १ ॥

भा०वृ०—देवा देवेष्विति रात्रौ परिस्तरणानन्तरमन्येषामुक्तमिति ।
अन्येषां शास्त्रिणां परिस्तरणानन्तरमुक्तत्वाच्च चास्य सद्यस्का-
लाया लोपो लिङ्गविरोधात् । आत्मा करोत्वात्मन इति ।
उभावशी इति जपः सायंपरिस्तरणाङ्गं परिस्तरणानन्तरं देवानां
यजमानसमीपे वासो दृश्यते । उपास्मिञ्छ्रो यक्ष्यमाणे देवताः

वसन्तीति । देवा देवेष्वत्रापि मन्त्रे त्रिरेकादशा इह माऽवतेतीहशब्दे-
न समीपे वसता देवाना रक्षकत्वेनाऽऽशासनाद्रात्रिपरिस्तरणपक्ष
एवास्य मन्त्रस्य जप इति शङ्काया सद्यस्कात्यायामपि कर्तव्यत्वे
लिङ्गमिदमिदं शक्यं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मन इति चिकी-
र्षितकर्मशक्त्याशासनात्सद्यस्कात्यायामपि कर्मणः कर्तव्यत्वाद्-
लोप आत्मा करोत्वात्मन इति । विज्ञानमन्त्रलिङ्गेनेत्यात्मने
ब्रह्मण आत्मा करोत्विति विज्ञानमपि कर्तव्यम् ।

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ इति स्मृतेश्च ॥

कथमात्मने ब्रह्मण इतीत्युच्यते य आत्मानि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो
यमयति । यस्याऽऽत्मा शरीरं स आत्मेति जीवे शारीरकेऽन्तर्यामि-
ण्यात्मशब्दप्रयोगात्तस्य च परमात्मत्वात्परमात्मनो ब्रह्मत्वेन सर्व-
शाखाभिसिद्धत्वात् । नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः पर इति
नारायणपरब्रह्मपरमात्मशब्दानां सामानाधिकरण्यान्नारायणं
महाज्ञेयमिति सर्वदा ज्ञेयत्वाद्यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यव-
त्तरमिति श्रुतेश्च । कथमन्याभ्यो देवताभ्यः क्रियमाणं कर्म ब्रह्मे-
ति ध्यायेत् । यो देवानां नामग एव स ब्रह्म स शिवः ।
चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः । सर्वे वेदा यत्रैक
भवन्तीत्यादिश्रुतौ सर्वदेवानां नामधेयैकत्वेन सर्वदेवस्वरूपत्वेन
सर्वयज्ञैरिज्यत्वेन सर्वविधिवाक्यैर्विधेयत्वेन चावगमाच्चतुर्होतृ-
शब्देन सर्वयज्ञा उच्यन्ते । स एताश्चतुर्होतृनात्मस्मरणानपश्य-
दिति वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणयोर्भन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति
वचनादहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । येऽप्यन्यदेवता-
भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्तीत्या-
दिस्मृतेश्च ॥ १ ॥

सू०दी०—उक्तं ब्रह्मंत्वविधावेव ब्रह्मवरणं तस्यानेन काल उच्यते ।
श्वोभूते प्रकान्ते तन्त्रे क्लृप्ते च ब्रह्मासने देवा देवेष्विति जपित्वा
ततो ब्रह्माणं घृणीते । न चायं जपो ब्रह्मवरणशेषः कर्मशक्तिः

प्रार्थनार्थत्वात् । अतः प्राग्णीयादानपि परिस्तरणोत्तरकाले भवति । केचित्तु जपित्वेत्थन्त पूर्वग्रन्थेन योजयन्ति जपित्वा शेत इति ॥ १ ॥

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमह इत्युक्त्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्र-
म्योपविशति ॥ २ ॥

पूर्वो ब्रह्माऽपरो यजमानः ॥ ३ ॥

भा०वृ०—यजमानस्यापि ब्रह्मवरणमुभयत्र विधानादपरो यज-
मान इति पर्व प्रविष्टोऽपि पश्चादुपविशत्यासनप्रकल्पने देशनिय-
मात्कालार्थं वचनमिति वृणीमह इत्युक्त्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं यजमा-
नस्यापि वरणानन्तरमतिक्रमणविधानाद्ब्रह्मणश्च जपात्तरकालम-
तिक्रमणविधानात्पूर्वं स्वस्थानं प्राप्तो यजमानोऽपरो यजमान
इति वचनादुपवेशनं पश्चादपरदेशस्य तु पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमा-
नस्येति सिद्धत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥

सू०दी०—योऽयं ब्रह्मवरणार्थो मन्त्रस्तमुक्त्वाऽनन्तरमेव तेन सहा-
तिक्रम्य यजमान उपविशति ॥ २ ॥

पूर्वापरत्व देशतः कालतश्च ॥ ३ ॥

भूश्च कश्च वाक्चर्च गौश्च वट् च खं च धूश्च
नूश्च पूश्चैकाक्षराः पूर्वशमा विराजो या इदं विश्वं
भुवनं व्यानशुस्ना नो देवीस्तरसा सविदानाः
स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीर्ब्रह्मपृताः स्थ । को
वो युनाक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवय-
ज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस्रवन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च
याः । ताभी रश्मिपवित्राभिः श्रद्धां यज्ञमारभ
इति प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते । यजमा-
न हविर्निर्वप्स्याभीत्युच्यमान ओं निर्वपेत्युच्चैरनु-
जानाति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—गतौ ॥ ४ ॥

अग्निं होतारमिह तं हुव इति हविर्निरूप्यमाण-
मभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—अग्निं होतारमिति वर्तमानक्रियाविशेषोऽपि सकृत्क्रिया-
न्तरेणाव्यवायात् । यद्यपि हविषा पृथक् पृथक् निरूप्यमाणत्व-
मस्तीति निरूप्यमाणान्वस्थायामभिमन्त्रणं तथाऽपि यावदन्त्यह-
विरन्वावापन तावन्निरूप्यमाणत्वात्क्रियान्तराव्यवायात्सकृदेव
हविषोऽवधीयमानस्योच्यमाना मनोता यथातन्त्रमव्यवाये
पशूनाम् । केचिदावृत्तिरिति प्रतिहविर्निरूप्यमाणकालभेदा-
दभ्यावर्तते मनोतावदेव ॥ ५ ॥

सू०दी०—प्रतिहविरभिमन्त्रणावृत्तिः । हविषो मे अस्येत्येव वचनाभि-
रूप्यमाणमिति वर्तमाननिर्देशाच्च ॥ ५ ॥

हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभि वा मन्त्रयते ॥ ६ ॥

भा०वृ०—अभिमर्शनमा निर्वपणाद्यावन्निर्वाप पात्रमभिमृशेदित्यर्थः ।
केचिद्धविर्निर्वपणस्यैवाभिमन्त्रणं पात्रस्याग्निं होतारमिति मन्त्रेण । ६ ॥

सू०दी०—निरूप्यते यस्मिन्पात्रे तद्धविर्निर्वपणम् । तस्यऽऽद्यै सकृ-
दाभिमर्शनमभिमन्त्रण वा पात्रसंस्कारत्वात् ॥ ६ ॥

तदुदित्वा वाच यच्छति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—यजमान वाच यच्छेत्युक्तस्तत्रैव वाग्यमन करोति त-
स्मिन्नेव काले प्रणीताप्रणयने, अग्निं होतारमिति चोक्त्वा वाग्य-
मनम् । तदुदित्वा वाच यच्छतीत्यस्य विवक्षाभेदाग्निरूप्यमाणा-
भिमन्त्रणार्थमेवोक्त्वा वाग्यमनमित्येकोऽर्थः । वाग्यमनार्थमग्निं
होतारमिति पुनश्च वक्तव्यमित्येकोऽर्थः । तदुदित्वेति यजुर्वेदपा-
ठादग्निं होतारमित्युक्तोऽपि नपुंसकन निर्देशः ॥ ७ ॥

सू०दी०—पृथं ह्यव्ययुयजमानयोः शाखान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः
प्रणीतमानासु वाच यच्छत इति । तेनेदानी स्वशाखास्थः कालो

विकल्पते यजमानस्य । तदिति च वाक्यादिसामान्यरूपविवक्ष-
याऽपि नपुसके निर्देशः ॥ ७ ॥

अथ यज्ञं युनक्ति ॥ ८ ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा
युनक्तिवति सर्वं विहारमनुवोक्षते ॥ ९ ॥

भा०वृ०— यज्ञयोगः सर्वप्रधानार्थः पुनरर्थशब्दप्रयोगात् । औपधार्थ-
त्वपक्षेऽथशब्दोऽनर्थकः । अदृष्टप्रधानोपकारकत्वाच्चेत्यौपधकाण्डो-
पकारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वात्सर्वप्रधानार्थत्वमतः सानाग्यतन्त्रा-
स्वाज्यतन्त्रास्वाप पशौ च क्रियते पात्राभिमर्शनोत्तरकालम् ।
न च पुनः पशुपुरोडाश इति पश्वर्थं कृतत्वात् । औपधार्थमित्युपदे-
शः । औपधकाण्ड पाठान्मन्त्रस्य । अभिमन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थकृत्यप्रति-
षेधार्थः । कथं पूर्वत्राथशब्दानर्थक्यपरिहाराय सर्वप्रधानार्थत्वमुक्त-
युच्यत आनन्तर्यमेवाथशब्दस्य मुख्योऽर्थो नार्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ।
क्रमोपदेशादेवाऽऽनन्तर्ये सिद्धे ऋङ्गलार्थान्तरासम्भवादानर्थक्ये
प्राप्ते तत्परिहारार्थमगत्याऽऽश्रीयते क्रमनियमलक्षितोऽर्थकृत्यप्र-
तिषेधः । ननु प्राप्तस्य पुनर्वचन नियमार्थमिति क्रमनियम एवा-
थशब्दस्य मुख्योऽर्थः स भवति न क्रमनियम एव सूत्रकारेण
क्रियतेऽङ्गानां युगपदनुष्ठानासंभवादेवानियतः क्रमप्राप्त एव
सूत्रकारानुक्रमणस्य नियमार्थत्वाभावे च त्वं नो अग्र इति
क्रमलोपप्रायश्चित्तं न कार्यं स्यादनो मुख्यार्थसंभवे न लक्षणे-
त्यथशब्दस्याऽऽरम्भार्थत्वेन पूर्वप्रकरणविच्छेदात्सर्वार्थत्वम् । उप-
देशपक्षस्तु सूत्रकारशीलानुविधानेन क्वचिदपि प्रकरणभेदार्थं
सूत्रकारो न प्रयुक्तवान्पुनः पुनरर्थकृत्यप्रतिषेधे प्रयुक्तवाञ्छन्त्यौ-
पधकाण्डेऽयमन चानुग्रहीष्यत इति । सपात्रस्य विहारस्या
वेक्षणं योग इति विहारमनुवोक्षत इत्येव सिद्धे सर्वशब्दः पात्र
प्राप्त्यर्थोऽतः पात्राणामपि योगः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सु०दी०—अथशब्दः क्रमन्तरत्वयोतनार्थः । तेनानापगतत्राश्वत्थु

पसदादिषु यज्ञयोगः कार्यः ॥ ८ ॥

कोऽयं यज्ञयोगो नाम । तं दर्शयति ॥

गतः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ।

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुव-
नस्य मध्ये । मर्मृज्यमाना महते सौभगाय मह्यं
धुक्ष्व यजमानाय कामानिति वेदि* संमृज्यमा-
नाम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—अनुमन्त्रयत इति शेषः ॥ १ ॥

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र-
वज्रेण शिरशिउनद्गीति स्तम्बयजुर्हियमाणम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्तम्बयजुषस्तूष्णीं हरणेऽपि याजमानम् । स्तम्बयजुर्ह-
रतीत्युक्त्वा तूष्णीं चतुर्थमिति घचनात्तस्यापि स्तम्बयजुः-
शब्दवाच्यत्वाच्च स्तम्बयजुर्हियमाणमित्यविशेषवचनाच्छिनद्गीति
लिङ्गात्तस्यापि च्छेदनम् ॥ २ ॥

सू०दी०—तत्र स्तम्बयजुषा पृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । चतुर्थस्य तु हर-
णस्य तूष्णींरुत्वाच्च भवस्यनुमन्त्रणम् ॥ २ ॥

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मच-
र्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चरति मानु-
षीष्वित्युत्करमभिगृह्यमाणम् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—उत्कराभिग्रहणं सकृद्रूपमघासेषु तृणपासुभेदेऽप्युभयो-
न्युत्तयोस्तन्त्रेणाभिग्रहणमभिगृह्यमाणाभिमन्त्रणं च तन्त्रेणोत्क-
रस्यैकत्वात् ॥ ३ ॥

सू०दी०—अभिग्रहणस्य तु चतुर्थस्याप्यतूष्णीकत्वाद्भवत्येवानु-
मन्त्रणम् ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्या-
मीति वेदिं परिगृह्यमाणाम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—उभयोः परिग्रहयोरनुमन्त्रयतेऽविशेषात्पूर्वश्चेति भारद्वाज-
वचनाच्च ॥ ४ ॥

यदुद्घ्नन्तो जिहिःसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवः स्फपकृतः स्फयेनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ।
यदुद्घ्नन्तो जिहिःसिम क्रूरमस्या वेदिं चक्रमा
मनसा देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम भूम्याः
शिवो नो विश्वैर्भुवनेभिरित्वत्युद्धन्यमानाम् । भूमि-
र्भूत्वा महिमान पुपोषततो देवी वर्धयते पयांसि ।
यज्ञिया यज्ञ विचयन्ति शं चौषधीराप इह शक्वरी-
श्चेति क्रियमाणाम् । ईडेऽन्यक्तूरहमपो देवीरुपब्रुवे ।
दिवा नक्तं च सस्रुधीरपः स्वरीरिति प्रोक्षणीरासा-
द्यमानाः । ऊर्गामृदुप्रथमानः स्योनं देवेभ्यो जुष्टः
सदनाय बर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानः हि वेदि
मां नाकस्य पृष्ठे परमं व्योमन्निति बर्हिरासाद्य-
मानम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—क्रियमाणा दक्षिणतो वर्धयतीमिति क्रियमाणाम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

अङ्गिराज्यमाज्येनापः सम्यक् पुनीत सवितुः पवि-
त्रैः । ता देवीः शक्करीः शाक्करेणम यज्ञमवत सवि-
दाना इत्याज्यं प्रोक्षणीश्रोत्पूयमानाः ॥ ६ ॥

भा०वृ०—आज्यं चोत्पूत प्रोक्षणीश्रोत्पूयमाना उभयोरुत्पचनस्य
युगपदसंभवादुत्पूतशब्दाध्याहारेण योजना ॥ ६ ॥

सू०दी०—आज्यमुत्पूतं प्रोक्षणीश्रोत्पूयमाना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उभावाज्यग्रहाञ्जपतः ॥ ७ ॥

भा०वृ०—अध्वर्योरपि चातुःस्वर्यमाज्यग्रहणेषुभावाज्यग्रहाञ्जपत
इत्यध्वर्योरपि चातुःस्वर्यप्राप्त्यर्थत्वाद्वचनस्य ॥ ७ ॥

सू०दी०—उभाविति वचनमध्वर्युणा सह प्रयोगार्थं याजमानाध्वर्य
वकाण्डयोः संकीर्णत्वात् । अमीषामित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अशिश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्यां सः रोहयन्त ओ-
षधीर्विवृणाः । यासां मूलमुदवधीः स्फेन शिवा
नस्ताः सुहवा भवन्तु । सुमनसो यजमानाय
सन्त्वोषधीराप इह शक्करीश्च । वृष्टियावा पर्जन्य
एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतवल्शा अदब्धा
इत्यन्तर्वेदि बर्हिरासन्नम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १ ॥

चतुःशिखण्डा दुवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि
वस्ते । साऽऽस्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे
धुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवा च मे शग्मा

चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती च मे पय-
स्वती चैधि । इषमूर्जं मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे
पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्व-
स्वाऽऽयुरन्नाय मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति
स्तीर्यमाणाम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०दी०—नात्र धातौ धातौ मन्त्रावृत्तिः स्तीर्यमाणाया वेदेरेकत्वा-
त्तदभिधानत्वाच्च मन्त्रस्य ॥ २ ॥

ध्रुवोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन्परिधीयमानान् ।
अस्मिन्यज्ञ उपभूय इन्द्रु मेऽविक्षोभाय परिधीन्द-
धामि । धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्द्वेषाऽसि निरितो
नु दाता इति च ॥ ३ ॥

भा०वृ०—अस्मिन्यज्ञ इति सकृद्बहुवचनत्वात्परिधीन्दधामीति सर्व-
परिध्यङ्गम् । शनैश्चोत्तरपरिधिः साद्यत इति चशब्दादस्मिन्यज्ञ
इत्येतदपि परिधीयमानावस्थायामेव तस्मादभिभूरस्यस्मिन्यज्ञ
इत्युभयोः परिधीयमानावस्थायामेव प्रयोगसंभवार्थं शनैरुत्तर-
परिधिसादनमध्वर्युणा कर्तव्यमतः परिधीयमानानित्युपपद्यते ।
केचित्परिधौ परिधावावर्तयन्तीत्यस्मिन्यज्ञ इत्यस्य सर्वपरि-
ध्यङ्गत्वात्मवेषा परिधीयमानावस्थायामेव प्रयोगसंभवार्थमाव-
र्तत इति ॥ ३ ॥

सू०दी०—अस्मिन्यज्ञ इत्यनया सकृदन्तेऽनुमन्त्रण परिधीन्दधा-
मीति लिङ्गादस्मिन्यज्ञ इति सर्वानिति भारद्वाजवचनाच्च ॥ ३ ॥

युनाजिम त्वा ब्रह्मणा देव्येनेत्याहवर्नायिम् । तेजिष्ठा ते
तपना या च रोचना प्रत्योषन्तीस्तन्वो यास्ते
अंग्र । ताभिर्वर्माण्यभितां व्ययस्व मा त्वा दक्षन्य-
ज्ञहनः पिशाचा इति च ॥ ४ ॥

भा०घृ०—युनज्मीत्याहवनीययोग उपस्थ इत्येवमन्तोऽनुमन्त्रणमुप-
स्थानं वा । एष वाऽग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्तीति लिङ्गात्सुप्रजस
इत्यादिफलस्य तेन हन्मीत्यादेशेति युङ्क्त्वाऽऽहवनीयात्पाप्त्यर्थ-
तयाऽऽशासनाद्यन्म इत्यादेरन्यत्र चाविनियोगादुभाभ्यामग्नियो-
गः । व्याहृतीनामग्निहोत्रोपसादनादिषु विनियोगो याजमानकाण्ड
आहवनीययोगार्थमन्त्रद्वयानन्तरपठितानां व्याहृतीनामग्निहोत्रभे-
ताभिरित्यादिना वचनेनाऽऽश्वर्यवादिकर्माङ्गत्वेन विनियोगादाह-
वनीययोगो मन्त्रद्वयेन ॥ ४ ॥

सू०दी०—अनुमन्त्रयत इति शेषः । उपतिष्ठत इति वा । युनज्मीति
प्रतीकेन दूव्यूचस्यैव ग्रहणं न व्याहृतीनामपि तासामग्निहोत्रोपसाद-
नादौ विनियोगाद्व्यक्तवचनाच्च कल्पान्तरेषु । परिध्यङ्गमिदमनु-
मन्त्रण तत्सनिधावास्नानात् । स्यादेतत् । युनज्मि त्वा ब्रह्मणा
दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनेति श्रुतेः पृथक्भेदेदमग्नियोगो
नामेति । तन्मन्दं परिधियोगस्यैव तत्राग्नियोगत्वेनाभिप्रेतत्वात्तथा
तद्विमोक्तस्यैवाग्निविमोक्तत्वेन । तदुक्तं ब्राह्मणे—वि ते मुञ्चामे
रशना विरश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोक्त इति । व्याख्यास्यति
च तथा सूत्रकारः—वि ते मुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमाने-
ष्विति । व्यक्तोक्तं च तत्सत्यापादेन यथा युनज्मि त्वा यन्मे
अग्र इति द्वाभ्यामग्निं परिधीयमान तेजिष्ठा त इति परिधित-
मिति । तस्मादुपसदवभृथगृहभेधीयादिषु परि यभावादानुमन्त्रणस्य
श्लोपः ॥ ४ ॥

विच्छिनद्भि विधृतीभ्यां सपत्नाञ्जातान्भातृव्यान्धे
च जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाम्ये-
नानहं स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे
नुदमाने अरार्ति विश्व पाप्मानसदिति दुर्भरायुम् ।
सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके धृती स्थो विधृती
स्वधृती प्राणान्मयि धारयतं प्रजा मयि धारयतं
पशून्मयि धारयतामिति विधृती आसायमाने ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानामुता-
नूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मि-
न्स्रुचो अध्यासादयामीति प्रस्तरमासाद्यमा-
नम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—जुहुसादनपक्षेऽयं प्रस्तर इत्यादि नारत्युतानूयाजाना-
मिति लिङ्गविरोधात् । प्रस्तरे जुह्वासादनपक्षेऽयं प्रस्तर इति नास्ति
कुतः बहुवचनत्वात् । सवेस्रुक्सादन एवायं प्रस्तरमन्त्रस्तस्मिन्स्रु-
चोऽध्यासादयामीति बहुवचनादतः प्रस्तरसादनात्प्रागेव सर्वसा-
दनजुहुमादनगौरन्यतरपक्षः कल्पस्तस्मादिद्वान्तयोर्दर्शपूर्णमा-
सधार प्रस्तर इत्यस्य लोपः प्रायणीयायामनूयाजपक्ष आति-
ध्याया चान्यतरस्य वर्तेत्यूह उदयनीये चाप्रयाजपक्ष ऊहो
विकल्पेन । प्रस्तरजात्येकत्वात्कालान्तरे वर्तमानस्य संस्तव
इत्यनिवृत्तिर्वाऽऽसाद्यमानमिति पुनर्वचनाच्चेति प्रस्तराभिधानपर-
त्वात्प्रयाजानूयाजकर्मणा धारणाभावेऽपि लक्षणयाऽऽज्यधारणा-
नुवादत्वात्सर्वसादनकाले प्राप्तत्वेन स्तुत्यनुवादत्वोपपत्तेरुभयत्र
प्रस्तरजात्येकत्वादलोपः । किं च त्रिधृती आसाद्यमाने इति प्रकृ-
तत्वात्प्रस्तरमित्येतावता सिद्धेऽपि प्रस्तरमासाद्यमानमिति पुन-
र्वचनाच्च प्रस्तरमात्र प्रधानतया विधेयमिति केवलजुहुसादनेऽ-
प्यनिवृत्तिरिति । अस्मिन्पक्ष प्रायणीयादिष्वप्यनूहः, उपसत्सु च
प्रवृत्तिः ॥ १ ॥

सू०दी०—अपि वा जुहुमेव प्रस्तर इत्यस्मिन्कल्पे लुप्यते मन्त्र
उतानूयाजानामिति स्रुच इति च लिङ्गविरोधात् । तथा प्राय-

पीयोदयनीययोरनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूहोऽन्यतरस्य धर्ता धर्ता
प्रयाजाना स दाधारेत्यादि ॥ १ ॥

आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा बहासि मा
सुकृता यत्र लोकाः । जुहूरसि घृताची गायत्री-
याम्नी कविभिर्जुषाणा । अव्यथमाना यज्ञमनुय-
च्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवानाग्नेयेन शर्मणा
दैव्येनेति जुहूम् । अवाहं बाध उपभृता सपत्नाञ्जा-
तान्भ्रातृव्यस्ये च जनिष्यमाणाः । देहै यज्ञं
सुदुघामिव धेनुमहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः ।
सुभृदस्युपभृदघृताची त्रैष्टुभेन च्छन्दसा विश्ववेदाः ।
अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्यु-
पदेवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युपभृतम् । यो मा
वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदारातीयादभिदासदग्ने । इद-
मस्य चित्तमधरं ध्रुवाया अहमुत्तरो भूयासमधरे
मत्सपत्नाः । ध्रुवाऽसि धरणी धनस्य पूर्णा जागतेन
च्छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व
सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवान्वैश्वदेवेन शर्मणा दैव्ये-
नेति ध्रुवाम् । स्योतो मे सीद सुषदः पृथिव्यां प्रथमि
प्रजया पशानिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्या-
मन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । अयं
स्रुवो अभिजिहर्ति होमाञ्छतक्षरश्छन्दसाऽऽनुष्टुभेन
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन शर्मणा
दैव्येनेति स्रुवम् । इयं स्थाली घृतस्य पूर्णाऽच्छि-

न्नपयाः शतधार उत्स. । मारुतेन शर्मणा दैव्येने-
त्याज्यस्थालीम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—जुह्वादीनामासाद्यमानानामुपस्थानमनुमन्त्रण वाऽधिका-
रादिति । अकरणानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयत इत्यधिकारादुपस्थान-
पक्ष उत्थाय ॥ २ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

सू०टी०— सर्वत्र साद्यमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ॥ २ ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरसि त्रेष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्ति-
रसि जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिरिति
पुरोडाशानज्यमानान् ॥ १ ॥

यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मा भूतं भविष्यच्छ्रू-
यतां शत मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सूनुता
इरावतीः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः
सर्वतो मां भूत भविष्यच्छ्रूयतां शतं मे सन्त्वाशिषः
सहस्रं मे सन्तु सूनुता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं
पुरोडाशमासन्नमभिमृशति सर्वाणि वा हवींषि ॥ २ ॥
इदमिन्द्रियममृत वीर्यमनेनेन्द्राय पशवांऽचिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोप मामिहेषमूर्जं यशः सह
ओजः सनेयं शृत मयि श्रयतामिति प्रातर्दो-
हम् । यत्पृथिवीमद्गत्तत्रविष्ट येनासिश्चद्वलमिन्द्रे
प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनोपरि-

ष्टादधिनोन्महेन्द्रं दधि मां धिनोत्विति दधि ॥३॥
 अयं यज्ञः समसदद्धविष्मानृचा साम्ना यजुषा देव-
 ताभिः । तेन लोकान्सूर्यवतो जयेभेन्द्रस्य सख्यममृत-
 त्वमश्यामिति सर्वाणि हवींषि ॥ ४ ॥

भा०वृ०—तृप्तिरसि यज्ञोऽसीत्येवंविधानामेकवचनत्वादसंनिपाति-
 नामप्यावृत्तिः प्रधानानुरोधेन वचनानुग्रहाच्च । अस्यार्थः—तृप्तिरसि
 यज्ञोऽस्ययं यज्ञ इदमिन्द्रियं यत्पृथिवीभित्येवंविधानामसंनिपाति-
 नामक्रियाभिधायिनामावृत्तिरेकवचनानुग्रहाय प्रतिप्रधान गुणा-
 वृत्तेर्न्याय्यत्वाच्चासंभवतामभिमर्शने मन्त्रावृत्तिः । ममाग्र इत्ये
 वमादीना तन्त्रेण प्रयुज्यमानानामप्यभिमर्शनावृत्तावावृत्तिः सर्वेषा
 मन्त्रवदभिमर्शनेन सस्कार्यत्वादुपदेशस्त्वयं यज्ञ इति
 तन्त्रेणायं यज्ञः समसदद्धविष्मानिति हविर्युक्तयज्ञाभि-
 धानात्तेनेज्यमानहविषामभिमर्शनम् । हविष्मानितिपदे संख्याव-
 शेषानुपलब्धेश्चाऽऽज्याना च साज्यस्थालीकानामभिमर्शन सर्वाणि
 हवींषीतिवचनाद्भौवाज्यमारेण सहेति केचित्प्रधानधर्मत्वात् ।
 तस्यापि नेति केचित् । सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य
 इडां समवद्यतीति निर्देश आज्यव्यतिरिक्तानामेवोपादा-
 नात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सू०दी०—प्रतिहविरावृत्तिर्मन्त्रस्य तृप्तिरसीत्येकवचनात् । अज्यमा-
 नानिति वर्तमाननिर्देशाच्च ॥ १ ॥

यदा सर्वाणि तदाऽऽवृत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञोऽसीति पुरोडाशाभि-
 धानादेकवचनाच्च । सर्वाणि हवींषीति च येषामासादनमुक्तमा-
 ध्यर्थवे चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामित्यादिना तेषामेव ग्रहण न त्वा-
 ज्यानामपि । कृतः । स्थानादासन्नान्यभिमृशतीति वचनात्सर्वेषां
 हविषामुत्तरार्धात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामित्यादौ तथा दर्शनाच्च ।
 तेनोपसदादावभिमर्शननिवृत्तिराज्यस्य । २ ॥

आसन्नमभिमृशतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

हविष्मानयं यज्ञ इति यज्ञाभिधानान्नाऽऽवृत्तिर्मन्त्रस्य । तथा च
 ५६

भारद्वाजः—सर्वाणि समस्तान्यभिमृशति ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वित्यनुवाकेनाय यज्ञः समसदद्दविष्मानिति चेति ॥ ४ ॥

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनान्नुदेतामह प्रजां वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्नम् ॥ ५ ॥

भा० वृ०—ऐन्द्राग्नविकाराणामूहेनामभिमर्शनं समवेतदेवताभि रायित्वात्समुच्चयेनाभिमर्शनं सर्वेषां मन्त्राणामुक्तत्वादाभिमर्शनावृत्तिश्च न च विकल्पः ॥ ५ ॥

सू० दी०—ऊहेनाभिमर्शनं वैमृधस्यापि ॥ ५ ॥

ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्त्वित्यनुवाकेन सर्वाणि हवीष्यासन्नान्यभिमृशेदष्टाभिर्वा ॥ ६ ॥

भा० वृ०—विह्वैस्तन्त्रेणाभिमर्शनम् ॥ ६ ॥

सू० दी०—व्याख्यातः पूर्वतरेण ॥ ६ ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवीष्यासन्नान्यभिमृशेत्प्रजाकामः पञ्चहोत्राऽभावास्यायां स्वर्गकामो नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ७ ॥

भा० वृ०—चतुर्होतृपञ्चहोतृभ्यामपि तन्त्रेणाभिमर्शनं यावत्संभवम् ॥ ७ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

सू० दी०—गतौ ॥ ७ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ।

दशहोतार वेदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनाम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—दशहोत्रादयः पुरस्तादुपरिष्ठादिति यस्य चोद्यन्ते तस्या-
ङ्गम् । यथा पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वैत्येवमादि ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १ ॥

आङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरुवाकैरवन्त्विति
सामिधेनीनां प्रतिपदि जपति ॥ २ ॥

भा०वृ०—प्रतिपत्, आरम्भस्तत्र सकृत् ॥ २ ॥

सू०दी०—प्रतिपदि प्रथमायामृच्यारम्भे वा ॥ २ ॥

अनूच्यमानासु दशहोतारं व्याख्यायोच्छुष्मो अग्न
इति समिध्यमानम् । समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहा-
कृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम इति समि-
द्धम् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—चित्तिः स्रुगित्यादि समिध्यमानं समिद्धमिति चाग्न्य-
भिमन्त्रणम् । समिध्यमानयतीसमिद्धवतीभ्यामुपलक्षितरयाग्ने-
रभिमन्त्रण प्रतिपज्जपोत्तरकालत्रिगानादेव सिद्धे समिध्यमानं
समिद्धमिति पुनरुपाटानादतस्तयोरभावे निवर्तते केचिद-
निवृत्तिरिति ॥ ३ ॥

सू०दी०—अनुमन्त्रयत इति शेष उपतिष्ठत इति वा ॥ ३ ॥

मनोऽसि प्राजापत्यमिति श्रौवमाघार्थमाणम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—अनुमन्त्रयत इति शेषः ॥ ४ ॥

सू०दी०—आधारमनुमन्त्रयत इति शेषः ॥ ४ ॥

स्रुच्यमन्वारभ्य वागस्थैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—आधारयितुरन्वारम्भ एवाऽऽधारान्वारम्भः । अनुमन्त्रण-
वचनमन्वारम्भार्थोऽयं मन्त्र इति मा शङ्कीति ॥ ५ ॥

देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्व म इष्टं स्वं दत्तं स्वं
पूतं स्वं श्रान्तं स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा
वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुरूयाता द्यौः पिता पृथिवी
माता प्रजापतिर्बन्धुर्य एवास्मि स सन्यज इति
होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरं च प्रत्रियमाणे ॥ ६ ॥

भा०वृ०—देवाः पितर इति प्रवराङ्गं तन्निवृत्तौ निवृत्तिः सीद
होतरित्यत्राप्यनिवृत्तिरिति प्रवरकार्यकरत्वात्तस्य । केचित्तु
निवृत्तिरिति सीद होतरित्यत्र यस्यास्मि न तमन्तरेमीत
वैलिङ्ग्याद्यस्यर्षेः संतानजोऽस्मि तं नातिक्रामामीति संकीर्त
नात्सीद होतरित्यपि कीर्तनाभावात्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

सू०टी०—जपतीति शेषः । प्रवरस्थानापन्नेऽपि सीद होतरित्यत्र
गोत्रर्षिसंबन्धाकीर्तनात्त्रायं जपो योऽहमस्मि स सन्यजे यस्मा-
स्मि न तमन्तरेमीते लिङ्गानुरोधात् ॥ ६ ॥

चतुर्होतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्येतैः
प्रतिमन्त्रं प्रयाजान्हुतं हुतम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—चतुर्होता, प्रयाजाङ्गं प्रयाजानूयाजाज्यभागस्विष्टकृदनु-
मन्त्रणानि तन्त्रेण वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्थातुः पश्चादनघ्णानेऽपि
तदुत्तरकाले तन्त्रेणानुमन्त्रणं हुतं हुतमिति भूतनिर्देशात् ॥ ७ ॥

सू०टी०—अनुमन्त्रयत इति शेषः । सर्वप्रयाजशेषश्चतुर्होता । अतो
न प्रतिप्रयाजमावर्तते ॥ ७ ॥

एको मभैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो
मम चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किञ्चन योऽ-
स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्येतैर्वा प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

भा०वृ०—वेत्युक्तेर्विकल्पो होत्रायाजमानयोरपि होत्रायाजमानेषु
समुच्चय इत्युक्तेऽपि विहृतानुमन्त्रणौ वा एतस्य सूक्तस्य षट्
सर्व वेत्यादिषु विकल्प एव समुच्चय इत्युपदेशः । होत्रायाज-
मानेष्वित्यविशेषेण सर्वत्र वचनाद्वाशब्दस्य चशब्दार्थोपपत्तेः ॥८॥

सू०दी०—हुतं हुतमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः । योऽस्मन्तित्यादेः सर्व-
त्रानुपङ्गः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्या-
ज्यभागो ॥ ९ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सू०दी०—हुतावनुमन्त्रयत इति शेषः ॥ ९ ॥

विहृतानुमन्त्रणौ वा ॥ १० ॥

भा०वृ०—विहृतानुमन्त्रणौ विभक्तानुमन्त्रणौ यदा पठितौ ॥१०॥

सू०दी०—विहृत व्यस्तमनुमन्त्रण ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ १० ॥

अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भू-
यासम् । सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मान्तसोमस्याहं देवय-
ज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति विहृतौ ॥ ११ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सू०दी०—यदा विहृतौ तदाऽऽभ्या पृथगनुमन्त्रयितव्यौ ॥ ११ ॥

पञ्चहोतारं वदेत्पुरस्ताद्धविरवदानस्य ॥ १२ ॥

भा०वृ०—हविरङ्गं पञ्चहोतेतिप्रतिहविरावृत्तिः । तन्त्रेण वा मध्य-
वर्तित्वात्पुरस्ताद्धविरवदानस्येति पुरस्तात्कालस्य सर्वसाधारण-
त्वात्तन्त्रेणोपपत्तिरमध्यवर्तिकालत्वादिति मध्यवर्तित्वे हि पूर्वो-
त्तरस्य वा नियतत्वाद्युपसत्सु सुब्रह्मण्यावदिति । यथाऽऽर्हणेषूप-
सत्कालासु सुब्रह्मण्यायामेतावदहे सुत्यामिति सर्वसुत्यासाधार-

णत्वात्पुत्यानिर्देशस्तन्त्रेण सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यादि वै मीमा-
सकमतात्तद्वत्पञ्चहोताऽपि । १२ ॥

सू० दी०—सर्वत्रानुमन्त्रयनं पञ्चहोता न तु प्रत्येकमावर्तते वीप्साभा-
वात् ॥ १२ ॥

अग्नेर्ह देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याग्नेयं हुतम-
नुमन्त्रयते दब्धिरसीत्युपाशुयाजमग्नीषोमयोरित्य-
ग्नीषोमीयमिन्द्राग्नेयोरित्यैन्द्राग्निमिन्द्रस्येत्यैन्द्रं सा-
न्नाद्य महैन्द्रस्येति माहेन्द्रमग्नेः स्विष्टकृत इति सौ-
विष्टकृतम् ॥ १३ ॥

भा० वृ०—सर्वत्रानुमन्त्रयन इति शेषः । दब्धिरसीत्युपाशुयाजमग्नी-
षोमीयमपीति देवताविशेषानपेक्षयैवोपाशुयाजाङ्गतया दब्धिर-
सीत्यस्य विहितत्वादग्नीषोमयोरित्यस्य त्वौपचार्यता ॥ १३ ॥

सू० दी०—अग्नीषोमीयेऽप्युपाशुयाजे दब्धिरसीत्येव मन्त्रः । दब्धिर-
सीत्युपाशुयाजमिति वचनात् । न च लिङ्गविरोधः । यागाभि-
धानात् ॥ १३ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽन्यदेवतान्येके समामनन्ति ॥ १४ ॥

भा० वृ०—अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययेत्यस्य पुरस्तादन्यदेवताना-
पाठः । शारयान्तरे तानि हविर्विशेषमनपेक्ष्य भवन्ति ॥ १४ ॥

इति नवमी कण्डिका ।

सू० दी०—प्राकृते हुतानुमन्त्रणसमाप्नाये स्विष्टकृन्मन्त्रात्पूर्वं प्राकृ-
तीभ्योऽन्यदेवतान्यपि वक्ष्यमाणानि यजूयेके शाखिनः समाम-
नन्ति । किंचातस्तानि तु प्रकृतायसभवात्प्रकरणं वाचित्वा तद्वि-
ज्ञानुरोयेन विकृतिषु निवेशयितव्यानीत्याह ॥ १४ ॥

इति नवमी कण्डिका ।

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्यया सप्तनो वीर्यवान्भू-
यासमिन्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया त्रातो भूयासं

द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासम् ।
भूमानं प्रतिष्ठा गमेयमित्येके । पूष्णोऽहं देवयज्यया
प्रजनिषीय प्रजया पशुभिः सरस्वत्या अहं देवय-
ज्यया वाचमन्नाथ पुषेय विश्वेषा देवानामहं देवय-
ज्यया प्राणेः सायुज्यं गमयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया
स्वर्गं लोकं गमेयमदित्या अहं देवयज्यया प्र प्रजया
च पशुभिश्च जनिषीयेन्द्रस्त्रेन्द्रियावतोऽहं देवय-
ज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिति यथालिङ्गं
वैकृतीः ॥ १ ॥

भा०वृ०—तान्यनुमन्त्रणानि यथालिङ्गं वैकृतीरिति । देवतानिशेष
लिङ्गेन विनियुक्तत्वादिन्द्रस्येन्द्रियावदित्यस्त्रेन्द्र प्रतिकारत्वादि
न्द्रियाव्यन्नाद इति सिद्धे पुनः पाठो मन्त्रत्वार्थः । ऊहश्चेदमन्त्रः
स्यादत एषा भ्रेपे यजुर्भ्रेपप्रायश्चित्तमेषा वैकृतीना मन्त्रत्वान्प्रथा-
लिङ्गं वैकृतीरिति । विकृतौ भवा वैकृत्यः । वैकृतीर्देवता अभि-
सधायानुमन्त्रण वैमृगोऽपि विकृतिरतः प्रिगेणेत्यासाद्यते । यद्यपि
वैमृधः पौर्णमास्यङ्गं तथाऽपि तदर्थं (वैकृत्यर्मम्) हि वैकृतम
न्त्रगणे [इन्द्रस्य वैमृगस्येति मन्त्रस्य] पाठः ॥ १ ॥

सू०दी०—एतैर्यथालिङ्गं वैकृतीर्देवता इष्टा अनुमन्त्रयत इत्यर्थः ।
एव चैषा प्रत्यक्षमाम्नानात्सर्वेष्वप्येतद्देवत्येषु हविःपु हविः-
सामान्यविरोपेऽप्येतान्येवानुमन्त्रणानि भवन्ति न प्राकृतान्यू-
हन्ते ॥ १ ॥

आग्निर्मा दुरिष्ठात्पात्विति प्राशिन्नमवदीयमानम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—व्याख्यातं ब्रह्मत्वे ॥ २ ॥

सू०दी०—हविर्गणादवदानेऽपि सकृदेव मन्त्रः । यथा चैवं तथा
ब्रह्मत्वे व्याख्यातम् ॥ २ ॥

सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडाम् ॥ ३ ॥

भा०वृ०—सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडामवदीयमानामिति प्राशिप्रमवदीय-
मानमिति मकृतत्वेनानुगतत्वात्तामाहियमाणामित्युत्पत्तिरेवाऽऽह
रणमिडाया उत्पत्तिश्चावदानं तदेवाऽऽहरणम् । केचिद्भक्षायामिडायाऽऽहि-
यमाणार्या विकल्पमिच्छन्तीडा येनुरित्यनेन मन्त्रेणाऽऽहरणरूपे
णैव चोदिताहरणस्य विद्यमानत्वाद्देव्या इडाया अभिधानादिडाद्वि-
त्वेऽप्यनूहो वरुणप्रघासेषु । वृष्टिर्वा इडेति वृष्ट्यादिदेवतेडाभि-या-
नाद्वरुणप्रघासेष्विडाद्रव्यद्वित्वेऽपि देवताभेदाभावादिड एहीत्या-
दीनामनूहः ॥ ३ ॥

सू०दी०—अवदीयमानामित्यनुषङ्गः । सकृदत्रापि मन्त्रः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भूयस्येहि श्रेयस्येहि दसीयस्येहि चित्त एहि दाधिष
एहीड एहि सूनुत एहीतीडाया उपाश्रूपहवे सप्त
देवगवीर्जपति चिदसि मनासि धीरसि ग्न्ती ग्मतिः
सूनुः सूनरीत्युच्चैरुपहवे सप्त मनुष्यगवी । देवीर्दे-
वैरभि मा निवर्तध्वस्योनाः स्योनेन घृतेन मा
समुक्षत नम इदमुद भिषगृषिर्ब्रह्मा यद्दे समुद्राद्बुद-
चन्निव स्रुचा वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दश-
भिर्दिशन्निति च ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—देवगव्यभिधायिनो मन्त्रा देवगव्य इत्युच्यन्ते । तथा
मनुष्यगव्यः ॥ ४ ॥

उपहूयमानायां वायविडा ते मातेति होतारमीक्ष-
माणो वायु मनसा ध्यायेत् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—वायविडा ते मातेत्यस्यैव ध्यानमिति । वायविडा ते माते-
त्युच्यमानावस्थायामेव वायोर्ध्यानम् । उपदेशोऽधिक वायुष्टे
वत्स इति । वायुर्वत्सो यर्हीत्युपक्रम्य वायु मनसा ध्यायेदिति

निर्देशाद्वायोर्वत्सरूपत्वनिर्देशेनाभियान कर्तव्यमिति । वायु
विडा ते मातेत्यस्मादाधिक वायुष्टे वत्स इति ध्यानमित्युपदेशः ॥ ५ ॥
सू०दी०—वायुविडा ते माता वायो ते वत्सभूतस्येडा मातेति
ध्यानप्रकारविधिर्न तु मन्त्रस्तथा ब्राह्मणे व्यक्तवाद्यथा वायुर्वत्स
इति प्रकृत्योक्त वायु मनसा ध्यायेन्मात्रे वत्समुपावसृजतीति ॥ ५ ॥
सा मे सत्याऽऽशीरित्याशिःषु । आशीर्भ ऊर्जमिति च ॥ ६ ॥

भा०वृ—जपतीति शेषः ॥ ६ ॥

सू०दी०—जपतीति शेषः । अयं च जयः सोमेष्टिष्वपि भवत्येवै-
कस्या आशिषो विद्यमानत्वाद् । तत्र त्वस्मास्विन्द्र इत्यादि
निवर्तयति ॥ ६ ॥

इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्युपहूताम् ।
इडा धेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना पयसा
प्रपीना । सा नो अग्नेन हविषोत गोभिरिडाऽभ्य-
स्मा२ आगादिति भक्षयाऽऽह्वियमाणाम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ७ ।

सू०दी०—उभयत्रानुमन्त्रयत इति शेषः ॥ ७ ॥

उक्त इडाभक्षो मार्जनी च ॥ ८ ॥

भा०वृ०—उक्तस्य यजमानस्य कस्यचित्पुनरनुक्रमणाग्रत्वा । नुक्रान्तं
तत्प्रयस्यजमानेन वक्तव्यमिति कोविदिति । आन्वयवोक्तस्य भक्ष
णमन्त्रस्य मार्जनमन्त्रस्य च पुनर्विधानात्पुनर्वचनैरनुक्रान्ताना
प्रवस्यजमाने प्रयोगाभाव इति केचित् । नत्वेवमिडाभक्षः शेषस-
स्कारोऽपि । अतो भक्षाभावान्निवर्तते प्रवसतो भक्षमन्त्रः । मार्जन
दृष्टसंस्कारः । अतो निवर्तते । मार्जनम्, प्रैषाः, प्रत्यगाशिषो न
भवन्त्यन्वाहार्यदान च । वृष्ट्यादिदेवतासबन्धेनादृष्टार्थत्वे हविःशे-
षप्रतिपत्तिसंस्कारार्थतया तत्प्रयुक्तत्वादृष्टिभिरेव सर्वशेषभक्षणं
कर्तव्यम् । प्रवसतस्तु यजमानस्य भक्षाभावान्मन्त्रलोपः प्राप्तः ।
मार्जनं च दृष्टसंस्कारो भक्षयित्संस्कारस्ततो निवर्तते मार्जन
मन्त्रश्च । प्रैषा प्रत्यगाशिषो न भवन्त्यन्वाहार्यदान च प्रव
सतः । अत एवविधानामपि प्रयोगः । प्रवस्यजमाने कथं स्यादि-

त्येवमर्थं पुनरनुक्रमणमुक्त इडाभक्षो मार्जनी चोक्तः संभ्रैपोऽन्वा-
हार्यस्य च दानमिति ॥ ८ ॥

सू०दी०—भक्षो भक्षणम् । मार्जनीशब्देन मार्जन लक्ष्यते । तदु-
भयमुक्तमाध्वर्यव एव यजमानस्यापि तन्नेदानी प्रस्मर्तव्यमिति
भावः ॥ ८ ॥

ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे
मोपदसादिशां क्लृप्तिरासि दिशो मे कल्पन्तां कल्प-
न्तां मे दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पेताम-
र्धमासा मे कल्पन्तां मासा मे कल्पन्तामृतवो मे
कल्पन्तां संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिरासि कल्पतां
म इति बर्हिषि पुरोडाशमासन्नमभिमृशति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—अध्वर्युणा बर्हिषि चतुर्यां कृत्वा स्थापितं पुरोडाशं तन्त्रे-
णाभिमृशेत् ॥ ९ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

सू०दी०—चतुर्यां कृत्वा सह निहितं पुरोडाशं तन्त्रेणाभि-
मृशति ॥ ९ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

अथैनं प्रतिदिश व्यूहत्याशानां त्वाऽऽशापालेभ्यश्च-
तुभ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम
हविषा दयम् । ब्रध्न पाहि भजतां भागी भागं
मा भागो भक्त निरभागं भजामः । अपस्विन्वौ-
षधीर्जिन्य द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानाभिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनाम् ।
निर्भक्तोऽब्राह्मणो नेदाब्राह्मणस्यास्तीति ॥ १ ॥

उपहूतो यौः पितोप मां यौः पिता ह्यतामग्निरा-
ग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्यायोपहूता पृथिवी
मातोप मा माना पृथिवी ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे
वर्चसे जीवात्वे पुण्यायेत्याग्निध्रभागस्य वैशे-
षिकम् ॥ २ ॥

भा०वृ०—कृते व्यूहने व्यादेशस्तमभिमृशता तमभिमृशेदिति ।
प्रतिदिशं व्यूहोद ब्रह्मण इत्यादि स्पृष्ट्वा व्यादेश उपपद्यत
इति । आशानाभित्यादि नेहाब्राह्मणस्यास्तीत्यन्तेन व्यूहने कृते
व्यादेशस्तमभिमृशेदिति ब्राह्मणे विधानात् तमभिमृशता
व्यादेशः ॥ १ ॥ २ ॥

सू०दी०—व्यूहति विभज्य गमयति सकृदुक्तेन मन्त्रेण ॥ १ ॥
व्यूहनमिति विपरिणामेन संबन्धः । पूर्णं तु व्यूहनं चतुर्णां
भागाना सागरणमिदं चाऽऽग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थः ।
तत्त्वाग्नीध्रभागस्येति वचनादिद् ब्रह्मण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु
भागेष्विति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

ब्रध्न पिन्वस्वेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्थमासन्नमभिमृशति ।
इयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीय-
माणः स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदने-
नातितराणि मृत्युमिति च ॥ ३ ॥

भा०वृ०—बहून्यपि द्रव्याण्येको भागोऽवयवस्तस्माद्दक्षिणासु ब्रध्ने-
त्यस्यानूहो विकृतिष्वनेकदक्षिणासु प्रजापतेर्भागोऽसीत्येवोदकस्य
पयःशब्देनाभिधानादक्षीरेऽप्यन्वाहार्ये पयस्त्वानिति मन्त्रानि-
च्छतिः । क्षीरे भवतीत्येक इति वैकल्पिकत्वेऽपि दक्षिणान्तरे
चानूहः पाश्चर्भातिकत्वात्सर्वदक्षिणाना पश्चभूतसमावेशादूर्ज-
स्वान्पयस्त्वानित्यविकारः ॥ ३ ॥

सू० दी०—प्रथममन्त्रस्य सर्वत्राविकारो भागाभिधानात् । द्वितीये

त्वादितः पदचतुष्टयस्यौदनस्थाल्यभिधायिनोऽन्यत्र तदभावे
लोपः । सहस्रधाराक्षीयमाणशब्दयोश्च लिङ्गस्याविकार उत्स-
विशेषणत्वात् । शेषस्तु यथार्थमूह्यः ॥ ३ ॥

उक्तः संप्रैषोऽन्वाहार्यस्य च दानम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—उक्तः संप्रैष इत्युभौ संप्रैषावुत्तरतः परीतेत्यपि यद्य-
प्युक्तः संप्रैष इत्येकवचनान्तस्तथाऽपि यजमान आह दक्षिणत
एतेति परनियोगरूपत्वात्संप्रैषत्वादुत्तरतः परीतेति प्रतिग्रहीतृणाम-
विशेषेणावयोरपि प्रैष्यत्वाद्याजमानत्वम् । प्रथम इत्युपदेश
इति यजमान आह दक्षिणत एतेति तत्रैवोक्तत्वात् ॥ ४ ॥

सू०दी०—उक्त इडाभक्ष इतिवद्व्याख्या । संप्रैष इति च दक्षिणत
एतोत्तरतः परीतेति द्वयोरपि संप्रैषोर्ग्रहणम् । तथा तत्र
दर्शितत्वात् ॥ ४ ॥

एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिकीः समिधमाधीय-
मानाम् । यं ते अग्न आवृश्चाम्यहं वा क्षिपितश्चरन् ।
प्रजां च तस्य मूलं च नीचैर्दवा निवृश्चत । अग्ने
यो नोऽभिदासति समानो यश्च निष्ठयः । इध्मस्येव
प्रक्षायतो मा तस्योच्छेभि किंचन । यो मां द्वेष्टि
जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाँ-
स्तानग्ने संदह याँश्चाहं द्वेष्मि ये च मामित्याहिता-
यामग्निम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—एषा ते अग्न इत्यावृत्तिर्वरुणप्रयासेषु । समिधमाधीयमाना-
भित्याधीयमानसमिदभिन्त्रणत्वात्प्रतिप्रस्थात्रा पश्चात्समिदाधा-
नादेकवचनान्चाऽऽवृत्तिः ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतौ ॥ ५ ॥

वेदिर्बर्हिः शृतं हविरिध्मः परिधयः सुचः । आज्यं

यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च षष्ट्काराः । सं मे संनतयो
नमन्तामिधमसंनहने हुत इति संमार्गान्हुतान् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—संमार्गा इधमसंनहनानि तेषां च बहुत्वनिर्देश इधमसंन-
हने हुत इति चैतदस्तु हुतमिति च मन्त्रानुकरणाद्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वा ॥ ७ ॥

भा०वृ०—सप्तहोताऽनूयाजाङ्गम् । पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्दे-
त्यतोऽननूयाजे न भवति ॥ ७ ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

सू०दी०—सप्तहोतुरनूयाजाङ्गत्वादननूयाज उदयनीये न भवति ॥ ७ ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्येतैः प्रति-
मन्त्रमनूयाजान्हुत* हुतम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १ ॥

उभौ वाजवत्यौ जपतः ॥ २ ॥

भा०वृ०—न तु व्यूहनमितरामनुसंभिद्येत्यादि वाजवतीभ्यां व्यूहतीति
समानकर्तृकत्वेऽपि नानूयाजाङ्गं व्यूहनमनूयाजसंबन्धविधाना-
भावात्तस्मादननूयाजेऽपि कार्यमध्वर्योरपि जपो वाजवत्यादीना-
मुभौ जपत इति वचनादध्वर्योरपि चातुःस्वर्षेण व्यूहनमन्त्र-
प्रयोगः ॥ २ ॥

सू० दी०—उभयोरपि याजमानाध्वर्यवकाण्डयोः पाठादिति
भावः ॥ २ ॥

वसून्देवान्यज्ञेनाऽऽपिभे* रुद्रान्देवान्यज्ञेनाऽऽपिभे-

दित्यान्देवान्यज्ञेनाऽऽपिभेमिति प्रतिमन्त्रं परिधी
नज्यमानान्समङ्कतां बर्हिर्हीविषा घृतेन समादित्यै-
र्वसुभिः सं मरुद्भिः । सभिन्द्रेण विश्वेभिर्देवोभि-
रङ्कतां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति प्रस्तरम-
ज्यमानम् ॥ ३ ॥

भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

रू०दी०—गतौ ॥ ३ ॥

अग्नेरहमज्जितिमनूज्जेषमिति यथालिङ्गं सूक्तवाकदे-
वताः ॥ ४ ॥

भा० दी०—उपाशुदेवतायास्तथाऽऽज्यपानां चोज्जितिर्न । अपरि
पाठात् । उपाशुदेवताया एवोज्जितिर्नाऽऽज्यपानामित्युपदेश इति ।
अपठितत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरेव देवताना यजमान उज्जिति-
मिति सर्वदेवतानामत्रिशेषनिर्देशाद्यथालिङ्गं सूक्तवाकदेवता इति
सूत्रकारवचनाच्चोपाशुदेवताया अप्युज्जितिः । आज्यपाना त्वप्र-
धानत्वादपरिपठितत्वाच्च निवृत्तिः ॥ ४ ॥

सू०दी०—सूक्तवाके कीर्तिता देवताः सूक्तवाकदेवतास्तास्तल्लिङ्गा-
भिरुज्जितिभिरुपतिष्ठेऽनुमन्त्रयते वा । यथालिङ्गमिति समाप्ना-
यसिद्धाना मन्त्राणा लिङ्गवशेन विनियोगादनाम्नाताया उपा-
शुयाजदेवताया आज्यपानां च नोज्जित्योपस्थानम् । अथवा तन्म-
न्त्रयोरपि ज्ञाखान्तरीयः पाठोऽनुमीयते निर्वापादिष्वेन्द्राग्नम-
न्त्रस्य । कुतः । सूक्तवाकदेवता इत्यत्रिशेषवचनात्सूक्तवाके
होता या या देवतामभिव्याहरति ता ता यजमानोऽनुमन्त्रयत
इति सत्यापाठवचनाच्च ॥ ४ ॥

यदा चास्य होता नाम गृह्णीयादथ ब्रूयादेमा
अग्मन्नाशिषो दोहकामा इति ॥ ५ ॥

भा० वृ०—यदाऽस्य यजमानस्य होता नक्षत्रनामग्रहणन्तं कुर्यात्तद-
नन्तरमेमा अग्मन्निति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

सू०दी०—सोमेष्टिष्वाशिष एकत्वादेयमगन्नाशीर्दोहकामेत्यूहः ॥५॥

सा मे सत्याऽऽशीर्देवान्गम्याज्जुष्टाज्जुष्टतरा पण्या-
त्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान्गम्याद्यज्ञो देवान्गच्छ-
त्वदो म आगच्छत्विति सूक्तवाकस्याऽऽशिःषु
यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सू०दी०—अविकृत एवायं मन्त्रः सोमेष्टिषु ॥ ६ ॥

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम-
शीधा प्रस्तर प्रहियमाणम् ॥ ७ ॥

भा०वृ०—रोहितेनेत्याहुत्तिर्वरुणप्रघासेष्वित्यग्नीनां प्रस्तर प्रहियमाण
मिति वर्तमानाभिमन्त्रणत्वात्प्रहियमाणकालभेदादावृत्तिः ॥ ७ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ७ ॥

दिवः स्वीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः । तेना
सहस्रकाण्डेन द्विषन्तं गोचयामासि । द्विषन्मे बहु
शोचत्वोषधे मो अहं शुचमिति प्रस्तरतृणे प्रहिय-
माणे ॥ ८ ॥

भा०वृ०—जपतीत्यव्याहारः ॥ ८ ॥

सू०दी०—जपतीति शेषः ॥ ८ ॥

वि ते मुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमानेषु ॥ ९ ॥

भा०वृ०—वि ते मुञ्चामीत्यग्निविमोक इति परिधिषु विमुच्यमानेष्वि-
त्युक्तेऽप्येष वा अग्नेर्विमोक इति निर्देशाद्वि ते मुञ्चामीति युष्मच्छ-
ब्देनाग्नेः प्रधानतया निर्देशाच्च तत्संस्कारता । तथा परिधीना-
मपि विमोचनं प्रहरणार्थतया प्राप्तमत उभयार्थन्वेऽप्यग्निसंस्का-

रस्य प्रधानत्वमतः परिधिद्वित्वेऽपि नोक्षते पिड्यायाम् । रश्मी-
न्भागधानित्यनयोः परिध्यभावे चानिवृत्तिः ॥ ९ ॥

सू०दी०—परिधिषु ततस्ततो देशाद्विमुच्यमानेषु प्रहियमाणेष्विति
यावत् । विमुच्यमानेष्विति वचनमेव वा अग्नेर्विमोक इति ब्राह्म-
णव्याचिख्यासया परिधियोगे पूर्वं युनज्मि त्वेति युक्तस्याग्नेरि-
दानी परिधिविमोके वि ते मुञ्चामीति विमोकाभिसंधानमेव विमोक
इति ॥ ९ ॥

विष्णोः शंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते यज्ञ
नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन
मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे सतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे
सतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु सतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम
उप ते नम उप ते नम इति च । इष्टो यज्ञो भृगु-
भिर्द्विविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वान् ।
अथर्वभिस्तस्य भेष्टस्य वीतस्य द्विविणेहाऽऽगमेरिति
सञ्ज्ञावत् हुतम् ॥ १० ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

सू०दी०—गताः ॥ १० ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ।

सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेति
यथालिङ्गं पत्नीसंयाजान्हुतञ्च हुतम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—विहृतेज्यायामपि देवपत्नीनां गृहपतेश्च समानमनुमन्त्रण-
मिति । उपारष्टाद्वा देवपत्नीभ्य इत्यस्मिन्पक्ष राकादिसपत्नीय-
होमव्यवहितत्वेन गृहपतीज्यायामपि गृहपतेः पश्चात्तन्त्रेणानुम-
न्त्रण देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिरिति मन्त्रस्य तन्त्रपाठात्प्रकृतौ
मन्त्रविकारानुपपत्तेः ॥ १ ॥

सू०दी०—देवपत्नीनां गृहपतेश्च [यागान्तरव्यवायेऽपि समानमनु-
मन्त्रणं मन्त्रलिङ्गात् ॥ १ ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासः सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासं कुह्वा अहं
देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिति काम्याः ॥ २ ॥

भा०वृ०—काम्या इत्यकाम्या इत्यप्येता एवोपलक्ष्यन्ते काम्या-
इत्युक्तेऽपि नित्यपक्ष एता एवाऽऽशिष उपलक्ष्यन्ते । अन्येषां
हुतानुमन्त्रणानामनुक्तवान्नित्यानामपि फल्गुशासनरूपहुतानुम-
न्त्रणोपपत्तेः ॥ २ ॥

सू०दी०—काम्यग्रहणेन काम्यदेवता उपलक्षयति न तु नित्या
व्यावर्तयति । तेनावशिष्टमनुमन्त्रणं नित्यत्वेऽपि ॥ २ ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासः सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयास कुह्वा
अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासमिति
पत्न्यनुमन्त्रयते ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ३ ॥

इडाऽस्माननु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवय-
न्तः । वैश्वानरी शक्करी वावृधानोप यज्ञमस्थित वैश्व-
देवीत्याज्येडाम् ॥ ४ ॥

भा०वृ०—इडाद्वयस्यानूहेनोपहवो वरुणप्रधासेषु देवताभिधाना-
५८

दिति । वृष्ट्यादिदेवतारूपेणाया उपह्वाररूपप्रयासेऽपि देवतै
क्यान् द्विवचनेनोहस्तन्त्रेण च याजमानमनुहेन ॥ ३ ॥

सू०दी०—घृतेनेत्युदकाभि यानान्मासेडावामप्यनुह । तथा च ब्राह्म-
ण-वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृत प्रजाः सर्जीवन्तीः पिब-
न्तीति ॥ ४ ॥

अन्तर्देदि वेद निधायाभिमृशति वेदोऽसीति ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

पुरा विदेयेति यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम
गृह्णीयात् । तदेवास्य सर्वं वृद्धकृत इति विज्ञायते ॥ ६ ॥

भा०वृ०—यद्यद्भ्रातृव्यस्याभि-ध्यायेदिति काम्यम् । भ्रातृव्यसव-
न्धिन कस्यचिदात्माभिलक्षितस्य च ध्यान काम्यम् । पुरा विदे
येतिशब्दानामग्ररण अनुद्रव्यस्तेति । वेदोऽसि पित्तिरसीत्युक्त्वा
अनुनाम गृह्णीत्या विदेयकर्मोऽसीत्यादि । अत्र तु न शत्रोरनर्थका-
मना यतो विदेयेतिलाभवचनादात्माभिलक्षितध्यानम् । मन्त्रेण
वेदाभिमर्शनस्य नित्यत्वेऽपि फलध्यान काम्यमसत्यपि कामे न
मन्त्रलोपो मन्त्रस्य नित्याभिमर्शनसा अनत्वात्पाक्षिकलाभाभिप्रा
येण विदेयशब्दोपपत्तेरभिमर्शनावृत्तिरुपग्रहणप्रयासेषु स्वस्या वेद्या
नि गाय वेदवेद्योः संस्कारत्वादभिमर्शनस्य न त वद तस्या तस्यां
वेद्या नि गाय पर्यायेणाभिमृशति ॥ ६ ॥

सू०दी०—तत्र विदेयेत्येत्तच्छब्दात्परं भ्रातृव्यस्य स्व यद्यद्गोहि-
रण्याद्यभिध्यायेदित्थं मे स्यादिति तस्य नाम गृह्णीयात् । यथा
देवदत्तस्य मा विदेयेति । तत्सर्वमयास्यापादत्त इत्याह श्रुतिः ।
असति तु कामे यथाभ्रातो मन्त्रः ॥ ६ ॥

या सगस्वती विशोभगीना तस्यां मे रास्व तस्यास्ते
भक्तवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे हुते मुखं
विमृश ॥ ७ ॥

भा०वृ०—मुखविमार्गः फलीकरणहोमाङ्गं तेनोपलक्षणात्फलीकर-
णहोमे हुते मन्व विमृष्ट इति तत्सवन्वावगतेस्तस्मात्सानाय्य-
तन्त्रासु निवर्तते । अनुत्कर्षपक्षे पुनः पुनः क्रियते सवनीयाना-
मिति । न ह्येतेषां प्रासङ्गिकं वैशेषिकमुत्कर्षतीत्यस्मिन्पक्षे प्रहि-
सवन फलीकरणभेदात्तद्धोमार्थं मुखविमार्गावृत्तिः ॥ ७ ॥

सू०दी०—मुखविमार्गोऽयं फलीकरणहोमसयोगात्तदङ्गमतोऽनौषध-
तन्त्रासु निवर्तते ॥ ७ ॥

वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यन्नम्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्टयजुर्हुतम-
नुमन्त्रयते । यत्कामयते तस्य नाम गृह्णा-
ति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—यत्कामयते तस्य नाम गृह्णतीत्यः गृह्णन्स्थान उत्तरा देव-
यज्यामाशास्त इति पुनः पुनर्यज्ञप्राप्तेरपेक्षितव्यायज्ञो म आगच्छ-
त्विति निर्देशोऽन्यदपि यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥

सू०दी०—गतः ॥ ८ ॥

स यज्ञपतिरारिषेति यजमानभाग प्राश्नाति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—पुरोडाशभाग प्राश्नातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

सू०दी०—गतः ॥ ९ ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

दधिक्राव्णो अकार्षिमिति सापंदोऽम् । इदं हवि-
रिति प्रातर्दोऽम् ॥ १ ॥

भा०वृ०—इदं हविरिति सौध्रामणीकः स्यादाकारान्तः । इदं हवि-
रित्येतावानित्युपदेशः । प्रकरणान्तरपाठेनत्वात्तस्येति ॥ १ ॥

सू०दी०—इदं हविरिति सौत्रामणीपठितः स्वाहान्तो मन्त्रः ॥ १ ॥

नाब्राह्मणः सानाद्यं प्राश्नीयात् ॥ २ ॥

भा०वृ०—सानाद्येडायाः सानाद्ययजमानभागस्य च क्षत्रिय-
वैश्ययोः प्रतिषेधः, नाब्राह्मणः सानाद्यमश्नीयादिति निषेधा-
त्सोमः खलु वै सानाद्यमिति सोमतुल्यत्वाद्वाजान्यवैश्ययोः
सोमपानाभावाच्च निवृत्तिः ॥ २ ॥

सू०दी०—क्षत्रियवैश्यौ न सानाद्येडायजमानभागौ प्राश्नीतः ॥२॥

अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युः सततामुदकधारां स्राव-
यति । सदसि सन्मे भूया इत्यानीयमानायां
जपति ॥ ३ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सू०दी०— गतः ॥ ३ ॥

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्येतैर्यथा-
लिङ्ग व्युत्सिच्य समुद्रं वः प्राहिणोमि स्वां योनि-
मपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परा-
सेचि मत्पय इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय यदप्सु ते
सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति
मुखमङ्घ्रि सरस्वति । या सरस्वती वैशम्भल्या
तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठ-
भाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे ॥ ४ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सू०दी०—यथालिङ्ग व्युत्सिच्य तप्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि तेन
तेन मन्त्रेणोर्ध्वमपः सिक्त्वा ॥ ४ ॥

उभौ कपालविमोचनं जपतः ॥ ५ ॥

भा०वृ०—सहावर्षुणा कपालविमोचनं जपति । यानि घर्मेत्यस्याऽऽ-
ध्वर्यवे याजमाने च पाठादुभयोः प्राङ्त्वादुभौ कपालविमोचन-
मिति सहत्वार्थं जपत इत्युभयोश्चातुःस्वर्यार्थमत उभयोः सह
मन्त्रप्रयोगः ॥ ५ ॥

सू०दी०—उभयोरप्यावर्षवयाजमानकाण्डयोः पाठादेति भावः॥५॥
विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा
चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायाः-
समनतिहरन्सव्यम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—विष्णुक्रमेषु च सव्यं पादं न पुरस्तान्नयत्यनतिहरन्सव्यं
दक्षिणेन पादेन चतुरो विष्णुक्रमानिति वचनात् । इतरथा दक्षि-
णेनेत्यनर्थकमुभयानुवर्तनस्यावश्यभावित्वात् ॥ ६ ॥

सू०दी०—विष्णुक्रमा नाम तल्लिङ्गमन्त्रविशिष्टाः पदविक्षेपाः ।
तान्दक्षिणे वेदिंसीम्नि क्रामति । तेषु चोत्तरोत्तर क्रममधिका-
न्तराल क्रामति । न च कदाचित्सव्य पाद पुरस्तान्नयति ॥ ६ ॥

नाऽऽहवनीयमतिक्रामति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—न चाऽऽहवनीयमतिक्रामतीति । यत्रापि परतो वेदिर्वरु-
णप्रघाससाकमेधपितृयज्ञेषु । दशपूर्णमासविहारे दक्षिणे वेद्यन्ते
प्राचः क्रामन्नतिहरन्सव्यमिति विधानादाहवनीयातिक्रमण-
प्राप्त्यभावान्नाऽऽहवनीयमतिक्रामतीति निषेधानर्थक्याद्यत्राऽऽहव-
नीयात्परतो वेदिर्वरुणप्रघाससाकमेधपितृयज्ञेषु तत्राप्याहवनीया-
त्पश्चादेव विष्णुक्रमणसमाप्त्यर्थः प्रतिषेध इति ॥ ७ ॥

सू०दी०—यत्राप्याहवनीयसीम्नः परतो वेदिः सोमपशुचातुर्मास्येषु
तत्रापि न तमतिक्रामति ॥ ७ ॥

अवस्थाय चतुथ जपति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—तूष्णीमवस्थाय चतुर्थविष्णुक्रमजपो न मन्त्रान्तेन
क्रमणम् ॥ ८ ॥

सू० दी०—चतुर्थं तु क्रमं तूष्णीं क्रान्त्याऽवस्थाय ततो मन्त्रं जपति न तु मन्त्रान्ते क्रामतीत्यर्थः । अथवा तृतीयक्रमं क्रान्त्या तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मन्त्रं जपति न तन्नेन क्रान्तीत्यर्थः । चतुरो विष्णुक्रमानिति तु मन्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । कस्मात् । विष्णोः क्रमत्वेनैषा क्रमाणा स्तवनात्तस्य चतुर्थक्रमाभवात्, व्यक्तवचनान्च बौधायनादिभिः—यथा तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थाय प्रक्रामतीत्यादि ॥ ८ ॥

उक्तः स्पशाखास्थो विष्णुक्रमकल्पेः । अथापरौ शाखान्तरीयौ विकल्पौ दर्शयति—

विष्णुक्रमान्विष्णवतिक्रमानिति मोक्षानिति व्यतिष-

क्तानेके समामनन्ति । विनिरूढानेके ॥ ९ ॥

म० वृ०—व्यतिषक्तेषु विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्णवतिक्रमातिमोक्षजपः । व्यतिषक्तानेके समामनन्तीति व्यतिषङ्गः संसर्गः प्रथमं विष्णुक्रमं कृत्वा विष्णवतिक्रमाणां प्रथमं तथाऽतिमोक्षाणां प्रथमं च जपत्तथा द्वितीयं विष्णुक्रमं कृत्वा द्वितीयविष्णवतिक्रमातिमोक्षजपस्तथा तृतीये तूष्णीं चतुर्थं विष्णुक्रमेणाऽऽवस्थाय तन्मन्त्रजप एव विष्णुक्रमविष्णवतिक्रमातिमोक्षाणां व्यतिषङ्गपक्षः । विनिरूढपक्षस्यैव प्रयोगः—अव्यवधानेन विष्णुक्रमचतुष्टयं कृत्वा विष्णवतिक्रमत्रयमतिमोक्षत्रयं च जपेद्विष्णवतिक्रमातिमोक्षाणां देशान्तरविधानाभावादन्यविष्णुक्रमदेश एव स्थित्वा तेषां जपस्तदाह—विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्णवतिक्रमातिमोक्षजप इति । उत्तरे विहारे विष्णुक्रमाद्यवेदिसंस्कारत्वाद्वरुणप्रघासेष्विति वेद्या विष्णुक्रमादिकरणेऽपि न वेदिसंस्कारार्थता । विष्णुरेव भूत्वा यजमान इति वाक्यशेषाद्यजमानसंस्कारत्वम् । तस्मादुत्तरे विहारे वरुणप्रघासेषु तस्य मुख्यत्वादन्यतरसवन्ध्यानां तत्रैव युक्तत्वादेवेदिसंस्कारत्वादिति भाष्यकारेण वेदिसंस्कारनिषेधाद्देद्या दक्षिणत्वे विष्णुक्रमादि न बाहिर्वेदीति सिद्धम् ॥ ९ ॥

स० दी०—अयमर्थः—प्राकृते याजमानकाण्डे त्रीनेतानेकेऽधीयते व्यतिषक्ताश्च तान्यथा प्रथमं विष्णुक्रमपर्यायमुक्त्वाऽथ विष्णवतिक्रमातिमोक्षाणामाग्नौ पर्यायौ ततो द्वितीयमुक्त्वा तेषामपि द्विती-

यावित्यादि । अन्ये तु त्रीनेतानधीयाना निनिरूढानन्योन्यमसंकी-
र्णान् गीयते । यथा समाप्य विष्णुक्रमास्ततो विष्णवतिक्रमास्त-
तोऽतिमोक्षानिति । तदेवमेते पूर्वेण केवलविष्णुक्रमकल्पेन सह
त्रयः कल्पा उक्ता भवन्ति । क्वचित्तु विष्णुक्रमवद्विष्णवतिक्रमा
तिमोक्षानपि नित्यामिष्ट्या तेषा व्यतिपङ्गाव्यतिषङ्गमात्रविक-
ल्पमेवमिच्छन्ति । तदयुक्तं विष्णुक्रमवत्तैर्ध्वं स्वरूपस्थान्यतोऽ-
सिद्धेः । न तादृशेषा श्रुतित्वात् । दर्शपूर्णमासमन्त्रब्राह्मण-
प्रकरणयोः केवलविष्णुक्रमाणामाग्नानात् । सूत्रेऽपि त एवा-
नन्तरं नित्यमद्वितीया अनुदितःश्च प्रदेशान्तरेषु यथा-पूर्णपात्र
निनयति विष्णुक्रमांक्रामतीत्यादि । कल्पान्तरेष्वनुपात्ता एव
विष्णवतिक्रमादय इति न कुतश्चिदप्येषा स्वरूपसिद्धिं पश्यामः ।
तस्माद्व्यतिषङ्गादिविशिष्टस्वरूपमैषामत्र विद्वल्पत इति सूक्त-
मिति । अस्ति केवलो विष्णुक्रमकल्प इति ॥ ९ ॥

अग्निना देवेन घृतना जयामीति विष्णवतिक्रमाः । ये
देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षाः ॥ १० ॥

भा० वृ०-स्पष्टम् ॥ १० ॥

सू०दी०-गतः ॥ १० ॥

अगन्म सुवः सुवग्गन्मेत्यादिव्यमृपातिष्ठते ॥ ११ ॥

भा० वृ०-उत्तरसूत्रे व्याख्यास्यते ॥ ११ ॥

इति चतुदशी कण्डिका ।

सू०दी०- गतः ॥ ११ ॥

इति चतुदशी कण्डिका ।

उद्यन्नद्य मित्रमहः सपत्नान्मे अनीनशः । दिवैना-
न्विद्युता जहि निम्रोचन्नधरान्क्राधि । उद्यन्नद्य वि

नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे
 तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां
 दिवम् । हृद्गो मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ।
 शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अथो
 हारिद्वेषु मे हरिमाणं निदध्मसि । उदगादयमा-
 दित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्त मम रन्धयन्मो
 अहं द्विषतो र्धम् । यो नः शपादशपतो यश्च नः
 शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्रुकू च सर्वं पापं
 समूहतामिति च ॥ १ ॥

भा० वृ०— आत्मसंस्कार एवाऽऽदित्योपस्थान पुत्रनामग्रहणं च
 तेषामकर्माङ्गत्वादुपस्थानस्य कर्तृसंस्कारत्वमभवात्पुत्रनामग्रहण
 चाऽऽत्मसंबन्धित्वादात्मसंस्कारः ॥ १ ॥

सू०टी०— व्याख्यातः पूर्वेणाऽऽदित्योपस्थानेन ॥ १ ॥

रेन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ २ ॥

भा० वृ०— स्पष्टम् ॥ २ ॥

सू०टी०— गतः ॥ २ ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं निवेष्ट-
 यामीति दक्षिणस्य पदः पाण्य्या निमृद्नी
 यात् ॥ ३ ॥

भा० वृ०— आमुष्यायणग्रहणेन गोत्रताद्धितेनाभिधानम् । यद्यभिचरे-
 दिदमहमित्यत्रेदमह देवदत्तस्य गार्ग्यस्येति यत्र त्वन्वदामुष्यायणं
 तत्र तनैव यथा वा स्यस्य प्राणमिति । यथा वैश्यानामिदमह देव-
 दत्तस्य वात्स्यस्य प्राण निवेष्टयामीति तेषां प्रातिस्विकगो-
 चाभावादाचार्यामुष्यायणमनुप्रव्रवीताऽऽचार्यप्रवरं वृणीतेऽतिप्रव-
 रमामुष्यायणात्पृथग्भूतं दर्शयत्यामुष्यायणग्रहणेऽपि पितुर्नामेति
 हिरण्यकेशिनो देवदत्तस्य याज्ञदत्तेः प्राण निवेष्टयामीति “ जीवति

तु वंश्ये युवा ” इति युवप्रत्ययः । यथा गार्ग्यायणस्येति ॥३॥

सू०दी०—आमुष्यायणस्येति गोत्रनिर्देशः । यथा देवदत्तस्य गौत-
मस्येत्यादि । बबरः प्रावाहणिरित्यादिवत्पितृनिर्देश इत्यन्ये ।
निमृद्रीयाद्भ्रातृभ्यं पीड्यमानं बुद्वा पाण्य्या भूमिं निपी-
डयेत् ॥ ३ ॥

पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः पापीरि-
त्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजेति पुनरुपा-
वर्तते ॥ ४ ॥

भा०वृ०—पुनः प्रसव्यमावर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सू०दी०—स्वस्ति पुनरागच्छतीत्यादिवत्प्रतिनिवृत्तिवचनः पुनःशब्दः ।
पुनरुपावर्तते प्रसव्य आवर्तत इत्यर्थः । तथोदक्पर्यावर्तते समहं
प्रजयेति बौधायनः ॥ ४ ॥

समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीयास-
मित्याहवनीयमुपसमिन्धे वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
यासमित्युपतिष्ठते ॥ ५ ॥

भा०वृ०—वरुणप्रघासेषु समिन्धनावृत्तिराहवनीयभेदात्पृथगवस्था-
नादिति तन्त्रेणोपस्थानम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

सू०दी०—गतः ॥ ५ ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यो नः सपत्नो योऽरणो मर्तोऽभिदासति देवाः ।

इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किञ्च-
नेति च ॥ १ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ १ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १ ॥

अग्नं आयूषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्या गार्हप-
त्यमुत्तिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च ॥ २ ॥

भा०वृ०—गतार्थः ॥ २ ॥

सू०दी०—अग्ने गृहपत इति मन्त्रः शत५ द्विमा इत्यन्तः । गतः
शेषः ॥ २ ॥

पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिपमाशासे तन्तव
इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य ॥ ३ ॥

भा०वृ०—अजातो मृतोऽपीति तन्तव इत्यजातस्येत्यजातग्रहणम् ।
अमुष्मे ज्योतिष्मतीमिति प्रतिपुत्रमात्रतया पुत्राभावमात्रपरत्वा-
न्मृतपुत्रस्याप्युपलक्षणमत उभयोस्तामाशिपमाशासे तन्तव
इति । जीवत्पुत्रभेद आवृत्तिः ॥ ३ ॥

सू०दी०—द्वे एते यजुषी जाताजातयोः पुत्रयोर्नामग्रहणार्थे । तयोः प्रथ-
मेन प्रथममजातस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति तन्तव इति परोक्षनाम्ना ।
तच्च तज्जन्मार्थं तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायत इति
श्रुतेः । अथ द्वितीयेन यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति, अमुष्मा
इति तदीयनाम्ना । तच्च तत्समृद्ध्यर्थं तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चस
दयातीति श्रुतेः । तेन जातस्यापि मृतस्य पुत्रस्य न नाम
गृह्णाति । तदेवं पुत्रवतो नामग्रहणद्वयं भवति । तद्यथा तामाशि-
पमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिपमाशासे देवदत्ताय
ज्योतिष्मतीमिति । अपुत्रस्य तु प्रथममेव द्वितीयस्यासभयात् ।
पुत्रवतोऽपि द्वितीयमेव न प्रथममिति केचित् । तदयुक्तं तन्तव
इत्यजातस्येत्यविशेषोक्तेर्भविष्यत्पुत्रार्थं पुत्रवतोऽपि तदनिवार-

णात्, अजातपुत्रस्येन्यवचनात् । व्यक्तोक्तश्च समुच्चयो बौधा-
यनेन तामाशिपमाशासेऽमुष्मा अमुष्मा इति । यावन्तोऽस्य पुत्रा
जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्तत इति । बहुपुत्रत्वे तु स्वस्थान-
विवृद्ध्या नाम्ना ग्रहणं न त्रभ्यावृत्त्या । यथोक्त सत्यापाढेन-
बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनुद्वत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततोऽव-
दयातीति । यद्यथा तामाशिपमाशासे रुद्राय सूर्याय विष्णवे
ज्योतिष्मतीमिति । अकृतनाम्नस्तु नक्षत्रनाम ग्राह्यम् । नैव ग्राह्यं
पुत्र्याः, पुत्रस्येति वचनात् ॥ ३ ॥

ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्त-
न्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्दाम्नो मा च्छित्ति
मा मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम
गृह्णाति ॥ ४ ॥

भा०वृ०—देवदत्तानु मा तन्वच्छिन्न इत्यामन्त्रणेन नामप्रेयग्रहण-
मामन्त्रितविभक्त्या । अकृतनाम्नो नक्षत्रनाम ग्राह्यम् । प्रिय-
पुत्राभावे ज्योतिषे तन्तवे त्वेति सर्वस्य मन्त्रस्य लोपो मानु-
षान्तस्य ॥ ४ ॥

सू०दी०—असाविति रूबुद्ध्या नामग्रहणम् । प्रियपुत्रस्येति वचना-
ज्जाताजातप्रिभागवचनाच्चाप्रियपुत्रस्यपुत्रस्य च कृत्स्नमन्त्रस्य
लोपः । बहुपुत्रस्य चाभ्यावृत्तिः । अनु मा तन्वच्छिन्न इत्येक-
वचनादूहप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

अग्रे वहे स्वदितं नस्तनये पितु पक् । शं तोकाय
तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्निम् ॥ ५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सू०दी०—उपतिष्ठत इति शेषः ॥ ५ ॥

पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ६ ॥

भा०वृ०—स एव मन्त्रः । पूर्ववन्नामग्रहणमिति वचनाज्ज्योतिषे
तन्तवे त्वाऽसावनु मेत्यादिमानुषान्तः ॥ ६ ॥

सू०दी०—व्याख्यातः पूर्वतरेण ॥ ६ ॥

ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्यन्तर्वेद्युपाविशति ॥ ७ ॥

भा०वृ०—उपवेशनेऽपि पुनर्ज्योतिषे तन्तवे त्वेति यावदुक्तम् ॥७॥

सू०दी०—गतः ॥ ७ ॥

ज्योतिरसि तन्तव इत्युपाविश्य जपति ॥ ८ ॥

भा०वृ०—ज्योतिरसि तन्तव इत्यस्यापि लोपः प्रियपुत्राभावे ।
मध्यमपुरुषाभिधानात् । अतः प्रतिपुत्रमावर्तने ॥ ८ ॥

सू०दी०—उपविश्य जपस्यापि लोपोऽपुत्रस्य मध्यमपुरुषविरो-
धात् ॥ ८ ॥

वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनोऽति-
मोक्षाञ्जपति ॥ ९ ॥

भा०वृ०—स्तीर्णेऽपि वेद उपस्थ आधानं न निवर्तते वेदतृणा
न्युपस्थ आधायेति हिरण्यकेशिमतात् ॥ ९ ॥

सू०दी०—वेदाधानमुपरिष्ठाद्देवास्तरणपक्षाश्रयणेनोक्तमन्यत्र स्तीर्ण-
त्वाद्देदस्य । आश्वलायनेन तु पूर्वत्रैव स्तरण उक्तं शेषं निधा-
येति । सत्यापाढस्त्वाह वेदतृणान्युपस्थ आधायेति ॥ ९ ॥

अत्र वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेके
समामनन्ति ॥ १० ॥

भा०वृ०—वेदस्तरणयजमानभागप्राशने अन्योन्यसंबन्धे इति अत्र
वा वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमित्यस्मिन्कालेऽनुष्ठान-
पक्ष उभयं सहैव कर्तव्यं नान्यतरस्य कालान्तरेऽनुष्ठानमत्र वा
यजमानभागं प्राश्नीयादित्यत्र वाशब्दग्रहणात् ॥ १० ॥

सू०दी०—यदा त्वत्र तदा सहैवोभयोरुत्कर्षो नान्यतरस्य ॥ १० ॥

करत्वा युनाक्ति स त्वा मुञ्चत्विति यज्ञं विमु-
ञ्चति ॥ ११ ॥

भा०वृ०—यज्ञविमोको मन्त्रेणैव स त्वा विमुञ्चत्वितिमन्त्रोच्चार-
णेनैव विमोकः । केचित्त्ववेक्षन्ते विहारं योमे तथादृष्टत्वात् ॥ ११ ॥

सू०दी०—मन्त्रोच्चारणमेव विमोकः ॥ ११ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषामिति व्रतं विसृ-
जते ॥ १२ ॥

भा०वृ०—यथोपेतं तथा व्रतविसर्गः । य एवमामन्त्रितश्चरिष्या-
मीति तस्यैव युक्तं चरित मयेत्येवमारूपातुमिति । यो यद्देवतासं-
बन्धमुपैति स तत्तद्देवतासंबन्धेनैव विसृजेदिति केचित्सर्वमन्त्रा
निह विभागाकरणादग्ने व्रतपते व्रतमचारिषामिति प्रदर्शनार्थत्वात् ।
विसर्गस्यापि निवृत्तिर्त्रतोपायनाभावे सोमे प्रायणीयादिषु
व्रताना विद्यमानत्वात्सोमे यावदवभृथम् । केचित्तु प्रथमेनैव
व्रतविसर्गः । सर्वेषामेकस्यैव पाठात् ॥ १२ ॥

सू०दी०—यैर्यजुभिः प्राग्व्रतमुपेतं तैरेव विसृजते । विकारमात्रेण
विशेषः ॥ १२ ॥

यज्ञो बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति ॥ १३ ॥

भा०वृ०—यज्ञो बभूवेति पुनरालम्भार्थत्वाद्यत्र विरमणं दर्शपूर्ण-
मासयोस्तत्रान्ते लोपो यज्ञो बभूवेत्यस्य । यस्याश्च विकृतेरनिष्टः
पुनःपुनः प्रयोगो यथा प्रायश्चित्तार्थायाः पाथिकृत्यादेर्न तत्र च
पुनरालम्भमन्त्रः ॥ १३ ॥

सू०दी०—विकृतावपि यत्र पुनः क्रियेष्टा तत्रैव पुनरालम्भस्य जपोऽ-
न्वर्थत्वाद्यथा पश्चात्प्रयणादिषु ॥ १३ ॥

गोमानिति प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति ॥ १४ ॥

भा०वृ०—प्राङ्मुदेत्य पुरो गत्वा गोमतीजपः ॥ १४ ॥

सू०दी०—सर्वेष्टिपशुषु नित्यो गोमतीजपः ॥ १४ ॥

अत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयात् ॥ १५ ॥

भा०वृ०—स्पष्टम् ॥ १५ ॥

सू०दी०—गतः ॥ १५ ॥

यज्ञं शं च म उप च म आयुश्च मे बलं च मे यज्ञं
शिवा मे संतिष्ठस्व यज्ञं स्विष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञा-
रिष्टो मे संतिष्ठस्वेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन
पशुना वेष्ट्वा जपति ॥ १६ ॥

भा०वृ०—पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणाच्च विकृतिषु यज्ञं शं च म इति ।
इतरथा विकृतावप्यनुष्ठाने दर्शपूर्णमासग्रहणमनर्थकं सोमवृष्टिरसी-
त्यस्य पुरस्तात्पशौ तु पुनर्वचनं क्रमार्थमिह सोमेन पशुना वेष्ट्वा
वेति सिद्धे पशौ नियमः । आशासानः सुवीर्यमिति चोपस्थाय
यज्ञं शं च म इति जपतीति वचनं यज्ञं शं च मात्पूर्वं यूपोपस्था-
नार्थम् । सर्वत्र कुर्वन्त्युपदेशेनेति । सर्वत्र विकृतिष्वपि कुर्वन्ति
प्राप्तत्वात्तदिह पशौ विद्यानमन्यस्य प्राकृतस्य याजमानस्य निवृत्त्य-
र्थम् । दर्शपूर्णमासविकारत्वादेव पशौ सिद्ध इह पशौ विद्यान-
मितरयाजमानपरिसख्यानार्थम् । दर्शपूर्णमासग्रहणमनुवादमात्रम् ।
वैधायनमतिश्च पशौ विद्यानं क्रमार्थमेव यूपोपस्थानस्यातः
प्राकृतमपि विकल्पेन याजमानं क्रियते । पशौ व्याख्यानभेदेन
पक्षद्वयसिद्धेः ॥ १६ ॥

सू०दी०—अधिकारादेव सिद्धेः पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणं तद्विकारेषु मा
भूदिति ॥ १६ ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामितीष्ट्वाऽप
उपस्पृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ॥ १७ ॥

भा०वृ०—वृष्टरेषु काल उष्टिप्रकृतीनां न परतो ब्राह्मणभोजनादतो
यज्ञं शं च मानन्तरं प्रयोगः । इष्ट्वा वेतिवचनात्पूर्णमासे दर्शं चाऽऽ-
वृत्तिरितरथा दर्शान्ते स्याद्यक्ष्यमाणो वेष्ट्वा वेति तन्त्रसमाप्तेः
कालभेदेन प्रयोगभेदात्प्रतिप्रयोगमावृत्त्यर्थमिष्ट्वावेति वचनमितरथै-
काधिकारसाधनत्वादुभयोरन्ते स्याद्यक्ष्यमाणो वेष्ट्वा वेति तत्रा-
धिकारसाधनभूतकृत्स्नयागसमाप्तेः । सोमेष्टीनां सोमार्थ-

विद्युद्वृष्टयोः प्रसङ्गः सर्वयज्ञेषु दर्बिहोमेष्वित्युपदेशः । यज्ञशब्द-
स्य स्वतो यागेष्वेव प्रवृत्तत्वात् ॥ १७ ॥

सू०दी०—ग्रन्थोऽयं विद्युदसीत्यादिना व्याख्यातः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा इति सप्रेष्यति ॥ १८ ॥

भा०वृ०—यज्ञतृप्त्यर्थं ब्राह्मणभोजनं वाजसनोयि श्रुतेः । यज्ञतृप्त्यर्थ-
ज्ञसाकलयम् ॥ १८ ॥

सू०दी०—ऋत्विजः सनिधानात्तास्तर्पयित्वा तर्पयत भोजनादिभिः ।
तेषां च तर्पणं यज्ञसमृद्ध्यर्थं यज्ञमेव तर्पयति, इति वाजसने-
यि श्रुतेः ॥ १८ ॥

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो याजमानं जपति ॥ १९ ॥

भा०वृ०—प्रवसद्याजमानं पूर्वेषुः पूर्वेषुःकालमुत्तरेषुःकालम् ।
अन्यत्र सूत्रे यथाकालवचनात्पुरुषानियमश्च प्रवसतोऽपि ब्रह्मचर्या
दि भोजनं च मन्त्रेण । प्रवसतोऽपि तत्पुरुषाश्रयमिति पुरुषसंस्का-
रद्वारेण क्रत्वर्थम् । परार्थानामो निर्वपेत्येवमादीनामकरणं पुरो-
डाशाभिमर्शनादीनां च जप एवाऽऽदित्योपस्थानादीनां च प्रव-
सतोऽपि संभ्रतामपि जप एव वचनाद्येतेषामभिप्रेयाभावे
प्रयोग एवमारोहं पथो जुहु देवयानानिति । एवमादीनां जुह्वा
दिसंनिधानाभावेऽपि यथा जप एवमभिमर्शनादीनाम् । सस्पर्श-
कर्माणि तु भारद्वाजेनाव्यर्थोर्बद्धानि क्रत्वर्थानि मन्त्रवत्कार्याण्य
थवा संस्पर्शकर्मण्यासन्नाभिमर्शनादीनि ॥ १९ ॥

सू०दी०—प्रवसन्देशान्तरे वसन् स्वे स्वे काल औपरसथ्येऽहानि
यजनीये च विहारद्वेषमभिमुखो याजमानाव्यर्थवकाण्डोक्तान्स-
र्वानपि याजमानमन्त्राञ्जपति । तदीयानि तु कर्माण्यव्यर्थुः करोति ।
तथा च भारद्वाजादयः—यानि सस्पृश्य कर्माण्यव्यर्थुस्तानि कुर्या
दिति । यानि तु सभ्रन्ति तानि स्वयमेव तत्र कुर्यात् । यथाऽपामुप-
स्पर्शनमादित्योपस्थानमित्यादि ॥ १९ ॥

प्राचो विष्णुक्रमान्क्रामति ॥ २० ॥

भा०वृ०—गोमतीविष्णुक्रमाणां तु क्रियावचनादिति समन्त्र-
क्रियानुष्ठानं नित्यं न तु जपमात्रम् । केचित्त्वनाशिषामकरणानां

च प्रयोगोऽन्येषामप्यप्रयोगः । अवचनाद्वीप्सायाः प्रतिपद्येव
याजमानमित्युपदेश इति प्रवसन्काले काल इति वीप्साया अवच-
नान्मुख्यानुष्ठानकाल एव प्रवसद्याजमानम् ॥ २० ॥

सू०दी०—दक्षिणवेद्यन्तालाभान्मा लोपिषत विष्णुक्रमाः । प्राञ्चो
विहाराभिमुखाः क्रमिष्यन्त इत्यारम्भः ॥ २० ॥

प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति जपति ॥ २१ ॥

भा०वृ०—प्राक्त्वविधानं विष्णुक्रमगोमत्योर्विहाराभिमुखक्रिया मा
भूदेति ॥ २१ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ।

इति श्रीमत्कौशिकेनाभिचिता रामेण रचितायामापस्तम्बसूत्र-
धूर्तस्वामिकृतभाष्यवृत्तौ चतुर्थः प्रश्नः ।

समाप्तश्चतुर्थः प्रश्नः ।

सू०दी०—प्राङ्मुदेत्य ततो विहाराभिमुख एव स्थितो जपति ॥ २१ ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदी-
पिकायां चतुर्थः पटलः ।

इति चतुर्थः प्रश्नः ।

अथाऽऽपस्तम्बदर्शपूर्णमासप्रयोगः ।

पञ्चमानः—अश्वधानदिने प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा कृतक्षौरो विहारान्दं हिरीशान्वा प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती द्विराचम्य गार्हपत्यस्य पश्चाद्भेष्या सीनो दर्भान्धारयमाणः पवित्रपाणि पन्था सह प्राणानायम्य देशकाला-
वनुशीर्ष

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शनेन यक्ष्ये ।
इति सकल्प्य (पूर्णमासेन यक्ष्ये—इति पूर्णमास्यां सकल्प्य)
विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि । इत्युपस्पृश्य
अस्या दर्शष्ट्यामभ्वर्यु त्वामहं वृषो (पूर्णमासेष्ट्याम्—इति
पूर्णमायाम्) इत्यभ्वर्यु वृत्तैवमेव ब्रह्माण होतारमाग्नीध्रं च वृणुयात् ।

१ पुरुषार्थयज्ञोपवीते सत्यपि दर्शपूर्णमासाङ्गतया प्राप्त कर्मार्थं वस्त्रस्य यज्ञो-
पवीतमवश्यं स गदनीयम् । तदेवाऽऽम्नायते—“ निर्वीत मनुष्याणां प्राचीनावीत
पितृणामुपवीत देवानामुपव्ययते देवत्क्षममेव तत्सुरो ” तै० स० २ । ५ ।
११ । इत्यत्र “ कुरुते ” इत्यनेनोपवीतं विहितम् । भाष्यकारा अभ्येतदेव
तैत्तिरीयसंहिताया प्रथमकाण्डेयप्रथमानुवाके बभ्रुपिरे । “ पुरुषार्थस्य स्मृत्या
प्राप्तावपि क्रवर्षस्य प्राच्यभागात्प्रब्रह्मकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते । ”
कुरुते, इति ‘ लिड्यं छेद् ’ पा० ३-४-७ । इति सूत्रसिद्धं । तदुक्तं
भट्टपादै—“ पञ्चमेन लकारेण निर्वर्द्धदृष्ट्वासि स्मृत ” त० वा० १।३।१०।
२ अत्राऽऽचमनं तु तैत्तिरीयारण्यके श्रूयमाणमेव कार्यम् । न च तत्र श्रूयमा-
णमाचमनं ब्रह्मयज्ञप्रकरणे विद्यमानं कथमन्यत्राऽऽकृष्टं शक्यमिति वाच्यम् । भट्ट-
पादैरेवास्यां शङ्काया निवारितत्वात् । एव हि ते तन्त्रवार्तिके वार्तिकयावभून् ।
“ तथाऽऽचमनविधिरपि दक्षिणत उपवीयोपनिश्य हस्तावनिज्य त्रिराचम्य
द्वि पारिमृज्य दर्भाना महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपनिश्य म्वाध्यायमधी-
यीतेति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि वदोच्चारणसम्बन्धात्तदङ्गत्वेनापि
तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रवत्प्रयोगित्वात्तदङ्गं भवति ” इति । तदाचमनं
त्वेवम्—“ हस्तावनिज्य, त्रिराचम्य, द्वि पारिमृज्य, सकृदुपस्पृश्य, सव्यं
पाणिं पादौ च प्रोक्ष्य, शिरः, चक्षुषीं, नासिके, श्रोत्रे, हृदयमेतानि क्रमेणाऽऽल-
भ्याप उपस्पृशेत् ” ।

अध्वर्युः—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यमि ।

इति ऋयादेवमेव वृता ब्रूयु । ततो गार्हपत्यादाहवनीयार्थं ज्वलन्तमग्निमुद्धृत्य दक्षिणामग्निं यथायोनिं प्रणीयाऽऽहवनीयं च प्रणीय विहारस्रोत्तरत उपविश्य

देवां गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत ।

मनसस्पातिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रथुज्यताम् । इति जपि वा

ममाग्ने वचेऽं विह्वेधस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुं पुषेम ।

महं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ।

इत्याहवनीयं महद्भिर्भक्षियन्ताष्टैः प्रज्वलन्तेत् ।

यजमानः—अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमहे ।

आदित्यं ज्योतिषा ज्योतिरुत्तमश्चो यज्ञाय रमता देवताभ्यः ।

वभृन्रुद्रानादित्यग्निन्द्रेण सह देवताः ।

ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयत्ने मनीषया ।

इमामूर्जं पञ्चदशी ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः ।

१ अग्निं गृह्णामीत्यस्या ऋच सद्यस्कालाया पौर्णमास्या लोप कार्यं । श्वो यज्ञायेति श्व शब्दघटितत्वात् । ननु श्व शब्दस्य स्थाने “ अद्य यज्ञाय रमताम् ” इति ब्रूम इति चेन्न, सूत्रकारणेनोहप्रतिषेधस्योक्तत्वात् । ‘ न प्रकृतावुहो विद्यते ’ आप० ५० सू० ३ । ४८ । सूत्रार्थ — अध्ययनविध्यवीताना मन्त्रवाक्याणां स्वाध्यायपाठाववृतस्वरूपाणामर्थवशाद्द्रूपान्तररक्षणमूह । स प्रकृतौ न विद्यते न क्रियते । प्रकृतौ मत्रा यत्राभिवातु समर्थास्तत्र नेति । विकृतिषु अद्य यज्ञायेत्यूह कार्यं । २ इमामूर्जमित्यस्या अप्यूच सद्यस्कालाया पौर्णमास्याममावास्याया सनयतोऽप्यसनयतोऽप्येवमेव लोप कार्यं पूर्वोक्तन्यायात् । पञ्चदशीमिति लिङ्गरोधोऽपि स्पष्ट एव । यदा त्वल्पाऽपि पञ्चदशी स्यात्तदा न लोप । विकृतिषु तु इमामूर्जं प्रथमामित्याद्युह कार्यं ।

अग्निर्हव्यवादिह तान्मवहत्वामावांस्यः हविरिदमेवा मयि ।
इत्याहस्नीयेऽन्वावीयमाने जपित्वा ।

अन्तराग्नी पशवो देवसःसदमागमन् ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इत्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जेत् ।

अध्वर्युः—मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमरुगोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे आस्मिन् ।
इति गार्हपत्य महद्भिर्भिक्षियै काष्ठै प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः ।
ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इह पशवो विश्वरूपाः रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इति गार्हपत्यमन्वावीयमानमुपतिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—मयि देवा द्रविणमायजन्ता मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारावनिपन्त पूर्वेऽरिष्ठाः स्याम तनुवां सुवीराः ।
इति दक्षिणाग्निं महद्भिर्भिक्षियै काष्ठै प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—अयं पितृणामग्निरवाहुद्व्या पितृभ्य आ ।
तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविष नः पितुं करत् ।
इत्यन्वाहार्यपचनमन्वावीयमानमुषस्थाय मिहारस्योत्तरत् उपविश्य
इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहं वरुण ज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इत्यन्वाहिनेषु जपेत् ।

१ पौर्णमासः हविरिदमेवा मयि, इति पौर्णमास्यम् । विकृतिषु तु आप्रयणी-
यः हवि, इत्यादिनामवतीष्विष्टिषु तेन तेन नाम्नोपलक्षण कर्मण कार्यम् ।

अ-व्युः—इषे त्वाजे त्वा, इति पलाशशाखां शमीशाखा वा छिन्वाऽप
उपस्पृश्य

इमा प्राचीमुदीचीमिपमर्जमभिसंस्कृताम् ।

बहुपर्णामशुष्काग्रां हरांमि पशुपामहम् । इति शाखामाहरेत् ।

यजमानः—पर्यस्वतीरोषंधयः पर्यस्वद्वीरुधा पर्यः ।

अपा पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र ससृज ॥

इत्यप आचम्य पुन शुद्धयर्थमाचम्य, आहिताग्निरपरेणाऽऽहवनीय
दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमुदङ्मुखोऽवस्थाय व्रतमुपैष्यन्त्समुद्र
मनसा ध्यात्वाऽग्नीन्देवानभिसवाय (व्रतं समुद्र तदुपैष्यामि, इति)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

वार्यो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

इति जपित्वा

सम्राडसि व्रतपा असि व्रतपतिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयं
तेन शक्रेयं तेन राध्यासम् । इत्यादित्यमुपतिष्ठेत् ।

अ-व्युः—वायवंः स्थोपायवं स्थ, इति तथा षड्वराभ्यांन्वस्तानपाकृत्य
देवो वंः सविता प्रार्पयत् श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायन्वमघ्न्या
महेन्द्रार्थं देवभागमूर्जस्वती पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा
मा वंः स्तेन ईशत माऽघ्नन्त्सः ॥ इति गोचराय गा० प्रस्थाप्य

१ असोमयाजिनोऽमावास्याया पौर्णमास्या च शाखाच्छेदनादिशाखोपगृहनान्त कर्म
न कार्यं सानाभ्याभावात् ।

सोमयाजिनः पौर्णमास्या शाख छेदनादिशाखोपगृहनान्त कर्म न कार्यम् ।
पौर्णमास्या सानाभ्याभावात् ।

२ असोमयाजिनाऽमावास्याया पर्यस्वतीरित्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्त कर्म “ आ-
दित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ” इतिजपानन्तर कार्यम् ।

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतभिन्द्राय शरदो दुहानाः ।

रुद्रस्थं हेतिः परिं वो वृणक्तु । इति प्रस्रियता अनुमन्त्र्य

ध्रुवा अस्मिन्गोपती स्यात् बह्वीः । इति यजमानगृहानभ्येय

यजमानस्य पशून्पाहि, इति पुरस्तात्पतीची पश्चात्पतीची वा शाखासुपगृह्य

देवस्थं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यामाददे ।

इत्युत्तरेण गार्हपत्यं निहितमसिदमश्वपर्शुं वाऽऽदाय

यज्ञस्थं घोपदांसि, इति गार्हपत्यमभिम त्र्य

प्रत्युष्टुं रक्ष प्रत्युष्टुं अरांतयः ।

इति गार्हपत्येऽसिदं प्रतितप्यासिदं कमण्डलुं चाऽऽदाय

प्रेयभंगाद्दिपणां बर्हिरच्छं मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आब्रहन्ति

कवयं पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे । उर्वन्तरिक्षमन्विहि ।

इति प्राचीमुदीची वा दिशमभिप्रत्र्य यत् कुनश्चिद्बर्ममय बर्हिराहरेत्तर्था—

१ महेन्द्रयाजिनोऽपि शत महेन्द्राथेति न वक्तव्यम् । शतसवत्सरसंबन्धि-
दोहनाभिधानेनाऽऽवर्तमानप्रश्नो निर्देशस्यासमवेताभिधायित्वात् । २ अनसोऽ-
न्यागारस्य बाऽप्रत्यगग्राम् । ३ अनसः पुरस्तादन्यागारस्य वा परत्ने वा प्रागग्राम् ।
४ अश्वपर्शो प्रतितपन नास्ति । न पर्शुमिति सूत्रात् १ । ३ । ४ । आ० श्रौ० सू०
५ मन्त्रपूर्वकमेव सर्पं बर्हिराहर्तव्यम् । इति मुख्य पक्षः । गौणपक्षस्तु
यत्र यत्र मन्त्रपूर्वक्रियाया असंभवस्तत्र तत्र लौकिकरीत्या ता क्रिया सपाद्य
पश्चान्मन्त्रा प्रयोक्तव्या इति । सम्भ्रन्ती क्रियाऽपि तत्र कार्या । तथा हि
संस्कृतं द्रव्यं यज्ञियं भवति । तथा च भारद्वाजोऽप्याह—“ छिन्ने छेदनमन्त्रा
लूने लूनमन्त्रा दुग्धे दोहनमन्त्रा पिष्टे पेषणमन्त्रा, इति । कात्यायनोऽपीम-
मेवार्थं कल्पयावभूव—“ खातलूनच्छिन्नावहनपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुष्क्रियासभवात् ”

कर्क —सूत्रार्थस्तु खाते य्पावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु,
पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि दग्धे महावीरे । तत्र यजुष्क्रिया, कुत एतद्द्वारा-
भावात् । क्रियाद्वारको मन्त्र इति । एतच्चासंभवविषय एव द्रष्टव्यम् ।

याज्ञिका—एतेषु य्पावटादिषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि यजुष्क्रिया यजु-
र्युक्ता क्रिया यथाकथंचित्कर्तव्या । कुत ? सभवात् । सभवति हि यथा-
कथंचिद्यजुष्क्रिया । अथवा, असंभवादिति सूत्रच्छेद । अन्यस्याः क्रियाया कर्क-
मध्येऽसंभवात् । यदा च पशौ य्पाहरणार्थं सनिकृष्टेऽलाभादेशान्तरे विप्र-
कृष्टे गम्यते तदा प्रधानकालविरोधो भवति यदा चैरुदीक्षापक्षस्तदा महावीरोखा-
दिक्रमेकेनाह्वा निष्पादयितुं न शक्यत इत्याहु ।

देवानां पारेषूतनांसि वर्षवृद्धमसि, इति यावदलं परिगृह्य
 अतिसृष्टो गवा भागः । इत्येका द्वे तिलो वा नाडीरुसृज्याप उफ-
 स्पृश्य, इदं देवानाम्, इति परिगृहीतानभिमृश्य
 इदं पशूनाम्, इत्यतिसृष्टानभिमृश्य
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूषणो हस्ताभ्या
 बर्हिर्देवसदनमारभे । इति पिशाखेषु दर्भान् सशस्पृश्य
 देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वड्मा तिर्यक्, इति स्वयहस्तेन बर्हिर्गृहीत्वा
 पर्श ते राध्यासम्, इत्यसिदं पर्श्याधिनिधाय
 आच्छेत्ता ते मा रिषम्, इति सनख मुष्टिं लुत्वाऽप उपस्पृश्य
 पथिव्याः संपृचः पाहि, इत्यनधो निदध्यात् । स प्रस्तर । देवस्य
 न्येयादि पृथिव्या संपृच पाहीत्यन्त त्रिरावर्तयेत् । तदेकं निवनमेव
 त्रीणि निधनानि कृत्वा

देवबर्हिः शतवल्शं विरोह, इत्यालवानभिमृश्य
 सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम, इत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्यप उपस्पृश्य
 अदित्यै रास्नाऽसि इति शुल्बं कृत्वा
 अयुपिता योनिः, इति प्रतिसदध्यादेव त्रिधत्तु पञ्चधातु वा शुल्बं
 कृत्वा

अदित्यै रास्नाऽसि, इत्युदगग्रं वितत्य
 ससंपृतां त्वा संभराभि, तस्मिन्निधनानि सभृत्य प्रतिनिधनं
 मन्त्रमार्तथित्वा

अलुभिता योनिः, इत्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधय
 इन्द्राण्यै संनहनम्, इति सनह्य
 पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथत्तु, इति ग्रन्थिं कृत्वा
 स ते माऽऽस्थात्, इति पुरस्तात्प्रत्यञ्च पश्चात्प्राञ्च वा ग्रन्थिमुभगूह्य
 आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः ।
 बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसा केतुमारभे । इति बर्हिरालम्ब्य

इन्द्रस्य स्वा बाहुभ्यामुधच्छे, इत्युदादाय
 बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि, इति शीर्ष्णि अधिनिधाय
 मेयमंगाद्विपणा बहिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितृष्टा त आव-
 हन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बहिरासदे । उर्वन्तीरक्ष-
 मन्विहि । इति प्रत्येय

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि, इत्यन्तर्वेदि परिधिदेशेऽनव-
 सादयित्वा

बहिरसि देवगमम्, इत्वासन्नमभिमन्त्र्य
 देवंगमभंसि, इति यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितु योग्य भवे-
 त्तयाऽनघो निवाय तूष्णीं दर्नदेश गत्वा
 या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुग पुरा
 तासा पर्व राव्यास परिस्तरमाहरन् ।
 इति परिस्तरणमुष्टिमाह्वय पर्वण्यसिदमविनिधाय
 अपा मेव्यं यज्ञियं सदेवं शिवभस्तु मे
 आच्छत्ता वो मा रिपं जीवानि शरदः शतम् । इति ऋत्वाऽप

उपस्पृश्य

अपरिमिताना परिमिताः संनह्ये सुकृताय कम् ।
 एनो मा नि गो कतमच्च नाहं पुनरुत्थाय बहूला भवन्तु ।
 इति सनह्य तूष्णीं परिभोजनीयार्थान्दर्भान्तुलपरज्ययांश्च च्छित्वाऽप उप-
 स्पृश्य सनह्याऽऽह्वय निवाय त्रिधातु पञ्चधातु वा तूष्णीं शुल्ब कृत्वा
 अदित्यै रस्ताऽसि इत्युदगग्र वितत्य

१ एतस्मिन्समये पौर्णमास्या सोमयाजिनाऽसोमयाजिना च पदस्वती-
 रित्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्त कार्यम् । प्रयोगस्तु प्राक्प्रादश्यैव । २ असिदाधिनि-
 धान राध्यासमिति पदोच्चारणानुपदमेव कार्यम् । तद्विद्वानभिधाने क्रियानुष्ठानमिति
 हेतु सर्वत्रान्नेह्य । ३ आच्छेत्ता, इति पदोच्चारणानुपदमेवाऽऽच्छेदन कार्यम् ।
 ४ सनह्य इति पदोच्चारणानुपदमेव सनहन कार्यम् ।

सादिर पालाशं वैकविंशतिदारुमिध्म तूष्णीं छिन्वाऽप उपस्पृश्य
 यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् ।
 ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ।
 श्रीन्परिधींस्तिस्त्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् ।
 उपवेषं मेक्षणं धृष्टिं संभरामि सुसंभृता ।” इति शुक्ल इध्मं

सभृत्य

कृष्णोऽस्याखरेष्टो देव पुरश्चर सन्यासं त्वा
 इति सन्नह्यपुरस्तात्प्रत्यञ्च पश्चात्प्राञ्च वा ग्रन्थिमुपगुह्यानधो निधायेभ-
 प्रवश्चनानि च पूर्वं बहिर् स्थापिते देशे निधाय
 त्वया वेदिं विविदुः पृथिवी त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।
 अच्चिडं यज्ञमन्त्रेषु विद्वान्त्वया होता संतनोत्यर्थमासान् ।

दर्भाणा वत्सजान्वाकृतिं धान्यावपनार्थं तृणपुञ्जसनिवेशविशेष कृतिं
 वा त्रिवृच्छिरस वा वेद कृत्वा शुक्लाग्निदेशे परिवास्याप उपस्पृश्य वेदप-
 रिवासनानि निधाय देवस्य त्वेत्यादि प्रागुत्तरात्परिग्राहकृत्वाऽन्तर्वेदि
 शाखाया पलाशान्यसर्पाणि प्रगान्य मूलन शाखा परिवास्य

उपवेषोऽसि यज्ञाय त्वा परिवेषमधारयन् ।
 इन्द्राय हविः कृण्वन्तः शिवः शम्भो भवासि नः । इत्युपवेष
 कृत्वा तृतीयस्थे दिवो गायत्रिया सोम आभृतः
 सोमपीथाय संनयितु वकल मन्तरमाददे ।

१ सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च पौर्णमास्या तु वेदपरिवासननिधानानन्तर यस्य
 कस्य चित्यज्ञियकाष्ठस्य मन्त्रेणोपवेष कार्य । वेदिकरण तु यथाप्रयोगशास्त्रमग्रे
 वक्ष्यते । अन्तर्वेदि शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोवन इति यजमानानुमन्त्रणान्त
 कर्म नास्ति । सानाध्याभावात् । २ असोमयाजिनोऽमात्रास्याया ‘ प्रागुत्तरात्परि-
 ग्राहद्वेदिकर्म कृत्वा यस्य कस्यचित्यज्ञियकाष्ठस्य मन्त्रेणोपवेष कार्य । अन्तर्वेदि
 शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोवन इत्यन्त यजमानानुमन्त्रणान्त कर्म नास्ति ।

इति परिघासनशकलमादाय प्रज्ञातं निधाय त्रिविधमयं पवित्रं कृत्वा
वसूना पवित्रमसि शतधरं वसूना पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति शाखाया मूले दर्भानां मूलानि शाखाया अग्रे दर्भानामप्राणि
विना ग्रन्थि लङ्गयेत् ।

यजमानः—त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसमितः ।

यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ।

इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः ।

आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने ।

इति शाखापवित्रयोः सङ्गे क्रियमाणेऽनुमन्त्रयेत् । समूहन्यैग्यगारमुप-
ल्लियन्त्यायतनानि अल कुर्वते यजमानः । पत्नी च नवे सानाथ्यकुम्भ्यो
यावच्छर्करं गामयेनाऽऽल्लिप्ते भवत ।

इत्यन्वाधानम् ।

अमावास्यायामपराह्ण आश्वलानीथैरग्निहोत्रचन्द्रिकाया प्रदर्शितरीत्याऽनु-
ष्ठेयः पिण्डपितृत्यङ्ग । एवमेवाऽऽपस्तम्बीथैरपि स्वसूत्रानुसारम् । ततो
भोजनममाषमया समाज्येनाश्रीयाता तदभावे दध्ना पयसा वा । तिलवर्जं
सर्वं कौषीधान्यवर्जम् ।

यजमानः—पयस्वतीरोपधयः पयस्वहीरुधां पयः ।

१ पवित्रपलाशयोरभिधानपक्षे शमीशाखाया निवृत्तिः । पयसि चरुं दधानि चरु-
मिति तदुभयप्राधान्यात् । इमो पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ, इति
पवित्राभिधानादनिवृत्तिर्वा । पलाशे दर्भ इति पलाशस्याधिकरणत्वेन निर्देशा-
त्पवित्रपरत्वान्मन्त्रस्यानिवृत्तिः । इत्युभयथा विदुषा प्रवृत्ते सत्त्वान्निवृत्त्यनिवृत्त्यो-
र्विकल्प एव रमणीयः । वयं तु यथापरम्परमनुष्ठेयमिति वदामः । एतेन तृतीयस्यै
दिवो, इमौ पर्णं चेत्यादयाऽपि व्याख्याता वेदितव्याः ।

२ समूहन्तीति बहुवचनं चोदिते यजमानः पत्नी च प्रवृत्ते कर्मणि अध्वर्यो
सहायभृतौ । अलकरणमायतनानां नाऽऽत्मनो कुर्वते इत्यात्मनेपददर्शनात् ।
आदर्शयातामिति दर्शनादग्निसमवेतत्वेऽप्याधानस्य ।

३ सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च पौर्णमास्याम् । अमावास्यायामसोमयाजिनश्च
नवे सानाथ्येत्यादिकुम्भासकारो नास्ति । सानाथ्याभावात् ।

अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सऋज ।

प्राणाय स्वाहा । इति प्राणाग्निहोत्रकाले प्रथमं ग्रासं भक्षयेत् ।

पत्न्यपि प्रथमग्रासं पयस्वतीति मन्त्रेण भक्षयेत् । यवाग्वां पयसा वा स्वयं यजमानः पर्वण्यग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निहोत्रोच्छेषणमातञ्जनार्थं निदध्यात् ।

नास्यैताश्च रात्रिं कुमारश्च न पयसो लभन्ते । हुते सायमग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयेत् ।

अध्वर्युः—आहवनीयं परिस्तीर्य सान्नाय्यपात्राणि प्रक्षात्पयोत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भान्सस्तीर्य

कुम्भीं च शाखापवित्रम्, अभिधानीं विदाने, दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिवानार्थम्, अग्निहोत्रहवणीमुपवेशम्, पर्णवल्कं च तृणं चेति द्वंद्वं व्यञ्चि पात्राणि प्रयुज्य समावप्रच्छिन्नाग्रो दर्भो प्रादेशमात्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रे स्थो वैष्णवीं वायुर्वा मनसा पुनातु ।

इति तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दार्भस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह च्छिन्त्वा (नखेन न च्छिन्त्वात्, न नजेनेति सूत्रात्) ।

विष्णोर्मनसा पूते स्थः ।

इत्यङ्गिरनुमृज्य तत्पवित्रान्तर्हितायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम्—

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममुत्पृथ

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पृथ

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पृथ

आपो देवीरग्रेपुत्रो अग्रेगुत्रोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञं पति
घत्तं यष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रं मवृणीत्वं वृत्रतूर्यं

१ सनयतो यजमानस्य तु यवाग्देव होमः । न पयसा । एव व्यवस्थित-
विकल्पोऽयम् । विवृतोऽयं विपथो भाष्यवृत्तो प्रथमे प्रश्ने एकादशकण्डिकासूत्र-
भाष्यवृत्तो ।

प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्योत्तानानि पात्राणि पर्यावर्यं
शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यार्यै ।

इति सपवित्रेण पाणिना मर्वाभिरद्भिस्त्रि प्रोक्ष्य सकृन्मन्त्रेण द्विस्तू
ष्णीम्, प्रज्ञाते पवित्रे निदध्यात् ।

यजमानः—आपो देवीः शुद्धाः स्थेमा पात्राणि शुन्धत ।

उपातङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धत ।

देवेन सवित्रोत्पूता वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

गां दोहपवित्रे रज्जुः सर्वा पात्राणि शुन्धत ।

इति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्र्य

एता आचरन्ति मधुमद्बुधानाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ।

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रे रमयतु गावः ।

इति गा आयती प्रतीक्षेत ।

अध्वर्युः—निष्टप्तं रक्षो निष्टप्तोऽघशंसः । इत्याहवनीये, सान्नाय्यपा-
त्राणि प्रतितप्य

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ, इत्युपवेषमादाय

निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरीः ।

इत्याहवनीयादुदीचोऽङ्गारान्ना(ना)हवनी[या]यतन एव निरूढ

मातरिष्वनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि

परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्वाः । तेषु कुम्भीमधिश्चित्य

भृगूणामङ्गिरसा तपसा तप्यस्व, इति प्रदक्षिणमङ्गारै पर्यूह्य

वसूना पवित्रमसि शतधारं वसूना पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति तस्या कुम्भ्या प्रागप्रं शाखापवित्रमत्याधाय कुम्भीमन्वारभ्य वाचं
नियम्य पवित्र वा धारयन्स्यात् ।

दोग्धा—अदित्यै रास्नाऽसि, इत्यभिध्वनीमाददीत ।

यजमान —त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूना पवित्रेण सहाऽऽगहि ।

शिवेयं रज्जुराभिधान्यंघ्न्यामुपसेवताम् ।

इत्यादीयमानामभिमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—पुषाऽसि, इति वत्स बध्नीयात् ।

अध्वर्युः—उपसृष्टा मे प्रभ्रूतात् । इति दोधारं सप्रैष दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि, इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।
इति वत्समुपसृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्ज पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरूप व सदेयम् ।
इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टा विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट । इति
यजमान सप्रैष कुर्यात् ।

यजमानः—सानाद्यं मा विलोपि यणुपसृष्टा विहार चान्तरेण व्यवेया-
त्तदा त्रयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।
ऊर्ज पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरूप वः सदेयम् ।

इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् । अत्र दोहने शूद्रस्याभ्यनुज्ञानात्तस्य मन्त्राः
सन्त्येव ।

यजमानः—शौश्रेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् ।

धाता सोमेन सह वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।
इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडा देवी मधुमतीः सुवर्षिदम् ।
तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सुनुतोवत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोष चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्ध पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

१ एकेन निदानेन गो पादौ बद्ध्वा, अन्येन निदानेन गो. पूर्वपाद-
सर्भेपे वत्स बध्नीयादेव सर्वगोदोहनेऽनुसधातव्यम् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।
इति दोग्धार पृच्छेत् ।

दोग्धा—गङ्गाम्, इति निर्दिश्य
यस्या देवानां मनुष्याणां पयो हितम् । इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वार्युः, इति निर्दिष्टा गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा ।
इति कुम्भ्यां तिर पवित्रमासिष्य (पय आदायाऽऽसिञ्चति)
हृतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवी-
भ्याम् । इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्रये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं न
मम । इति त्यजेत् ।

दोग्धा—पूषाऽसिं, इति वत्स बध्नीयात्

अध्वर्युः—उपसृष्टा मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धार सप्रैष दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि । इत्यध्वर्युमामन्त्र्य
अयक्ष्मा वंः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्तीः । इति वत्समुत्सृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वंः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्ती ।

ऊर्ज पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।
इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गा चोपमृष्टा विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यजमान
सप्रेष्येत् ।

यजमानः—सानार्यं मा विलोपि, यद्युपसृष्टा विहार चान्तरेण व्यवेया-
त्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वंः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्ज पयः पिन्धमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुपं वः सदेयम् ।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् ।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । धाता सोमेन सह
वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्दिदम् ।

तदिन्द्राग्नी जिन्वतं सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महे द्रायं हविरिन्द्रियम् । इति दो-
ग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—यमुनाम्, इति निर्दिश्य

यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो द्दितम् । इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वच्यं चाः । इति निर्दिष्टा गामनुमन्त्र्य

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण क्षतधारेण सुपुत्रा ।

इति कुम्भ्या तिरं पवित्रं पय आसिन्य

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रथं बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथि-

वीभ्याम् । इति विप्रयोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्रथे बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं
न मम ।

दोग्धा—पूषाऽसिं, इति वत्सं बन्नीयात् ।

अध्वर्युः—उपसृष्टा मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धारं सप्रैषं दधात् ।

दोग्धा—उपसृजामि इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया ससृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

इति वत्समुपमृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्ज पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदे-
यम् । इत्युपमृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टा विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यज
मान सप्रेषेत् ।

यजमानः—सानारय मा विलोपि । यद्युपसृष्टा विहार चान्तरेण व्यवे-
यात्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।
ऊर्ज पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् ।

यजमानः—द्यौश्चमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । याता सोमेन सह
वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विंशमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्षिदम् ।
तदिद्राक्षी जिन्वतः सनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोष चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्ध पयोऽध्वर्यव आहरत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् । इति
दोग्धार पृच्छेत् ।

दोग्धा—सरस्वतीम्, इति निर्दिश्य

यस्था देवानां मनुष्याणां पयो हितम्, इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वकर्मा, इति निर्दिष्टा गामनुमन्त्र्य

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा ।

इति कुम्भ्या तिर पवित्र पय आमिच्य

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृ-
थिवीभ्याम् । इति विष्टुभोऽमुत्रयेत् ।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं
न मम । इति तिस्रो दोहयित्वा
बहु दुग्धे महेन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायता पुनः । वत्सेभ्यो
मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पताम् ।

इति त्रिवार दौग्धार प्रति सप्रैषमुक्त्वा वाच विसृज्यान्वारभ्य तूष्णी-
मुत्तरा दोहयित्वा दोहनेऽप आनीय

संपृच्यध्वमृतावरी रूर्भिर्णीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये
इति कुम्भ्याः सक्षालनमानीयाविष्यन्दयन्सुश्रुत कृत्वा

हृह गा हृह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत् । इति वर्ध कुर्वन्
प्रागुद्धास्योदक्प्रागुदग्ना

सोमेन त्वाऽऽतनन्मि महेन्द्राय दधि । इति दध्ना शीतबुध्न पय
आतञ्च्य

यज्ञस्य संततिरासि यज्ञस्थं त्वा संततिमनु सतनोमि । इत्य-
ग्निहोत्रोच्छेधणमन्ववधाय

अयं पयः सोमं कृत्वा स्वा योनिमपिगच्छतु ।

पर्णवल्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः । इति परिवासन-
शकलमन्ववधाय

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्मिन्यज्ञे यज-
मानाय जागृत । इत्ययत्पात्रे दारुपात्रे वाऽप आनीय

अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदध्याम्यहम् ।

अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरेते । इति तेनापिदध्यात् ।

यजमानः—अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ।

तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय माऽतिगुः । इति जपेत् ।

अध्वयेः—यदि मृन्मथेनापिदध्यात्तृणं काष्ठ वाऽपिधाने क्षिप्त्वा
विष्णो हव्यं रक्षस्व, इति कुम्भीमनधो निधाय

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ ।

प्रातर्वेपाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसि । इति प्रजातः
शाखापवित्र निधाय ।

वायवंः स्थोपायवं स्थ । इति तथैव शाखया दर्भैर्वा षट्कृत्व

प्रातर्दोहाय वत्सा-मातृभ्य सकाशात्पृथक्कृत्य

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमान भुनक्तु ।

अपा रस ओषधीना सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु
कामदुघा अमुत्रामुष्मिर्ल्लोके । इत्यग्नीवे सप्रैष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—तूष्णीं गार्हपत्यदक्षिणाग्नाहवनीयानुदगग्रै प्रागग्रैश्च दर्भं परि-
स्तृणीयात् । अथवाऽभ्यर्च्य स्वस्मादन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमा-
त्मानमनुजानीयादिति वदात्मन एव सस्कारार्थं सप्रैष । तेन स्वयमेव प्रैष-
मुक्त्वा पूर्वोक्तक्रमेण तूष्णीं गार्हपत्यादीन्परिस्तृणीत । अथवा

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमान भुनक्तु ।

अपा रस ओषधीना सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु
कामदुघा अमुत्रामुष्मिर्ल्लोके ।

इति गार्हप यदक्षिणाग्नाहवनीयानुदगग्रै प्रागग्रैश्च दर्भं प्रत्यग्नि
मन्त्रमावर्त्य परिस्तृणीयान् ।

यजमानः—उभावग्नी उ'पस्तृणते देवता उ'वसन्तु मे

अह ग्राम्यानुषं वसामि मङ्ग गोपंतये पशून् ।

इति साय परिस्तीर्माणेषु जपिष्यां

१ आरभ्य सायमारोऽश्नान्यनाषममाश्नमपि वा काममा मर्गं । मयुं अ
प्राशातिकात् । अगो वा न वा किञ्चित् । न तस्य सायमश्रय यत्र प्रातर्वश्य-
माणः स्यात् । आरण्याधोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा । अमावास्या रात्रिं जागर्ति
अपि वा सुष्यादुपरि त्वेव न शयीत । अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् ।
आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शेते ।

आपस्तम्बीययजमानः—कर्ममध्ये यदा जङ्गम्यते तदा प्रायश्चित्तार्थम्—
मयि दक्षकृतु इति ब्रूयात् ।

आम्बलायनीयो यजमानः—कर्ममध्ये क्षुत्या जृम्भित्याऽमनोज्ञ दृष्ट्या पापक-
गन्धमाघ्राय, अक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने चैतस्मिन्निमित्त इदं—

सुचक्षा अहमक्षीभ्या भयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुः कर्णोभ्या
मयि दक्षकृतु ॥ इति जपेत् ।

देवां देवेषु पराक्रमं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृतीयेषु त्रिरे-
कादशा इह माऽवत उद५ शक्ये यदिदं करोम्यात्मा करो-
त्वात्मने ।

इदं करिष्ये भेषजमिदं मं विश्वभेषजा अभिना प्राचत यवम् ।

इति जपित्वोपवसेत् । सद्यस्कालाय तु देवा देवेश्विति मंत्रो जप्य
उभावग्नी इति तु न जप्य । अन्वाधानदिने साय यद्यपरिस्तीर्णा भवे-
युरग्नयस्तदा यजनीयेऽहनि हस्तावनेज्वनानन्तर पूर्वोक्तपरिस्तरणान्यत-
मप्रकारेण परिस्तीर्या ।

इत्यन्वाधानदिनकृत्यम् ।

यजमानः—प्रागुदयाद्देवावास्यायास्तन् प्रक्रमयेत् । तत्रोदितहोमेऽपि प्राग्-
दयात्प्रक्रमोऽमावास्यायाः । तन्त्रमध्येऽपि स्वकालेऽग्निहोत्र जुहुयात् ।

अर्चयुः—कर्मणे वा देवेभ्यः शक्यम् । इति हस्तावनिज्य

यज्ञस्य संतातिरासि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्य ।

इति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य सततामुलपराजीमाऽऽहवनीयादास्तीर्थं तृष्णीं
दक्षिणामुत्तरा चाऽऽस्तीर्णं दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पर्वं ब्रह्मणोऽपर यजम न
स्येत्यासने प्रकल्पोत्तरण गार्हपत्याहवनीयो दर्मान्सऽस्तीर्थं

स्फयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च

१ उदित आदित्येऽग्निहोत्रादनन्तर पौर्णमास्यास्तन्त्र प्रक्रमयेत् । अथ समानम् ।

२ अश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ३० (आग्नेयानि ८ । अग्नीनामी-
याणि ११ । ऐन्द्रवैश्वानि ११ + ११ + ८ = ३०)

आश्वलायनीययजमानस्य दर्शे (असौमयाजिन) १९ (आग्नेयानि ८
ए द्वाग्नेयानि ११ = १०)

आपस्तम्बीययजमानस्य दर्शे (,, ,,) १९ (,, ,)

आश्वलायनीय-सौमयाजिन दर्शे ८ (आग्नेयान्यष्टौ)

आपस्तम्बीययजमानस्य सौमयाजिन ८ (,, ,,)

,, ,, पौर्णमास्यामसे मयाजिन १२ (आग्नेयानि ८

ऐन्द्रवैश्वानि ११ = १९)

शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषञ्चोपला च ।

इति द्वादश न्याञ्चि दशापसृष्टि पात्राणि प्रयुज्य (अपराणि गार्हपत्यमुत्तरेण) ।

सुभं जुहूमपभृतं ध्रुवा वेदं पात्रीमाज्यस्थाली प्राशिन्न-
हरणमिहापात्र प्रणीताप्रणयनम् ।

इति दश पूर्वाणि पात्राणि प्रयुज्य (पूर्वाणि—आहवनीयमुत्तरेण)

योक्त्रं मदन्ती मेक्षणं वेदाग्राणि अन्वाहार्यस्थालीमुपवेशं
पिष्टलेपफलीकरणपात्रं कुम्भीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने
दारुपात्रं दोहनम् इति तान्युत्तरेण द्वादश न्याञ्चि प्रयुज्यते ।
अध्वर्युयजमानौ—भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृषीमहे । इति ब्रह्माण वृणीताम् ।

१ “ सोमयाजिनोऽसोमयाजिन पौर्णमास्यामसोमयाजिनश्चामाशस्याया पिष्टले-
पफलीकरणपात्रं दत्तं च ” इत्यासादनम् । कुम्भ्यादिदोहनपात्रान्ताना पात्राणा
निवृत्ति । सानाध्याभावत् । पात्रासादनान्तर समस्तप्रच्छिन्नान्नौ दर्भो प्रादेश-
मन्त्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रं स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनातु । इति तृण काष्ठ
वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह च्छिद्य (नखेन
न च्छिद्यत—न नखेनेति सूत्रात्)

विष्णोर्मनसा पूते स्थः, इत्यङ्गिरसुमृज्य ब्रह्माभं वृणीयान् । ब्रह्म-
रणमेवाध्वर्युयजमानकर्तृक पवित्रकरण तु अध्वर्युकर्तृरुमेर)

ब्रह्मा—प्र गुदगाहवनीय दवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपनीत्याचम्य दक्षिणावृद्धि-
हार प्रविश्य समस्तपाण्डुष्टो भुवाऽग्नेणाऽऽहवनीय परीत्य दक्षिणत
आहवनीयस्योदङ्मुखः स्थित्वा

निररतः परावसु । इति स्वायतनादङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्या दर्श
नैर्ऋत्या निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वावसोः सद्ने सीदामि । इत्युपविश्य
बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय,
इति जपेत् ।

यजमानः—तूष्णीं निरसनोपवेशने कृत्वा स्वासन उपविशेत् ।

अध्वर्युः—वानस्पत्याऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—वृतो वेदेरुत्तरतस्तिष्ठन्

अह भूर्पातिरह भुवंपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा
प्रसूत आत्विज्यं करिष्यामि देवं सवितरेतं त्वां वृणते बृहस्पति
दैव्यं ब्रह्माण तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री
त्रिष्टुभं त्रिष्टुजगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुक्पृहृत्यै पङ्क्तिः प्रजाप-
तये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेदेवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्र-
ह्मणे ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽह मनुष्याणां बृह-
स्पते यज्ञं गोपाय । इति जपित्वाऽपरेणाऽऽहवनीय दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
दङ्मुख स्थित्वा

निरस्तः परावसु सह पाप्मना । इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्या स्वास
नात्तृण प्रत्यादक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वावसोः सद्ने सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा बृह-
स्पतेः सद्ने सीदामि तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्यै, इ युपविशेत् ।

आहवनीयमभ्यावृत्यऽऽस्ते । कर्मणि कर्मणि वाच यच्छेत् । मन्त्रवत्सु वा
कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु । यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृच व्याहृतीश्च जपित्वा
वाच यच्छेत् ।

इति प्रणीताप्रणयन चमसमाद्भि परिक्षाल्य सायदोहैकालिकपवित्रान्त-
र्हित चमसमपरेण गार्हपत्य निधाय

अनया पृथिव्याऽपो ग्रहीष्यामि । इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा
को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो
गृह्णामि पोषाय वः । इति तस्मिंश्चमस उपबिलमप आनीय
अनया पृथिव्याऽपो गृह्णामि, इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा
देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममप उत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
घत्त यष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्थं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्थं
प्रोक्षिताः स्य । इत्यभिमन्थ्य

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ । इति संप्रैपं
कुर्यात् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पति प्रसूतः । इति जपित्वा

ओ ३ म् प्रणय, इयतिसृजेत् ।

अध्वर्युयजमानो—प्रणीयमानासु सतीष्वप्सु हविष्कृदेहीति प्रैषोच्चारणप
र्यन्त वाच यच्छत ।

अध्वर्युः—को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि यज्ञं
समादयन्तु नः ।

इरमदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीः ।

इति सप्त प्राणैर्धारयमाण रफ्येनोपसगृह्य रफ्यमधस्तात्कृत्वाऽविशिञ्च-
न्हरेत् ।

१ असोमयाजिन सोमयाजिन पौर्णमास्याममायास्याथामसोमयाजिनश्च साय-
दोहकालिकपवित्राभावात्तात्कालिककृतपवित्रान्तर्हितमिति विशेषोऽनुसंधातव्यः ।

२ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रणय यज्ञ देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे
यजमानो अस्तु ।

सप्तत्रिंशत्पिणां सुकृता यत्र लोकास्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपाशु जपमुक्त्वा—ओ ३ म् प्रणय, इत्युच्चेरभ्यनुजानीयात् ।

अनया पृथिव्याऽपः प्रणयानि, इति हरणसमये पृथिवीं मनसा
भ्यामेत् ।

यजमानः—भूश्च कश्च वाक्चर्चर्च गौश्च वट् च खं च धूश्च नूश्च पूश्चै-
काक्षराः पूर्दक्षमा विराजो या इद विश्व भुवन व्यानश्रुता
नो देवीस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यङ्ङं नयत प्रजानती-
ब्रह्मपूताः स्थ ।

को वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवय-
ज्यायै ।

याः पुरस्तात्स्रवन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

तार्भा रश्मिर्पावित्राभिः श्रद्धा यज्ञमारभे ।

इति प्रणीता प्रणयमाना अनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—को वो युनक्ति स वो युनक्तु । इत्युत्तरेणाऽऽहवनीयमस्त-
स्पृष्टा दर्भेषु सार्दभित्ता दर्भप्रभित्ताद्य

सविशन्ता दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्यायै । इति सपवित्रेण
पाणिना पात्राणि समृश्य (समर्शनेऽम्भवता पात्राणा मन्त्रमार्वत-
येत्) ।

वानस्पत्याऽसि दक्षाय त्वा । इत्यग्निहोत्रहवणीमादाय

वेषाय त्वा, इति शूर्पमादाय

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टं अरातयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वः

प्रतितप्य

यजमानं हविर्निर्वपस्यामि, इत्यामन्त्रयेत् ।

यजमानः—ओ३म् निर्वप इ युच्चैरनुजानीयात् ।

अध्वर्युः—उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि, इति शकटायाम्भिप्रव्रज्य (शकट त्वपरेण
गार्हपत्य प्रागीपमुदगीप वः नद्धयुग व्रीहिमद्यमद्वाऽवस्थित
भवेत् ।)

१ प्रणीता अप “ को वोऽयोक्षीत्स वो विमुञ्चतु ” इति मन्त्रोच्चारण
रूपविमोक्तपर्यन्तम्, आहवनीयस्यात्तरेण स्थितास्तस्थानान् कल्पयेयुर्न प्रे-
येयु । (अन्यत्र न नयेयु) ।

२ प्रमति यजमाने ‘ यजमान ’ इत्यस्य स्थाने “ अग्ने ” इत्यग्निमामन्त्रयेत् ।

धूर्सि धूर्वे धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वथं वयं
 धूर्वामः । इति दक्षिणामुत्तरा वा युगधुरमभिमृश्य
 त्वं देवानामसि सस्त्रितम पप्रितमं जुष्टम वक्षितमं देवहू
 तमम् । इयुत्तरामोषामालभ्य जयित्वा
 विष्णुस्त्वाऽक्रक्षत । इति मध्ये चक्रे दक्षिण पादमत्याघाय
 अहुतमसि हविर्धानं हृत्स्व मा ह्वः । इति शकटमारुह्य
 उरु वार्ताय, इति परीणाहमक्ष्णाय
 मित्रस्थं त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि
 सिषम् । इति पुरोडाशस्मान्प्रेक्ष्य
 निरस्तक्षो निरस्तोऽघ्नक्षक्षमः । इति यदन्यत्पुरोडाशीभ्यस्तन्नि
 रस्तोऽपस्पृश्य
 ऊर्जाय वः पयो मयि धेहि । इति निरस्तमभिमन्त्र्य
 चित्तिः सूक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आनीत बर्हिः । केतो
 अग्निः । विज्ञातमाग्नः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्तार । प्राणो
 हविः । सामाध्वर्युः । इति दशहोतार व्याख्याय
 शूर्पे पात्रे निधाय तस्मिन्नग्रे
 यच्छन्ता पञ्च । इति ब्रह्मिणा यवाना वा मुष्टिं गृहीत्वा सूचि मुष्टि-
 मोष्य
 देवस्थं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम-
 ग्रये जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिजुपा तूष्णीं चतुर्थं
 निर्वपेत्पवित्रवत्याऽग्निहोत्रहवण्या वा निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हवे देवान्यज्ञियानिह यान्हरामहे ।

आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
 इति हविर्निस्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुतेष्वन्वोऽप्यै ।

१ आश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ।

यच्छन्तां पञ्च—इति ब्रह्मिणा यवाना वा मुष्टिं गृहीत्वा सूचि मुष्टिमोष्य

देवस्थं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्या-

मग्नीपोमाभ्या जुष्टं निर्धामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्जुषा
तूष्णीं चतुर्धं निर्धपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्दवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरूप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेश्वन्वोप्य

यच्छन्ता पञ्च—इति व्रीहीणा यवाना वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
मिन्द्राय वैमृधाय जुष्टं निर्धामि, इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्जुषा
तूष्णीं चतुर्धं निर्धपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्दवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरूप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेश्वन्वोप्याय विशेषेण, अन्यद्यावत्पुनर्विशेषोक्तिसमानम् ।
आपस्तम्बीयस्य यजमानस्यासोमयाजिन पौर्णमास्यामग्नीपोमीय पुरोडा-
शो न विद्यतेऽत एवाग्नीपोमीयपुरोडाशनिर्वापादि सर्गं लुप्यत एव ।
अन्यदिन्द्रवैमृधतन्त्रमाश्वलायनीयत् ।

आपस्तम्बीययजमानस्य सोमयाजिनस्तु आश्वलायनीयवदेवाऽऽग्नेयाग्नीपोमीये-
न्द्रवैमृधतन्त्रं कार्यम् । इति पौर्णमास्या विशेषः ।

असोमयाजिनो दर्शे—आश्वलायनीययजमानस्याऽऽपस्तम्बीयस्य च समानमेव ।
तद्यथा

यच्छन्तां पञ्च, इति व्रीहीणा यवाना वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टि
मोप्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामि
न्द्राग्निभ्या जुष्टं निर्धामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्जुषा तूष्णीं
चतुर्धं निर्धपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञियानिह यान्दवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरूप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेश्वन्वोप्यान्यपूर्वाद्यावद्विशेषोक्तिः, इति ज्ञेयम् ।

इदं देवानाम् । इति निरुत्तानभिमृश्य

इदं नः सह, इत्यवशिष्टानभिमृश्य

स्फात्यं त्वा नारात्स्यै, इति निरुत्तानेवाभिमन्त्र्य

इदमहं निर्वरुणस्य पाशात्, उपनिष्क्रम्य (किञ्चिच्चलित्वा)

स्वरभिव्यख्यम् । इति प्रादप्रेक्ष्य (प्राड्—प्राचीं दिशम्)

सुवरभिविख्येषम्, इति सर्वं विहारमनुवीक्ष्य

वैश्वानरं ज्योतिः, इत्याहवनीय वीक्ष्य

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । इति स्फुत्तानभिमन्त्र्य

दृ५ हन्ता दुर्या द्यावापृथिव्योः । इति प्रत्यवरोह्य

उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि, इत्याह य

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्नें हव्य५ रक्षस्व । इत्यपरेणाऽऽ-

हवनीयमुपसादयेत् ।

यदि शकटस्थानीयाया पाश्या सकाशाच्चित्रपेत्तदैवम् । पाश्या दाक्षि-
णत स्थमुपधाय पाश्या पुरोडाशायानेष्य ता शकटस्थानस्थामालभ्य

अहुतमसि हविर्वान दृष्टस्व मा ह्य, इत्यन्ताऽऽकटमन्त्राञ्जपित्वा
(तत्रोक्तं चातकोत्यस्य मन्त्रस्य लोप — शकटमन्त्राभावात् परिणाहस्य च
शकटाङ्गाभावाच्च) भित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्यारभ्याग्ने हव्य५ रक्षस्व-
त्यन्त कार्यम् ।

यजमानः—कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु इति सर्वं विहारमनुवीक्षेत ।

अध्वर्युः—सशूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय

देवो व सवितोत्पुनातु—इति प्रथममुत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण—इति द्वितीयमुत्पूय

१ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्नें हव्य५ रक्षस्वाग्नीषोमौ हव्य५ रक्षे-
थामिन्द्रं वैमृध हव्य५ रक्षस्व, इति पौर्णमास्या विशेषः ।

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्नें हव्य५ रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्य५
रक्षेथाम् । इति दर्शं विशेषः ।

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः—इति तृतीयमुप्य

आपोदेवीरग्रेपुत्रा अग्रेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूथं यूयमिन्द्रमवृणीत्वं वृत्रतूथं
प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्थ

ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इनि जपित्वा

ॐ प्रोक्ष, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामग्रे वो जुष्टं प्रोक्षामि, इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं हवि प्रोक्ष्य
पर्यावर्त्य (स्वात्मान दक्षिणमावर्त्य) पात्राण्युत्तानानि कृत्वा

सुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याय, इति सपवित्रेण पाणिना
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं पात्राणि प्रोक्ष्य

प्राक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्य निवाय

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
माददे, इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतं रक्षोऽवधृता अरातयः । इयुक्ते कृष्णाजिनमूर्धग्रीव

१ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्व नाकस्य पृष्ठ
यजमानो अस्तु ।

सप्तऋषीणां सुकृता यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपाशु जपमुक् शोचै ---

ॐ ३ प्रोक्ष, इत्यन्धुमनुजानीयात् ।

२ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मग्रे वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय
वैश्वधाय वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति पौर्णमास्या विशेष ।

दर्शं तु---

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मग्रे वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति
विशेष ।

बहिष्ठाद्विशेषन त्रिवधुय
 आदित्यास्त्वगासि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु इ युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे
 वा कृष्णाजिन प्रतीचीनभ्रीवमुत्तरलोमोपस्तीर्ष पुरस्तात्प्रतीची भसदमुपसम-
 स्यानुत्सज-कृष्णाजिनम् ।

अपिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति तग्मिन्नूल्लमविवर्ष (अविवर्ष्य—प्रतिष्ठाप्य) अनुत्सज-
 कृष्णवल्गम् ।

अग्नेस्तनूगसि वाचो विसर्जन देवरीतये त्वा गृह्णामि ।

तस्मिन्नूल्लखले त्रिर्जुषा तूष्णीं चतुर्थं हविरेष्य

अद्विरसि वानस्पत्यः स इद देवेभ्यो हव्यं मुशभिं शमिष्व ।

इति मुसञ्जमाशय

हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—

इति हविष्कृतमाह्वयेत्

हविष्कृत्--अत्र रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम् । इति व्रीहीनवहन्यात् ।

अध्वर्युः—उच्चैः समाहन्तत्रै, इत्यग्नीधे संप्रैष कुर्यात् ।

अग्नीत्—देवस्थं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वेनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्यामाददे । इति शम्पामादाय

इषमा वदोर्जमा बंद शुमद्वदत वयं संघानं जेषम् ।

इति दृषदुपले समाहनन्द्रिषदि सङ्कदुपलाया त्रि सचारयन्नवकृत्व.

सपादयेत् । यत्र पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रम । त्रिरावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

अध्वर्युः—वर्षष्टदमसि, इत्युल्लखलस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शर्मुपहन्य

१ यथाऽत्रव्यमानस्य बहि पृष्ठभागो भवत्यन्तर्लोमभागस्तथेत्यर्थ ।

२ भसदमुपसमस्य—भसत्कटिप्रदेश । उपसमस्य द्विगुणीकृत्य । कटिप्र-
 देश पुरस्ताद्भागोनाधस्तात्प्रतीची गमयित्वाऽनन्तरप्रदेशेन सह द्विगुणिता
 कृत्वेत्यर्थ ।

३ समाहन्तत्रै—इत्यत्र “ कृत्यार्थे तवकेन्येन्येन ” इति पाणिनिसूत्रात्
 कृत्यार्थे तत्रैप्रत्यय । समाहन्तत्रै समाहन्तव्य त डनीयमित्यर्थ ।

वर्षवृद्धाः स्थ, इत्यत्रहतान्पुरोडाशीयानभिमन्त्र्य
 अति त्वा वर्षवृद्धं वेत्ते, इति पुरोडाशियञ्छर्ष उदोष्य
 परापृतः रक्षः परापूता अरतयः—इत्युक्ते शूर्णे तुषा-
 भ्रोह्य
 प्रविद्धः रक्षः पराभमाता अमित्राः, इति तुषन्प्रस्कन्दतोऽनुमन्त्र्य
 मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोष्य
 रक्षसा भागोऽसि, इत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योत्तरमपरमवास्तरदेश
 वाऽऽवपेत् ।

यजमानः—रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्यागमुक्त्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—अग्नि कपालः संस्पर्शं प्रज्ञात निधायप उपस्पृश्य
 वायुर्वो विविनक्तु, इति सतुषवितुषान्पृथक्कृत्य
 देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु इति पात्र्या तण्डुल्य-
 न्प्रस्कन्द्य
 अदब्धेन वक्ष्मिषाऽवपश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजा-
 स्त्वाय चक्षुषो गोपीथायाऽऽशिषमाशासे । इत्यवेक्ष्य तण्डुलाना-
 दाय तृष्णीमुल्लूख्ये न्युष्य
 त्रिफली कर्तव्यै, इति फलीः सप्रेष्येत् ।

पत्नी—देवेभ्यः शुन्ध्यध्वम्, देवेभ्यः शुन्ध्यध्वम्, देवेभ्यः शुम्भध्वम् ।
 इति मञ्चत्रयान्ते सुफलीकृतान्कुर्यात्तृष्णी वा । फलीकरणं नाम
 कणापाकरणार्थंस्तण्डुलावधत्त ।

अध्वर्युः—फलीकरणं प्रज्ञात निधाय तण्डुल्यन्प्रक्षार्य
 त्रिफलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवाशिष्यते ।
 रक्षसा भामधेयमापस्तत्प्रबहतादितः ।
 इति प्रक्षालनोदकं त्रिनिर्वाप उपस्पृशेत् ।

१ अनालम्मुक्त्वादिना पत्न्यमविशमानाया सत्या कमप्यवहन्तारं परिकर्मिण
 सप्रेष्येत् । तत् स एवावहन्त्यात् ।

२ लोकसिद्धपात्रेण तण्डुलान्प्रक्षाल्य निनयन यस्मत्कस्माच्चिदपि पात्रत्वा-
 र्थम् । माप्रदायिकान्तु प्राग्नित्रहरणेनोल्खलेन वा प्रक्षालनोदकं निनयन्ति ।

यजमान — रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्याग कृत्यऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामादे । इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः । इत्युक्ते कृष्णाजिनमूर्ध्वग्रीव
बहिष्ठाद्विशसन त्रिरववृष

अदित्यास्त्वगमि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु, इत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्कर-
दशे वा कृष्णाजिन प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तीर्य

पुरस्तात्प्रतीची भसदमुपममस्यानुत्सृजन्कृष्णाजिनम् ।

दिवस्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्भ्याः शम्या निवाय शम्यामनुत्सृजन्

त्रिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु । इति

शम्याया दृषदमत्यावाय दृषदमनुत्सृजन्

त्रिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । इति दृषद्युपला-

मत्यधाय

अश्वः स्थ मधुमन्तः, इति तण्डुलानभिमन्त्र्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् । इति यावन्तस्त-
ण्डुला सङ्ग्रेष्टु शक्यन्ते तावतस्तण्डुलान्दृषदि त्रिथञ्जुपा तृष्णां चतुर्थ
मध्युष्य

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपाम्यग्नीषोर्माभ्या जुष्टमधिवपामीन्द्राय वैमृधाय
जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् इति पौर्णमास्या
विशेष । दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निभ्या जुष्टमधिवपामि धान्यमसि
धिनुहि देवान् ।

इति विज्ञेय ।

प्राणार्थं त्वा, इति प्राचीमुपला (प्रापथ्य)

अपानार्थं त्वा, इति प्रतिचीमुपला प्रोह्य

व्यानार्थं त्वा, मध्यदेशे व्यवार्थ

प्राणार्थं त्वाऽपानार्थं त्वा व्यानार्थं त्वा, इति सतत प्रेष्य

दीर्घामनु प्रसितिमायुं धाम्, इति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह्य

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु । इति कृष्णाजिने

पिष्टानि प्रस्कन्द्य

अदब्धेन वश्रक्ष्णवाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

असवपन्ती पिषाणूनि कुरुतात्, इत्यवशिष्टतण्डुलार्थं पत्न्या
दास्या वा प्रैष कुर्यात् ।

पत्नी दासी वा—पिष्टानि चाणानि कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पिष्टलेप प्रज्ञात निवाय

धृष्टिरसि ब्रह्मं यन्छ, इत्युपवेशमाशाय

रक्षसः पाणि दहाहिरसि बुन्यः, इत्युपवेशमभिमन्थ्य

अपग्नेऽग्निमामादं जहि, इत्याहवनीया प्रत्यञ्चाथङ्गारौ निर्ऋत्यं

निष्क्रव्यादं सेध, इति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेश निर-

स्याप उपस्पृश्य

आ देवयजं वह—इति दक्षिणमवस्थाप्य

ध्रुवमसि पृथिवी ह२हाऽऽयुं ह२ह प्रजा ह२ह सजातानस्मै

यजमानाय पर्युह । इति तस्मिन्नङ्गारे मध्यम पुरोडाशकपालमुपवाय

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयः, इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय

धर्त्रमस्यन्तरिक्षं ह२ह प्राणं ह२हापानं ह२ह सजातानस्मै यज-

मानाय पर्युह ।

इति मध्यमस्य पुरस्ताद्द्वितीयम् ।

धरुणमसि दिवं ह२ह चक्षुर्ह२ह श्रोत्रं ह२ह सजातानस्मै यज-

१ दासी—वेतनमगृहीत्वा द्विजशुश्रुतैव धर्म इति मन्पमाना दृद्रजातीया कुरूपर
म्परया द्विजशुश्रुतार्थं द्विजगृहे स्थिता दामीत्युच्यते ।

मानाय पर्युह तस्माद्द्वितीयात्पुरस्तात्तृतीयम् ।

चिदसि विश्वासु दिक्षु सीढ, इति मध्यमस्य दक्षिणतश्चतुर्थम् ।

परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीढ, मध्यमस्योत्तरत पञ्चमम् ।

मरुताः शधोऽसि मध्यमस्य पश्चात्षष्ठम् ।

धर्मासि दिशो हृह योनिं हृह प्रजां हृह सजातानस्मै
यजमानाय पर्युह, इति दक्षिणस्य पुरस्तात्सप्तमम् ।

चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय
पर्युह, इत्युत्तरस्य पुरस्तादष्टमम् । एवमष्टौ कपालान्युपवाय
एता आचरन्ति—इत्यादि सक्षालननिनयनान्त प्रातर्दोहकर्म कृत्वा तत्रे-
दमनुसवातव्य यच्छाखापवित्रनिधान तदुदगप्र कार्पमिति ।

भृगूणामाङ्गिरसा तपसा तप्यध्वम्, इति वेदेन कपालेष्वङ्गारा-
नध्युह्य मदन्तीरविश्रित्य प्रक्षालिताया निष्टसोपवाताया पवित्रवया
पठाम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-

१ पौर्णमास्याम्—अपान्नेऽग्निमामाद जहीत्याद्यङ्गारनिर्वर्तनादिविधिनाऽऽग्नेयव-
दग्नीषोमीयस्याष्टौ कपालान्युपवाय, नेर्कन्या वायव्याभैशान्या चित स्वोर्ध्व-
चित, अनेन मन्त्रेणैकैक कपाल यथायोगमुपदध्यात् । एत मेपैन्द्रवैमृधरायापि
ज्ञेयम् ।

दर्श ऐन्द्राग्नस्यापेवेमेव कपालोपधानम् ।

२ पौर्णमास्याम्—एता आचरन्ति, इत्यादिर्दोहनविविर्नास्ति । सानाध्याभावात् ।

अमावास्यायाम्—असोमयाजिनोऽपि नास्ति । सानाध्याभावात् ।

३ पौर्णमास्याममावास्याया च भृगूणामिति मन्त्र प्रतिकपालयोगमावर्तयेत् ।

४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये

जुष्टुः संवपाम्नीपोमाभ्या जुष्टुः संवपामीन्द्राय वैमृधाय

जुष्टुः संवपामि ।

इति पौर्णमास्याम् ।

दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मग्नये जुष्टुः संवपामीन्द्राग्निभ्या जुष्टुः संवपामि । इति विशेष ।

ग्रये जुष्टं संवंपामि । इति कृष्णाजिनात्पिष्टानि त्रिर्यजुषा तुष्णीं
 चतुर्थं समोष्य वाच नियम्य
 देवो बः सवितोत्पुनातु, इति पिष्टानि प्रथममुत्पुय
 अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति पिष्टानि द्वितीयमुत्पुय
 बसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति पिष्टानि तृतीयमुत्पुय
 प्रणीताभि सयुत्य स्तुत्रेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयभ्य
 समापो अद्भिरग्मत समोषभयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिर्म-
 धुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वम् । इति पिष्टेष्वानीय
 अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वम्, इति तसाभि
 रद्भिरनुपरिह्वय
 जनयत्यै त्वा संयौभि, इति मेक्षणेन सयुत्य
 मुखस्य शिरोऽसि, इति पिण्ड कृत्वा
 अतुङ्गमनपृपाकृतिं कूर्मस्थेव प्रतिकृतिमश्वशफमात्र पुरोडाश कृत्वा
 इदमहं सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामि, इति वेदेन कपाले-
 म्योऽङ्गारानपोह्यै
 घर्मोऽसि विश्वार्युः, इत्याग्नेय पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्चिर्यो-
 ङ्गुलीः प्रक्ष ल्य

१ पौर्णमास्याम्—पिण्डकरणानन्तरम्—यथाभाग व्यावर्तध्वम् । इत्याग्नेय
 विभज्य । यथाभाग व्यावर्तथाम् । इत्यग्नीषोमीयैन्द्रवैमृधौ विभजेत् । ततः,
 इदमग्नीषोमयोः, इदमिन्द्रस्य वैमृधस्य, इत्यन्तयोरेव निर्देशपूर्वकामिभर्शो
 नाऽऽग्नेयस्य निर्देशाभिर्भर्श इति ।

दर्शं तु—

यथाभागं व्यावर्तथाम्, इति विभज्य समौ पिण्डौ कृतेति सूत्रायथा
 प्रतिदेवतं सम विभजन स्यात्तथा विभागरूपमिति गम्यते । ततः, इदमग्नेः
 इदमिन्द्राग्न्योः, इत्यग्निमृशत्, इति विशेष ।

२ पौर्णमास्यामपि पुरोडाशकरणमेवमेव । अमात्रास्यायामप्येवमेव ।

३ इदमहं सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामि, इति मन्त्र प्रतिकपालयाग-
 मुक्त्वाऽङ्गारानपोहेत् ।

४ घर्मोऽसि विश्वार्युः, इत्याग्नेयवत्प्रतिपुरोडाश मन्त्रमावर्तयेत् ।

उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति पुरोडाश प्रथयन्स
 वाणि कपलानि प्रथयित्वाऽङ्गु श्रे प्रक्षाल्य
 त्वचं गृह्णीष्व, इत्यङ्गि श्लक्ष्णीकृत्याङ्गुली प्रक्षाल्य सायदोहकु-
 म्भीमानीय

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः, इति सर्वाणि हवींषि
 षि पर्याग्निं कृत्वा तदुल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्य पुनरुल्मुकानि
 गृहीत्वा।

देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इत्युल्मुके पारितप्य
 अग्निस्ते तनुव माऽतिधागग्ने हव्यं रक्षस्व, इति दग्धैर्ज्वलाद्भि-
 स्तृणादिभिर्वाऽभिज्जाल्य

अविदहन्तः श्रपयत, इत्याग्नीध्र सप्रेष्य वाच विसृजेत ।

आग्नीध्रः—हवींषि सुशृतानि कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति वेदेन पुरोडाशे साङ्गार भस्मा-
 ध्यर्ह्य, अङ्गुलिप्रक्षालन पात्रीनिर्णेजन चोल्मुकेनाभितप्यैकीकृत्य
 रफेनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा प्राचीरुदीचीर्वा लिखि वा तास्यसं-
 स्यन्दयस्त्रिनिनयेत्तदेवम् ।

१ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति प्रतिपुरोडाशप्रथन-
 माहृत्तिः कार्या ।

२ त्वचं गृह्णीष्व, इति प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

३ पौर्णमास्या सायदोहकुम्भीनयन नास्ति । सानाध्याभावात् । असोमया-
 जिनोऽमावास्याया च नाग्निः ।

४ देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इति पारितपनमन्त्र
 प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ अग्निस्ते तनुव माऽतिधागग्ने हव्यं रक्षस्व, इत्यभिज्वलनमन्त्रं प्रति-
 पुरोडाशमावर्तयेत् ।

६ स ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति भस्माध्यहनमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्,
 इति ।

एकताय स्वाहा, द्विताय स्वाहा, त्रिताय स्वाहा,
इत्येतै प्रतिमन्त्र प्रत्यग्वर्गमुक्क निनयेत् ।

यजमानः— एकतायेदं न मम, द्वितायेदं न मम, त्रितायेदं न मम,
इति प्रतिमन्त्र त्याग कुर्यात् ।

ह्यमापस्तम्बीयदर्शपूर्णमासप्रयोगीय प्रथम पक्ष ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोर्द्वितीयः पक्षः ।

अध्वर्युः— देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे । इति स्फ्यमादाय

इन्द्रस्य बहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि
तिग्मतेजाः ।

इत्यभिमन्त्र्य हरस्ते मा प्रतिगाम् इति दर्भेण स्तुवत्समृज्य दर्भमुत्करे
निरस्याप उपस्पृश्यापरेणाऽऽदृशनीयम्

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि, इति स्फ्यकृतेन मानेन यजमानमात्री प्राग-
पथगां वेदिं कुर्या

वेदेन वेदिं त्रिविदुः पृथिवी ५ सा पमथे पृथिवी पार्थिवानि ।

गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तरतो यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

इति पुरस्तात्स्तम्बयज्ञेषु उपरीष्टाद्वा वेदेन वेदिं त्रि. समृज्यात् ।

यजमानः— चर्तुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृ प्रतीका भुवनस्य मध्ये ।

मर्द्ध्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् ।

इति वेदि ५ समृज्यमानामनुम त्रयेत् ।

अध्वर्युः— पृथिव्यै वर्मासि, इति वेदे पूर्वार्धे मितृतीयदेश उदगप्र प्रागप्र
वा दर्भं निधय

१ उपरि-काम स्तम्बं जुप हरण दु गिष्टाखनिप्रत्यवेक्षणात्प्राग्वेदेन वेदिं त्रिः
समृज्यात् ।

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिरमिषम् ।

इति स्प्येन तृण प्रह्वयाप उपस्पृश्य

अपहृतो ररुः पृथिव्यै, इति स्प्येन सतृणान्पाशसूनपादाय

वज्रं गच्छ गोस्थानम्, इति हरेत् ।

यजमानः—यो मां हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि
देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनत्ति ।

इति स्तम्बयजुर्हियमणमनुमन्त्रयेत् (स्तम्बयजुः—सतृणाः पांसवः ।)

अध्वर्युः—वर्षितुं ते द्यौः, इति वेदिं यजमान वा प्रत्यवेक्ष्य

वयान् देव सधितः परमस्यां परावति कृतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक ।

इत्युक्त्वा स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीत्रः—अरुरुंस्ते दिवं मा स्कान्, इत्युक्त्वा म्युक्तं स्तम्बयजुरुपध्वज-
लिना गृह्णीयात् ।

यजमानः इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यःतर्दतश्चरति मानुषीषु ।

इत्युक्त्वाभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अपाररुम देवयजनं पृथिव्याः, इति द्वितीयं प्रह्वयाप उप-
स्पृश्य

अपहृतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै, इति स्प्येन सतृणान्पाशसूनपादाय

वज्रं गच्छ गोस्थानम् । इति हरेत् ।

यजमानः—यो मां हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः ।

१ उक्त्वा नाम—वेदिप्रदेशादुत्तरतः पुरस्ताद्विद्वतीयवेद्ये विपदेऽभिहिते वा
वेद्ये म्युक्तं स्तम्बयजुः स देश उक्त्वाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रंण शिरश्छिनत्ति ।
इति स्तम्बयजुर्हियमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमान वा प्रत्यवेक्ष्य

वधान देव सवितः परमस्या परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्दोष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युक्ते स्तम्बयजु-
निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अववाहो रक्षः, इत्युक्ते द्वितीय न्युक्त स्तम्बयजुरुपर्यञ्जलिना
गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।
मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तदूतश्चरति मानुषीषु ।
इत्युक्ते ऋतमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—(३) अग्र्या मा पतत्, इति रक्षेण तृतीय प्रहयाप
उपस्पृश्य
अपदतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजनः । इति रक्षेण सतृणा
न्पाऽमूनपादाय
व्रज गच्छ गोस्थाभम् इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
दोष्टि देवाः ।
यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रंण शिरश्छिनत्ति ।
इति स्तम्बयजुर्हियमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमान वा प्रत्यवेक्ष्य

वधान देव सवितः परमस्या परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्दोष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युक्ते स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अववाहोऽघशंस, इत्युक्ते तृतीय न्युक्त स्तम्बयजुरुपर्यञ्ज-
लिना गृह्णीयात् ।

यजमान —इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधात्री दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु ।

इत्युक्तरमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं चतुर्थं छिन्नाऽप उपस्पृश्य तूष्णीं स्फयेन दर्भशेषेण स ह सन्नृणान्पास्मूनपाताय तूष्णीं ह्यग्रा तूष्णा वेदिं यजमान वा प्रत्यवक्ष्य तूष्णीमुक्त्वा निवपेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च गाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनत्ति ।

इति स्तम्बयजुस्तूष्णीं हियमाणमप्यनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—अववाढा यातु गानाः, इत्युक्त्वा चतुर्थं न्युक्त स्तम्बयजुरुत्थञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इद तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधात्री दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु, इत्युक्तरमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—द्रुसस्ते द्या मा स्कान्, इति स्यनिं प्रयवेक्ष्य (खनि — यत् पासय उमात्ता म प्रदेश)

वसवस्त्रा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा, इति स्फयेन दक्षिणतो दक्षिणश्रोणमारभ्य दक्षिणासपर्यन्त वेदे स्त्रीकारचिह्नीभूता रेखा कृत्वा रुद्रास्त्या परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा, इति स्फयेन पश्चाद्दक्षिणश्रोणमारभ्योत्तरश्राणिपर्यन्त वेदे स्त्रीकारचिह्नीभूता रेखा कृत्वा ।

१ स्तम्बयजुस्तूष्णीं हरणेऽपि यो मा हृदा, इति मन्त्रेण यजमानेनानुमन्त्रणमवश्यं कार्यम् । स्तम्बयजुर्हियमाणमित्यतिशेषवचनात् ।

२ अत्रोदकस्पर्शनं त्रिद्विधासौ विकल्पयन्ति तद्वीतिश्वव—

रौद्रराक्षसेनैर्ऋतपैतृऋच्छेदनभेदननिरसनात्माभिमर्शानि च कृत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

३।९। इतिपरिभाषासूत्राद्ब्रह्मे कर्माण कृतेऽपामुपस्पर्शनं प्राप्तं, तच्च रौद्रराक्षसेत्यत्र मीमांसारीत्याऽऽग्नेयमितिवदेऋदेवतासबन्धित्वावगमाद्ब्रह्मास्त्या परिगृह्णन्त्विति बहुरुद्रमबन्धे नापामुपस्पर्शनम् । निमित्तं सत्याया अविवाक्षितत्वादुदकस्पर्शनं कार्यमित्यन्ये हवि क्षायतीतिवत् ।

आङ्गित्यास्त्वा परिगृह्यन्तु जार्गोने छन्दसा, इति ऋषेनोत्तरत
उत्तरश्रोणिमारभोत्तरा उपरन्त देदे म्नीकर चिह्मना रेखा कुर्यात् ।

यजमानः— यज्ञस्य त्वा प्रमसाभिमया प्रतेमयोन्मया परिगृह्णामि,
इति वेदि परिगृह्यमाण मनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— अपाररुम देवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहि । इति
ऋषेण वेदिभूमेरुपरितना मृ मुद्धन्यात् ।

यजमानः— यदुद्धनन्तो जिहिसिम पृथिवीमोपधीरपः ।

अध्वर्यवः ऋकृतः ऋषेणान्त रिक्षं मारु पातु तस्मात् ।

यदुद्धनन्तो जिहिसिम क्रूरमस्या वेदिं चक्रुमा मनसा
देवयन्तः ।

मा तेन इह उपगाम भूम्याः शिवा नो निश्चैर्भुवनेभिरस्तु, इत्यु-
द्धन्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः— अध्वर्युणा वेदिभूमेरुपरितना मुद्धता मृदमुत्करे त्रिनिवपेत् ।

अध्वर्युः— इमां नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थे ।
इमा देवा अजुपन्त विश्वे रायस्पोषा यजमानं विशन्तु ।
इयाग्नीध्राय सप्रैष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः— देवस्य सवितु सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः ।

इति द्वयङ्गुलसमित्ता (द्वयङ्गुलादिवत् स्वर्गमित्ता वा) पुरीषवर्ती खाल्याऽप्य
उपस्पृश्य यदि दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणा प्रागुदक्प्रवणा वा
कृत्वा प्राञ्चै वेद्यमावुनीय तथा प्रतीच्यौ श्रोणी उनीय पुरस्तात्तनीयसीं
कृत्वा तथा च पश्चात्प्रनीयसीं कृत्वा मध्ये सनततरा कुर्यात् ।

यजमानः— भूमिर्भुत्वा भङ्गिमानं पुपोष ततो देवी वर्धयते पयारं सि ।

यज्ञियां यज्ञं वि च यन्ति शं चौषधीरापं इह शकरीश्च ।

इति वेदि क्रियमाणामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्राहीष्यामि, इति ब्रह्मण्य-
मामन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा— भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा ।
ॐ परिगृहाण, इत्यर्तिसृजेत् ।

अध्वर्युः—ऋतमसि इति दक्षिणत पूर्वोक्तप्रकारेण रेखा कृत्वा
ऋतसदनमसि, इति पश्चात्पूर्वोक्तप्रकारेण रेखा कृत्वा
ऋतश्रीरसि, इत्युत्तरत. पूर्वोक्तप्रकारेण रेखा कुर्यात् ।

यजमानः—यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामि
इति वेदि परिगृह्णामाणामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वसवी चासि पुरा क्ररस्य
विसृषो विरष्णिन्, इति स्फेने वेदिं प्रत्यगपवर्गां योयुष्ये
उदादायं पृथिरीं जीरदानुर्गामैर्यन्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरांसो अनुदृश्यं यजन्ते, इति वेदिमनुवीक्ष्य पश्चार्धं वेदेर्वि-
तृतीयदेशे स्फयतिर्द्वयं स्तब्ध्या

प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरूपसादय, स्रुवं च स्रुचश्च संमृद्धिं पत्नीं
संनह्याऽऽज्येनोदेहि । इत्याग्नीधाय सप्रैष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—प्रोक्षणीरमैर्यं, उदञ्चय स्फय पश्चात्, दक्षिणेन स्फयःसश्मृष्टा
उपनिनीय
ऋतसधः स्थ, इति यजमानस्य द्वेष्य (पाप) मनसा भ्यायन् स्फयस्य
वर्धनि प्रोक्षणीरासादयेत् । (अत्र ऋतसध स्थ पापघ्न्य इति
याज्ञिककल्या)

यजमानः—ऋदेऽन्वत्तूरहमपो देवीरुपश्रुवे दिवा नक्तं च ससृषी-
रपश्वरीः । इति प्रोक्षणीरासाद्यमाना अनुमन्त्रयेत् ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—बृहस्पते परिगृहाण वेदिं स्वगात्रो देवाः सद्-
नानि सन्तु । तस्या बहिः प्रथता ५ पादन्तर्हिस्त्रा नः पृथिरी देव्यस्तु,
देवता वर्धय तत्र नारुस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु सप्तर्षीणां मुकुतायत्र
लोकस्तत्रेयं यज्ञ यजमानं च धेहि । इत्युवाच "मुक्त्वोच्चै, ॐ इम्, परि-
गृहाण, इत्यनुजानीयात् ।

२ योयुष्य—निम्नोन्नतसर्माकरणार्थं विचट्टय

आग्नीध्रः—शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विपतो बधः । इति द्वेष्य (पाष्मान)
मनसा ध्यायन्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुकरे स्फ्यमुदस्य हस्तावनिज्य स्फ्यस्या
ग्रमप्रतिमृशन्स्फ्य प्रक्षाह्योत्तरेणाऽऽहवनीय प्रागग्र दक्षिणामिभमुत्तर
बर्हिरुपतादयेत् ।

यजमानः—ऊर्णामृद्दु प्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं सदानाय बर्हिः ।
सुवर्गे लोके यजमानं हि धेहि मा नारुस्य पृष्टे परमे व्योमन् ।
इति बर्हिरासाद्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—घृताचीरेताग्निर्गो ह्वयति देवपज्यायै, इति सस्त्रुप्रा-
शित्रा स्त्रुच आदाय
प्रत्युष्टुं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
तप्य, अनिशिताः स्थ सपत्नक्षयणीः, इति तप्ता सप्राशित्रा
स्त्रुचोऽभिमन्त्र्य विभक्तैरविभक्तैर्वा वेदाप्राग्ने —

गोष्टुं मा निर्भृक्ष वाजिनं त्वा सपत्नसाह्वं समाज्मि ।

इति प्राचीनमुदीचीन वोत्तान स्त्रुच वेदाप्राग्नेरन्तरतोऽभ्याकार सर्वतो-
बिलमभिसमाहार वेदाग्रमूर्लेर्दण्डं च समृज्य

वाचं प्राण मा निर्भृक्ष वाजिनीं त्वा सपत्नसाह्वीं समाज्मि ।

इति प्राचीमुदीची वोत्ताना जुष्टं वेदाप्राग्नेरन्तरतोऽभ्याकार प्राची
वेदाग्रमध्येर्बह्वत प्रतीची वेदाग्रमूर्लेर्दण्डं च समृज्य

चक्षुः श्रोत्रं मा निर्भृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाह्वीं समाज्मि ।

इत्युदीचीमेवोत्तानामुपभृत वेदाप्राग्नेरन्तरतोऽभ्याकार प्रतीची वेदाग्र-
मध्येर्बह्वत प्राची वेदाग्रमूर्लेर्दण्डं च समृज्य

प्रजा योनि मा निर्भृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाह्वीं समाज्मि ।

इति स्त्रुचवद्भ्रुग समृज्य

रूप वर्ष पशूना मा निर्भृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाह्वं समाज्मि ।

इति स्त्रुचवत्प्राशित्रहरण समृज्य, तृष्णीं वा स्त्रुचवदेव समृज्याऽऽ
प्रयोगमम स्ते समृष्टपत्राण्यस्मृष्टपात्रेर्न सस्पर्शयेत् ।

अग्नेवेस्तेजिष्टुन तेजसा निष्टपाभि । इति पुन प्रतितप्य प्रोक्ष्या-
ग्नेणं कर जघनेन वा दर्भेषु सादायित्वा स्त्रुकुसमार्जनान्यद्वि
संस्पृश्य

दिवः शिल्पमधेततं पृथिव्याः ककुभिं श्रितम् ।

तेन वयं सहस्रवल्सेन सपत्नीं नाशयामसि स्वाहा ॥

इति यस्मिन्नग्नौ प्रतितपन तस्मिन्नग्नौ प्रहरेद्वीत्करे न्यसेत् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इत्यग्नौ प्रहरणपक्षे त्यागो न न्यास-
पक्षे त्यजेत् ।

आग्नीध्रः—वेदमाज्यस्थालीं योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदाय (मौञ्जं दाम पवित्रे
चाऽऽदायेति वा)

आशासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम् ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नद्ये सुकृताय कम् ।

इत्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वंशुमासीना तिष्ठन्तीं वा पनी मौञ्जेन दाम्नाऽ-
न्यतरत, पाशेन योक्त्रेण वा सनह्येत् (सनह्येत्—योक्त्रान्ते पाश
प्रतिमुच्य विरमेत् ।)

पत्नी—उत्तरेण नाभिं शिखाकृतिं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिण पर्युह्य दक्षिणेन
नाभिमवस्थाप्योपोत्थाय

अग्ने गृहपत उप मा ह्वयस्व, इति गार्हपत्यमुपस्थाय

देवानां पत्नीरुप मा ह्वयध्वं पत्निं पन्त्येष ते लोको नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः, इति देवपत्नीरुपस्थाय तस्माद्देशादपक्रम्य

सुप्रजसंस्त्वा वयं सुपत्नीरुपंसेदिम ।

अग्ने सपत्नदम्भं नमदं ध्यासो अदाभ्यम् । इति दक्षिणत उदी-

च्युपविश्य

इन्द्राणीवाविभवा भूयासमदिति रिव सुपुत्रा ।

अस्थूरि त्वां गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायं । इति जपेत् ।

१ याज्ञिकसप्रदायस्तु प्रकृतावग्नौ प्रहरणमेव विकृतौ तृत्करे त्याग ।

२ योक्त्रम्—बलीवर्दनियोजनार्थं शम्याया प्रतिमुक्तरञ्जुविशेष । यदा च
याज्ञिका इमा रञ्जुं गृह्णन्ति तदा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वक्तव्यम् । यदा तु ता
न गृह्णन्ति मौञ्जमेव दाम स्वी कुर्वन्ति तदा तु मौञ्जं दाम पवित्रे चाऽऽदायेति
वक्तव्यम् । ये तु दाम गृहीत्वा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वदन्ति ते स्वाह्वान-
बिलसितमेव प्रकटयन्ति ।

यजमानः—युक्ता मे यज्ञमन्वासातै, इति पत्नीः सप्रेष्येत् ।

अग्नीध्रः—पूषा ते बिलि विष्यतु इति सर्षिर्धानस्य त्रिलमपावर्त्य दक्षिणाम्ना-
वाज्य विलाप्य

अदितिरस्यविच्छद्रपत्रा, इत्याज्यस्थालीमादाय
महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्व-
पामि देवयज्यायै इति तस्या पवित्रान्निर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्य निरस्य
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् । समूढमस्य पाशुरे ।
इति दक्षिणाम्नावधिश्रिय वेदेन भस्म प्रमृज्य
इषे त्वा, इति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रिय
ऊर्जे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य वेदेनोपधम्य पत्न्या उपहरेत् ।

पत्नी—तदाज्यमनुच्छ्वसन्ती निर्मलय तूष्णीं वीक्ष्य
महीना पयोऽस्योषधीनां रसोऽर्द्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे,
मुप्रजास्त्वार्थं ।
इति वीक्षेत ।

आग्नीध्रः—तेजोऽसि, इत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रिय
तेजसे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य
(अनालम्भु रूत्वादिना पत्न्यामसनिहिताया गार्हपत्यस्योत्तरार्धाधिश्रि-
यणमपादानं च लुप्यते । तदीक्षणाभावात् । तदा योक्त्र मौञ्ज दाम वा
स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदक् शुक्ल पश्चाद्देरन्तर्वेदि वा तूष्णीं निर्दध्यात् ।)
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहि, इति ह्यवा
अग्निस्ते तेजो माविनेत्, इत्याहवनीयेऽधिश्रिय वेदेन भस्म प्रमृज्य
अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभ्रुर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
भव ।

इति स्फयस्य कर्मन्सादनेत् । (वर्त्मन्—वर्मनि)

अध्वर्युयजमानौ—तदाज्य तूष्णीं निर्मलय वीक्षयानुच्छ्वसन्तौ ।

१ उच्छ्वसे—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् ।

समूढमस्य पाशुरे । इति प्रायश्चित्तीगामृच जपेत् । आश्वलायनीययजमानस्त्रि-
मामेव ऋच स्वशाखाधर्मेण पठेत् ।

आज्यमासि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमासि हविरसि वैश्वानरं
 वैश्वदेवमुत्पृतशुष्मं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वा-
 रातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
 सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य स-
 त्यमसि सत्यायुरस्ति सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभिघारयामि
 तस्यै ते भक्षीय । इत्यवेक्षेयाताम् ।

अध्वर्युः—शुक्रमसि, इत्युदगप्राभ्या पवित्राभ्या पुनराहारमाज्यं प्रथममुत्पूय
 ज्योतिरसि, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
 तेजोऽसि, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पूय,
 देवो वः सवितोत्पुनातु, इत्याज्यलिताम्ना पवित्राभ्या प्रोक्षणीः
 प्रथममुत्पूय,
 अन्धिद्रेण पवित्रेण, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
 वसोः सूर्धस्य रश्मिभिः, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पुनीयात् ।

यजमानः—अङ्गिराज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः पवित्रैः ।
 ता देवीः शकरीः शकरेणेभं यज्ञमवत संविदानाः । इत्याज्य
 प्रोक्षणीश्चोत्पूयमाना अभिमन्त्रयेत् ॥

अध्वर्युः—शुक्रं त्वां शुक्राया धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
 गृह्णामि । इत्याज्यस्याल्या बिलेन सम जुहा बिल धारयमाणो जुहू
 वेदेनोपयम्य, अनिष्कासिना स्त्रेणान्तर्वेद्याज्यं भूयो जुहा प्रथम
 गृहीत्वा
 ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
 गृह्णामि ।
 इति पूर्ववद्द्वितीयमाज्यं जुहा गृहीत्वा

१ पुनराहारम्—पुरत आरभ्य पश्चात्कृत्वा पुरत समाप्ति, एवं त्रि ।

२ अनिष्कासिना—शेषरहितेन । निष्कास शेष । पुराणलेपप्रतिषेधार्थं
 नैतत् । अपि तु आज्यशेषेण स्थापनीय इत्यर्थमिति निष्कासशब्दसामर्थ्या-
 दिति ब्रूम ।

अर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामि ।

इति पूर्ववच्चतुर्थं जुहा गृहीत्वा

पञ्चाना त्वा वार्ताना यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववच्चतुर्थं जुहा गृहीत्वा

पञ्चानां त्वर्तूना यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

(इति पञ्चावत्तिनो यजमानस्य पूर्ववत्पञ्चम गृहीत्वा विहारसर्माप आसादयेत्)

यजमानः—चतुरवत्तो यजमानश्चतुर आज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

पञ्चावत्तो चेतपञ्चाऽऽज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

अत्राध्वर्युयजमानाभुभावपि चातु स्वयेणैव जपत ।

तत्राध्वर्युराज्यग्रहणमन्त्र चातु स्वयेण जपित्वाऽऽज्य गृहीयात् ।

अध्वर्युः—पञ्चाना त्वां दिशा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इत्याज्यस्य ॥६५॥ मध्यदेश उपभृत धारयमाण उपभृत वेदेनोपयम्य,
अनिष्ठासिना स्रुवेणान्तर्वेद्याज्यमल्पीय उपभृति प्रथम गृहीत्वा

पञ्चाना त्वां पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति द्वितीय गृहीत्वा

पञ्चाना त्वां सलिलानां धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति तृतीय गृहीत्वा

पञ्चाना त्वा पृष्ठानां धर्त्राय गृह्णामि, इति पूर्ववदुपभृति चतुर्थं

गृहीत्वा

(धामासि म्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा
गृह्णामि ।)

(इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृहीत्वा)

चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति पञ्चम गृहीत्वा

अङ्गणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति षष्ठ गृहीत्वा

क्षत्रस्य त्रौजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववद्ब्रुपभृति सप्तम गृहीत्वा
विश्वे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववद्ब्रुपभृति अष्टम गृहीत्वा विहारसमीप आसाद्य
(सुवीर्याय त्वा गृह्णामि । इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृह्णीयात् ।)

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । (अध्वर्युस्तु पूर्ववदेव
चातु स्वर्धेणैव मन्त्रानुक्त्वाऽऽज्य गृह्णीयात् ।)

अध्वर्युः—सुप्रजास्त्वायं त्वा गृह्णामि, इति वेदेन सहाऽऽज्यस्थाह्या
उत्तरतो भूमौ प्रतिष्ठिताया ध्रुवायामन्तर्वेदि भूयिष्ठमाज्यमनिष्कासिना
स्त्रेण प्रथम गृहीत्वा
रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ब्रुवायामाज्य द्वितीय
गृहीत्वा
ब्रह्मवर्चसायं त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ब्रुवायामाज्य तृतीय
गृहीत्वा

भूरस्माकं हविर्देवानामाशिपो यजमानस्य देवानां त्वा
देवताभ्यो गृह्णामि ।

इति पूर्ववद्ब्रुवायामाज्य चतुर्गृहीत गृहीत्वा विहारसमीप आसादयेत् ।
(पञ्चावत्तिनो यजमानस्य)—

(कामाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ब्रुवायामाज्य पञ्चम गृहीत्वा
विहारसमीप आसादयेत् ।) चतुर्गृहीतप्रभृतीन्येतान्याज्यान्युक्त्वे नाऽऽसा-
दयेत् । अन्तर्वेदि गृहीत ध्रुवागतमाज्य न पश्चाद्धरेत् ।

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । अध्वर्युस्तु प्राग्बदेव
चातु स्वर्धेणैव त्रयात् ।

अध्वर्युः—आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुवोऽग्रं इम यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
धत्त युष्मानिन्द्रोऽष्टणीत वृत्रतूथं यूयमिन्द्रमष्टणीध्वं वृत्रतूथं
प्रोक्षिताः स्थ ।

इति प्रोक्षणीरभिन्त्रय

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामि । इति ब्रह्माणमामन्त्रभेत् ।

अह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा
ॐ ३ प्रोक्ष । इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—विस्रस्नेधम्—

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा ।

इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिधम प्रोक्ष्य

वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा ।

इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं वेदिं प्रोक्ष्य

बर्हिरेसि स्रग्भ्यस्त्वा स्वाहा । इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं बर्हिः

प्रोक्ष्यान्तर्वेदि पुरोमन्थि ऊर्ध्वम्र बर्हिरासादयेत् ।

यजमानः—अश्रिश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्याः सःपरोहयन्त ओषधी-
र्विवृक्णाः ।

यासा मूलमुदवधीः स्फयेन शिवा नस्ताः मुह्यन् भवन्तु ।

सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शकरीश्च ।

वृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोहयतु हिरण्यवर्षाः शतवल्शा
अदब्धाः ।

इत्यन्तर्वेदि बर्हिरासन्नमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—दिवे त्वा, इत्यासन्नबर्हिषोऽग्न प्रोक्ष्य

अन्तरिक्षाय त्वा, इति मध्य प्रोक्ष्य

पृथिव्यै त्वा, इति मूल प्रोक्ष्य, स्तुच्यप्राणि मूलाणि च क्लेदयित्वा

पोषाय त्वा, इति स्तुग्बिलाप्रयोरुपरिन्यस्तन्युञ्जहस्तेन प्रत्यगपवर्गं

मन्थि प्रत्युक्षेत् ।

अध्वर्युयजमानौ—प्राचीनमिति नौ भूत्वा

अध्वर्युः—स्वधा पितृभ्य उर्गभव बर्हिषन्नर्थ ऊर्जा पृथिवीं गच्छत ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—

प्रोक्ष यज्ञ देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणाः सुकृता यत्र लोकस्तत्रेयं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपाशु जपमुक्त्वोबै.—ओ ३ मू, प्रोक्ष इत्यनुजानीयात् ।

इति प्रोक्षणीशेषे दक्षिणाद्यै श्रोणेरोत्तरस्था सततं निनीय यज्ञोपवीती
भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा यज्ञो-
पवीती भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—पूषा ते ग्रन्थि विष्यतु, इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूढं ग्रन्थि प्राग-
पवर्गं विस्त्रस्य (यदि सनहनकाले पश्चात्प्रागुपगूढो ग्रन्थिस्तं पुच्छे
गृहीत्वा पश्चादाकृष्य विस्त्रस्य)

विष्णोः स्तूपोऽसि, इति प्रस्तरमाहवनीयं प्रति बर्हिषः सकाशात्क-
र्षन्निव शनैरपादाय

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् ।

यज्ञे ह्यभूता पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने ।

यजमाने प्राणापानौ दधामि । इति तस्मिन्प्रस्तरे पवित्रे अपिस्तृभ्य
प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमि । इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रस्तर-
माहृत्य यजमानाय प्रयच्छेत् ।

यजमानः—ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—प्रस्तरं धारयति ।

यजमानः—स्वयमेव वा धारयेन्न ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

अध्वर्युः—परिभोजनीयदर्भैर्वा वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः सनहनं शुल्बं
प्राचीनं प्रागुदीचीनं वा निधाय

ऊर्णाद्भद्रसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थ देवेभ्यः ।

इति बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु
वाऽग्रेर्मूलान्याभिच्छादयन्धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयन्बर्हिषा वेदिं स्तृणी-
यात् ।

यजमानः—चतुर्गुणैश्चिखण्डा युवतिः सुपेशां घृतभ्रतीका वयुनांनि वस्ते ।

सा स्तीर्यमाणा महते मौभगाय सा मे धुक्व यजमानाय
कामान् ।

१ प्रस्तरस्य शनैरपादानं सूत्रयताऽऽचर्येण प्रस्तरस्येतस्ततः करणं निन्दित-
मिति गम्यते । सूत्रकारोऽपि साक्षाद्विद्वत् एव “ नो द्यौती यादिना । ”

शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती
च मे पर्यस्वती चैधि ।

इषमूर्जं मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे
पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्वस्वाऽऽर्यरन्नाद्यं मे पिन्वस्व प्रजा
पशून्मे पिन्वस्व ।

इत्यास्तीर्यमाणा वेदिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रस्तरपाणि —

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड
ईडितः ।

इत्युदगप्रमन्योन्यसस्पृष्ट मध्यम परिधि परिदध्यात् ।

यजमानः—ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसु-
वित् । इति परिवीयमान मध्यम परिधिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः ।
इति प्रागप्रमन्योन्यसस्पृष्ट दक्षिण परिधि परिदध्यात् ।

यजमानः—उग्रोऽस्युग्रोऽहं संजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवित् ।
इति परिवीयमान दक्षिण परिधिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्ता ध्रुवेण धर्मणा यजमा-
नस्य परिधिरिड ईडितः । इति प्रागप्रमन्योन्यसस्पृष्टमुत्तर परिधि
परिदध्यात् ।

यजमानः—अभिभूरस्यभिभूरहं संजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसु-
वित् ।

इति परिवीयमानमुत्तर परिधिमनुमन्त्रयेत्

अस्मिन्यज्ञ उष भूय इक्षु मेऽविक्षोभाय परिधीन्दधामि ।

धर्ता धरुणो धरीयानग्निद्वेषाऽसि निरितो नुदातै ।

इत्यनया सकृद ते सर्वापरिधीननुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—सूर्धस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिःस्तयाः ।

इत्याहवनीयमभिमन्त्र्योपर्यहवनीये प्रस्तर धारयन्नग्निं काष्ठैर्बलवन्तं
कुर्यात् ।

यजमानः—युनक्तिं त्वा ब्रह्मणा देव्यन हव्यायास्मै वोदवे जात-
वेदः ।

इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्ज्विवेम बलिहृतो वयं ते ।
यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत
विष्णो ।

तेन हन्मि सपत्नें दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थे ।
तेजिष्ठा ते सपना या च रोचना प्रत्यूषन्तीस्तन्वो यास्ते अग्ने ।
ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दभन्यज्ञहनः पिशाचाः ।
इति चाऽऽहवनीयमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आधारसमिधौ गृहीत्वा मध्यम परिधिमुपस्पृश्य

भीतिहोत्रं त्वा कवे क्षुपन्तं सभिधीमक्षेत्रं बृहन्तमध्वरे ।

इति दक्षिणामाधारसमिध पूर्वाच्च रसमासिप्रदेश ऊर्ध्वामामाधाय

समिदस्यायुषे त्वा, इति तूष्णीं वोत्तरामाधारसमिधमुत्तराधारसमा-
सिप्रदेश ऊर्ध्वामामाधाय समावन्नन्तर्गमौ दभौ विधृतित्वेन कल्प-
यित्वा

विश्वो यन्त्रे स्थः, इत्यन्तर्वेद्युदगग्ने ते विधृता निदध्यात् ।

यजमानः—विच्छिनक्षि विधृतीभ्यां सपत्नां ज्ञातान्भ्रातृव्यान्ये चं
जनिष्यमाणाः । विश्वो यन्त्राभ्या विधंमभ्येनानहं स्वानामुत्त-
योऽसानि देवाः ।

विश्वो यन्त्रे नुदमाने अरातिं बिभ्वं प्पपानमभतिं दुर्मरायुम् ।
सीदन्ती देवी सुकृतस्यं लीके धृतीं स्यो विधृतीं स्वधृती
प्राणान्मरिधिं धारयतं प्रजां मरिधिं धारयतं पशून्मरिधिं धारयतम् ।

इति विधृती आसाशमने अनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—रसूना * रुद्राणां मादित्यवना * सदांसि सीद । इति लयोर्वि-
धुत्योरुपरि प्रस्तर * स्थापयेत् ।

यजमानः—अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानां मुतानूया-
जानाम् ।

स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्त्सु चो अध्यासादयामि ।

इति प्रस्तरमासाद्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—जुहूरसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदांसि-
सीद ।

इति तस्मिन्प्रस्तरे प्रागग्रा परस्परमस * पृष्ठां जुहू * सादयेत् ।

यजमानः—आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षेयः अथमजा ये
पुराणाः ।

क्षिरं पत्ताजिरा संभृताङ्गा वहांसि मा सुकृतां यत्र लोकाः ।

जुहूरसि घृताची श्रायत्र्याम्नी कविभिर्जुषाणा ।

अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवाना-

श्रेयेन शर्मणा दैव्येन । इति जुहूमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—उपभृदसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदांसि
सीद । इति प्रस्तर उत्तरेण जुहु प्रागग्रा मस * स्पृष्टामुपभृत * साद-
येत् ।

यजमानः—अवाहं बाध उपभृता सपत्नाङ्गा ताम्भ्रातृभ्यान्ये चं जनि-
श्रयमाणाः ।

दोहं यज्ञ * सुदुर्घामिब धेनुमहमुत्तरो भूणसमधरे मत्स-

वर्तनाः । सुभृदस्युपभृदघृताची त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्ववेदाः ।

अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानै-

श्रेण शर्मणा दैव्येन । इत्युपमत्मासाद्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—ध्रुवाऽसि घृताची नाम्नाः प्रियेण नाम्नाः प्रिये सदासि सीद । इति प्रस्तर उत्तरेणोपभृत प्रामप्रामसशृष्ट्यां ध्रुवामासादयेत् ।

यजमानः—यो मां वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदारतीयादभिदासदग्ने । इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवायां अहमुत्तरे भूयासमधरे मत्स-
पत्नाः ।

ध्रुवाऽसि धरणी घनस्य पूर्णा जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः ।
अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्त्र सुनीती यज्ञं नयास्युप देवाग्नि-
श्वदेवेन शर्मणा दैव्येन । इति ध्रुवामासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—ऋषभोऽसि शाकरो घृताचीनां सूनुः प्रियेण नाम्नाः
प्रिये सदासि सीद । इति दक्षिणेन जुहूमत्तरेण वा, उत्तरेण वा
ध्रुवा सु १ सादयेत् ।

यजमानः—स्योनो मे सीद सुपदः पृथिव्यां प्रथयि प्रजयां पशुभिः
सुवर्गे लोके ।

द्वित्रि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्स-
पत्नाः ।

अथ सुवो अभिजिहति होमाच्छतक्षरच्छन्दसाऽऽनुष्ठुमेन ।
सर्वं यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बाह्वस्पत्येन शर्मणा दैव्येन ।
इति सुवामासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—पूर्वयापितस्थले तूष्णीमाज्यस्थालीमासादयेत् ।

यजमानः—इयं स्थाली घृतस्य पूर्णाऽच्छिन्नफयाः शतधारु उत्तमः ।
मारुतेन शर्मणा दैव्येन । इत्याज्यस्थालीमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—एता असदन्सुकुतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं
पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनिर्यम् । इति सुवोऽभिमन्त्र्य
विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धमन्ति स्थ प्राजापत्यानि ।

इति स्तुगतान्याउषान्यभिमन्त्र्य वेदमाउपस्थाली पानीं स्तुत्रं चऽऽ-
दाय—इदमहं सेनाया अभीर्त्वर्ये मुखमपोहामि । इति वेदेन

कपालत्रपुरोडाशादङ्गारानपोह्य

सूर्यज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियार्थं, इति पुरोडाशमभिमन्त्र्यै

आप्यायता घृतयोनिरग्निर्व्यानुमन्यताम् ।

स्वमङ्क्ष्व स्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वां वसुविदं पशुना तेजसाऽ-

शये जुष्टमभिघारयामि ।

इत्याग्नेय पुरोडाशमभिघार्यै

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्ये ।

आत्मन्वान्त्साम घृतवान्दि भूत्वा देवानाञ्छ सुर्विन्द यज-

मानाय मक्षम् ।

इति प्रातर्दोहमभिघार्य तूष्णीं सादोहमभिघार्यै

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया मुञ्चेवं कल्पयामि ते ।

इति पात्रयामुपस्तीर्यै

आर्द्रः प्रथमनुर्भुवनस्य गोपाः श्रुत उत्सनाति जनिता मतीनाम् ।

इत्यपर्यावर्तयत्पुरोडाशमुद्वास्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः ।

इति पात्र्या प्रतिष्ठैत्य हस्तं प्रक्षास्य (यत्रमयश्चेत् पुरोडाश तूष्णी
प्रतिष्ठाप्य)

१ इदमहं सेनाया इतिमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्यायां समानमिदम्

२ सूर्यज्योतिरिति मन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् । पौर्णमास्याममावास्यायाम् ।

३ पौर्णमास्याम्—तूष्णीमग्नीषोमीयमैन्द्र वैमृधं पुरोडाशमभिघार्य, अमावा-
स्यायामग्नेयमाश्यायतामिति मन्त्रेणाभिघार्य, तूष्णीमैन्द्राग्नमभिघार्य ।

४ यस्त आत्मेत्यादिमायदोहाभिघारणान्तं कर्म पौर्णमास्या नास्ति सांनाष्या-
भावात् । असंन्यतोऽमावास्यायामपि नास्ति सांनाष्याभावादेव ।

५ स्योनं ते इत्यादि प्रतिष्ठपूजानापरिषोमीयस्य वैमृधस्य च फल्यम् । अम-
नयतोऽमावास्यायामग्नेयचदे द्व मस्य स्योनं ते इत्यादिप्रतिष्ठपशान्तं कर्तव्यम् ।

दृश्ह गा दृश्ह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत् । इत्युदक् । त-
दोहमुद्रार्यं

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत्, इति स्रुवगृहीतेनाऽऽज्येन
कपालानि प्रत्यज्यं

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु इति स्रुवगृहीतेनाऽऽज्येन पुरोडाश-
मङ्क्त्वोपरिष्ठापुरे ङाशस्याधस्तादञ्जनमाज्याकेन हस्तेन कुर्यात् ।

पञ्चमानः—तृप्तिरासि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरासि चैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरासि जागर्तं
छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिः ।

इति पुरोडाशमज्यमानमनुसन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निर्होता । अश्विनाध्वर्यु । त्वष्टाऽग्रीत् । मित्र ऽपवक्ता ।

इत्यपरेण स्रुच पुरोडाशम्, स्रुच मुत्तरतो दोहौ, पुरोडाशश्योत्तरतो
वा अपि वा हस्ते कुम्भ्यौ धृत्वा वेदिमव्ये पूर्वं शृतमपरं दधि रुच्छि-
ष्यानन्तर विभज्य दक्षिणस्या श्रोण्या शृतमुत्तरस्या दध्येवमासादयेत् ।
सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वेषा हविषामासादनासभवे प्रतिहविर्द्रव्य मन्त्रमा-
वर्त्याऽऽसादयेत् । तथैकेन दक्षिणेन हस्तेनाऽऽसादनासभवे हस्तद्वये-
नाऽऽसादयेत् । कर्मणे वा देवैभ्य शक्यमिति मन्त्रलिङ्गात् ।

१ पौर्णमास्यामसनयतोऽमावास्याया च प्रातर्दोहोद्वासन नास्ति सानाश्या-
भावात् ।

२ इरा भूतिरिति मन्त्रं प्रतिकपालयोगमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्याया च ।

३ पौर्णमास्यामसनयतोऽमावास्याया च—देवस्त्वा सवितेति मन्त्रं प्रति-
पुरोडाशमावर्तयेत् ।

४ पौर्णमास्यामसनयतोऽमावास्याया च तृप्तिरसीति पुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं
प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ पौर्णमास्याम्—पृथिवीर्होता अध्वर्यु रुद्रैऽग्रीत्, बृहस्पतिरुपवक्ता,
इत्यपरेण स्रुच पुरोडाशानासादयेत् । असनयतोऽमावास्याया पुरोडाशावासा
दयेत् । मन्त्रस्तु अग्निर्होतेत्यादिस्ये ।

६ पौर्णमास्यामसनयतोऽमावास्याया दोहोद्वासन नास्ति सानाश्याभावात् ।

यजमान — यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मा भूतं भविष्यच्छ्र
 यताश्च शवं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सूनृता इरावतीः
 पशुमतीः प्रजापतिरभि सर्वतः श्रितः सर्वतो मा भूतं भविष्य-
 च्छ्रयताश्च शतं मे सन्त्वाशिषं सहस्रं मे सन्तु सूनृता
 इरावतीः पशुमतीः ।

इत्याग्नेय पुरोडाशमासन्नमभिमृश्य

ईदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
 तेन देवा अवतोप माभिहेषमूर्जं यज्ञः सह ओजः सनेयश्च
 श्रुतं मयि श्रयताम् । इत्यासन्न प्रातर्दोहमभिमृश्य
 यस्पृथिवीमर्चरत्तमविष्टं येनासिञ्चन्नमिन्द्रे प्रजापतिः ।

१ पौर्णमास्याम्—असनयतोऽमावास्याया चाऽऽग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनानन्तरम्—

अयं यज्ञः सप्तसदद्भविष्मानृचा साध्ना यजुषा देवताभिः ।
 तेन लोकान्तसूर्यवतो जयेभेन्द्रस्य सरुयममृतत्वमश्याम् ।
 इति सर्वाणि हवींश्च्यभिमृश्य

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।
 अपतमिन्द्रो वैमृगो भुवनाश्रुतामहं प्रजा वीरवतीं विदेय ।
 इत्यै द्रमभिमृश्य ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैः—
 पृथिवी हो ॥, द्यौरध्वर्युः, रुद्रोऽग्नीत्, बृहस्पतिरुपवक्त्रा,
 इति सर्वाणि हवींश्च्यसन्नान्भिमृशेत् ।

असनयत - अमावास्यायाममृतत्वमश्यामित्यस्यानन्तरम्—

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।
 अपतमिन्द्राग्नी भुवनाश्रुतामहं प्रजा वीरवतीं विदेय ।
 इत्यै द्रमभिमृश्य ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैरग्निहोतैर्नि मन्त्रैश्च सर्वाणि
 हवींश्च्यसन्नान्भिमृशेत् ।

इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीं वघेनोपरिष्ठादधिनीन्महेन्द्रं दधिमा-
न्धिनीस्तु ।

इत्यात्मन दध्यभिमृश्य-

अयं यज्ञः सर्भसदद्भविष्मानृचा साम्ना यजुषा देवर्षिः ।

तेनं लोकात्सूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृतत्वमश्याम् ।

इति सर्वाणि हवीश्वभिमृश्य (पूर्वमग्निमृष्टान्यपि पुनरभि-
मृशेत् ।)

ममाग्निं वचो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।

मह्यं नमन्ता प्रदिरुश्रतस्त्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

ममं देवा विह्वे संन्त सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो त्रिष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु ह्य चातः पनता कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मयि देवा द्रविणमायजन्ता मर्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।

द्वैव्या होता रावनिपन्त पूर्वेऽरिष्ठाः स्याम तनुवा सुधीराः ॥ ३ ॥

मह्यं यजन्त मम यानि ह्वयाऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गी कतमश्च नाहं विश्वदेवासो अधि वोचता

मे ॥ ४ ॥

देवीः षडुर्वा रुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनुभिर्मा रंधाम द्विषते सोम

राजन् ॥ ५ ॥

अग्निर्भ्युं प्रतिनुदन्पुरस्ताददृग्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषा चित्त प्रबुधा विने

शत् ॥ ६ ॥

धाता वातृणां युर्वन्नस्य यस्पतिर्देवः सवितारमभिमाति-

षाहम् ।

इमं यज्ञमश्विनो भा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं व्य-

थर्त्तु ॥ ७ ॥

उरुव्यचा नो महिषः क्षमं य५ सदस्मिन्वेषं पुरुहूतः पुंरुक्षु ।
 स नः प्रजायै हर्यम्बमृदयेन्द्र मा नोरीरिषो मा परादाः ॥ ८ ॥
 ये नः सप्तना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे
 तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृश मोग्रं धेत्तारमधिराजभ-
 क्रन् ॥ ९ ॥

अर्वाश्चमिन्द्रममृतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदंश्चजिद्यः ।
 इम नो यज्ञं विह्वे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिनं
 स्वा ॥ १० ॥

अग्निहोता, अग्निनां चर्यु, स्वष्टाऽग्नीत्, मित्र उपवक्ता ।
 इति सर्वाण्यसत्त्वानि हवीरुष्यभिमृशेत् ।

अध्वर्युः—अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्गुहां सती गहने गङ्गरेषु ।

स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु ।

इत्यग्नेोत्तरेण वा ध्रुवां वेद निधाय, वेद्यन्तान्परिस्तरणीयशेषदर्भैः
 परिस्तीर्य, होतृषदनमुत्तरश्रोणिसमीपे परिभोजनीयदर्भैः कन्वयि वा सामि-
 धेन्यर्थमिध्माधानादि प्रक्रम्य

होतरेदि, इति होतारमामन्त्रयेत् ।

होता—प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाशुद्धि-
 हार प्रपद्य पूर्वणो करमपरेण प्रणीता प्रपद्य भिद्धतरेण पादेन वेदिश्रो-
 ण्योत्तरया पाष्णां समा निधाय पदेन बर्हिराक्रम्य सहितौ पाष्णां धारयन्ना
 काशवत्यङ्गुली हृदयममितावङ्कसभिनौ वा, द्यावापृथिवी. सधिमिक्ष-
 माणस्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—अग्नये समिध्मयमानायानुम्रं ३ हि । इति होतार सप्रेष्य होत्रा
 सामिधेनीपुत्रमानासु प्रणवे प्रणवे समिवमाधाय, समिद्धो अग्न आहु-
 तेति ज्ञात्वा, एकामनूयाजसमिधमशेष्य सर्गमिध्मशेषमभ्यादध्यात्परिधा-
 नीयाया वा (परिधानीया नाम— आजुहोतादुवस्यत—इति ऋक्)

यजमानः—सामिधेनीना पुरस्तात्—

चित्तिः स्रुक, चित्तमाज्यम्, वाग्वेदि, आधीतं बर्हिः, केतो
अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाक्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो
हविः, सामाध्वर्युः ।

इत्युक्त्वा सामिधेनीना प्रथमऋगारम्भे—आङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य
प्रातरनुवाकैरवन्तु । इति जपित्वा सामिधेनीपूच्यमानामु—
चित्तिः स्रुक, चित्तमाज्यं, वाग्वेदिः, आधीतं बर्हिः, केतो
अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाक्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो
हविः, सामाध्वर्युः । इति व्याख्याय

उच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि नि शुष्मो अभि दासते ।

अग्ने देवेद्भ्रमन्विद्भ्र मन्द्रंजिह्वाभर्त्यस्य ते होतमूर्धन्नाजिघर्षि
रायस्पोषाय सुमजास्त्वाय सुवीर्याय, इति समिध्यमानशब्दघ-
टितऋचा समिध्यमानमग्निमनुमन्त्र्य

समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य
इदं नमः ।

इति समिद्धशब्दघटितऋचा समिद्धमग्निमनुमन्त्रयेत् ।

होता—नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुख्यात्रे क इदमनुवक्ष्यति स
इदमनुवक्ष्यति षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रि-
श्चाऽऽपश्चौषधयश्च वाक्समस्थितयज्ञः साधुच्छन्दांसि प्रपद्येऽ
हमेव मा देवदत्तशर्माणम् । इति स्व नामाऽऽदिश्य (देवदत्तश-
र्माणमित्यत्र होता स्व नाम निर्दिशेत् ।)

भूते भविष्यति जाते जनिष्यमाण आभजाभ्यपाभ्यं वाचो
अशान्तिं वह । इत्यङ्गुल्यप्राण्यवकृष्य

जातवेदो रमया पशून्मायि, इति प्रतिसधाय
वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माग्निर्वर्म सूर्यो वर्म मे सन्तु तिर-
श्रिकाः ।

तदद्य वाचः प्रथमं भंसीय येनासुरो अभिदेवा असीम ।

ऊर्जाद् उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ।

जपित्वा ।

हि३म् (उच्चै) भूर्भुवः स्वरो३म् । इयुपाशु जपित्वा

मँ वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या देवाञ्जिगाति

(१) अस्मिन्होतशास्त्रे यानि जगानुमन्त्रगाप्यायनोपस्थाना युपाशु प्रयोक्तव्यानि, मन्त्राश्च कर्मकरणा उपाशु प्रयोक्तव्यास्तान्येव स्मर्यन्ते—

उपाशु वं नाम—करणवदशब्दममन प्रयोगत्वम् ।

जपो नाम—जपमुच्चारण विद्याक्तन्त्यमपि तद्भवेत् ।

अर्थत कार्यलाभश्चेदर्थ एव क्रतोर्भवेत् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रण नाम—मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन सस्मरेत् ।

शेषिण तन्मना भूया स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ २ ॥

एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षण चेक्षणाविक्रम् ।

आप्यायनम्—अङ्गि सस्पर्शनाधिक्यात्तदेवाऽऽप्यायन स्मृतम् ॥ ३ ॥

उपस्थानम्—उपस्थान तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसयुतम् ।

बाह्य कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥ ४ ॥

कर्मकरणा मन्त्रा—कर्मण करणास्ते स्युर्विहितार्थप्रकाशनात् ।

मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रन्ते क्रियते कर्म येषु तु ॥ ५ ॥

मन्त्रा—इदं कार्यमनेनेति न क्वचिद्दृश्यते विधि ।

लिङ्गादेवेदमर्थत्व येषां ते मन्त्रसंज्ञिता ॥ ६ ॥

इत आरभ्य प्रयाजसमाप्तिपर्यन्त मन्द्रस्वर एव प्रयोक्तव्यः ।

म द्रस्वरो नाम—“ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्र जनयति स्वरम् ” इति पाणिनीय-
शिक्षायाम् । यश्चोरसि स्थाने शब्दस्य प्रयोग उपलभ्यते स मन्द्र-
स्वर । सनिकृष्टस्य श्रवणप्राप्त स मन्द्र इत्यर्थः ।

(२) आश्वलायनसूत्रानुयायिनाम्—

१ सामिधेनीरारभ्य प्रयाजसमाप्तिपर्यन्तं मन्द्र स्वर ।

२ आउयभागावारभ्य स्विष्टकृतपर्यन्तं स्विष्टकृतसमाप्तिपर्यन्तं वा मध्यम स्वरः । य कण्ठस्थाने शब्दप्रयोग उपलभ्यते स क्रौञ्चकृष्टस्वरयोर्मध्यतन-
त्वान्मध्यमः स्वरः ।

३ स्विष्टकृतमारभ्य स्विष्टकृतसमाप्त्यनन्तरं वा शयुत्राकसमाप्तिपर्यन्तमुत्तमः स्वरः । दूरस्थग्न्य श्रवणयोग्यः क्रौञ्च स्वरः । सनिकृष्टश्रवणयोग्यं कृष्ट स्वरः ।

सुम्नयो ३म् प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्पन्तो घृताच्या
 देवाञ्जिगाति सुम्नयो-म् प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्पन्तो
 घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयो३मग्र आयाहि वीतये
 गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषो३तं त्वा समि-
 ङ्गिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यन्निष्ठ्यां३स नः
 पृथुश्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यो३मीळेऽ-
 न्यो नमस्यस्तिरस्तमासि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषो३
 वृषो अग्निः समिव्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्पन्त
 ईळतो३ वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने
 दीद्यतं बृहो३मग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य
 यज्ञस्य सुक्रतो३ समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः ।
 शोचिष्केशस्तमीमहो३ समिद्धो अग्न आहुत देवान्यासि
 स्वध्वरे । त्वं हि हव्यवाळसो३माजुहोतादुवस्यताग्निं प्रयत्य-
 ध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनो३माजुहोतादुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे ।
 वृणीध्वं हव्यवाहनो३माजुहोतादुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे वृणी-
 ध्व हव्यवाहनो ३मग्ने महो आसि ब्राह्मणभारत । इति निगदेऽ-

य शिर स्थाने शब्दप्रयोग उपलभ्यते स तारक्रुष्टापरपर्याय उत्तम स्वर ।

४ शयुवाकादूर्वा ऋत्रसमामिपर्यन्त म द्र स्वर ।

आपस्तम्बीयानाम्—

१ सामिधेनीषु मध्यम स्वर ।

२ तत प्रागाज्यभागाभ्या मन्द्र स्वर ।

३ प्राक स्विष्टकृतो मध्यम स्वर ।

४ स्विष्टकृतमारभ्य शयुवाकसमातिपर्यन्त क्रुष्ट स्वर (क्रुष्ट उच्च) ।

५ पत्नीसयाजे चान उपाशुर्वा स्वर ।

अत्राऽऽश्वलायनसूत्रवृत्तिकृत्—अचर्युवशात्स्विष्टकृतस्वरविकल्प ब्रूते रामाण्डा-
 रस्तु पत्नीसयाजस्वर होतृवशाद्विकल्प ब्रूते । इति स्वरविषयेऽत्र क पन्था
 शास्त्रीय कतम स्वर कै. समाश्रयणीय इति तु शास्त्रन सम्यङ्निर्णाय परस्ता-
 द्वैत्रविचारे प्रतिपादयिष्याम ।

१ अस्यत्र यजमानकर्तृकमनुमन्त्रणम् ।

२ अस्यत्राध्वर्युर्कर्तृक समिदानान यजमानकर्तृकमनुमन्त्रण च ।

वेसाय यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्त स्यु पर पर प्रथमम् ।
(काश्यपावत्सारासित इति) अत्रसाय

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे
यस्यास्मि न तन्तरोमि स्वं म इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्वं स्वं
श्रान्तं स्वं हुतम् ।

तस्य मेऽग्निर्हृपद्रष्टा वायुरूपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता
पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुर्य एवास्मि स सन्यजे । इति होत्रः
यजमानप्रवरे प्रक्रियमाणे जपेत् ।

होता—देवेदो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसं-
शितो घृताहवनः प्रणीर्यज्ञाना रथीरवराणामतूतो होता तूष्णि-
र्हव्यवाद् , इत्यवसाय

अध्वर्युः—वेदेनाग्निं त्रिरपवाज्य स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽ-
सीन उत्तर परिधिसाधिमन्ववह्न्य
प्रजापतये, इति मनसा ध्यायन्
स्वाहा, इत्युच्चारयन् दक्षिणाप्राञ्चमृजुं सतत ञ्छेतिष्मति, वह्नाया-
घारमाघारयेत्, सर्वाणीभ्यस्काष्ठानि सस्पर्शयेच्च ।

यजमानः—मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽविश । इति
स्रुवमाघारमाघार्यमाणमनुमन्त्र्य
प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं मतिं देवयज्ञ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति स्रुवेणाऽऽज्यस्याख्या सकासादाज्यमादाय ध्रुवामाप्याभ्य
अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च त्रिस्रिः संमृष्टि, इत्यग्निं सप्रैष कुर्यात् ।

(१) ३ पर पर प्रथमम्—यो य. पर ऋषिस्त त प्रथमं वृणीते पिता-
मह पितर पुत्रमिति । अध्वर्युणा प्रक्रियमाणे प्रवरे पृव पूर्वं प्रथमम् । तत्सहका-
रैवशाद्धेतुरपि स्यादिति पर पर प्रथममित्युच्यते । (काश्यपः पितामहः । ..

अवत्सार —पिता ।

अमित —पुत्र ।) इति क्रमशो ज्ञेयम् ।

आग्नीध्रः—स्फ्यसहितैरिध्मसनहनै स्फ्यरहितैरिध्मसनहनर्वाऽनुपरिक्रामं
परिधीन्ययापारीधितमन्वप्र त्रिस्त्रि समृज्य
अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं
वाजजितं वाजजित्यायै समाज्म्यग्निधन्नादमन्नाद्याय, इति
त्रिरग्ने प्राञ्च समृज्यात् ।

होता—आस्पात्रं जुहूर्देवाना चमसो देवपानोऽर्षो इवाग्ने नेमिदेवो-
स्त्वं परिभूरस्याऽऽवह देवान्यजमानाय, इत्यवमाय
अग्निमग्न आ३वह, सोममा३वह, अग्निमा३वह विष्णुम् (उपाशु)
आ३वह महेन्द्रमा३वह देवो आज्यपाँ आ३वह, अग्निं होत्रा-
याऽऽवह, स्व महिमानमा३वह, आवह जातवेदः सुयजा यज,
इत्यावाह्य यथास्थितमूर्धजानुस्पर्श-इय
अदितिर्माताऽस्यान्तरिक्षान्मा च्छेत्सीरिदमहमग्निना देवेन
देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च्छन्दसाऽ-
ग्निष्टोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्त हन्मि । इत्युदग्नेदेव्युदग्ने तृणानि भूमौ प्रादेश कुर्यात् ।

अन्वयुः—भुवनमसि विप्रथस्वाग्ने यष्ट्रिदं नमः, इत्यग्नेण ध्रुवा जुहू-
वा नमस्काराञ्जलि कृत्वा
जुह्वेह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्यायै, इति दक्षिणहस्तेन जुहूमादाय

१ अनुपरिक्रामम्—त त परिधिदेश गत्वा ।

२ ययापरिवितम्—येन क्रमेण परिहिता परिधयस्तेन क्रमेण । अन्वयं
मूलादारभ्याऽऽप्रात् ।

३ अत्र प्लुतः पाणिनिप्रणीतव्याकरणस्मृत्यैव विहित “ बृहिप्रेष्यश्रौष-
ड्ब्रौषडावहानामादे ” इत्यनया । ननु “ आदिं प्लावयन् ” इत्याचार्येणैव
विहितः कथमन्यशास्त्रविहित इत्युच्येत । ब्रूम । यद्यत्र स्वातन्त्र्येणाऽऽचार्यस्य
प्लुतिविधानमिष्ट स्यात्तर्हि प्लावयेदित्येव ब्रूयात् । न तु प्लावयन् । प्लावयन्निति
सूत्रितत्वादयमनुवाद इति प्रतीम । अत्रानुवादस्तु आम्नानस्य प्राबल्यव्यपनार्थ ।

४ उपाशुदेवतानाम्, आवह, स्याहा, अया, प्रिया धामानि, इद हवि, महो ज्याय, इत्युच्चैरिति सूत्रात्, आ३वह, इत्युच्चैर्निर्देश ।

उपभृदेहि देवस्त्वां सविता ह्वयति देवयज्ययै, इति सव्यहम्नेनो-
पभृतमादाय

सुग्मे मे अग्र घृताची भूयास्तस्मात्स्रावृतौ सूपावृतौ ।

इत्युपभृति जुहुमत्याधाय (अत्यादधज्जुहुमुपभृति मुखेनाभिह्वया
भिमुख इवाऽन्यादध्यात् । तथा होमार्थमुपावहरन्मुखत एवोपावहरेत् ।
सर्वत्रैवमत्याधानोपावहरणे भवत । न च सशिक्षयेत् । नाभिदेशे
च स्रुचौ धारयेत्)

अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिष विजिह्वायां मा मा संतामं
लोक मे लोककृतौ कृणुतम् । इत्यग्रेण स्रुचोऽपरेण मन्व्यम
परिधिमनवक्राम प्रस्तर दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्योदक्सव्येन
सव्येन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रम्य वा

विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि । इत्युदङ्मुखोऽव-
स्थायान्तर्वेद्या दक्षिण पाद सस्थप्य तत्पाष्णीं च बहिष्ठेन सव्यपदा-
ङ्गुलिना स्पृशन्नप्रह्व-दक्षिण परिधिसविमन्ववहृत्य (आरभ्य) ।
यजमानेनान्वारम्भ —

समारभ्योर्वो अध्वरो दिविरस्पृशम्हुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रो
वान्तस्वाहा ।

इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुः सतत उपलत्यग्नौ सर्वाणीधमकाष्ठानि सस्पर्श-
यन्नाधारमाघरयेत् । (अत्राऽऽघारे मन्त्रादावारम्भ कार्यः ।)

यजमानः—वागस्यैन्द्री संपत्नक्षथेणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽतिश, ...

इति स्रुच्यमाघ रमाघार्थमाणमनुमन्त्र्य
इन्द्रायेद न मम, इति याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अघ र हुत्वा तदुपरि श्वरित्वा—
बृहद्भाः, इति स्रुचमुद्गृह्य ।

१ पदा प्रस्तारमनवक्रम्यानवक्रम्य । अन्तरा प्रस्तर न कुर्यादित्यर्थः । प्रस्तरे
पद न म्भ पनीयम् । अनिक्रमणमपि न कार्यमित्यर्थः ।

पाहि मांश्रे दृश्चरितादा मा लुचरिते भज, इत्यसस्पर्शयन्स्तुचौ,
अश्रेण स्तुचोऽपरेण मध्यम परिधिमनवक्रम्यानवक्रम्य प्रस्तर सव्येन
पदा प्रत्याक्रम्य दक्षिणेन पदा वा प्रत्याक्रम्य (एते एवाऽऽक्रमणप्र
त्याक्रमणे मन्त्रवती भवत । अत्र मन्त्रवती भवतोऽन्यत्र तृष्णी
भवत) ।

मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्काम् । इति
जुहाऽऽज्येन ध्रुवा द्विस्त्रिंशो समज्य (अङ्कना)

उन्नीतः रायः । इति स्तुत्रेण ध्रौवमाज्यमादाय ।

सुवीराय स्वाहा, इति जुह्वमभिघार्य जुहा आज्यमादाय

यज्ञेन यज्ञः सततः, इति ध्रुवा प्रत्यभिघार्याऽऽज्यतने स्तुचौ साद-
यित्वा

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः
सुवर्षिष्णो स्थाने तिष्ठामि

इतीधमसनहनानि स्फ्य उपमगृह्य वेद्याश्च तृणमव्यन्तमादाय प्रवर
दक्त वेद्या उत्तरत एव पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत ।

आग्नीध्रः—इधमसनहनान्यन्त्र रभ्य

क इदमग्नीध्रविष्यति स इदमग्नीध्रविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये
भूर्भुवः सुवर्षिष्णोः स्थाने तिष्ठामि ।
इत्यध्वर्योरपरभागे पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत ।

अध्वर्युः—ब्रह्मन् प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत ।

(१) अव्यन्तम्-अविगतान्तं मन्व्यमर्ति असन्व तस्याऽऽप्रक्षेप, वेद्या
तृणमपिसृजतीति डिङ्गात् । वेदिमन्व्यात्तृणमससृष्टमुपादाय वेद्या तृणमपिसृजतीति
प्रक्षेपविधानात् । न मुच्यते वेद्या इत्युपदेश । अपिसृजतीति हस्तविभोचन-
मात्रतयाऽप्युपपत्तेः । एव च वेदिस्थवेद्यसन्ध तृण ग्राह्यमित्येक पक्षः ।
वेदिरथमेव तृण वेदिसन्ध प्रह्वमित्यपर पक्ष ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा
ॐ३ आश्रावय, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रैष कुर्यात् । (होतृकर्तृकमनुमन्त्र-
णमत्रास्ति)

आग्नीध्रः—अस्तु श्री३षट्, इत्यपरेणोत्कर दक्षिणामुखस्तिष्ठन् प्रत्या
श्रावयेत् ।

होता—आश्रावय यज्ञं देवेष्वश्रावय मा मनुष्येषु कीर्तयै यज्ञसे
ब्रह्मवर्चसाय ।

इति आश्रावयेत्याग्नीध्र प्रति ब्रुवन्तमध्वर्युमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्राक्षिकित्वान्मनुष्वज्जरतवत्-
अमुदमुवदिति यथार्षेयो यजमान । यथा—असितवदवत्सार-
वत्कश्यपवत् ।

इत्यूर्ध्वमासीन होतार वृथा

ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः, इत्युक्त्वा
होतुर्नामोपाशूक्त्वा

मानुषः, इत्युच्चैरुक्त्वा यदव्यन्तमात्त तृण तद्वेद्या प्रत्यपिसृजेत् ।

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं भं इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्तं
स्वं श्रान्तं स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञ
देवेषु मा मनुष्येषु देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षिणां सुकृता यत्र लोकस्तत्रेम यज्ञं यजमान च धेहि ।

इत्युपाशु जपमुक्त्वा, ॐ३ आश्रावय, इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

(२) आश्रावय, अय प्रेषोऽग्नीध्रेऽध्वर्युणा प्रयोक्तव्य । तत्र प्लुतिनियम

इत्यम्—आ३श्रा३वय, इति । प्रमाण चास्य—“ अग्नीध्रेषणे परस्य च ” ।
सुत्रार्थस्त्वेवम्—अग्नीध्र प्रेषण आदे. प्लुतस्तरमात्परस्य चेति महाभाष्ये निय-
मनात्रोक्तः ।

ताऽऽदित्योऽनुख्यात्वा द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्ब-
न्धुर्य एवास्मि स सन्त्यजे । इत्यध्वर्युणा प्रवरे प्रत्रियमाणे जपेत् ।

ज्ञेता—देव सवितरेत त्वा वृणतेऽग्नि होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण
द्यावापृथिवी मा पातामग्निर्होताऽहं मानुषः । इति प्रवृणानम
ध्वर्युमनुमन्त्र्य

मानुष इत्यध्वर्यो श्रुत्वा

उदायुषा स्वायुषोदोषधीना रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद-
स्थाममृतां अनु, इत्युत्थाय

षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पश्चा अग्निं होतारमन्तरा विचृत्ताः ।
सिन्नन्ति पाकमतिधीर एति, इति जपित्वा

ऋतस्य पन्थामन्वेमि होता, इत्यध्वर्युसमीप गत्वा

इन्द्रमन्वारभामहे होतृवर्ये पुरोहितम् । येनायक्षुत्तमं स्वर्देवा
अङ्गिरसो दिवम् । इत्यसेऽध्वर्युं पार्श्वस्थेन दक्षिणेन पाणिनाऽऽ
ग्रीभ्रमसेऽङ्गदेशेन सव्येन पाणिना वाऽन्वारभ्य

समार्गोऽसि सं मा प्रजया पशुभिर्मृद्भिः, इति समार्गतृणौखिर-
भ्यात्म मुख सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं समृज्योदक स्पृष्ट्वा स्वासनस्य
पश्चादवस्थाय

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाक-
तरः । इति होतृषदनमभिमन्त्र्य

निरस्तः परावसुः, इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृण प्रत्यग्-
दक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

१ पार्श्वस्थेन पाणिना—इत्थत्र “ दक्षिण प्रतीयादनादेशे ” इति परिभा-
षासूत्राद्दक्षिण पाणि प्रत्येतव्यः । पार्श्वस्थेनेत्यस्यायमर्थः—कनिष्ठिकाप्रदेशेन
स्थित, न यग्भूतो नोत्तान इत्यर्थः ।

२ अङ्गदेशेन—अङ्गदेशोऽपि पूर्वपरिभाषासूत्रेण दक्षिण एव गृह्यते । सव्येन
वा, इति सूत्राच्च पाणिनोरुणा वा सह विकल्पः ।

इदमहमर्चावसोः सद्ने सीदामि, इति दक्षिणोत्तरिणोपस्थे-
नापविश्य

देवबर्हिः स्वासस्थं त्वाऽयासदेयम्, इति जपित्वा

अभिहिष होतः प्रतरां बर्हिषद्भव, इति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्य
भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूताना पतये नमो भूतये नमः
प्राण प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये
श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्य आत्मानं प्रपद्ये गायत्री प्रपद्ये त्रिष्टुभं
प्रपद्ये जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये छन्दांसि प्रपद्ये । सूर्यो नो
दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आग्निनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायंसः शंसमावृक्षि देवाः ।

विश्वे देवाः शास्तनं मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निपद्य ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वा येन पथा हन्यमा वो वहानि ।

अराधि होता निषदा यजीयानभिप्रयासि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यज्ञियान्दन्त देवा ईळामहा ईळ्यौ आज्येन ।

तद्य वाचः प्रथमं मसीय देनासुरो अभि देवा असांम ।

उर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । इति

जपित्वा प्रदास इमे ।

अग्निहोता वेत्त्वग्नेर्होत्रं वेत्तु प्रावित्रं सायु ते यजमान देवता

यो अग्निम् । होतारमवृथाः, इति जपित्वा

घृतवतीमव्वर्यां स्रुचमास्यस्व देवयुवं विश्ववारे ईळामहै देवा

ईळेऽन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान् । इति निगदशेष

समाप्येत् । अग्निहोतन्यारभ्य यज्ञियानित्यन्तोऽयमेक स्तुगादापननि-
गद ।

१ दक्षिणोत्तरिणा—दक्षिण च तदुत्तर च दक्षिणोत्तरम् । तद्वानुपस्थो
दक्षिणोत्तरी उपस्थे, तेनोपस्थेत् । एतदुक्तं भवति—दक्षिणोत्तरिणोपस्थे कुर्यात् ।

“ दक्षिण चोपविश्योरु वाममुत्फोरि न्यसेत् ।

वामान् दक्षिण ग फ त्वापस्थमर्चयित्वा ॥ इत्यग्निमुक्तोक्ति ।

अध्वर्युः— होत्रा, अग्निर्होतेत्यस्मिन्निगद, उच्यमाने तत्रस्थं वृत्तवतीशब्दे श्रुत-
माणे जुह्वपभृतावादाय दक्षिणा सहृदतिक्रम्ये दङ्मुखस्तिष्ठन्
आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रथे कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अपरंणोत्कर दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् एव समागंश्च धारयन्
अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।
सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवत ।

अध्वर्युः—समिधो यज, इति प्रथमं प्रथानं प्रति होत्रा सप्रथेत् ।

होता—ये३र्येजामहे समिधः समिधो अग्र आड्यस्य व्यँन्तू ३ वौ-
३षट्, इति षषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति षषट्कारमुपाश्रुतमु-
च्येत ।

अध्वर्युः—होत्रा वीषट्ठित्युक्तेऽपरंणाऽऽघोरमभेदं पुग्न्तात्प्रथमं प्रयाजं जुहा
जुह्वयात् ।

यजमानः—पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रेऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता ।
इति चतुर्होतार व्याख्याय

समिद्धयोऽग्रय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
वसन्तमृतुनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणात् ।
एको ममैका तस्य योऽस्मान्दोष्टि य च वयं द्विष्मः ॥
इति हुतं प्रथमं प्रथानमनुच्येत ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रथे कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पृथे- प्रत्याश्रावयेत् ।

१ सर्वेषामध्वर्युप्रभृतीनां प्रचरन्ता ह्यग्निरादानान्निप्रदानात् वाग्यमनं नियम्यते
सूत्रकारेण । नियमविच्छेदपराधे च पुनराश्रावणादि व्याहृतिजपो वा प्रायश्चित्तं सूच्यते ।
तस्मात् प्रायश्चित्तमिध्या पचरद्वि सर्वैर्वाग्यतेर्भवितव्यम् । एव सर्वत्र ज्ञयम् ।

२ ये यजामहे—इत्यत्र वीषडि यत्र च, व्यन्तू वौ, इत्यत्र चाऽऽचार्येण प्लुता
विहितं—“ तयोरा ी ह्वायेत्, याज्या त च ” इत्याम्ना सूत्राभ्याम् । अत्रय
एव प्लुतो ये यज्ञकर्मणी यादिप्लुतिविधायकसूत्रैर्व्याकरणेऽनृत्यते ।

३ आघारसमेदो नाम—आघारसंगम । पूर्वोत्तराघारयोर्भेदमितिर्थम् ।

अध्वर्युः—यज, इति द्वितीय प्रयाज प्रति होतार सप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे तनूनपादम् आज्यस्य वेतू३ वौ३ षट्,
इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपस्थनुम
न्त्रयेत् (ये३ यजामहे नराशंसो अग्न आभ्यस्व वेतू३ वौ३ षट्,
अथ प्रयाजो द्वितीयप्रयाजतनूनपात्स्थाने वासिष्ठशुनकात्रिंशत्पञ्च-
राजन्यानां द्वितीयो वक्तव्य । अनुमन्त्रण पूर्ववत् ।)

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽधारसंभेद दक्षिणतो द्वितीय प्रयाज
जुहा जुहुयात् ।

यजमानः—तनूनपातेऽग्नय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा
प्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणान्तु । द्वौ मम द्वे तस्य
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुत द्वितीय प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्वा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रेष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३ षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति तृतीय प्रयाज प्रति होतार सप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे इज्यो अग्न आज्यस्य व्यन्तू३ वौ३ षट्,
इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपस्थनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽधारसंभेद पश्चात्तृतीय प्रयाज जुहा
निःशेष जुहुयात् ।

यजमानः—इहृभ्योऽग्नय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा
वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां प्रीताः प्रीणन्तु ।
त्रयो मम तिस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । इति हुतं
तृतीय प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—त्रिप्रयाज न्, जुहेष्ट्याऽर्धमौपभृतस्थम्याऽऽऽस्य जुहामानीय
आ३श्वा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रेष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषद् , इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति चतुर्थं प्रयाज प्रति होतार संप्रेषेत् ।

होता—येरे यजामहे बर्हिरग्न आज्यस्य वतूरे वौरषद्, इति
वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ इति वषट्कारमुपाश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपेरणाऽऽघारसभेदमुत्तरतश्चतुर्थं प्रयाजं जुहा
जुहुयात् ।

पजमानः—बर्हिषेऽग्नय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

शरदमृतुना प्रीणामि सा मां प्रीता प्रीणातु । चत्वारो मम
चतस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुन चतुर्थं प्रया-
जमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आरे श्रारे वय, इत्याग्निध्र प्रति संप्रप कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषद्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति पञ्चमं प्रयाज प्रति होतार संप्रेषेत् ।

होता—येरे यजामहे स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोम स्वाहाऽग्नि स्वाहा विष्णुं
(उपाशु) स्वाहा महेन्द्र स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणा अग्न
आज्यस्य व्यन्तूरे वौरषद्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

(१) पोर्णमास्याम् असोमयाजिन सोमयाजिनश्च—

येरे यजामहे स्वाहाऽग्नि, स्वाहा सोमं, स्वाहाऽग्नि, स्वाहा विष्णुं
(उपाशु) स्वाहाऽग्नीभोमौ स्वाहेन्द्रं वैमृधं स्वाहा देवा आज्यपा जु-
षाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तूरे वौरषद् । इति विशेष ।

(२) आपस्तम्बपजमानस्यासोमयाजिन सोमयाजिनश्च विष्णुयाग, अम-
वास्यायां नास्ति तस्मात्तत्कीर्तनमप्युत्तमप्रयाजादिषु नास्तीति ज्ञेयम् ।

(३) अमावास्यायामसोमयाजिन स्वाहा महेन्द्रमित्यस्य स्थाने स्वाहेन्द्राग्नी
इति ब्रूयादन्यस्वाहा देवा आज्यपेत्यादि समानम् ।

अध्वर्युः—होत्रा वीषदित्युक्तेऽपरेणाऽऽवारसभेद मध्ये पञ्चम प्रयाज जुहा सशेष जुहुयात् ।

यजमानः—स्वाहाकारायाग्रय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा
हेमन्तशिशिरावृत्तुना प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीता पञ्च मम
न तस्य किञ्चन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ।
इति हुत पञ्चम प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रत्याक्रम्य जुहाऽऽयशेषेण ध्रुवामभिघार्या-
नुपमं हवीषं मिघर्यं औपभृत्पण्ये नि शेष जुह्वाऽऽयमानाय
स्वायतने जुहूपभृता सादयित्वा तूष्णीं ध्रुवास्यमाज्य स्रुवेणाऽऽदाय
जुहामानीयाऽऽयस्थान्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य

अग्रयेऽनुब्रू र हि । इति पुरोनुवाक्यायै होतार सप्रेष्येत् ।

होता—अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण वा-
नृधोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् । इत आग्भ्यऽऽस्विष्टकृतो मध्यमेन स्वरेण
प्रयोक्तव्यम् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्यमाज्य स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽयस्थान्या
आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य

तूष्णीं ध्रुवास्यमाज्य स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽयस्थान्या आज्य
स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीय

(१) पौर्णमास्याम्—अग्निं प्रत्नेनेत्यस्या पुरोनुवाक्याया स्थाने होता,
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतोऽम् ।
इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामप्याय्य स्तुत्रेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्य स्तुत्रेणाऽऽदाय जुह्व मानीयाऽऽज्यस्यत्वा आभ्यं
स्तुत्रेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामप्य य स्तुत्रेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य जुह्वपभृतावादाय दक्षि-
णाऽतिक्रम्योदङ्मुख स्थित्वा

आग्नेश्चाग्नेय, इत्याग्नीध्र संप्रेषेत् ।

आग्नीध्र —अस्तु आग्नेष्वाग्नेय, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं यज, इति याज्यायै होतार संप्रेषेत् ।

होता—ये ऽ यजामहेऽग्निं जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ऽ वौ
ऽपट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्र
नुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते ज्योतिष्मदग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धऽग्नये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति ल्योग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्य स्तुत्रेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्य-
स्थत्वा आज्य स्तुत्रेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

१ अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरह दग्नेयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् ।

इत्याग्नेयमाज्यभाग हुतमनुमन्त्रयेत् ।

इदमनुमन्त्रण प्रत्याश्रभागमनुमन्त्रणकरणपक्ष सूत्रोक्तो गृही.
तश्चेदेव भवति । द्वयारप्याज्यभागयोर्दुग्पदेवानुमन्त्रण सूत्रकृतोक्तमस्ति ।
दुग्पदनुमन्त्रणपक्षस्तु अग्ने प्रदर्शितरीत्या स्वीकार्ये ।

इति ध्रुवामाप्यथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
सोमायानुब्रूइहि, इति पुरोनुवाक्याये होतार सप्रेष्येत् ।

होता— सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न
आविशोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तृष्णीं ध्रुवास्थमाज्य स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थास्या
आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्यथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तृष्णीं ध्रुवास्थमाज्य
स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थास्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

इति ध्रुवामाप्यथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तृष्णीं ध्रुवास्थमाज्य
स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थास्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्यथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य दक्षिणाऽतिक्रमोद-
ङ्मुख स्थित्वा

आग्नीध्राय, इत्तं अग्निं सप्रेष कुर्वीत ।

आग्नीध्रः—अस्तु आग्नीध्राय, इति पूर्वात्पत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः— म यज, इति याज्याये होतार सप्रेष्येत् ।

१ पार्ष्णिमास्याम् । साम गीर्भिष्ट्वात्यस्या पुरोनुवाक्याया स्थाने होता
त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजेत बृत्रहा । त्वं भद्रो आसि
कृतोऽम् । इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

होता—ये३ यजामहे सोमं जुषाणः सोम आज्यस्य इविषो वेतू३
वौ३पट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्रय-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैपटित्युक्ते ज्वलदग्नेर्दक्षिणार्धपूर्वार्धे पूर्वाज्यभागेन सम
सोमाय जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेद न मम, इति त्याग कृत्वा
अग्नीषोभयोरह देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् । इति हुतायाज्य-
भागावक्षुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्याऽऽज्यभागार्थं गृहीते जुहूपभृतौ
स्यायतने स्विष्टकृद्यागसमानिपर्यन्तं न निदध्यात् । हस्त एव धारयेदि-
त्यर्थः । (पश्चाच्चिनस्तु पुनरेकदा तृष्णी ध्रुवास्थमिन्यारभ्य प्रस्तर-
बर्हिषी समञ्जेत्यन्तं कुर्यात्) ।

यजमानः—व्रत्येऽहनि व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं व्रातपतीष्टिस्थान आप-
स्तम्बयजमानः पूर्णाहुतिमित्यत्र स्रुवाहुतिमिति वदेत् । पूर्णा-
हुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—तृष्णीमाज्यस्थाल्या आज्य जुहा चतुर्वार स्रुवेण गृहीत्वा,
अग्नये व्रतपतये स्वाहा, इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये व्रतपतय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा
संभावितसमस्तदोषनिर्हरणार्थं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये ।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण तूष्णीं जुहा सकृद्गृहीत्वा
भूर्भुवः सुवः स्वाहा । इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

(१) सोमस्याऽऽज्यभागस्य पृथगनुमन्त्रणपक्षे—

सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मान्सोमस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् ।

आग्नेयाज्यभागटिप्पणी समग्रनेरुनीया ।

अग्निहोता । अश्विनोऽश्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ।
इति पुरस्ताद्भविरवदानस्य पञ्चहोतार वदेत् ।

अश्वर्युः—तूष्णी ध्रुवास्थमाज्य स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्य स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य
अग्नयेऽनुब्रूरेहि, इति पुरोनुवाक्याथै होतार संप्रेष्येत् ।

होता—अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा रेतासि
जिन्वतोऽम् । इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अश्वर्युः—मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽ-
पक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेममनुपिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।
नभस्ते अस्तु मा मां हिंसीः ।

इत्यग्नेयस्य पुरोट शस्य मव्यात्कुष्ठपर्वमात्रमवदान दक्षिणाग्रमव्यमानामि-
काङ्कुष्ठेरवदाय जुहामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदान प्राग्ग्नेर्मव्यमानामि-
काङ्कुष्ठेरवदाय जुहामवधाय हस्त प्रक्षार्य (पञ्चात्रितिन पश्चाद्भागत्
तीयमवदाय जुहामवदधादिति विशेष) । तूष्णी ध्रुवास्थमाज्य
स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघ्नार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्य स्रुवेणाऽऽदय
आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य
यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकर्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्ज्येनत्त आप्यायता पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघ्नार्य दक्षिणाऽ-
निक्रम्योत्ङ्मृग रियवा

आश्रावण, इत्यग्निं संप्रेष कुर्यात् ।

आग्नीत्रः—अस्तु श्रीःपट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अव्ययुः—अग्निं यज, इति याग्यै होतार संप्रेषेत् ।

होता—येऽ यजामहेऽग्निं भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रानियुद्धिः
सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्षा जिह्वापमे च-
कृषे हव्यवाह्यैः वैःपट । इति वषट्कारमुक्त्वा,

यागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुक्त्वाश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अव्ययुः—होत्रा वोषडित्युक्ते स्तुगतमाज्यं प्रथमं स्त्रायित्वाऽग्नां प्राप्तं पुरे—
डाशं स्थगयन्निमं स्तुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिमन्नाधारमभेददशो
हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववन्नावयेत् । (एव क्रमश्चरुपुरोडाशादितन्त्रे न द्रवदद्-
व्यतन्त्रे) (यदा धीतार्चिर्ललायतीवाग्निग्याऽऽहुतीर्जुहुयात्) ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् । इत्याग्नेयं पुरोडाशं हुत्वा
मनुमन्त्रयेत् ।

अव्ययुः—प्रत्याकृत्य स्वासनं उपविश्य तूष्णीं ध्रुवात्प्रमाज्यं स्त्रोणाऽऽदाय
जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थात्वा आज्यं स्त्रोणाऽऽदाय

आर्ष्यायतां द्रवा घृतेनं यज्ञंयज्ञं प्रति देवयज्यर्थः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्यं उरुगारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाष्यस्य स्त्रोणे प्रस्तरवर्हिणी समज्य

(उपाशु) विष्णवे (उच्चैः) अनुब्रूरेहि, इति पुरोनुवाक्याथे
होतार संप्रेषेत् ।

होता— (उपाशु) विष्णुम्, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदये पदम् ।
समूहूलपस्य पासुरे । (उच्चैः) ॐ ३ इति पुरोनुवाक्या
ब्रूयात् ।

अध्वरुः—तूष्णीं ध्रुवात्प्रमाज्यं स्त्रोणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थं त्यज्य
आज्यं स्त्रोणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञ प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय स्त्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्त्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्त्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञ प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय स्त्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्त्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्त्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञ प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय स्त्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
दद्भ्युग्मं मित्या

आर्श्राश्चय, इत्याग्निं सप्रेष्येत् ।

आग्नीत्रः—अस्तु श्रीःषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रवयेत् ।

अध्वर्युः— (उपाशु) विष्णुं (उच्चैः) यज, इति याज्यायै होतारं
सप्रेष्येत् ।

होता— (उच्च) ये ३ यजामहे, (उपाशु) विष्णुम् ।

त्रिदेवः पृथिवीमेव एता विचक्रमे शतर्चस महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य
नामा ३ । (उच्चैः)

वौःषट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ,

इति वषट्कारमुपाशुनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैपटि युक्ते स्तु यात्रारस्योपरि जुह्वेण जुहुयान् ।

सूक्तमानः—विष्णव उः न मम, इति त्यागं कृत्वा

दक्षिणरस्यर्द्धो भूयासं पाप्मानं दभेयम् ।

इत्युपाश्रुयाज हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधाऽदित्या उपस्थं उरुगारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याज्यं स्रुवेण प्रस्तरवर्हिणीं समज्य

१ अमावास्याया माहेन्द्रगोऽसनयतो नास्ति । पूर्णमास्या सान्नाय्यप्रसङ्ग
एव नास्यनम्नानात् ।

पूर्णमास्यामथ त्रिणेपोऽत्रानुमयातव्य —उपाश्रुयाजानुमन्त्रणानन्तरम्—

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
जुह्वामानीयाऽऽज्यस्यात्त्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधाऽदित्या उपस्थं उरुगारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याज्यं स्रुवेण प्रस्तरवर्हिणीं समज्य

अग्नीषोमाभ्यामनुब्रूरेहि, इति पुरोनुवाक्याये होतार सप्रेषेत् ।

होता—अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । स देवचा बभूव-
धोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः, इत्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य

मन्वाद्ब्रह्मपर्वमात्रमवदानं दक्षिणात्रैर्मन्वमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वा-

मन्वाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागत्रैर्मन्वमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय

जुह्वामवदाय हस्तं प्रक्षर्य (पञ्चावत्तिनं पश्चाद्भागात्तृतीयमवदाय

जुह्वामवदाय यादिति विशेषः) । तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदा

सान्नाय्यमिधार्गाऽऽज्यस्यात्त्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञ प्रति देवयद्भ्यः ।
 सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
 इति ध्रुवामप्यथ स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
 यदवदानानि तेऽवग्रन्विलोमाकार्षिमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्येनत्त आप्यायता पुनः ॥
 इति स्रुवेणाऽऽज्यस्यात्या आज्यमादाय हवि प्रयभिघार्थं दक्षि-
 णाऽतिरुम्भोदङ्मुख रित्वा
 आश्राश्रावय, इयाम्नीत्र सत्रेप कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्रपट्, पूर्वव प्रयाश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्नीषोमौ यज, इति याज्यायै होतार सप्रेष्येत् ।

होता—येश्र यजामहेऽग्नीषोमौ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च
 सोम सक्रतू अधत्तम् ।

युव सिन्धूर्गभिशस्नेरवयादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीताश्रन्वौ-
 श्रपट्, इति वपट्कारमुक्त्वा
 वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ ।
 इति वपट्कारमुपाश्रनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वापडित्युक्ते स्रुगतमाज्य प्रथम स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्त
 पुरोडाश स्रगयन्निव स्रुकार्धेन त पुरोडाशमदित्म स्रुव्याद्यरोपश्र
 उपाश्रुयाजहोमसनिहित ह्रुवाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नीषोमाभ्यामिदं न मम, इति त्याग कृत्वा
 अग्नीषोमयोरह देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ।
 इत्यग्नीषोमीय पुरोडाश हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्रस्रन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्यमाश्र स्रुवेणाऽऽदाय
 जुह्वामानीयाऽऽज्यस्यात्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय
 आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञ प्रति देवयद्भ्यः ।
 सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याद्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
इन्द्राय वैमृगयानुबृशहि, इति पुरोनुवाक्याय होतार संप्रोषेत् ।

होता—वि न इन्द्र मृगो जहि नीचा यच्छ पृतन्यत । यो अस्मौ
अभिदासत्यधर गमया तमोऽम् । इति पुरोनुवाक्यं ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविकथा मा त्वां हि सिस मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।
भरत्मुद्धरे मनुपिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।
नमस्ते अस्तु मा मां हि स्याः ।

इत्यै द्रव्यैः मृगस्य पुरोडाशस्य मध्यादल्लगुष्टपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्व्य-
मानामिकाङ्गुष्टैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर् य-
मानामिकाङ्गुष्टैरवदाय (पञ्चावत्तिन पश्चाद्भागोत्तरीयमवदाय जुह्वा-
मवदं यादिति विशेषः) जुह्वामवधाय हस्तप्रक्षाल्य तृष्णीं द्रुवाभ्य-
माज्य स्रुवेणाऽऽदायानाना यभिप्रार्थाऽऽज्यमध्यात्या आज्य स्रुवे-
णाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊरोऽदित्या उपस्य उरुपारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याद्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
यदवदानानि तेऽव्यन्विलां माकार्पमात्मनः ।

आर्जेयं प्रत्येनज्म्येनत्तत् आप्यायता पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यमध्यात्या आज्यमादाय हवि प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽ-
तिक्रम्योत्कृष्टमुक्त्वा स्थिरा

आश्राश्रावय, इत्याग्निं संप्रैष कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्रपट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्र वैमृधं यज, इति याज्याये होतार संप्रोषेत् ।

होता—येऽ यजामह इन्द्रं वैमृधं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
परावत आ जगन्था परस्याः ।

सृकं सशाय पविमिन्द्र तिग्म वि शत्रून्ताड्ळि वि मृधो नुदस्व दे
वौऽपद् ॥

महेन्द्रायानुब्रूइहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतार सप्रेष्येत् ।

होता—महो इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव ।

स्तोमैर्वत्सस्य वावृधोरेम् । इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा सदिक्था मा त्वां हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नभस्ते अरतु मा मां हिंसीः । इति शृतस्य (प्रातर्दोहस्य)

मन्यास्त्रेणाऽऽदाय जुह्वा निवाय पूर्वार्धाद्वितीय स्त्रेणाऽऽदाय

जुह्वा निधाय (पश्चार्वात्तृतीय पञ्चावत्तिनोऽवदान ततो जुह्वा

निधानम्) ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोज सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वीपटिलक्ते स्तुगतमाज्य प्रथम स्त्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्त
पुरोटाश स्थगयन्निव स्तुक्पार्श्वेन त पुरोटाशमहिंसन् स्तुन्याघारोपारि
अग्नीषोमीयहोमसंनिहित हुत्वाऽऽज्यरोपमन्ववस्त्राययेत् ।

यजमानः—इन्द्राय वैमृषायेदं न मम, इति त्याग कृत्वा

इन्द्रस्य वैमृधस्याह देवयज्यया संपत्नो वीर्यवान्भूयासम् ।

इत्यैन्द्रैमृध पुरोटाशं हृतमनुमन्त्रयेत् । तत पार्वणहोम ।

१ तथा च—असोमयाजिनः—अमावास्यायामुपाश्रुयाजानुमन्त्रणानन्तरम्—

अध्वर्युः—प्रत्यात्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं श्रुवास्थमाज्य स्त्रेणाऽऽदाय
जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्य स्त्रेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्त्रेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूइहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतार सप्रेष्येत् ।

होता—इन्द्राग्नी अवसाऽऽगतमस्मभ्यं चर्पणीसह । मा नो दुःशस
ईशतोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा सविकथा मा त्वां हि॒सिपं मा ते तेजोऽयं-
ऋमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुपिञ्चावदनानि ते प्रत्यवंदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मां हि॒भीः ।

इत्यैन्द्राग्नस्य पुरे टाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्यन्तमात्रमवदान दक्षिणाग्नेर्मन्त्रमा-
नामिकाङ्गुष्ठेरवदाय जुह्वामवदाय पूर्वार्धाद्वितीयमवदान प्रागग्रैर्मन्त्रमा-
नामिकाङ्गुष्ठेरवदाय जुह्वामवदाय हस्त प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिन. पश्चा-
द्भागान्तर्याम्यमवदाय जुह्वामवदाय ॥ इति विशेष ।) तूर्णां ध्रुवास्थमाज्य
स्रुवेण ऽऽदायावदानान्यभिवार्याऽऽज्यस्थात्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय
आर्प्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञार्थः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्य उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाध्याय्य स्रुवेण प्रस्त्वर्वाहपी समज्य

यदवंदानानि तेऽव्यन्विलोमाकार्पिमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्येनत्तत्त आर्प्यायता पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थात्या आज्यमादाय हारं. प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽ-
तिक्रम्योदङ्मुख स्थित्या

आरेश्रारे वय, इत्याग्नीत्र सप्रप कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषद् , पूर्ववत्प्रयाश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्राग्नी यज, इति आज्याये होतार सप्रेष्येत् ।

होता—रेरे यजामह इन्द्राग्नी गीर्भिविप्रः प्रमतिमिच्छमान ईष्टे
रथि यज्ञसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैरेवौषद् ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मायि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्वटु-
मन्त्रयेत् ।

मा भेर्मा संविथथा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽपव्रधीत् ।

भरतपुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नभरते अस्तु मा मा हिंसीः । इति दधिमभ्यादवदान स्तुवेणाऽऽ-

दाय जुहा निधाय, पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदाथ जुहा निधाय (पश्चार्धात्तृ-

तीय पञ्चावत्तिनोऽवदान ततो जुहा निधानम्) । तृष्णी ध्रुवास्यमाज्य

स्तुवेणाऽऽदाय जुह मानीयाऽऽज्यस्थात्या अज्य स्तुवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भयः ।

सूर्याया ऊधोऽिदत्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याज्य स्तुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्याऽऽज्यस्थात्या आज्य

स्तुवेणाऽऽदाय

यदवदानानि तेऽवद्यान्विलोमाकार्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्यनज्येनत्तत् आप्यायता पुनः ।

इति तन्नेण गृत दधि च प्रत्यभिचार्य दक्षिणाऽऽत्क्रियोदङ्गुख
रित्या

आग्निश्रावय, इत्याग्निध सप्रेष्येत् ।

आग्निधः—अस्तु श्रौंश्चिद्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अव्ययुः—महेन्द्रं यज, इति याज्यायै होतारं सप्रेष्येत् ।

अव्ययुः—होत्रा वैषटित्युक्ते स्तुगात्मज्य प्रथम स्त्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्त

पुरोडाश स्थगयन्निव स्तुपाश्वेन त पुरोडाशमहिंसन् स्तुच्याघरो-

परि उपाशुयाजहोमसनि हित हुत्वाऽऽज्यरोपमन्ववस्तावयेत् ।

यजमानः— इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम, इति त्याग कृत्वा

इन्द्राग्निोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यञ्जादो भूयासम् ।

इत्येन्द्राग्नि पुरोडाश हुतमनुमन्त्रयेन । तत पार्वणहोम ।

आपस्तम्बीयजमानस्य सनयदसनयतोरमावास्यायामुपाशुयाजस्या-
भावादाग्नेयानन्तरमसनयता, ऐन्द्राग्नी यागः कर्तव्यः । सनयतस्तु,

आग्नेयानन्तर माहेन्द्र एवेति ज्ञेयम् ।

होता—येऽयजामहे महेन्द्रं भुवस्त्वामिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु
रुवनेषु यज्ञियः । भुवो नृश्चर्यात्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च
मन्त्रो विश्ववर्षणाऽइ वौऽइत्, इति वषट्कारमुक्त्वा ।
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्वनु-
मन्त्रेते ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्त्र्यन्धारस्योपरि उपाशुयाजहोमसनिहित
स्रुड्मुवेण जुहुयात् । (द्रवद्द्रव्याणि सर्वाणि स्रुट्मुवेण जुहुयात् ।)

यजमानः—महेन्द्रायेदं न मम, इति त्याग कृत्वा
महेन्द्रस्याह देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम् ।

इति माहेन्द्र मान्प्रमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य स्त्रेणाऽऽज्यस्थ त्वा आज्यमादाय
अमावास्यां सुभगां सुशेवां धेनुरिव भूय आप्यार्यमाना ।
सा नो दोहता < सुवीर्यं < रायस्पोषं < सहास्त्रिणम् ।
अपानाय सुराधसेऽमावास्यायै स्वाहा, इति जुहुयात् ।

यजमानः—अमावास्याया इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्य स्त्रुवेण जुह्वा षट्पर सप्तवार वा गृहीत्वा
दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन ।
नारिष्ठयोः प्रशिषभीडमानो देवाना दैव्येऽपि यजमानोऽ-
मृतोऽभूत्स्वाहा ।
इति जुहुयात् ।

(१) अमावास्यायामसनयतोऽप्येवमेव पार्वणहोमः । पूर्णमास्या सनपदसंन-
यतोस्तत्र विशेष —

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ।

स नो दोहता < सुवीर्यं < रायस्पोषं < सहास्त्रिणम् ।

प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहा, इति जुहुयात् ।

(२) यजमानः—पूर्णमासायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यं वा देवा अकल्पयन्तूर्जो भागं शतक्रतू ।

एतद्वा तेनं प्रणिणानि तेनं तृप्यतमं ह्यौ स्वाहा ॥ २ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथु-
र्भवाति ।

अहं नारिष्ठावनुयजाभि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाज्जागधे-
स्य स्वाहा ॥ ३ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अदारसृञ्जवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृदता नः ।

मानो विददाभि भामो अशस्तिर्मानो विदद्वृजना द्वेष्या
वा स्वाहा ॥ ४ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठेभ्यः सोममरुञ्जथ इदं न मम, (नारिष्ठेभ्यो देव-
सोममरुञ्जथ इति वा) ।

अध्वर्युः—ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचो ब्रह्मं यज्ञानां हविषा-
माज्यस्य ।

अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हिनं यज्ञः पर्षाणि प्रतिरञ्जति
कल्पयन् ।

स्वाहा कृताऽऽहुतिरेतु देवान्स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं ध्याने
समपानं दधामि ते ।

पग्निगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे
स्वाहा ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम (नारिष्ठायामय इदं न मम, इति वा) इति त्याग कुर्यात् ।

ततो यदि सप्तवारमाज्यं गृहीत्वा यग चिकीर्षेत्तर्हि, अव्युष्णां प्राहयेत् ।

अध्वर्युः—स ते म॒नं ।। म॒नः स प्रा॒णेन॑ प्रा॒णं जु॒ष्टुं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं
घृ॒तव॒त्स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठायामय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समप॒नं दधामि ते ।
परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छ न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे
स्वाहा ।

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्यं स्रवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यथः ।

सूर्याया ऊर्ध्वोऽदित्या उपस्थं उरुगारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामप्याय्यं स्रवेण प्रस्तरबार्हषी समज्य

अग्ने सिष्टश्रुतेऽनुब्रूइति. इति पुरोनुवाक्यायै होतार संश्लेषेत् ।

होता—पिभीहि देवो उशतो यदिष्टि द्वौ ऋतू ऋतूगते यजेह ।

ये देव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्व होतृणामस्यायाजिष्ठोऽम् । इति
पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्यं स्रवेणाऽऽदाय

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यथः ।

सूर्याया ऊर्ध्वोऽदित्या उपस्थं उरुगारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामप्याय्यं स्रवेण प्रस्तरबार्हषी समज्य सर्वेषां हविषामुत्तरा-

सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु)
विष्णोः

(उच्चैः) प्रिया धामान्ययाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामान्ययाद्देवाना-
माज्यपाना प्रिया धामानि यक्षदमेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं
महिमानमायजतामेज्या इपः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा
जुपतां हविरग्ने यदद्य विशो अन्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टं
हि यन्वा ।

ऋता यजासि महिना वियद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अग्रा ३
चौ ३ षट् ।

इति वपट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वपट्कारमुपाश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

(ये ३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमिति याज्या वौपटिल्यन्तामनुच्छ्रमन्नेव
पठेत् । उच्छ्रवसन्नेव पिपठिषेच्चेदर्धर्धे यजेत्यन्त उच्छ्रवसन्नेव पठेत् ।
नान्यत्रोच्छ्रवास कर्तव्य) ।

अध्वर्युः—होत्रा वौपटिल्युक्ते—स्रुगतमाज्य प्रथम स्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्त
हवि स्थगयन्निव स्रुकपार्श्वेन तद्ध वरहिमन् अग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्ध इत-
राहुतिभिरसंस्तुक्त्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नये सि ष्टकृत इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठा गमे-
यम् ।

इति सौविष्टकृतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य जुहामप आनीय

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधारमेतम् ।

स नः पितरं पितामहं प्रपितामहं स्वर्ग लोके पिन्वमानो
विभर्तु स्वाहा ।

इत्यन्त परिधि निनीयाऽऽयतने जुहुपभृता सादयेत् ।

यजमानः—अग्नये दैश्वानरायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

इति दर्शपूर्णमासप्रयोगीयद्वितीयः प्रश्नः ।

(१) वैश्वानरे होमेरि-मित्यनेन यदपा निनयन तत्प्राचीनधीनिना कार्यमिति
 केचिन्मनीया अवदन्ता परशास्त्राश्लोकनेन स्वपाण्डित्य प्रकृतान्तः प्राहुः ।
 तद्वगतम्— स न पिरमिन्त्रस्य वैश्वानरप्रधानतोक्तवैश्वानरे हविरिद-
 मिति च निनयनरूपहोमाधिकरणत्वेन वैश्वानराभिवानाच्च । यद्यधिकरणत्वेन होमा-
 धिकरणसिद्ध न देवता, इति चेत् 'स पिन्वमान' इत्यवास्तु । पितृलिङ्गमात्रे
 णैव यदि सैन्यदेवता गृह्यत तर्हि जीवत्यतु क्रूर निर्येत । न चेद्यपि रिति वाच्यम् ।
 लिङ्गतो ढक्ता यदाचिद्विकरिता स्यात्, न च सर्वथा कर्मनिवृत्ति । न च वा
 पितरस्यपि पितरपि वमन इति मयिनी वृत्तिमाश्रित्य वक्तु बुद्धिमतामु-
 चितम् । तस्माच्छब्दानरपेक्ष प्रमाणताऽऽहेतिना, अग्नये दैश्वानरायेदं न ममेति
 त्यागो षक्तव्यः । अध्वर्युविदाऽध्वर्युणा निनयनमुपश्रान्तिनैव कार्यम् ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।

अध्वर्युः—प्राशित्रपात्रमुपस्तीर्याऽऽग्नेय पुरोडाश प्राञ्च तिर्यञ्च वा विरुञ्चा-
(भङ्क्त्वा)प उपस्पृश्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुत्या व्यृह्य
अज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् ।

मा रूरूपाम यज्ञस्य शुद्धं स्विष्टमिदं हविः ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मव्याद्यत्रमात्र पिण्डमात्र वा प्राशित्रमवदाय
प्राशित्रपात्रे निदध्यात् । ततो हस्त प्रक्षालयेत् । सानाव्याप्राशित्राव-
दान नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।

यजमानः—अग्निर्मा दुरिष्टात्पातु सविताऽघशंसाद्यो मेऽन्ति देरेऽ-
रातीयति तमेतेन जेषम् । इति प्राशित्रमवदीयमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अभिरार्यानभिघार्य वा प्राशित्रमग्नेणाऽऽहवनीय ब्रह्मणे परिहरेत् ।

ब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे । इति प्राशित्रमाहियमाणमीक्षित्वा

(१) पौर्णमास्यामङ्गुष्ठेनोपमध्यमयेत्यारभ्य हस्त प्रक्षालयेदित्यन्त प्रति-
पुरोडाशमावर्तयेत् । अमावास्यायामसोमयाजिनोऽप्येवमेवेति ज्ञेयम् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे, इति प्राशित्रम-
वदीयमान प्रेक्ष्य

ऋतस्य पथा पर्येहि, इत्यग्नेणाऽऽहवनीय परिहियमाण प्रेक्ष्य
सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि, इत्यासन्नमाहियमाण प्रेक्ष्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पुष्णो हस्ताभ्या प्रति-
गृह्णामि

इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पदे । इत्यन्तर्भेदि व्यृह्य
तृणानि प्राग्दण्डं सादयित्वा

अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पुष्णो हस्ताभ्या-
माददे । इत्यङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुत्याऽऽदाय

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्र-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या
 प्रतिगृह्णामि । इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य
 पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे
 इत्यन्तर्वेदि कुशेषु प्र गण्ड निधायान्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्या गृहीत्वा
 अग्नेष्ट्याऽऽस्येन प्राश्रामि बृहस्पतेर्मुखेन । इति दन्तैरपीडयन्प्रा-
 श्याऽऽचम्य
 सत्येन त्वाऽभिजिघर्षिं या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु
 चक्षुः श्रोत्रं प्राणान्ये मा हिंसीः, इत्यप पीत्वाऽऽचम्य
 इन्द्रस्य त्वा जठरे दधामि इति नाभिमालभ्य प्राशित्रहरण
 प्रक्षाल्य प्रक्षालितेनानेन प्राशित्रहरणेनाऽऽमानमभिमुखेन हस्तेन च
 तथाभनेनाऽऽमन पुरतस्त्रिरप. सिञ्चेत् ।

स्य त्वा जठरे सादयामि

इति प्राशित्र दन्तैरनभिमृश्य निगीर्थ

या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य
 गच्छ स्वाहा

इत्यङ्घ्रि प्राशित्रमन्तर्णात्वाऽऽचम्य

घभीना मे मा सपृक्था ऊर्ध्व मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे
 सादयामि

इति नाभिदेगमभिमृश्य

बाह्वभ आसन् । इति मुखमभिमृश्य

नसोः प्राणः, इति नासिके अभिमृश्य

अश्वयोश्चक्षुः, इति चक्षुषी अभिमृश्य

कर्णयोः श्रोत्रम्, इति श्रोत्रे अभिमृश्य

बाह्वोर्बलेम्, इति बहू अभिमृश्य

ऊरुवोरौजः, इत्यरू अभिमृश्य

अरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः, इत्यवशिष्टान्यभिमृश्याप उपस्पृश्य

प्रक्षाल्य प्राशित्रमङ्घ्रि पुरयि वा

दिशो जिन्व, इति पराश्वीनभेकप्रयत्नेन निनीय

मा जिन्व, इति पुनरपो गृहीत्वा हृदयाभिमुख निनयेत् ।

अध्वर्यु — इडापात्रमुपस्तीर्य

मनुना दृष्टा घृतपदी मित्रावरुणसमीरिताम् ।

दक्षिणार्धादसंभिदन्नवद्याभ्येकतोमुखाम् ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवदायेडायामववायाग-
दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरशाद्द्वितीयमवदायेडायामववाय, पश्चार्धात्तृ-
तीय पञ्चावत्तिनाम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभागमिडायामववाय इति

प्रक्षारण

मनुना दृष्टा घृतपदी मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणार्धादसं-

भिदन्नवद्याभ्येकतोमुखाम् ॥

इति ऋतस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदान स्रुवेणाऽऽदायेटायामववायाव
दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरशाद्द्वितीय स्रुवेणाऽऽदायेटायामववाय
पश्चात्पञ्चावत्तिना तृतीयम् ।

पूर्वार्धाच्च यजमानभाग स्रुवेण पात्रान्तरे गृहीत्वेटायामववाय तथा

मनुना दृष्टा घृतपदी मित्रावरुणसमीरिताम् ।

दक्षिणार्धादसंभिदन्नवद्याभ्येकतोमुखाम् ॥

इति दसो दक्षिणार्धात्प्रथममवदान स्रुवेणाऽऽदायेटायामववायावदान-
देशयोर्मध्ये स्थिताद्धविरशाद्द्वितीय स्रुवेणाऽऽदायेटायामववाय पश्चा-
र्धात्पञ्चावत्तिना तृतीयम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभाग स्रुवेण पात्रान्तरे
गृहीत्वेटायामववाय निदव्यात् । सैविष्टकृतावदानादौडावदान ऋण-
कार्यम् ।

यजमानः—सुरूपवर्षवर्ष एहीमान्भद्रान्दुर्याँ अभ्येहि मामनुव्रतान्यु

शीर्षाणि मृद्व मृड ष्णदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रभति-

(१) पौर्णमास्या “ मनुना दृष्टामिति मन्त्र प्रतिपुरोडाशमावर्त्यन्यत्सप्त
हस्त प्रक्षान्नेत्यन्तं कुर्यात् । असनयतोऽमात्रास्यायामथै द्रम पुरोडाग
प्रत्यप्येवमेव मनुना दृष्टामित्यादि कार्यम् ।

(२) पौर्णमास्या सर्वपुरोडाशेभ्योऽवत्त यजमानभगम् । इति विशेषः ।
अमावस्यायामसनयतोऽप्येवमेव ।

रसि रूनर्धसि जुष्टे जुष्टि तेऽशीयोपहृत उपह्वं तेऽशीय ।
इतीडामवदीयमानाभनुमन्त्रेते ।

अध्वर्युः—अवत्तं पुरोडाशीय यजमानभागमीपदीर्घं कृत्वाऽऽप्येन सर्वतोऽ-
ञ्जन कृत्वा ध्रुवाया समीप गमयित्वा तथा च शृतदध्नोर्यजमानभग-
माऽप्येन सर्वतोऽङ्कवा ध्रुवाया समीप गमयित्वाऽमिघार्धेडा होत्रे
प्रदाय दक्षिणेन होतारमिडामनुसृजन्नेव पश्चाद्गत्वा होतुर्दक्षिणत
आसीन प्राङ्मुखो होतु प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणीं सुपेणाञ्ज्यात् ।

होता—इडामादाय तथाऽध्वर्युमतिक्रामन्त दक्षिणतो ह्र्वेडामन्तराऽध्वर्युमा-
त्मान च कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अपि वा होत्रे, इडामदत्त्वा प्राचीमिडामपोह्य स्वयं पश्चाद्गवा
होतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीन सुपेण होतुरङ्गुल्या. प्रदेशिन्या.
पर्वणीं अञ्ज्यात् ।

होता—वाचस्पतिना ते हृतस्थेषे प्राणाय प्राश्नामि ।

इत्युत्तरपर्वलेपमुत्तरे, ओष्टे अभ्यात्म (आत्माभिमुख पाणितल कृत्वा)
निमृत्वावरपर्वलेपमवरे, ओष्टे ।

मनसस्पतिना ते हृतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामि. इति निमृज्यो-
दक स्पृष्ट्वाऽङ्गलिनेळा प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चादिडाया उद-
गङ्गुलि पाणिमुपवायावान्तरेळा मवदापयीताध्वर्युम् ।

अध्वर्युः—होतु. पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख आसीन उपस्पृष्टेदकस्य हातुर्हस्ते
इडागताज्यलेपादुपस्तीर्यावान्तरेळा मवदायावदध्यात् ।

होता—अङ्गुत्तयङ्गुष्ठयोर्मध्येन प्रदेशेन स्वयमिडाया अवान्तरेडामाददीत ।

अध्वर्युः—इडागताज्यलेपादभिघरण कुर्यात् । पश्चावत्तिना द्विरभिघारण
कुर्यात् ।

होता—प्रत्याल्व्वामङ्गुप्रेनाभिसगृह्य प्रत्याह्व्याङ्गुलीरमुष्टिं कृत्वा दक्षिणत
इळा परिगृह्याऽऽस्यसमिता प्राणसमिता वा कृत्वा
इळोपहृता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्मो इळा ह्यता सह

(१) दक्षिणत —गृहीतान्तरेळेन मुष्टिना दक्षिणेन पाणिना, अवा-
न्तरेळाया दक्षिणस्या णिगि इळापात्र गृही वा

दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता महान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनो
पास्मो इळा ह्यता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोप-
हूता सह पृथिव्या रथतरेणाग्निनोपास्मो इळा ह्यता सह पृथि-
व्या रथतरेणाग्निना उपहूता गावः सहाशिर उप मा गावः सहा
शिरा ह्यन्तामुपहूता धेनुः सह ऋषभोप मा धेनुः सह ऋषभा
ह्यतामुपहूता गौर्घृतपद्युप मा गौर्घृतपदी ह्यतामुपहूता
दिव्याः सप्त होतार उप मा दिव्याः सप्त होतारो ह्यन्तामुपहूतः
सखाभक्ष उप मा सखाभक्षो ह्यतामुपहूतेळा वृष्टिरुप माभिळा
वृष्टिर्ह्यताम् । इत्युभाशु—

इलोपहूतोपहूतेळोपास्मो इळा ह्यतामिळोपहूता । मानवी घृत
पदी मेत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता
उपहूता मनुष्याः । य इम यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्मानुपहूते
द्यावापृथिवी पूजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽय यज-
मान उत्तरस्या देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे
देवा हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । इत्युच्चैरिळ मुपहृतीत ।

अध्वर्युयजमानो—उपहृयमानामिडामन्वारभेताम् ।

अध्वर्युः—दैव्या अध्वर्यव उपहूता इति होतुराक्यमभिज्ञाय,
उपहूतः पशुमानसानि, इति जपेत् ।

यजमानः—भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिष
एहीड एहि सूनृत एहि ।

इतीडाया उपाशूपहृते जापि वा

चिदसि, मनाऽसि, धीरासि रन्ती रमतिः सूनः सूनरी ।

देवीर्देवैरभि मा निवर्तध्वस्योना स्योनेन घृतेन मा समु-
क्षत नम इदमुदं भिषगृपिर्ब्रह्मा यद्ददे समुद्रादुदचन्निव सुचा
वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् । इत्युच्चैरुपहृते
जापित्वा

वायपिडा ते माता इति होतारमी रमाणो वायु मनसा चान्वा, उपहू-
तोऽय यजमान इति होतुराक्यमभिज्ञाय

उपहूतः पशुमानसानि

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छक्रेयं यज्ञो दिवꣳ रोहयतु यज्ञो दिवं
 गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाꣳ अ-
 प्येत्वस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायं उत यज्ञाः संच
 न्ताऽस्मासु सन्त्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी जुष्टि-
 रासि जषस्वं नो जुष्टा नोऽसि जुष्टं ते गमेयम् । आशीर्षं
 ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणꣳ सर्वर्चसम् । संजय-
 न्क्षेत्राणि सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्याꣳ अयंरान्तसपत्नान् ।
 इति जपित्वा, इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासम् । इत्यु-
 पहूतामिड मनुम व्य

इडा धेनुः सहयत्सा न आगादूर्जं दुहाना पयसा प्रपीना । सा
 नो अन्नं हविषोत गोभिरिडाऽभ्यस्माꣳ आगात् । इति भक्षा
 याऽऽह्वियमाणामनुमन्त्रयेत् ।

यजमानपश्चमा इडाया स्व स्व भग भक्षणार्थं गृहीयु ।

होता— इळे भागं जुषस्व नः पिन्व गा जिन्वार्चितो रायस्पोषस्येशिषे
 तस्य नो रास्व । तस्य नो दास्तस्यास्ते भागमशीमहि । सर्वा-
 त्मानः सर्वतनवः सर्ववीराः सर्वपुरुषाः । सर्वपुरुषा इति
 वा । अवान्तरंटा प्राश्याऽऽचम्य तूष्णीमिडाभाग भक्षणार्थं गृहीत
 प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

ब्रह्मा—तूष्णीमिडाभग प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

अध्वर्युयजमानाधीध्राः—इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्चितः ।
 तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ।

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्चितः ।
 तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ॥ इति स्वभाग
 प्राश्याद्यादि समानम् ।

इतीडाया स्वस्वभाग प्राश्याऽऽचम्य वाग्यता आसत आ मार्जनात् ।
मन्त्रवृत्तिः प्रतिपुरुषम् ।

अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं
समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुनामिमं नो विश्वं देवा इह
मादयन्ताम् । इत्यन्तर्वेदि स्थिते प्रस्तरे मार्जयेयु ।
(मार्जनं नामान्तर्वेद्यस्थिते प्रस्तरे जलमासिध्य तस्यावस्ताद्धस्तेन
जलं गृहीत्वा शिरस्यानयनम् ।) मन्त्रवृत्तिश्च प्रतिपुरुषम् । होतृ-
ब्रह्मणावेव मार्जयेत । आहवनीयपरिस्तरणैरञ्जलिमुदरुधारणसमर्थं
कृत्वाऽन्येन केनचिपरिकर्मिणाऽपामालेचनम् ।

अध्वर्यु—आग्नेय पुराडाश चतुर्धा कृत्वा बर्हिषद वा कृत्वा चतुर्धा
कुर्वात् ।

यजमानः— ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोपसद-
द्विशां कृत्स्निरसि दिशो मे कल्पन्ता कल्पन्ता मे
दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पेतामर्धमासा
मे कल्पन्ता मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्प-
न्ताः सवत्सरो मे कल्पतां वल्कृत्स्निरसि कल्पता मे ।
इत्यध्वर्युणा चतुर्धा कृत बर्हिषि सन्न पुराडाश तन्त्रेणाभिमृश्य,
आशाना त्वाऽऽशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूत-
स्याः क्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् । ब्रध्न पाहि भजतां
भागी भागं माऽभागो भक्तं निरभागं भजामः । अपस्वि-
न्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भ-

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । बृहस्पतिस्तनुनामिमं नो विश्वं देवा इह मादयन्ताम् ।
इत्यन्तर्वेदि स्थिते प्रस्तरे मार्जयेत् । मार्जनं तृकमेव ।

क्तोऽब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्ति । सकृदुक्तेन मन्त्रेण प्रतिदिश त्रिभाग-पूर्वक गमयित्वा, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्निः, इति प्रत्येकमादिस्य, उपहूता द्यौः पितोप मा द्यौः पिता ह्ययतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्त्वै पुण्यादोपहूता पृथिवी मातोप मा माता पृथिवी ह्ययतामग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्त्वै पुण्याय । इत्याग्नीध्रभागस्य पुनर्व्यहन कुर्यादिदं व्यहनमाग्नीध्रभागस्य मन्त्रपूर्वक वैशेषिकम् ।

अध्वर्युः—इदं यजमानस्य, इति यजमानभागं निर्दिश्य कस्मिंश्चिदेकस्मिन् पात्रे सकृदुपस्तीर्णाऽऽग्नीध्रभाग द्वेषा क्लृप्तैक भाग पात्रेऽववाय पुनरुपस्तीर्यापरभागमववाय द्विरभिघार्थाग्नीध्रे तत्पात्र प्रयच्छेत् । अपि वा कस्मिंश्चित्पात्रे द्विरुपस्तीर्य द्विरवाय द्विरभिघार्थं तत्पात्रमग्नीध्रे प्रयच्छेत् ।

आग्नीध्र —विहारोद्धर्गित्वा पात्रस्य स्वभागं गृहीत्वा अग्निराग्नीध्रमस्यग्नेः, शामित्रमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । इति भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

अध्वर्युः—यथास्थानमाग्नीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां तयोर्भागौ वेदेन ह्यत्र प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—दत्त स्वभागं प्राशित्रहरणे निदध्यात् ।

यजमानः—प्राशित्रहरणस्य पश्चात्तुल्येषु स्वभागं निदध्यादयं नियम आपस्तम्बीययजमानस्य नास्ति । यत्र क्व या निहितेऽपि न प्रत्यत्राय ।

अध्वर्युः—मन्त्रेण होतुर्भागं होत्रे प्रयच्छेत्तत्रा स्वभागं जुह्वा स्वस्मै प्रयच्छेत् ।

होता—तूष्णीं भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

(१) अत्राग्नीध्रभागस्य पटवत्तसपादनं हस्त एव कैश्चिदल्पजैरनात्रातसूत्रप्रथितमीमांसावाक्यकुसुमैः क्रियते तदनादर्नव्यम् । कुत ! पृथक्पात्राभ्यामितरयो-रित्यापस्तम्बवचनात् । पृथक्शब्देतरशब्दस्वारम्यान्पारिहरणसमभिव्याहारोऽप्यत्र मानं भवितुमर्हति तेनाध्वर्यो यदन्वयस्मै परिहरणं तत्पात्रेणैव । नन्वग्नीध्रे परिहरणं नोक्तम् । भवम् । प्रदानं त्रिणां भक्षणम्यानुपपन्नत्वात्पटवत्तं सपाद्यं परिहरतीत्यर्थः प्रकरणादवसीयते ।

अध्वर्युः—अन्तरिक्षस्य भागोऽसि, इति स्वभाग प्राश्याऽऽचम्य दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितैमोदन पचेक्षीरे पचेदित्येके ।

ब्रह्मा— क्षिणाग्नौ स्थितमन्वाहार्यं गत्वा प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वानक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च । इत्यन्वाहार्यमवेक्ष्य प्राणापानौ मे पाहि कामाय त्वा, इत्यस्पृशन्नन्वाहार्यमवध्यायुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यां पुलककलामात्रमन्वाहार्याद्गृहीत्वा प्राशित्रहरणस्थस्वभागे निदव्यात् ।

अध्वर्युः—अन्वाहार्यमभिघार्यानभिघार्यं बोद्धास्यान्तर्वेद्यासौदयेत् ।

यजमानः—ब्रह्म पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोददसत्प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाशुदानव्यानौ मे पाशुक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिंश्चोके । इध ५ स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीयमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् । इत्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणसद्भ्य उपर्हतवै, इति यजमान सप्रैष्येत् ।

यजमानः—दक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व ओदन, इति तेभ्योऽन्वाहार्यं दद्यात् ।

ऋत्विजः—दक्षिणा प्रतिग्रहीष्यन्तः सप्तदशकृत्वो वायोरतराकषणरूपं निश्वास कुर्युः ।

(१) अन्वाहार्यं.—दक्षिणाग्नौ पक्व ओदनो दक्षिणार्थः ।

(२) महान्—यद्यर्चिभ्य पर्याप्तो भवति ।

(३) अपरिमितः—प्रस्थादिना तण्डुलमानप्रतिषेधः ।

(४) आपस्तम्बब्रह्मा—ब्रह्मन् ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वा हुंताद्य मा मा हिंसीरहुतो मत्स्यं शिवो भव । इत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमामन्नमभिमृशेत् ।

अ॒व॒र्युरा॒ग्नी॒ध्रश्च॒-दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ऽश्विनो॒र्बाहु॑भ्यां पु॒ष्णो
हस्ता॑भ्या प्रतिगृह्णामि । राजा॑ त्वा वरु॒णो नयतु॑ देवि दक्षिणे
ब्रह्म॑ण ओ॒दनम् । तेना॑मृतत्वभ॒श्याम् । वयो॑ दा॒त्रे । मयो
मह्य॑मस्तु प्रतिग्रही॒त्रे । क इ॒द् कस्मा॑ अ॒दात् । कामः॑ कामा॒य ।
कामो॑ दा॒ता । कामः॑ प्रतिग्रही॒ता । काम॑ स॒मृद्र॑मावि॒श । कामे॑-
न त्वा प्रतिगृह्णामि । कामै॑तत्ते । ए॒षा ते॑ काम॒ दक्षि॑णा ।
उ॒त्तान॑स्त्वाऽऽङ्गीर॒सः प्रति॑गृह्णातु ।

इत्यन्वाहारं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

होतृब्रह्मा॑णौ—क इ॒दं कस्मा॑ अ॒दात्कामः॑ कामा॒यादा॑त्कामो दा॒ता
कामः॑ प्रतिग्रही॒ता कामं॑ स॒मृद्र॑मावि॒श कामे॑न त्वा प्रतिगृह्णामि
कामै॑तत्ते वृष्टिर॒सि द्या॑स्त्वा द॒दातु॑ पृथि॒वी प्रति॑गृह्णातु ।

इत्यन्वाहारं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

यजमानः—उत्तरतः परीत इति दक्षिणत स्थितानृत्विज संप्रैष्येत् ।

अ॒व॒र्युः—हविःशेषानुद्वास्य ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमा गया-
ग्नीत्पारि॒णीश्चाग्निं॑ च सकृत्सकृत्संमृ॒द्धि ।

इति ब्रह्माणमाग्नीत्रं च संप्रैष्येत् ।

ब्रह्मा॑—बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्ठ बृहस्पते यज्ञमजूगुपः
स यज्ञ पाहि स यज्ञपति पाहि स मा पाहि । भूर्भुवः स्वर्बृह-
स्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्यतिसृजेत् ।

आग्नी॒त्र —ब्रह्मणाऽनुज्ञात —एषा ते अग्ने समिधया वर्धस्व चाऽऽ च
प्यायस्व वर्धता च ते यज्ञपतिरा च प्यायता वर्धिषीमहि च
वयमा च प्यायिषीमहि स्वाहा ।

इत्यानुयाजिर्भो समिधमादध्यात् ।

(१) आपस्तम्बब्रह्माऽपि देवस्येत्यारभ्य गृह्णात्वित्यन्तेन मन्त्रेण प्रति-
गृह्णीयात् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—देव सवितरेतत्ते प्राह तत्र च सुव प्र
च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा
पाहि । इत्युपाशुक्त्वा, ॐ प्रतिष्ठ,

इत्युच्चरनुजानीयात् ।

यजमान -- एषा ते अग्ने समिच्चया वर्षस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धता
च ते यज्ञपतिग च प्यायता वधिपीमहि च वयमा च
प्यायिपीमहि । इत्यावीयमानामानुयाजिनां समिधमनुमन्त्र्य, अग्नय
इद न मम

इति त्याग कृत्वा

य ते अग्न आबृश्वाभ्यहं वा क्षिपितश्चरन् । प्रजा च तस्य मूल
च नीचैर्देवा निवृश्चत । अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च
निष्टयः । उमस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेपि किंचन । यो
मा द्वेष्टि जातवेदोय चाह द्वेष्टि यश्च माम् । सर्वाऽस्तानग्ने
सदह याश्चाह द्वेष्टि थे च माम् ।

ऽन्यग्निमनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—पृथ्वत्परिवीन्सकृत्सकृ समृज्य अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सम्-
वा सं वाजं जिगिवाऽस वाजिनं वाजजितं वाजजित्या
समाज्म्यग्निमन्त्रादमन्त्राय ।

इति सकृदग्निं प्राञ्च समृज्यात् ।

अध्वर्युः—इध्मसनहनान्यद्भि सःस्पृश्य यो भूतानामधिपती रुद्रस्त-
न्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिःभीरितदस्तु हुत तव
स्वाहा । इत्यग्नौ प्रहृत्येध्मसनहनान्यप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्तिचराय वृष्णे इद न मम,
इति त्यक्त्वाऽप उपस्पृश्य वेदिर्बाहिः श्रितः हविरिध्मः परिधयः
सुचः । अज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः सं मे
सनतयो नमन्तामिध्मसनहने हते । इतीध्मसनहनानि हुतान्यनु-
मन्त्र्य महाहविर्होता, सत्यहविरध्वर्युः, अन्युतपाजा अग्नीत्,
अन्युतमना उपवक्ता,
अनाध्वर्युश्चाप्रतिध्वर्युश्च यज्ञस्याभिगरो । अयास्य उद्गाता ।
इति पुरस्तादनृषाजाना वदेत् ।

अध्वर्युः—औपभृत जुहामानीय जुम्पमृतावादाय दक्षिणा सकृदतिव्रान्तोऽ-
दङ्मुक्त्वा स्थित्वा आरेश्रारेवय, इत्याग्नीध्र सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—देवाम् यज, इति होतारं सप्रैष्येत् ।

होता—देव बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतूरे वौरेषट्, वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्त्वा आघारसभेदाप्रदेशपूर्वभागे समिधि अनुयाज
जुहुयात् ।

यज्ञमानः—अग्नय इदं न मम इति त्याग कृत्वा
बर्हिषोऽहं देवयज्यर्या प्रजावान् भूयासम् ।
इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आरेश्रारेवय, इत्याग्नीध्र सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति होतार सप्रैष्येत् ।

होता—देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतूरे वौरेषट्, इति
वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपशु वषट्कारमनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते, आघारसभेदस्य पूर्वभागे प्रथमानुयाजात्पत्य-
क्समिधि द्वितीयानुयाज जुहुयात् ।

यज्ञमानः—अग्नय इदं न मम । नराशंसस्याहं देवयज्यर्या पशु-
मान्भूयासम्, इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

(१) इयमनुयाजस्य याज्यं तथाऽप्यस्या. पूर्वमागूर्न वक्तव्या । एवमेव सर्वा-
सामनुयाजयाज्यानाम् ।

“ आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जम् ” (आश्व० श्रौ० सू० १।५।४)
श्रुतिः—सर्वत्र सर्वासामनुयाजवर्जितानां याज्यानामाटावागूर्भवति ।

अध्वर्युः— आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः —यज, इति होतार सद्रैष्येत् ।

होता—देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्माऽऽयजी
होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाडद्याँ अपि भेयेते होत्रे
अमत्सत ताँ ससनुधी होत्रा देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं
स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमावाक वीर्ही३
वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा (अमत्सतेत्यत्रावसायानवसाय वा
यजेत) । वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपाशु वष-
ट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते द्वितीयानुयाजस्यापरेणोत्तममनुयाजमारभ्येत-
रावनुयाजौ ससर्जयन्प्राक्सस्थ जुहु इत् ।

यजमानः—अग्नय इद न मम । इति त्याग कृत्वा, अग्नेः स्विष्टकृ-
तोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेनं प्रतिष्ठा गमेयम् ।
इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्याऽऽयतने स्तुचौ सादयित्वा वार्जस्य मा प्रसवेनो-
द्ग्राभेणोदग्राभीत् । इति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन सप्रस्तरा जुहु किं-
चिदुद्यम्य, अथां सपत्नां५ इन्द्रो मे निग्राभेणार्धरा५ अकः ।
इति सव्येन हस्तेनोपभृतमधो नियम्य
उद्ग्राभं च । इति जुहु किंचिदुद्यम्य
निग्राभं च । इति दक्षिणेन हस्तेनोपभृत निगृह्य
ब्रह्मं देवा अवीवृधन् । इति दक्षिणेन हस्तेन जुहु प्राचीं गमयित्वा
अथां सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् । इति सव्येन
हस्तेनोपभृत प्रतीचीं ५हिर्वेदि निरस्याप उपस्पृश्य ता प्रोक्ष्येनाम
भ्युदाहरेत् ।

यजमानः—वार्जस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्राभीत् ।

अथा सपत्नाऽन्द्रो मे निग्राभेणार्धराऽकः । उद्धाम च
निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे
विपचीनान्व्यस्यताम् । इयेतान्मन्त्रान् यर्युणा सत् जपेत् ।
वाजस्य मा इत्यारभ्य नान्व्यस्यतामित्यन्तान्मन्त्राश्चतु स्पर्येणध्वर्यु
यजमानो जपतः ।

अध्वर्युः—वसुभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेन मध्यमपरिव्येकदेशमज्ज्यात् ।

यजमानः—वसून्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमध्यम परिधिमनुमज्ज्य
वसुभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—रुद्रेभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेन दक्षिणपरिव्येकदेशमज्ज्यात् ।

यजमानः—रुद्रान्देवा यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमान दक्षिण परिविमनु-
मज्ज्य

रुद्रेभ्य इदं न मम । इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आदित्येभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेनोत्तरपरिव्येकदेशमज्ज्यात् ।

यजमानः—आदित्यान्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमुत्तरपरिविमनु-
मज्ज्य

आदित्येभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—प्रेत्यामेव बहि प्रस्तरा जुहा सादयित्वा

सज्जानाथा द्यावापृथिवी भिन्नावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् । इति
विद्वीभिः सत् प्रस्तरमग्राय बर्हिषि विवृती अपिसृज्य, अक्तः

रिहाणा विरन्न ययः । इति प्रस्तराग्र जुह्वामङ्क्वा प्रजा

योनि मा निमृक्षम् । इत्युपमृति प्रस्तरमध्यमङ्क्वा

आर्षायन्तामाप और्षययः । इति त्रुयादा प्रस्तरमुल्बमज्ज्यात् ।

एय त्रि कार्यम् ।

यजमानः—समङ्क्ता नदिहविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं
मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्क्ता दिव्य नभो गच्छतु
यत्स्वाहा । इत्यज्यमान प्रस्तरमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आयुषे त्वा । इत्युक्तम् । प्रस्तरस्य तृणमपादाय प्रज्ञात निधाय दक्षिणोत्तराभ्या पाणिभ्या सह शश्व १० प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वा प्रतिष्ठा-
प्याऽऽसीत्

आ३श्रा३वय ।

इत्याग्नीध्र संप्रभेत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३पट्, इति पृथिव प्रत्यश्रवणेत् ।

अध्वर्युः—इषिता देव्या होतारो भद्रमभूदान्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म
वाकाय सूक्ता ब्रूहि, इति होतार संप्रभेत् ।

होता-- इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदान्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म
सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि । उपश्रुती दिवस्पृथिव्यो
रोमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शगयी
जीरदानू अत्रस्तु अपवेदे उरुगव्यूती अभयकृतौ । वृष्टियावा
रीत्यापा शश्वन्म मयोभवा ऊर्जस्वती पयस्वती सूपचरणा
च स्वप्रिचरणा च तयोराविदि इत्यत्रसाय

अग्निरिदं हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । सोम इदं
हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । (उपाशु) विष्णुः
(उच्चै) इदं हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

(१) पौर्णमास्या शारवाया अमावास्त्रेवल् प्रस्तरं गृहीत्वा, अमावास्यायामसोमयाजि
नोऽथेवमेव ।

(२) पौर्णमास्याम्--अग्नीषोमाविदं हविरजुपतामवीवृधेता महो
ज्यायोऽक्राताभिन्द्रो वैमृध इदं हविरजुपतावीवृधत महो
ज्यायोऽकृत, इत्येतदुपाशुयाजदेवताया कीर्तनानन्तरमुक्त्या देवा
आज्यपा इत्यादि समानम् ।

अमावास्यायामसोमयाजिन । उपाशुयाजदेवताया कीर्तनानन्तरम् ।
इन्द्राग्नी इदं हविरजुपतामवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम् ।
इत्युक्त्या देवा आज्यपा इत्यादि समानम् ।

महेन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा
 आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्नि
 होत्रेणेद हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अस्यामृधेद्धो-
 प्राया देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानो दत्तात्रेयशर्मा हस्तः ।
 इति यजमाननाम निर्दिश्य,

(अत्र यजमाननाम साव्यवहारिक नाक्षत्र च ब्रूयात् । तथा च
 होतुर्गुरुश्चेद्यजमान स्यात्तत्सनिधावुपाशु तन्नामनी ब्रूयात् ।)

आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते रायस्पोषमाशास्ते सजा-
 त्वनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करण
 माशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते धिभ्वं प्रियमाशास्ते यदनेन
 हविषाऽऽशास्ते तदश्यात्तद्दृध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
 देवेभ्योऽवनते वयमग्नेर्भानुषाः । इष्टं च वित्तं चोभे च नो
 द्यावापृथिवी अंहसस्पातामेह गतिर्नामस्येदं नमो देवेभ्यः ।
 इति ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—अनूच्यमाने सुक्त्वाके, अग्निरिदं हविरजुषतेति होतुरभिज्ञाय
 मरुता पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय । इति
 तिर्यञ्च हस्त धारयन् कर्षन्निव सह शाखर्या प्रस्तरमाहवनीये प्रहरेत् ।

यजमान --अग्नय इदं न मम । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । सोमा
 येदं न मम । सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । अग्नय इदं न
 मम । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । विष्णय इदं न मम । महेन्द्रा-
 येदं न मम । महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । देवेभ्य आज्य-

१ पौर्णमास्या केनल प्रस्तरमेवाऽऽहवनीये प्रहरेत् । अमवास्यायामसोमयाजि-
 नोऽप्येवमेव ।

२ पौर्णमास्याम्—विष्णव इदं न मम । तत —अग्नीषोमाभ्यामिदं न
 मम । अग्नीषोर्भयोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । इन्द्राय वैशुधायेदं न मम ।

पेभ्य इदं न मम । अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम । अग्नेः
स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेषम् । यदा चास्य होता नाम गृह्णी-
यात्तदा, एमा अग्मन्नाशिषो दोहं कामा इन्द्रवन्तो वनामहे
धुक्षीमहिं प्रजामिषम् । सा मे सत्याऽऽशीर्देवानाम्याज्जुष्टा-

इन्द्रस्य वेष्टुस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यादि
समानम् । अमावास्यायामसोमयाजिनः, विष्णव इदं न मम, इत्यनन्तरम् ।
इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम ।

इन्द्राग्निोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्यः ।
इत्यादि समानम् । अमावास्यायाम् अस्तम्बीययजमानस्य विष्णुयागाभावप्रयुक्तो
विष्णव इदं न ममेत्यस्याप्यभावः ।

अस्यत्र काचित्सशयभूमिका सा चैवम्—उपाशुयाजदेवताया आज्यपाना
देवताना चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रणमस्ति वा न वा । अस्तीत्याह यथालिङ्गमिति
सूत्रकारवचनात् । शाखान्तरीयकल्पकारे स्पष्टमुक्तत्वाच्च । यथाऽऽह बौधायन —
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति यथेष्टम् । यथेष्ट नाम यथादेवत यजनम् । यथादेवत-
मन्यदिति कात्यायन । तस्मादापस्तम्बसूत्रानुमारिभिरपि उपाशुयाजदेवताया
आज्यपाना देवताना चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रण कार्यम् । अयमभिप्राय पूर्वपक्षिणः,
होता या या देवता सक्तवाकेऽनुब्रूते ता देवता यजमान उज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्र-
येत्यर्थः । अत्र ब्रूम — आपस्तम्बसूत्रे तु यथालिङ्गमित्युक्तत्वादेव तैः सूक्तवाका-
न्तर्गतसर्वदेवतानामनुमन्त्रण न कार्यमिति सिद्ध्यति । यथालिङ्गमिति यथामान-
मित्यर्थः । तैत्तिरीयके तु उपाशुदेवताज्यपदेवतावर्जमेवाऽऽज्ञान श्रूयते । तथै-
वानुमन्त्रणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति यथालिङ्गशब्देनाऽऽह । यदि सर्वा देवता सूक्तवा-
कीया अनुमन्त्रयितुमिष्टा स्युस्ताहिं शाखान्तरीयवद्यथेष्टमित्येव ब्रूयात् । लिङ्ग
ज्ञापकम् । यथोज्जितिमन्त्राणा ज्ञापक तथाऽनुमन्त्रयेत । ज्ञापकमाम्न न तत्तुक्त-
मेव । न हि शाखान्तरीयविधीन् दृष्ट्वा स्वशास्त्रमन्यथायितु युक्तम् । भाष्यकारस्तु
यथाबौधायनकल्प बभाषे तैत्तिरीयके । गुणोपसहारन्यायेनानुक्तदेवतानामप्यनुम-
न्त्रण क.ङ्क्षमे चेद्यथालिङ्गमित्यस्यैवार्थकल्पनाप्रयासो वृथा । गुणानुपसहारी-
त्येव ब्रूहि आचर च न कश्चिद्दोष इत्यनुज्ञामात्र न विधिरिति निभाव्यताम् ।
तस्मादापस्तम्बीयाना तसूत्रानुयायिना चोपाशुदेवताया आज्यपाना देवताना
चानुमन्त्रणमुज्जितिमन्त्रेण कार्यमेवेति न विधिरिति ज्ञेयम् । उपदेशमते त्वस्तीति
रामाण्डारप्रभृतयः प्रतिपन्ना ।

उज्जुह्वतरा पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान् गम्यायज्ञो
देवान् गच्छतु यज्ञो म आगच्छतु
इति सूक्तमाक्रमणमुच्यते ।

अध्वर्युः—होतुराशीर्भजनकाले नञ् हस् । पथवर्तयन् अग्नीहमश्च, इत्याग्नीत्र
संप्रेतेत् ।

आग्नीध्रः—गोहितेन त्वाऽग्निर्देवता गमयतु । हरिभ्या त्वेन्द्रो
देवता गमयतु । एतंशेन त्वा सूर्यो देवता गमयतु, इत्येतैस्त्रि-
भिमन्त्रैश्चेरञ्जलिना यजेद्यत, रव्यः प्रस्तारोऽग्नि गमित स्यात्तपो-
ऽस्य प्रहरेत् ।

यजमानः—गोहितेन त्वाऽग्निर्देवता गमयतु । हरिभ्या त्वेन्द्रो देवता
गमयतु । एतंशेन त्वा सूर्यो देवता गमयतु । इत्यग्नीवा प्रहि-
यमाण प्रस्तरमनुम जयेत् ।

आग्नीध्रः—अनुप्रहर, इत्यध्वर्युमाह ।

अध्वर्युः—य प्रस्तरात्तृणमपात्त तत् स्वगा तनुभ्यः, इत्याहवनीये प्रहरेत् ।

यजमानः—तनुभ्य इदं न मम । दोषो ल्य ग कृत्वा

दिवः स्थीलोऽध्वनतः पृथिव्या अ युन्धितः । तेनां सहस्र-
काण्डेन द्विषन्तः शोचयाससि । द्विषन्म बहु शोच तपोष-
मो अह शुचम् ।

इति प्रस्तरतृणे प्रहयमाणे जयेत् ।

अध्वर्युः—एतदेतदेतत्, इति त्रिरङ्गुया निर्दिश्य तृणम्

आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्म पाहि चक्षुष्या अग्नेऽग्नि चक्षुर्म पाहि ।

इत्यग्निमभिन्ध्य

ध्रुवाऽग्नि । इत्यन्तरेण पृथिवीमभिमृशेत् ।

आग्नीध्रः—सवदस्व, इति ध्रुवमाह ।

अध्वर्युः—अगानधीन, इत्याग्नीत्र प्रहरेत् ।

आग्नीध्रः—अगान, इति ध्रुवमाह ।

अध्वर्युः—आरवय, इत्याग्नीध्रमाह ।

आग्नीध्रः—श्रौशेपट, इति ध्रुवमाह ।

अध्वर्युः—मम परिधिमन्त्रभ्य

स्वगा देव्या होतृभ्यः स्वरित्तर्मानुषेभ्यः अयोर्ध्रुवहि ।

इति होतार संप्रैवेत् ।

होता—तच्छंभोरावृणीमहे गातु यज्ञाय गातुं यज्ञपतये देवी स्वस्ति-
रस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊ र्वा जिगातु भेषजं शं नो
अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ।

इति ब्रूयत् ।

अन्वयः—अनृत्माने शयुःक्रे

यं परिधिं पर्यर्धन्त्या अग्रं देव पणिभिर्ध्रीयमाणः ।

तं त एतमनु जापं भगमि नेदेष त्वदपचनयानि ।

इति मध्यम परिविमाहर्त्तयि प्रहय

यज्ञरय पाथ उप समितम् । इति दक्षिणात्तरे परिधि युगप प्र-
हय उत्तरार्धस्य परिवेगप्रमारेणुपगृहेत् ।

यजमानः—वि ते मुञ्चामि रश्नना वि रश्मीन्वि योक्त्वा यानिं परि
चर्तनगनि धत्तादम्मारु द्रविण यच्च भद्र म णो ब्रूताद्भाग या
देवतासु ।

इति परिधिपु विमुच्यतामेतु जपि या

अग्रय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा विष्णोः शंभोरहं देव-
यज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठा मंषेयम् ।

यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमा नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे सतिष्ठस्व
स्योनेन मे सतिष्ठस्व सुभूतेन मे सतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे
सतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु सतिष्ठरपोर्षं ते यज्ञ नम उर्षं ते नम
उर्षं ते नमः । इति जपत् ।

अन्वयः—यजमान प्रथम, इति परिधीनमभिमन्त्र्य जुह्व मुपभृतोऽश्रयवाय
सस्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरैष्टा बर्हिषदश्च देवा इमा
वाचंमभि विश्वे गृणन्त आसत्यास्मिन्वर्हिषि मादयन्वस्वाहा ।
इति सस्त्रावेणाभिजुहुयात् ।

यजमानः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सस्त्रावभागैभ्य इदं न
मम । इति त्याग कृत्वा ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्दविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वान् ।
अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणेहाऽऽगमेः । इति सप्तत्रिंशत्
हुतमनुमन्त्रयेत् ।

ऋत्विजः—हवि शेषानत्रैव भक्षयेयु ।

अध्वर्युः—जुहूपभृद्गतानाज्यलेपान्प्रक्ष ल्य, सस्रुवे जुहूपभृतावाढयात् ।

होता— वेदोऽसि वेदो विदेय । इति वेद गृह्णीयात् ।

आग्नीध्रः—रथ्यमाज्यस्वालीमुदरुमण्डलु चाऽऽदद्यात् ।

अध्वर्युः—अग्नेण गार्हपत्य दक्षिणेनाऽऽग्नीध्रप्रथमो गच्छेत् ।

होता—उदायुषा स्वायुषोदोषधीनो रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद्-
स्थाममृतो अनु ।

इत्युत्थायोत्तरेण गार्हपत्यमाग्नीध्रप्रथम प्रत्यागच्छेत् ।

आग्नीध्रः—अग्नेण गार्हपत्य होत्रध्वर्वोरग्ने गच्छेत् । आग्नीध्रप्रथमा प्रत्यग-
च्छेयुरिति सूत्रादाग्नीध्रम्याग्ने गमन प्राप्तम् ।

अध्वर्युः—अग्नेर्वा मपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुन्नायं सुन्निनी
सुन्ने मां धत्तम् । इति कस्तम्भा जुहूपभृतौ सादयित्वा (क
शकट तद्यत्र स्तभ्यते स्थाप्यते सा कस्तम्भी ।

धुरि धुर्यो पातम् । इति युगधुरो प्रापयेत् । यदि पात्र्या निर्वप
त्तर्हि अग्नेर्वा मपन्नेत्यादियजुषा धुरि धुर्यावित्यादियजुषा च रथे
स्रुचौ सादयेत् ।

अध्वर्युः—अपरेण गार्हपत्य दक्षिणत ऊर्ध्वरुपविशेत् ।

होता—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरत उपस्थेनोपविशेत् ।

आग्नीध्रः—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरतो दक्षिणाभिमुख रथं गृहीत्वो-
र्ध्वरुपविशेदेतेनार्थाद्द्वोतुरुपवेशनमुभयोर्मध्ये सिद्ध भवति ।

अध्वर्युः—सव्यहस्त उपभूत कृत्वा तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्य स्रुवेण
गृहीत्वा जुहा गृह्णन् सोमायानुब्रूश्हि, इति होतार सप्रेष्य पुनः
स्रुवेण त्रिवरमाज्य जुहा गृहीत्वा चतुर्गृहीत सपादयेत् ।

होता—आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णयम् । भवा वाजस्य
संगथोऽम् । इति मन्त्रस्वरेण पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय । इत्याग्नीध्र सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्री३पट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सोमं यज, इति होतार सप्रैष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे सोम स ते पयासि समुयन्तु वाजाः संवृष्या
न्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवां-
स्युत्तमानि विश्वा३ वी३पट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपाशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैषडित्युक्ते गार्हपत्यस्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेद न मम । इति त्याग कृत्वा

सोमस्याह देवयज्यया सुरेता रेतो धिपीय । इति हुतमनुम-
न्त्रयेत् ।

अध्वर्यु —तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्य सुयेण गृहीत्वा जुहा गृह्णन् त्वष्ट्रे-
नुब्रू३हि, इति होतार सप्रैष्य पुनस्त्रिवार सुवेणाऽऽज्य जुहा गृहीत्वा
चतुर्गृहीत सपादयेत् ।

होता—इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तु केवलो-
३म् । इति मन्त्रस्वरेण पुरानुवाक । ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्र सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्री३पट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—त्वष्टार यज, इति होतार सप्रैष्यत् ।

होता—ये३ यजामहे त्वष्टारं तन्नस्तूरीपमधपोषयित्तु देव त्वष्टर्वि
रराणस्यस्व । यतो वीरः कर्भण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते
देवकामा३ वी३पट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपाशु वषट्कार-
मनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैषडित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे सोमाहुतेर्दक्षिणत उत्तरतो
वा जुहुयात् ।

यजमानः—त्वष्ट्र इदं न मम, इति त्याग कृत्वा त्वष्टुरह देवयज्यया
पशूनां रूपं पुषेयम् । इति हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आहवनीयम्, गार्हपत्ये परिश्रितोऽपरिश्रितो वा तूष्णीमाज्यस्त्रात्या
आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहा गृह्णन् देवीनां पत्नीभ्योऽनुब्रूहि,
इति होतार संप्रैष्य पुनस्त्रिभार स्रुवेणाऽऽज्य जुहा गृहीत्वा चतुर्गु
हीन सपादयेत् ।

होता—देवानां पत्नीरुशनीरिवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये राजसामये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः
शर्मं यच्छतोऽम् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यान्नुयात् ।

अध्वर्युः—आश्रिश्राश्रवय इत्याग्नीध्र संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्रपद्, इति प्रत्याश्रयेत् ।

अध्वर्युः—देवानां पत्नीर्यज, इति होतार संप्रैष्येत् ।

होता—येऽयजामहे देवानां पत्नीरुशना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्ना-
द्यश्विनी राट् । आरोदसी वरुगानी गृणोतु व्यन्तु देवीर्य
ऋतुर्जनीनाः वाश्रपद् । इति मन्त्रेण कया वागोजः सह ओजो
मयि प्राणापानौ, इयुपाशु यपद्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वापटित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुवात् ।

यजमानः—देवानां पत्नीभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्त्रात्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहा गृह्णन् राकाया
अनुब्रूहि, इति होतार संप्रैष्य पुनस्त्रिभार स्रुवेणाऽऽज्य जुहा गृह्णन्
चतुर्गुहीन सपादयेत् ।

होता—राकामह सुहवा स्रुष्टी हुवे शृणोतु नः सुभगा वीर्यतु
त्मना । सीव्यत्वप सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदा-
यमुक्थयोऽम् । इति पुरोनुवाक्या मन्त्रेण ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आश्रिश्राश्रवय, इत्याग्नीध्र संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्रपद्, इति प्रत्याश्रयेत् ।

(१) आपस्तम्बानामध्यमेव क्रमस्तस्मिन् तूमयया दर्शनात् । केचिदभि
युक्ता अन्तरमेव (राकादियागानन्तर) देवपत्नीयाग कुर्वन्ति ।

(२) राकाभिनीवालीकुहूदृश्यका यागा अश्वशयनीयानां कामप्रयुक्ता ।
आपस्तम्बीयानां विकल्प । अकामेनाप्यनुष्ठानव्या इति ।

अवर्त्युः—राकां यज, इति होतार संप्रैषेत् ।

होता—ये३ यजामहे राका यास्ते राके सुमतयः रुपेशमो याभिर्द-
दासि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अत्र सुमना उवाऽऽहि सह-
स्रपोष सुभगे रराणा३ वौ३पट् ।

इति मन्त्रेण क्त्वा, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ ।
इत्युपाशु षट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अवर्त्युः— होत्रा वापटित्युक्ते गर्हये जुहुयात् ।

यजमानः— राकाया इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

पत्नी— राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासम् । इत्यनुम-
न्त्रयेत् ।

अवर्त्युः— तूष्णीमज्यात्या आज्य स्रवेण गृहीत्वा जुहा गृह्ण सिनी
वालया अनुब्रूइति, इति होतार संप्रैष्य पुनस्त्रिंशत्तम उच्चेण
जुहा गृहीत्वा तु गृहीत मपात्येत् ।

होता—सिनीवाल्लि पृथुष्टुके या देवानाममि स्वमा । जुपम्व हव्य-
माहुत प्रजा देवि दिदिड्ढि नो३म् । इति मन्त्रेण पुनोपुनत्या
व्रयात् ।

अवर्त्युः—आ३श्वा३वय, इयामीध्र मने येत् ।

आमीध्रः—अस्तु औ३पट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अवर्त्युः—सिनीवाली यज, इति होतार संप्रैषेत् ।

होता—ये३ यजामहे सिनीवाल्लि या सुवाहुः स्वङ्गुरिः मुषूमा बहु-
सूवरी । तस्ये दिशत्स्यै हविः भिनीवाल्ल्यै जुतेना३ वौ३-
पट्, इति मन्त्रेण क्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ,
इत्युपाशु षट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अवर्त्युः— होत्रा वापटित्युक्ते गर्हये जुहुयात् ।

यजमानः—सिनीवाल्लया इदं न मम, इति त्याग कृत्वा सिनी-
वाल्लया अहं देवयज्यया पशुमा भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

पत्नी—सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासम् । इत्यनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्य स्रुवेण गृहीत्वा जुह्वा गृह्णन्कुह्वा
अनुब्रूरेहि, इति होतार सप्रैष्य पुनस्त्रिवार स्रुवेणाऽऽज्य जुह्वा
गृहीत्वा चतुर्गृहीत सपादयेत् ।

होता—कुहूमहं सुवृतं विश्वनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवा जोहवीमि । सा
नो ददातु श्रवणं पितृणा तस्यै ते देवि हविषा विधेमोरेम् ।
इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आरेश्रारेवय, इत्याग्नीध्रं सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषद्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—कुहू यज, इति होतार सप्रैष्येत् ।

होता—येरे यजामहे कुहूं कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य
हविषः शृणोतु । स दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोष
यजमाने दधातूरे वौरेषद् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोज सह
ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपाशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वेपटित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—कुह्वा इदं न मम, इति त्याग कृत्वा
कुह्वा अह देवयज्यया पुष्टिमान् पशुमान् भूयासम् इत्यनु-
मन्त्रयेत् ।

पत्नी—कुह्वा अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासम्, । इत्य-
नुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्य स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वा गृह्णन्, अग्नये
गृहपतयेऽनुब्रूरेहि, इति होतार सप्रैष्य पुनस्त्रिवार स्रुवेणाऽऽज्य
जुह्वा गृहीत्वा चतुर्गृहीत सपादयेत् ।

होता—अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्रयजतामृतावोरेम् ।
इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्या ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आरेश्रारेवय, इत्याग्नीध्रं सप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषद्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं गृहपतिं यज, इति होतार सप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं गृहपतिं हव्यत्राळाग्निरजग्ः पिता नो विभु-
र्विभावा सुदृशीको अस्मे । सुगार्दपत्या समिषो दिदीह्यस्म
द्यक् समिमीहि श्रवासी ३ वौ ३षट्, इति मन्त्रेणोक्त्या
वागोजः सह ओजो मायि प्राणापानौ, इत्युपाशु वपट्कारमनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वीपडित्युक्ते सोमत्वष्टाहुत्योर्मध्ये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये गृहपतय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा देवानां पत्नी-
रग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयो र्हं देवयज्यया मिथुनेन प्रभू-
यासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—स्रुगेण होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणी व.ज्जात् ।

होता—वाचस्पतिना ते हुतस्येपे प्राणाय प्राश्नामि । इत्युत्तरपर्वलेप-
मुत्तर ओष्टेऽभ्यात्ममात्माभिमुख पाणितले कृत्वा निमृज्य मनसस्प-
तिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामि । इत्यघरपर्वलेपमधर ओष्टे
निमृज्योदक स्पृष्ट्वाऽऽज्य पाणितलेऽवदापयति ।

अध्वर्युः—उपस्पृष्टोदकस्य होतुर्हस्ते चतुर आज्यविन्दुनिडामवचेदा-
ग्नीध्रस्य हस्ते षडाज्यविदुनिडामवचेत् ।

अध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च—उपह्वयमानामाज्येडामन्वारभेरन् ।

होता—इळोपहूता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्यता सह
दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायु-
नोपास्माँ इळा ह्यता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोप-
हूता सह पृथिव्या रथतरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्यता सह पृ-
थिव्या रथतरेणाग्नेना उपहूता गावः सहाशिर उप मा गावः
सहाशिरा ह्यन्तामुपहूता धेनुः सह ऋपभोप मा धेनुः
सह ऋपभा ह्यतामुपहूता गौर्यृतपद्युप मा गौर्यृतपदी ह्य-
तामुपहूता दिव्याः सप्त होतार उप मा दिव्याः सप्त
होतारो ह्यन्तामुपहूतः सखा भक्ष उप मा सखा भक्षो
ह्यतामुपहूतेळा वृष्टिरूप मामिळा वृष्टिर्ह्यताम् । इत्युपाशु

इलोपहूतेलोपास्मो इळा ह्यतामिलोपहूता । मानवी घृतपदी
 भैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता
 मनुष्याः । य इम यज्ञमवान्ये च यज्ञपति वर्धनुपहूते द्यावा-
 पृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽय यजमान
 उत्तरस्या देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इद मे देवा
 हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहूत , इति म द्रंणाऽऽज्येडामुपहूतेत ।

यजमानः—इडाऽस्माननुवस्ता घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
 वैश्वानरी ऋकरी वावृजानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी, इत्याज्येडा-
 मनुमन्त्रेतेत ।

होताऽऽग्नीध्रश्च—स्वा स्वा स्वस्वहस्तस्थामाज्येडा तूष्णी प्राश्याऽऽचामेताम् ।

अध्वर्युः—अस्मिन् काले स्रुवेणाऽऽज्य गृहीत्वा पत्न्यामन्वारब्धायाम् सं
 पत्नी पत्यां सुकृतेन गच्छता यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।
 संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेता स्वाहा ।
 इति गार्हपत्ये जुह्यात् ।

यजमानः—दिवि ज्योतिषे, अजराय परमात्मन इदं न मम, इति
 त्याग कृत्वाऽन्तर्दि वेद निवाय वेदोऽसि वित्तरसि पाप्मनो
 व्यावृत्ति विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासः सनिरसि
 सनिताऽसि सनेय घृतमन्तं कुलायिनः रायस्पोषः सहस्रिणं
 वेदो दंदातु वाजिनम् । इति वेदमभिमृशेत् ।

१ पत्न्यामन्वारब्धायामपि सपत्नीयहोमो न निवर्ततेऽपि तु पत्न्यामनालम्भु
 काद्यप्रस्थाया विद्यमानायामपि सपत्नीयहोमो भवत्येव, अनालम्भुऋत्वादिना पत्न्या-
 मन्विद्यमानायाम्—आशासाना महीना पयआज्यावेक्षणादिलोपवदस्य सपत्नीय-
 स्यापि, इति लोपभ्रान्ति स्यात्ता निवर्तयितु होमोऽपि भवत्येवेत्याह । अन्वारब्धा-
 यामिति कर्तारि निष्ठाया कथमिदमिति चेत्तत आह—पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते
 होम । अप्रविशन्त्या अपि पत्न्या फल विद्यत एवेति पत्न्याश्चानालम्भुकाया
 कर्तृत्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वावयाधिकारस्य विद्यमानत्वात् । न च पत्नीसयाजाङ्ग
 सपत्नीयहोम ।

होताऽध्वर्युर्वा—वेद पत्न्यै प्रदाय वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि
करणमसि क्रियाससनिरसि सनिताऽसि सनेयं घृतेय घृत-
वन्त कुलायिन रायस्पोपं सहास्त्रिणं वेदो ददातु वाजिन य
बहव उपजीवन्ति यो जनानामसद्वशी । न विदेय प्रजां
विदेय कामाय त्वा । इति पत्नीं वाचयेत् । यदि पत्नी प्रजा मे
स्यादिति कामे त तदा वेदस्य जानुसदृशेन प्रदेगेन पत्नी स्वनाभि-
मालभेत । कामनाभावेऽपि वाचन भवत्येव ।

होता—प्र त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाऽर्ध्वनात्सविता
सुशेवंः । ऋतस्य योनौ सुकृतस्थं लोकेशरिष्टां त्वा सह
पत्या दधामि । इति पत्न्या योक्त्र प्रिमुच्य तद्योक्त्र द्विगुण कृत्वा
प्रत्यग्वर्गाहपत्यात्प्राक्पाश निधाय योक्त्रस्योपरिष्टाद्वेदतृणान्युदगग्राणि
निधाय वेदतृणेभ्य पुरस्तात्तृणै सश्लिष्ट पूर्णपात्र निधायामिमृशन्
पूर्णपात्रमभिमृशन्तीम्—पूर्णमसि पूर्ण मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्ण
मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्व मे भूया आक्षि-
तिरसि मा मे क्षेष्टाः । इति वाचयित्वा

प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम् । दक्षिणस्या दिशि
मासाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्या दिशि गृहाः पशवो
मार्जयन्ताम् । उदीच्या दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्ज
यन्ताम् । ऊर्वाया दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयता
मार्जयन्तामिति वा । इति पूर्णपात्राद्दुकमुदुक्षन्नुदुक्षन्ती पत्नीं
वाचयित्वा योक्त्रस्याधस्तात्पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सव्य पाणिमुत्तान
निधाय पूर्णपात्र निनयन् माऽह प्रजा परासिचं या नः सयावरीः
स्थ न । समुद्रे वो निनयानि स्व पाथो अपीथ । इति पत्नीं
वाचयेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणाग्नाविन्मप्रश्चनान्यभ्यावाय चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणा-
नोष्य अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽत्र दिवः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुर्दम्यन्यै पाहि दुश्चरितादविष
नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहु
यात् ।

यजमानः—अग्रये, अद्भ्यायवे, अशीततनव इदं न मम । इति त्याग
वृत्ता या सरस्वती विशो भगीना तस्या मे रास्व तस्यास्ते
भक्तवानो भूयास्म, इति फलीकरणहोमे हुते मुख विमृश्याप उप-
स्पृशेत् ।

अध्वर्युः—चतुर्गृहीत आज्ये पिष्टलेपानोप्य उलूखले मुसले यच्च शूर्पं
आशिश्लेषं दृपदि यत्कपाले । अवप्रुपो विप्रुपः संयजाभि
विश्वे देवा हविरिदं जुपन्ताम् । यज्ञे या विप्रुपः सन्ति बह्वी-
रशौ ताः सर्वाः सिष्टाः गृह्णता जुहोमि स्वाहा ।

यजमानः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम, । इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—जुहा त्रि कृत्य आज्य गृहीत्वा या सरस्वती विशो भगीना
तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै विशो भगीनाया इदं न मम, इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—या सरस्वती वेशभगीना तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ
जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै वेशभगीनाया इदं न मम, इति त्याग
कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इन्द्रोऽपानस्य केहमनसो वेशान् कुरु सुमनसः स जाता-
न्त्स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय सुमनस इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पत्या सयोक्त्रेऽञ्जलौ त्राणी पूर्णपात्रमानयेत् ।

पत्नी—समायुपा स प्रजया सभग्ने वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं
गच्छे समात्मा तनुवा मम । इत्यानीयमाने पूर्णपात्रे जपिवा
तद्दुदक भूमौ निनीयाऽऽर्द्धेण हस्तेन मुक्त्वा विमृज्य पुष्टिमती पशु-
मती गृहमेधिनी भूयासम् । इत्युत्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—यथेत्माहवनीय गच्छेत् ।

होता—वेदतृणानि दक्षिणेन हस्तेनाग्नप्रदेशे गृहीत्याऽविधुन्वन्—तन्तुं
तन्वन्नजसो भानुमान्निहि ज्योतिष्मनः पथो रक्ष धियः

कृतान् । अनुल्बण वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं
जनम् । इति गार्हपत्यादारभ्य सव्येन हस्तेन सतत स्तृण्णाहवनीय गत्वा
शेष निवाय प्रत्यगुद्गाहवनीयादन्नस्यायाऽऽज्यस्यात्या स्तृवेणाऽऽ-
ज्यमादाय—अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि ।
अयासा वयसा कृतोऽयासन्हव्यमूहिषे या नो धेहि भेषज
स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्नय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्तृवेण गृहीत्वा—अतो देवा अवन्तु नो यतो
विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्या० मत्स्रगार्भभिः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्तृवेण गृहीत्वा—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेया नि-
दंधे पदम् । रभृहृळमस्य पामुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमान —विष्णव इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्तृवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वा स्तृवेणाऽऽज्य गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्तृवेणाऽऽदाय स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वा स्तृवेणाऽऽज्य गृहीत्वा भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इत्याहव-
नीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

होता—पूर्वस्थित एव, ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यून तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः । इत्युपस्थाय तीर्थेनैव निष्क्रमेत् ।

अध्वर्युः—आज्यस्यात्या जुहा स्रुवेण वाऽऽज्य गृहीत्याऽऽसीनो दक्षिणं जान्वान्य वक्ष्यमाणमन्नै सर्वप्रायश्चित्तान्याहवनीये ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ १ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ब्रह्मण इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ २ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—यज्ञायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यद्देवा देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्मा अभिदुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मस्तस्तन्निधेतन स्वाहा ॥ ३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—मरुद्भ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ततं म आपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते । अयं संमुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समुं तृण्युतर्भुवः स्वाहा ॥ ४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ऋभुभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उद् त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । ह्ये विश्वाय

सूर्य५ स्वाहा ॥ ६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्ष५ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थ
षश्च स्वाहा ॥ ७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इमं मे वरण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा-
चके स्वाहा ॥ ८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः । ओहेडमानो वरुणेह वोऽयुरुं शऽस मा न आयुः
प्रमोपीः स्वाहा ॥ ९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्व नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवयासि सीष्ठा ।
यजिष्ठो वहितमः शोशुचानो त्रिश्वा द्वेपार्षमि प्रमुमुग्-यस्म-
त्स्वाहा ॥ १० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो
व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुण५ रराणो वीहि मृडीक५
सुहवो न एधि स्वाहा ॥ ११ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्वमग्ने अयाऽस्ययासन्मनसा हितः । अयासन्हव्यमूहि-
षेऽया नो धेहि भेषज५ स्वाहा ॥ १२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये, अयस इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।
(अग्रय इदमिति वा)

अध्वर्युः—प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परिता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतंयो रयीणां
स्वाहा ॥ १३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इष्टेभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अनिष्टेभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भेषज दुरिष्ट्यै स्वाहा ॥ १६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दुरिष्ट्या इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—निष्कृत्यै स्वाहा ॥ १७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—निष्कृत्या इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—दौराध्यै स्वाहा ॥ १८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दौराद्या इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दैवीभ्यस्तनूभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ऋत्यै स्वाहा ॥ २० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ऋत्या इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—समृद्ध्यै स्वाहा ॥ २१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—समृद्ध्या इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयाश्चाग्नेऽस्यनभिश्चस्तीश्च सत्यमित्त्वमया आसि । अयसा
मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिपेऽया नो वेष्टि भेषजं स्वाहा
॥ २२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये इदं न मम । अयसेऽग्नये इदं न मम, इति वा
त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्मिन्यज्ञेऽन्तरगाममन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाऽऽहुत्या
तच्छमयामि सर्वं तृप्यन्तु देवा आवृषन्ता घृतेन स्वाहा
॥ २३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आज्ञात्तमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः संधेहि
त्व॑ हि वेत्थ यथातथ॑ स्वाहा ॥ २४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये जातवेदस इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यरेचि यन्नात्यरेचि । अग्निष्टत्स्वि-
ष्टकृद्विद्वान्सर्व॑ स्विष्ट॑ सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ २५ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्ट-
त्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्व॑ स्विष्ट॑ सुहुत करोतु स्वाहा ॥ २६ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अर्भयं कृधि । मघवच्छग्धि
तव तन्न॑ ऊतये विद्विषो विमृशो जहि स्वाहा ॥ २७ ॥
इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय मघवत इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृशो वशी । वृषेन्द्रः पुर
एतु नः स्वस्तिदा अर्भयंकरः स्वाहा ॥ २८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय वृत्रघ्न इदं न मम, इन्द्रायाभयंकरायेदं न मम
इति वा त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आभिर्गोभिर्भयदतो न ऊनमाण्याय हरिवो वर्धमानः ।

यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अर्धं ते
स्याम स्वाहा ॥ २९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः— इन्द्राय हरिवत् इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञरयं क्रियते मिथुं । अग्रे तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ ३० ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ ३१ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यत्पांरुत्रा मनसा दौनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।
अग्निष्टद्धोतां व्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवां व्रतशो यजानि
स्वाहा ॥ ३२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यद्विद्वांसो यदविद्वांसो मुग्धाः कुर्वन्त्यृत्विजः । अग्निर्मा
तस्मादेनसः श्रद्धा देवी च मुञ्चतां स्वाहा ॥ ३३ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये श्रद्धायै देव्या इदं न मम । अग्रये श्रद्धाया इति
चा त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयादग्निर्जातवेदा अन्तरं पूर्वा अस्मिन्निपद्य । सन्वन्सनि
सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातेदो यन्च भद्रं
स्वाहा ॥ ३४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये जातवेदस इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता
पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत विष्णुर्विश्वे देवा मुञ्चन्तु
मरुतः स्वस्त्या स्वाहा ॥ ३५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणेन्द्रसवितृविष्णुविश्वदेवमरुद्भय इदं न मम, । इति
त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं
मा हिस्मीरेतदंस्तु हृतं तत्र स्वाहा ॥ ३६ ॥ इति हुवाऽप
उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्तिचराय वृष्ण इदं न मम,
रुद्रायेदं न मम, इति वा त्याग कृत्वा, अप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—उद्धृद्यस्वाग्ने मतिं जागृद्धेनमिष्टापूर्ते सःसृजेथामयं च ।
पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानमन्वाताःसीच्चयि तन्तुमेतः
स्वाहा ॥ ३७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उर्तुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमः श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानांगसो अदितये स्याम स्वाहा ।
॥ ३८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूः स्वाहा ॥ ३९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भुवः स्वाहा ॥ ४० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ॥

अध्वर्युः—सुवः स्वाहा ॥ ४१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूर्भुवः सुवः स्वाहा ॥ ४२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

(एता द्विचत्वारिंशद्गृह्यतयो दर्शपूर्णमासयो सप्तप्रायश्चित्तत्वेन दर्श-
पूर्णमासाध्वर्युसूत्र एव सूत्रकारेण सूत्रिता । ततः पुन मिहावलोका-

नन्ययेन प्रायश्चित्तसूत्रे, इष्टेभ्य स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दर्शपूर्णमासिकै सर्प-
प्रायश्चित्तैर्विकतेरन्, इति सूत्रयावभव । तस्माद्द्विचत्वारिंशदाहुत-
योऽयवाऽष्टावाहुतयोऽन्वर्युणा दर्शपूर्णमासयोर्होतव्या इति फलितम् ।
ताश्चाष्टौ, इष्टेभ्य स्वाहेत्यारभ्य समृद्धयै स्वाहेति पर्यन्त होतव्या इति
द्विचत्वारिंशदाहुतिष्वेव प्राक्गठितास्तत एवावगन्तव्या ।)

यजमानः—ऋक्तो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये । इति सकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिण
जा वाच्य स्रुवेणाऽऽज्यमाज्यस्थाल्या गृहीत्वा भूः स्वाहा, इति गार्हपत्ये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

यजुष्टो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति सकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—दक्षिणाग्ने पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिण
जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्य गृहीत्वा भुवः स्वाहा, इति
दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्याग कृत्वा

सर्वतो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति सकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—आहवनीयस्य पश्चादुपविश्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं
जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्या स्रुवेणाऽऽज्य गृहीत्वा
भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

अन्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या स्रुवेणाऽऽज्य गृहीत्वा

आप्यायता ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रतिदेवयज्ञयः । सूर्याया

ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुः आरा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । इति

ध्रुवामप्याय्य, अन्तर्वेदिगत सर्पं बर्हिर्गृहीत्वाऽन्तवेद्युर्वस्तिष्ठन् बर्हि-

र्धुवाया अधस्तात्कृत्वा देवां गातुविदो गातुं विच्वा गातुमित्

(१) आपस्तम्बीययजमानगृहेऽन्वर्युरेव जुहुयात् । न ब्रह्मा जुहुयात् । तदा—
भूर्भुवः सुवः स्वाहा, इति भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इति स्थाने पठनीयः ।

मनसस्पत उम नो देव देवेषु यज्ञ स्वहा वाचि स्वाहा । इति
बर्हिरनुप्रहृत्य वाते गाः स्वाहा, इति ध्रुवया समिष्टयजुर्जुह्यात् ।

यजमानः—देवेभ्यो गातुञ्ज्या ब्रह्मण इद न मम, इति त्याग
कुर्यात् ।

अध्वर्युः—प्रवसति यजमाने यजमानभगं प्रजापतेर्विभान्नामं लोक-
स्तस्मिंस्त्वा दयामि सह यजमानेन । इति ध्रुवायामववाय
देवा गातुविद इत्यादि पूर्वञ्जुह्यात् ।

यजमानः—वसुयज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छतु यज्ञेश्वरप्रसादो म आगच्छतु । इति समिष्टयजुर्हु-
तमनुमन्त्र्य, स यज्ञपतिराशिषां, इति स्वभाग प्राश्याऽऽचम्य
दधिक्लाव्णो अकारिष जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो
मुखां करत्प्र ण आयूँपि तारिषत् । इति सायदोह प्राश्याऽऽ-
चम्य इदं हविः प्रजनन मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये ।
आत्मसनिं प्रजासनिं पशुसन्धंभयसनिं लोकसनिं । अग्निः
प्रजां बह्वला मे करोत्वन्न पयो रतो अस्मान् धत्त रायस्पोप-
मिषमूर्जमस्मान् दीधरत्स्वाहा । इदं हविः, इति वा प्रात-
र्दोह प्राश्याऽऽचामेत् ।

अध्वर्युः—अभिस्तृणीहि परि धेहि वेदिं जाभि मा हिंसीरमुया
शयाना । होतृषदंन हरिताः सुवर्णां निष्का इमे यजमानस्य
ब्रध्ने । इति होतृषदनैवेदिमभिस्तीर्थं तृष्णीमन्तर्वेदिं प्रणीता आमाय
को वो योक्षीत्स वो विमुञ्चतु । इति मन्त्रमुक्त्वा प्रणीतासु सत-
तामुदक्धारां स्रावेत् ।

यजमानः—सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि
पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः । इति प्रणीतासूदरुधा-

(१) पौर्णमास्या सायदोहप्रातर्दोहप्राशन नास्ति । अमावास्यायामसोमया-
जिनोऽपि नास्ति मान, ध्याभावान् ।

शयामानीयमानाया जपित्वा प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो
 मार्जयन्ताम् । दक्षिणाया दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
 प्रतीच्या दिशि गृहा पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्या दिश्याप
 ओषधयो वनसरतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वाया दिशि यज्ञः
 संवत्सरो यज्ञपतिमार्जयन्ताम् । इति तत्तन्मन्त्रप्रकाशिताया
 दिशि तेन तेन मन्त्रेणोर्ध्वमप सित्वा समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वा
 योनिमपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि
 मत्पथः । इत्यन्तर्वेदि प्रणीताशेष निनीय यद्गमु ते सरस्वति
 गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमद्दधि सरस्वति ।
 या सरस्वती वैशम्भल्या तस्या मे रास्व तस्यास्ते भक्षीय
 तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयासम् । इति मुख विमृशेत् । एष वै
 दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ।

अ वर्युः—यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसस्तान-
 स्मभ्यामिहाकुरु । उपवेषोपविद्धि नः प्रजा पुष्टिमथो धनम् ।
 द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कुरु । इत्युपवपमुत्करे पुस्तान-
 प्रत्यञ्चमुपगूहेत् । (उपवेषगूहन त्वेवम्—अनेन मन्त्रेणोपवेषमुत्करे
 पर्वभागे प्रत्यगग्र गूढ कुर्यात् । अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूल बहिनर्वि-
 शेषयेत् । किंतु स्वविश्रामादारभ्य कृत्स्न प्रवेशयेदित्यर्थः)

यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
 व्रत इन्द्रवायु विमुञ्चताम् । इति गणरूपेण प्रथिताना कपालाना
 समूहन कृत्वा सख्यायोद्वासयेत् ।

यजमानः—यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
 व्रत इन्द्रवायु विमुञ्चताम् । इत्यध्वर्युणा सह जपेत् ।

(१) पौर्णमास्या प्रतिकपालयोग मन्त्रमावर्त्य सख्यायोद्वासयेत्कपालानि,
 अमावास्यायामसोमयाजिन ऐन्द्राग्नस्याप्येवमेव मन्त्रावृत्तिर्यजमानोऽप्येवमेव मन्त्र-
 मावर्तयेत् ।

ब्रह्मा—तूष्णीं स्वभाग प्राश्याऽऽचम्य प्रत्यग्दगाहवनीयादवस्थाय, आज्य
स्यात्याः स्रुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽग्नीध्रिणान्तरब्धः सन्, अयाश्चाग्नेऽ-
स्यनभिःशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासा वयसा
कृतोऽयासन्हव्यमूहिपेऽयानो धेहि भेषजं स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्रय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा, अतो देवा अबन्तु नो यतो
विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेण
निदधे पदम् । सर्भूहळमस्य पासुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

(१) आपस्तम्बब्रह्मा-दिवो भागोऽसि, इति स्वभाग प्राश्याऽऽ-
चम्य, अयाडाग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वं अस्मन्निष्य । सन्त्र-
त्सनिः सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च
भद्रम् । प्र णो यक्ष्यभिवस्यो अस्मान्तसं नः सृज सुमत्या
बाजवत्या । इत्याहवनीयमुपस्थाय यथेत प्रत्येयात् ।

ब्रह्मा—पूर्वस्थित्वाऽऽज्य स्रुवेण गृहीत्वा भृभुवः स्वः स्वाहा । इत्या-
हननीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्याग कुर्यात् ।

ब्रह्माऽऽग्नीध्रश्च—ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते
न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः । इत्युपस्थाय
यथेत निष्क्रामेयाताम् ।

यजमानः--विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवी-
मन विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ १ ॥ विष्णोः क्रमोऽ-
स्यभिशास्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स
यं द्विष्मः ॥ २ ॥ विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जाग-
तेन छन्दसा दिवमनुविक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ३ ॥
इति दक्षिणे वेद्यन्ते सद्य पाद पुरस्तान्नातिहरदक्षिणेन पदा, उत्तरा-
त्तर क्रममधिकान्तराल प्राच्छ्रीन्विष्णुक्रमान् (पादविक्षपान्)
प्रब्रम्य तत्रैव स्थित्वा (तूष्णीं चतुर्थं पाद क्रान्वाऽवस्थाय वा)
विष्णोः क्रमोऽसि शत्रून्तो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु-
विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ४ ॥ इति जपित्वा तत्रैव
स्थित्वा, अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा
निवृता स्तोभेन रथतरेण साम्ना वपट्कारेण वज्रण पूर्वजा-
न्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवनान्वाये प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽ-
स्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमे-
णात्थेनान्क्रामामि ॥ १ ॥ इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टु-
भेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोभेन वृहता साम्ना वपट्कारेण
वज्रण सहजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवैनान्वाधे प्रत्येनान्नु-
देऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
विष्णोः क्रमेणात्थेनान्क्रामामि ॥ २ ॥ विश्वेभिर्देवेभिः पृतना
जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोभेन वामदेव्येन साम्ना

बपट्कारेण वज्रेणापरजान्भ्रातृव्यानधैरान्पादयाम्यथैनान्बाधे
 प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय
 द्विष्मो विष्मोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि ॥ ३ ॥ इति पिण्य-
 तिक्रमञ्जपित्वा तत्रैव स्थिवा ये देवा यज्ञह्नः पृथिव्याम
 ध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये
 देवा यज्ञमुषं, पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु
 गच्छेम सुकृतो वयम् । आऽगं म मित्रावरुणा वरेण्या
 रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य
 लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्त-
 रिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ।
 ये देवा यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु
 गच्छेम सुकृतो वयम् । यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानीरन्तरा
 घावापृथिवी वियन्ति । ग्रहैश्च सैवैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहा-
 णास्तरता रजांसि ॥ ये देवा यज्ञहनो दिव्यध्यासते ।
 सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञ-
 मुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
 वयम् । येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्तमेन हविषा जात
 वेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेम संजातानां श्रैष्ठ्य अधे-
 ह्येनम् । इत्यतिभोक्षाञ्जपि वा दक्षिणाऽतिक्रम्य, अगन्म सुवः सुव-
 र्गन्म संदृशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तस्यै ते माऽऽवृक्षि सुभू-
 रंसिश्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा
 असि वर्चो मयि धेहीदमर्ह पाप्मानं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽ-
 स्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भ-
 जामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः सं ज्योतिषा भूवम् । उग्रन्नद्य
 मित्रमहः सपत्नान्मे अनीनशः । दिवैनान्विद्युतां जहि

निम्नो न्न' । न्कृषि । उग्रन्नय मि नो भज पिता पुत्रेभ्यो
 यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उग्रन्नय
 भिन्नमह आरोहन्नुत्तंगं दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च
 नाशय । शुक्रेषु मे हरिमाणं रोपगाकांसु दध्मपि । अर्या
 हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि । उद्गादयमादित्यो
 विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो
 रंधम् । यो नः शपादक्षपतो यश्च नः शपतः
 शपात् । उपाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्व पापं
 समूहताम् । इत्यादित्यमुत्स्थाय, ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते, इत्यामान
 प्रदक्षिणमाकर्ष्य पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीः, इत्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पो-
 षेण सं मया रायस्पोषः । इति प्रसव्यमा मानमावर्त्य, आह-
 वनीयमग्ने गत्वाऽऽहवनीयस्य प्रयगुदगुविश्य, समिद्धो अग्ने मे
 दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासम् । इत्यहवनीय समिन्धने
 प्रज्वाल्येत्याय वभुमान्यज्ञो वसीयान् भूयासम् । यो नः
 सपत्नो योरणो मतोऽभिदासति देवाः । इधमस्यैव प्रक्षार्यतो
 मा तस्योच्छेपि किंचन । इत्याहवनीयमुपस्थाय गार्हपत्यस्य पश्चा-
 दुपविश्य तूर्णो गार्हपत्य समिन्धने प्रज्वाल्येत्याय, अग्न आयुःपि
 पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वा रस्व दुच्छुनाम् । अग्ने
 पर्वस्व स्वपां अस्मे वर्चं सुवीर्यम् । दधत्पोषं रयिं मयि ।
 अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासं सुगृहप-
 तिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं हिमाः । इति गार्हपत्यमुत्-
 स्थाय तत्रैव स्थित्वा तामाशिषमाशांसे रामचन्द्रशर्मणे ज्योति-

ष्मतीम् । इति पुत्रैवानुक्त्वा पुत्राणा द्वित्वे बहुषु तु प्रतिपुत्रनाम राम-
चन्द्रस्थान ऊहयित्वा ज्योतिष्मतीभ्यन्त यजुरावर्यं ज्योतिषे
तन्तवे त्वा रामचन्द्रशर्मन्ननु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनु-
ष्यश्छेदि दिव्याद्भ्रात्रो मा च्छित्सि मा मानुषात् । इति प्रियपुत्र-
नाम गृहीत्वा प्रियपुत्राणा द्वित्वे बहुषु तु प्रतिप्रियपुत्रनाम रामचन्द्र
स्थाने, आमन्नगप्रिभक्त्योहयित्वा मानुषादित्यन्त यजुरावर्यं
(प्रियपुत्रामवे च यजुर्लोप कार्गः) दक्षिणाग्ने पश्चादुपविश्य
तूष्णीं दक्षिणाग्निं समिन्वैन प्रज्जालोत्थाय, अग्ने वह्ने स्वदितं
नस्तनये पितुं पच । श तोऋाय तनुवे स्योनः । इति दक्षिणा
ग्निमुपस्थाय ज्योतिषे तन्तवे त्वा रामचन्द्रशर्मन्ननु मा तन्व-
च्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्भ्रात्रो मा च्छित्सि
मा मानुषात् । इति प्रियपुत्रेत्यादि प्राग्गन्निर्णयेनाऽऽवर्यं
ज्योतिषे तन्तवे त्वा, इत्यन्तर्ग्युपविश्य ज्योतिरसि तन्तवे,
इति जपित्वा, पुत्राभाववता यजमानेनाय जपो न कर्तव्य । पुत्राणां
द्वित्वे बहुषु च प्रतिपुत्र जपावृत्ति कार्या, वेदरोपमुपस्थ आधायान्त
द्य सीन — ये देवा यज्ञह्नः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा
तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषोः पृथि-
व्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ।
आऽग्नं मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणा भागो युवयोर्यो
अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे अधिरो-
चने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा
तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषोऽ-
न्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
वयम् । यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी

(१) अजातपुत्रो मृतपुत्रस्याऽप्रियपुत्र — तामाशिपमाशासै तन्तवे ज्योति-
ष्मतीमिति मन्त्रं ब्रूयात् । न द्वितीयम् । तस्यासभवान् । त ग ज्योतिषे तन्तवे
त्याऽसावनु, ज्योतिरसि तन्तवे, इति मन्त्रद्वयलो । यस्य तु बहुपुत्रमध्ये कश्चि-
न्मृत, सन्त्यन्येऽन्यो वा स तु मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । केचित्पुत्रवत मन्त्रद्वयमपिच्छन्ति ।
बहुपुत्रेषु तु स्वस्थानविवृद्ध्या नाम्ना प्रहण नत्वभ्यावृत्त्या तद्यथा तामाशिपमा-
शासै रुद्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिष्मतीमिति ।

वियन्ति । गृह्यं च सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहाणास्तरता रजा-
 रंसि । ये देवा यज्ञहोतृ दिव्यध्यासन्ते । सूर्यो मा तेभ्यो
 रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषो दिव्यधासन्ते ।
 सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । येनेन्द्राय
 समभरः पयारस्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्निं त्वमुक्त
 ब्रह्मेयम् संजातानां श्रैष्ठ्य आधेहयेनम् । इत्यतिमोक्ष ज्ञापित्वा
 दक्षिणाऽतिक्रम्य कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतु इति यज्ञ
 विमुच्य, अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि ।
 बायो व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । आदित्य
 व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । व्रतानां व्रतपते
 व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । इति व्रत विस्मृत्य यज्ञो
 बभूव स आ बभूव स प्रजङ्गे स वावृषे । स देवानामधिपति-
 र्बभूव सो अस्मा अधिपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयी-
 णाम् । इति यज्ञस्य पुनरालम्भ ज्ञापित्वा प्राङ्क्रम्य गोमा
 अग्रेऽविभा अग्नी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदं प्रमृष्यः ।
 उडावा एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रधिः पृथ्वुधनः सभावान् ।
 इति गोमता ज्ञापित्वा यज्ञं च म उप च म आयुश्च मे बलं
 च मे यज्ञ शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ स्विष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञा-
 रिष्टो मे संतिष्ठस्व । इति जप्तिना गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य
 वृष्टिरसि वृश्च मे प्पानपृतात्सत्यमुपांगाम् । इत्यप उपस्पृश्य
 आत्मणा स्तर्पयित्वा । इति पारिकर्मिणः सप्रेष्येत् । अनेन
 दर्शयामेन भगवानग्निरूप परमेश्वर प्रीयताम् । इत्युक्त्वा विहाराद्-
 हिरागल्य द्विराचामेत् ।

यजमानः—देशान्तरे वसन्नौपवसधेऽहनि यजनीये चाहनि विहारदेशम-
 भिमुखो याजामानाध्वर्यवकाण्डोक्तान्सर्वानपि याजमानमन्त्राश्च जपेत् ।

इति दर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।

दर्शपूर्णमासप्रयोगसंभारस्मरणम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
अग्न्यागारम्	विहारार्थम् ।
अग्न्यायतनम्	अग्निस्थापनाद्यर्थम् ।
जायापती	कर्मानुष्ठानार्थम् ।
ऋत्विजः	याजनार्थम् ।
उदकम्	आचमनाद्यर्थम् ।
दर्भासनम्	उपवेशनार्थम् ।
शरावाः	अग्निप्रणयनाद्यर्थम् ।
दर्भाः	पवित्राद्यर्थम् ।
यज्ञियकाष्ठानि	अग्निसमिन्धनाद्यर्थम् ।
षलाशशाखा	वत्सापाकरणार्थम् ।
असिदः	दर्भाद्याहरणार्थम् ।
दर्भमुष्टयः	प्रस्तराद्यर्थम् ।
रज्जुद्वयम्	दर्भसमिद्धन्धनार्थम् ।
परिधयो बाहुमात्राः	आहवनीयपरिधानार्थाः ।
अरत्निमात्राः सामिधेन्यः	आहवनीयसमिन्धनार्थम् ।
आघारसमिद्धयम्	आघारार्थम् ।
अनूयाजसमित्	अनूयाजार्थम् ।
परिवासनशकलम्	सायंदोहप्रक्षेपार्थम् ।
सवत्साः षड् गावः	सानाय्यसंपादनार्थम् ।
दोश्या	गोदोहनार्थम् ।
गोशकृत्	कुम्भीलेपनाद्यर्थम् ।
दधि	आतञ्चनार्थम् ।
स्फयः	वेद्युद्धननादिकार्यार्थम् ।
कपालानि	पुरोडाशाधिश्रयणार्थम् ।
अग्निहोत्रहवणी	प्रोक्षणाद्यर्थम् ।
शूर्पम्	निर्वापाद्यर्थम् ।
कृष्णाजिनम्	ब्रीह्यवघाताद्यर्थम् ।
शम्भ्या	हृषदत्याधानाद्यर्थम् ।

संभारनाम

उलूखलम्
 मुसलम्
 हृष्टदुपले
 क्षुः
 जुष्टः
 उपभृत्
 ध्रुवा
 वेदः
 निर्वापपात्री
 आड्यस्थाली
 भाशित्रहरणम्
 इडापात्रम्
 प्रणीताप्रणयनम्
 यावत्रम्
 मदन्तीपात्रम्
 भेक्षणम्
 वेदाग्राणि
 अन्वाहार्यस्थाली
 उपवेषः
 पिष्टलेपफलीकरणपात्रम्
 कुम्भीद्वयम्
 दोहनपात्रम्
 अभिधानी निदाने च
 पिधानपात्रम्
 यजमानभागपयःपात्रम्
 यजमानभागदधिपात्रम्
 अग्नीज्ञागपात्रम्

प्रयोजनम्

ब्रीह्यादिहविरावपनार्थम् ।
 अवहननार्थम् ।
 ब्रीह्यादिहविःपेषणार्थम् ।
 आज्यावदानाद्यर्थम् ।
 होमसाधनम् ।
 प्रयाजानूयाजाड्यधारणार्थम्
 सर्वयज्ञाद्याज्यग्रहणार्थम् ।
 वैःसर्गार्थम् ।
 निरोपविष्टवत्रपनार्थम् ।
 आड्यनिर्वापार्थम् ।
 प्रःशित्रावदानाद्यर्थम् ।
 इडावदानार्थम् ।
 अया प्रणयनार्थम् ।
 पत्न्याः कटिबन्धनार्थम् ।
 जलतापनार्थम् ।
 पिष्टसंयवनार्थम् ।
 पात्रसंमार्गार्थम् ।
 अन्वाहार्यचरुश्रवणार्थम् ।
 अङ्गारनिरूहणार्थम् ।
 पिष्टलेपफलीकरणस्थापनार्थम् ।
 पयःश्रवणार्थमेका । अन्या च
 सायदोहार्यम् ।
 गोदोहनार्थम् ।
 गोबन्धनार्थमभिधानी । निदाने
 च गोः पादबन्धनार्थं वरस-
 बन्धनार्थं च
 दधिकुम्भ्यपिधानार्थम् ।
 याजमानशुनावदानार्थम् ।
 याजमानदध्यवदानार्थम् ।
 तद्भागस्थापनार्थम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
परिश्रयणम्	देवपत्नीयागसमये गार्हपत्य- प्रच्छादनार्थम् ।
सदंशत्रयम्	अङ्गारग्रहणार्थम् ।
कस्तम्भी	शकटस्थापनार्थम् ।
शकटः	त्रीह्यादिस्थापनार्थम् ।
त्रीहयः	पुरोडाशार्थम् ।
तण्डुलाः	अन्वाहार्यचर्वार्थम् ।
आज्यम्	होमार्थम् ।
इध्मप्रव्रश्चनानि	दक्षिणाग्नावभ्याधानार्थम् ।
पिण्डपितृयज्ञपत्री	पिण्डपितृयज्ञियहविर्निर्वापार्थम् ।
शिक्यम्	सायंदोहकुम्भीस्थापनार्थम् ।
अरणीद्वयम्	(उत्तरारणी, अधरारणी) अग्निपादनार्थम् ।
मन्थोपमन्थौ	मन्थनार्थम् ।
चत्वार ऋत्विज ।	होता, ब्रह्मा, अध्वर्युः, अग्नीत् ।
येन चान्येनार्थी भवति तदपि संग्राह्यमिति यावत् ।	

इति संभारस्मरणं द०-पू०-प्र०-सं० स्मरणम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	६	भवन्ति परि-	भवन्तिवाति परि-
६	१७	पुरश्चरं	पुरश्चर
६	२०	विद्वांस्त्वया	विद्वा त्वया
७	११	नार्थी	नार्थी
१८	२६	पृथुमात्री	पृथमात्री
१९	४	परिगृह्णात्यमृत	परिगृह्णात्यृत
१९	५	विपरीतौ	विपरीतौ
१९	९	संद्दृढि	संमृद्दृढि
१९	१९	गार्हृत्ये	गार्हृपत्ये
१९	२९	निष्ठपामीवि	निष्ठपामीवि
२०	३	तिष्ठन्ती	तिष्ठन्ती
२४	११	सुचमुद्गह	सुचमुद्ग
२४	२०	विष्णो	विष्णोः
२५	२०	न्नमुष्या	न्नमुष्मा
२६	११	घारस्वभि	घारस्मभि
२६	२२	अमावारुपाया	अमावारुपायौ
२७	२	ते परि	ते । परि
२७	४	उपहोमान्	उपहोमानौ
३१	२९	अस्माँ	अस्माँ
३१	३१	अयँ	अयँ
३२	२४	देवौ	देवाँ
३३	१५	जनौ	जनाँ
३३	१७	शश्वती	शश्वती
३३	२०	सख्या	संख्या
३४	४	वशाँ	वशाँ
३४	११	वाऽनु	वाऽनु
३४	१८	ब्रमे	ब्रमे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४	१९	यानि	याणि
३५	१३	नुष्टुप्पङ्क्त्यै	नुष्टुक्पङ्क्त्यै
३५	२९	हिस्त्रा	हिस्त्रा
३५	२९	परिग्रहे	परिग्राहे
४०	२५	पया	पयाः
४२	२७	भ्यस्मो	भ्यस्मा
४३	१	कल्पन्तां	कल्पन्ता
५३	८	महा	महो
५४	१०	वान्तरेळा	वान्तरेळां
५९	९	पाङ्गोऽभि	पाङ्गो यागोऽभि
५९	११	अन्ये	अन्येऽपि ये
५९	२३	अथ व्याख्यानतोऽ नुष्ठातुं शक्यत	अथ व्याख्यातोऽनु- ष्ठातुमशक्य
६०	१७	णामनु	णां साङ्गानु
६०	१८	कामिना प्रत्येक	कामिनां निमित्त- वता च प्रत्येक
६०	२९	प्यदुष्टस्येदं	प्यविदुषोऽपीष्टिः
६१	२८	साध्यो	साङ्गो
६२	४	विधीयत इति विधिः	वेदयतीति वेदः
६२	१३	दीना प्रतिप-	दीनामैक्यप्रतिप-
६२	१४	तस्याङ्गस्य	तस्य साङ्गस्य
६२	१८	शास्त्रप्रत्ययं	शाखाप्रत्ययं
६२	२०	स्यार्थवत्त्वात्	स्यार्थवत्त्वाय
६३	३	रात्रौ	रात्रः
६३	४	मासो मासात्	मासो मानात्
६३	५	पूर्णमासः । दर्शश्च	पूर्णमासस्तद्योगा दहोरात्रस्तत्काल- वर्तित्वादाग्नेयादि प्रधानसमुदायः । दर्शश्च
६४	१४	श्रवणकरणशब्द-	श्रवणयज्ञशब्द-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४	२४	मन्त्राणामृचा	मन्त्राणमुपाशु प्र- योगः कर्तव्यः । अत्रापि वेदग्रहणा- दयजुर्वेदविहिताना मन्त्राणामृचा
६५	२०	अग्नेः संवादानुप- पत्तेर्यजमानसंबो- धनापत्तेः ।	अग्नेः प्रवासपक्षे यजमानरथानापत्तेः
७२	२०	पश्वालम्भ	पश्वारम्भ
७३	३	प्रचरण्या होमः	प्रचरण्या सोमः
७४	१०	च । यज्ञो	स यज्ञो
७४	१९	तदनुमानपक्षस्येति	तदनुमानमप्रत्य- क्षस्येति
७५	६	साधका	साधनका
७५	२६	निधाने	निधानं
८०	२५	चेष्टा—आवृत्तिः ।	क्रियाया आवृत्तिः ।
८०	२७	चेदनपेक्षमाणानि	छेदनपेषणादीनि
८२	७	भेदेन	भेदे तु
८४	१७	णेन भवितव्यम्	णेन पूर्वं भवितव्यम्
८४	१७	मन्तो न ।	मन्तः ।
८५	१८	सूत्रेष्वपि	सूत्रेष्वपीयं
८७	४	दिना	दीना
८७	२१	रुद्रोपकारकं कृत्वो	रुद्रोपकारकमेता- नि कृत्वो
८७	२४	णैर्देवहवि	णैर्देवता हवि
८८	१	रौद्रार्थम्	रौद्राग्रार्थम्
८८	२६	न तु	न तं
९०	२२	विशेषेण	अविशेषेण
९०	२७	तयोर्भ्रंषमध्ये	तयोरुपदेश एतयो-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
			भ्रंषे श्रौतप्रायश्चित्तार्थं कर्ममध्ये तु
९१	५	विवृ	निवृ
९१	९	त्रिवृत्रिगुणा	त्रिगुणा त्रिवृत् '
९२	४	निर्देशः	निर्देशः कर्मवचनः
९३	१५	सन्धिर्यथाप्र०ध्ये	सन्धौ यथा प्रयोग- समाप्तिः
९३	२६	षो	तरया षो
९६	३	यथा	यथाश्रुत्या
९६	२१	विधौ	विधौ विधानात्
९८	२७	त्वाद	त्वाच्चा
९९	१८	यज्ञमेवा	यज्ञेनैवा
१०२	५	अपूर्व	पूर्व
१०२	६	होमानां विशेष- पनामधेयम्	होमविशेषाणां नाम- धेयम् ।
१०४	२१	संकुच्य	संकोचो
१०५	१७	श्रावयतीति	श्रावयेति । प्रत्याश्रु- तमस्तु श्रौ पाठिति
१०६	७	दिषुग्रह	दिग्रह
१०६	७	यामादि	यामे
१२०	१४	दिष्टा मन्त्रा	दिष्टमात्रा
१२३	१२	अग्रेष्ट्वा	अग्रेस्त्वा
१३३	२०	तत्त्वत	तद्वत
१३७	१४	यद्वाक्यं	मद्वाक्यं
१३७	२०	अर्यं पक्षः प्रतिपदि पूर्वाह्ने	अयं पक्षः पूर्वाह्ने
१४०	५	चाऽऽधाना	चान्वाधाना
१५२	१	संनययामाति	संनयामीत्यनु- माज्मीति वा
१५३	२४	वाविमर्ग	वाविमसर्ग

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६	२	गोप्रस्थापनार्थः शाखायाः	गोप्रस्थापनार्थ- शाखायाः
१५६	१४	अध्वर्युररथ	अध्वर्युरध्वरस्य
१५७	८	मासकर्तारि	मासादिकर्तारि
१५८	१५	विधानम्	निधानम्
१६३	२२	ऽयुजः ।	ऽयुजो
१६३	२२	निधनानि च लुनोति	निधनानि मुष्टिस- घाश्च लुनोति
१६४	१८	लभ्यत इति सर्वरथ कृत्वा परिषवणम् ॥ ४ ॥	लभ्यत इति ॥४॥
१६५	२	भा०वृ०—प्रतर	भा०वृ०—सर्वरथ परिषवण कृत्वा प्रतर-
१६८	१३	सिद्धिर्यथा	सिद्धेर्यथा
१७०	१८	समिधावाघा	समिधोराघा
१७०	२३	अतो युगपादि	अत उपसत्स्वि
१७२	३	तद्विकार	नित्यविकार
१७२	२२	अनुपा	अनुवा
१७३	११	ग्रहीतव्यो भारद्वाजमतत्	ग्रहीतव्यः ।
१७३	१६	संभरतीति ॥१॥	संभरतीति पुनरिध्म- ग्रहणात् ॥ १ ॥
१७३	१७	दी०—मन्त्र	दी०—अत्र संभरण- मन्त्र
१७४	४	वृ०—पुनरिध्मग्र हणादि	वृ०—इध्म
१७४	१७	वैक	वेदे
१७४	२५	नात् ॥ ५ ॥	नाद्भारद्वाजम- ताच्च ॥ ५ ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७७	८	खाम	खायाम
१७९	१९	चन्द्रद	चन्द्राद
१८७	९	कसं	कमसं
२००	१८	त्ताञ्च	त्तत्वाञ्च
२००	२८	ङ्गिभा	ङ्गिभावाभा
२०२	१०	ने स	नेन स
२०३	४	णां न	णा लभ्यते
२०३	१५	णं स	णं न स
२०४	९	ल्य द्वन्द्वं	ल्य उत्तरेण गार्ह- पत्यं दर्भान्तसः स्तीर्य द्वंद्वं
२०८	६	त्साभि	त्सानभि
२१४	१	पर्ण	आपोदेवीरिति- मन्त्रे पर्ण
२१४	२	मिति आपो देवीरिति मन्त्रेका	मिति वा मन्त्रयोः का
२१५	१३	र्तेते	र्तेते
२१५	१६	प्रसन्न	प्रवसन्न
२१५	२७	वैना स्वां	वै स्वा
२१६	१	वादः सं	वा सं
२१६	२७	जः । इन्द्र	जः । अथेतर इन्द्र
२१७	३	श्रियः ।	श्रियोऽपि ।
२२३	१७	प्रणीतानय	प्रणीताप्रणयन
२२४	७	त्स्पष्टा, श्ल	त्स्पष्टा, पिष्टश्ल
२२४	८	पेक्ष्य	पेक्ष्या
२२४	९	न्यापेक्ष्य प	न्यान्यपेक्ष्य प
२२५	१७	पात्रं बिलं त्रिभागे हि दण्ड आयामल-त्रिभागो दण्ड क्षणम् ।	पात्रं बिलम् । इत्याहुरेतदा- यामलक्षणम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२६	२४	प्रयुक्तानां सा	प्रयुक्ताना संस्कृताना सां
२२७	१८	भावात्तू	भावान्नतू
२२८	१७	करोतीति प्रे	करोति न प्रे
२२८	२१	भा० वृ०—स्पष्टम् ॥ ५ ॥	भा० वृ०—हविष्कृता सह वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥
२२९	१४	ब्रेङ्गयन्ति । ने	ब्रेङ्गयन्ति न कंप- यन्ति । ने
२३२	५	परीणहति	परिणहीति
२३२	५	परीणाह-	परीणाहा-
२३२	७	पाटनेऽन्तर्व	पातनं तदन्तर्व
२३२	२६	पक्षोऽप्ययमेव ॥ १० ॥	पक्षोऽप्ययमेव केचिन्न लभ्यन्त इति पठन्ति ॥ १० ॥
२३३	१५	ऐन्द्राग्रश्चा	ऐन्द्राग्रश्च
२३३	१८	मिति तु	मिति वचनं क्रम- प्राप्तमन्त्रविनियो- गार्थमिन्द्राग्निभ्या- मिति तु
२३३	२१	विकारा ऊर्ध्व	विकारानपि नेच्छ- न्ति चोदकप्राप्तमे- षामपि प्रकृतिधर्मसो- मोत्तरकालभावित्व- मिति । यथाहुर्मीमा- सकाः सान्नाय्याग्नी- षोमीयविकारा ऊर्ध्व
२३४	२४	प्रकरणोपदेशो	प्रकरणोपरोधो
२३४	२५	देवतायां चा	देवताया चा
२३७	७	वचनात् । वो	वचनात् । केचित्तु वो

२४०	२३	इषमावर्धेति ऋत्रो	इषमावर्धेति त्रिऋत्रो
२४१	१५	इति ॥ ३ ॥	इत्यनुपकारात्त्रापाद्युप- रर्षणम् ॥ ३ ॥
२४३	११	यदृक्त	यदृक्त
२४३	१२, १३	भवाति) वचनादेक- दिति । विविनक्ति	भवाति) विविनक्ति
२४४	२६	न्यङ्गोऽ-	न्यङ्गो अ-
२४५	२४	इति एकस्य पेषण- स्य संस्कार इति ॥ ५ ॥	इति ॥ ५ ॥
२४६	७	भा०वृ०-असंव- पन्ती	भा०वृ०-एकस्य पे- षणस्य संस्कार इति, असंवपन्ती
२४७	१३	स्तूपदेशाभ्यां	स्तूपदेशातिदेशाभ्या
२५३	७	विकल्पस्याभि	विकल्पोऽभि
२५३	८	वाक्यस्याय	वाक्यशेषस्याय
२५४	१५	इति ॥ ६ ॥	इति । अत ऊर्ध्वमित्यु- त्तरत्र वचनादित्यधि- श्रयणोत्तरकालमेवम- नुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्व- मिति वचनादङ्गारापो- हनं तन्नेण यावत्संभ- वम् ॥ ६ ॥
२५४	१७	अङ्गारानपो	अङ्गारानपोह्य ततोऽ- धिश्रयणमाग्नेयस्य । तथा दक्षिणस्मादपो
२५४	२५	भा०वृ०-अत ऊर्ध्वं	एवमनुपूर्वाणी
२५५	१०	ऐन्द्रापेक्षया	ऐन्द्राग्नापेक्षया
२५६	९	यदि विभचतीति	यावद्विभचतीति
२५८	१६	लक्षणार्थे । म	लक्षणार्थे शताभ्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५८	२७	ध्यूहनपा	ध्यूहनमुपरिपा
२६१	७	मार्गरूपत्वम् । वृ	मार्गरूपत्वाद् वृ
२६३	२२	त्करं प	त्करे प
२६५	१४	प्रीत्यर्थ	प्रतीत्यर्थ
२७२	४	मन्त्रणं	मर्शनं
२७२	२१	प्रतिकृष्यते प्रतिकृ- ष्यते	प्रतिकृष्यते
२९८	३	आवप	आवाप
३१८	२२	केचिद्दर्वि	केचिद्दर्वि
३३१-३४१		प० ७	प० १
३४३-३५१		प० ७	प० २
३४५		प्र० २	प्र० ३
३५३	१६	भक्षयन्तीति	भक्षयतीति
३६४	१५	अस्मो अ	अस्मा अ
३६४	१८	अयं स	अय अ
३७९	११	वशो अ	वशा अ
३८१	२२	सहग्राम	सहवरतुकामो ग्राम
३८३	२५	पीपिवासं स	पीपिवा अ स अ
३९१	१८	वचनावि क्ष	वचनाविवक्ष
४०१	१८	अनुष्टुप्पङ्क्त्यै	अनुष्टुक्पङ्क्त्यै
४०३	१६	कथयानि	कथानि
४५७	५	पत्तः	पत्तिः
४६१	२५	चतुथज	चतुर्थ ज
४६५	२१	योऽरणो	यो रणो
४७६	३	इमा	इमा
४७६	३	मिष	मिष
४७६	३	स अस्कृ	स अस्कृ
४८०	५	संभरामि	संभरामि
४८५	२१	पसृष्टा	पसृष्टां
२			

शृष्टम्	शक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१५	१७	वे भ्यो यजुषे	वेभ्यो यजुषे
५१६	२४	चरोस्त्वा	चरोस्त्वा
५१७	४	सुवीर्याय	सुवीर्याय
५३३	२७	अया,	अयात्,
५३४	२४	बृहद्भाः	बृहद्भाः
५४२	३	स्वाहाकारायाग्न- य इदं न मम	पौर्णमास्याममा- वास्यां च या यक्ष्य- मणदेवता आज्यभाग- देवताप्रभृतयस्ताः प्रत्येक चतुर्थ्यन्तेनोद्दि- श्य न ममेति संत्य- नेत् । यथा- अग्नये, सोमाय, अग्नवे, विष्णवे, अग्नीषोभाभ्याम्, देवेभ्य आज्यपेभ्यः, अग्नये स्विष्ट- कृते चेदं न मम इति । एवं यथार्थमूहेत् ।
५६६	२	यज्ञो	यज्ञो
५६७	१३	क्लृप्तिरसि	क्लृप्तिरसि
५७९	१८	स्तेयज्ञ	स्तेयज्ञ
५९८	१५	चतुष्पदो	चतुष्पदो
६००	१८	कारेण	कारेण
६००	२२	पञ्चदशेन	पञ्चदशेन

पिनूयज्ञविहारप्रतिकृतौ प्रान्यां ९६

१३६

